

МУҲАҚҚИКИ ЧАВОН
ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН
2025. №5 (I)

МОЛОДОЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ
ТАДЖИКСКИЙ
НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
2025. №5 (I)

YOUNG RESEARCHER
TAJIK NATIONAL UNIVERSITY
2025. No 5 (I)

МАРКАЗИ
ТАБЪУ НАШР, БАҲАРОДОН ВА ТАҶҶУМА
ДУШАНБЕ – 2025

**ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН
МАҶАЛЛАИ ИЛМИИ «МУҲАҚҚИКИ ҶАВОН»**

Муассиси маҷалла:
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

САРМУҲАРРИР:

Насриддинзода Эмомалӣ Сайфиддин	Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, узви вобастаи АМИТ, ректори Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

МУОВИНИ САРМУҲАРРИР:

Сафармамадзода Сафармамад Муборакшо	Доктори илмҳои химия, профессор, муовини ректор оид ба илми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

МУОВИНИ САРМУҲАРРИР:

Исмонов Кароматулло Бадридинович	Доктори илмҳои филологӣ, дотсент, директори Маркази таъбу нашр, баргардон ва тарҷумаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

ХАЙАТИ ТАҲРИРИЯ

Шерматов Нурмаҳмад	Доктори илмҳои техникӣ, профессор
Солиҳов Давлат Қуватович	Доктори илмҳои физикаю математика, профессор
Сатторов Абдуманон	Доктори илмҳои физикаю математика, профессор
Файзуллоев Эркин Фатхуллоевич	Номзади илмҳои химия, дотсент декани факултети химия
Валиев Шариф Файзуллоевич	Доктори илмҳои геологӣ-минералогӣ, и.в. профессор
Расулиён Қаҳҳор Кучаров Аламхон	Доктори илмҳои таърих, профессор
Дӯстов Ҳамроҳон Ҷумаевич	Доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи назария ва адабиёти навии форсии тоҷикии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
Нағзибекова Меҳриниссо Бозоровна	Номзади илмҳои филологӣ, дотсент, мудири кафедраи забони адабии муосири тоҷикии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
Муродов Мурод	Доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи матбуоти ДМТ
Низомова Тухфамо Давлатовна	Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор
Одинаев Фурқат Фарҳодович	Номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент
Шарофзода Рустам Шароф	Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор
Сафарализода Ҳучамурод Қуддус	Номзади илмҳои сиёсатиносӣ, дотсенти кафедраи сиёсатиносӣ
Рачабов Имомиддин Ширинович	Номзади илмҳои сиёсатиносӣ, дотсенти кафедраи сиёсатиносӣ
Нуриддин Парвин Раймалихон	Номзади илмҳои сиёсӣ, дотсент
Ҳочиматова Гулҷеҳра Масаидовна	Доктори илмҳои педагогӣ, профессор
Устоев Мирзо Бобочонович	Доктори илмҳои биологӣ, профессори кафедраи физиологияи одам ва ҳайвонҳо, факултети биологияи ДМТ

Маҷалла дар Маркази таъбу нашр, баргардон ва тарҷумаи ДМТ барои нашр таҳия мегардад.

Нишони Марказ:
734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон,
ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.
Тел.: (+992 37) 227-74-41
ДМТ, 2025©

**ТАДЖИКСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ «МОЛОДОЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ»**

Учредитель журнала:

Таджикский национальный университет

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР ЖУРНАЛА:

Насриддинзода Эмомали Сайфиддин	<i>Доктор юридических наук, член-корреспондент НАНТ, ректор Таджикского национального университета (Душанбе, Таджикистан)</i>

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

Сафармамадзода Сафармамад Муборақшо	<i>Доктор химических наук, профессор, проректор по науке Таджикского национального университета (Душанбе, Таджикистан)</i>

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

Исмонов Кароматулло Бадридирович	<i>Доктор филологических наук, доцент, директор Издательского центра Таджикского национального университета</i>

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Шерматов Нурмахмад	<i>Доктор технических наук, профессор</i>
Солихов Давлат Кувватович	<i>Доктор физико-математических наук, профессор</i>
Сатторов Абдуманнон	<i>Доктор физико-математических наук, профессор</i>
Валиев Шариф Нарзуллоевич	<i>Доктор геолого-минералогических наук, и.о. профессора</i>
Файзуллоев Эркин Фатхуллоевич	<i>Кандидат химических наук, декан факультета химии ТНУ</i>
Расулиён Каххор	<i>Доктор исторических наук, профессор</i>
Кучаров Аламхон	<i>Доктор филологических наук, профессор</i>
Дустов Хамрохон	<i>Кандидат филологических наук, доцент</i>
Муродов Мурод	<i>Доктор филологических наук, профессор</i>
Нагзибекова Мехриниссо Бозоровна	<i>Доктор филологических наук, профессор</i>
Абдусатторов Абдушукур	<i>Доктор филологических наук, профессор</i>
Одинаев Фуркат Фарходович	<i>Кандидат экономических наук, доцент</i>
Шарофзода Рустам Шароф	<i>Доктор юридических наук, профессор</i>
Сафарзода Бахтовар Амирани	<i>Доктор юридических наук, профессор</i>
Раджабов Имомиддин Широнович	<i>Кандидат политических наук, доцент кафедры политологии</i>
Сафарализода Хучамурод Куддус	<i>Кандидат политических наук, доцент кафедры политологии</i>
Нуриддин Парвин Раймалихон	<i>Кандидат политических наук, доцент</i>
Ходжиматова Гулчехра Масандовна	<i>Доктор педагогических наук, доцент</i>
Устоев Мирзо Бободжонович	<i>Доктор биологических наук, профессор</i>

Адрес Издательского центра:
734025, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, проспект Рудаки, 17.
Тел.: (+992 37) 227-74-41
© ТНУ, 2025

TAJIK NATIONAL UNIVERSITY
SCIENTIFIC JOURNAL “YOUNG RESEARCHER”
Founder of journal:
TAJIK NATIONAL UNIVERSITY

CHIEF EDITOR:

Nasriddinzoda Emomali Sayfiddin | *Doctor of Law, Corresponding Member of NAST, Rector of the Tajik National University (Dushanbe, Tajikistan)*

DEPUTY CHIEF EDITOR:

Safarmamadzoda Safarmamad Muboraksho | *Doctor of Chemical Sciences, Professor, Vice-Rector for Science of the Tajik National University*

DEPUTY CHIEF EDITOR:

Ismonov Karomatullo Badridinovich | *Doctor of Philological Sciences, Associate Professor, Director of the Publishing Center of the Tajik National University*

EDITORIAL BOARD:

Shermatov Nurmahmad	<i>Doctor of Technical Sciences, Professor</i>
Solihov Davlat Quvatovich	<i>Doctor of Physical and Mathematical Sciences</i>
Sattorov Abdumannon	<i>Doctor of Physical and Mathematical Sciences</i>
Fayzulloev Erkin Fathulloevich	<i>Candidate of Chemical Sciences, Dean of the Chemical Faculty</i>
Valiev Sharif Fayzulloevich	<i>Doctor of Geological and Mineralogical Sciences, Professor</i>
Rasuliyon Qahhor	<i>Doctor of Historical Sciences, Professor</i>
Kucharov Alamkhon	<i>Doctor of Philology, Professor of the Department of Theory and New Persian-Tajik Literature of the Tajik National University</i>
Dustov Hamrokhon Dzhumaevich	<i>Candidate of Philological Sciences,</i>
Murodov Murod	<i>Doctor of Philology, Professor of the Department of Printing of the Tajik National University</i>
Nagzibekova Mekhrinisso Bozorovna	<i>Doctor of Philology, Professor of the Department of General Linguistics and Comparative Typology of the Tajik National University</i>
Nizomova Tuhfamo Davlatovna	<i>Doctor of Economics, Professor</i>
Odinaev Furqar Farhodovich	<i>Candidate of Economics, Associate Professor</i>
Safaralizoda Khudzhamurod Kuddusi	<i>Candidate of Politics, Associate Professor of the Department of the Political Science</i>
Sharofzoda Rustam Sharof	<i>Doctor of Law, Professor</i>
Safarzoda Bakhtovar Amirali	<i>Doctor of Law, Professor</i>
Rajabov Imomiddin Shirinovich	<i>Candidate of Politics, Associate Professor of the Department of the Political Science</i>
Nuriddin Parvin Raymalikhon	<i>Candidate of Politics, Associate Professor</i>
Hojimatova Gulchehra Masaidovna	<i>Doctor of Pedagogical Sciences, Professor</i>
Ustoev Mirzo Bobojonovich	<i>Doctor of Biological Sciences, Professor</i>

Address of the Publishing center:
734025, Republic of Tajikistan,
Rudaki Avenue, 17. Dushanbe.
Phone: (+992 37) 227-74-41

ТАЪРИХ – ИСТОРИЯ

АКАДЕМИК ЗАРИФ РАДЖАБОВ: ВКЛАД АКАДЕМИКА З. Ш. РАДЖАБОВА В НАУЧНУЮ РАЗРАБОТКУ ИСТОРИИ ТАДЖИКСКОГО НАРОДА

Абдуллозода Б.Х.

*Институт истории, археологии и этнографии им. Ахмади Дониша Национальной
Академии наук Таджикистана*

Видное место среди ученых Таджикистана занимает заслуженный деятель науки, Лауреат Государственной премии имени Абуали ибн Сино, доктор исторических наук, профессор, академик Академии наук Таджикистана Зариф Шарипович Раджабов.

Раджабов Зариф Шарипович принадлежит к числу видных представителей исторической науки и высшей школы, получивших быстрое развитие в республиках Средней Азии. Он прошел путь от ученика начальной русско - туземной школы до крупного ученого - историка, видного организатора высшей школы и науки в Таджикистане.

Раджабов Зариф Шарипович родился 17 июля 1906 году в Ходженте. В 7 лет отдал его учиться в местную школу и позже в медресе. Убедившись в том, что в медресе он ни к чему не научится, его отец устроил в русско-туземную школу, которая находилась в Андижане. Андижанская русско-туземная школа в 1917 году перестала существовать и З. Ш. Раджабов вместе с младшим братом вернулись в свой родной город.

По словам З. Ш. Раджабова - "первые советские школы в Ходженте открыли свои двери для учащихся в 1918 году". Большую роль в дальнейшем развёртывании школьного строительства в Туркестане сыграли такие документы, как приказ СНК ТАССР, опубликованный 14 мая 1918 г., об организации советской общеобразовательной школы и решение СНК ТАССР о реорганизации национальных школ.

Эти школы находились в конфискованных Советской властью особняках местных баев, потому что тогда не было специальных зданий для школ. Тогда учиться в советских школах было героическим подвигом. Дело в том, что для необразованных родителей, которых давили местные муллы, духовенства не разрешали своим детям учиться в этих школах. Священники распространяли слух, что дети учащихся в этих школах из мусульман станут "кафирами", значит неверными, и в место мечети будут ходить на молитву в церковь, "В это время если мы одевались в европейскую одежду и не стригли волосы, считалось большим грехом".

Школа, в которой учился З. Ш. Раджабов, находилась рядом с Панчшанбе-базаром в конфискованном доме у бая. Она состояла из одного первого класса. Прямо в гостиной стояли парты. Директором и учителем этой школы был Шарифджан Раджабов, впоследствии член ЦИК Узбекской ССР и член Средазбюро ЦК ВКП(б). Он преподавал грамматику и географию. В этой школе не было палочной системы обучения, учителя относились к ученикам с достоинством. Именно в одной из этих школ до поступления в 1921 году в Самаркандский институт просвещения продолжил свою учебу З. Ш. Раджабов. Летом 1921 года в Самаркандский институт просвещения прибыла группа юношей из Ходжента, в числе этой группы был и З. Ш. Раджабов. Прибывшие ребята из других городов обеспечивались общежитием, питанием и одеждой. Директором института являлся один из старейших и заслуженных педагогов Самарканда Исмадулло Рахматуллоев (1883-1962). Он издал букварь на таджикском языке под названием "Рахбари мактаб" и подготовил многих способных учеников. Исмадулло Рахматуллоев являлся одним из способных учеников и

соратников самаркандского педагога - просветителя А. Шукури (1875-1943).

При институте был археологический кабинет. Руководил им выдающийся русский учёный В. Л. Вяткин (1869-1932). Он читал историю Средней Азии. Он был крупным специалистом по восточной филологии, блестящий археолог, всесторонне образованный историк и толковый педагог. Лекции В. Л. Вяткина по истории Средней Азии впервые вызвали у З. Ш. Раджабова интерес к исторической науке. В 1924 году он поступил в Ташкентский краевой институт просвещения. З. Ш. Раджабову не суждено было долго учиться в этом учебном заведении. 1 сентября 1925 г. сдал вступительные экзамены, З. Ш. Раджабов был зачислен студентом рабфака при втором МГУ.

Учёба на рабфаке, очень интересные лекции Н.В. Нестерова по истории, вызвали у Зарифа Раджабова глубокий интерес к исторической науке и в какой-то степени определили его дальнейшую судьбу в этом направлении. Окончив в 1928 году Московский рабфак, Зариф Шарипович Раджабов получил свидетельство об окончании рабфака при втором МГУ. В МГУ он подготовился к поступлению в ВУЗ.

В середине августа 1929 г. по направлению Народного комиссариата просвещения республики З. Ш. Раджабов выехал в Москву, чтобы поступить на исторический факультет первого Московского государственного университета, впоследствии преобразованном в Московский институт истории и философии и окончил его. Будучи студентом исторического отделения этого института, он слушал лекции многих видных русских ученых историков и активно участвовал в научных семинарах. Как пишет З. Ш. Раджабов - "В том, что я на всю жизнь полюбил историческую науку и посвятил себя ей, заслуга главным образом МГУ, его профессоров и преподавателей".

Он не пропускал лекции академика В. В. Бартольда, который преподавал курс лекции "Истории древнего Востока". "В. В. Бартольд является одним из великих русских ученых востоковедов, который посвятил более 700 произведений истории народов Средней Азии. Большинство из этих трудов посвящены истории таджикского народа".

Академик З. Раджабов долгие годы с большим трудом и усердием учился в высших учебных заведениях Москвы и Петрограда у видных востоковедов и историков бывшего Советского Союза. После написания и защиты научно-исследовательских работ большой значимости ему были присвоены учёные степени кандидата, доктора исторических наук, профессора. В годы Великой Отечественной войны и после нее он работал в Институте истории Академии наук Республики Узбекистан, сначала заведующим отделом, а затем директором этого учреждения, и плодотворно трудился над написанием научных и обобщающих работ, в том числе по истории Республики Узбекистан. Редактором этого обширного научно-исследовательского труда был уважаемый педагог З. Раджабов, который также внес ценный вклад в эту область. В то время директора научно-исследовательских учреждений назначались по представлению руководства каждой республики и Академии наук СССР. Руководство Республики Узбекистан назначило ученого, известного историка З. Раджабова.

Это был период коренных перемен в научной и педагогической жизни З. Раджабова, а в других отношениях и ответственный, так как 1943 год считался одним из самых трудных и решающих в истории страны. Этот год ознаменовался сражениями Великой Отечественной войны, и в частности, сражениями под Сталинградом и на Курской дуге, которые считались одними из самых страшных сражений войны. Вся тяжесть войны легла на плечи трудящихся страны. Несмотря на трудности и социально-экономические недостатки, в этот период профессор З. Раджабов сумел собрать вокруг себя научных и исследовательских работников и мобилизовать их на своевременное написание и публикацию истории Республики Узбекистан. В ходе своей деятельности, помимо организационно-руководящей работы, обширных и ценных научных исследований, мастер также приложил уникальные усилия по подготовке высококвалифицированных кадров из

числа представителей местных национальностей и ориентации молодых кадров на путь науки.

В конце 1940-х годов по инициативе первого секретаря ЦК Компартии Таджикистана Бободжона Гафурова (далее Б. Гафуров) встал вопрос о создании Таджикского республиканского государственного университета. В предвоенные и трудные годы войны о строительстве такого университета было невозможно даже думать. С 1946 года, когда начался период перестройки экономики Советского Союза, Б. Гафуров был избран на должность Первого секретаря ЦК Коммунистической партии Таджикистана. В первой половине 1940-х годов, хотя Таджикистан и оставался вне поля боя нацистской войны, экономика страны, как и других республик Советского Союза, находилась в руинах. Вся рабочая сила, промышленная продукция и сельскохозяйственные ресурсы были брошены на борьбу за победу. Вся промышленность страны была уничтожена вражескими обстрелами. На пути восстановления народного хозяйства Республики Таджикистан встречалось немало трудностей. Много работы также предстояло сделать в области науки, образования и искусства.

Под руководством мудрого, дальновидного, патриотичного и патристичного человека Б. Гафурова важные планы по восстановлению народного хозяйства Республики Таджикистан, разрушенного в годы войны, постепенно воплощались в жизнь благодаря круглосуточному и мужественному труду трудолюбивого и патристичного таджикского народа. К концу послевоенной пятилетки почти все поставленные перед республикой задачи были выполнены. Известно, что в годы войны наука, образование и культура пришли в упадок. Дальновидный и прозорливый секретарь ЦК Компартии Республики Таджикистан, ученый Б. Гафуров считал, что наряду с восстановлением и дальнейшим развитием промышленности и сельского хозяйства необходимо всемерно восстанавливать и развивать сферы науки, образования и культуры. Для решения этой проблемы, по его мнению, необходимо развивать образование. Для выполнения этого священного долга было совершенно необходимо увеличить количество высших учебных заведений в республике. В республиках Средней Азии национальные университеты были созданы еще в довоенные годы, однако в Республике Таджикистан до конца 1940-х годов не было ни одного университета. Несмотря на экономические и социальные трудности, по инициативе Б. Гафурова вопрос о создании Таджикского государственного университета со всеми условиями был внесен в Совет Народных Комиссаров СССР. Конечно, для решения этой задачи в годы восстановления народного хозяйства СССР необходимо было выделить определенную сумму денег, решение которой было бы сопряжено со многими трудностями. О необходимости создания такого высшего учебного заведения Б. Гафуров заявлял соответствующим организациям Союза и даже Генеральному секретарю ЦК Компартии страны И.В. Сталин лично разъяснил и убедил его открыть это высшее учебное заведение. Наконец, специальным государственным указом в 1948-1949 учебном году был открыт Таджикский национальный университет, что считалось великим, памятным и незабываемым событием в научной и культурной жизни. Когда в Таджикистане открылся первый государственный университет, несомненно, были приглашены таджикские специалисты из бывших союзных республик, и особенно из высших учебных заведений и Академии наук Республики Узбекистан. Одним из таких уважаемых преподавателей, а в конечном итоге и дорогих и уважаемых всеми студентами и всеми жителями республики, был первый ректор нынешнего Национального университета Таджикистана, затем Таджикского государственного университета имени В.И. Ленина, основанный в 1948 году академиком З. Раджабовым.

Особо следует отметить, что руководство Республики Таджикистан и первый ректор университета З. Раджабов для замещения вакантных преподавательских должностей в этом университете в первую очередь старались привлекать таджикских специалистов,

работавших в Республике Узбекистан. В университетах и академиях наук этой республики таджикские преподаватели и ученые долгие годы работали в различных областях науки и образования, прилагая большие усилия по подготовке ученых в различных областях и воспитанию педагогических кадров. В 1920–1930-е годы многие молодые таджики учились в вузах центральных городов страны, прежде всего Москвы, Петербурга, Киева и Ташкента, писали кандидатские и докторские диссертации по различным темам, защищали диссертации в диссертационных советах институтов АН СССР, Украины, Белоруссии и Узбекистана, а также в советах институтов этих республик, получали звания кандидатов и докторов. В частности, такое образование и высокие ученые звания получили и талантливые молодые люди из довоенных и послевоенных лет Таджикистана. Они пытались найти работу в университетах и Академии наук СССР. Большинство из них жили и работали в центральных городах огромной страны, занимаясь научной и преподавательской работой в университетах и академиях наук этих городов. Одним из таких известных ученых и педагогов является академик З. Раджабов.

Академик З. Раджабов уделял большое внимание воспитанию и подготовке научных и педагогических кадров, всегда предлагая им вопросы, которые до сих пор не исследовались в науке. Верными учениками учителя являются академики Хабибулло Саидмуродов, Рахим Массов, доктора исторических наук, профессора, деятели науки и техники Республики Таджикистан Шарифджон Ахмедов, Рохат Набиева, Мансур Бобохонов, Абдусаттор Мухторов, Намоз Хотамов, Ракиб Абулхаев, кандидаты исторических наук Асламшох Рахматуллоев, Сухроб Пулодов, Вохид Ибрагимов, Каюм Джамолов и многие другие ученые. Число учеников этого выдающегося таджикского ученого в Республике Таджикистан и за рубежом достигает почти 40 человек.

С 1954 по 1959 год он занимал должность заведующего кафедрой истории СССР в Таджикском государственном университете. В это время педагог ставил перед собой задачу не только совершенствования образования и воспитания студентов, но и подготовки научных и педагогических кадров из числа коренных народов. В послевоенные годы численность поступающих в аспирантуру и докторантуру увеличилась за счет выпускников высших учебных заведений, вернувшихся с фронтов Великой Отечественной войны. У некоторых из них было сильное желание проводить научные исследования в различных областях истории. Дальновидный и проницательный учитель некоторых из них вел в качестве научных руководителей, направляя других по извилистому и трудному научному пути.

В первые годы становления этого центра знаний и просвещения число желающих казалось крайне недостаточным. По инициативе З. Раджабова в различные районы республики были направлены преподаватели для привлечения молодежи в этот ВУЗ. Ситуация выглядит следующим образом: преподаватель едет в город Худжанд и проводит собеседование среди выпускников средней школы №3, приглашая их поступить в ВУЗ. Позже профессор М. Бобохонов в своих воспоминаниях писал: «Государственный экзамен для выпускников десятых классов был большим событием. Среди нас прошел слух: что в училище приезжает на совещание ректор университета З. Раджабов... В конце июня в актовом зале училища состоялась встреча преподавателей и выпускников школы с З. Раджабовым... В своем выступлении преподаватель подробно разъяснил суть университета в системе высших учебных заведений». В ходе беседы З. Раджабов в основном обращался к молодому человеку, который задавал ему вопросы по актуальным историческим темам. З. Раджабов имея ввиду Бобохонова, приглашает его поступить в университет, обещая, что после окончания ВУЗа он будет лично руководить его научной работой. Антрополог не ошибся в выборе своего ученика. Опыт показал, что М. Бобохонов стал одним из самых продуктивных и известных историков в области исторической науки. Таким образом, в

первые годы становления университета возникло много трудностей, и по инициативе З. Раджабова они были решены одна за другой.

Руководство республики признало научные и организаторские способности З. Раджабова, приняв его во внимание, в 1959 году назначило его директором Научно-исследовательского института истории, археологии и этнологии имени Ахмада Дониша Академии наук Республики Таджикистан. Этот научно-исследовательский центр при Академии наук являлся центром научных исследований истории таджикского народа с древнейших времен до наших дней.

В период работы З. Раджабова на посту директора Института истории, археологии и этнологии, где на основе археологических находок, письменных источников, архивных документов и большого количества материалов исторических трудов и средств массовой информации работали такие видные ученые, как академики Барис Анатольевич Литвинский, Баходур Искандаров, Нумон Нёматов, Ахрор Мухторов, член-корреспондент АН РТ Вадим Александрович Ранов, доктора исторических наук Елена Абрамовна Давыдовна, Юрий Александрович Николаев, Низом Нуржанов, кандидаты исторических наук Константин Петрович Марсаков, Борис Андреевич Антоненко, Махсуд Алижанов, Лидия Петровна Сечкина, Светлана Алексеевна Стеценко, Игорь Алексеевич Стеценко, Нумонджон Косимов, Шарки Юсупов и другие. Изучались сложные проблемы исторической науки с древнейших времен до наших дней. Опираясь на эту мощную силу, З. Раджабов мобилизовал их на написание первого трехтомного, пятикнижного комплексного труда «История таджикского народа» (на русском языке). Отдельные части многотомной истории таджикского народа всегда обсуждались на научных заседаниях Института в подлинно научных дискуссиях. Каждый ученый выступал в соответствии с периодом своих научных исследований и представлял ученым свои мнения и идеи по важным и сложным вопросам, основываясь на ясных и неопровержимых документах.

После каждого жаркого спора З. Раджабов в конце подводил итог и решительно оставил решение вопросов в руках ученых. Профессор уделял пристальное внимание научным исследованиям аспирантов и молодых ученых в целом, постоянно требуя от заведующих кафедрами, научных руководителей и научных руководителей своевременного прочтения их научных работ, серьезного и честного их обсуждения на заседаниях кафедры, объективного и сострадательного указания на их недостатки на ранних этапах работы, а затем направляя их на трудном и извилистом пути науки.

Благодаря постоянным и заботливым усилиям З. Раджабова и сотрудников Института был написан первый комплексный труд по истории таджикского народа, состоящий из трех частей и пяти книг, и он неоднократно анализировался членами Ученого совета Института. А в 1964-1965 годах по инициативе и усилиям академика АН СССР Б. Гафурова в издательстве Института востоковедения в Москве были изданы три тома и пять книг по истории таджикского народа.

Метод преподавания профессора З. Раджабова имел совершенно иной подход, чем у других, потому что у преподавателя был чрезвычайно богатый опыт в этой области. Наш уважаемый учитель, прежде всего, несмотря на то, что он был историком, очень хорошо разбирался в научных и литературных произведениях таджикских ученых и поэтов-классиков Абуабдулло Рудаки, Абулкосима Фирдавси, Абуали ибн Сины, Саади Ширази, Хафиза Ширази, Абдурахмони Джоми, Джалолиддина Руми, Бадриддина Хилоли, Камоли Худжанди, Абдулкадира Бедила, Ахмади Дониша, Садриддина Айни и многих других. В дальнейшем, занимаясь наукой и литературой в центральных городах бывшего Советского Союза, он близко познакомился с видными востоковедами из университетов и Академии наук СССР, овладел методами и приемами ведения научно-исследовательской работы, преподавал и воспитывал студентов в вузах, обогащая свое педагогическое мастерство.

Выдающийся историк советской эпохи, академик АН РТ, первый ректор Таджикского

государственного университета имени В.И. Ленина, первый директор Института истории, археологии и этнологии Академии наук Республики Таджикистан, член редколлегии многотомной «Истории СССР», заслуженный деятель науки Республики Таджикистан, лауреат Государственной премии Республики Таджикистан имени Абуали ибн Сино, З. Раджабов оставил яркий след в истории науки, культуры своего народа. На одной из страниц своих мемуаров устод рассказал о своей юности, прошедшей в унижениях и лишениях, в том числе:

«Я горжусь тем, что был первым ректором Таджикского государственного университета, гордости нации»... «Детство у меня было трудное, я голодал, мне было нечего носить. Отец был вынужден продать часть нашего двора богатому соседу. Наша семья состояла из 7 человек. Из-за сырости в доме и отсутствия еды моя мать и три сестры попросились с этим миром».

ЛИТЕРАТУРА

1. Раджабов З. «Исторические судьбы таджикского народа» / Акад. З. Раджабов. — Душанбе: ИМЭ АН Таджикской ССР, 1972. — 456 с.
2. Раджабов З. Советская модернизация и национальное самосознание: Материалы Всесоюз. науч. конф. / Акад. З. Раджабов. — Душанбе, 1985. — С. 23–54.
3. Раджабов З. Репрессии и интеллигенция Таджикистана: очерки / Акад. З. Раджабов. — Душанбе: Доистор. компания, 1990. — 312 с.
4. Раджабов З. Национальное возрождение и культура: статьи и выступления / Акад. З. Раджабов. — Ташкент: Фан, 1989. — 278 с.
5. Архив Института истории АН Таджикской ССР. Ф. Р-1 «Зариф Раджабов», оп. 1, д. 12–24. (Письма, рукописи, отчёты, 1950–1995 гг.)
6. Назаров А. История таджикской интеллигенции в XX веке. — Москва: Наука, 1995. — 384 с.
7. Каримов М. А., Якубов Н. Т. Таджикская историческая мысль XX века: Монография. — Душанбе: Ирфон, 2001. — 512 с.
8. Саидов Ш. Общественно-политическая активность учёных в Таджикистане (1950–1990) // Вестник АН РТ. — 2010. — № 3. — С. 45–67.
9. Музаффаров Э. И., Тураев Б. В. Вопросы национальной памяти в таджикской историографии // Известия АН Таджикской ССР. — 2015. — № 2. — С. 12–29.
10. Холов Т. Ш. Академическая наука и государственная политика в Таджикистане: опыт взаимодействия // Центральноазиатский исторический журнал. — 2018. — № 1. — С. 5–33.
11. Джураев М. С. Роль языка и культуры в укреплении национальной идентичности // Материалы междунар. семинара «Культура и самосознание народов Центральной Азии». — Бишкек, 2012. — С. 101–118.
12. Бобозода Р. А. Формирование исторической науки в Таджикистане: очерки развития // Исторические исследования. — 2020. — Т. 12. — С. 88–110.

АКАДЕМИК ЗАРИФ РАЧАБОВ: САҲМИ АКАДЕМИК З. Ш. РАЧАБОВ ДАР ИНКИШОФИ ИЛМИ ТАЪРИХИ ХАЛКИ ТОЧИК

Академик Зариф Шарифович Рачабов саҳми арзандае дар таҳқиқи илмии таърихи халқи тоҷик гузоштааст. Фаъолияти илмии дарозмуддати ӯ ба омӯзиши марҳилаҳои асосии ташаккули этникӣ, иҷтимоӣ ва сиёсии халқи тоҷик аз замонҳои қадим то давраи муосир бахшида шудааст. Рачабов ҷонибдори муносибати ҳамаҷониба ва воқеъбинона ба таҳлили манбаъҳои таърихӣ буда, аҳамияти ҳудӯҳои миллӣ ва пайвастагии анъанаҳои фарҳангиро таъкид менамуд. Ӯ дар рушди мавзӯҳои давлатдорӣ тоҷикон, нақши тоҷикон дар таърихи Осиёи Марказӣ ва оммавигардонии мероси таърихӣ байни мардум саҳми калон гузошт. Асарҳои ӯ асоси устувори илми таърихшиносии тоҷикро ташкил медиҳанд ва мактаби илмӣ ӯ то имрӯз самтҳои таҳқиқоти таърихиро идома медиҳад. Бо шарофати кӯшишҳои З. Ш. Раджабов заминаи мустаҳкамҳои хотираи таърихӣ миллӣ ва анъанаи ҳоси илмӣ дар Тоҷикистон гузошта шуд.

КАЛИДВОЖАҲО: таърихи халқи тоҷик, таърихшиносии тоҷик, этногенез, давлатдорӣ, мероси фарҳангӣ, Осиёи Марказӣ, хотираи миллӣ, таҳқиқоти таърихӣ, мактаби илмӣ.

АКАДЕМИК ЗАРИФ РАДЖАБОВ: ВКЛАД АКАДЕМИКА З. Ш. РАДЖАБОВА В НАУЧНУЮ РАЗРАБОТКУ ИСТОРИИ ТАДЖИКСКОГО НАРОДА

В статье рассматривается вклад академика Зариф Шариповича Раджабова о вклад в научное осмысление истории таджикского народа. Его многолетняя исследовательская деятельность была посвящена изучению ключевых этапов этнического, социального и политического становления таджиков, начиная с

древности и до современности. Раджабов выступал за всесторонний и объективный подход к интерпретации исторических источников, подчёркивая важность национального самосознания и преемственности культурных традиций. Он внёс существенный вклад в разработку проблематики таджикской государственности, роли таджиков в истории Средней Азии, а также в популяризацию исторического наследия среди широких слоёв населения. Его труды стали основополагающими в таджикской историографии, а его научная школа продолжает развивать начатые им направления исторических исследований. Благодаря усилиям З. Ш. Раджабова была заложена прочная основа для формирования национальной исторической памяти и самобытной научной традиции в Таджикистане.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: история таджикского народа, таджикская историография, этногенез, государственность, культурное наследие, Центральная Азия, национальная память, исторические исследования, научная школа.

ACADEMICIAN ZARIF RAJABOV: THE CONTRIBUTION OF ACADEMICIAN Z. SH. RAJABOV TO THE SCIENTIFIC DEVELOPMENT OF THE HISTORY OF THE TAJIK PEOPLE

Academician Zarif Sharipovich Rajabov made a significant contribution to the scholarly understanding of the history of the Tajik people. His long-standing research work was devoted to studying the key stages of the ethnic, social, and political development of the Tajiks, from ancient times to the present. Rajabov advocated for a comprehensive and objective approach to the interpretation of historical sources, emphasizing the importance of national self-awareness and the continuity of cultural traditions. He made substantial contributions to the study of Tajik statehood, the role of Tajiks in the history of Central Asia, and the popularization of historical heritage among the general public. His works have become foundational in Tajik historiography, and his academic school continues to develop the directions of historical research he initiated. Thanks to the efforts of Z. Sh. Rajabov, a solid foundation was laid for the formation of national historical memory and a distinct scholarly tradition in Tajikistan.

KEYWORDS: history of the Tajik people, Tajik historiography, ethnogenesis, statehood, cultural heritage, Central Asia, national memory, historical research, scientific school.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Абдуллозода Беназир Хайдулло* – Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, магистранти соли 2-юми Институти таърих, археология ва этнография ба номи А.Дониш. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 33. Телефон: **907-54-54-86**.

Сведения об авторе: *Абдуллозода Беназир Хайдулло* – Национальная академия наук Таджикистана, магистрант 2 курса Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки 33. Телефон: **907-54-54-86**.

Information about the author: *Abdullozoda Benazir Khaidullo* – National Academy of Sciences of Tajikistan, 2nd year master's student of the Institute of History, Archeology and Ethnography named after A. Donish. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 33. Phone: **907-54-54-86**.

ТУРКОН ВА ТУРКИСТОН: АЗ ВОҶЕИЯТ ТО ТАҲРИФКОРӢ

Маҳмадаминов М.Қ., Маҳмадаминов С.Қ.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар замони имрӯза, ки раванди ҷаҳонишавӣ ва бархӯрди тамаддунҳо сурат гирифта истодааст, ҳамаи миллатҳои башар меҷӯянд соҳибтамаддунии хешро нишон диҳанд ва барои дар амал иҷро намудани ин аҳдофи худ, сохтакорию дуруғпардозӣ намуда, бо роҳи таърихсозии ҷаълӣ осори беназир ва гузаштаи рангину пурҷилои дигар халқҳоро аз онӣ худ месозанд ва ба ин васила фарҳангсолории хешро нишон медиҳанд. Дар воқеъ, таърихро метавон таҳриф кард, вале ҳақиқат ҳеҷ гоҳ пинҳон намоёнад ва он аз худ равшанӣ дода, ҷило медиҳад, танҳо мебояд пардаҳои дуруғро бияндохту онро ошкор ва воқеъбинона баён намуд.

Яке аз масъалаҳои умда, ки хоҳу ноҳақ ба кишвари азизи мо таъсиргузор аст, ба ҷойи вожаи “Осиёи Миёна” истифода намудани мафҳуми “Туркистон” дар расонаҳои туркӣ ва аз ҷониби сиёсатмадорони кишвари Туркия дастгирӣ ёфтани он мебошад, ки ғайримантиқӣ буда, қобили қабул намебошад. Зеро ҳуди Туркистони таърихӣ берун аз хоки Осиёи Миёна буда, ҳамзамон дар ин минтақа бошад Ҷумҳурии Тоҷикистон чун давлати соҳибистиклол ва дар дигар кишварҳои туркӣ шумораи зиёди тоҷикон сукунат мекунанд. Дар баробари ин, эълони шаҳри Самарқанд чун маркази тамаддуни туркзабонон ва аз худ намудани олимону донишмандони мо асоси илмию таърихӣ надошта, дур аз воқеият мебошад. Барои илман асоснок намудани ин гуфтаҳо нахуст ба ҷуғрофиёи таърихӣ ин минтақа тавассути сарчашмаҳои ҷуғрофию таърихӣ ва адабиётҳои илмӣ назар меафканем.

Дар сарзамини имрӯзаи Осиёи Миёна, ки кишварҳои туркзабон мавҷуд ҳастанд, бо камали таассуф туркҳо меҷӯянд ин минтақаро Туркистон ном гузоранд ва бидуни ягон далели таърихӣ номи аслии ин ҳудудро Туркистон мегӯянд. Ба қавли Доктор Соҳибназар Муродӣ гузаштани “ин ном ба ақвоми тотор ва муғул, танҳо аз назари идорӣ ва на воқеӣ иҷоза медиҳад, ки зоҳиран ҳудуд қадимтарин мардуми Осиёи Миёна маҳсуб кунанд” [16, с.193]. Аммо, сарчашмаҳои ҷуғрофию таърихӣ возеҳ ва равшан баён медоранд, ки сарзамини имрӯзаи Осиёи Миёна дар асрҳои миёна бо номи Мовароуннаҳр Хуросон машҳур буда, қисмати муҳими он шомили Мовароуннаҳр буд, ки бо номҳои Вароруду Варазруд низ шуҳрат дошт. Чунончӣ, дар асари донишманди намоёни қуруни вустой Муҳаммад ибни Ҳиндушоҳи Наҳҷувонӣ “Сихоҳ-ул-фурс”, “Луғату фурс”-и Асадии Тусӣ ва “Тухфат-ул-аҳбоб”-и Ҳофизӣ Убаҳӣ, ки аз зумраи луғатномаҳои арзишманд маҳсуб меёбанд, Вароруд (Варазруд)-ро Мовароуннаҳр хонда, барои тақвият бахшидани фикри худ байте аз Фирдавсӣ меоранд, ки чунин аст:

Агар паҳлавонӣ надонӣ забон,
Варорудро Мовароуннаҳр хон! [29, с.105; 5, с.109; 42, с.41]

Вароруду Хуросон бошад, дар маҷмӯъ бо номи Хуросони бузург шуҳрат дошт, ки ҳудуди хело васеъро дар бар мегирифт. Ҷуғрофидони машҳури форс-тоҷик Истаҳрӣ дар асари худ “Масолик ва мамолик” ҳудуди онро муайян намудааст, ки чунин аст: “Шарқи Хуросон навоҳии Сиистон ва диёри Ҳиндустон бошад... ва ғарби Хуросон биёбони Ғазнӣ ва навоҳии Гургон... ва шимоли Хуросон Мовароуннаҳр, баъзе аз билоди Туркистон ва Хутал ва ҷануби Хуросон биёбони Порс ва Қумис” [2, с.202]. Дар сарчашмаи ҷуғрофӣ асри X-и муалифаш гумном «Ҳудуд-ул-олам» бошад дар мавриди ҳудуди ҷуғрофӣ Хуросон чунин омадааст: “Ноҳиятест, машриқи вай Ҳиндустон аст ва ҷануби вай баъзе аз ҳудуди Хуросон аст ва баъзе биёбони Каргаскӯх

ва мағриби вай навоҳии Гургон аст ва ҳудуди Ғур ва шимоли вай руди Ҷайхун аст” [26, с.53]. Муаллиф боз дар қисмати дигар баён доштааст, ки Хуросон “ноҳиятест, ки машриқи вай Ҳиндустон аст ва ҷануби вай биёбони Синд аст ва биёбони Кирмон ва мағриби вай ҳудуди Ҳарист ва шимоли вай ҳудуди Ғарҷистон ва Ғўзгонон ва Тухористон” [26, с.59-60]. Ҷуғрофиёи Хуросон дар дигар сарчашмаҳои таърихӣ, ба монандӣ: “Ал-булдон”-и ибни Фақеҳ [23, с.15], “Сура-ул-арз”-и Ибни Ҳавқал [12, с.162], Ибни Хурдодбех дар “Масолик-ул-мамолик” [11, с.23], Макдисӣ дар “Аҳсан-ут-тақосим фи маърифат-ил-ақолим” [1, с.426-437], Закариёи Қазвинӣ дар “Осор-ул-билод ва ахбор-ул-ибод” [10, с.60], “Ҷуғрофиё”-и Ҳофиз Абру [25, с.44-45] ва ғайра зикр шудааст. Дар воқеъ, агар ин ҳудудҳоро бо сарҳадоти имрӯза муқоиса намоем, муайян мегардад, ки Хуросон сарзамини имрӯзаи Осиёи Миёна, Афғонистон, Шарқи Эрон, шимоли Ҳинду Покистон ва ҳатто як қисмаи Чинро низ дар бар мегирад. Аз ин лиҳоз, даъвои туркҳо нисбат ба ватани аслии онҳо будани Осиёи Миёна ва Осиёи Миёнаро Туркистон гуфтани онҳо ҷуз таҳрифи таърих ва дуруғи ошкор чизе набуда, асоси илмие надорад ва бидуни тардид ва сарбаландона метавон гуфт, ки ин минтақаҳо сарзамин ва Ватани аслии тоҷикон аст ва дигар қавму миллатҳо дар асрҳои баъд ворида хоки ин минтақа шуданд.

Г. Лестринҷ дар асари машҳури худ “Ҷуғрофиёи таърихӣ сарзаминҳои хилофати шарқӣ” бо баррасии манобеи зиёди таърихӣ ҷуғрофиёи Хуросонро муайян карда, қайд месозад, ки “Хуросон дар авоили қуруни вустӣ ба таври қулли бар тамоми иёлоти исломӣ, ки дар самти Ховар... воқеъ буданд итлоқ мегардид ва бо ин тартиб тамоми билоди Мовароуннаҳрро дар шимол... ба истиснои Сиистон ва Қаҳистон дар ҷануб шомил мегардид. Ҳудуди хориҷии Хуросон дар осиёи вустӣ биёбони Чин ва Помир ва аз самти Ҳинд Ҷиболи Ҳиндукуш буд” [13, с.408]. Таърихшиноси тоҷик Ғуломов Тоҷиддин дар қори Диссертатсионии худ, ки ба ин масъала алоқаманд аст, пас аз таҳлилу баррасии сарчашмаҳои зиёде, ҳудуди Хуросонро чунин ҳулосабардорӣ намудааст: “Хуросон дар ҷануб то ба Сиистон, Кӯҳистон, Халач, Ғазнӣ, баъзе аз вилоятҳои Ҳиндустон, дар Ғарб то ба Ғуз, Гургон, Кумис, Дайламон, Табаристон, Рай, Хоразм, Деҳистон, Ҷузҷон, баҳри Хазар, дар шимол то ба Мовароуннаҳр ва дар Шарқ то ба кӯҳҳои Тиббети Чин, манбаи Омӯ, кӯҳҳои Помир ва Тахористон, Бомӣён, Ғур то ба Ҳирманд арзу тул кашида буд” [9, с.79]. Дигар аз муаррихон, аз ҷумла: Элтон Л.Даниел дар китоби “Таърихи сиёсӣ ва иҷтимоии Хуросон” [31, с.8-11], Бастон Шервонӣ, ки гуфтаҳои ӯро Аҳмад Ранҷбар иқтибос овардааст [5, с.18], Доктор Ҷовид дар рисолаи Авесто [34, с.125], Ҳамза Камол дар мақолаи “Ҷуғрофияи таърихӣ Хуросони бузург” [24], Шохмаҳмуд Наъимӣ дар китоби “Афғонистон ба ривояте дигар” (Ҷуғрофиёи таърихӣ ва мондагориҳои бостонӣ) [30, с.127-133], Шаҳром Бебок дар мақолаи “Ҷуғрофиёи таърихӣ Хуросон дар адвори таърих” [29, с.81], Муҳаммадтақӣ Р. ва Муҳаммад Ш. дар мақолаи Ҷуғрофиёи таърихӣ Хуросон [19] ва дигарон ҷуғрофиёи Хуросонро муайян намуданд ва бешак дар ин гуфтаҳо Осиёи Миёна ҷузъе аз хиттаи Хуросони таърихист ва ин ҳама таърихбофии туркҳоро ботил месозад. Ба навиштаи муаррихи тоҷик Ғолиб Ғолибов дар китоби “Ҷуғрофиёи таърихӣ Осиёи Марказӣ” дар асрҳои V-VII вилоятҳои таърихӣ Тахористон, Суғд, Хоразм, Чоч, Уструшана, Фарғона ва як ҷузъи Хуросон [8, с.8] ба Осиёи Миёна дохил мешуданд, ки инҳо ҳамаашон сарзаминҳои тоҷикнишин ва дар асрҳои баъдӣ шомили Хуросони бузург буданд.

Нуктаи дувум, ки собит месозад туркҳо берун аз хоки Осиёи Миёна буда, дар асрҳои баъди маскунӣ ин минтақа шуданд, ҷуғрофиёи таърихӣ зисту зиндагонии онҳо ва ҳудуди ҳуди Туркистони таърихӣ мебошад, ки дур аз хиттаи Хуросони бузург ҷойгир аст. Ба навиштаи профессор Қаҳҳор Расулиён “дар сарчашмаҳои чинӣ, форсӣ-тоҷикӣ, арманӣ, арабӣ, туркӣ ва ғайра ватани аслии қавму қабилаҳои турку муғул “сахроҳои васеъ дар фосолаи шимоли Чин ва ҷануби Сибир”, “кӯҳҳои Олтой”, “байни кӯҳҳои Олтой ва даштҳои Қирғиз”, “ҷанубу ғарбии кӯли Байкал”, “шарқи Олтой”,

“даштҳои шимоли девори бузурги Чин”, ба қалам дода шудааст. Яъне, туркҳо ва Туркистон ба ҳеҷ вачҳ ба Турон ва турониён рабте надоранд [33, с.9] ва ин қаламрав берун аз хоки кунунии Осиёи Миёна воқеъ гардида буд. Ҷуғрофидони машҳури форс-тоҷик Ибни Фақеҳ доир ба баъзе аз наҷодҳои турк маълумот дода, ҳудуди сукунати онҳоро муайян намудааст. Аз ҷумла, ба навиштаи ӯ “туғузғуз аз наҷодҳои турк аст. Шаҳрҳои эшон бузургтарин шаҳрҳои турк аст. Ва марзашон Чин аст ва Таббат ва Харлӯҷ ва Ғуз ва Бачнак ва Таркаш ва Аркаш ва Хафҷоҳ ва Хирхиз. Ҳамаи шаҳрҳои турк шонздаҳ шаҳр аст” [23, с.21]. Аз ин гуфтаҳо маълум аст, ки туркҳо дар Тибет, Чин ва марзҳои Қазоқистону Муғулистон иқомат мекарданд. Муҳаммади Балъамӣ низ ҳангоми баёни воқеа Мовароуннаҳру Хуросон ва Туркистонро минтақаҳои алоҳида баён дошта, онҳоро аз ҳамдигар ҷудо зикр намудааст [3, с.563].

Дар асари муаллифаш гумном “Ҳудуд-ул-олам” низ зикри сарзамин ва ақвоми турк омада ва аз сарзаминҳои тоҷикнишин Вароруду Хуросон ҷудо намудааст. Аз ҷумла, дар ин сарчашмаи ҷуғрофиёии асри X доир ба қавми туркии туғузғуз суҳан рафта, ки муаллифи ин китоб ҳудуди қаламрави онҳоро чунин тасвир намудааст: “Машириқи ӯ ноҳияи Чин аст ва ҷануби вай баъзе Таббат аст ва баъзе Халлӯх ва мағриби вай баъзе Хирхиз аст ва шимоли вай ҳам Хирхиз аст. Ва ин ноҳият меҳтар ноҳият аст аз турк ва бештарин қавме буданд дар асл. Ва мулуки ҳама Туркистон андар қадим аз Туғузғуз буданд... ва мардумони ҷангианд ва бо силоҳи бисёр. Ва эшон ба тобиستону зимистон аз ҷой ба ҷой ҳамегарданд, бар гиёҳхорҳо ва ҳавоҳое, ки хуштар бувад” [26, с.46]. Чуноне ки дида мешавад, ин сарчашмаи ҷуғрофиёии низ ҳудуди сукунати туркҳоро берун аз хоки Хуросони бузург нишон додааст ва ҳанӯз биёбонгард будани онҳоро ишора сохтааст. Дар баробари ин зикр намудааст, ки калонтарин ноҳияи туркҳо ва серчамъияттарини онҳо ҳамин аст. Пас чи гуна як қавми биёбонгард метавонад дар як муддати кӯтоҳ тамаддун бисозад, ҳол он ки то асри X аз фарҳангу шаҳрншинӣ дур буданд. Ин далели дигарест, ки даъвои туркҳоро барои аз худ намудани олимону донишмандон ва шаҳрҳои таърихиямон рад месозад. Дар ин идома, муаллифи “Ҳудуд-ул-олам” аз қавму сарзаминҳои дигари турк, ба мисли Хирхиз, Халлӯх, Чигил, Тухс, Кимок, Ғуз, Бичинок, Хифҷоҳ, Маҷғарӣ иттилоъ медиҳад, ки ҷуғрофиёи маскунии ин қавмро берун аз хоки Осиёи Миёна нишон дода, ҳудуди зисти онҳоро қаламрави Тиббет, Чин, Муғулистон то сарҳадоти Рус мерасонад ва боз ҳам кучманҷӣ будани онҳоро ишора месозад. Гардешӣ низ дар асари худ “Зайн-ул-аҳбор” доир ба ин қавмҳои турк зикр намуда, аз ҳислатҳои бади онҳо иттилоъ додааст [3, с.287-296]. Муҳаммад ибни Начиби Бакрон яке аз ҷуғрофидонони асри XIII дар асари худ Ҷаҳоннома дар ҷандин маврид ва дар масъалаҳои гуногун зикри кишвари Туркистон намуда, ки аз барасии он низ метавон равшан сохт, ки ҷуғрофиёи Туркистон берун аз хоки Осиёи Миёна аст [17, с.103, 112, 150]. Қазвини низ доир ба қавмҳои гуногуни турк маълумот дода, қаламрави онҳоро дар хоки Чину Муғулистон то сарҳадоти рус нишон медиҳад [10, с.547-555].

Муҳаққиқи маъруфи эронӣ Аббос Қадёӣ, ки гуфтаҳои ӯро Қаҳор Расулиён иқтибос овардааст, доир ба туркҳо ва ватани онҳо чунин менависад: “Туркон, ки шоҳае аз ақвоми хунҳо (гунҳо) буданд, нахуст дар минтақаи кӯҳҳои Олтой маскан доштанд ва бар асари фишори императории Чин муҳоҷират карда, дар канори кӯҳе, ки ба шакли қулоҳхӯд буд, маскан гузиданд ва ҷун қулоҳхӯдро ба забони туркӣ “дурк” мегуфтанд, аз ин ҷиҳат бо номи дурк ё турк хонда шуданд” [33, с.9]. Абусаъид Гардешӣ дар асари худ “Зайн-ул-аҳбор” аз Ибни Хурдодбеҳ иқтибос меорад, ки “туркон аз ҷумлаи чиниёнанд”. Дар идома гуфтаҳои Абдуллоҳ ибн ал-Муқаффаъро меорад, ки чунин аст: “Нӯх (а)-ро се фарзанд буд: Сому Ҳом ва Ёфис. Пас ҷаҳонро ба фарзандони хеш қисмат кард... ва Турку Сақлоб ва Яъҷуҷу Маъҷуҷ то Чин мар Ёфисро расид” [3, с.286]. Ин зикрро низ айнан Абӯалӣ Муҳаммади Балъамӣ дар “Таърихи Табарӣ” [3, с.86], Муҳаммад Сирочи Ҷузҷонӣ дар “Табақоти Носирӣ” [30, с.20], Рашидуддин Фазлӯллоҳ [20, с.42], Ибни Асир дар “Ал-Комил” [52, с.85] ва Мирхонд дар “Равзату-

с-сафо” [27, с.22; 28, с.61] баён доштаанд. Гарчанде ки ин як нав ривоят бошад ҳам, вале чанбаи таърихӣ дорад ва аз ин ҷо маълум мешавад, ки қавми турк аз фарзандони Ёфис ҳастанд, ки берун аз хоки Осиёи Миёна сукунат ихтиёр намуданд. Чунончӣ, ин нуқтаро муаллифи асари “Таърихи гузида” Ҳамдуллоҳи Муставфӣ баён доштааст [39, с.26]. Гардезӣ бошад, нақли ачибе меорад, ки гӯё Ёфис ба кӯдакӣ бемор шуда, ҳеч муолиҷат намеёбад ва барои давои беморияш ба ӯ шири гург доданд то аз он беморӣ раҳо ёфт. Чун риш баровард, кӯса омад ва ин бадхӯйи ба сабаби шири гург аст. Ва асли туркон аз вай бархостааст [3, с.287]. Айнан ҳамин гуфтаҳоро муаллифи маҷхул дар “Маҷма-ут-тавориҳ ва-л-қасас” [15, с.105] ва Масъудӣ дар “Муруҷ-уз-заҳаб” [14, с.73] зикр намудаанд, ки гуфтаҳо болоро боз ҳам тақвият мебахшад. Ибни Асир, ки гуфтаҳои ӯро Қахҳор Расулиён иқтибос овардааст, дар тавсифи ҳодисаҳои солҳои 1141-1142 мавзеи Туркистонро чунин шарҳ додааст: “Туркистон иборат аст аз Қошғар, Баласоғун, Хутан, Тироз ва заминҳои ҳамсояҳои онҳо то сарҳадоти Мовароуннаҳр” [33, с.9]. Бо вучуди он ки дар замони Ибни Асир туркҳо аллакай воридаи Осиёи Миёна шуда буданд, вале ҳудуди Туркистон берун аз ин минтақа нишон дода шудааст. Рашидуддин Фазлуллоҳ муаррихи машҳури асри XIII-XVI дар китоби худ “Ҷомеъ-ут-тавориҳ” дар зикри ҳудуди ақвоми турк қайд мекунад, ки “ақвоме, ки аз қадимулаҳд боз то ба акнун эшонро турк гуфтаанд ва мегӯянд, дар саҳроҳову қуҳҳои ва бешаҳои вилояти дашти Қипчоқ ва урус, Чаркас, Бошғурд, Таллас, Сайрам... ва ҳудуди вилояте, ки ба Туркистон ва Уйғуристон маъруф аст ва рудхонаҳое, ки мансуб аст ба ақвоми ноймон... ва кӯҳҳои Олтой... ва кишлоки бисёре, ки маъруф аст ба Муғулистон... тамоми қабойили... эшон маскун буданд” [20, с.40]. Аз ин ҷо низ равшан аст, ки туркҳо берун аз минтақаи Осиёи Миёна иқомат мекарданд ва пасон воридаи инҷо шуданд. Тибқи иттилои Мейендорф Е.К. бошад, узбекҳо, ки аз ҷумлаи туркнажодҳо маҳсуб меёбанд, аз Астрахан ба сарзамини Осиёи Миёна дар давраҳои гуногун омадаанд [16, с.182]. Аз ин ҷо возеҳ мегардад, ки ҳамаи даъвоҳои туркнажодон нисбат ба сарзамини аҷдодии мо ҷуз таҳрифи таърих чизе нест. Дар баробари ин, сарчашмаҳои таърихӣ аз ҳислатҳои бади туркон зикр мекунад. Тавре ки Закариёи Қазвинӣ зикр мекунад: “туркон миллати бузурганд ва аз дигар миллатҳо ба шучоату ҷалодат ва сангдию монандӣ ба дарандагон фарқ мекунанд. Ситаму зӯрӣ ва хушунат бар табиати эшон ғолиб омадааст. Ба ҷиҳати дарандахӯй ҷуз зӯрӣ ҳеҷ чизро раво намебинанд. Андешаи онҳо ғорати ногаҳонӣ... аст” [10, с.555]. Доир ба хуյю атвор, бузургӣ, ҳудуди зист ва фарҳангу тамаддуни тоҷикон бошад, тамоми сарчашмаҳои болозикр ва дар адабиётҳои илмие чун “Таърихи тоҷикон (эронӣни шарқӣ)”-и Ричорд Фултз, “тоҷикони Хуросон: таърих, фарҳанг ва сарнавишт”-и Доктор Соҳибназар Муродӣ, “Бухоро кучост? Сайре дар ҷуғрофиёи таърихӣ ва фарҳангӣ Хуросони бузург дар аҳди Сомониён”-и Ризо Ҳуччат, “Хувият ва иқтидори тоҷикон” сухан рафтааст, ки овардани он ҳамаро дур аз зарур меҳисобем. Ҳатто, дар замоне, ки бухрони маънавӣ миёни тоҷикон аз асри XVII боло рафта гирифт Мейендорф Е.К. дар китоби “Саёҳат аз Оренбург ба Бухоро” тоҷиконро аз туркнажодҳо ҷудо намуда, доир ба халқи бомаданият будани миллати мо сухан мекунад. Аз ҷумла, ӯ зикр намудааст, ки “чеҳраи тоҷик ҳамеша дар худ ифодаи фурутанию ҳалимӣ ва беошӯбиву оромиро дорост. Тоҷикон ходимони давлатӣ, ғаёл, заҳматдӯст буда, ба ҳунарҳои гуногун қобилияту истеъдод доранд... ҳаёти кучманчигӣ надоранд. Аксарияташон хонда ва навишта метавонанд ва муттамаддинтарин қисми аҳолии Бухороро ташкил мекунанд” [16, с.185]. Албатта, мақсади мо дар инҷо миллатчигӣ набуда, нияти кам шумурдани дигар қавму миллатро надорем, танҳо меҳмем, ки ҳақиқати таърихию ошкор намуда, ба ин васила онҳо низ тамаддуно фарҳанги моро эътироф намоянд.

Далели дигар ин аст, ки воридшавии туркҳо ба Осиёи Миёна (Вароруд) аз миёнаҳои асри VI оғоз шуд, аммо ҳамалоти аъроб онҳоро аз ин минтақа дур кард. То ин замон бошад, тоҷикон аллакай чандин давлату империяҳоро бунёд намуда, шаҳрҳо офарида, шуҳрати офоқ гардида буданд ва аллакай дар ҳудуди Осиёи Миёна

тамаддуни бузургеро аз худ барҷой гузоштанд. Муаррихи машҳури рус В. Бартолд қайд мекунад, ки “туркҳо вақте ки бори нахуст дар қарни VI пайдо шуданд, то қаронаи Окс (Омӯ) пеш рафтанд. Пас аз ғалабаи аъроб, туркҳо ба шимол ронда шуданд” [10, с.518] Пасон, туркҳо бори дигар дар замони Сомониён ҳамчун ғулому аср вориди ин минтақа шуда, дар сафи артиш пайвастанд. Вуруди густурдаи туркҳо бошад, аз охири асри X ба хиттаи тоҷикон шуруъ гардид, ки алақай дар ин замон мо соҳиби садҳо шаҳрҳои бузург, ба мисли Самарқанду Бухоро, Балху Хирот, Нишопуру Марв, Хучанду Бунҷикат ва ғайра будем.

Донишманди маъруфи Эрон Ибни Фақеҳ (асри IX) дар бахше аз китоби худ “Ал-булдон” ҷуғрофӣ ва мардуми Хуросонро тасвир намуда, ибтидо қайд месозад, ки “мардуми Хуросон офаринише устувор доранд ва андome комилу қомате баланд ва чехрае зебо ва онҳо худованди тичорату ҳукумату фикҳу донишанд” [23, с.9]. Дар идомаи ин гуфтаҳо ба навиштаи ӯ “ҳамсоягони хуросониён турконанд, ки аз ҳар душмане сарсаҳтанд... бад-ин гуна хуросониён дар баробари турк, барои дунёи Ислom, худ сипаранд. Ва гоҳу бегоҳ дар туркон афтанд ва саҳт бисёр аз онҳо бикушанду бигиранду барбаранд” [23, с.9]. Ҳамин гуфтаҳо худ далели раднопазири он аст, ки то ин давра туркҳо берун аз хоки Осиёи Миёна иқомат мекунанд, вале ба сарҳади он наздик шудаанд. Онҳо ҳанӯз дини Ислomро напозирӯфтаанд ва ҳатар ба ин хитта доранд. Хуросониён-тоҷикон бошанд, дар муқобили онҳо истод шуда, аз Меҳани худ дифоъ мекунанд, баъзан ба онҳо ҳучум намуда, онҳоро шикасту асир месозанд. Балғамӣ низ ҳангоми зикри воқеаҳои мансуб ба замони Сосониён зикр мекунад, ки “аз ҳама душманон туро (Ҳурмузд-С.М.) душмантар турканд... ва худ ҷанги туркро бисоз, ки ҳеҷ душман бадтар аз турк нест” [с.578-579]. Закарийи Қазвинӣ ҷуғрофидони асри XIII аз мусалмон набудану бутпараст ё ситорапараст ё оташпарасту насронӣ будани қисме аз онҳо ишора месозад [10, с.556]. Ибни Ҳавқал дар асари худ “Сурату-л-арз” низ қайд месозад, ки “бардагони он ҷо (Вароруд-С.М.) аз турконе аст, ки дар пирумуни Мовароуннаҳр сукунат доранд” [27, с.134-135; 12, с.190]. Ин гуфтаи Ибни Ҳавқал, ки ҷуғрофидони асрҳои IX-X аст, гуфтаҳои Ибни Фақеҳро тақвият мебахшад ва аз ин ҷо низ метавон ҳулоса кард, ки туркҳо дар атрофи Осиёи Миёна омодаи ворид шудан ба ин қаламрав ҳастанд, вале ҳанӯз ки давлати Сомониён пуркудрат буд, онҳо шикаст асир шуда, ҳамчун ғулом ворид мешаванд. Дар идомаи гуфтаҳои худ Ибни Ҳавқал менависад, ки “саросари ҳудуди Мовароннаҳр ба ҷангоҳҳо наздик аст, аз ҷумлаи онҳо Хоразм то ноҳияи Аспечоб аст, ки бо туркони Ғуз ҳаммарз мебошанд...” [27, с.136]. Ҳатто, аз ин гуфтор ҳам маълум мешавад, ки туркҳо берун аз хоки Осиёи Миёнаанд, вале барои забти ин қаламрав омода мешаванд. Ҷолибияти ин гуфтаи Ибни Ҳавқал дар он аст, ки ин донишманд мардуми Хоразм ва Аспечобро аз туркҳо ҷудо намудааст ва ин собит месозад, ки ин қаламравҳо низ мансуб ба тоҷикон буду ҳаст ва таҳрифкорҳои туркҳоро рад месозад. Дар идомаҳои навиштаи худ Ибни Ҳавқал таъкид месозад, ки “саросари Мовароуннаҳр марзҳои туркон аст, ки омодаи ҷанганд ва мардуми онҷоро субҳу шом таҳдид мекунанд” [27, с.137]. Бартолд В. низ дар асари машҳури худ “Туркистоннома” қайд месозад, ки “аз лиҳози наҷодӣ-сарзамини Мовароуннаҳр... дар оғоз тавассути ориёиён маскун буда” [11, с.168] ва пасон дигар ақвом ба ин ҷо муҳоҷир шуданд. Ин ҳама далели раднопазир ва бурҳони қотеъ аст, ки собит месозад Туркистон ба хиттаи Осиёи Миёна рабте надорад ва туркон ҳанӯз Ислomро напозирӯфта ва ба илму дониш шавқу рағбат надоранд. Пас чи гуна ва бо кадом далел Самарқандро маркази тамаддуни ҳуду дигар бузургони моро турк ва Осиёи Миёнаро Туркистон меҳонанд, ҳол он ки то асри даҳ дар ҳолати кучманчинишинию дур берун аз хоки Осиёи Миёна қарор доштанд.

Бо вуҷуди ин ки туркҳо меҳостанд ба сарзамини мо ҳучум кунанд, вале Исмоили Сомонӣ ва амирони баъдӣ онҳоро ба сафи артиши худ ҷой доданд. Ибни Ҳавқал низ ин чизро ишора намуда, қайд месозад, ки “лашқариёни эшон (Сомониён-С.М.) гурӯҳе аз бандагони зарҳариди турканд ва гурӯҳе аз озодагони деҳқонанд” [27, с.140]. Ин яке

аз иштибохоти Сомониён буд, ки такрори таърих намуда, бегонагонро ба сафи артиши худ ҷалб сохтанд. Зеро ки тавре Закариёи Қазвинӣ ҷуғрофидонӣ машҳури форс-тоҷик дар асари худ “Осор-ул-билод ва ахбор-ул-ибод” таъкид мекунад: “Худҳоҳии ин қавм ҷунон аст, ки ҳар гоҳе яке аз онҳо асир шуда, дар гуломи тарбият ёбад, ҳамин ки бузург шуд, ҳаваси сардори сипоҳи хоҷаи худ мекунад... меҳоҳад, ки ба вай муҳолифат карда, дар ҷояш бишинад, ҳаққи тарбия ва инъоми гузаштaro комилан фаромӯш менамояд. Нафси туркон ба бадҳоҳию фасод... моил мебошад” [10, с.555].

Вуруди густурдаи туркҳо ба қаламрави Вароруду Хуросон аз охири асри X оғоз шуд, вале онҳо имрӯз даъво доранд, ки Осиёи Миёна сарзамини аҷдодияшон мебошад ва фарҳангу тамаддуни ин қаламравро аз худ карданиянд, ки ҳеч асоси илмӣ ва мантиқе надорад. Туркҳо аҷдодони худро ба турҳои ориёӣ бурда расонида, Туронзаминро макони буду боши худ медонанд ва иртиботи туронӣро бо ориёӣҳо рад мекунад. Ба қавли донишманди шинохтаи тоҷик Зафар Мирзоиён “бинобар сабаби ҳечу пӯчу бемояву бепоя будани идаои бархе таърихнигорони туркғумон ва як силсила пажӯҳишгарони русиву шӯравӣ пантуронистону пантуркистони кишварҳои бартарихоҳи туркманиш... ҷойноми “Турон”-ро ба вожаи турк нисбат медиҳанд ва Турони ҳаёлиро маҳди падарони худ медонанд”, аммо “эронӣро туронӣ ҳамаҷодад ва марзҳои Турон аз фаросӣи руди Сир ибтидо гирифта, сарзаминҳои имрӯзини Қазоқистон, шимоли Каспий, Сибирияти ҷануби шарқӣ ва Уралро дар бар мегирифт” [18, с.128] ва ҳақиқат ҳам ин аст, ки Тур фарзанди Фаридун аст ва Фаридун бошад шоҳи ориёӣ. Пас чи гуна, фарзанди ориёӣ турк шуда метавонад!

Далели дигар ин аст, ки қавми турк ҷодарнишин буда, доимо аз як минтақа ба дигар макон дар ҳолати куч қарор доштанд ва ба илму дониш алоқамандие зоҳир намекарданд. В. В. Бартолд [11, с.168], Ричард Фултз [35, с.136] ва дигарон онҳоро саҳронишинон ва ҷодарнишинон гуфтаанд. Як қавми саҳронишин, ки дар асри X вориди Осиёи Миёна шуданд, аз шаҳрнишинӣ ва илму дониш комилан дур буданд ва алақай тоҷикон дар ин давра ҳазорон олимону донишмандонро ба арсаи илм ворид намуда буданд ва ҳақ низ ба ҷониби устод С. Айнӣ аст, ки барҳақ қайд намудаанд: “Аз бозе, ки вақоеъро таърих қайд мекунад, то имрӯз дар диёри Мовароуннаҳр..., ҷунон ки як қавми муаззам бо номи “тоҷик” ё ки “тозик” истиқомат дорад, ҳамҷунон забону адабиёти эшон ҳам ривоч ёфта омадааст. Ривочи забону адабиёти тоҷик дар Мовароуннаҳр... махсус ба асре ё тасаллутӣ подшоҳеву амире нест. Ҷунончи мо мебинем, адабиёти тоҷик дар ин сарзамин дар аҳди Сомониён, ки ирқан форсизабон ҳастанд, чи қадар ривоч дошта бошад, дар замони авлоди Чингизхон, Темур, шаёбонӣ, аштархонӣ ва манғит, ки ирқан муғул, турк ва ўзбек ҳастанд, ҳамон қадар ривочёфта аст. Пас маълум мешавад, ки ривочи забону адабиёти тоҷик дар ин ҷоҳо маҳз ба сабаби тасаллутӣ Сомониён ё ки муҳоҷирати эронӣ набуда, сабаби ҳақиқӣ мавҷудияти як қавми бузург ба номи “тоҷик”, ки мансуб ба ирқӣ ориёист, дар ин ҷохост” [8, с. 3]. Ҳамзамон, то асри X забони гуфтугӯӣ мардум бештаран суғдӣ, хоразмӣ бостон ва дигар забонҳо ва лаҳҷаҳои ирони шарқӣ [1, с. 13] ва дар давраҳои баъдӣ забони кулли мардуми ин сарзамин забони форсӣ-тоҷикӣ буд.

Воқеан, қисми зиёди туркон, ки аз асри X вориди минтақаи Осиёи Миёна шуданд, марҳила ба марҳила зери таъсири тоҷикон фарҳангу забон ва расму ойини моро қабул намуданд. “Туркҳо ҷохталаб бар ҳар тамаддуни, ки ҳукумат мекарданд, фарҳанги онро мепазирuftанд” [35, с. 136]. Қисме ҳам бошад, ҳамон фарҳанги ҷодарнишинии худро идома дода, аз илму фарҳанг дур буданд. Ҷунончӣ, инро дар мисоли давлати Қарахониён метавон мушоҳида намуд, ки онон ба рушди илму адаб таваҷҷуҳе надоштанд. Новобаста аз ин, ба қавли Саъдиев Садри дар монографияи худ “Сўзанӣ ва муҳити адабии Самарқанди асри XII” “Ҷароғи адабиёт ҳарчанд дар дастгоҳи хонҳо фурузон набуд, вале дар сарзамини Мовароуннаҳр ҳаёти адабӣ раванқ дошт” ва “адабиёти ин давр... асосан дар байни мардуми шаҳр” [36, с. 15-18], яъне ҳуди тоҷикон тараққӣ карда буд. Ҳамзамон, агар ба сарчашмаҳои асримӣёнагӣ назар афканем,

тақрибан то асри X зикри номҳое, ки аз туркҳо рафта, бо номҳои тоҷикӣ ҳеҷ шабоҳате надоранд ва хело ҳам зиёд фарқкунанда ҳастанд. Чунончӣ, инро дар номҳои хонҳои аввали қарахонӣ, ғазнавӣ, салҷуқӣ мушоҳида мекунем.

Бояд гуфт, ки Туркистон ном гирифтани қисми бештари Осиёи Миёна дар замони забткориҳои русҳо дар ин хиттаи тоҷикон сураат гирифтааст. Худи Осиёи Миёна ҳам номи сохташуда аз ҷониби русҳост, ки ба ҷойи Мовароуннаҳр (Вароруд) гузошта шудааст. Парвиз В., ки тарҷумони китоби “Хуросон ва Мовароуннаҳр (Осиёи Миёна)”-и Белинитский А. Ба хати форсист, дар муқаддимаи навиштаи худ ба ин китоб таъкид месозад, ки “вожаи “Осиёи Миёна” ҷуз як вожаи тозадохта бо моҳияти комили сиёсӣ чизе дигаре нест”. Ӯ дар идомаи ин навиштори худ қайд месозад, ки “ин ном (Туркистон-С.М.) итлоқ мешавад, ки маскунӣ аслии қавмҳои турк буд... дар воқеъ иёлоти васеи “Синкиёнг” ё Туркистони Чини кунунро дар бар мегирифт” [6, с.29-30]. Дар идомаи ин матлаби худ, мутарҷим макони сукунат ва пайдоиши қавмҳои туркро баррасӣ мекунад, ки берун аз хоки Осиёи Миёна, дар ҳудуди Чин сураат гирифтааст. Доктор Соҳибназар Муродӣ низ Туркистон ном гирифтани қисме аз ҳудуди Осиёи Миёнаро ба забони истилоии русҳо марбут медонад [6, с.192]. Ин ҳама далели он аст, ки туркҳо таърихро таҳриф намуда, меҳроҳанд тамаддуни ҳазорсолаҳои моро моли худ созанд.

Бо зикри далоили дар боло овардашуда метавон гуфт, ки Туркистон ба Осиёи Миёна ҳеҷ пайванде надошта, ҷуз таҳрифи таърих ва дуруғи ошкор чизе нест. Дигар бузургони илму адаби мо, ки имрӯз туркҳо даъво мекунанд ва Самарқанди бостонӣ, ки худ аз решаи форсӣ гирифта шудааст, ба туркҳо ҳеҷ алоқамандие надорад. Аз ин хотир, дар замони имрӯза Туркистон ном гирифтани ин манотиқ ва аз худ намудани донишмандону нобиғони мо асоси илмӣ надошта, балки як сиёсатест, ки дар замони бархурди тамаддунҳо сураат гирифта истодааст.

АДАБИЁТ

1. Аббос Ҷаводӣ, Реги Омӯ (Эронӣ ва туркон, Мовароуннаҳр аз ислом то ҳамлаи муғул), -Техрон: 1400
2. Абуабдуллоҳ Муҳаммад ибни Аҳмади Макдисӣ, Аҳсану-л-тақосим фи маърифату-л-қолим, тарҷумаи Алинакӣ Манзавӣ, ҷопи аввал, бахши дувум, -Техрон: Амир Кабир, 1361, 810 с.
3. Абӯалӣ Муҳаммад ибни Муҳаммади Балъамӣ, Таърихи Табарӣ, ҷ.1, -Душанбе: Ирфон, 1992, 656 с.
4. Абуисҳоқ Иброҳим Истаҳрӣ, Масолик ва мамолик, ба кушиши Эраҷ Афшор, -Техрон: интишороти илмӣ ва фарҳангӣ, 1340, 228 с.
5. Абӯмансур Алӣ ибни Аҳмад Асади Тусӣ, Луғату фурс, ба тасҳеҳ ва эҳтимоми Аббос Иқбол, -Техрон: 1319
6. Абусаъид Абдулҳайи Гардезӣ, Зайну-л-аҳбор, -Д.: Бухоро, 2014, 416 с.
7. Авастро, китоби 1, -Д.: Бухоро, 839 с.
8. Айнӣ С., Намунаи адабиёти тоҷик, -Д.: 2010
9. Аҳмад Ранҷбар, Хуросони бузург (бахше перумони чанд шаҳр аз Хуросони бузург), -Техрон: Амир Кабир, 134, 343 с.
10. Бартолд В.В., Кулиёт, -Москва: ҷ.3, 1965.
11. Бартолд В.В., Туркистоннома, ҷ.1, тарҷумаи Карим Кишоварз, -Техрон: 1352, нусхаи электронӣ.
12. Беленитский А., Хуросон ва Мовароуннаҳр (Осиёи Миёна), тарҷумаи Доктор Парвиз Варҷованд, -Техрон: Гуфтор, 1364, 326 с.
13. Гришман Р., Эрон: аз оғоз то имрӯз, тарҷумаи Муҳаммад Муъин, -Техрон, интишороти илмӣ ва фарҳангӣ, 1372, 502 с.
14. Ғоибов Ғоиб, Ҷуғрофиёи таърихии Осиёи Марказӣ (дастури таълимӣ), -Д.: 2017, 64 с.
15. Ғуломов Т., Таърихигории забткориҳои арабҳо ва муборизаи истиқлолхоҳонаи Хуросону Мовароуннаҳр дар асрҳои VIII-X (Диссертатсияи докторӣ) –Душанбе: 202, 345 с.
16. Доктор Соҳибназар Муродӣ, Тоҷикони Хуросон: таърих, фарҳанг ва сарнавишт, ҷ.1, -Машҳад: интишороти Бадахшон, 1403
17. Закариёи Қазвинӣ, Осору-л-билод ва аҳбору-либод, -Душанбе: 2018, 648 с.
18. Зафар Мирзоиён, Се шикасти ориёӣҳо, нусхаи электронӣ аз сайти kitobkhon.net
19. Ибни Асир, Таърихи Комил, баргардонкунанда, Сайид Муҳаммадхусайни Рухонӣ, ҷ.1,

20. Ибни Хурдодбех, Масолик ва мамолик, тарҷумаи Саъид Хокарнад, -Техрон: мероси миллал, 171, 232 с.
21. Ибни Ҳавқал, Сафарнома (Эрон дар “Сурату-л-арз”), Тарҷумаи Доктор Чаъфар Шиъор, -Техрон, 1366, 401 с.
22. Листринч Г., Ҷуғрофияи таърихӣ сарзаминҳои Хилофати Шарқӣ, тарҷумаи Муҳаммад Ирфон, -Техрон: 1382
23. Масъудӣ, Муручу-з-заҳаб, нусхаи электронӣ аз сайти WWW.Tarikheshiam.com.
24. Маҷмал-ул-тавоҳих ва-л-қасас, нусхаи электронӣ аз сайти WWW.Tarikhbook.ir
25. Мейендорф Е.К., Саёҳат аз Оренбург ба Бухоро, тарҷумаи Ислон Юсуфӣ, -Д.: Меҳроҷ Граф, 2023, 296 с.
26. Муҳаммад ибни Начиби Бакрон, Ҷаҳоннома, муқаддима, таҳия, таълиқот ва феҳристи Фирӯза Қодирова, -Хучанд: Хуросон, 2019, 193 с.
27. Муҳаммад ибни Ховандшоҳ (Мирхонд), Равзату-с-сафо, таҳзиб ва талхис аз дуктур Аббос Зарёб, -Техрон: интишороти илмӣ.
28. Муҳаммад ибни Ховандшоҳ (Мирхонд), Равзату-с-сафо -Техрон: Хайём, 1337
29. Муҳаммад ибни Ҳиндушоҳи Нахҷувонӣ, Сиҳоҳу-л-фурс, бо эҳтимоми Абдулалӣ Тоатӣ, -Душанбе: 2021
30. Муҳаммад Сирочи Ҷузҷонӣ, Табақоти Носирӣ, ба тасҳеҳ ва таълиқоти Абдулҳай Ҳабибӣ, ҷопи 2 - Кобул: 1343
31. Муҳаммадҷон Шакӯрӣ, Хуросон аст ин ҷо, -Д.: Оли Сомон, 1997, 292 с.
32. Муҳаммадтақӣ Р, Муҳаммад Ш., Ҷуғрофияи таърихӣ Хуросон, Хуросони бузург №4, 1390, нусхаи электронӣ.
33. Рашидуддин Фазлуллоҳ, Ҷомеъ-ут-тавоҳих, ҷ.аввал, -Техрон:Албурз, 1373, 776 с.
34. Ризо Ҳучҷат, Бухоро кучост? Сайре дар ҷуғрофияи таърихӣ ва фарҳангии Хуросони бузург дар аҳди Сомониён, -Техрон: Амидж, 1384, 344 с.
35. Ричард Фултз, Таърихи тоҷикон (эронӣни шарқӣ), тарҷумаи Абдуҳолиқ Лаълзод, 2019 с.
36. Саъдиев С., Сӯзанӣ ва муҳити адабии Самарқанди асри XII, -Душанбе: Дониш, 1974
37. Усмонов И., Тоҷикнома, ҷ.1, -Д.: Матбуот, 2018, 328 с.
38. Хуросон: мероси авлодӣ, -Д.: Сарвар, 1991, 24 с
39. Ҳамдуллоҳи Муставфӣ, гирдоваранда Баҳман Ансорӣ, нусхаи электронӣ аз сайти WWW.Tarikhbook.ir
40. Ҳамза Камол, Ҷуғрофияи таърихӣ Хуросони бузург, Муаррих, №4 (32), 2022
41. Ҳофиз Абру, Ҷуғрофияи таърихӣ Хуросон, мусаҳҳеҳ Ғуломризо Вараҳром, интишороти бунёди фарҳангии Эрон, ҷопи аввал, 1380, 164 с.
42. Ҳофизӣ Ёбаҳӣ, Тӯҳфат-ул-аҳбоб, муаллифи муқаддима, тавзеҳот, илова ва феҳристҳо Ҳофиз Рауфзода, -Душанбе: Ирфон, 1992
43. Худуд-ул-олам, таҳияи Абдуҷамол Ҳасанов, -Душанбе: Бухоро, 2014, 588 с.
44. Худуд-ул-олам, Ибни Ҳавқал Сурат-ул-арз, Муҳаммад Обиди Иршод Ҷаҳорбоғи гулҳо, -Д.: Адиб, 2008, 212 с.
45. Шариф Ҳамдампури, Тоҷикон дар суҳбати Ғафуров бо Сталин, -Д.: Ирфон, 2018, 160 с.
46. Шаҳром Бебок, Ҷуғрофияи таърихӣ Хуросон дар адвори таърих, нашрияи илмӣ таҳассуси Шабок, №51, 1397 с., маводи электронӣ аз сайти WWW.SID.ir
47. Шоҳмаҳмуд Наъимӣ, Афғонистон ба ривояти дигар (Ҷуғрофияи таърихӣ ва мондагориҳои бостонӣ), -Кобул: Пурнад, 1398, 738 с.
48. Элтон Л. Даниел, Таърихи сиёсӣ ва иҷтимоии Хуросон, тарҷумаи Масъуд Рачабниё, -Техрон: интишороти илмӣ ва фарҳангӣ
49. Яъқубов Ю., Тоҷикшинос, -Д.: Ирфон, 1999, 112 с.
50. Расулиён Қ., Ҷуғрофияи таърихӣ сарзаминҳои тоҷикон ва шаҳрҳои қадимаи он (дастури таълимӣ), -Д.: 2024, 76 с.
51. Доктор Ҷовид, Рисолаи Авесто, дафтари аввал: ҷуғрофияи таърихӣ Ориёно, Хуросон ва Афғонистон, -Техрон: 1999
52. Ибни Асир, Таърихи комили бузурги Ислон ва Эрон, 5130 с., маводи электронӣ аз сайти WWW.Ghaemiyeh.com

ТУРКОН ВА ТУРКИСТОН: АЗ ВОҶЕИЯТ TO ТАҲРИФКОРӢ

Яке аз масъалаҳои умда, ки хоҳу ноҳоҳ ба кишвари азизи мо таъсиргузор аст, ба ҷойи вожаи “Осиёи Миёна” истифода намудани мафҳуми “Туркистон” дар расонаҳои туркӣ ва аз ҷониби

сиёсатмадорони кишвари Туркия дастгирӣ ёфтани он мебошад, ки ғайри мантиқӣ ва қобили қабул намебошад. Дар мақолаи мазкур бо таърихи ба бузургтарин сарчашмаҳои ҷуғрофию таърихӣ ва адабиёти илмӣ ҳудуди воқеии зисту зиндагонии туркҳо муайян шуда, бо далоили муътамад кишвари таърихӣ Туркистон берун аз минтақа нишон дода шудааст. Ҳамзамон, вуруди туркҳо ба қаламрави Хуросону Мовароуннаҳр, фарҳангу тамаддун ва қавми онҳо баррасӣ ёфта, бо далелҳои қотеъ сарзамини таърихӣ ва маркази илму фарҳанги тоҷикон будани Хуросону Вароруд исботи худро ёфтааст.

КАЛИДВОЖАҲО: Туркон, Туркистон, Вароруд, Хуросон, Осиёи Миёна, сарзамини тоҷикон, маркази илму фарҳанг, сарчашмаҳои ҷуғрофию таърихӣ, воридшавӣ.

ТЮРКИ И ТУРКЕСТАН: ОТ ПРАВДЫ К ИСКАЖЕНИЮ

Одной из главных проблем, которая, хотим мы этого или нет, затрагивает нашу любимую страну, является использование в турецких СМИ термина «Туркестан» вместо слова «Средняя Азия» и его поддержка турецкими политиками, что нелогично и неприемлемо. В статье на основе крупнейших географических и исторических источников и научной литературы определяется фактическая территория проживания и жизни тюрков и с достоверными доказательствами показано, что историческая страна Туркестан находится за пределами этого региона. В то же время обсуждается проникновение тюрков на территорию Хорасана и Мавераннахра, их культура, цивилизация и народ, а также убедительными доказательствами доказывается, что Хорасан и Мавераннахр являются историческими землями и центрами таджикской науки и культуры.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: тюрки, Туркестан, Вароруд, Хорасан, Средняя Азия, земля таджиков, центр науки и культуры, географические и исторические источники, введение.

TURKS AND TURKESTAN: FROM REALITY TO DISTORTION

One of the main issues that affects our beloved country, whether we like it or not, is the use of the term “Turkestan” in the Turkish media instead of the term “Central Asia” and its support by Turkish politicians, which is illogical and unacceptable. In this article, based on the largest geographical and historical sources and scientific literature, the actual territory of the Turks’ habitation and life is determined, and the historical country of Turkestan is shown outside the region with reliable evidence. At the same time, the entry of the Turks into the territory of Khorasan and Transoxiana, their culture, civilization and people are discussed, and with conclusive evidence it is proven that Khorasan and Varorud are the historical land and the center of science and culture of the Tajiks.

KEYWORDS: Turks, Turkestan, Varorud, Khorasan, Central Asia, land of the Tajiks, center of science and culture, geographical and historical sources, introduction.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Маҳмадаминов М.Қ.* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвонҷӯии кафедраи таърихи нав ва навини кишварҳои хориҷии факултети таърих. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Рудаки 17. Телефон: **992 98 790 53 33.**

Маҳмадаминов С.Қ. – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуюми факултети таърих. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Рудаки 17. Телефон: **992 91 866 70 59.**

Сведения об авторах: *Махмадаминов М.К.* – Таджикский национальный университет, соискатель кафедры новой и новейшей истории зарубежных стран исторического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, Рудаки 17. Телефон: **992 98 790 53 33.**

Махмадаминов С.К. – Таджикский национальный университет, магистрант второго курса исторического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, ш. Душанбе, Рудаки 17. Телефон: **992 91 866 70 59.**

Information about the authors: *Makhmadaminov M.K.* – Tajik National University, Applicant of the Department of Modern and Contemporary History of Foreign Countries, Faculty of History. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki, 17. Phone: **992 98 790 53 33.**

Makhmadaminov S.K. – Tajik National University, second-year master's student of the Faculty of History. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki, 17. Phone: **992 91 866 70 59.**

АКАДЕМИК ЗАРИФ РАДЖАБОВ: ЖИЗНЕННЫЙ ПУТЬ И НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ

Абдуллозода Б.Х.

Институт истории, археологии и этнографии им. А. Дониша НАНТ

История науки в Таджикистане знает немало выдающихся имён, внесших неоценимый вклад в формирование исторической памяти народа и развитие научной мысли. Среди них особое место занимает академик Зариф Раджабов — фигура, сыгравшая ключевую роль в становлении таджикской исторической науки, в укреплении национальной идентичности и формировании интеллектуальной элиты республики. Его имя ассоциируется с честным, глубоким и всесторонним анализом исторических процессов, смелостью в подходе к сложным темам и беззаветной преданностью делу просвещения и науки.

Зариф Раджабов родился в 1910 году в семье интеллигентов, и с раннего детства был погружён в атмосферу уважения к знаниям и культуре. Его юность пришлась на время глубоких политических изменений в регионе: падение Российской империи, революционные события, установление советской власти и начало преобразований в жизни таджикского народа. Эти процессы неизбежно повлияли на мировоззрение будущего учёного и стали для него фоном, на котором формировался его исследовательский интерес к историческим судьбам народа.

Образование Зариф Раджабов получил сначала в Таджикистане, затем продолжил учёбу в Москве, где обучался в аспирантуре одного из ведущих советских вузов. Уже в студенческие годы он проявил склонность к аналитической и архивной работе, особенно интересуясь периодом дореволюционной истории Центральной Азии, колониальной политикой Российской империи, а также социальными и культурными преобразованиями, охватившими регион в XX веке.

Становление Раджабова как учёного происходило в непростых условиях. Его ранние научные труды, опубликованные в 1940–1950-х годах, уже тогда выделялись среди работ коллег глубиной анализа и вниманием к деталям. Он ратовал за отказ от догматического подхода к истории, стремясь осветить события объективно, сквозь призму фактов и источников. Раджабов не боялся поднимать острые темы — будь то последствия сталинских репрессий, влияние политики центра на развитие национальных культур или роль интеллигенции в становлении национального самосознания.

Среди его самых известных трудов — фундаментальная монография «Исторические судьбы таджикского народа», в которой он впервые в советской историографии попытался систематизировать и проанализировать исторический путь таджиков на протяжении нескольких столетий. Эта работа охватывает широкий период — от древности до середины XX века, и по сей день считается одной из наиболее значимых в национальной исторической науке. В ней Раджабов затрагивает важнейшие процессы: образование государственности, культурные контакты с Ираном, Афганистаном, Китаем, формирование политических институтов, борьбу с колониальным давлением и советскую трансформацию общества.

В его трудах чувствуется не только научный подход, но и подлинная боль за судьбу народа. Раджабов видел в истории не абстрактный ход событий, а живую ткань народной жизни. Он стремился показать, как через века таджики сохраняли свою идентичность, язык, культуру, несмотря на внешнее давление, политические катастрофы и попытки нивелировать национальные черты в эпоху тотальной идеологизации.

Научный стиль академика Зарифа Раджабова отличался высокой культурой мышления, вниманием к источникам и стремлением к объективности. Он избегал прямолинейных оценок, свойственных советской идеологической традиции, предпочитая

комплексный анализ, основанный на документах, устных преданиях, археологических данных и сравнительном методе. Такое отношение к материалу сделало его труды востребованными не только в академической среде, но и среди учителей, студентов, культурных деятелей.

Особое внимание Раджабов уделял вопросам национального самосознания, прослеживая, как в разные эпохи таджикский народ осмыслял свою идентичность и место в истории. Он подчёркивал, что чувство нации — это не только политическая категория, но и результат культурной и духовной работы, которая осуществляется веками. Именно поэтому, считал он, сохранение языка, литературы, исторической памяти должно быть центральной задачей государства и общества.

Кроме чисто научной работы, академик активно участвовал в общественной и образовательной жизни. Он занимал должности в Институте истории АН Таджикской ССР, преподавал в Таджикском государственном университете, был членом редакционных коллегий научных журналов. Под его руководством защитилось множество аспирантов, многие из которых впоследствии стали известными учёными. Он также принимал участие в разработке школьных и вузовских учебников по истории, стараясь внедрить в учебный процесс более критический и аналитический подход.

С обретением независимости Таджикистана труды Раджабова получили новое звучание. Он оказался в числе тех, кто способствовал переосмыслению истории народа вне рамок советской идеологии. В этот период он активно участвовал в работе комиссий, направленных на создание новых концепций исторического образования. Его статьи и выступления на конференциях конца 1980-х и начала 1990-х годов призывали к сохранению культурной самобытности, к национальному примирению, к построению государства на принципах справедливости и уважения к прошлому.

Интеллектуальное наследие академика Раджабова огромно. Оно включает в себя десятки научных работ, статьи, монографии, доклады. В его сочинениях можно проследить не только развитие таджикской исторической науки, но и становление всей гуманитарной мысли в республике. Раджабов умел не только исследовать историю, но и формировать через неё мировоззрение — учить людей думать, анализировать, понимать себя и своё место в мире.

До последних лет жизни академик оставался активным участником научной и общественной жизни. Несмотря на возраст, он продолжал писать, выступать, консультировать молодых учёных. Его уважали не только как блестящего исследователя, но и как человека высокой культуры, принципов и глубокого патриотизма.

Имя Зарифа Раджабова навсегда вошло в историю таджикской науки. Он стал символом честного учёного, бескомпромиссного защитника исторической правды и просветителя, посвятившего свою жизнь служению народу. Его наследие продолжает жить — в книгах, в мыслях его учеников, в тех, кто, вдохновившись его примером, стремится сохранить и приумножить духовное богатство таджикского народа.

ЛИТЕРАТУРА

1. Раджабов З. Исторические судьбы таджикского народа / Акад. З. Раджабов. — Душанбе: ИМЭ АН Таджикской ССР, 1972. — 456 с.
2. Раджабов З. Советская модернизация и национальное самосознание: Материалы Всесоюз. науч. конф. / Акад. З. Раджабов. — Душанбе, 1985. — С. 23–54.
3. Раджабов З. Репрессии и интеллигенция Таджикистана: очерки / Акад. З. Раджабов. — Душанбе: Доистор. компания, 1990. — 312 с.
4. Раджабов З. Национальное возрождение и культура: статьи и выступления / Акад. З. Раджабов. — Ташкент: Фан, 1989. — 278 с.
5. Архив Института истории АН Таджикской ССР. Ф. Р–1 «Зариф Раджабов», оп. 1, д. 12–24. (Письма, рукописи, отчёты, 1950–1995 гг.)
6. Назаров А. История таджикской интеллигенции в XX веке. — Москва: Наука, 1995. — 384 с.

7. Каримов М. А., Якубов Н.Т. Таджикская историческая мысль XX века: Монография. — Душанбе: Ирфон, 2001. — 512 с.
8. Саидов Ш. Общественно-политическая активность учёных в Таджикистане (1950–1990) // Вестник АН РТ. — 2010. — № 3. — С. 45–67.
9. Музаффаров Э. И., Тураев Б. В. Вопросы национальной памяти в таджикской историографии // Известия АН Таджикской ССР. — 2015. — № 2. — С. 12–29.
10. Холов Т. Ш. Академическая наука и государственная политика в Таджикистане: опыт взаимодействия
11. Джураев М. С. Роль языка и культуры в укреплении национальной идентичности // Материалы
12. Бобозода Р. А. Формирование исторической науки в Таджикистане: очерки развития // Исторические исследования. — 2020. — Т. 12. — С. 88–110.

АКАДЕМИК ЗАРИФ РАЧАБОВ: ҲАЁТ ВА МЕРОСИ ИЛМӢ

Дар мақолаи мазкур мавзӯи ҳаёт ва фаъолияти академик Зариф Рачабов мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Номи Зариф Рачабов ба таърихи илми тоҷик абадӣ ворид шудааст. Вай тимсоли олими поквичдон, муҳофизӣ оштинопазирӣ ҳақиқати таърихӣ ва маорифпарваре гардид, ки умри ҳудро ба хизмати халқ бахшидааст. Мероси ӯ — дар китобҳо, дар фикру зикри шогирдонаш, дар онҳое, ки аз ибрати ӯ илҳом гирифта, барои нигоҳ доштан ва афзун гардондани сарвати маънавии халқи тоҷик саъю кӯшиш мекунанд, зинда мемонад.

КАЛИДВОЖАҲО: сарват, мерос, таърих, олими поквичдон, таърихи илми тоҷик.

АКАДЕМИК ЗАРИФ РАДЖАБОВ: ЖИЗНЕННЫЙ ПУТЬ И НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ

В статье обсуждается тема жизни и научного наследия Зарифа Раджабова. Имя Зарифа Раджабова навсегда вошло в историю таджикской науки. Он стал символом честного учёного, бескомпромиссного защитника исторической правды и просветителя, посвятившего свою жизнь служению народу. Его наследие продолжает жить — в книгах, в мыслях его учеников, в тех, кто, вдохновившись его примером, стремится сохранить и приумножить духовное богатство таджикского народа.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: богатство, наследие, история, честный ученый, история таджикской науки.

ACADEMICIAN ZARIF RAJABOV: LIFE AND SCIENTIFIC LEGACY

The article discusses the life and scientific heritage of Zarif Rajabov. The name of Zarif Rajabov has forever entered the history of Tajik science. He became a symbol of an honest scientist, an uncompromising defender of historical truth and an educator who dedicated his life to serving the people. His legacy continues to live - in books, in the thoughts of his students, in those who, inspired by his example, strive to preserve and increase the spiritual wealth of the Tajik people.

KEYWORDS: wealth, heritage, history, honest scientist, history of Tajik science.

Маълумот дар бораи муаллиф: — *Абдуллозода Беназир Ҳайдулло* — Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, магистранти соли 2-юми Институти таърих, археология ва этнография ба номи А.Дониш. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 33. Телефон: **907-54-54-86**.

Сведения об авторе: *Абдуллозода Беназир Хайдулло* — Национальная академия наук Таджикистана, магистрант 2 курса Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудакӣ 33. Телефон: **907-54-54-86**.

Information about the author: *Abdullozoda Benazir Khaidullo* — National Academy of Sciences of Tajikistan, 2nd year master's student of the Institute of History, Archeology and Ethnography named after A. Donish. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 33. Phone: **907-54-54-86**.

САҲМИ ОСИМӢ ДАР РУШДИ ФАРҲАНГИ ХАЛҚИ ТОЧИК

Мансурова Ш.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар ҳаёт одамоне ҳастанд, ки тақдири миллат барои онҳо мисли тақдири худ азизу қимат аст. Яке аз чунин шахсони бузурги миллати мо, ки дар таърихномаи миллати тоҷик номи ӯ бо ҳарфҳои заррин сабт шудааст, Муҳаммад Сайфиддинович Осимӣ мебошад. Ӯ шахсе буд, ки барои хушбахтии халқаш зиндагӣ мекард ва бахти халқашро бахти худаш меҳисобид. Вай инсоне буд, ки дили бузурги халқпарвар ва ватанпарвар дошт. Вай ҳамеша тайёр буд, ки барои халқу ватанаш қонашро нисор кунад. Аксарият олимон ва пайравони ин марди роҳи хирад имрӯз номашро бо як ҳаяҷон ва муҳаббат ба забон меоранд. Дар ҳақиқат номи чунин бузургон бе ҳаяҷони қалбу руҳ ифода намеёбанд. Шахсе, ки тамоми ҳастияшро барои миллат ва ватан бахшидааст, арзандаи ҳама гуна ситоишҳо ва қадрдониҳо аст. Вай аз зумраи шахсони хушбахтест, ки ҳанӯз дар зиндагиаш ба меҳру муҳаббати ҳамватанонаш сазовор гардида, дар дили онҳо ба худ маъво гирифт. Меҳру муҳаббати халқ нисбати ӯ дар натиҷаи хизматҳои вай, рафтори вай, қору номи неки вай ҳосил шудааст. Муҳаббати халқ ба ӯ ин сарвату давлати вай мебошад. Дар шахсияти Осимӣ ҳамаи хислатҳои неки инсонӣ гирд омада буданд ва ҳамин маҷмуи накуиҳо дар зоҳири ӯ ҳам намоён буд. Дар ҳаёт шахсоне, ки ҷозибияти маънавию ҷисмиашон ба ҳам тавбаам афтода бошад, кам дучор мешаванд.

Бояд қайд намуд, ки бо саъю кӯшиши Муҳаммад Осимӣ ҷамъияти “Пайванд” Анҷумани аввалини тоҷикон ва форсизабонони дунёро дар шаҳри Душанбе доир кард ва дар ин Анҷуман сарвари давлатамон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон раиси Анҷумани тоҷикони ҷаҳон интихоб гардид. Анҷумани аввалини тоҷикони яқдили тоҷикони ҷаҳонро тараннум карда, обрӯю эътибори ин миллати қадимтаринро бори дигар ба оламиён манзур кард ва тавачҷӯҳи аҳли башарро ба кишвари мо – Тоҷикистони соҳибистиклол нигаронид. Дар баргузории ин маъракаи фарҳангӣ саҳми бевоситаи М. Осимӣ хело калон аст. Ин як навъ иқдоми бузурги таърихӣ аст, ки ҳаргиз фаромӯш нахоҳад гашт. Бо ибтикор ва ташаббуси Муҳаммад Осимӣ Анҷумани дуҷуми тоҷикони ҷаҳон низ дар шаҳри Душанбе баргузор гардид ва бо шарофати ин анҷуманҳо бисёр тоҷикони бурунмарзии мо имконият ёфтанд, ки бори нахуст ба ватани бумию аҷдодии худ қадам гузоранд [4.263]. Онҳо ба ватани аҷдодии худ омада, ҳамзамон ба номи поки бузургони имрӯзаи миллат, чун устод Осимӣ арҷ мегузоштанд. Ҳануз аз лаҳви хотир рӯзҳои таърихӣ иҷлосияи 16-уми Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон сутурда нашудаанд. Ин иҷлосияи таърихӣ, ки дар шаҳри бостонии Хучанд барпо гардид, як воқеаи сиёсии тақдирсози ҷумҳурии мо буд. Дар қори иҷлосия устод Осимӣ хеле фаъолона иштирок карданд ва маҳз бо тавсияю дастурҳои эшон рамзҳои миллии Тоҷикистони соҳибистиклол қабул гардид. Хушбахтона, ҳоло муносибатҳои фарҳангии мо бо Русия, Афғонистон, Эрон ва давлатҳои Осиёи Марказӣ хуб ба роҳ монда шудааст. [2.167] Баргузории намоишу ҳафтаҳои фарҳангӣ бо иштироки ҳунармандони барҷастаи ин соҳа дар мамлакатҳои хориҷӣ аз ҷумлаи шакли беҳтарини ин муносибот маҳсуб меёбад.

Бояд қайд намуд, ки устод Осимӣ таъби хуби шоирӣ низ доштанд. Вале фоҷиаи даргузашти нобаҳангоми зиндагӣ Муҳаммад Осимӣ ҷомеаи тоҷиконро ҳақиқатан сугвор кард. Чӣ дар миёни касоне, ки умри ҳудро баҳри пешбурди фарҳанги халқи тоҷик намуданд ва дар посдории забон ва суннатҳои маҳбуи ин қавми кушанзод кӯшиданд, зиндаёд Муҳаммад Осимӣ шахси барҷаста ва гаронқадр буд ва дар насли хеш монанде надошт [4.103]. Ба ростӣ Муҳаммад Осимӣ аз касоне буд, ки эронизабонон чӣ дар Тоҷикистон ва чӣ дар Эрон Афғонистон ва Ўзбекистон ва ҳар

чо, ки забони тоҷикӣ-форсӣ ривоче дорад, хеле сарфароз буданд. Зиндаёд Муҳаммад Осимӣ пайкари зиндаи фарҳанг ва тамаддуни Осиёи Марказӣ буд, пас аз чанд сола, ки вазири фарҳанги Тоҷикистон буд ва Раёсати Фарҳангистони улуми Тоҷикистон интихоб шуд солҳо ин вазифаро дар уҳда дошт, аз пуштибонии маркази тадқиқоти кушони дар Кобул буд. Дар тадвини донишномаи ҳаштҷилдаи тоҷикӣ ширкат дошт. ЮНЕСКО ба шинохти мақоми байналмилалӣ ӯро масъули барномаи пажӯҳиши тамаддуни Осиёи Марказӣ қарор дод. Анҷумани “Пайванд” –ро барои кӯшишҳои муштараки тоҷикони хориҷ аз кишвар бино ниҳод ва то зинда буд, илҳомбахши онҳо буд. Муҷоҳидати фарҳангии ӯ беш аз он аст, ки ман битавонам ҳатто ба ихтисор ёд кунам. Афсӯс, даргузашти ӯ ҳамаи олимони ва аҳли зиёро озурда кард ва ҳафти эшонро нисбати аз байн бурдагони ӯ боз ҳам зиёд намуд. Вале бояд шод буд, ки Осимӣ осори пайдоре аз худ ёд гузошт ва намунае аз фозили фарҳангӣ ба даст дод ва барои ояндагон фароҳам кард. Қасоне, монанди Муҳаммад Осимӣ дар ҳақиқат намерианд, балки дилҳои дӯстдоронашон дар миёни осорашон зинда мемонад. Вай ҳаққи он дорад, ки андуҳи ҷисмонии ӯро ба шодии ҳузури фарҳангии пайдораи хуш бишморем [2.215].

Бояд қайд кард, ки туфони аҷали муаллақ дарахти рӯзгори инсонро решақан кард, ки дар иқлими илм чун сипаҳсолор, дар уқёнуси фарҳанг ба сони гавҳари ноёб буд ва ин пири хиради тоҷикпарасту дӯсти меҳрубони форсизабонон то дами воқасини ҳаёт ғами рушду қамолати миллат ва ваҳдати тоҷикони саросари дунёро меҳурд ва маҳз ба хотири иттиҳоди тавоно Анҷумани “Пайванд” таъсиси намуда, ҳафт сол ройгон кор кард. Таъкид намудан ба маврид аст, ки рӯйдодҳои ногувори солиёни охир мӯйсари устод Муҳаммад Осимиро сафедтар карданд, гӯё қамати сарвояш қаме ҳамид, зеро аз мӯҷарои ба сари мимлат омад, кушторҳои ноҳақ, марғи муфочоти ҳар тоҷику тоҷикистонӣ асабхаробу чигарқабобу дилхун мекард, аммо умедвор буд ва бовар дошт, ки поёни шаби сиёҳ сафед аст ва дар мулки захминамон боз бодии хурсандӣ ва мурод вазида, абрҳои ғами чехраи ҳамдиёронро гирифта мебарад, фазл бар ҷаҳл, ақл бар қаҳр пирӯз мегардад [7.407]. Таърих шӯҳид аст, ки интиҳои ҳар ҷанг сулҳ буд. Маҳз ба хотири ваҳдати миллат дар замони ноором ва ҳатарнок ба аҳли хонавода шаҳри Душанберо тарқ накард, ҳарчанд, ки ӯро борҳо ба Хучанд, Маскав, Санкт-Петербург, ҳатто Лондону Париж ва Эрон, ИМА даъват намуданд. Пас аз ғочаҳои даҳшатангез, ки ба сари дӯстони меҳрубонаш Юсуфхон Исҳоқӣ ва Минҳоч Ғуломов рӯзноманигори машҳур Муҳиддин Олмпур ва боз даҳҳо дигарон оварданд, низ аз марғ наҳаросид, аз Душанбе кӯч набаст, сар ба ғурбат накард ҳол он, ки метавонист дар Маскав, Лондон ё Париж осуда зиндагӣ ва кор кунад, вале Душанберо авлотар донист, чунки вай бо миллат, халқи тоҷик ва Тоҷикистони ҳуни ноғаш рехта зинда буд. Барои мисол мо метавонем дар рисола яке аз ёдномаҳои шогирдаш Уктам Холиқро иқтибос оварем. Боре ӯ аз Осимӣ пурсид, ки мабодо дар сар фикри ба Хучанд кӯчидан доред ё не? Устод гуфт: “Не Уктамҷон, аз Душанбе бе ҳеҷ чӣ намеравам, синнам ба ҳафтоду шаш расид ва агар умр боқӣ бошад, боз ба миллати азизам хизмат мекунам, ҷои ман дар як ғӯшаи боғи Лӯҷоб...” [7.409] Гӯё медонист, ки ҳоки Душанбе исми покашро абадӣ ба оғӯш мегирад ва бо шаодаташ тоҷиконро қадаме ба сӯи оштии миллии ва вадат мебарад.

М. Осимӣ ҳамчун давомдиҳандаи қори Б. Ғафуров дар вазифаи президенти Ассоциатсияи байналхалқӣ оид ба омӯхтани тамаддуни Осиёи Марказӣ, сарвари Комитети илмии байналхалқии ЮНЕСКО оид ба омода намудани асари шашҷилдаи “Таърихи тамаддуни Осиёи Марказӣ”, узви хориҷии ҳайати таҳририии маҷаллаҳои “Осиёи Марказӣ”, Таърихи илм” ва “Таърихи илми арба” қорҳои зиёдеро анҷом додаанд. Дар ин самт фаъолияти эшон гуногунҷабҳа буд [2.187].

Устод Осимӣ шахсе буд чехрануррез, фурутан, хоксор ва пиру барно баробар, ғамхори уламо, меҳрубони фузало, дӯсти удабову шуаро, ҳамрозу ҳамнишин бо уқало, васлгари халқҳо, пайвандгари тоҷикони дунё ва форсизабонон, дилдодаи Афғонистон, ошиқи шайдои Эрон. Дар лаҳзаҳои мушкили рӯзгор ва қор аз дасти фитоде мегирифт ва ё ҳеҷ набошад ӯро руҳан қамқар мекард. Назар ба гуфтаи Уктам Холиқ устод

Муҳаммад Осимӣ ҳамроҳи Мумин Қаноат, Лоик Шералӣ, Абдулҳамид Самад, ва дигарон барои аз зиндон раҳонидани шоир Бозор Собир хеле кӯшиш намуд.

Дар ин радиф устод Муҳаммад Осимӣ дар Париж (Франсия) дар маҷлисиҳои ЮНЕСКО баҳри қабули қарор оид ба таҷлили ҷашни ҳазораи “Шоҳнома” –и Фирдавӣ чӣ қадаре талош варзид. Вақте китоби бузургӣ “Фарҳанги забони тоҷикӣ” –ро ба муҳлате аз нашр нигоҳ дошта, гӯё онро ҳаёс карданд, ӯ чӣ қадар азоби руҳӣ кашид ва баҳри ҳифзи шоҳасар шахсан ба котиби якуми КМ Ҷаббор Расулов муроҷиат намуда, ёрӣ хост ва ниҳоят, ба ҷопи он иҷозат доданд. Аҷоиб ва шигифтангез аст, ки устод Муҳаммад Осимӣ бо вучуди серкорӣ чӣ тавр барои ҳузур дар маҷлис, кунгура зиёрати солхӯрдагон, аёдати маризон ва муборақбодии дӯстон, иштирок дар маърақаҳои хурсандӣ ва хотира вақт меёфт. Модари академики АИ Тоҷикситон, профессор Аҳрор Мухторов биби 95 сола шодравонро бо дидаи пурнам ба ёд оварда, гуфт, ки дар дафъа Муҳаммад Осимӣ вайро фарзандвор зиёрат мекард. Вақте устод Сотим Улугзодаро дар шифохонаи ҳукумати хобонданд, хабарашро аз ман шунида, худӣ ҳамон рӯз Муҳаммад Осимӣ ҳамроҳи Расули Ҳодизод ба аёдати нависандаи мумтоз рафт. Аҷаб қуввати ҳудодод дошт, аз хона ба қор пиёда мерафт, пиёда ба табақҳои дувоздахум мебаромад, ҳар китоби навро хонда, ба муаллиф андешаҳои ӯро мегуфт. Агар аз сафар дар ин ё он кишвари хориҷа як калимаи нав бозмеёфт меовард, кӯдаквор хурсанд мешуд, гӯё хуми тилло ёфта бошад [4.265]. Моҳи октябри соли 1998 устод Муҳаммади Осимӣ дар маҷлиси Анҷумани байналхалқии омӯзиши тамаддуни Осиёи Марказӣ ширкат варзид ва баъди бозшифт аз Порис бо ӯ суҳбат кардам ва онро дар рӯзномаи “Тоҷикстони советӣ” ҷоп шуд. Устод Муҳаммад Осимӣ бо комгории бузург арз намуд, ки ин маротиба дар Париж маъноӣ ду калимаро кашф кард. Аввалан маъноӣ калимаи “Сир”-ро. Маълум шуд, ки ном рӯди Сир аз забони санскрит гирифта шуда, таърихи хеле қадима доштааст. Дувум исми қадимаи Самарқанд – Мароқанд номи қадимони асотири Ҳинд эронӣ будааст ва пайми хушрасонд, ки ҷилди нахустини китоби “Таърихи тамаддуни Осиёи Марказӣ”-ро ба ҷоп супурд, ки онро дар Париж ба забони англисӣ нашр мекунад. Асноӣ хайрухуш устод Муҳаммад Осимӣ гуфт ба атрофиёнаш: “Бобоятон ханӯз тамом нашудааст, боз ба ин миллат хизмат мекунад” [7.410]. Дар ҳақиқат устод дар дил орзуҳои ширин мепарварид. Баҳри хизмат ба миллат ва халқи тоҷик, форсидабонии гетӣ камари ғайратро маҳкамтар бафта буд, ба анҷумани сеюми тоҷикони бурнмарзӣ дар Душанбе тайёри мекунид. Афсус, ки армон ба ҳок бург. Илоҳо, ҷояш дар ҷаннат бод.

Имрӯз ба дирӯз нигариста, бо қатъият гуфта метавонем, ки олими забардаст ва ҳодими барҷастаи давлати ҷиёсӣ Муҳаммад Осимӣ дар ёди ҳазорон аҳли фарҳанги Тоҷикистон ҷовиданд ва дар таърихи ҷиёиёни советии тоҷик саҳми беандоза бузург доранд. Солҳо мегузаранд, вале ёди инсонии қомил, олими забардаст, мутафаккири замони ёди дӯстон, пайвандон ва шогирдон зудуда нахоҳад шуд ва фолӣ неқ аст, ки дар хиёбони зебоманзари “Ситорағони Хучанд” дар радифи дигар зодағони бузургӣ ин шаҳри бостонӣ нимпайкараи устод гузошта мешавад.

Яке аз ҳислатҳои аҷибу ниҷиби устод Осимӣ ин буд, ки ӯ бо ҳамаи адибони тоҷик ва бисёре аз шоирону нависандагону донишмандони хориҷа дӯсти самимӣ дошт ва баёнаш аз доираи мавзӯи интиҳобнамудаамон берун менамояд. Бо дostonсаро ва шоири номдори тоҷик Мирсаид Миршакар устод Осимӣ ҳамсоии девор андармиён, ҳамнишин, ҳамтабақу дар шоҳмотбозӣ ҳамсабақ буд. Ҷунин муҳити қору рӯзгор дуяшонро бародари ба ҷон баробар намуд. Ҳангоми фаро расидани марғи табиӣ чехраи раматшудаи шоир хандон будо аз онӣ устод Осимӣ гириён, ашқравон ва он дам устод Осимӣ аломати адои қарзи дӯстию ҳамсоидорӣ ҳамчунон гири тобути шоир мегашту мисли халифа хизмат мекард [2.194].

Дар қатори ин ҳамкории устод бо шоири дигари тоҷик, зодаи Бадахшон Нодир Шанбезода, ки ба ду забон аз худ мероси гаронбаҳо боқӣ гузошт, аслан дар пояи мупаттаб сохтану ба таъъ расонидани Қомуси ҳаҷилдаи тоҷик устувор гардид, ҷунки

М. Осимӣ сармуҳаррири ин нахустқомуси даврони шуравӣ буд ва Н. Шанбезода солҳои тулонӣ ҳамроҳи Фарҳат дар шуъбаи адабии ЭСТ кор мекард. Меҳанпарастии меҳнатдӯстии устод Осимӣ, ғайр аз иҷрои самарабахши вазифаҳои маъмурӣ, ҳамчунин дар таваҷҷуҳаш ба омӯзишу тарғиби мақсадноки арзишҳои ориёибунёд пайваста зоҳир мешуд. Ёдоварӣ ва баррасии арзишҳои маънавии қавмҳои эронӣ Ҳиндӣ дар маркази диққати М. Осимӣ меистод. Омӯзишу тадқиқи масъалаҳои ҳамбастаи таъриху тамаддуни мардуми ҳешро М. Осимӣ мисли алломаи дигари халқи тоҷик Бобочон Ғафуров тавассути созмон додани кангураҳои минтақавию байналмилалӣ ба роҳ монда, дар мавриди зарурӣ дар ҳар кадомашон проблемаҳои сарбастаро баррасӣ ва ҳаллу фасл мекарданд. Ин ҷо танҳо аз хизмату заҳмати Муҳаммад Осимӣ чун луғатсозу луғатомӯз ё худ лексикографу лексиколог бо чанд аснод сухан рондан воӣб аст. Чунин фаъолияти фароҳахлуи устод дар мураттабсозии Қомуси дар боло ёдшуда (ЭСТ) чараён гирифта, бо таҳриру нашри “Луғати русӣ-тоҷикӣ” чамъбаст мешавад.

Соли 1982 дар “Газетаи муаллимон” бо унвони “Пастии баландиҳои Қомуси тоҷик” дори ба се ҷилди ЭСТ арзи ақида намудааст. Бад ин минвол бояд қайд намуд, ки М. Осимӣ ва пайравони содиқи эшон дар ҳалқаи илмҳои ҷомеашиносии тоҷик бахши нави илмӣ фарҳангии помиршиносиро ба маънои пурраи сухан пойдору ватандор сохтанд ва умед бар он доштанд, ки рушду нумуи ин риштаи илми меҳанамон минбаъд ҳам идома меёбад [5.119]. М. Осимӣ минбаъд дар ҳар як ҷаласаҳои сатҳи байналхалқӣ дар доираи ЮНЕСКО ба таври ҷиддӣ масъалаҳои муҳими фарҳангиро муҳокима менамуданд. Масалан дар ҷаласаи навбатие, ки моҳи сентябри соли 1989 дар Париж барпо гардид, ҷилди чаҳоруми таърихи тамаддуни башариятро дида баромаданд [2.190]. Устод Осимӣ аз рӯйи ихтисос физик буду доир ба фалсафа рисолаи докторӣ дифоъ кард ва асарҳои зиёд навишт, вале ба адабиёт шавқи беандоза дошт, шеърро дӯст медошт, бо адибон ҳамнишаст ва ҳамсуҳбат буд. Мувофиқи ақидаи аксарият ҳамрадифонаш ӯ мухлиси Садриддин Айнӣ буд. Ҳаёти Айниро хуб медонист. Ҳанӯз хангоми таҳсилаш дар Донишгоҳи Самарқанд тавассути амакбобояш Олимхон Махсуми Хучандӣ, ки шарикдарси мадрасагии Айнӣ буд, аз суҳбатҳои эшон баҳраҳои зиёд бардоштааст. Хотираҳояш дар бораи Садриддин Айнӣ, ки дар шумораи 5*-уми соли 1995 –и маҷаллаи Хучанд ба таъъ расидаанд, бо эҳтироми бузург, меҳри беандоза ва самимияти хосса навишта шудаанд. Ӯ орзӯ дошт, ки “Куллийёт”-и илмӣ Айниро бо истифодаи бойгонии ӯ мураттаб карда, ба таъъ расонад. Бо ҳамин мақсад бо ҳамроҳии устод Маъсумӣ дар Пажӯишгоҳ, шуъбаи мероси адабӣ ташкил намуданд. Як ҳонаи калонеро дар бинои он ҳолӣ кунонда ба шуъбаи мероси адабӣ доданд. Нияти таҳияи “Куллийёт”-и Айнӣ амалӣ нагардид. Вале Пажӯишгоҳ бо дастгирӣ ва ёрии бевоситаи Осимӣ бойгонии Лоҳутиро ба даст овард. Дар хотираҳояш дар бораи Айнӣ устод Осимӣ навиштааст. “Қорвони ҳаётро ҳадафҳо пеш мебарданд. Аммо адафҳо аз ҳадафҳо фарқ доранд. Ашхосе соҳиби симу зар ва давлату сарват шудан ё расидан ба ҷоу мансабро адафи асосии ҳаёт мешуморанд ва барои расидан ба ин ҳадаф аз ҳеҷ чиз парҳез намекунанд. Фарзандони асили миллат аз пайи ин гуна ҳадафҳо намераванд. Инҳо ҳамеша шарикӣ шодию ғами халқи худ ҳастанд, баҳри беҳбудии он заҳмат мекашанд, дар ин роҳ ҷони худро дарег намердоранд. Айнӣ аз қабилӣ чунин шахсони бузург буданд” [6.297]. Дар илова бар ин метавон гуфт, ки устод Осимӣ низ дар навбати худ аз қабилӣ чунин фарзандони миллати тоҷик буд, ки дар замони худ ба монанди Айнӣ ва Бобочон Ғафуров хизмат намудааст.

Бояд маҳсус хотирнишон сохт, ки Муҳаммад Осимӣ на танҳо дар тарбияи шарқшиносон, нашри маҳсули илмӣ эшон дар пешрафт ва иртиқои сатҳи моддӣ ва маънавии онҳо кумак менамуд, балки худ бо маҳсули илмиаш намунаи ибрат буд. Бо вучуди серқорӣ, масруфиятҳои ҳарсоатаву ҳаррӯза боз ба таълифи чандин рисолат ва мақолоти илмӣ шарқшиносӣ, ки дар дохил ва хориҷ ба ҷоп расид, фурсат пайдо кард ва дар ҳалли як силсила масоили муҳими фарҳанги Шарқ саҳм гузошт.

Ҳамин тавр, дар охир қайд намудан лозим аст, ки устод Муҳаммад Осимӣ нисбат ба санъат, хусусан, санъати миллии ватани хеш Тоҷикистон ва намояндагони он эҳтиром ва ихлоси тамом дошт. Дар боби таълиму тарбия ва ба сахнаи хунар расидани ҷавонони санъаткор, такмили маҳорати хунарии онҳо саъю кӯшиш менамуд, омодагии худро барои кӯмак ва дастгирии онон изҳор медошт. Бо ёрӣ ва кумаки бевоситаи устод М. Осимӣ ва академик Ҳ.С. Саидмуродов дар Академияи илмҳои Тоҷикистон, аз шумораи ҷавонони соибистеъдод ва завқманди муассисаҳои гуногуни илмии Академияи ансамбли “Наво” таъсис ёфт [1.57]. Дар ҳаёти он олимони олимаҳои касбу ихтисоси гуногун иштирок дошта, беҳтарин сарояндагон, навозандагон ва раққосаҳои онрӯза иштирок мекарданд. Дар ҷашни устод Рудакӣ, Сино ва рӯзҳои ташрифи ҳаёти фарҳангии Покистон бо иштироки шоири машҳур Файз Аҳмади Файз концерти ниҳоят олиб ва дилнишин дода шуда, боиси хушнудии ҷамоаи ҳозирин шуд.

Ҳамчунин, барои устод Осимӣ забон рукни асосии тамаддун ва арзи ҳастии ҳар миллат буд. Дар суҳбат ба хабарнигори “Паёми Душанбе” аз 1 январи соли 1991 М. Осимӣ гуфта буданд: “Забон пояи миллат аст ва маҳз он калиди ҳамаи ганҷинаҳои донишу маърифат аст. Ниёгони мо мегуфтанд: “Забондон шав то ба дониш расӣ” [2.202]. Ё аҳли фарҳангро ба масъалаи муҳим – забон даъват намуданд, то ин ки як фикри умум гӯянд. Дар рӯзҳои муҳокимаи мақоми забони давлатӣ гирифтани забони тоҷикӣ М. Осимӣ хеле ғаъл буданд. Устод чун муболиғи забони тоҷикӣ ҳамеша бо ин шохбайти шоири тавоноии забони форсу тоҷик Иқбол ба мардуми Аҷам мегуфтанд:

Чун ҷароғи лола сӯзам дар хиёбони шумо,
Эй ҷавонони Аҷам, ҷони ману ҷони шумо.

Ҳамин тавр, қайд намудан меарзад, ки устод М. Осимӣ яке аз он фарҳангсолороне буд, ки дар рушду нумуш ва ташаккули унсурҳои фарҳангии миллати тоҷик дар даврони шуравӣ ва ибтидои соҳибистиклолии Тоҷикистон хизмати бузургеро намудааст, ки Рӯдакию Сино дар асри Х намуда буданд.

АДАБИЁТ

1. Аҳрорӣ З. Бо бузурге аз табори бузургон. // Маҷмуи мақолаҳо.-Хучанд, Нури маърифат, 2005.
2. Ғаффоров У. Нобиғаи айём / У. Ғаффоров. –Хучанд, 2000.
3. Ёршотир Э. Пайкари зиндаи фарҳанг. // Маҷмуи мақолаҳо.-Хучанд, Нури маърифат, 2005.
4. Калонова М. Поягузори фаранги навини миллат. // Маҷмуи мақолаҳо.-Хучанд, Нури маърифат, 2005.
5. Карамшоев Д. Устод Осимӣ ва помиршиносӣ. // Маҷмуи мақолаҳо.-Хучанд, Нури маърифат, 2005.
6. Отахонова Х. Фарзанди фарзонаи миллат. // Маҷмуи мақолаҳо.-Хучанд, Нури маърифат, 2005.
7. Ҳусайн М. Ё гавҳари ноёб буд дар укёнуи фарҳанг. // Маҷмуи мақолаҳо.-Хучанд, Нури маърифат, 2005.

САҲМИ ОСИМӢ ДАР РУШДИ ФАРҲАНГИ ХАЛҚИ ТОҶИК

Дар ҳаёт одамоне ҳастанд, ки тақдири миллат барои онҳо мисли тақдири худ азизу қимат аст. Яке аз чунин шахсони бузурги миллати мо, ки дар таърихномаи миллати тоҷик номи ӯ бо ҳарфҳои заррин сабт шудааст, Муҳаммад Сайфиддинович Осимӣ мебошад. Ё шахсе буд, ки барои хушбахтии халқаш зиндагӣ мекард ва бахти халқашро бахти худаш меҳисобид. Саҳми устод Муҳаммад Осимӣ дар пешрафти илму фарҳанги халқи тоҷик хело зиёд мебошад. М. Осимӣ яке аз он фарҳангсолороне буд, ки дар рушду нумуш ва ташаккули унсурҳои фарҳангии миллати тоҷик дар даврони шуравӣ ва ибтидои соҳибистиклолии Тоҷикистон хизмати бузургеро намудааст, ки Рӯдакию Сино дар асри Х намуда буданд.

КАЛИДВОЖАҲО: фарҳанг, таърихнома, тоҷик, соҳибистиклол, миллат, пешрафт.

ВКЛАД ОСИМИ В РАЗВИТИЕ ТАДЖИКСКОЙ КУЛЬТУРЫ

В жизни есть люди, для которых судьба нации так же дорога и драгоценна, как их собственная. Одним из таких великих деятелей нашего народа, чье имя золотыми буквами вписано в историю таджикского народа, является Мухаммад Сайфиддинович Осими. Он был человеком, который жил ради счастья своего народа и считал счастье своего народа своим собственным. Вклад Устада Мухаммада Осими в развитие науки и

культуры таджикского народа огромен. М. Осими был одним из тех деятелей культуры, которые внесли большой вклад в развитие, рост и становление культурных элементов таджикской нации в советское время и в начале независимости Таджикистана, как это сделали Рудаки и Сино в X веке.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: культура, историография, таджики, независимость, нация, прогресс.

MUHAMMAD OSIMI'S CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF TAJIK CULTURE

There are people in life for whom the fate of the nation is as dear and precious as their own. One of such great figures of our people, whose name is inscribed in golden letters in the history of the Tajik people, is Muhammad Saifiddinovich Osimi. He was a man who lived for the happiness of his people and considered the happiness of his people as his own. Ustad Muhammad Osimi's contribution to the development of science and culture of the Tajik people is enormous. M. Osimi was one of those cultural figures who made a great contribution to the development, growth and formation of the cultural elements of the Tajik nation in Soviet times and at the beginning of Tajikistan's independence, as did Rudaki and Sino in the 10th century.

KEYWORDS: culture, historiography, Tajiks, independence, nation, progress.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Мансурова Ширин Шодмоновна* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети таърих. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рудаки, 17. Телефон: **901-331474**.

Сведения об авторе: *Мансурова Ширин Шодмоновна* – Таджикский национальный университет, магистрант факультета истории. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. Телефон: **901-331474**.

Information about the author: *Mansurova Shirin Shodmonovna* – Tajik National University, master's student of the Faculty of History. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **901-331474**.

ФАЛСАФА, ПСИХОЛОГИЯ ВА ПЕДАГОГИКА – ФИЛОСОФИЯ, **ПСИХОЛОГИЯ И ПЕДАГОГИКА**

МИЛЛАТГАРОЙ: ХУСУСИЯТҲОИ МУСБАТ ВА МАНФӢ

Маҳина Ҷ.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Чомеаи муосир бо равандҳои мухталифи худ тавонистааст, ки диққати муҳаққиқони соҳаҳои мухталифи чомеаро ба худ ҷалб намояд. Падидаҳои сиёсӣ раванди мураккабро ба худ касб кардаанд ва ин муҳаққиқро ба он водор месозад, ки ба масъалаҳои чомеа диққати махсус зоҳир намоянд. Ҳолати воқеӣ аз он шаҳодат медиҳад, ки падидаҳои сиёсӣ дар замони муосир ба худ маъно ва муҳтавои наву гуногунро касб менамоянд.

Миллатгароӣ аз ҷумлаи ҳамон падидаҳои мебошад, ки дар шароити муосир ба худ маъноҳои гуногунро гирифтааст ва наметавон онро ба таври умум ба як паҳлу рабт дод. Аксари муҳаққиқони соҳаи сиёсат падидаи мазкурро ҳамчун ғайриқонунии иртиқӣ дониста, барои чомеа хавфнок арзёбӣ мекунанд. Аммо ин наметавонад асли падидаро равшан намояд. Зеро шароити рушди замони муосир паҳлуи мусбату манфии падидаро ошкор месозанд. “Шояд дар гузашта миллатгароӣ танҳо дар маънои манфӣ ғайриқонуниро мешуд, аммо дар шароити кунунӣ паҳлуи мусбати масъала ҳам ҷой дорад. Дар олами муосир миллатгароӣ ҳамчун ҳодисаи мураккабтарини инкишофи чомеа ба ҳисоб меравад. Махсусан, дар чомеае, ки аз ҷиҳати миллию этникӣ гуногунчехра аст, раванди миллатгароӣ ҳосияти тезу тундро доро мегардад, – қайд намудааст, сиёсатшинос Г.Н. Зокиров [3, с.112].

Дар Иттифоқи Советӣ вобаста ба муносибатҳои ҳокимиятӣ ба миллатгароӣ ҳамчун ба як раванди иртиқӣ баҳо дода мешуд. Миллатгароиро ба хусусиятҳои чомеаи буржуазӣ мансуб дониста, мубориза ба муқобили онро ба ҷумлаи васоити муҳими сохтмони ҳаёти нави сотсиалистӣ дохил менамуданд. Ба миллатгароӣ интернационализми пролетарио муқобил гузоштанд. Аммо таълимоти коммунистӣ дар ҳолати муайян шаклҳои алоҳидаю махсуси миллатгароиро ҳақ мебарорад. Аз ҷумла, миллатгароии миллати мазлумро ҳангоми мубориза ба муқобили миллатгароии миллати бузург ва шовинизм. Яъне, таълимоти марксизм-ленинизм миллатчиғии миллати золиро аз миллатчиғии миллати мазлум фарқ менамояд.

Ташаққули миллатгароӣ ҳамчун идеология аз миллигардонии маданият оғоз мегардад. Дар марҳилаи аввал равшанфикрон маданияти этникии худро барои оммаи мардум пешкаш менамоянд. “Аз таърихи маданият унсурҳои рағбӣ интихоб мегарданд, ки онҳо барои дар амал татбиқ гардидани мақсадҳои сиёсӣ хизмат менамоянд. Баъдан шарҳу баёни таърихи маданияти этникӣ аз ҷониби идеологҳои миллатгаро ба таври воқеӣ ба роҳ монда шуда, ба доираи васеи аҳоли ҳамчун рағбӣ эътиқод пешкаш мегарданд ва ҳамчун мақсадҳои сиёсӣ муаррифӣ мегарданд” [11, с.27].

Бисёр муҳаққиқон, мутафаккирону сиёсатмадоронеро ном бурдан мумкин аст, ки дар бораи миллатгароӣ андешаҳои мусбат иброз намуда, онро ҳамчун неруи пешбари ҳар гуна чомеаи гуногунчехраи этникӣ маънидод намудаанд. Муҳаққиқи шинохтаи муносибатҳои миллий, сиёсатшиноси амрикоӣ Пол Рейнш бар андешаест, ки миллатгароӣ асоси давлатдорӣ ҳақиқиро ташкил медиҳад. Ё олими франсавӣ П.Брюкнер чунин меҳисобид, ки фақат ба воситаи миллат, тарзи миллий ва миллатгароӣ шахсият метавонад ба арзишҳои умумӣ пайваست гардад.

Ҳамзамон миллатгароӣ яке аз падидаҳои сиёсӣ аст, ки ба монанди алоқаҳои этникӣ ба раванди миллатсозӣ таъсири амиқ мерасонад. Яъне, миллатгароӣ ба

воситаи ҳифзи забон, маданият ва мероси ниёгон ҳувиати миллӣ ва ягонагии миллиро таъмин менамояд.

Барои таҳлилу баррасии масъалаи мазкур мо ба таркиби иҷтимоии ҷомеа рӯ оварда, падидаҳо ҳам дар шакли назариявӣ ва ҳам дар шакли амалӣ шарҳу тавзеҳ медиҳем.

Доир ба масъалаи миллатгароӣ муҳаққиқони илмҳои сиёсӣ андешаҳои зиёди илмӣ баён намудаанд, аммо шароити феълӣ таҳлили масъаларо то андозае дигар намудааст. Аслан дар таҳлил ва баррасии масъалаҳо замон ва макон таъсири ҷиддӣ дорад. Тарафҳои мусбату манфии масъалаи миллатгароӣ хеле зиёд аст. Ҳоло кӯшиш менамоем, ки баҳше аз онҳоро мавриди таҳил қарор диҳем.

Миллатгароӣ идеология, шакли зуҳури ҳодисаи сиёсӣ, ки бар таблиғи истисноӣ ва бартарии миллию этникӣ асос ёфтааст. Ҷояи асосии миллатгароиро фаҳми миллат ҳамчун шакли олии инкишофи таърихӣ ва низоми рушди табақаҳои иҷтимоӣ ташкил медиҳад. Дар илми муосир мавҷудияти ҳам ҷанбаҳои мусбат ва ҳам манфии ин падида нишон дода мешаванд. Аввал қисмати мусбии масъалаи мазкурро баррасӣ хоҳем кард.

Ҷанбаҳои мусбӣ: Миллатгароӣ дар шароити муосир аксаран нақши мусбат дошта, миллат ва қавмҳои ба он наздикро дар муборизаи озодихоҳӣ ва умуман, дар набардҳои сиёсӣ иҷтимоӣ муттаҳид мекунад:

1) *Таҳлил ва таҳкими миллӣ.* Худшиносӣ, худшиносии миллӣ, худшиносии сиёсӣ ва аҳамияти онҳо барои инкишофи ҷомеа дар таърихи инсоният нақши муҳим бозида, имрӯз низ бо вучуди пешрафтҳои бузурги илмӣ техникаи мавқеи он дар ҳаёти мардуми олам коста нагардидааст. Сабаби аҳамиятнокӣ ин масъала дар он аст, ки худшиносӣ таърихи ниҳоят қадим дошта, инсон аз ҳамон рӯзҳои аввалини пайдоиш ҳамчун инсон кӯшиши шинохти мавқеъ ва ҷойҳои худро менамуд.

Шароити имрӯзаи глобализунонӣ таҳҷуми фарҳангӣ ва бархӯрди манфиатҳо, ки боиси коҳиши истиқлолияти сиёсии давлатҳо, ҳатто низоъ ва даргириҳои зиёди ҳуни дар минтақаҳои гуногуни сайёра барои давлатҳои миллӣ худшиносии миллию сиёсиро бештар рӯзмарра мегардонид. Маҳз чунин раванд сабаб гаштааст, ки дар доираи илми замони муосир худшиносии миллию сиёсӣ дар иртибот ба истиқлол масъалагузорӣ гардад. Гарчанде ин масъалаи нав ҳам набошад он муҳаққиқонро водор сохтааст, ки нигоҳи махсус ба он дошта бошанд.

Ин яке аз ҷанбаҳои мусбии масъалаи миллатгароӣ мебошад, ки дар инкишофи мутаносиб ва муътадили ҷомеа нақши асосӣ дорад. Ногуфта намонад, ки бештари ҷанбаҳои мусбати миллатгароӣ ба рушду нумӯ ва таҳкими раванди давлатсозӣ равона мегардад. Яъне, бештар дар маънои мусбат истифода кардани масъалаи мазкур ба инкишофи сиёсии халқҳо ва кишварҳо рабт дорад ва дар мустаҳкам гардидани он нақши муҳим пайдо менамоянд.

2) *Ифтихори миллӣ.* Ифтихори миллӣ ба масъалаи худшуносии миллӣ пайванди ногустанӣ дорад, чунки ин мафҳумҳо мисли бандҳои занҷири ягонаанд. Яъне, худшиносии миллӣ боис мегардад, ки дар шахс ифтихори миллӣ ташаккул ёбад. Бе шинохти худ ифтихори миллӣ дар вучуди шахс ба вучуд намеояд.

Солҳои 1980-1990 мафҳумҳои нав, аз қабили “модернизм”, “постмодернистӣ” ва ғайра ба равандҳои миллӣ таъсир расонида, дар фаҳми онҳо тағйиротҳои муҳталиф ворид сохтанд. Дар онҳо бар асоси самти бартаридоштаи донишҳои башардӯстона таъкид ба табиати ҳаёӣ, гибридии миллатҳо ва ҳувиати миллӣ нигаронида шудааст. Тавре дида мешавад, назарияи миллат ва ҳувияти миллӣ хеле зиёд ва гуногунанд, вале бо вучуди он ки “ҳувияти миллӣ” ҳамчун як категорияи аз ҷиҳати назариявӣ баҳсбарангез боқӣ мондааст, дар амал он ба таври бениҳоят васеъ омӯхта мешавад.

3) *Намгу номуси миллӣ, ки имкон медиҳад, худ покиза шавад.* Масъалаи намгу номуси миллӣ ба ҳувияти миллӣ рафта мерасад, ки пояи асосии худшиносии миллӣ ҳам ба ҳувият рабт дорад.

4) *Саъю кӯиши ба худшиносии миллӣ, баробарҳуқуқӣ.* Худшиносӣ он чунон муҳим аст, дар аксари таълимотҳо новобаста аз саҳеҳияти андешаҳо вучуд доранд. Барои фаҳмидани асли хувияти миллию худшиносии сиёсӣ аввал бояд ҳуди худшиносиро фаҳмем.

Саъю кӯиш ба худшиносии миллӣ, баробарҳуқуқии миллатҳо дар арсаи байналхалқӣ баланд садо медиҳад. Арзишҳо ва меъёрҳои байналмилалӣ барои муайян кардани он ки ҳамаи миллатҳо баробаранд, санадҳои зиёде сиёсӣ ҳуқуқӣ қабул намуданд.

Аз замонҳои қадим то имрӯз худшиносӣ мавриди таваҷҷуҳи хосса буду ҳаст. Аммо комилиятшон баҳсбарангез аст. Зеро инҳо бештар муносибати тавсифотӣ доштанд, на моҳиятӣ. Мутаассифона, бо методологияи ҳукмрон дар илм ташҳиси масъалаи мазкур душвор аст. Барои мисол, аксаран муносибати диниро, ҳарчанд дуруст низ бошад, қабул намеkunанд. Пас барои ташҳиси анатомияи худшиносӣ бояд фаротар аз ин методология андеша кард.

Дар баробари ҷиҳатҳои мусбат, инчунин ҷанбаҳои манфии масъала ҷой доранд, ки шароити истифодаи он аз қабули Шартномаи сулҳи Вестфал (1648) шуруъ мегардад. Баъди қабули шартномаи мазкур ташаккули миллатҳо ва давлатҳои миллӣ шиддат гирифтанд ва дар ин баробар хусусиятҳои миллатгарой оҳиста-оҳиста дар ҷомеа шакл гирифт. Ҷанбаҳои манфии миллатгарой ҷунинанд:

1) *Аксар вақт миллатгарой ҳамчун шовинизми бузургдавлатӣ амал мекунад.* Шовинизм як навъ идеологияи фашистӣ-иртиҷоӣ мебошад, ки шакли бадтарини канораро дорад. Дар давраи Ҷанги дуҷуми ҷаҳон амалҳои шовинистӣ ва шовинизми бузургдавлатӣ дар авҷи аъло қарор доштаанд. Амалҳои Ш.А. Гитлер ба масъалаи шовинизми бузургдавлатӣ пайванди бевосита дорад. Таъсири ҳаробиовари шовинизми бузургдавлатиро мо дар мочароҳои сиёсии солҳои 20-ум ва 40-уми асри XX ба таври баръало мушоҳида менамоем.

2) *Сиёсати зӯран тобеъ намудани халқҳои хурдро асоснок мекунад.* Тавассути зӯрӣ забт кардани кишвари ҳамсоя бо шакли бадтарини он таҷовуз аз ҳуди миллатгароии иртиҷоӣ ва канора шаҳодат медиҳад. Империяҳои бузург дар асоси истифодаи падидаи миллатгарой ба забти заминҳои зиёде ноил гардиданд, аксар ба таҷовуз ва куштори бераҳмонаи одамон асос меёфт. Ин ҳолат симои падидаи мазкурро коста мегардонад.

3) *Дар асоси он дар одамон эътирофи истисноии масъалаи миллии худ, муқобилият нисбат ба миллатҳои дигар инкишоф меёбад; майли аз ҳисоби манфиатҳои дигар халқҳо таъмин намудани бартариҳои миллати худ; нигилизми миллӣ ва ғайра.* Вусъати нигилизми миллӣ дар замони муосир барҷаста намоён аст. Ҳатто дар кишварҳои аз ҷиҳати аҳолии полиэтникӣ тамоюли мазкур баръало дида мешавад.

4) *Ҳатари махсус барои ҷомеа – миллатгароии мочароангез, ки зухуроти он бо зӯроварӣ, ҷангҳо, терроризм алоқаманд аст.* Ин навъ миллатгарой ба ҳусумат ва бадбинии дигар миллатҳо оварда мерасонад. Мисоли он дар таърихи инсоният кам нест. Аксарияти ҷангҳои дар олам ба вуқӯъ омада, ба масъалаи миллатгароии мочароангез рафта мерасанд. Ҳатто мочароии сарҳадии байни Тоҷикистон ва Қирғизистонро ба масъалаи миллатгароии мочароангез рабт додан мумкин аст.

Ҳатти сарҳадие, ки ватандӯстии этникиро аз миллатгарой ҷудо мекунад, ҳеле норавшан ва ҳаракаткунанда аст. Тағйири андаке дар таъкид аксаран имкон медиҳад, ки ин хатро рафъ намуда, фазои фикрӣ ва маънавии мусоид барои низоъҳои этникӣ-сиёсӣ фароҳам оварда шавад.

Миллатгарой боиси тезу тунд шудани ихтилофоти байни халқҳо ва таназзули миллати худ оварда мерасонад. Ғояи миллӣ заминаи таърихан муқарраршудаи идеологӣ ва сиёсии ҳастии миллат ва давлати миллӣ мебошад. Ин маъноӣ дарки аҳаммияти хосси иртиботи ҳар як инсонро бо миллати худ, таърих, фарҳанг, анъана ва расму оинҳои он, ки муҳити маънавии шахсиятро ташкил медиҳад, дар назар дорад.

Умуман, мафхуми мазкур ҳам дар маънои мусбат ва ҳам дар маънои манфӣ мавриди истифода қарор мегирад. Агар миллатгарой барои ҳимояи манфиатҳои миллӣ ва бар зарари манфиатҳои миллати дигар равона гардад маънои манфӣ ва агар дар доираи манфиатҳои миллӣ ва бар зарари манфиатҳои миллати дигар набошад маънои мусбатро ба худ касб мекунад.

Ҳамин тавр ба ҳулоса омадан мумкин аст, ки истифодаи амиқи мафхумҳо ва тавсифу таҳлили падидаҳо ва мақоми онҳо дар раванди сиёсӣ боиси он мегарданд, ки маънои мусбату манфии масъалаҳо амиқ гарданд ва истифода аз онҳо дар доираи донишҳои илмӣ сурат гиранд.

АДАБИЁТ

1. Геллнер, Э. Нации и национализм / Э. Геллнер. – М.: Прогресс, 1991. 222 с.
2. Зокиров, Г.Н. Масъалаҳои миллию сиёсии муҳоҷирати аҳоли дар Тоҷикистон / Г.Н. Зокиров. – Душанбе, 1995. 163 с.
3. Зокиров, Г.Н. Идеологияи сиёсӣ / Г.Н. Зокиров. – Душанбе, 2008. 184 с.
4. Зокиров, Г.Н., Абдулҳақов М. Манфиатҳои миллӣ-омили меҳварии рушди давлатдорӣ / Г.Н. Зокиров. – Душанбе, 2008. 172 с.
5. Имомов, А. Соҳибхитиёрии халқ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / А. Имомов // Государство и право. – Душанбе, 1996. №1. 324 с.
6. Кон, Г. Национализм: его смысл и история / Г. Кон // Проблемы Восточной Европы. – Вашингтон, 1994. № 41-42. 309 с.
7. Кон, Х. Идея национализма / Х. Кон. – М., 1995. 450 с.
8. Коротеяева, В.В. Теории национализма в зарубежных социальных науках / В.В. Коротеяева. – М., 1999. 416 с.
9. Космополитизм и национальное государство. – М., 1990. 24 с.
10. Краснов, Ю. Политика Теория и практика. Сравнительный анализ политических процессов в регионах / Ю. Краснов. – Н., 1993. 141 с.
11. Муҳаммад, А.Н. Сиёсатшиносии этникӣ. Китоби дарсӣ барои донишҷӯён, магистрҳо ва омӯзгорони муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ / А.Н. Муҳаммад. – Душанбе: “Империял Групп”, 2017. 240с.
12. Метюз, Д. Политика для народа. Граждане в поисках своего места в политике / Д. Метюз. – М., 1995. 139 с.
13. Раҳмонов, Э.Ш. Тоҷикистон: даҳ соли истиқлолият, ваҳдати миллӣ ва бунёдкири. – Душанбе, 2000, Ҷ. 1. 511 с.
14. Раҳмонов, Э.Ш. Тоҷикон дар оинаи таърих / Э.Ш. Раҳмонов. – Душанбе, 1999. 704 с.
15. Тишков, В. А. Национальности и национализм в постсоветском пространстве / В.А. Тишков // Этничность и власть в полиэтничных государствах. – М., 1994. - 450 с.

МИЛЛАТГАРОЙ: ХУСУСИЯТҲОИ МУСБАТ ВА МАНФӢ

Миллатгарой аз ҷумлаи ҳамон падидаҳои мебошад, ки дар шароити муосир ба худ маъноҳои гуногунро гирифтааст ва наметавон онро дар умум ба як паҳлу рафт дод. Аксари муҳаққиқони соҳаи сиёсат падидаи мазкурро хусусияти иртиқӣ бахшида, барои ҷомеа хавфнок арзёбӣ мекунад, аммо ин наметавонад, ки асли падидаи равшан наояд. Ҷунки шароити рушди замони муосир паҳлуи мусбату манфии падида ба вучуд овардааст. Шояд дар гузашта миллатгарой танҳо дар маънои манфӣ фаҳмида мешуд, аммо дар шароити кунунӣ паҳлуи мусбати масъала ҳам ҷой дорад. Дар олами муосир миллатгарой ҳамчун ҳодисаи мураккабтарини инкишофи ҷомеа ба ҳисоб меравад. Махсусан, дар ҷомеае, ки аз ҷиҳати миллию этникӣ гуногунҷеҳра аст, раванди миллатгарой ҳосияти тезу тундро доро мегардад.

КАЛИДВОЖАҲО: миллатгарой, замони муосир, худшиносӣ, ифтихори миллӣ, паҳлуҳои мусбату манфӣ, сиёсат, идеология, ҷомеа, хусусияти иртиқӣ.

НАЦИОНАЛИЗМ: ПОЗИТИВНЫЕ И НЕГАТИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ

Национализм - одно из явлений, принявших в современных условиях разное значение и не могущее быть отнесено к одному аспекту в целом. Большинство исследователей в области политики считают это явление реакционным и опасным для общества, но это не может прояснить суть явления. Потому что условия современного развития создали положительные и отрицательные стороны этого явления. Может быть, раньше национализм понимался только в негативном смысле, но в нынешних условиях есть и положительная сторона вопроса. В современном мире национализм рассматривается как сложнейшее явление в развитии общества. В частности, в национально и этнически разнообразном обществе процесс национализма носит острый характер.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: национализм, современность, самосознание, национальная гордость, положительные и отрицательные стороны, политика, идеология, общество, импульсивный характер.

NATIONALISM: POSITIVE AND NEGATIVE CHARACTERISTICS

Nationalism is one of the phenomena that has taken on different meanings in modern conditions and cannot be attributed to one aspect in general. Most of the researchers in the field of politics consider this phenomenon as a reactionary and dangerous for the society, but this cannot clarify the essence of the phenomenon. Because the conditions of modern development have created positive and negative aspects of the phenomenon. Maybe in the past, nationalism was understood only in a negative sense, but in the current conditions, there is also a positive side of the issue. In the modern world, nationalism is considered as the most complex event in the development of society. In particular, in a society that is nationally and ethnically diverse, the process of nationalism has a sharp character.

KEYWORDS: nationalism, modern times, self-awareness, national pride, positive and negative aspects, politics, ideology, society, impulsive character.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Маҳина Ҷабборӣ* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуюми факултети фалсафа. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 975960996**.

Сведения об авторе: *Махина Джаббори* - Таджикский национальный университет, магистр второго курса философского факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 975960996**.

Information about the author: *Mahina Jabbori* - Tajik National University, second-year master's student of Faculty of Philosophy. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **(+992) 975960996**.

МОҲИЯТИ АХЛОҚ ВА АҲАММИЯТИ ОН ДАР ҚОМЕА

Азиззода М.А.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Аз зумраи падидаҳои муҳимтарини фарҳангию маданӣ дар фаъолияти эҷодии инсон ахлоқ ба ҳисоб меравад. Ахлоқ падидаест, ки баробар бо пайдоиши инсон андешақунанда (*homosapien*) ва қомеаи инсонӣ пайдо гардида, таваҷҷуҳи аҳли илмро дар ҳама марҳилаҳои рушди маънавият ба худ ҷалб намудааст. Таърихи ташаккули маънавияти инсонӣ бо пайдоиши назарияти ахлоқӣ пайванди ногусастанӣ дошта, ҷиҳати таъмини низоми ҷамъиятӣ саҳми назарраси худро гузоштааст. Ҳамин аст, ки аз фалсафаи бостон то ба имрӯз доир ба мақоми ахлоқ дар низоми муносибатҳои ҷамъиятӣ ва андешаҳои фалсафӣ баҳсҳои зиёд сурат гирифта, нисбати моҳият ва аҳаммияти он дар қомеа андешаҳои ҷолиб баён гардидааст. Ин раванд то имрӯз идома дошта, дар маркази афкори донишмандон қарор дорад ва гувоҳ аз муҳимияти масъала мебошад. Мусаллам аст, ки дар ҳама марҳилаҳои рушди қомеаи инсонӣ баррасии масоили ахлоқӣ ва дарёфти роҳҳои бартараф намудани мушкилоти ин самт аз масоили муҳим ба ҳисоб меравад. Насли инсонӣ аз рӯзгори нахуст ҷиҳати ба танзим даровардани рафтору фаъолияти хеш дар қомеа ва дарёфти саодат кӯшиш ба харҷ дода, онро пайваста такмил менамояд. Агар ба андешаи мардумони ориёӣ назар афканем, ҳанӯз аз замони пешин дар доираи асотир ва таълимотҳои нахустини хеш масъалаҳои марбут ба ахлоқ ва дарёфти саодати инсониро мавриди баррасӣ қарор додаанд. Аз ҷумла, консепсияи ахлоқии тамаддуни ориёӣ ба тариқи системавӣ муайян гардида, дар шакли пиндори нек, гуфтори нек ва рафтори нек, ки фарогирандаи камолоти маънавии инсон аст, дорои арзиши баланди илмӣ мебошад. Тибқи ин консепсия камолоти маънавии инсон ва некии маҳз замоне ба вучуд меояд, ки андешаи (маниш) инсон поку беолоиш гардад. Яъне, нахуст андеша (пиндор) мукамал гардида, хусусияти неки пайдо мекунад ва пасон тариқи гуфтор ва рафтор амалӣ мешавад. Инсон, ки мавҷуди табиӣ ва ҷузъи муҳиме аз кайҳони моддӣ доништа мешуд, дар тамаддуни ориёӣ тамоми масоил дар симои ӯ мавриди баррасӣ қарор мегирифт. Аз ҷумла, масоили ахлоқӣ. Тавре ки профессор М. Музаффарӣ қайд менамояд, «ҳамаи ашёи мавҷуда ва ҳамаи он чизе, ки дар оянда падида хоҳад омад, вобаста ба ҳудуди инсон аст. Инсон роҳнамо ва роҳбари абадият аст, вай маҳсули он чизест, ки ба воситаи ҳастии моддӣ ташаккул ёфтааст» [9;23].

Тибқи таълимоти зардуштия барои расидани инсон ба зинаи камолот ӯро зарур аст, ки андеша, гуфтор ва рафтори худро нек созад. «Эй Урдубихишт (Аша ваҳишта) тавфиқи беҳзистиро дар паноҳи некандешӣ дар ин сарзамин пароканда соз». Аша Ваҳишта сеюмин қонуни ахлоқии ҳастӣ, назму низом ва созмони ҷаҳон аст. Он қонуни тағирнопазирест, ки на танҳо зиндагии башар, балки тамоми коинотро ба сӯйи мақсади асосӣ сафарбар намуда, рушду инкишофи мавҷудот ва сайри таквиниро мувофиқи қонуни Ашой ба сӯйи камолот ҳидоят мекунад [10;56].

Ахлоқ ҳамчун илми мустақил пайдо гардидани он дар низоми илмҳои фалсафӣ ба Юнони қадим рост меояд. Тавре ки маълум аст, Арасту ин илмро асос гузоштааст ва аввалин шуда хусусиятҳои илмӣ онро муайян намудааст. Илми ахлоқро Арасту «Этика» номгузорӣ менамояд. Истилоҳи «этика» ба назари аксари муҳаққиқон аз забони латинӣ гирифта шуда, маънии ҷойи зист, лона, ҳона ва макони мувофиқи зиндагиро дошт. Оид ба этимологияи истилоҳи мазкур назари олимони хусусияти гуногунрангӣ дорад. Гурӯҳе аз муҳаққиқон пайдоиши онро дар забонҳои қадимаи латинӣ, хитойӣ, ҳиндӣ, мисрӣ, юнонӣ, италиявӣ ва русӣ аз назар гузаронида, дар аввал бо кадом маъно шаклҳо омадану дар охир чӣ шакл гирифтани ин истилоҳоро хеле муфассал баён карда бошанд ҳам, вале то ҳанӯз мушкилот дар ин самт ба назар

мерасад. Муҳаққиқони риштаи ахлоқ бар он назаранд, ки «муҳаққиқони асримиёнагии форсу араб ба таҳқиқи ҳаматарафаи илми ахлоқ машғул шуда бошанд ҳам, вале нисбати истилоҳи «этика» ва сабабҳои паҳн гардидани он ишорае накардаанд. Ин сарчашмаҳо ба ҷойи истилоҳи «этика» мафҳуми «ахлоқ» ва «илми ахлоқ»-ро, ки аз феъли замони гузаштаи «халақа», яъне офаридан, ба вучуд овардан, сохтан ва ғ. истифода кардаанд. Пас саволе ба вучуд меояд, ки чаро ин муҳаққиқон истилоҳи «этика»-ро қабул накарда, мафҳуми сохтаи худро ба кор бурдаанд?» [7;22].

Мусаллам аст, ки шинохти мазмуну моҳияти ахлоқ ва мушаххас намудани нақши он дар танзими ҷомеа имрӯз низ аҳаммияти худро нигоҳ дошта, таваҷҷуҳи муҳаққиқонро ба худ ҷалб менамояд. Донишмандони муосир баробари баррасии масоили дигари илмиву техникӣ таҳқиқи масоили ахлоқиро ҳам муҳим мешуморанд, зеро шуур ва мафкураи инсон маҳаки асосии ташаккулдиҳандаи соҳаҳои дигари ҷамъият мебошанд. Тарбияи шуур ва ташаккули ҷаҳонбинии илмӣ насли башар омили асилтарини ҳифзи арзишҳои умумибашарӣ ва ташаккули ҷомеаи мутамаддин ва инсонмехвар маҳсуб мегардад.

Ҷаҳони муосир, ки дар раванди глобализатсионӣ қарор дорад, ҳарчи бештар баҳамвобастагии инсонҳо дар ҷамъият ва нақши арзишҳои ахлоқӣ, ба мисли ҳамфикрӣ, масъулият, бовиҷдонӣ, боварӣ, қобилият барои ҳамкорӣ, ёрии ҳамдигарӣ, ғаъолияти дастаҷамъӣ, инсондӯстӣ ва монанди инҳоро тақозо менамояд. Ба маънии дигар, хусусияти ахлоқи муосир, ки дар доираи муносибатҳои манфиатҷӯӣ рушд карда истодааст, метавонад бухронҳои зиёди маънавиро ба дунбол дошта бошад. Аз ин лиҳоз, масоили умумибашарии ахлоқӣ, ки хусусияти созандагӣ доранд, рӯз аз рӯз арзиши тоза касб менамоянд. Ин арзишҳо, метавонанд боиси афзоиши сифатноки ғаъолияти ҷамъиятии инсонии муосир гарданд.

Бо дарназардошти организми зинда будани ҷомеаи инсонӣ ва пайваста дар ҳоли таҳаввулу дигаргуншавӣ қарор доштани он, арзишҳои ахлоқӣ низ хусусияти дараҷавӣ касб менамоянд. Махсусан, дар замони муосир, инсон ба падидаву ҳодиса ва раванди азхуднамоии ҷаҳон бо назари нав нигариста, меъёр ва ченаки муносибатҳои худро тобиши маъноӣ додааст. Ин раванд ба ахлоқ ва муносибатҳои ҷамъиятии инсонии муосир бетаъсир нахоҳад монд. Ҷиҳати дарки муҳтаво ва хусусияти ахлоқи асрӣ зарур аст, ки моҳияти раванди глобализатсионӣ ва тағйиротҳои иҷтимоӣ дарк карда шаванд. «Вазифаи асосӣ иборат аз он аст - менависад Гусейнов А.А., ки сараввал, бояд муайян намоем, ки кадом тағйиротҳоро ахлоқ дар замони муосир метавонад бардошт намояд ва мафҳуми «замони муосир» дорои кадом хусусиятҳо мебошад, пасон мақсади мо мушаххас мегардад» [7;22]. Албатта, муҳаққиқ дуруст таъкид менамояд, зеро мафҳумҳо вобаста ба дигаргуншавии ҷомеа тобиши маъноии худро дигар менамоянд ва арзиши онҳо хусусияти дараҷавӣ мегирад. Масалан, мафҳуми «хизмати беғаразона», агар дар нахуст ифодакунандаи маънии аслии худ буда, воқеан, бе ҳеҷ ғараз ёрӣ расонида мешуд, вале дар замони муосир он ҳам ба хоҳири дарёфти манфиат нигаронида мешавад. Агар, возеҳтар баён намоем, қисмате аз «ёриҳои башардӯстона» ва «қарзҳои бебозгашт»-и замони муосир комилан беғараз нестанд.

Ба ҳар сурат, ҷаҳони имрӯза ҳарчи бештар ба инсоне ниёз пайдо карда истодааст, ки нуруи ақлонии солим, қобилияти эҷодӣ, фарҳанги воло, ахлоқи ҳамида ва масъулияти баланд дошта бошад. Ба ин маънӣ, инсоният ҳамеша ҷиҳати дарёфти роҳу воситаҳои расидан ба саодат талош варзида, омилҳои таъсиркунанда ба ташаккул ва таназзули ин равандро таҳқиқ менамояд, ки ифодакунандаи моҳияти ахлоқ ҳастанд. Яъне, моҳияти ахлоқ иборат аз ҳидояти насли инсонӣ ҷониби камолот ва дарёфти саодати фардию ҷамъиятӣ мебошад.

Танзими рафтору ғаъолияти инсон дар ҷомеа ва дарёфти зиндагии босаодат таърихи тулонӣ дошта, донишмандон масоилеро ҷустуҷӯ намудаанд, ки камолоти маънавиву ҷамъиятии инсонро фарогир бошанд. Раванди ҷӯишҳои инсонӣ аз ҷаҳоншиносии асотирӣ сар карда, то марҳилаҳои баъдӣ нишон медиҳад, ки насли

инсонӣ дар тафовут аз мавҷудоти дигари олам дар маъносозиву мафҳумофарӣ ва дарёфти саодат буда, илова ба таъмини талаботи моддӣ баҳри қонё гардонидани талаботҳои маънавӣ низ талош кардааст. Яке аз масъалаҳои муҳимтарини таъмини саодати ҳақиқӣ ва қонёкунандаи талаботи маънавӣ, ахлоқ мебошад. Ахлоқ камолоти маънавии инсонро таъмин намуда, ӯро ба созандагӣ, дар шакли иҷтимоишавӣ, муносибати солим, шинохт ва арҷгузорӣ ба арзишҳои фарҳангӣ сафарбар менамояд. Ҳамин аст, ки падидаи мазкур таваҷҷуҳи аҳли фазлро аз рӯзгори пешин ҷалб намудаву дар ҳама марҳилаҳои рушди ҷомеа аз муҳимтарин масоили таҳқиқ ба ҳисоб рафта, то кунун идома дорад.

Ҷомеаи имрӯз, ниёзмандии бештар ба ахлоқе дорад, ки тариқи он эътибори насли инсонӣ таъмин ва хушбахтии онҳо пайгирӣ карда шавад. Ба маънии дигар, ахлоқе, ки «бо зевари илму адаб» инсони муосирро ороиш дода, дар тинати насли муосир аз «ҷафои халқ» парҳез карданро талаққӣ намояд. Барои дарки моҳияти чунин падида, шуури насли муосирро ҷиҳати шинохти ин гуна арзиш сафарбар бояд кард. Яъне, ахлоқи ин наслро тарзе тағйир дод, ки ба умқи моҳияти ҳастии худ ва масъулиятҳои бадӯшдоштааш расида, аз эътиқодоти бебунёд ва таассубу хурофот парҳез намоянд.

Ахлоқ, на танҳо илми назариявӣ ва муайянкунандаи мақсаду моҳияти ҳастии инсон, иҷунин, илми танзимкунандаи муносибатҳои ҷамъиятӣ низ, доништа мешавад. Аксари мутафаккирон ва ахлоқшиносон бар он назар аст, ки хулқи наку онест, ки инсонро ҳидоят ба накукорӣ, инсондӯстӣ, раҳмдилӣ ва ҳамдардиву ҳамдилӣ намуда, ба ҳамин васила ҷомеаро аз разолат ва номуназамӣ наҷот бахшад. Яъне, сифатҳои ахлоқие, ки дар натиҷаи ғаъолияти ҷамъиятӣ, таъсирпазирӣ аз ҷомеа ва ғаъолияти бошууруна касб карда мешаванд, метавонанд ба ҳайси ченаки танзимкунандаи муносибатҳои иҷтимоӣ баромад намоянд. Аз ҳамин лиҳоз, меъёрҳо, сифатҳо ва категорияҳои ахлоқӣ фарогири хислатҳои маҷмуии мусбати инсонӣ ҳастанд.

АДАБИЁТ

1. Абӯалӣ ибни Сино. Тадбири манзил // Абӯалӣ ибни Сино. Осор. Ҷилди 4. Душанбе, 2009. -921с.
2. Амирхон Ш.Т. Фалсафаи амалии Қутбиддин Шерозӣ. –Душанбе, 2022. 367с.
3. Гусейнов, А.А. Этика и мораль в современном мире// Этическая мысль: современные исследования. - М.: Прогресс-Традиция, 2009.
4. Исоев М. Ҳикмати амалии Мискавейҳ. – Душанбе, 2003.
5. Корбен А. Ду сарчашмаи дин ва ахлоқ. Тарҷумаи Ҳасан Ҳабибӣ. - Техрон, 1979.
6. Мирбобоев М.К. Этика Джалолиддина Давони. - Душанбе, «Дониш». 1992.
7. Моҳдӯхт Бону Ҳумой. Муқаддимаи мусаххӯх // Алома Қутбиддин Шерозӣ. Дуррату-т-тоҷ. Бахши ҳикмати амалӣ ва сайру сулук. Чопи дуввум. Техрон, 1386. -370с.
8. Мударисӣ М. Фалсафаи ахлоқ: пажӯҳиш дар бунёнҳои забонӣ, фитрӣ, таҷрибӣ, назарӣ ва динии ахлоқ - Техрон, 1371. 347с.
9. Музаффарӣ. М. Антропология. - Душанбе, 2009.156с.
10. Шамолов А. А. Сравнительный анализ этики Абу Хамида Газали и Насириддина Туси. - Душанбе, Ирфон, 1994. - 180с.

МОҲИЯТИ АХЛОҚ ВА АҲАММИЯТИ ОН ДАР ҶОМЕА

Дар мақола масъалаи шинохти моҳият ва муҳимияти ахлоқ дар ҷомеа мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллиф бар он назар аст, ки яке аз муҳимтарин дастоварди инсонӣ дар раванди фарҳангофариниаш ахлоқ ба ҳисоб меравад. Аҳаммияти ахлоқ дар ҷомеа ҳамон вақт муайян карда мешавад, ки инсон “ахлоқи худро бар вақфи маслиҳати нафси худ ва маслиҳати нафси олам” кунад. Инсондӯстӣ, ҳамдардӣ, адолат ва эҳтироми насли инсониро новобаста аз мансубияти қавмию наҷодӣ ва динию мазҳабӣ ахлоқ муайян карда метавонад. Ахлоқ падидаи маънавӣ ва ҷомеасоз буда, ҳамеша арзиши хешро нигоҳ медорад.

КАЛИДВОЖАҲО: ахлоқ, олам, ҷомеа, моҳияти ахлоқ, мансубияти динӣ.

СУТЬ МОРАЛИ И ЕЕ ЗНАЧЕНИЕ В ОБЩЕСТВЕ

В статье рассматривается вопрос о признании сущности и важности морали в обществе. Автор считает, что одним из важнейших достижений человека в культурном процессе является мораль. Важность морали в обществе определяется тогда, когда человек “строит свою мораль по совету самого себя и по совету самого мира”. Гуманность, сострадание, справедливость и уважение к человечеству могут быть определены моралью

независимо от этнической, расовой или религиозной принадлежности. Мораль-это духовное и общественное явление, всегда сохраняющее свою ценность.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: мораль, мир, общество, сущность морали, религиозная принадлежность.

THE ESSENCE OF MORALITY AND ITS IMPORTANCE IN SOCIETY

The article discusses the issue of recognizing the essence and importance of morality in society. The author believes that one of the most important human achievements in the cultural process is morality. The importance of morality in society is determined when a person “builds his morality on the advice of himself and on the advice of the world itself.” Humanity, compassion, justice, and respect for humanity can be defined by morality, regardless of ethnicity, race, or religion. Morality is a spiritual and social phenomenon that always retains its value.

KEYWORDS: morality, peace, society, essence of morality, religious affiliation.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Азизода Мадина Амирхон* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуюми факултети фалсафа. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **808-38-38-98..**

Сведения об авторе: *Азизода Мадина Амирхон* - Таджикский национальный университет, магистр второго курса философского факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. Телефон: **808-38-38-98.**

Information about the author: *Azizzoda Madina Amirkhon* - Tajik National University, second-year master`s student of Faculty of Philosophy. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave.,17. Phone: **808-38-38-98.**

ТАРҲҲОИ ГЕОПОЛИТИКИИ ҚУДРАТҲОИ СИЁСӢ ДАР МИНТАҚАИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ

Маҳмадёрзода Х.М.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Замони муосир бо вижагиҳои худ аз тамоми давраҳои гузаштаи инсоният фарқ мекунад. Зеро дигаргуниҳои зиёд дар ин давра дар тамоми соҳаҳо, махсусан соҳаи сиёсат ба вучуд омад. Аз қабili пайдо гаштани бозингарони нави сиёсӣ, ҷангҳо дар минтақаҳои гуногун, хостгори гегемони ҷаҳонӣ шудани бисёре аз субъектҳои байналмилалӣ, роҳандозии сиёсати духӯра, дар шакли пинҳонӣ маблағгузори гурӯҳҳои экстремистӣ-террористӣ аз ҷониби даъвогарони адолат, наслкушӣ, тақсмоти нави ҳудудӣ, танҳо барои манфиат истифодаи бурдани воситаҳои ахбори оммаи ҷаҳонӣ, бархӯрди манфиатҳои абарқудратон, риоя нагардидани принсипи баробарияти манфиатҳо, ҳомӯш будани созмонҳои байналмилалӣ дар масъалаҳои минтақавӣ, мубаддал гаштани принсипҳои инсондӯстии байналхалқӣ ба принсипи бартарии манфиатҳо ва ғайраҳо. Илмҳои сиёсӣ масъалаҳои болозикрро ба таври махсус мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор медиҳад. Яке аз шохаҳои муҳими илмҳои сиёсӣ “геополитика” мебошад, ки омӯштани он махсусан дар замони ҳозира шарт ва зарур аст. Назорат кардани фазо (обӣ, хушкӣ, ҳавой ва кайҳонӣ)-и як объект (давлат, минтақа) аз ҷониби як объекти дигар ё як гурӯҳи объектҳо мазмуни асосии геополитикаи муосирро ташкил медиҳад. Имрӯзҳо давлатҳои абарқудрат ё муктадири минтақа на танҳо як давлат балки як минтақаро назорат кардан меҷаҳанд. Дар геополитика минтақаҳо аҳамияти махсуси стратегӣ доранд ва аз мавқеи иқлими минтақа сар карда то сарватҳои зеризаминӣ ва фазои ҳавоии он мавриди таваҷҷуҳ қарор мегиранд. Аз ин лиҳоз, давлатҳои абарқудрат дар доираи манфиатҳои геополитикии худ минтақаҳоро ба таври алоҳида баррасӣ намуда, зери ягон барнома, консепсия ва доктринаи алоҳида онҳоро дар зери итоати худ қарор медиҳанд. Ба як шакле онҳоро вобаста намуда, бойигарӣҳо ва сарватҳои зеризаминии онҳоро тасарруф менамоянд. Ин як шакли муосири мустамликадорӣ ба ҳисоб меравад. Минтақаҳои муҳим дар ҷаҳон бисёр аст. Аммо минтақаи Осиёи Марказӣ муҳимтар аз ҳама ва ё ба қавли мутафаккирон “Дили Замин” (Heartland) ба ҳисоб меравад. Осиёи Марказӣ аз он минтақаҳое мебошад, ки аҳамияти зиёди геополитикӣ ва геостратегӣ дорад ва ин боис гардидааст, ки давлатҳои абарқудрат манфиатҳои геополитикии худро дар ин минтақа ҷӯё шаванд.

Минтақаи геополитикии Осиёи Марказӣ ҳудуди васеъ буда, тақрибан 10% қаламрави қитъаи Осиёро дар бар мегирад, ки дар маркази Авруосиё ҷойгир буда, ба укёнуи ҷаҳонӣ баромади бевосита надорад. Дар шароити муосир минтақаи Осиёи Марказӣ таваҷҷуҳи зиёди қудратҳои бузургро бинобар маҷбурӣ захираҳои бузурги маводи сӯхт, тилло, мис, уран, иқтидори бузурги гидроэнергетикӣ, инчунин ҷойгир будани роҳҳои транзитӣ, аҳамияти геоиқтисодии баҳри Хазар ба худ ҷалб мекунад [8].

Агар тавассути асосҳои сиёсӣ, ҳуқуқӣ ва иқтисодӣ ба таснифи минтақа муроҷиат кунем, пас минтақаи Осиёи Марказӣ: аз рӯи истилоҳот дар воҳурии сарони давлатҳои муштаракулманофеъ (январии соли 1993 дар Алма-ато) номбаршуда минтақаест, ки ҳудуди панҷ ҷумҳурии иттифоқи собикро дар бар гирифтааст. Зимнан, давлатҳои соҳибистиклол Қазоқистон, Қирғизистон, Тоҷикистон, Туркменистон ва Ўзбекистон қисмати муҳими ҳудудии қисми паҳновари Ҷануби Шарқии Авруосиёро ташкил медиҳанд. Масоҳати умумии минтақаи Осиёи Марказӣ қариб ба 4 млн км² расида, аҳолиаш зиёда аз 70 млн. нафар мебошад. Кишварҳои Осиёи Марказӣ дорои аҳамияти

муҳимми геополитикӣ ва геоиқтисодӣ буда, пули пайвастандандаи Осиё бо Аврупо мебошанд [7].

Мафҳуми «Осиёи Марказӣ»-ро бори аввал дар миёнаҳои асри XIX Гумболдт пешниҳод карда буд. Вай дар монографияи сечилдаи худ бо номи «Осиёи Марказӣ» (1843) як қисми Осиёро, ки бо манзараҳои биёбонӣ фаро гирифта шудааст, аз уқёнус дур воқеъ буда, аз ҳар тараф бо кӯҳҳо ихота шудааст, дар бар мегирад.

Сиёсатшинос Фредрик Старр муҳаққиқ оид ба Осиёи Марказӣ, асосгузори Институти Осиёи Марказӣ ва Қафқоз дар Донишгоҳи Чон Ҳопкинс, чунин навиштааст: «Дарвоқеъ, Осиёи Марказӣ дар тури чанд аср маркази интеллектуалӣ буд. Агар Ҳинду Чин, Ховари Миёна ва Аврупо бо фарҳанги ғании худ аз лиҳози эҷоди ғояҳо машҳур буданд, пас мавҷи таҳаввул ва эҳёи асрҳои IX-X аз Осиёи Марказӣ ба тамоми марказҳои ҷаҳонӣ таъсири худро расонд. Ва аз лиҳози ҷуғрофӣ ин минтақа дар раванди гузариш аз замони қадим ба ҷаҳони муосир ҳамчун пул хидмат кардааст. Имрӯз бисёре аз ихтироъкорон дар Аврупо, Чин ва Ҳиндустон эътироф мекунанд, ки ворисони Ибни Сино ва Берунӣ ҳастанд, ки ба авҷи ақлонӣ ва фарҳангии он замон расидаанд» [13, с. 4]. Воқеан ҳам фарзандони тоҷику форс, ки аз минтақаи Осиёи Марказӣ ва ё ғӯшаю канори он баромадаанд, таърихофару таърихсоз будаанд ва ин раванд дар ҷараён аст.

Аз сабаби ҳамчун пул хидмат кардани минтақа, Осиёи Марказӣ доимо дар риштаи гирудорҳои пинҳону ошкоро қарор мегирад. Албатта, давлатҳои абарқудрати ҷаҳон ва муктадири минтақа мехоҳанд фазои минтақаро дар шаклҳои гуногун зерин назорат гирифта, сарватҳои онро истифода баранд. Ба давлатҳои абарқудрати ҷаҳонӣ ва муктадири минтақа ИМА, Русия, Чин, ИА, Туркия, Эрон, Ҳиндустон, Ҷопон ва якчанд давлати дигар дохил мешаванд. Бо ба инобат гирифтани баъзе критерияҳои муҳим (ҳарбӣ, ба шумули мавҷудияти аслиҳои ҳастаӣ, иқтисодӣ, илмӣ-техникӣ, фарҳангӣ-иттилоотӣ) ба сифати абарқудратон метавон фақат ИМА, Русия ва Чинро ҳисобид [5, с. 21]. Давлатҳои зикргардида дар муносибатҳои сиёсии байналмилалӣ ба ҳайси бозингарони хубе баромад мекунанд, зеро тавоноии зиёдеро соҳибанд. Чуноне, ки З. Бжезинский қайд мекунад: «...бозигарони набардҳои геостратегӣ давлатҳои мебошанд, ки қудрат ва иродаи миллии ҳукумат қардан ва таъсир расонидан ба берун аз марзҳои худро доранд, ба хоҳири тағйир додани вазъият... то ҳамон дараҷае, ки ба манфиатҳои геополитикии онҳо мавофиқат кунад» [2, с. 54].

Маълум аст, ки то ҳадаф муайян набошад, масири ҳаракатро дақиқан пайдо қардан ғайриимкон мегардад. Дар сатҳи давлатӣ бошад, ҳадафҳои стратегӣ ба таври абстракт барномарезӣ шуда, масири расидан ба он ҳадаф муайян қарда мешавад. Дар илмҳои сиёсӣ чунин барномаи фазоии ҳадафмандонаи давлатро “концепсия” (назариявӣ) ё “доктрина” меноманд, ки дар замони муосир қариб тамоми давлатҳои дорои чунин концепсия ва ё доктрина мебошанд. Аммо танҳо он давлатҳои, ки қудрати бештар доранд, концепсияҳои худро дар амал татбиқ менамоянд. Ҳамин тариқ ҳадафҳои геополитикӣ ва геостратегии давлатҳои бузургу миёнаро нисбат ба минтақаи Осиёи Марказӣ ба таври алоҳида зерин таҳлил қарор додан, ба мақсад мувофиқ мебошад.

ИМА, ки хостгори гегемони ҷаҳонӣ шуданро дорад, аз қатори ҳадафҳои минтақаи Осиёи Марказӣ низ дур намондааст. Муҳаққиқони амрикоӣ доимо кӯшиш мекунанд, ки аз сабаби дур қойгир будани минтақа аз ИМА роҳҳои дигари равобит ва ё таъсиррасониро аз қабилӣ мубориза бо терроризм, демокритизатсияи кишварҳои минтақа ва ғайра, пайдо созанд. Ба инҳо муҳаққиқон Алисон ва Чонсон, ки дар рисолаи худ бо номи “Амният дар Осиёи Марказӣ” масоили сиёсӣ геополитикии минтақаро таҳқиқу баррасии илмӣ намуда, мавқеи ИМА дар масъалаҳои гуногуни минтақаи Осиёи Марказиро баён намудаанд, мисол шуда метавонанд. Мутобиқи таҳлилҳои китоби мазкур, пас аз ғурупоиши Иттиҳоди Шуравӣ яке аз сабабҳои зиёд

шудани таваҷҷуҳи ИМА ба минтақаи мазкур он буд, ки ин кишвар пештар наметавонист озодона ва ошкоро дар минтақа фаъолияте дошта бошад, аммо баъд аз он бо кишварҳои минтақа мустақилона ворида таомули дучониба ва чандчониба шуда, саъй мекунад бо нуфузи худ дар минтақа заминаҳои нуфузи Русияро коҳиш диҳад ва ҷойгоҳи худро мустаҳкамтар аз гузашта намояд. Зеро илова бар захираҳои фаровони энергетикӣ ва нафту гази минтақа, фаъолиятҳои ду қудрати бузурги ҳамсоии Осиёи Марказӣ, яъне ҚМЧ ва Русия низ ИМА-ро нигарон кардааст. Бар асоси натиҷаҳои таҳқиқоти ин китоб, ду ҳадафи асосии ИМА дар Осиёи Марказӣ вучуд дорад, ки онҳо мубориза бо терроризм ва демократизатсияи давлатҳои минтақа мебошад [1, с. 882].

Муҳаққиқ Фредрик Старр, ки ӯ ҳамчун раиси “Муассисаи таҳқиқоти Осиёи Марказӣ ва Қафқоз” дар донишгоҳи “Johns Hopkins” як идеяи навро барои минтақаи Осиёи Марказӣ дар китоби худ таҳти унвони “In Defence of Greater Central Asia” муаррифӣ намуда, онро “Осиёи Марказии Бузургтар” номидааст. Маънои асосии ин тарҳ минтақаҳои Осиёи Марказӣ ва Ҷанубӣ ва қисмате аз Ғарби Осиё ва Афғонистонро дар бар мегирад. Чунки ИМА муддатҳо бар зидди нуфузи сиёсӣ геополитикии Русия ва Чин дар минтақа коре аз пеш набурд, бо васеътар намудани маҳдуди ҷуғрофии минтақаи Осиёи Марказӣ ва ворид намудани кишварҳои дигар, монанди Афғонистон, Ҳиндустон, Покистон ва ғайра дар мафҳуми Осиёи Марказӣ, аз нуфузи худ дар он кишварҳо истифода намуда, меҳодад масоили минтақаи Осиёи Марказӣ бо кишварҳои мазкур, пайванд бизанад ва манфиатҳои сиёсӣ геополитикии худро соҳиб шавад, ки дар ин сурат қатъан иқдоми Русия ва ҚМЧ маҳдуд хоҳад шуд [12].

Солҳои охир гуфтугузориҳои зиёде дар хусуси таҳкими амнияти минтақавӣ ва иштироки тарҳи “C5+1” (5 давлати Осиёи Марказӣ ва 1 актори дигари сиёсӣ) дар ҳалли масъалаҳо пайдо гардидаанд [6]. Тарҳи мазкур аз моҳи сентябри соли 2015 шуруъ гардид. Кишварҳои Осиёи Марказӣ – Тоҷикистон, Ўзбекистон, Қирғизистон, Туркменистон, Қазоқистон ва ИМА ба ҳам омада, масъалаҳои минтақавиро мавриди муҳокима қарор доданд. Иброн доштанд, ки ҳамаи лоиҳаҳои дигарро ба масъалаҳои мазкур пайваست намуда, мекушанд, ки онҳоро дар доираи тарҳи “C5+1” ҳал намоянд. Охири нишаст низ дар шаҳри Нью-Йорк ИМА баргузор гардид.

Ҳангоми дар Афғонистон ҳузур доштан, ИМА бо воситаҳои гуногун ба кишварҳои минтақа ба таври ошкору пинҳон таъсиррасонӣ намуда, фазои минтақаро ба таври хеш назорат мекард. Баъд аз ихроҷи ИМА аз хоки Афғонистон барои назорати минтақа мушкилиҳо ба вучуд омад. Аммо ИМА қудратманд ва дорои таҷрибаи бузург аст, дар дилхоҳ вақт метавонад дар шакле бозиҳои гуногуни сиёсиро дар минтақа роҳандозӣ намояд ва манфиатҳои худро қонеъ созад. Бинобар ин сабаб, мувозинатро нигоҳ доштан вазифаи аввалиндараҷаи кишварҳои минтақа дар миёни давлатҳои “ҷаҳони якум” мебошад.

Кишвари дигаре, ки дар минтақа бузургманишӣ мекунад, ин Федератсияи Русия мебошад. Алоқамандии Русия бо Осиёи Марказӣ таърихи тулонӣ дорад. Зиёда аз 200 сол аст, ки аз ишғолгарӣ ва мустамликадорӣ сар карда то “шарики стратегӣ” Русия ҳамроҳи кишварҳои Осиёи Марказӣ аст. Ҳамин алоқамандӣ боиси тавлиди доктринаи нав гардид, ки барои Русия мувофиқи замон буда, бар зидди дигар доктринаҳо истодагарӣ мекунад. Доктринаи геополитикии Русия ин “Евразиягароӣ” мебошад. Он ҳаракати ҷамъиятии ғоявӣ сиёсӣ аст, ки бештар дар солҳои 20-ум ва 30-юми асри XX дар байни зиёиёни хориҷии рус доман паҳн карда буд. Дар саромад ва инкишофи таълимот ва ҳаракати авруосиёгароӣ шахсиятҳои барҷастаи афкори иҷтимоӣ сиёсӣ Русия қарор доштанд. Н.С. Трубетский, П.Н. Савитский, Л.П. Карсавин ва дигарон аз ҷумлаи онҳо буданд. Баъдан Л.Н. Гумилёв ҳамчун инкишофдиҳандаи таълимоти мазкур, бисёр андешаҳоро баён кардааст [4, с.44]. Асоси евразиягароиро аз оғоз то ба ҳол манфиатҳои Русия ташкил медиҳад. Дар ҳоли ҳозир бошад, аз ҷиҳати назариявӣ

муҳаққиқи рус Александр Дугин доктринаи мазкурро инкишоф дода истодааст. Аз ҷиҳати амалӣ бошад, роҳбарони Русия талошҳои бисёр карда истодаанд. Алоқамандии доктринаи мазкур бо Осиёи Марказӣ хеле зиёд аст. Дар харитаи “Евразиягарой” қариб ИҚШС-и қаблӣро инъикос кардаанд. Аммо бисёртар ба халқҳои муғуливу туркӣ аҳамият медиҳанд. Саволе ба вучуд меояд, ки халқҳои туркзабон фаҳмо аст, аммо халқҳои муғулӣ кадомҳо ҳастанд? Оё қирғизҳо ё қазоқҳо? Тоҷикистон бошад, дар харитаи доктринаи мазкур шомил аст, аммо аз миллати тоҷик дар он ҳарфе нест. Пас ин ба манфиати миллати тоҷик буда наметавонад.

“Евразиягарой”-и Русия бар муқобили “Тӯрони бузург”-и Туркия аст. Бархӯрди манфиатҳои геополитикӣ дар Осиёи Марказӣ миёни давлатҳо мебошад, ки Русия ба қудрати саҳт боварӣ дораду Туркия ба қудрати нарм ва ҳамзабонӣ. Дар ин миён ҷанги Украина мавқеи Русияро дар арсаи ҷаҳонӣ коста гардонд. Аммо қудрати Русия беш аз он аст, ки мо фикр мекунем. Албатта, Туркия аз ин фурсат истифода бурда, мавқеи худро дар Осиёи Марказӣ устувор карда истодааст. Тасдиқи суҳанҳои боло ин баргузориҳои симпозиумҳо, конференсияҳо ва муҳим аз ҳама, нишастҳои сарони “давлатҳои туркзабон” ва ё “Созмони туркӣ” мебошад.

Дар овоздиҳии зидди Русиягӣ дар СММ давлатҳои Осиёи Марказӣ ҳомӯширо риоя карданд. Пойгоҳҳои низомии Русия дар Осиёи Марказӣ бошад, як паҳлуи дигари масъала аст, ки намегузорад муқобилони ӯ дар ин ҷо мавқеъ дошта бошанд. Бархӯрди ин доктринаҳо истиқлоли кишварҳоро моҳиятан аз байн бурда, шаклан онро ба як таври дигаре боқӣ мегузорад.

Муборизаи ИМА ва Русияро аз давраи Шуравӣ то ҳол дар масъалаи минтақаи Осиёи Марказӣ ва дар умум таҳлил кардан ба маврид аст. Иттиҳоди Шуравӣ дар рақобат бо ИМА алтернативаҳои худро дар тамоми соҳаҳо дошт ва рақобати онҳо мантиқӣ буд. Русия бошад, дар баъзе масъалаҳо бо ИМА дар рақобат қарор дорад, аммо дар бисёр масъалаҳо наметавонад алтернативаи худро дошта бошад. Зеро дар асоси критерияҳои муайяншуда, аз ҷумла дар соҳаи сиёсат (демократия), иқтисод (иқтисоди бозаргонӣ), иҷтимоӣ (тарҳи ҳаёти либералӣ) ва фарҳанг (арзишҳои либералӣ) дар рақобат буда наметавонад. Пас рақобат бо ИМА наметавонад мантиқӣ бошад. Рақобати онҳо танҳо барои қудрат ва гегемони ҷаҳонӣ шудан мебошад.

Дар маҷмӯъ, ояндаи равободати Осиёи Марказӣ ва Русия аз ҳуди Русия вобаста мебошад. Танҳо дар сурати бозидани нақши калидӣ дар таъмини рушди иқтисодӣ ва илмӣ-техникии кишварҳои минтақа, мавқеи Русия метавонад дар Осиёи Марказӣ мустаҳкам бимонад. Барои ин ба Русия пеш аз ҳама зарур аст, то аз қолабҳои қуҳнаи «зараровар будани минтақа» даст кашада, дарк намояд, ки маҳз Осиёи Марказӣ метавонад бо назардошти сиёсати дурусти иқтисодӣ макони самарноки истифода сармояи рус ва пешрафти иқтисодии ҳар ду ҷониб бошад. Бо дарки ин ҳолат давраи нави сиёсати хориҷии Русия ва аз ҷумла Осиёи Марказӣ фаро мебарсад [9, с. 259].

Дар низомии сиёсии олам яке аз бузургтарин ва таъсирбахштарин актори муносибатҳои минтақавӣ ва ҷаҳонӣ Ҷумҳурии Мардумии Чин (ҶМЧ) ба ҳисоб меравад. Иқтисодии бузурги иқтисодии ҶМЧ ва тадриҷан аз ҷиҳати ҳарбӣ пурқувват гардидани он имкон медиҳад, ки мамлакат дар тарҳрезии барномаҳои муҳталифи рушди олам мақом ва нақши ҳоссае пайдо намояд. Геополитикаи “Хитойи Бузург” чунин андешаҳо ва ғояҳои сиёсиро муттаҳид мегардонад. Инкишофи геополитикии “Хитойи Бузург” хусусиятҳои муайяноро касб намудаанд, ки онҳо асосҳои назариявӣ ва методологияи инкишофро ташкил медиҳанд. ҶМЧ яке аз кишварҳои олам, ки глобализунонии оламо дар фаҳми тамаддуни ғарбӣ, баҳусус фарҳанги амрикоӣ, қабул надорад. Дар геополитикаи ҶМЧ таъсиррасониҳои гуногун ба кишварҳои муҳталиф ҷойгоҳи ҳоссаро касб кардааст. Экспансияи иҷтимоӣ маданӣ, иқтисодӣ ва ниҳоят ҳудудӣ ба сифати самтҳои муҳимтарини таъмини муттаҳидӣ ва якпорчагии “Хитойи Бузург” доништа мешаванд. ҶМЧ ҳар гуна воситаҳо, аз ҷумла таълимоти гуногуни таърихӣ муосирро истифода намуда, қўшиши ҳалли масъалаҳои

муносибатҳои байни давлатҳои миллиро аз байн мебарад. Бо давлатҳои Осиёи Марказӣ ҚМЧ бисёр наздикӣ дорад. Бинобар ин, ҚМЧ шароити мусоидтаринро барои экспансияи маданияту иқтисодӣ дар кишварҳои минтақа пайдо менамояд. Дар асл ҳамкориҳои байни давлатҳо бад нест. Аммо вақте ки муносибатҳо якतरафа сурат мегиранд, ҳамаи қорҳо бар манфиати касеву бар зарари дигаре анҷом меёбад. Воридоти капитали хориҷӣ ё худ сармоягузориҳои хориҷӣ, асосан бар манфиати давлати муқтадир буда, фазои иқтисодии давлати муқобилро зери назорат қарор медиҳад. ҚМЧ як фишанги ба назар одӣ, аммо бисёр қавиро дар ҳоли ҳозир нисбат ба кишварҳои гуногун истифода бурда истодааст, ки он “сармоягузорӣ” ва ё “қарз” ба ҳисоб меравад. Махсусан, давлатҳои минтақаи Осиёи Марказӣ гирифтори ин фишанги ҚМЧ гардидаанд. Масалан, қарзи Тоҷикистон аз ҚМЧ хеле калон аст. Мувофиқи маълумотҳои агентии омор Тоҷикистон аз ҚМЧ зиёда аз 1 млрд 209,6 млн доллар қарздор аст [10]. Он ҳолати хеле нигаронкунанда ба ҳисоб меравад.

ҚМЧ нисбат ба ҳамаи мамлакатҳои минтақа дар доираи доктринаи геополитикии “Хитойи Бузург” ҳадафҳои худро барномарезӣ карда, даъвои худудӣ дорад. ҚМЧ дар ҳоли ҳозир яке давлатҳои абарқудрат ба ҳисоб рафта, масири пешгирифтаи ӯ дар самти сиёсати хориҷӣ, аз рӯйи доктринаи «Хитойи Бузург» аст. Албатта, маълум аст, ки бузургии худро дар васеъ кардани масоҳат аз ҳисоби замини давлатҳои минтақа, махсусан аз давлатҳои ҳамсоя, медонад. ҚМЧ иқтисодиёти бузург дорад ва вобаста кардани ҳамтоҳои худаш яке аз қисматҳои дигари доктринаашро ташкил медиҳад.

Боз як нишонаи ба минтақа беаҳаммият набудан ва ё хостгори зери назорат даровардани минтақа аз ҷониби ҚМЧ он аст, ки дар охири моҳи майи соли 2019 дар Маркази қазақистонӣ оид ба омӯзиши ҚМЧ натиҷаҳои Форуми дуҷуми сатҳи олӣ дар масъалаҳои ҳамкориҳои байналхалқӣ “Як камарбанд (минтақа) – як роҳ” бо иштироки намоёндагони ҳокимияти давлатӣ, донишгоҳҳо ва ВАО баргузор гардид, ки дар он ҷо намоёндагони ҚМЧ аз харитае истифода намуданд, ки дар он ду давлати минтақаи Осиёи Марказӣ Тоҷикистон ва Қирғизистон ҳамчун музофотҳои ҚМЧ нишон дода шуданд [4, с.56]. Дар форуми мазкур аъзои ҳукумати ҚМЧ ва Ҷумҳурии Қазақистон низ иштирок доштанд. Дар ин ҳолат намоёндагони Тоҷикистон ва Қирғизистон воқунишҳо нишон доданд, ки чаро чунин харита аз ҷониби намоёндагони ҚМЧ намоиш дода мешавад. Ўзгирроф ва эҳтироми давлатҳои минтақа риоя намегардад. Дар ҷавоб бошад, намоёндагони ҚМЧ гуфтанд, ки иштибоҳан чунин шудааст. Аммо чӣ гуна дар як форуми байналхалқӣ ба чунин иштибоҳ роҳ дода шуд? Дар ин ҷо гуфтаи Т.Рузвелт асоси худро ёфт, ки “дар сиёсат ҳеҷ чиз иттифоқӣ нест, агар иттифоқе меафтад, метавони шарт бибандӣ, ки ҳамон тавр тарҳрезӣ шудааст” [11]. Чунин муносибат далели он аст, ки эҳтимолиятҳо барои даъвоҳои навбатӣ аз ҷониби ҚМЧ вучуд доранд.

Моҳияти стратегияи ҚМЧ–ро ҷиловгирӣ аз бартарияти ҳар як қудрати бузург ё неруи сиёсӣ идеологӣ дар Осиёи Марказӣ, аз ҷумла Русия, ИМА, давлатҳои Ғарб ва кишварҳои исломӣ ташкил медиҳад.

Яке аз давлатҳои дигар ин Туркия мебошад, ки ҳамчун як бозингар дар минтақаи Осиёи Марказӣ фаъол аст. Ҳарчанд сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Туркия дар Осиёи Марказӣ дар тури сӣ соли охир пастиву баландиҳои худро дошт, ҳоло ба назар мерасад, ки ин кишвар тавассути таҳкими равобити дучониба тавонист ба яке аз бозигарони муҳими геополитикии минтақа табдил ёбад. доктринаҳои геополитикӣ ба таври назаррас мавқеи асосиро ишғол карда истодаанд. Доктринаи геополитикии Туркия ин «Туруни Бузург» мебошад, ки асосан ба сӯйи давлатҳои минтақаи Осиёи Марказӣ равона гардидааст. Осиёи Марказӣ аз 5 давлат иборат аст, ки танҳо Тоҷикистон аз ҷиҳати этникӣ, наҷодӣ ва милли куллан аз дигар давлатҳои минтақа фарқ мекунад.

«Стратегическая глубина: позиция Турции на международной арене» асари илмии Довудоғлу мебошад, ки яке аз китобҳои муҳим буда, ҷойгоҳи Туркияро дар масоили мухталифи рақобати қудратҳои ҷаҳонӣ дар минтақаи Осиёи Марказӣ мавриди баррасӣ қарор додааст. Ӯ чунин меандешад, ки Туркия яке аз он қудратҳои минтақавиест, ки дар оянда метавонад ба як қудрати ҷаҳонӣ табдил ёбад [3, с.46].

Лоихаи геополитикии туркӣ аз гузаштаи таърихи Туркия, ки замоне аз бузургтарин империяҳои ҷаҳон буд, реша гирифта, ҷалби давлатҳои Осиёи Марказиро дар майдони тамаддуни худ ба яке аз вазифаҳои асосӣ табдил додааст. Туркия бо асоснокунии қаламрави таърихи Империяи Усмонӣ (усмонизм)-ро бо пайдоиши умумӣ (пантуркизм) ва дини муштарак (панисломизм) дидан меҷӯяд. Воқеан, дар ин се рушн (усмонизм, пантуркизм ва панисломизм) стратегияи геополитикӣ ва доктринаи сиёсати хориҷии Туркия сохта шудааст. Дар шароити кунунӣ онро бо неоусмонизм муаррифӣ намуда, меҷӯяд, ки «Туркияи бузург»-ро бо модели тамаддуни мероси империяи Усмонӣ бо таъки ба қудрати иқтисодӣ, низомӣ ва сиёсӣ эҳё кунанд.

Туркия асосан доктринаи геополитикиашро бо сарҳади дар таърих доштаи Империяи Усмонӣ асоснок карда, таърихи дигар халқу миллатҳоро ба инобат намегирад. Аммо агар ба таърих нигоҳе андозем, шояд барои Туркия ҷое боқӣ намонад.

Бо вуҷуди дарки он, ки Туркия як иловаи алтернативӣ барои шарикони наздиктарини кишварҳои Осиёи Марказӣ ба мисли Русия ва Чин аст, дар дохили минтақа торафт бештар нуфуз пайдо карда истодааст. Имрӯзҳо Туркия дар асоси Созмони Туркӣ байни «давлатҳои туркзабон» лоихаҳои зиёди яктарафа ва бисёртарафа қабул карда истодааст. Тибқи яке аз лоихаҳо аъзоёни Созмони Туркӣ ба ташкили «НАТО»-и туркӣ бо номи «Артиши Турон» андешаронӣ кардаанд.

Дар масъалаи фарҳангӣ, ҷолибият дар он аст, ки «давлатҳои туркзабон» аз ҷиҳати забон худро хеле наздик меҳисобанд, аммо бетарҷумон бо якдигар суҳбат карда наметавонанд. Яъне давлатҳои Созмони мазкур исбот карданд, ки барои интегратсия масъалаи забон, мазҳаб, наҷод, ақида, масири интиҳобгардида муҳим нест.

Ҳамин тариқ, нақш ва таъсири доктринаи геополитикии Туркия дар минтақаи Осиёи Марказӣ бисёр калон буда, дар оянда метавонад истиқлолияти давлатҳои минтақаи мазкурро зери савол барад.

Кишварҳои минтақа худро соҳибистиқлол эълон кардаанд, ягон давлат наметавонад Истиқлолияти онҳоро нақз намояд ва ё ба инобат нагирад. Кишварҳои минтақа ҳамчун актори комилхуқуқ ҳақ доранд, дар фазои ҳаётии муайяни хеш арзи ҳастӣ намуда, қарори сиёсиро бе дахлати ҷамъҳои хеш, худ қабул, тағйир ва ё қатъ намоянд.

Кишварҳои Осиёи Марказӣ дар ҳалқаи таъсиррасониҳои қудратҳои ҷаҳонӣ қарор доранд. Онҳо барои дар мувозинат нигоҳ доштани манфиатҳои абарқудратҳо барои инкишофи робитаҳои гуногунсамти сиёсӣ заминаро муҳайё месозанд ва ба таври пурра аз ягон қудрат ҷонибдорӣ намеkunанд. Дар чунин шароит онҳо сиёсати бисёрсамтaro дар асоси прагматизми сиёсӣ қабул менамоянд ва барои амалӣ намудани он бо кишварҳои гуногун ҳамкорӣ доранд.

Ҳамин тариқ, кишварҳои Осиёи Марказӣ аввалан барои таъмини амнияти минтақа ва баъдан барои нигоҳ доштани Истиқлолияти комил кӯшиш намоянд. Тавозунро байни абарқудрату муқтадирҳо нигоҳ доштан низ яке аз масъалаҳои меҳварӣ барои давлатҳои минтақа ба ҳисоб меравад.

АДАБИЁТ

1. Алисон Р. ва Чонсон Л. Амният дар Осиёи Марказӣ. Тарҷумаи М. Дабири. – Техрон: Дафтари мутолиоти сиёсӣ ва байналмилалӣ. 2003. – 302 с. // Hillary R. C. Hard Choices. London: Simon & Schuster. 2014. – 882 с.
2. Бжезинский З. Великая шахматная доска. – М.: Международные отношения, 2002. – 540 с.

3. Довудуглу А. Стратегическая глубина: позиция Турции на международной арене. – Истанбул: 2001. – С. 312.
4. Зокиров Г.Н. Хуросони Бузург (Доктринаи геополитикӣ). – Душанбе: “Империял-Групп”, 2021. – 160 с.
5. Имангазиев, А. Роль и место стран Центральной Азии в мировой политике: на примере отношений с Россией, КНР и США. Авт. к.п.н., М., 2008, 25 с.
6. Участники формата "C5+1" обсудили вопросы укрепления безопасности в Центральной Азии // [Сарчашмаи электронӣ] – URL: <http://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/4888564> (санаи мурочиат: 10.01.2025).
7. Центральная Азия. Геоэкономика, геополитика, безопасность. Ташкент, издательство Шарк. 2002.
8. Цзюнь Чжоу. Значение государств Центральной Азии в мировой политической системе. [Сарчашмаи электронӣ] – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/znachenie-gosudarstv-tsentralnoy-azii-v-mirovoy-politicheskoy-sisteme> (санаи мурочиат: 10.01.2025).
9. Шарипов А.Н. Осӣи Марказӣ дар низоми геополитикии Русия: марҳилаҳои таърихӣ ва воқеият// Илм ва фановарӣ № 1) 2013. С-257-260.
10. [Манбаи электронӣ] – URL: <http://avesta/tj> 2018. 22. фев. (санаи мурочиат: 20.12.2024).
11. Gary Allen with Larry Abraham; None Dare Call it Conspiracy; 1. Don't Confuse me with Facts. [Сарчашмаи электронӣ] – URL: <https://www.amazon.com/None-Conspiracy-Allen-Larry-Abraham/dp/0944379532> (санаи вуруд: 31.03.2023).
12. Starr F. Afghanistan beyond the Fog of Nation Building Giving Economic Strategy a Chance, Washington; Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program. – 2007. – 258 с.
13. Starr S.F. Lost Enlightenment: Central Asia's Golden Age from the Arab Conquest to New Jersey. – Princeton: University Press, 2013. - 4 p.

ТАРҲҲОИ ГЕОПОЛИТИКИИ ҚУДРАТҲОИ СИЁСӢ ДАР МИНТАҚАИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ

Дар мақолаи мазкур тарҳҳои геополитикии замони муосир дар минтақаи Осӣи Марказӣ мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор дода шудааст. Таваҷҷуҳи абарқудратҳои ҷаҳонӣ ба минтақаи нисбат ба кишварҳои ин минтақа зиёд буда, бо назардошти ҷуғрофиёи нодири он ва гуногунрангии миллии муносибат менамоянд. Аз ин рӯ, ҳар яке аз кишварҳои бузурги олам қўшиш бар он менамоянд, ки лоиҳаҳои нав ба нави ҳамкориҳои ҳарбӣ ба сиёсиро роҳандозӣ намуда, мавқеи геополитикии худро пайдо намоянд. Албатта, дар ин бозии сиёсӣ ғолиб дар миёни абарқудратҳо дар сатҳи минтақа ва ҷаҳон он кишваре доништа мешавад, ки на танҳо аз лиҳози қудрату нуфуз, балки бо тарзи арзишҳои тамаддунии мамлакатҳои ҷаҳонӣ мазкур наздик дошта бошад. Махсусан дар шароити муосир, чунин ҳолат барои Ҷумҳурии Тоҷикистон давраи мураккаб ва тасмимгириҳои ҳаёӣ ба шумор меравад. Бо истифода аз муқоисаи таҳлили олимони ва қарорбардорони сатҳи минтақа ва ҷаҳон ин масъала баррасӣ гардидааст.

КАЛИДВОЖАҲО: таҳдидҳо, манфиатҳои миллий, истиқлоли сиёсӣ, тамомияти арзӣ, амнияти миллий, ҳувиати миллий, арзишҳои миллий, муносибатҳои байналмилалӣ.

ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЕ СХЕМЫ ПОЛИТИЧЕСКИХ СИЛ В ЦЕНТРАЛЬНО-АЗИАТСКОМ РЕГИОНЕ

В статье анализируются и обсуждаются современные геополитические конструкции в Центрально-Азиатском регионе. Мировые и региональные сверхдержавы уделяют пристальное внимание странам этого региона, учитывая их уникальную географию и национальное многообразие. Поэтому каждая из крупнейших стран мира стремится утвердить свою геополитическую позицию, запуская новые проекты военного и политического сотрудничества. Разумеется, в этой политической игре победителем среди сверхдержав на региональном и глобальном уровнях окажется та страна, которая наиболее близка не только по силе и влиянию, но и по цивилизационным ценностям к странам этого континента. Особенно в современных условиях эта ситуация является сложным периодом и временем принятия ответственных решений для Республики Таджикистан. Этот вопрос был изучен с помощью сравнений и анализа региональными и мировыми учеными и экспертами.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: угрозы, национальные интересы, политическая независимость, территориальная целостность, национальная безопасность, национальная идентичность, национальные ценности, международные отношения.

GEOPOLITICAL DESIGNS OF POLITICAL POWERS IN THE CENTRAL ASIAN REGION

This article analyzes and discusses the geopolitical designs of the modern era in the Central Asian region. The attention of world and regional superpowers to the countries of this region is high, taking into account its unique geography and national diversity. Therefore, each of the major countries of the world is trying to launch new projects of military and political cooperation and find its geopolitical position. Of course, in this political game, the winner among the superpowers at the regional and global levels is the country that is close not only in terms of power and influence, but also in terms of civilizational values. Especially in modern conditions, this situation is a difficult period

for the Republic of Tajikistan and a time of vital decisions. This issue is discussed using comparisons and analyses by regional and global scholars and experts.

KEYWORDS: threats, national interests, political independence, territorial integrity, national security, national identity, national values, international relations.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Маҳмадёрзода Х.М.*– Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуюми факултети фалсафа. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **+992-928-77-14-68.**

Сведения об авторе: *Махмадёрзода Х.М.*- Таджикский национальный университет, магистр второго курса философского факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. Телефон: **+992-928-77-14-68.**

Information about the author: *Mahmadyorzoda KH.M.*- Tajik National University, second-year master`s student of Faculty of Philosophy. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave.,17. Phone: **+992-928-77-14-68.**

ФИЛОЛОГИЯ ВА ЖУРНАЛИСТИКА – ФИЛОЛОГИЯ И ЖУРНАЛИСТИКА

ШОҲ ЧАМШЕДИ ПЕШДОДӢ ДАР САРЧАШМАҲОИ ТАӢРИХӢ

Абдуразоқов Т.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар китобхонаҳои ҷаҳон нусхаҳои хаттии фаровони форсии тоҷикӣ зери гарду ғубор ҳобидаанд, ки ниёз ба омӯзишу тасҳеҳ ва гоҳе тармим доранд, то аз вартаи нобудӣ наҷот ёбанд. Ҳамарӯза аз тарафи муҳаққиқони соҳа нусхаҳои мутааддиде тасҳеҳ шуда, ба дасти хонанда мерасанд. Нусхаҳои ношинохтаи зиёде ҳам пайдо мешаванд ва мавриди таҳқиқу баррасии донишмандон қарор мегиранд. Аз ҷумлаи нусхаҳои ношинохта, ки то ҳол мавриди таҳқиқ қарор нагирифтааст, нусхаи “Чамшеднома” мебошад.

Дар хусуси аҳаммияти омӯзиши нусхаҳои хаттӣ, қавли Қаловандӣ барои мо дастури роҳнамост: “Нусхаҳои хаттӣ аз беҳтарин ва боарзиштарин асноду мадрак барои таҷаллибахшӣ ба ҳувияти воқеии милалу фарҳанг ва тамаддуни ақвоми мухталиф аст. Чаро ки дар ҳар давра ғолиби андешамандон ва донишмандони қавм дасте дар китобат доштаанд ва ба сабаби мушкilot дар китобат ва камбуди абзори он, талош бар ин буда, то беҳтарин таҷрибаҳо ва андӯхтаҳо сурати китобат пазирада. Нусхаҳои хаттӣ дар ҳар замон санади ҳувияти забон ва абзори интиқоли донишу фарҳанг, аз насле ба насли дигар аст. Бо таваҷҷуҳ ба он ки ин осор дар тайи замон бо хатари дигаргунӣ ва фаромӯшӣ рӯ ба рӯ ҳастанд, зарурист, ки аз тариқи тасҳеҳ ғубори фаромӯшӣ ва нодонӣ аз ҷеҳраи онҳо зудуда шавад ва ба сурати матлубу мақбул ба ояндагон арза гардад” [Қаловандӣ 1400, с. 3].

“Чамшеднома” нусхаест, ки дар бораи подшоҳӣ, зиндагӣ ва қаҳрамонҳои Чамшеди Пешдодӣ ва чанде аз шоҳони дигар нақл мекунад. Чамшед як ҷеҳраи устураист, ки дар асарҳои пеш аз исломию исломӣ фаровон воমেҳӯрад. Дар “Таърихи гузида” ному насаб ва шахсияти Чамшед чунин зикр шудааст: Чамшед ибни Таҳмурас ибни Ҳушанг ибни Сиёмак ибни Каюмарс. Баъзе гуянд бародари Таҳмурас буд. Номи ӯ Чам буд ва лақаб Шед. Ҷиҳати он ки аз ҳубии сурат равшанӣ аз рӯи ӯ метофт, ӯро ба хуршед нисбат карданд. Подшоҳе зирак буд. Ақвоми мардумро аз ҳам ҷудо кард [Муставфӣ 1364, с. 97].

Устураи Чамшед аз устураҳои муштарак миёни ақвоми ориёии сокин дар Эрон ва ақвоми ориёии сокин дар Ҳинд аст. Дар Эрон Чамшед дар қолаби подшоҳе пурфарра зоҳир мешавад ва дар Ҳинд дар қолаби ҳудои дунёи мурдагон. Номи Чамшед аз ду пора ташкил шудааст: “Шед” (shid) ба шакли “Хушайт” (xshaeta) авестой, ба маънои дурахшон ва “Чам” (jam) ё “Ям” (yam) ба маънои ҳамзод ва тавоно [Саидмаҳдӣ 1363, с. 11]. Мувофиқи сарчашмаҳои зардуштӣ Чамшед яке аз аввалин шахсонест, ки рисолати паёмбарӣ ба ӯ пешниҳод шудааст. Гӯё Ҳурмузд – ҳудои зардуштиён, аввал ба Чамшед пешниҳод намуд, ки рисолати паёмбариро ба уҳда бигирад ва мардумро ба роҳи растагорӣ даъват намояд, аммо Чамшед напазируфт ва ба ҷойи рисолати паёмбарӣ рисолати подшоҳиро ихтиёр намуд. К. Маздопур дар асари худ “Достони Гаршосб, Таҳмурас ва Чамшед, Гилшоҳ ва матнҳои дигар” доир ба ин мавзӯ чунин баёни ақида кардааст: Чамшед ҳарчанд солҳо қабл аз ойини зардуштӣ бошад ҳам, дар ин ойин ҷойгоҳи хоссае дорад, то ҷое ки дар посух ба

пурсиши Зардушт, ки пеш аз вай ойин чӣ будааст, Хурмуз аз Тахмураас ва Чамшед сухан мегӯяд [Маздопур 1378, с. 170].

Тибқи баъзе аз сарчашмаҳо худ Зардушт аз Хурмузд мепурсад, ки қабл аз ӯ ба кӣ рисолати паёмбарӣ пешниҳод гардид ва Хурмузд дар ҷавоб номи Чамшедро мебарад. Ин амр иддаои қаблан зикрнамудаи моро комилан тасдиқ менамояд. Пурсиши мазкур ба таври зайл аст: Зардушт аз Хурмузд пурсид, ки: “Эй Хурмузд, эй минуи афзунибахш, эй додори ҷаҳони модӣ, эй парҳезгор! Ҷуз ман, ки Зардуштам, нахуст бо кадом аз мардумон ҳампарсагӣ кардӣ, ту, ки Хурмуздӣ ва он гоҳ ту ин дини Хурмузд ва Зардуштро ба кӣ фароз намудӣ?”.

Хурмузд гуфт: “Эй Зардушти парҳезгор! Ба Ҷами некӯи хушрӯ. Ба ҷуз ту, ки Зардуштӣ, нахуст бо ӯ аз мардумон ҳампарсагӣ кардам, ман ки Хурмуздам. Он гоҳ, бад-ӯ фароз намудам ин дини Хурмузд ва Зардуштро...” [Меҳрдод 1378, с. 201].

Чи гунае ки донишмандон ва сарчашмаҳои таърихӣ шаҳодат медиҳанд, Чамшед ва достони ӯ дар ҳама сарчашмаҳо яқсон нест. Ҳатто доир ба ному насаби Чамшед намунаҳои мухталиф ироа шудааст. Ҳамон тавр ки қаблан зикр шуд, номи Чамшед аз ду пора ташкил шудааст: “Шед” (shid) ба шакли “Хушаят” (Xshaeta) авестой, ба маънои дурахшон ва “Ҷам” (Jam) ё “Ям” (Yam) ба маънои ҳамзод ва тавоно аст. Дар сарчашмаҳои таърихӣ Номи ин подшоҳ Чамшед ва гоҳо Ҷам оварда шудааст. Дар “Авасто” Чамшед, аксаран, бо номи Ҷам ёд мешавад. Насабаш башад, комилан мухталиф аст. Дар баъзе сарчашмаҳои ӯро Чамшед писари Виюнғахон гуфтаанд. Мувофиқ ба гуфтаҳо падари Чамшед шахсе бо номи Виюнғахон будааст. Ин насаб, гоҳо дар “Авасто” низ ба Чамшед итлоқ шудааст. Дар китоби “Минуи хирад”, ки аз осори динии зардуштиён аст, зимни ёдоварии Хурмузд – худои зардуштиён, аз Чамшед, насаби ӯро чунин овардааст: “Ва аз Чамшеди хубрӯ писари Виюнғахон ин судҳо буд, ки шашсад сол барои ҳама офаридагони Хурмузд бемаргӣ фароҳам овард. Ва онро оӣ аз дарду пирӣ ва офат кард” [Минуи хирад 1354, с. 57]. Аммо дар қисми дигар аз осори таърихӣ адабӣ насаби Чамшед ба таври дигар ёд мешавад. Ин гурӯҳи сарчашмаҳо Чамшедро писари яке аз подшоҳони номдори форсӣ Тахмураасӣ Девбанд медонанд. Доир ба Тахмурааси Девбанд, шуруъ аз “Авасто”, дар тамоми сарчашмаҳои динии зардуштӣ ва осори таърихӣ ба хубӣ ёд шудааст. Ӯ шохе одилу тавоно буд. Дар “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ низ Чамшед писари Тахмураас гуфта шудааст. Фирдавсӣ дар “Шоҳнома” достони Чамшедро баъд аз итмоми достони Тахмураас оварда, онро чунин огоз мекунад:

Гаронмоя Чамшед фарзанди ӯӣ,
Камар баставу дил пур аз панди ӯӣ.
Баромад бар он тахти фаррух падар,
Ба расми каён бар сараш тоҷи зар.
[Фирдавсӣ 2007, ҷ.1/ с. 58]

Зиндагӣ ва рисолати Чамшед низ дар сарчашмаҳо қисман фарқ мекунад. Дар “Шоҳнома” Чамшед яке аз подшоҳони бостонии Эрон шумурда шуда, вале дар “Авасто” Чамшед нахустин касест, ки нигоҳбонии ҷаҳонро, ки Хурмузд, худои бузурги эронӣ, сохта буд, ба уҳда гирифт ва дар парвариши одамии ӯ чонварон ва гиёҳон кӯшид. Дар хусуси устураи Чамшед миёни мардуми одӣ боварҳои вучуд дорад, ки гӯё ӯ ҳамон ҳазрати Сулаймон бошад. Ин бовар аз он ҷо сарчашма мегирад, ки зиндагӣ, подшоҳӣ, ҳукмронӣ ва ҳолати Чамшед ба ҳазрати Сулаймон шабоҳатҳои дорад. Подшоҳии мутлақ, фармонравӣ бар инсу чин, оромӣ осудагӣ дар мамлакат аз ҷумлаи шабоҳатҳои, ки иддае аз мардумро бар он гумошта то Чамшед ва Сулаймонро як нафар гумон кунанд. Аммо ин иддаоро Саолибии Нишобурӣ дар таърихи худ қомилан рад мекунад: “Чамшедро ба ихтисор Ҷам низ меноманд ва гуфтаанд, ки ӯ Сулаймон ибни Довуд, ки бар ӯ салом бод, будааст ва ин ба қуллӣ муҳол

ва хатои бузург аст, ки миёни он ду беш аз ду ҳазор сол фосила аст ва чун фармонравоию ҳолати вай ҳамсони фармонравоиву ҳолати Сулаймон дар нерӯ ва қудрату фармон рондан бар чину инсу чуз инҳо буда, гуфтаанд, ки ҳамон Сулаймон аст [Саъолибӣ 1368, с. 151].

Мувофиқи сарчашмаҳои исломию пеш аз исломӣ, Ҷамшед шоҳи одилу тавоноест, ки дар мамлакаташ адлу дод ва оромию осудагиро барқарор мекунад. Бисёре аз ҳунарҳо дар замони ӯ пайдо мешаванд. Гурӯҳеро ба сипоҳгарӣ ва гуруҳеро ба пешаварӣ ва гурӯҳеро ба барзгарӣ машғул гардонид. Аксари санъатҳо дар замони ӯ падида шуд [Муставфӣ 1364, с. 98]. Фирдавсӣ низ дар “Шоҳнома”, ба он, ки Ҷамшед бисёре аз ҳунарҳоро падида оварда, чунин ишора мекунад:

Нахуст олати чангро даст бурд,
Дари ном чустан ба гурдон супурд.
Ба фарри кай нарма кард оҳано,
Чу ҳӯду зиреҳ карду чун ҷавшано.
Чу ҳафтону чун диръу баргустувон
Ҳама кард пайдо ба равшан равон...
Дигар панҷаҳ андешаи ҷома кард,
Ки пӯшанд ҳангоми базму набард.
Зи каттону абрешиму мӯю қаз
Қасаб кард пурмоё дебову хаз.
Биёмухташон риштану тофтан,
Ба тор – андарун пудро бофтан.
Чу шуд бофта, шустану дӯхтан
Гирифтанд аз ӯ яксар омӯхтан.
[Фирдавсӣ 2019, ҷ.1/ с. 61]

Ҷамшед дар охири умраш аз ҷоҳу ҷалоли худ ғарра шуда, нофармонии Худоро мекунад, ба ин сабаб фарри шоҳӣ аз ҷеҳраи ӯ мезудояд ва подшоҳияш завола меёбад. Дар “Таърихи гузида” чунин омадааст: “Ҷашни Сада Ҷамшед ниҳод ва бутпарастӣ дар аҳди ӯ ғалаба гирифт. Ҷиҳати он ки Ҷамшед дар охири қор даъвии худой кард ва бар шакли худ тимсолҳо сохт ва ба атроф фиристод ва фармуд, то онро парастанд” [Муставфӣ 1364, с. 98]. Саъолибӣ дар ин бора менависад: “Ва чун қори Ҷамшед ба қамол расид ва амволи дунё назди ӯ гирд омаду пойгоҳаш баланд ва кишварашу фармонравоияш бузург ва давронаш аз андоза гузашт ва рӯзгораш ба дарозо кашид, дилаш саҳт гардид, мағруру худписанд ва мутақаббир шуд. Ба зӯргӯӣ ва туғёну бедодгарӣ пардохт ва гуфт, ман Парвардгори бузурги шумо ҳастам, аз бандагии Худованд рӯӣ бартофт. Ва он гаҳ даъвии худой кард. Чанде нагузашт, ки оташаш бефурӯғ шуд...” [Саъолибӣ 1368, с. 155].

Чун Ҷамшед аз бандагии Худо рӯӣ метобад, ба дасти Беваросб (Заҳҳок) ба қатл мерасад. Аз тарафи Беваросб (Заҳҳок) кушта шудани Ҷамшедро тамоми сарчашмаҳо таъйид кардаанд: “Муддати подшоҳии Ҷамшед ҳафсад сол. Оқибат аз Заҳҳок бигреҳт. Сад сол гирди ҷаҳон мегашт то вафот ёфт” [Таърихи гузида 1364, с. 98].

Заҳҳоки Ҳумайрӣ, ки ба порсӣ ўро Беваросб номанд, аз сарзамини Яман бо лашкариёне анбӯх ва нерӯе ҳаросангез бар ӯ битохт ва пайваста ба дунболи ӯ мешитофт ва ҷосусон бар ӯ гумошт, то ўро ба сурате ноҳинҷор ва ҳолате нохуш дар соҳиле ба ҷанг овард, чунонки гурбае мушоро ва ўро бо арра дасту по бибурид ва гуфтаанд, ки ўро дар баробари даррандагон афканд, то ўро бо ҷангу дандон дариданд ва бихӯрданд, он гоҳ ба маркази қудрату тахти салтанат баргашт [Саъолибӣ 1368, с. 155].

Ба ҳамин минвол, Ҷамшед ва достони ӯ дар оғози тамоми сарчашмаҳои таърихӣ исломию пеш аз исломӣ, осори адабӣ, динӣ ва афсонаву устураҳо ҷой дода шудааст.

Чамшед шахсияти афсонавӣ, таърихӣ ва динӣ буда, ҳатто ба насри омиёна роҳ ёфтааст. “Чамшеднома”, ки нусхаи мавриди назари мост, аз Чамшед ба тарзи нисбатан мутафовиттар ривоят мекунад. Дастхатти мазкур дар баҳши захираи дастнависҳои китобхонаи Ганҷинаи профессор Шарифҷон Ҳусейнзодаи факултети филологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, таҳти рақами 236 нигоҳ дошта мешавад.

Муаллиф ва замони таълифи асар маълум нест. Азбаски нусхаи дигаре аз асари зикршуда пайдо нашуд, чизе дар бораи муаллиф ва зиндагии ӯ дастрас карда натавонистем. Замон ва ангезаи таълифи асар ҳам номаълум аст. Дар ягон ҷои ҳуди нусха низ аз муаллиф, замон ва сабаби таълифи асар ишорае нарасидааст.

“Чамшеднома” аз назари сабки нигориш ва мавзӯи насри ривоятӣ буда, аз тарафи котиби номаълум бо хатти настаълиқ, вале ба тарзи омиёнаву бо ғалатҳои зиёд китобат шудааст. Дар бадракаи аввалаш нақшаи солшумории ҳиҷрӣ ва дар бадракаи охираш навиштаҷоти парокандаи арабӣ ва форсии тоҷикӣ бо хатти ҳуди котиби нусха дида мешавад. Матни нусха бо зикри номи Чамшед, аммо на аз аввали ҷумла, балки аз байни ҷумла оғоз шудааст. Аз ин ҷо маълум мешавад, ки матн комил нест, як қисми аввали он афтидааст. Мазмуни матни нусха аз гӯр кардани Чамшед камони Каёмарсро дар ҳокистар ва воҳӯрии ӯ бо панҷ-шаш кас аз гулханиён шуруъ мешавад. Дар идомаи матн маълум мешавад, ки Чамшед дар сарзамине бо номи Сарҳинд ҳукмронӣ мекунад. Чамшед маликаи зебӯе дорад бо номи Малика Дилсӯз, ки ӯро аз подшоҳи дигаре бо номи Лайливарш гирифтааст. Аз Малика Дилсӯз дар сарчашмаҳои таърихӣ ёд нашудааст. Дар хусуси кӣ будани зани Чамшед ҳам чизе гуфта нашудааст, танҳо дар “Таърихи Табарӣ” аз қавли мардум чунин гуфта шуда: “Ва порсиён гӯянд берун аз ин китоб, ки бигурехт ва ба Зовулистон шуд. Ба ҳадисе дароз гӯянд, духтари подшоҳи Зовулистон ӯро биёфт ва ба занӣ ӯ шуд. Падари ӯ надонист ва падараш амр ба дасти ӯ карда буд” [Табарӣ 2000, с. 69].

Чамшед пайваста бо Қайсари Рум дар мубориза аст ва меҳонад Румро таҳти тасаллути худ дарорад. Матн аз ҷое шуруъ мешавад, ки Чамшед дар муборизаи аввал аз Румӣҳо шикаст хӯрда ва дар Рум пинҳонӣ роҳи баргашт ба Сарҳиндро ҷустуҷӯ мекунад. Равшанак, Сиёмак ва Шермаст аз наздикони Қайсари Руманд, ки ба Чамшед пайвастаанд ва баъди шикасти Чамшед ба дасти Румӣҳо асир афтадаанд. Ҳарчанд Сиёмак дар сарчашмаҳо қадди Чамшед аст, аммо дар дастхатти мазкур ӯ яке аз наздикони Қайсари Рум нишон дода шудааст. Дар “Таърихи гузида” хангоми зикри ному насаби Чамшед Сиёмаро дар қатори бобоёни ӯ ёд кардааст: “Чамшед ибни Таҳмурас ибни Ҳушанг ибни Сиёмак ибни Каюмарс” [Муставфӣ 1364, с. 97]. Дар нусхаи мавриди назари мо, хангоми шикасти Чамшед аз тарафи лашкари Рум ва асир шудани Сиёмаку Равшанак, Сиёмак аз афроди Қайсари Рум нишон дода шудааст: “Баъд аз он Қайсар ба Сиёмак ва Равшанак нигоҳ карда гуфт, ки шумо аз ман чӣ бадӣ дидед, ки рафта ба Чамшед ёр шудед, ба рӯи ман тег кашидед? Фармуд, ҳардуи онҳоро дар зиндон андозед” [Чамшеднома, с. 4].

Сабаби пайвастани Равшанак ва Сиёмак ба Чамшед зикр нашудааст, вале аз идомаи матн ошкор мешавад, ки Шермаст ба духтари Қайсари Рум – Малика Зебоҳусн ошиқ шуда, меҳонад ӯро ба занӣ гирад. Аммо Қайсари Рум, Баҳроми Хитой – писари подшоҳи Хитойро талабида, ваъда медиҳад, ки духтарашро ба ӯ медиҳад. Аз ин сабаб Шермаст ба Чамшед мулҳақ мешавад ва баъди шикасти Чамшед боз ба дасти Қайсари Рум асир меафтад. Барои фирори Чамшед аз Рум айёре бо номи Бодрафтор ба ӯ кумак мекунад, ки хеле зирак ва тезрав аст. Дар роҳи фирор ва идомаи матн муборизаҳои Чамшед бо румӣҳо, зангиён ва девон ба тасвир кашида шудааст, ки аз ҳақиқат комилан дур аст: “...Чамшед дар ҷанг шуд. Ба ҳаҷдаҳ тир ҳаҷдаҳ мардро дарафтонд. Баъд аз он камон дид, ки камонғӯлаке истодааст бо ҳамроҳии ҷаҳор сангғӯлак. Ба ӯ ҷаҳорсад мардро фано кард, ки мардум қир шуданд” [Чамшеднома, с. 16].

Чи гунае ки дида мешавад, дар васфи Чамшед муҳолиғаи аз ҳад зиёд шудааст ва ин гуна тасвирҳо дар матни нусха фаровон дида мешавад. Аз он ҷо ки нусхаи

“Чамшеднома” аз рӯи сабки нигориш насри ривоятӣ аст, ин гуна тасвирҳои муболиғаомез одӣ ба назар мерасанд.

Як қисмати умдаи муборизаҳои Чамшедро мубориза бо девон дар бар мегирад. Дев як мавҷуди азимҷуссаест, ки ба корҳои ношоам даст зада, ба одамон зулму ситам мекунад. Дар бораи ҷӣ гуна мавҷуд будани девҳо миёни муаллифони сарчашмаҳои ихтилоф аст. Беъзе онҳоро мачудоти азимҷусса, ифрит ва шайтонӣ донистаанд, ки пайваста майл ба корҳои ношоиста доранд ва баъзе онҳоро одамони бадкешу бадтинат донистаанд.

Алббата, дар бораи зоти вучуди девҳо баррасии назарияҳои мухталифе имконпазир аст, ки аслитарин ва пазируфтанитарини ин назарияҳоро Фирдавсӣ ироа кардааст:

Ту мар девро мардуми бад шинос,
Касе, к-ӯ надорад зи Яздон сипос.
Ҳар он к-ӯ гузашт аз раҳи мардумӣ,
Зи девон шумар, машмараш одамӣ.
[Фирдавсӣ 2019, ҷ. 3/с.296-297]

Бинобар ин назар девҳоро бояд мардумоне донист, ки яздонпараст набуданд. Дар Эрони пеш аз ислом яздонпарастӣ ба девҳои маздисан боз мегашт, ки дар муқобили адёни девисн қарор мегирифтанд [Саидмаҳдӣ 1363, с. 11].

Дар нусхаи мазкур низ аз тарафи Заҳҳок кушта шудани Чамшед зикр шудааст. Мувофиқи ривояти “Чамшеднома” низ Чамшед тамоми ҷаҳонро зери тасарруфи худ дароварда ва адлу додро барпо медорад. Аммо ин ҳама ўро мағрур гардонид, водор ба нофармонӣ мекунад. Дар охири қор ў бо дасти Заҳҳок ба қатл расонида мешавад. Лаҳзаҳои кушта шудани Чамшед дар нусхаи “Чамшеднома” чунин тасвир ёфтааст: “Аммо Чамшед роҳи бисёр рафта, монда шуда, ба сарчашмае нишаста буд, ки Заҳҳок пайдо шуд. Чамшед худро болои дарахт гирифт. Аммо ин дарахт шикӯғие дошт. Чамшед худро дар шикӯғии дарахт кашид. Чун Заҳҳок расид, дид, ки пай аз ҳамин ҷо ба ҷойи дигар наарфтааст, ҳайрон шуд. Дар ҳол Шайтон пайдо шуд, Заҳҳок шинохт. Фуруз омада таъзим ба ҷой овард. Шайтон гуфт:

– Ҳайрон машав, ки Чамшед ба даруни ин дарахт пинҳон шудааст.

Алғараз, суроҳии дарахт намуд. Он гоҳ Шайтони рӯйсиеҳи абадӣ таълим кард, арраи дусара оварданд, аз сари дарахт арра карданд ва Чамшедро ба зарби арра ҳалок намудаанд. Баъд аз он ки Чамшедро бо арра аз фарқ то ба пой ба ду ним карданд, Заҳҳок фармуд мурдаи Чамшедро дар ғор гузоштанд. Он гоҳ он дилсиеҳ боз гашта, болои тахти салтанат қарор гирифт”. [Чамшеднома, с. 289-290]

Дар нусхаи “Чамшеднома” зиндагии Чамшед ба таври нисбатан мутафовит тасвир шудааст. Дар он ҷузъиёти комили зиндагии Чамшед ба муҳотаб пешниҳод карда мешавад. Ҳарчанд ин нусха аз рӯи сабки нигориш насри ривоятӣ аст, аммо дар муқоиса ба сарчашмаҳои таърихӣ лаҳзаҳое дорад, ки дар осори илмӣ роҳ ёфтаанд. Аз ин лиҳоз, омӯзиши нусхаи мазкур аз аҳамият ҳолӣ нест.

АДАБИЁТ

1. Алӣ, М. Зиндагӣ ва марғи паҳлавонон дар “Шоҳнома” / М, Алӣ. – Техрон: Суҳан, 1348.
2. Ансорӣ, Б. Асотири Эрон / Б, Ансорӣ. – Техрон: Арван, 1397.
3. Асилӣ, С. Ҷилдҳои дорои рақам / Номаи баҳористон, соли 1381.
4. Афшор, Э. Масоили нақл ва тасҳеҳи матнҳои форсӣ ва мушкили ҳифзи асолати нусхаи хаттӣ / Номаи баҳористон, соли 6, шумораи 11 ва 12.
5. Баҳор, М. Паҷуғише дар асотири Эрон / М, Баҳор. – Техрон: Маздопӯр, 1378..
6. Баҳор, М. Сабкшиносӣ ё таърихи татаввури насри форсӣ / М. Баҳор. – Душанбе: Бухоро, 2012.
7. Ёршотир, Э. Достонҳои Эрони бостон / Э, Ёршотир. – Техрон: Ширкати интишороти илмию фарҳангӣ, 1379.

8. Зулфиқорӣ, Ҳ. Адабиёти достонии омма / Ҳ, Зулфиқорӣ. – Техрон: Тус, 1345.
9. Қанвотӣ, Ҷ. Даромаде бар фолклори Эрон / Ҷ, Қанвотӣ. – Техрон: Ҷомӣ, 1394.
10. Маздопур, К. Достони Гаршосб, Тахмураас ва Ҷамшед, Гилшоҳ ва матнҳои дигар / К, Маздопур. – Техрон: Огоҳ, 1378.
11. Мақсудов, Б. Феҳристи нусхаҳои хаттии Маркази фарҳангии ба номи профессор Ш. Ҳусейнзода / Б. Мақсудов. – Душанбе: Сино, 2007.
12. Минуи хирад. Тарҷумаи Аҳмади Тафаззулӣ / Техрон: Бунёди фарҳанги Эрон, 1354.
13. Мирсоддиқӣ, Ҷ. Адабиёти достонӣ / Ҷ, Мирсоддиқӣ. – Техрон: Сухан, 1394.
14. Муставфӣ, Ҳ. Таърихи гузида / Муставфӣ, Ҳ. – Техрон: Нукра, 1364. – 640 саҳ.
15. Нишобурӣ, С. Таърихи Саъолибӣ, / пешгуфтор ва тарҷумаи Муҳаммад Фазоилӣ / С, Нишобурӣ. – Техрон: Нукра, 1368.
16. Табарӣ, М.Ҷ. Таърихи Табарӣ / Тарҷумаи Абӯалӣ Муҳаммад ибни Муҳаммади Балъамӣ. Т.М. Чарир. – Душанбе: ал-Ҳудо, 2000. – ҷилди 1, 456 саҳ.
17. Фирдавсӣ, А. Шоҳнома / А. Фирдавсӣ. – Душанбе: Адиб, 2019. – ҷилди 1.
18. Ҳабибӣ С. Таҳлили устураи Ҷамшед, нақшуда дар Шоҳнома ва таърихҳои исломӣ бо рӯйкарди нақди кӯҳанулгӯӣ / С. Ҳабибӣ. – Техрон: Бунёди фарҳанги Эрон, 1363.

ШОҲ ҶАМШЕДИ ПЕШДОДӢ ДАР САРЧАШМАҲОИ ТАЪРИХӢ

Дар ин мақола ба таҳқиқи сарчашмаҳои таърихӣ пардохта мешавад, ки дар онҳо доир ба Ҷамшеди Пешдодӣ маълумот дода шудааст. Устураи Ҷамшед аз устураҳои муштарак миёни ақвоми ориёӣ сокин дар Эрон ва ақвоми ориёӣ сокин дар Ҳинд аст. Дар Эрон Ҷамшед дар қолаби подшоҳе пурфарра зоҳир мешавад ва дар Ҳинд дар қолаби худои дунёи мурдагон. Номи Ҷамшед аз ду пора ташкил шудааст: “Шед” (shid) ба шакли “Хушаят” (xshaeta) авестӣ, ба маънои дурахшон ва “Ҷам” (jam) ё “Ҷам” (yam) ба маънои ҳамзод ва тавоно. Мувофиқи сарчашмаҳои зардуштӣ Ҷамшед яке аз аввалин шахсонест, ки рисолати паёмбарӣ ба ӯ пешниҳод шудааст. Гӯё Хурмузд – худои зардуштиён, аввал ба Ҷамшед пешниҳод намуд, ки рисолати паёмбариро ба уҳда бигирад ва мардумро ба роҳи растагории даъват намояд, аммо Ҷамшед напозирuft ва ба ҷойи рисолати паёмбарӣ рисолати подшоҳиро иштиёр намуд. К. Маздопур дар асари худ “Достони Гаршосб, Тахмураас ва Ҷамшед, Гилшоҳ ва матнҳои дигар” доир ба ин мавзӯ чунин баёнӣ ақида қардааст: Ҷамшед ҳарчанд солҳо қабл аз оини зардуштӣ бошад ҳам, дар ин оин ҷойгоҳи хоссае дорад, то ҷое ки дар посух ба пурсиши Зардушт, ки пеш аз вай оин чӣ будааст, Хурмузд аз Тахмураас ва Ҷамшед сухан мегӯяд.

КАЛИДВОЖАҲО: нусхаи хаттӣ, Ҷамшед, Авесто, сарчашмаҳои таърихӣ, нусхашиносӣ

ШАХ ДЖАМШЕД ПИШДАДИ В ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКАХ

В этой статье рассматриваются исторические источники, которые предоставляют информацию о Джамшиде Пешдади. Стиль Джамшида является одним из стилей, общих для арийских народов, проживающих в Иране, и арийских народов, проживающих в Индии. В Иране Джамшид предстает в образе могущественного царя, а в Индии — в образе бога подземного мира. Имя Джамшид состоит из двух частей: «Шид» — это форма авестийского «Xshaeta», означающего яркий, и «Jam» или «Yam», означающих равный и могущественный. Согласно зороастрийским источникам, Джамшид был одним из первых людей, которому была предложена миссия пророчества. Говорят, что Хормузд, зороастрийский бог, первым предложил Джамшиду миссию пророчества и призыва людей на путь спасения, но Джамшид отказался и вместо этого выбрал миссию правителя. К. Маздопур в своей работе «Сказание о Гаршосбе, Тахмураасе и Джамшеде, Гилшахе и других текстах» высказал следующее мнение по этому поводу: «Хотя Джамшед предшествовал зороастризму на много лет, он занимает особое место в этой религии, вплоть до того, что в ответ на вопрос зороастрийцев о том, какая религия существовала до него, Хормузд говорит о Тахмураасе и Джамшеде».

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: рукопись, Джамшед, Авеста, исторические источники, кодикология.

SHAH JAMSHED PISHDADI IN HISTORICAL SOURCES

This article examines historical sources that provide information about Jamshid Pishdadi. Jamshid's style is one of the styles shared by the Aryan peoples living in Iran and the Aryan peoples living in India. In Iran, Jamshid appears in the form of a powerful king, and in India, in the form of the god of the underworld. The name Jamshid is composed of two parts: “Shid” (shid) in the form of the Avestan “Xshaeta” (xshaeta), meaning bright, and “Jam” (jam) or “Yam” (yam) meaning co-created and powerful. According to Zoroastrian sources, Jamshid is one of the first people to be offered the mission of prophethood. It is said that Hormuzd, the Zoroastrian god, first offered Jamshed the role of prophet and called people to the path of salvation, but Jamshed refused and chose the role of a ruler instead. K. Mazdopur, in his work "The Tale of Garshosb, Tahmuras and Jamshed, Gilshah and Other Texts", expressed the following opinion on this topic: Although Jamshed predates Zoroastrianism by many years, he holds a special place in this religion, to the point that in

response to Zoroastrianism's question about what religion existed before him, Hormuz speaks of Tahmuras and Jamshed.

KEYWORDS: manuscript, Jamshed, Avasta, historical sources, codicology

Маълумот дар бораи муаллиф: *Абдуразоқов Тоҳир* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуюми факултети филологияи тоҷик. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рудаки, 17. Телефон: **917-32-83-32**.

Сведения об авторе: *Абдуразоков Тоҳир* – Таджикский национальный университет, магистрант 2 курса факультета таджикской филологии. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. Телефон: **917-32-83-32**.

Information about the author: *Abdurazoqov Tohir* – Tajik National University, second-year master's student of the Faculty of Tajik Philology. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **917-32-83-32**.

КАЛИМАҲОИ ИФОДАГАРИ ОҲАНГУ ТОБИШҲОИ МАНФӢ ДАР РОМАНИ “ВОСЕЪ”-И С.УЛУҒЗОДА

Абдурахмонзода М.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Мавзуи “Калимаҳои ифодагари оҳангу тобишҳои манфӣ” дар адабиёти илмӣ забоншиносӣ зери унвонҳои мухталиф баррасӣ гардидааст. Аксари олимони соҳа мавзуи мавриди таҳқиқро бо номи “Вулгаризмҳо” [8;11], “Калимаҳои дурушт ё ифодаи қабехдошта” [12], “Калимаҳои вулгарӣ (дағал)” [9], маънидод кардаанд. Забошинос Носирҷон Маъсумӣ ин масъаларо таҳти унвони “Калимаҳои дуруштмаъно” оварда, менависад, ки “Як қатор калимаҳо монанди: исқит, мурданӣ, кӯрсавод ва ғайраҳо, дар сухани тасвирии нависанда ва қисман дар сухани персонажҳо ҳамчун воситаи характеристикаи манфӣ аҳаммияти махсус доранд. Ин гуна калимаҳо ба гурӯҳи луғатҳои дурушту дағалмаъно дохил мешаванд. Истеъмоли онҳо фақат дар ҳангоми зоҳиршавии муносибатҳои манфии гӯянда нисбат ба касе (гоҳо нисбат ба чиз) ҳамчун шакли ифодаи характеристика ва муносибати тамасхуромезу нописандона воқеъ мегардад. Чунон ки истеъмоли услубии ин хел луғатҳо дар забони зиндаи умумихалқӣ ҳар хел аст, дар забони асари бадеӣ ҳам дар мавридҳои ҷудогонаи тобишҳои гуногуни худро зоҳир менамояд. Дар ифодаи мазмун на фақат мавқеи истеъмоли услубӣ, балки муносибатҳои бо ҳиссаҳои ҳампаҳлуи худ доштаи онҳо ҳам аҳаммияти муайяне дорад. Масалан, калимаҳои “исқит” ва “мурданӣ” дар мавриди мувофиқ шаклҳои ҳасису мумсик кор фармуда мешаванд (дар ин маврид калимаи “мурданӣ” хусусиятҳои феълии худро гум карда, тамоман мафҳуми сифатро дарбар мегирад). Ба ҳамин тариқ, агар мавқеи услубӣ ва ҷиддияти оҳанги истеъмоли дар назар дошта шавад, “мурданӣ” ва “исқит” характеристикаи қабехтарин ҳислати одамист. Судхӯрӣ мурданӣ касест, ки мурданро аз ҳарч кардан ва пулу молро аз ҷони худ бехтар, зиёдтар ва авлотар медонад. Қорӣ-Ишқамба ба ҳамчун персонажи марказии повест айнан ҳамин гуна судхӯри мурданист. Аз ин ҷиҳат дар забони тасвирии нависанда ҳам ин гуна калимаҳои дуруштмаъно ва мазмунан манфӣ ҳамчун як воситаи характеристикаи ҳаҷвӣи шахси “мурданӣ” ба таври табиӣ дохил мешаванд” [5,124].

Профессор Ҳ.Мачидов ин қабил калимаҳоро ба гурӯҳи калимаҳои услуби паст дохил намудааст. Ва менависад, ки “Калимаҳои ифодагари эҳсосоту майлҳои иродавии манфии доираи забони адабиёро, бо вучуди он ки қабатҳои зиёде доранд, ба се гурӯҳи асосии зайл ҷудо кардан мумкин аст: Калимаҳои ифодакунандаи бепардагӯӣ, дашномҳои раво (вулгаризмҳо) ва вожаҳои барабарӣ (варваризмҳо)” [4].

Мавзӯе, ки айнӣ ҳол мавриди баррасӣ қарор мегирад, албатта, дар асоси нигоштаҳои олимони дар боло зикршуда таҳқиқ гардидааст. Аммо дар асоси маводи тасвирии романи “Восеъ” таҳқиқ гардидани он то андозае нав мебошад. Ба ҳамагон маълум аст, ки романи «Восеъ» ба қаҳрамони халқи тоҷик Восеъ бахшида шудааст, ки ӯ бар зидди зулми бекҳои Балҷувон шуриш бардошта буд. Муаллиф вазъияти он солҳоро ба риштаи тасвир кашида, аъмоли нопоки ғайриинсонии роҳабронии онвақтаро ошкор кардааст. Албатта, дар ошкор намудани ин гуна падидаҳо, барои тасвири аниқу дақиқи персонажҳои манфии асар калимаҳои ифодагари оҳангу тобишҳои манфӣ нақши муҳим бозидаанд. С. Улуғзода аз ин гуна вожаҳо бо мақсадҳои муайяни услубӣ истифода кардааст. Масалан, нисбати яке аз қаҳрамонони манфии асар Мирзокаримбой, ки барои мансабу вазифа шуда, ҳатто духтарашро ба амиру бекҳои онвақта пешниҳод карда буд, калимаи “худобеҳабар”-ро, ки маънои “одами беинсофу золим ва бемулоҳиза”-ро дорад, истифода кардааст. Бо ин роҳ вай насбати Мирзокаримбой дар дили хонанда ҳисси нафратро бедор мекунад:

Алам, қахру ситезай ӯ нисбат ба Мирзоакрамбои **худобехабар** ҳоло фурсаташ наметод, ки фикре ба ҳолу кори худ кунад(сах. 135).

Ё дар чойи дигар бо мақсади амалҳои номатлуби амлоқдорро () ба хонанда фаҳмонида вожаҳои сифатии **шӯрапушт** “авбош, безорӣ” ва **косалес** “хушомадгӯӣ, лаганбардор”-ро истифода кардааст:

Ин **шӯрапушти муштзан**, **косалеси** амлоқдор ҳар каси ба ҳудаш беҳурматӣ кардари лат мекард ва бо ин ҳам қонеъ нашуда дар ҳаққи вай тухмате бофта, ба амлоқдор хабар қашида хонаашро месӯзонд(сах. 42). – Ту **косалеси** манғитҳо будӣ, чандин сол фақиронро сагворӣ газидӣ, гургворӣ даридӣ. Рӯзи ҷазои ту расид! Ту ҳам бояд бимири! (сах. 423). Дар ҷумлаи ин қорномаҳо: гурезондани Восеъ дар овони ҷавонӣ андозчинони мири Қаротегинро аз Норинҷ, қиссаи ба занӣ гирифтани ӯ духтари Наимшоҳи дарвозиро, панҷа андохтанаш ба доруғаи **шӯрапушти муштзан**, ҳалос карда оварданааш бародархондаи худ На зир-пахлавонро аз асорати ғарибӣ низ ёдоварӣ карда мешуд(сах. 317).

Як нуктаи муҳимму ҷолиб дар ин ду мисоли овардашуда ҳамин аст, ки вожаи **муштзан** дар китоби “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” ҳамчун калимаи муқаррарӣ маънидод шудааст, ҳатто маъноҳои иловагӣ оҳанги мусбат доранд [10, 376].

МУШТЗАН 1. **زن مشت** 1. бо мушт зананда. 2. *кҳн.* гӯштингир. 3. *кит.* қавӣ, пурзӯр. 4. варзишгари бозиҳои муштзанӣ (боксёр).

Аммо дар асар зерӣ қалами нависанда Сотим Улуғзода ин калима оҳангу тобиши манфии “авбош, безорӣ, вайронгари тартиботи ҷамъиятӣ”-ро ифода кардааст.

Албатта, барои боз ҳам образнок шудани маъноҳои ин қабил калимаҳо дар забони адабии тоҷикӣ нақши воситаҳои табири бадеӣ хеле калон аст. Дар романи “Восеъ” калимаҳои ифодагари оҳангу тобишҳои манфии дар заминаи ташбеҳ бавучудодада зиёдтар ба ҷашм мерасанд. Масалан, калимаи **бузриш**, ки ҳарчанд дар фарҳангу луғатҳо ба маънои “он ки монанди буз фақат дар манаҳ риш дорад” оварда шуда бошад ҳам, вале он ҳеҷ гоҳ нисбати ашхоси дорои эҳтиром истифода намегардад, чунки оҳанги таҳқирро ифода менамояд:

Аз онҳо як дусад қадам ақибтар ҳуди мингбошии қоқинаи **бузриш** дар сари дастаи асосии саворонаш бар аспӣ сафед нишаста меомад (сах.326).

Дар баъзе мавридҳо калимаҳои муқаррарии сифатии **кал**, **кӯр**, **кар** дар забон тобиши манфӣ гирифта, оҳанги таҳқир ё дашномро ифода мекунад. Албатта, дар ин маврид маънои умумии ҷумла ва муайянкунандае, ки баъди муайяншаванда, ки калимаи “кал” аст, омадааст, дар ифодаи оҳанги таҳқир аҳаммияти махсус дорад. Ин ҳолат низ дар асар мушоҳида мешавад:

– Ту аз вай ришва гирифтӣ, **кали** айёр? Ростаҳо гӯӣ! (сах. 259). **Кали** айёр ба ҳар эҳтимол, агарчи дар шаҳри дигар – дар Кармина ҳам бошад, пайдо шудани рақибро ба дигар бедонаҳои ҷангии худ наметаст (сах. 30).

Дар мавриди тасвири воқеаҳо ҳодисаҳои ҷанҷолии миёни ҳешу ақрабо ва наздикон бавучудодада нависанда аз калимаҳои ифодагари дашномҳои то андозае сабуқтарро истифода кардааст. Масалан, нисбати бародари Восеъ Қосим, ки зидди фикру ақидаи Восеъ мебарояд, вожаҳои **беномус**, яъне ба маънои “бешараф, беҳамият, беору нанг, бешарм, беҳаё” ва **номард** “тарсонҷак; беғайрат, беҳамият”-ро мавриди истифода қарор додааст:

– Ҳа-а, ғами худатро меҳӯрӣ? **Беномус! Номард!** – Восеъ дар ғояти ғазаб ба гардани додараш як мушт фурувард, Қосим ғалтид(сах.310).

Дар асар нависанда аз калимаҳои ифодагари дашномҳои раво, ки оҳангу тобишҳои нафратро ифода мекунанд, зиёд истифода бурдааст. Масалан, истифодаи вожаҳои **падарлаънат**, **лаънатӣ**, **манҷалоқӣ** ва монанди инҳо дар мисоли зерин тасдиқи гуфтаҳои боло буда метавонад:

Охир, он **лаънатӣ** ба ҷони ҳама расонд, ба ҳама, ба хурду калон сагворӣ меҷакад, ҳамаро мегазад!»... (сах. 48). Дамбадам сағираро ҷавонмарг, **харомӣ**, **падарлаънат**

гуфта дашном медод, хатто мезад(сах. 121). – Ту ҳам забон баровардӣ?! Гум шав, падарлаънат! (сах. 133). **Ф– Манчалақӣ**, бачаро ту куштӣ! Иқрор шав, набошад ҳозир саратро мегирам! (сах. 157).

Хулоса, дар асари бадеӣ ҳар як калима бо мақсади муайян ва барои тасвири аниқӣ ҳодисаю воқеае мавриди истифода қарор дода мешавад. Махсусан, дар истифодаи калимаҳое, ки оҳангу тобишҳои эҳсостиро ифода мекунанд, ҳар як нависанда дорои услуби хоси худ мебошад. Истеъдоди нависанда С.Улуғзодаро дар истифодаи ин қабил калимаҳо пайраву шогирди ҳақиқии устод Айни Ғӯем, хато нахоҳем кард. Дар романи “Восеъ”, ки замони роҳбарии манғитҳо тасвир гардидааст, С. Улуғзода бо истифодаи чунин калимаҳо аз илму дониш ва тафаккури оддии инсонӣ дур будани манғитҳои золиро, гузашта аз ин, дар зери пардаи дини мубини Ислом ҷабру зулми онҳоро нисбати мардуми оддӣ ифшо сохтааст

АДАБИЁТ

1. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика ва морфология. – Қисми I. – Душанбе: Ирфон, 1973. – С.17-87.
2. Забони ҳозираи тоҷик. Лексика. – Душанбе, 1981. – 102 с.
3. Камолиддинов Б. Забон ва услуби Ҳаким Карим. – Душанбе, 1967. – 185 с.
4. Мачидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷ. 1. Луғатшиносӣ. – Душанбе, 2007. – 244 с. 82.
5. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик / Н. Маъсумӣ. – Сталинобод, 1959. – 295 с. 84.
6. Маъсумӣ Н. Забон ва услуби Аҳмади Дониш / Н. Маъсумӣ. – Душанбе, 1976. – 73 с.
7. Муҳаммадиев М. Очеркҳо оид ба лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик / М. Муҳаммадиев. – Душанбе, 1981. – 63 с.
8. Муҳаммадиев М., Талбакова Ҳ., Нурмаҳмадов Ю. Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик / М. Муҳаммадиев ва диг. – Душанбе, 1997. – 190 с.
9. Тоҳирова Л. Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик / Л. Тоҳирова. – Душанбе, 1967. – 110 с.
10. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. – Иборат аз 2 ҷилд. – Душанбе, 2008. Ҷ.1. – 950 с.; Ҷ.2. – 945 с.
11. Холов М. Вулгаризмҳо дар романи «Доҳунда»-и С.Айнӣ // Масъалаҳои филологияи тоҷик. – Душанбе: Нашри УДТ. – 1971. – С.47-61.
12. Ҳусейнов Х. Забон ва услуби «Одина»-и устод Айни. – Душанбе, 1973. – 224 с.
13. Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка / Н.М. Шанский. – М., 1972. – 326 с.

КАЛИМАҲОИ ИФОДАГАРИ ОҲАНГУ ТОБИШҲОИ МАНҒИ ДАР РОМАНИ “ВОСЕЪ”-И С.УЛУҒЗОДА

Романи «Восеъ» ба қаҳрамони халқи тоҷик Восеъ бахшида шудааст, ки ӯ бар зидди зулми бекҳои Балҷувон шуриш бардошта буд. Муаллиф вазъияти он солҳоро ба риштаи тасвир кашида, аъмоли нопоки ғайриинсонии роҳбарони онвақтарро ошкор кардааст. Албатта, дар ошкор намудани ин гуна падидаҳо, барои тасвири аниқу дақиқи персонажҳои манғии асар калимаҳои ифодагари оҳангу тобишҳои манғӣ нақши муҳим бозидаанд. С. Улуғзода аз ин гуна вожаҳо бо мақсадҳои муайяни услубӣ истифода кардааст. Дар ин мақола маҳз ҳамина масъала баррасӣ мегардад.

КАЛИДВОЖАҲО: калима, вулгаризм, оҳанг, тобиш, дуруштмаъно, нафрат.

СЛОВА, ВЫРАЖАЮЩИЕ ОТРИЦАТЕЛЬНЫЕ ТОНА И ОТКРЫТИЯ В РОМАНЕ С. УЛУГЗОДА «ВОСЭ»

Роман «Восеъ» посвящен таджикскому национальному герою Восэ, восставшему против гнета балджуванских беков. Автор изобразил обстановку тех лет и раскрыл грязные и бесчеловечные деяния тогдашних лидеров. Конечно, в раскрытии подобных явлений, для точного изображения отрицательных персонажей произведения большую роль играли слова, выражающие отрицательные тона и подтексты. С. Улуғзода использовал такие слова в определенных стилистических целях. Именно об этом и идет речь в данной статье.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: слово, вулгаризм, тон, подтекст, резкость, ненависть.

WORDS EXPRESSING NEGATIVE TONES AND DISCOVERIES IN THE NOVEL BY S. ULUGHZOD "VOSE"

The novel "Vose" is dedicated to the Tajik national hero Vose, who rebelled against the oppression of the Baljuvan beks. The author depicted the situation of those years and revealed the dirty and inhuman deeds of the leaders of that time. Of course, in revealing such phenomena, for the accurate depiction of the negative characters of the work,

words expressing negative tones and subtexts played a major role. S. Ulughzoda used such words for certain stylistic purposes. This is what this article is about.

KEYWORDS: word, vulgarism, tone, subtext, harshness, hatred.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Абдурахмонзода М.* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуюми факултети филологияи тоҷик. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рудаки, 17.

Сведения об авторе: *Абдурахмонзода М.* – Таджикский национальный университет, магистрант 2 курса факультета таджикской филологии. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17.

Information about the author: *Abdurahmonzoda M.* – Tajik National University, second-year master`s student of the Faculty of Tajik Philology. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17.

ИСТИФОДАИ САНЪАТИ ТАЛМЕҲ ДАР ҒАЗАЛИЁТИ ҲАКИМ САНОӢ

Курбонова М.Х.

Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

*«Агар асарҳои Саноӣ намебуданд, назми ирфонӣ дар он шаклу мазмуне, ки ФариДУДДИН АТТОР
ва ҶАЛОЛУДДИНИ БАЛХӢ эҷод карданд, инкишоф намеёфт».*

Евгений Бертелс

Таҳлилу таҳқиқ ва омӯзиши осори хаттии шоирону нависандагони давраҳои гуногуни адабиёти тоҷик барои рушд ва инкишофи паҳлуҳои гуногуни илм, аз ҷумла адабиётшиносӣ мусоидат карда метавонад. Осори гаронбаҳои Ҳаким Саноӣ Ғазнавӣ дар худ вижагиҳои гуногуни забоншиносӣ, адабиётшиносӣ, фалсафӣ, иҷтимоӣ ва ҷуғрофӣ дошта, омӯзиши санъатҳои бадеии он ба рушди хусусиятҳои бадеии адабиёти тоҷик боис мегардад. Саноӣ маҳорати баланди худро дар жанрҳои гуногуни адабиёт, аз ҷумла: ғазал, қасида, тарҷеъбанд, таркиббанд, мусаммат, муқаттаот ва рубоӣ, ки дар маҷмӯъ 12 ҳазор байтро дар бар мегирад, санҷидааст. Мавзӯи осори Саноӣ фарох буда, дар баробари фароғирандаи муҳимтарин осори пурқимати фарҳангиву адабии тоҷику форсро нишон додан, мавзӯи асосии он татбиқкунандаи ғояҳои баланди ватандӯстӣ инсондӯстӣ, дӯстиву рафоқат, сулҳу ваҳдат, худшиносиву ҳудогоҳӣ, ифтихори милливу давлатдорӣ, васфи зебои ватану сарзамин ва дигар арзишҳои милливу инсониро талқин менамояд.

Забон ва услуби осори шоир, махсусан, ғазалиёти ӯ бисёр сода ва оммафаҳм буда, таҳқиқи паҳлуҳои гуногуни онҳо барои рушди илми адабиётшиносӣ мусбат арзёбӣ мегардад. Дар рафти таҳқиқ маълум гардид, ки осори арзишманди Ҳаким Саноӣ дорои маводи пурқимати санъатҳои бадеӣ буда, омӯзиши минбаъдаи он саривақтӣ ва боиси рушди илму адаб мегардад. Саноӣ, ки худ аз оилаи бозътибор, соҳибмаърифат ва гузаштагонаш шахсони муътабар буда, осори тасаввуфии худро дар ин замина эҷода намудааст ва дар ин бора ҳуди шоир низ чунин мегӯяд:

Падаре дорам аз наҷоди киром,
Аз бузургӣ, ки ҳаст Одам ном [1, с.8].

То имрӯз аз ҷониби муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ дар бораи паҳлуҳои гуногуни осори Ҳаким Саноӣ пажӯҳишҳои илмӣ ба анҷом расонида шудааст, ки мавқеи ўро дар адабиёт бисёр шоиста муайян намудаанд. Инчунин, таҳқиқ фароғири масъалаҳои умдатарини мавзӯи осори шоир буда, вижагиҳои бадеиву назарявии ашъори Саноӣ мавриди омӯзиш қарор дода шудааст. Хусусиятҳои осори Саноӣ фарроҳ буда, истифодаи санъатҳои бадеии ашъори шоир ва қорбурди санъатҳои бадеӣ дар ғазалиёти ин шоири бузург хеле зиёд аст.

Мавзӯе, ки дар мақолаи мазкур мавриди омӯзиш қарор мегирад, ин истифодаи санъати талмеҳ дар ғазалиёти Ҳаким Саноӣ мебошад. Муҳаққиқ ва донишманди тоҷик Туракул Зеҳнӣ дар китоби «Санъати сухан» дар бораи санъати талмеҳ маълумоти фаровон додааст, аз ҷумла ӯ менависад: «Талмеҳ дар луғат нигоҳи сабук қардан ба сӯйи чизест. Агар талмеҳро қалби таомеҳ қарор диҳем, ба маънои намакин қардан меояд, ки ин ҳам дуруст аст. Аммо дар адабиёти бадеӣ ишорат қардан ба воқеаҳои таърихӣ, асотирӣ, қиссаву афсонаҳо ва ба ягон шеърӣ маъруфи яке аз саромадони сухан санъати талмеҳ номида мешавад...» [11, с.92].

Адабиётшиносии маъруф Худой Шарифов дар китоби «Балогат ва суханварӣ»-и талмеҳро чунин шарҳ шудааст: «Маънои луғавии талмеҳ нигоҳ қардан ва ишора

кардан ба сӯйи чизест. Дар истилоҳи илми бадеъ ишора кардан ба қисса, ё масале маъруфро талмех мегӯянд».

Аз баррасии навиштаҳои донишмандон дар мавриди санъати талмех чунин натиҷа гирифтани мумкин аст: Талмех санъати маънавист, ки дар он ба қиссаҳои маъруфу ибратомез, масали машҳур, воқеа, шахсиятҳои таърихӣ асоси ӯро ба монанди инҳо назар афкандан ва ба ин восита бо лафзи андаку маъноии бисёр баён кардани матлаб аст. Аз баррасии ғазалиёти Ҳаким Саной маълум мешавад, ки дар осори ин шоири бузург ғазалсарои тоҷик мавқеи корбурди талмех мавқеи асосиро касб менамояд.

Ба ақидаи адабиётшиноси тоҷик А. Афсаҳзод дар бораи ҷиғунагии корбурди санъатҳои бадеӣ дар ашъори ин шоири бузург чунин андеша дорад: «Дар ашъори шоирон аксари санъатҳои бадеӣ, хусусан, ташбеҳ, таҷнис, киноя ва ихом бештар ба кор бурда шудаанд».

Дар баробари ин, Абдулмаҷид Маҷдуд ибни Одаи Санойи Ғазнавӣ (1079 - 1141) яке аз намояндагони маъруфи ирфону фалсафа, афкори иҷтимоӣ, ахлоқии форсу тоҷики асрҳои XI - XII ба ҳисоб рафта, дар таърихи адабиёти тоҷик бузургтарин рисолати таърихиро анҷом додааст. Ӯ яке аз поягузори адабиёти тасаввуфи ирфонӣ, каломи хунарии андешамехвару хирадсолор доништа шудааст.

Саной дар синни 25 – 27 солагӣ аз Ғазнин ба Балх меояд. Ӯ дар Балх аз ҳаёти дунявӣ даст кашида, ба фикр таваҷҷуҳ зоҳир менамояд – қайд кардааст Е.Э.Бертелс [10, 404]. Ҳаким Саной ба арсаи эҷод, пеш аз ҳама, ҳамчун шоири қасидасаро ба дарбор ворид шуда бошад, вале бо пеш омадани наҳзати сирати тағйири ҳол кардааст. Ӯ дар як муддати кӯтоҳ дарборро тарк карда бошад ҳам, то охири умр алоқаи ҳудро аз он нақандааст, вале чуноне, ки ҳуди ӯ қайд кардааст, мадӯи ӯ суннатӣ нест [8, с.10].

Бояд қайд кард, ки осори Саной, ки моҳияти он башардӯстӣ аст ва дар доираи тасаввуф изҳор шудааст, барои пешрафти андешаҳои гуманистии мутафаккирони тоҷику эронӣ, ҳиндӣ, озарӣ, узбекӣ ва ғайра нақши муҳим бозидааст. Ҳаким Санойро Абдурахмони Ҷомӣ бузургтарин ориф, устод ва пешвои тасаввуф доништааст.

Мавлоно дар чилди ҳаштуми осораи ӯ чунин овардааст:

Мо ошиқон ба хонаи ҳаммор омадем,

Риндони лоуболиву айёр омадем.

Аттор рух буду Саной ду чашми ӯ

Мо аз пайи Санойи Аттор омадем [12, с.114].

Нодиртарин ташаббускори Ҳаким Саной дар таърихи адабиёти форсу тоҷик таълифи маснавии "Ҳадиқат-ул-ҳақиқат ва шарият-ут-тариқат" мебошад, ки ин маснавии бузургро Мавлои Рум "Илоҳинома" номидааст. Ҳуди Ҳаким Саной бошад, бо сабаби зиёд будани фахрияҳо дар маснавӣ онро "Фахринома" ва ё "Санойобод" хондааст [7, с.96]. Бунёдгузори ғазал дар таърихи адабиёт албатта, ки устод Рудакист. Дар асрҳои X - XII қариб ҳамаи адибон ғазал мегуфтанд, вале шоире, ки ғазалро дигаргун сохт, паёмбари ғазал - Саъдии Шерозӣ аст. Ва поягузори ғазали ирфонӣ бошад, Ҳаким Санойи Ғазнавист, ки дар маҷмӯъ 405 ғазал сурудааст.

Саҳми Ҳаким Саной дар таҳаввули ғазали андарзӣ - мавъизати хеле бузург аст. Сируси Шамисо мавзӯи ғазали Ҳаким Санойро баёни эҳсосоти автиф дар иртибот бо қаҳрамони асосии ғазал, яъне маъшук гуфтааст [13, с.307]. Роҷеъ ба рӯзгору осори Ҳаким Саной дар марказҳои илмӣ ҷаҳонӣ наздик ба 400 асару мақолаҳо рӯйи кор омадааст, ки дар ин ҷода саҳми як қатор донишмандони хориҷӣ ба назар мерасад. Ба монанди Мударрисӣ Разаӣ, Мазохири Мусаффо, Саъид Нафисӣ, Абдулҳусайни Зарринқуб, Шиблӣ Нуъмонӣ, Бадеуззамони Фурузонфар, Шафеии Қадқанӣ, Артур Арберрӣ, Риналд Николсон, Томас Бройн, Халилуллоҳи Халилӣ, Моили Ҳираӣ, Забехуллои Сафо, Ҷалолиддини Хумӣ, Ризозода Шафак, Е.Э.Бертелс, А.Е. Кримский,

Ян Ринка, Марями Хусайнӣ, Ҳерман Эте, Эдуард Браун, Ғуломсарвари Ҳумоюн, Алиасғари Башир ва бисёри дигарон шоистаи тамҷид аст. Дар мамлакати мо низ муқакқиконе ҳастанд, ки ба ҳаёту эҷодиёти Ҳаким Санои Ғазнавӣ рӯй оварда, осори қобили таваҷҷуҳ офаридаанд. Аз ҷумла, Холиқ Мирзозода, Шарифҷон Ҳусейнзода, Кароматулло Олимов, Абдунабӣ Сатторзода, Абдулманони Насриддин, Мирзо Солеҳов ва дигарон. Дар ин миён, махсусан, бо кӯшишҳо ва ҷустурҳои илмӣ анҷомдодаи ду муҳаққиқи машҳури тоҷик – академик Кароматулло Олимов ва доктори илми филология Мирзо Солеҳов бахши саноишиносӣ дар кишвари мо шакл гирифтун раванқ ёфт. Тавре ки маълум аст, доир ба ҳаёту фаъолият ва эҷодиёти Ҳаким Саной як қатор корҳо ба сомон расидааст. Аммо роҷеъ ба санъатҳои шеърӣ, ки шоир онҳоро дар ашъораш хеле васеъ истифода кардааст, ба таври бояду шояд қоре ба анҷом нарасидааст. Махсусан, санъати талмех, ки Ҳаким Санои Ғазнавӣ дар ғазалиёташ бештар истифода кардааст, ба таври ҷиддӣ мавриди таҳқиқ ва баррасӣ қарор нагирифтааст.

Дар "Энсиклопедияи советии тоҷик" доир ба санъати талмех маълумоти заруру муҳиме дастрас намудем, ки ҷунин аст: "Талмех аз калимаи арабӣ гирифта шуда, маънои ҷастани барқро дорад ва як навъ санъати бадеӣ мебошад. Шоир бисёртар ба рӯйдодҳоро воқеаҳои таърихӣ, асотирӣ, ба номҳои шахсони номдору муътабар ва осорашон ишора намуда, ба тарзи мучаз фикру ақидаи худро иброз менамояд. Талмехот аслан заминаи асотирӣ адабиёт мебошад ва мартабаи ҷамъияти замонро, ин ё он рафтору кирдор, инсон ва амале, ки шоистаи ибрат аст, ифода мекунанд. Ба монанди ёд намудан аз саховати Ҳотам, зебогии Юсуф (а), фидокориву меҳнати Фарҳод. Як қисми талмехот қимати умумиинсониро гум намеkunанд. Аз ҷумла, дар асри X асоси талмехотро асотир, афсонаву дostonҳои қадимии халқҳои эронинаҷод ташкил медиҳанд. Гузаштагонӣ мо талмехро аз ҳунарҳои комили суҳанварӣ донистaанд. Назаре ба асари машҳури донишманди тоҷик Туракул Зеҳнӣ менамоем ва мебинем, ки эшон талмехро ҷӣ гуна таъриф додааст: "Талмех дар луғат нигоҳ кардан ба сӯйи ҷизе аст. Агар "талмех"- ро ба "тамлех" иваз намоем, маънои милх кардан, намакин карданро дорад, ки ин ҳам дуруст аст. Лекин дар адабиёти бадеӣ ба воқеаҳои таърихӣ асотирӣ, қиссаву афсонаҳо ва ҳоказо ишора намуданро "талмех" меноманд. Масалан, устод Рӯдакӣ дар яке аз рубоиёташ ба Юсуф (а) – писари Яъқуби Канъонӣ, ки яке аз пайғамбарони асотирӣ исроилигӣ аст, талмехан ишора намудааст:

Юсуфрӯе к-аз ӯ фиғон кард дилам,
 Ҷун дасти занони мисриён кард дилам.
 3-оғоз ба бўса меҳрубон кард дилам,
 Имрӯз нишонаи ғамон кард дилам [14, с.205].

Дар қиссаи "Юсуф ва Зулайҳо" гуфта мешавад, ки Зулайҳо – ҳамсари Азизи Миср ошиқи Юсуф шуд ва занони аъёну ашрофони мамлакати Миср инро шунида, Зулайҳоро таънаву маломат карданд. Аммо вақте ки ҳуди он занҳо Юсуфро диданд, аз ҳусну ҷамол ва зебоии Юсуф дар ҳайрат монда, ба ҷойи турунче, ки дар даст доштанд, беҳабар ангуштонашонро буриданд. Устод Рӯдакӣ бо овардани ибораи "дасти занони мисриён" ҳамин воқеаро ишора намудааст (46,205). Дар ҳусуси истилоҳи "талмех", ки баъзе аз адабиётшиносони гузашта зикр намудаанд, ба андешаи мо ақидаи Атоуллоҳ Маҳмуди Хусайнӣ қобили қабул аст, барои он ки истилоҳи "талмех" дар луғат ба маънии намакин кардани таъомест ва дар илми адабиётшиносӣ байтеро гӯянд, ки дорои малохату фасохат ва зарофат бошад [5, с.84].

Агар мо ба луғатномаҳо, фарҳангҳои адабӣ ва осори назарии илми бадеъ нигоҳ кунем, ҳамаи онҳо санъати талмехро ҳам аз ҷиҳати луғавӣ ва ҳам аз ҷиҳати адабӣ то тавоноии ҳеш шарҳу тавзеҳ ва маънидод намудаанд. Масалан, дар "Луғатнома"- и Алиакбари Деххудо, "Фарҳанги Муин" - и Муҳаммади Муин, "Фарҳанги тафсирии

забони тоҷикӣ" ва як қатор луғату фарҳангҳое, ки ба онҳо таваҷҷуҳ зоҳир намудем, талмехро як маънидод намудаанд. Санъати талмех дар "Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ" чунин омадааст: "Талмех - ишора, нигоҳи сабук ба сӯи чизе, ишора кардани шоир дар шеърӣ худ ба қисса ё масали маъруфе" [4, с.301]. Масалан, қиссаи "Юсуф ва Зулайхо" машҳуртарин қисса мебошад:

Юсуфи гумгашта боз ояд ба Канъон, ғам махур,
Кулбаи эҳзон шавад рӯзе гулистон, ғам махур [9, с.237].

Сируси Шамисо талмехро чунин таъриф намудааст: "Талмех ба тақдими лом бар мим, яъне аз решаи "ламх" гирифта шуда, дар луғат ба маънои дидану назар кардан, ошкор сохтану ишора намудан аст, дар истилоҳи илми бадеъ бошад, ишора кардан ба қисса ё шеъре ва ё масали соир, яъне машҳур аст, мебошад [13, с.5].

Чуноне ки дар боло ишора намудем, санъати талмех аз ҷумлаи санъатҳое мебошад, ки аҳаммияти он дар шеър, пеш аз ҳама, обуранг ва таровати рангине бахшидан ба каломи бадеъ мебошад, ки байтро ба хонанда хеле ҷолиб нишон медиҳад ва завқи адабии хонандаро бедор месозад.

Дар ғазалиёти Ҳаким Саной мебинем, ки эшон чӣ гуна ишораҳо ба Исо алайҳиссалом дорад. Ҳаким Саной дар баъзеи байтҳояш Исоро бо номи Исӣ овардааст.

Саной дар ин байташ ба яке аз муъҷизаҳои Исо - мурдари зинда намуданаш ишора намудааст:

Мурдари зинда куни з-овози хеш,
Пас, дами Исо шудааст овои ту [1, с.455].

Ё:

Ҳар лаҳза яке Исо аз парда бурун оӣ,
Марямкадаҳо дорӣ гӯӣ ба хичоб - андар [1, с.394].

Ва ё:

Ба як дам мекунад зинда ҷу Исо мурдари з-он лаб,
Дами Исост пиндори миёни лаълу марҷонаш [1, 402].

Хоруту Морут - номи ду фариштае, ки дар Бобул, дар мулки Сулаймони набӣ бо Зухра ном зане ошиқ шуда, ба ғазаби Илоҳи гирифтӣ шуданд. Онҳо хоҳе, ки дар Бобул буд, дар он банде овехтанд ва шахсоне, ки ба он ҷо наздик мешуд, сеҳру ҷоду меомӯзонд.

Самоъу бодаи гулгуну луъбатони ҷу моҳ,
Агар фаришта бубинад, даруфтан дар ҷоҳ,
Ва Зулфайнаки ӯ барниҳода дорад,
Бар гардани Хорут завлона.

Дар ин бора аз ғазалиёти Ҳаким Саной бо истифода аз ин навъи санъати талмех намуна меорем:

Гар зи ду Хорутӣ ӯ дилҳо нажанд ояд ҳама,
Дарди дилхоро зи ду ёкути ӯ дармон бувад [1, с.383].

Хулоса, мо ин гуна талмеҳоти асотири - афсонавиरो дар газалиёти Ҳаким Саной пайдо намудем. Аз ин ҳама бармеояд, ки Ҳаким Саной аз талмеҳоти асотири - афсонавӣ хуб истифода намудааст.

Талмеҳи динӣ. Аз мутолиа ва осори Ҳаким Санойи Ғазнавӣ бармеояд, ки мухтавои осори ӯ саршор аз оёту қиссаҳои Қуръонӣ, аҳодиси набавӣ ва динӣ мебошад. Истифода намудани Ҳаким Саной аз талмеҳоти динӣ дар осораи ғановати тоза ва маънии баланд бахшидааст. Сар то сари осори эшон пур аз талмеҳоти динӣ аст. Ба монанди қиссаи "Юсуф ва Зулайҳо", ки дар таърихи адабиёт маъруфу машҳур аст. Ҳаким Саной низ ба ин қисса ишораҳое дорад. Махсусан, ба зебогӣ ва ҳусну ҷамоли Юсуф байтҳое офаридааст. Юсуф дар ҳусну ҷамол ҳамтӯе надошт. Чунон зебо буд, ки ҳамсари Азизи Миср Зулайҳо ошиқ ба ҷамолаш мешавад. Зулайҳо чунон ошиқ ба ҷамоли Юсуф буд, ки натавон бо сухан иброз намуд. Аз зебогии Юсуф ҳатто тамоми занони Миср ба ҷойи турунҷ дастони худро буриданд. Дар ҳусну ҷамол касе ба ӯ баробар шуда наметавонист. Чунончӣ, Пайғамбар (с) фармудааст: "Ҳусни одамро ду қисм намудаанд - як қисмашро ба Юсуф доданду қисми дигарашро ба халқи ҷаҳон".

Заррае аз ҳусни ӯ дар Миср агар пайдо шудӣ,
Дил рабуди Юсуфи Яъқуб ибн Исҳоқро [1, с.339].

Ё:

Чун ҷамоли Юсуфе ғоиб шудааст аз пеши ту,
Пас, нишастан эмин андар шаҳри Канъон шарт нест [1, с.360].

Ва ё:

Аз ҷамоли Юсуфи сери наёбад ҷовидон,
Ҳар киро бар ҷону дил ишқи Зулайҳо бувад [1, с.388].

Ва ё ин ки:

Дилам бурд он дилороме, ки дар ҷоҳи занахдонаш,
Ҳазорон Юсуфи Мисрӣ аст пайдо дар гиребонаш [1, с.402].

Яъқуби набӣ чунон дар фироқи фарзандаш месӯзад, ки аз дарду ғами зиёд ҷашмонаш нобино мегардад. Ва Ҳаким Саной дар ин байти хеш ҳаминро ёдовар шудааст:

Бе ҷамоли хуб лоф аз Юсуфи Мисри мазан,
Бе фироқи дард ёди пири Канъони макун [1, с.452].

Ё:

Бе ҷамоли Юсуфу бе сӯзи Яъқуб аз газоф,
Тутиё н-ояд аз ҳар боду аз ҳар пираҳан [1, с.453].

Агар мо ба китоби "Қасас-ул-анбиё" бингарем, қиссаи Ҳазрати Юсуф алайҳиссалом дар ин китоб чунин омадааст: Вақте ки Юсуфро бародаронаш ба ҷоҳ мебартоянд, Юсуф се шабонарӯз дар он ҷоҳ мемонад ва ногоҳ тӯфони шадиде ба вуқӯъ омада, корвониёро аз сӯйи Мадина, ки ба Миср сафар доштанд, ба сӯйи ҷоҳ меорад. Корвониён ҳама дар ҳайрат монданд, ки ин чӣ гуна тӯфоне буд. Сарвари корвониён Молик ибни Зайр гуфт, ки оби ин ҷоҳ ҳам шур асту ҳам талх. Аммо корвониён, ки ҳама

ташна буданд ва инчунин ҳамроҳашон як беморе низ доштанд, ноилоҷ ба сӯйи он чоҳ рафтанд. Вакте ки зарфи обгириро ба чоҳ мепартоянду об мегиранду менушанд, об ширин буд, зеро, ки Юсуф дар он чоҳ буд. Ва бори дуввум, ки зарфро ба чоҳ афканданд, Юсуф бо хости Худо ба он зарф нишаст ва Башир – ном ҳамшарики Молик ва як ғуломе зарфро ба берун бароварданд ва диданд. ки писараки соҳибчамол дар он аст. Молик хайрон шуда, аз ӯ пурсид: Ту кистӣ, фариштай ё одамӣ ё парӣ?" Юсуф дар ҷавоб мегӯяд: "Одамам" ... Ва Ҳаким Саной бо истифода аз санъати талмеҳ ин ҳамаро дар як байташ баён намудааст:

Эй Юсуфи аср ҳамчу Юсуф,
Афтода ба дасти корвоне [1, с.462].

Оби Замзам - оби чашма ва хоҳест дар Макка, назди Каъба, ки оби муқаддас маҳсуб мегардад. Бисёр шоирон инро дар ашъорашон зикр намудаанд.
Намунаҳо аз ғазалиёти Ҳаким Саной меорем:

Гарчи Замзамро падид овард ҳам номаш ба пой,
Ӯ ба мӯе ҳам равон кард аз ду чашмам Нилро [1, с.339].

Ва боз:

Чун мусаллам Замзаму хони туро шуд, 3-он сипас,
Қиссаи дарё раҳо кун, мадҳати хонӣ макун [1, с.453].

Иблис - аз зумраи донотарин малоикаҳо буда, номаш Азозил мебошад. Дар оғоз сад ҳазор сол ба даргоҳи Ҳақ субҳонаҳу ва таъоло ибодат мекард ва тоаташро ба ҷой меовард. Ба сабаби сачда накарданаи ба Одам алайҳиссалом ба лаънати Худованд гирифтور мешавад. Ӯ аз Худованд то рӯзи қиёмат муҳлат мецоҳад ва иҷозат мепурсад, то ба чашми халқ ноаён бошад ва дар гушту пусти одамизод роҳ ёфта, бо макру васваса бани башарро фиреб намояд, аз роҳи рост бигардонад ва роҳнамои дузах шавад. Ҳамин Азозил буд, ки бо номи Иблису Шайтон машҳур аст ва то рӯзи қиёмат ба макру фиреби одами машғул шудааст:

Ман бар ту фиканда занни неку,
В-Иблис туро зи рах фиканда.

Тамоми малоикаҳо аз нур офарида шудаанду сафеданд, аммо Иблис аз нури сиёҳ офарида шудааст. Ва Асадии Тусӣ инро ба риштаи назм даровардааст:

Аз оташ Иблис, Одам ҳам аз замин дар асл,
Нигар, к-аз ин ду, ки бех 3-он дувон ҳамон ангор...

Чи гунае ки мо аз қиссаи Одам алайҳиссалом медонем, Иблис Одамро фиреб менамояд. Аввал Хавворо фиреб бо суханони дуруғиву ваъдаҳои умри ҷовидона менамояд ва ӯро водор месозад, ки як дона аз меваи мамнӯъ, аниқтараш як донаи гандум бихӯрад ва ӯ як дона гандум мехӯраду ду дона гандум ба Одам медиҳад ва бо ин гуноҳу нофармонӣ ҳам Одам ва ҳам Ҳавво аз бихишт ронда мешаванд:

На гандум чашида, на оварда исён,
На мар кавли Иблисро карда бовар. (Атоии Розӣ)

Ҳаким Саной дар ин бобат ишораҳо дорад ва аз ғазалиёти эшон чанд намунае меорем:

Аз ду гаштам тез гардад соҳири Иблисро
В-аз лабонаш кунд гардад тег Азроилро [1, с.339].

Ё:

Ман он раҳбари худномам, ман он каллоши худхомам
Ки дастуре бувад Иблисро кирдори ман ҳар шаб [1, с.345].

Ва ё:

Ман чӣ сағ бошам, ки дар ишқи ту хуш як дам занам

Ё:

Чун чанг ба чанг барниҳодӣ,
Ояд зи ҳазор Зухра нангат [1, с.352].

Ва ё:

Чун аз пай дилбар бувад, шояд, ки ҷон чокаш бувад,
Чун Зухра хунёгар бувад, аз хур ёбад зеру бам [1, с.427].

Хулас, инҳо буданд намунаҳо дар ҳар як навъи талмехот. Саной дар ғазалиёташ ин ситораи дурахшонро ёд намуда, молумулк ва дороии Золу Сомро ба ин ситора монанд намудааст:

Косимов Кайковус пур кун з-он Сухайли шомӣён
Зеро хатти ҳукм даркаш мулки Золу Сомро [1, с.340].

Ва:

Дар диёри ту натобад з-осмон ҳаргиз Сухайл
Гар ҳамебояд Сухайлат, қасд кун сӯйи Яман [1, с.453].

Зухра - сайёраи ба замин наздиктарини низоми офтоб, ки бо номҳои "Ноҳид", "Ситораи саҳарӣ" ва "Ситораи субҳ" машҳур аст. Шоирон ин сайёро "Мутриби фалак" меноманд, юнониҳои қадим бошанд, онро "Илоҳаи ишқу ҷавонӣ" мешуморидаанд.

Дар ғазалиёти Саной низ ин ситора дида мешавад:

Бар души гошиякаши ӯ Зухра меравад,
Чун Кайқубоду Қайсар понсад-ш рикеб [1, с.345].

Ва ё ин ки:

Маро з-он чӣ, ки чунон гуфт Иблис
Маро з-он чӣ, ки чунин кард Одам ?! [1, с.454].

Ҳамин тариқ, талмехоти ислимӣ дар ғазалиёти Ҳаким Саной бениҳоят зиёд аст ва мо ин намунаҳоро барои тасдиқи фикрамон овардем.

АДАБИЁТ

1. Саной, Ғ. Мунтахаби ашъор. – Душанбе: «Адиб», 2011. - 480 с.
2. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.1. - М.: Энс.сов, 1969. -951 с.
3. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.2. - М.: Энс.сов, 1969.-947 с.
4. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ (ибора аз 2 ҷилд). Ҷилди 1, (А - Н). -Душанбе, 2008. -950 с.
5. Атоуллоҳ Маҳмуди Хусайнӣ. Бадоеъ-ус-саноеъ (Бо сарсухан. тавзеҳот ва таҳрири Раҳим Мусулмонкулов. - Душанбе: Ирфон, 1974. - 222 саҳ.
6. Саной, Абдулмачд Маҷдуд ибни Одам. Девон / Абдулмачд Маҷдуд ибни Одам Саной. Бо сазӣ ва эҳтимоми М. Разаӣ. - Техрон: Саной, 1354. - 1227 с.
7. Саной, Абдулмачд Маҷдуд ибни Одам. Ҳадиқат-ул-ҳақиқа ва шариат-ут-тариқа / Абдулмачд Маҷдуд ибни Одам Санойи Ғазнавӣ: тасҳеҳу таҳияи М. Разаӣ. - Техрон: Донишгоҳ, 1369. - 875 с.
8. Саной, Ғ. Мунтахаби ашъор. Мураттиб, муаллифи пешгуфтор, тавзеҳот ва луғату таркибот Кароматулло Олимов / Санойи Ғазнавӣ: - Душанбе: Адиб, 2011. - 480 с.
9. Ҳофиз, Ш. Девон. – Душанбе: Адиб, 2015. – 480 с.
10. Бертельс Е. Э. История персидско - таджикской литературы / Е. Э. Бертельс. - Москва, 1960. - 556 с.
11. Зеҳнӣ, Т. Санъати суҳан / Т. Зеҳнӣ. - Душанбе: Маориф, 1992. - 301с.
12. Зеҳнӣ, Т. Санъатҳои бадеӣ дар шеърҳои тоҷикӣ / Т. Зеҳнӣ. - Сталинобод, - 1960.
13. Шамисо, С. Анвои адабӣ / Сируси Ш. - Техрон: Оина, 1373. - 399 с.
14. Рӯдакӣ. Ашъор. — Душанбе: «Адиб», 2007. - 416 с.
15. Солеҳов, Мирзо. Ҷусторҳо дар саноишиносӣ. Навовариҳои Санойи Ғазнавӣ дар шакли мундариҷаи назми тасаввуфӣ форсу тоҷик. (Маҷмуаи мақолаҳо) / Мирзо Солеҳов. - Душанбе, 2020. - 136 с.

ИСТИФОДАИ САНЪАТИ ТАЛМЕҲ ДАР ҒАЗАЛИЁТИ ҲАКИМ САНОЙ

Дар мақолаи мазкур истифодаи санъати талмех дар ғазалиёти Ҳаким Саной мавриди омӯзиш ва баррасии амиқи илмӣ қарор гирифтааст. Ба андешаи муҳаққиқ, Ҳаким Саной яке аз шоирони маъруфи давр буда, бо таълифи осори бадеии худ мавқеи муайяно касб намудааст. Мо дар ин мақола тасмим гирифтаем, ки вобаста ба истифодаи санъати талмех дар ашъори шоири тавоно ва сермахсул Ҳаким Санойи Ғазнавӣ таҳқиқ анҷом диҳем ва саҳми кучаки худро ҳамчун муҳаққиқи соҳаи адабиёт дар илму адаб гузорем.

КАЛИДВОЖАҲО: таҳқиқ, муҳаққиқ, истифода, ғазалиёт, талмех, санъатҳои бадеӣ, адабиётшиносӣ, вижагиро, фарҳанг, ашъор, шоирону нависандагон, омӯзиш ва баррасӣ ва ғайра.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИСКУССТВА ТАЛМЕ В ГАЗАЛИЯТ ХАКИМ САНАЙ

В данной статье изучается и подвергается глубокому научному анализу использование искусства талме в газелях Хакима Саной. По словам исследователя, Хаким Санай был одним из самых известных поэтов своего времени, достигшим определенного положения благодаря написанию своих литературных произведений. В этой статье мы решили провести исследование использования искусства талме в поэмах великого поэта Хакима Санай Газнави и внести свой небольшой вклад в науку и литературу в качестве исследователей в области литературы.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: исследование, исследование, использование, газели, поэзия, балет, литературоведение, особенности, культура, поэзия, поэты и писатели, изучение и обзор и т. д.

THE USE OF THE ART OF TALMEH IN GHAZALIYAT HAKIM SANAI

This article studies and deeply analyzes the use of the art of talme in the ghazals of Hakim Sanai. According to the researcher, Hakim Sana'i was one of the most famous poets of his time who achieved a certain status through the writing of his literary works. In this article, we decided to conduct a study on the use of the art of talme in the poems of the great poet Hakim Sana'i of Ghazni and make our small contribution to science and literature as researchers in the field of literature.

KEYWORDS: research, study, usage, ghazals, poetry, ballet, literary studies, features, culture, poetry, poets and writers, study and review, etc.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Қурбонова Мадина Хайруллоевна*, Институти забон ва адабиёти ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакии АМИТ, магистранти курси 2-юми ихтисоси забон ва адабиёти тоҷик. **Суроға:** Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734025, ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ, 21., Телефон: **974-78-02-00**.

Сведения об авторе: *Курбанова Мадина Хайруллоевна* - Института языка и литературы имени Абуабдуллахи Рудаки АМИТ, магистрантка 2 курса специальности таджикского языка и литературы. **Адрес:** Республика Таджикистан, 734025, ш. Душанбе, г. Душанбе. Рудаки, 21. Телефон: **974-78-02-00**.

Information about the author: *Gurbanova Madina Khairulloevna* - Institute of Language and Literature named after Abu Abdullahi Rudaki NAST, 2nd year master`s student in specialty of the Tajik language and literature. **Address:** Republic of Tajikistan, 734025, Dushanbe highway, Dushanbe city. Rudaki, 21. Phone: **974-78-02-00**.

ТАСНИФИ ҶУМЛАҲОИ БЕШАХС ДАР ЗАБОНИ ТОЧИКӢ АЗ ЛИҲОЗИ МАЗМУН ВА МАҚСАДНОКИИ ИФОДА

Мадалиева Ш.Қ.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Забони тоҷикӣ ҳамчун як низоми мураттаби грамматикӣ дорои сохторҳои гуногун мебошад, ки ҳар яке мақсаду вазифаи муайяни коммуникативӣ ва маъноиро ба иҷро мерасонад. Ҷумлаҳои бешахс, ҳамчун яке аз навъҳои ҷумлаҳои яктаркиба дар забони тоҷикӣ мақоми хосси грамматикӣ ва услубӣ доранд. Онҳо воқеият, ҳолат ё амалро ифода мекунанд, ки иҷрокунандаи мустақими феъл ба таври грамматикӣ дар ҷумла зикр намешавад ва шаклан низ дар ҷумла вучуд надорад.

Мавқеи ҷумлаҳои бешахс дар забони тоҷикӣ аз ду ҷиҳат - сохторӣ ва мазмунӣ муҳим мебошад.

Ҷумлаҳои содаи бешахс метавонанд аз лиҳози мазмун ва мақсаднокии ифода шаклҳои гуногун – хабарӣ, саволӣ, хитобӣ ва ҳатто омехтаи саволӣ-хитобиро касб намоянд. Бо вучуди ин гуногуншаклии функционалӣ, қисми зиёди ин гуна ҷумлаҳоро **ҷумлаҳои бешахси ҳикоягӣ** ташкил медиҳанд.

Ин ҷумлаҳо, одатан як фикри умумӣ ва нисбатан номуайянро бо шакли тасдиқӣ ифода менамоянд. Ҳадафи асосии ин ҷумлаҳо ҷалб намудани диққат ба зарурати иҷрои амал аст, на ба шахси иҷрокунанда. Аз ин лиҳоз, нақши мубтадо ё фоил дар онҳо камаҳаммият ва аксаран зарурат надорад.

Зиёдтар будани ин намуди ҷумлаҳо нисбат ба ҷумлаҳои саволӣ ва хитобӣ нишондиҳандаи фаровонии истифодаи онҳо дар нутқи бадеӣ ва амалӣ мебошад. Аксари амалҳое, ки дар ҷумлаҳои бешахси ҳикоягӣ ифода меёбанд, ба замони оянда иртибот доранд ва эҳтиёҷи иҷрои онҳоро таъкид менамоянд. Ин гуна ҷумлаҳо нисбат ба намудҳои дигари бешахс аз ҷиҳати сохтор ва мазмун бештар тафсил меёбанд, яъне дар онҳо муҳити иҷро, мақсад, ҳолат ва воситаи амал низ ифода меёбад.

Дар ин гуна ҷумлаҳо тамоми воситаҳои ифодаи хабар метавонанд дар вазифаи хабар амал намоянд. Масалан:

Хайр, ин хел бошад, ба ягон меҳмонхона ғурумадагист. Телефон кардан даркор (С. Т. Кам);

“Ғами зиндагиро хӯрдан даркор” – ҷавоб дод Салимбой (Р. Ҷалил. Одамони ҷовид);

Ба Ғируза тасалли дода, рӯҳи ўро баланд бардоштан лозим (Ҷ. Иқромӣ. Тахти воҷгон);

Акнун соате дар гирду атроф давр задан мумкин (Ф. Муҳаммадиев. Асарҳо, ҷ. 2.);

Мисолҳои овардашуда нишон медиҳанд, ки ҷумлаҳои бешахси ҳикоягӣ дар ифодаи фикри амалӣ, эҳсоси эҳтиёҷ ба амал ва тарғиби рафтори мушаххас нақши муассир доранд. Онҳо ба вижа дар нутқи ғайрирасмӣ ва ғуфтуғӯӣ маъмул буда, имкони ифодаи соддаву равшани ният ва заруратро бидуни таъини иҷрокунанда фароҳам месозанд.

Ин хусусият ба ҷумла қувваи таъсирбахшии хосса мебахшад ва онро аз ҷиҳати услубӣ ва функционалӣ серистифода мегардонад.

Яке аз зернамудҳои муҳими ҷумлаҳои содаи яктаркибаи бешахс **ҷумлаҳои бешахси саволӣ** мебошанд. Бояд зикр кард, ки дар адабиёти забоншиносии тоҷик дар бораи ҷумлаҳои бешахси саволӣ маълумоти муфасссал дастрас нест. Ҳатто дар қорҳои илмие чун рисолаи номзоди Ш. Рашидов, ки ба ҷумлаҳои яктаркибаи бешахс бахшида шудааст, танҳо бо як ҷумла ишора мешавад, ки “ҷумлаҳои бешахс метавонанд саволӣ ҳам бошанд” ва дар қанори он 2–3 мисоли намунавӣ оварда мешавад, аммо таҳлили амиқ ва ғуруҳбандии ин навъи ҷумлаҳо аз назар дур мондааст.

Чумлаҳои бешахси саволӣ бештар дар муколама (диалог) истифода мешаванд ва дар шакли зоҳирӣ ба шунаванда нигаронида шуда, маъмулан ҷавоб талаб намеkunанд. Ин гуна чумлаҳо бештар ифодагари ҳолати ботинии шахси ғоянда мебошанд ва дар мазмуни онҳо ангезаи шахсӣ, шубҳа, нигаронӣ ё зарурати дарёфти роҳи ҳалли масъала ба назар мерасад. Бар хилофи чумлаҳои саволии шахсӣ, ки посухи мустақими мухотабро талаб меkunанд, чумлаҳои бешахси саволӣ маъноӣ умумӣ ва ғолибан фалсафӣ доранд.

Воситаи асосии ба вучуд овардани маъноӣ саволӣ дар ин гуна чумлаҳо ҷонишини саволии умумӣ “чӣ?” мебошад. Ин ҷонишин одатан дар мақоми хабар қарор мегирад ва ба чумла маъноӣ саволӣ мебахшад. Яке аз намунаҳои машҳур ва маъмултарини чумлаи бешахси саволӣ ин аст: “Чӣ бояд кард?” Ин чумла шакли устувор пайдо карда, дар адабиёти бадеии тоҷик, хусусан дар осори адибони машҳур васеъ истифода шудааст.

Бештари адибон ин чумлаи саволиро на танҳо як бор, балки такроран ва бе тағйир дар асарҳои худ истифода бурдаанд.

“Аммо ғуночин зиёд равад, ба садупанҷох танга меравад, ба қарз намерасад. Чӣ бояд кард?” (С. Улуғзода, Восеъ);

“Чӣ бояд кард? Райони ҳудаш мешуд, тозон ба назди котиби райком мерафт” (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳо, ҷ. 2, саҳ. 473);

“Пас, чӣ бояд кард? – пурсид Ҳайдаркул” (Ҷ. Иқромӣ, Тахти воҷун);

“Фақат ба савор шудан тан намедихад. Чӣ бояд кард?” (Б. Насриддинов, Акси садо).

Ғайр аз шакли сода, ҳамин чумла дар шаклҳои муфассалтар низ дучор мешавад. Дар ин ҳолат, он бо ёрии аъзои пайрав, хусусан василаи пурkunанда, ҳоли замон, ҷонишинҳои ишоравӣ ва модификаторҳои дигар васеъ мегардад. Масалан:

“Акнун чӣ бояд кард? – гаштаю баргашта фикр мекард Мирзо” (Ю. Аюбӣ, Норасоӣ);

“Лоихаро чӣ тавр бояд навишт?” (Ф. Ансорӣ, Асарҳо, ҷ. 2);

“Бақияи кушпулӣ, танобпулӣ, мирона, ноҳаққона ва ғайраро чӣ гуна бояд адо кард?” (С. Улуғзода, Восеъ).

Ҳамаи ин мисолҳо нишон медиҳанд, ки чумлаҳои бешахси саволӣ на танҳо воситаи ифодаи ҳолати дохилии шахси ғоянда мебошанд, балки нақши муҳими услубӣ ва маъноӣ дар сохтори нутқи адабӣ ва ғуфтуғӯӣ доранд. Онҳо таҷассуми тааммул, ташвиш ва дар баробари он, ҷустуҷӯи посух ба саволҳои ҳаёӣ мебошанд, ки ғоянда бештар бо худ матраҳ месозад, на бо шунаванда.

Дар чумлаҳои бешахси саволии забони тоҷикӣ, ҷонишини саволии “чӣ” дар якҷоягӣ бо феъли ёридиҳандаи “будан” дар шахси сеюми ягона ҳамчун хабар амал карда, заминаи ба вучуд омадани чумлаи саволии бешахсро фароҳам меорад. Гарчанде ки феъли “будан” дар ин маврид шакли шахсии худро дорад, вале он ба шахси муайян ишора намекунад ва аз ҷиҳати мазмун хабаре, ки ба феъл асос ёфтааст, фақат ҳолати номушаххас ва ғайришахсиро ифода мекунад. Масалан:

“Ҳа, чӣ буд? Хӯш, чӣ маслиҳат будааст?” (Ҷ. Иқромӣ. Саргузашти Сафармаҳсум).

Ин чумлаҳо гувоҳи онанд, ки ҳатто бо шакли шахсӣ доштан, хабарҳо дар ин навъи чумлаҳо ба шахси муайяне иртибот надоранд ва бештар ҳолат, воқеа ё амалро бидуни муайян кардани анҷомдиҳанда ифода меkunанд.

Навъи дигари чумлаҳои бешахси саволӣ бо ёрии калимаи модали “даркор” сохта мешавад, ки он низ ҳамчун хабар хидмат мекунад. Дар ин гурӯҳ низ ҷонишини саволии “чӣ” воситаи асосии ифодаи савол мебошад.

Мисол: “О, ин мардака чӣ кор кардан даркор-а?” – ба янғаи Иброҳимҷон ҳасрат мекард зани Язнапоччо (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳо, ҷ. 2).

Тавре ки аз мисолҳои боло бармеояд, дар ташаккули ҷунин чумлаҳо на танҳо ҷонишини саволии “чӣ”, балки оҳанги саволӣ ва ҳиссаҷаҳои ҳосси саволӣ низ саҳми

муҳим доранд. Ин унсурҳо ҷумлаҳоро ба шакли саволӣ табдил дода, ба онҳо аҳаммияти иртиботӣ мебахшанд.

Таҳлили мавод нишон медиҳад, ки ҷумлаҳои бешаҳси саволие, ки хабар дар онҳо бо калимаи модалии “лозим” ифода ёфта бошад, қариб тамоман мушоҳида нашуданд. Аммо бо истифодаи калимаҳои модалии “мумкин” ва “зарур” низ ҷумлаҳои бешаҳси саволӣ сохта мешаванд. Дар ин маврид ҷонишинҳои саволии “чӣ” ва “кӣ” нақши асосӣ мебозанд.

Ин гуна ҷумлаҳо ба ифодаи амру дастур ва таъкиди иҷроӣ амал равона буда, эҳтимоли воқеияти амалро зарур дониста, ҳавасмандӣ ба амалро баён мекунанд. Ҳамин хусусият асосан тавассути калимаҳои модалии “лозим” ва “даркор” дар мақоми хабар ифода меёбад.

Ҷумлаҳои бешаҳсии хитобӣ низ яке аз навъҳои ҷумлаҳои бешаҳс буда, одатан дар ду шакл ба назар мерасанд: хитобии хуллас (кӯтоҳ) ва хитобии тафсиلى (муфассал). Аз назари миқдор, ҷумлаҳои хитобии хуллас нисбатан камтар дучор мешаванд.

Ҷумлаҳои бешаҳсии хитобии хуллас: “Зӯр задан даркор!” (Б. Фирӯз. *Аз ариш то фарш*).

Ҷумлаҳои бешаҳси хитобии тафсилие, ки тавассути калимаҳои “лозим” ва “даркор” хабар ифода ёфтааст: *Хоинро ёфта гирифта, пора-пора кардан лозим!* (Ҷ.Иқромӣ. *Тахти воҷсун*); *Бар зидди душмани халқ бераҳм шудан лозим!* (Ҷ.Иқромӣ. *Тахти воҷсун*); *Инро ба Асо фаҳмонидан лозим!* (Ҷ.Иқромӣ. *Тахти воҷсун*); “Ба ин кори савоб ёрӣ расонидан даркор!” — *бо шавқ эълон кард ӯ рӯзе* (Ф. Муҳаммадиев. *Асарҳо*, ҷ. 2).

Ҷумлаҳои бешаҳсии хитобӣ, ки хабар дар онҳо тавассути калимаҳои модалии дигар чун “бояд”, “нашояд”, “мушкӣ”, “зарур” ва ғайра баён ёфта бошад, нисбатан камтар дучор шуданд.

Аз дасти қасддор халос шудан мушкӣ! (Ҷ.Иқромӣ. *Тахти воҷсун*);

Инро бояд дуруст фаҳмид! (Ф. Муҳаммадиев. *Асарҳо*, ҷ. 2.).

Ин ҷумлаҳо вобаста ба вазъият ва эҳсоси гӯянда шакли хитобӣ гирифтаанд. Гӯянда фикру эҳсоси худро бо як оҳанги хоси хитобӣ баён намуда, чиҳати таъкиди амал ва таъсиращасонӣ истифода бурдааст.

Дар чунин ҷумлаҳо аъзои пайрав ҳама дар атрофи аъзои асосӣ – хабар муттаҳид шуда, онро аз чиҳатҳои гуногун тавсиф ва тафсир мекунанд. Онҳо ба хабар таъкиду равшанӣ бахшида, имкони васеи ифодаи мантиқ ва эҳсоси гӯяндаро фароҳам меоранд.

Ҷумлаҳои содаи яктаркибаи бешаҳс дар таркиби ҷумлаҳои мураккаб низ ба таври равшан ба назар мерасанд ва ҳамин тарик, бори дигар собит месозанд, ки онҳо ҳамчун воҳидҳои мустақили синтаксисӣ қобили истифода мебошанд. Бо вучуди камшумортар будан нисбат ба ҷумлаҳои бешаҳси сода, истифодаи онҳо дар ҷумлаҳои мураккаб назаррас аст.

Ҷумлаи бешаҳс дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ метавонад ҳам вазифаи сарҷумла ва ҳам вазифаи ҷумлаи тобеъ (пайрав)-ро иҷро намояд. Дар онҳо бештар ҷумлаҳои сарҷумла қарор гирифтаанд, ки хабар дар онҳо бо воситаи феълҳои модалии “бояд” ва калимаи модалии “даркор” ифода ёфтааст.

Ҷумлаҳои тобеъ, ки ба чунин сарҷумлаҳо пайваستاанд, асосан ҷузъиёти фаҳмиши сарҷумларо шарҳ медиҳанд ва ба категорияҳои маъноии шарт, мақсад ва сабаб тааллуқ доранд. Масалан:

Чорае нест. Тоқат бояд кард, то ки имрӯз фардо бишавад. Ғуломҷон ва домодхоҷа нотарсида ба кор сар кунанд (Ҷ. Иқромӣ. *Тахти воҷсун*);

Пояи ки шикастааст, шикастабандӣ бояд кард, вассалом (Б. Насриддинов. *Акси садо*);

Дар баъзе мисолҳо, яке аз аъзои ҷумлаи пайрави тобеъ ҳамчун муайянкунандаи унсури сарҷумла хизмат мекунад. Ба ибораи дигар, ҷумлаи пайрав метавонад ифодаи

мазмунӣ пуркунандаи калимаи муайяншавандаро дар сарҷумла ба уҳда гирад. Масалан:

Охир, мантиқан касеро бояд муаррифӣ кард, ки ақалан як сару гардан аз ӯ баландтар бошад (Ф. Муҳаммадиев. Асарҳо, ҷ. 2);

Хайр, муште, ки баъди ҷанг ба ёд омад, бояд ба сари худ зад (Ф. Муҳаммадиев. Асарҳо, ҷ. 2);

Ба ин чиҳил ҳазор сӯм пуле, ки раис беҳуда ба бод додан меҳоҳад, барои муҳочирон хона сохтан даркор аст (Б. Насриддинов. Акси садо)

Ҷумлаи бешахс дар баъзе ҳолатҳо ҳамчунин сарҷумларо дар таркиби ҷумлаи мураккаби тобеии сертаркиби дараҷавӣ ифода мекунад.

Ҷумлаи бешахс чун воҳиди мустақили синтаксисӣ дар ташаккули ҷумлаҳои мураккаби пайваст низ фаъолона иштирок мекунад. Ин гуна ҷумлаҳо бо дигар ҷумлаҳои пайваст бо истифодаи пайвандакҳои ҳаммаъно ва ё тавассути оҳанг бо ҳам алоқаманд мешаванд. Масалан:

Охир, ҳама пир мешавад, бинобар ин, ҳанӯз аз ҷавонӣ эҳтироми пиронро бояд омӯхт (Ф. Муҳаммадиев. Асарҳо, ҷ. 1);

Лекин ҳоло аҳволи падару модарам хуб нест, то беҳтар шудани онҳо боз ду-се рӯз истодан даркор (Б. Насриддинов. Акси садо).

Дар баъзе ҳолатҳо, ҳар ду ҷузъи ҷумлаи пайваст бешахс мебошанд. Одатан чунин ҷумлаҳо ба воситаи оҳанг бо ҳам мепайванданд. Масалан:

Аммо ин тартибро аз кучо бояд пайдо кард, аз кӣ бояд омӯхта, аз кадом китобҳо бояд касб намуд? (Р. Ҳошим. Н)

Ҷумлаҳои бешахс дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби омехта низ дучор мешаванд. Дар чунин сохторҳо, ҷумлаи бешахс асосан вазифаи сарҷумларо иҷро мекунад. Масалан:

Ба кори педагогӣ ҳамчун ба кори баҳрнавардиву тиббӣ ё монанди ин на онҳоеро даъват кардан даркор, ки фақат дар талоши таъмини маишати худ бошанд, балки онҳоеро бояд дархост кард, ки ба ин кор дилбастагӣ дошта бошанд (Б. Насриддинов. Акси садо);

На аз роҳи шахсони гадотабъ рафтан лозим аст, балки аз он бузургоне, ки роҳи ҳақ рафтаанду ҳақ гуфтаанд, пайравӣ бояд кард (Р. Ҳодизода. Ситорае дар тирашоб)

Ними тарбӯза фурувардем, ҷой танг шуд, савдогар гуфт, ки мошинро камтар пеш гирифтаан даркор (Б. Фирӯз. Аз ариш то фарш).

Дар чунин ҷумлаҳои мураккаби омехта, ҷумлаи бешахс метавонад ҳам ҳамчун сарҷумла ва ҳам ҳамчун ҷумлаи пайрав амал намояд. Ин қобилияти гуногунманзари ҷумлаи бешахс дар сохтори ҷумлаҳои мураккаб сахми муҳим дорад.

Мисолҳои баррасишуда шаҳодат медиҳанд, ки ҷумлаҳои бешахси сода низ метавонанд гуногуннанво бошанд. Аз ҷумла, ҷумлаҳои якъзо, ки танҳо аз хабар иборатанд, кам нестанд.

Бояд қайд намуд, ки хабар дар чунин ҷумлаҳо ҳаргиз калимагии яквожаӣ намешавад. Ба ибораи дигар, хабар дар ҷумлаҳои бешахс ҳамеша таркибӣ буда, метавонад аз ду, се, чор, панҷ ва ҳатто шаш воҳиди луғавӣ иборат бошад.

Хабарҳои таркибии дукалимагӣ бештар бо истифода аз феълҳои “шаклан шахсдор”-и замони гузашта ё феълҳои модалӣ баён мегарданд. Онҳо хосси ҷумлаҳои бешахси саволий буда, бештар бо сохтори “чӣ шудан” ё “чӣ бояд кард” таҳия мешаванд. Дар ин гуна ҳолатҳо, феъл танҳо дар шахси сеюми ягона меояд ва ҳолигии шахсро пур мекунад.

Ҷумлаи бешахси якъзое, ки хабар дар он аз се воҳиди луғавӣ (калима) таркиб ёфтааст, яке аз сохторҳои маъмулу серистифода дар забони адабии тоҷик мебошад. Яке аз намунаҳои маъмултарикини ин гуна ҷумлаҳо, ки аз масдари кӯтоҳ ва феъли модалики «боистан» иборат аст, ба ҳамин гурӯҳ мансуб аст. Вобаста ба табиати ҷузъи

номӣ, ин ҷумлаҳо метавонанд саволӣ ва ё хабарӣ бошанд. Агар ҷузъи номӣ саволвожа бошад, ҷумла шакли саволӣ пайдо мекунад; агар ҷузъи номӣ исм бошад, ҷумла хабарӣ мегардад.

Ҳам дар ҷумлаҳои саволӣ ва ҳам дар ҷумлаҳои хабарӣ диққати асосӣ ба амал ва иҷрои он равона шудааст. Дар ин гуна ҷумлаҳо, одатан, амали мавриди назар дар замони оянда сурат мегирад. Ҷумлаи саволӣ хусусияти талаботӣ пайдо карда, роҳу усули иҷрои амалро меҷӯяд, дар ҳоле ки ҷумлаи хабарӣ иҷрои амалро ҳатмӣ мешуморад. Масалан:

Лутфия аз онҳо ибҳо карда, бо марди номаҳрам танҳо ба танҳо гуфтугӯ нахоҳад кард. Чӣ бояд кард? (С. Улуғзода. Восеъ);

Амал бояд кард. Пагоҳ маҷлиси ғайринавбатии комитет (Ф. Муҳаммадиев. Асарҳо, ҷ. 2);

Хабар дар ҷумлаи бешахси якъзои хабарӣ метавонад аз чор, панҷ ва ҳатто шаш воҳиди луғавӣ иборат бошад. Дар ин гуна ҳолатҳо, ҷузъи номии масдар муайянкунанда (детерминатив) мегирад:

Ягон кори дигар кардан даркор (Р. Ҷалил. Одамони ҷовид);

Хабарҳое, ки аз шаш калима иборатанд, аксаран фразеологизмҳоро дар бар мегиранд:

Аз як гиребон сар баровардан даркор (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Ҷумлаҳои содаи бешахс тавассути илова шудани аъзои пайрави гуногун сохтори худро васеъ намуда, барои ифодаи фикри нисбатан мукаммалу возеҳ мусоидат мекунад. Аъзои пайрав дар ин ҷумлаҳо нақши яксон надошта, дар ташаккули ҷумлаҳо бо вазифаҳои мухталиф иштирок менамоянд.

Дар ҷумлаҳои содаи бешахси яктаркиба, ки аз ду аъзо таркиб ёфтаанд, нақши марказиро пуркунанда мебозад. Пуркунандаи бевосита яке аз маъмултарин аъзои пайрав ба ҳисоб меравад.

Пуркунандаи бевосита на ҳама гуна хабарро ҳамроҳӣ мекунад. Он бештар дар ҷумлаҳое мушоҳида мешавад, ки хабар аз масдари кӯтоҳ ва калимаҳои модалии “бояд”, “нашояд”, инчунин аз масдари пурра ва калимаҳои модалии “даркор” ва баъзан “лозим” таркиб ёфтааст.

Калимаҳои модалии “бояд” ва “нашояд” вобаста ба мавқеи худ дар ҷумлаҳо фарқ намекунанд. Агар дар ҷумлаи якъзоӣ калимаи модалӣ байни ҷузъи номӣ ва масдари кӯтоҳ ҷой гирад, дар ҷумлаҳои дуъзогӣ мавқеи он тағйир ёфта, метавонад ҳатто пеш аз пуркунандаи бевосита қарор гирад.

Умуман, пуркунандаи бевосита одатан пеш аз хабар меояд. Ин хусусият дар ҷумлаҳое, ки хабар аз масдари пурра ва калимаҳои модалии “даркор” ва “лозим” иборат аст, низ мушоҳида мешавад. Калимаҳои модалӣ ҳамеша дар охири ҷумла ва баъди масдар ҷой мегиранд:

Вайро тарбия додан даркор (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид);

Миракро хонондан лозим, - гуфт Фирӯза (Ҷ. Иқромӣ, Тахти воҷсун);

Дар ташаккули ҷумлаҳои дуаъзои бешахс ҳоли замон нақши муҳим дорад. Он ҳамеша пеш аз хабар ҷой мегирад. Аз рӯи робита ва алоқамандӣ ба матн, ҳоли замон ҳамчун унсури муҳим қабул шудааст, зеро ҳуди хабарҳо маъмулан ба замон ниёздоранд.

Албатта, ҳама ҳодисаҳо ва воқеаҳо дар замон амалӣ мешаванд, аз ин рӯ амалҳое, ки ҷумлаҳои бешахс ифода мекунанд, бо замон вобаста буда, ҳоли замон барои ифодаи пурраи фикр саҳми муносиб дорад. Аксар ҳоли замон маъноӣ навад ва мушаххас дорад ва дар ҷумла таъсири муайян дорад.

Дар ҷумлаҳое, ки хабар бо ёрии феълҳои модалии “бояд” ва “нашояд” ифода ёфтааст, ҳоли макон дар таркиби хабарҳо ба назар мерасад.

Агар феълҳои модалии “бояд” бо исм якҷоя оянд, он дар охири ҷумла қарор мегиранд. Ҳоли макон ба хабарҳои дигар ҳам вобаста аст ва ҳамеша пеш аз онҳо ҷой мегирад.

Дар ташаккули ҷумлаҳои бешахс ҳоли тарзи амал низ нақши муҳим мебозад. Хабарҳое, ки бо ёрии калимаҳои модалии “даркор” ва “лозим” ифода шудаанд, ҳоли тарзи амалро мегиранд. Ҳоли тарзи амал одатан пеш аз хабар ҷойгир мегирад.

Муайян гардид, ки ҷумлаҳои содаи яктаъкибаи бешахс мисли дигар намудҳои ҷумлаҳои сода ҷузъи комилҳуқуқи забони адабии ҳозираи тоҷик ба ҳисоб мераванд. Онҳо ҳам дар ҳолати алоҳида ва ҳам дар таркиби ҷумлаҳои мураккаб вучуд дошта, бо хусусиятҳои грамматикӣ, семантикӣ ва ҳатто структуравӣ ва таркибии худ аз ҷумлаҳои дигари яктаркиба фарқ мекунанд. Хабарҳои ҷумлаҳои бешахс асосан бо масдари кӯтоҳ, ки аз ҷиҳати шакл бо феълҳои шахси сеюми замони гузаштаи хабарӣ, шартӣ-ҳошишмандӣ ва инчунин масдару калимаҳои модалӣ ифода меёбад, таркиб ёфтааст, ки аз рӯйи он амалкунанда ва ё шумораи он муайян карда намешавад. Дар чунин ҷумлаҳо диққати асосӣ ба амал ва ҳолат равона гардида, иҷрокунандаи амал ба назар гирифта намешавад ва зарурат ба зикри он вучуд надорад. Ин ҷумлаҳо аз лиҳози грамматикӣ ва семантикӣ ягон камбудӣ надоранд.

АДАБИЁТ

1. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис. Душанбе: Ирфон, 1970.
2. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик, к.2. Душанбе: Дониш, 1986.
3. Норматов м. Ҷумлаҳои сода дар забони адабии ҳозираи тоҷик / М. Норматов. - Душанбе: Матбуот - 2001
4. Ниёзмӯҳаммадов б. Ҷумлаҳои сода дар забони адабии ҳозираи тоҷик / Б. Ниёзмӯҳаммадов. – Сталинобод, 1960. – 112 сах.
5. Норматов М., Рашидов Ш. Омӯзиши ҷумлаҳои содаи яктаркиба / м. Норматов, Ш. Рашидов. - Душанбе: Маориф, 1988.

ТАСНИФИ ҶУМЛАҲОИ БЕШАХС ДАР ЗАБОНИ ТОҶИКӢ АЗ ЛИҲОЗИ МАЗМУН ВА МАҚСАДНОКИИ ИФОДА

Кори илмӣ таҳқиқотӣ, ки таҳти унвони боло пешниҳод шудааст, ба омӯзиши мавзӯи муҳим ва камомӯхтаи дастури забони тоҷикӣ – ҷумлаҳои бешахс бахшида шудааст. Муаллиф кӯшидааст бо таъа ба манбаъҳои илмӣ ва намунаҳои аслии забони адабӣ сохт, тасниф ва мақсади истифодаи ҷумлаҳои бешахсро таҳқиқ намуда, онҳоро аз дидгоҳҳои маъноӣ ва коммуникативӣ баррасӣ намояд. Муҳаққиқ дар кори худ тавонистааст, ки ҷумлаҳои бешахсро на танҳо аз рӯйи шакл ва сохтор, балки аз лиҳози мазмун ва мақсаднокии баён (хабарӣ, саволӣ, амрӣ ва ғайра) низ дақиқ тасниф кунад. Ин гуна муносибат ба мавзӯ ба таҳқиқ ҷанбаи амалӣ ва назариявӣ мебахшад. Хусусан, истифодаи мисолҳои равшан аз адабиёти бадеӣ ва осори муосир кори мазкурро қобили таваҷҷуҳи бештар гардондааст.

КАЛИДВОЖАҲО: ҷумлаҳои сода, манбаъҳои илмӣ, адабиёти бадеӣ, ҷумлаҳои бешахс.

КЛАССИФИКАЦИЯ БЕЗЛИЧНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКЕ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ СОДЕРЖАНИЯ И ЦЕЛЕВОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ ВЫРАЖЕНИЯ

Представленная под вышеуказанным названием научно- исследовательская работа посвящена изучению важной и недостаточно исследованной темы таджикской синтаксической системы – безличных предложений. Автор стремился, опираясь на научные источники и примеры классического литературного языка, построить классификацию и исследовать цели использования безличных предложений, а также рассмотреть их с семантической и коммуникативной точек зрения. В своей работе исследователь сумел классифицировать безличные предложения не только по форме и структуре, но и по содержанию и целевой направленности выражения (повествовательные, вопросительные, побудительные и др.). Такой подход придаёт исследованию как практическое, так и теоретическое значение. В частности, использование наглядных примеров из художественной литературы и современных произведений делает данную работу особенно заслуживающей внимания.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: простые предложения, научные источники, художественная литература, безличные предложения.

CLASSIFICATION OF IMPERSONAL SENTENCES IN TAJIK LANGUAGE FROM THE PERSPECTIVE OF MEANING AND PURPOSE OF EXPRESSION

The scientific research work presented under the above title is dedicated to the study of an important and insufficiently explored topic in the syntax of the tajik language – impersonal sentences. The author aimed to construct a classification based on scientific sources and authentic examples of literary language, to investigate the purposes of using impersonal sentences, and to examine them from semantic and communicative perspectives. In this study, the researcher managed to classify impersonal sentences not only according to their form and structure but also in terms of meaning and the purpose of expression (declarative, interrogative, imperative, etc.). Such an approach adds both practical and theoretical value to the research. In particular, the use of clear examples from classical literature and contemporary works makes this study especially noteworthy.

KEYWORDS: simple sentences, scientific sources, fiction, impersonal sentences.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Мадалиева Шоира Қудратовна* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуҷуми факултети Забонҳои Осиё ва Аврупо. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **+992-92-715-26-11**.

Сведения об авторе: *Мадалиева Шоира Қудратовна* - Таджикский национальный университет, магистр второго курса факультета языков Азии и Европы. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудакӣ, 17. Телефон: **+992-92-715-26-11**.

Information about the author: *Madalievа Shoira Qudratovna* - Tajik National University, second-year master's student of the Faculty of Asian and European Languages. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **+992-92-715-26-11**.

ТАСВИРҲОИ ПСИХОЛОГӢ ДАР ДОСТОНИ “ХУСРАВ ВА ШИРИН” – И НИЗОМӢ

Абдулназарзода Г.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Психологизм маҷмуи воситаҳои истифодашаванда дар асари бадеӣ буда, он барои тасвири ҷаҳони ботинии персонаж ва ошкор намудани афкори ӯ, эҳсосоташ мусоидат мекунад.

Тавре ки А.М Горкий гуфтааст: "Нависанда муҳандиси руҳи инсон мебошад" [9]. Бино бар ин адиб хоҳу ноҳақ бо руҳияи шахсиятҳои асар сару қор дорад. Психологизм аслан аз решаи психика гирифта шудааст ва ботини онро ҳолати равонӣ меноманд. Аломатҳои равонии инсон эҳсос, идрок, хотира, тафаккур, ҳиссиёт, ирода ва ғайра буда, онро равоншиносӣ меомӯзад. Ҳолатҳои гуногуни равонӣ хусусиятҳои гуногуни шахсият, характер, қобилият, шавқу ҳавас ва ғайраро ошкор менамояд. Равоншиносӣ роҳи дуру дарозро тай кардааст ва илмест ҳам қадиму ҳам ҷадид. Одамон аз замони қадим ба ҳодисаҳои руҳӣ ва қонуниятҳои он тавачҷуҳ зоҳир мекарданд. Арасту дар асарҳояш, аз ҷумла "Дар боби рух" дар бораи маърифат, ҳиссиёту ирода ва ғайра фикрҳои шоистаро пешниҳод карда буд [8, с.10].

Гузаштагони халқи тоҷик низ дар рушду нумуи равонӣ саҳми худро гузоштаанд. Унсурҳои аввали фикрҳои психологӣ дар эҷоди даҳанакии халқ, дар образҳои қаҳрамонону паҳлавонон, дар маъхазҳои халқӣ, "Авесто" ва дигар сарчашмаҳои қадим равшан гаштаанд. Дар асарҳои файласуфону табибон ва намояндагони адабиёти классикӣ монанди Абуалӣ ибни Сино, Носири Хусрав, Умари Хайём, Саъдии Шерозӣ, Низоми Ғанҷавӣ, Камоли Хучандӣ, Абдурраҳмони Ҷомӣ ва дигарон бисёр ҷиҳатҳои руҳиятро гоҳ ба восита ва гоҳ бевосита зимни мунозира ва шарҳу эзоҳи онҳо қарор додаанд.

Масъалаҳои психологизм дар илми муосир на фақат баҳси равоншиносӣ, балки адабиётшиносӣ, фалсафа ва эстетика низ мебошад. Аз ин рӯ, таҳқиқи психологизми бадеӣ яке аз масъалаҳои муҳим дар адабиётшиносии муосир буда, вижагӣ ва печидагӣҳои он аз як тараф, дар серғунҷоиш ва гуногунпахлу буданаш, аз сӯи дигар, амалан, дар робитаи бевосита бо дигар проблемаҳои бунёдии адабиётшиносӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтани он мебошад. "Адабиёт ва психология ду илми аз ҳам ҷудоғона буда, аммо ҳар ду руҳи инсонро ба таҳқиқ мегиранд. Психология омӯзиши рафтори инсон ва омилҳои онро фаро мегирад, дар ҳоле, ки адабиёт рафтори инсонро ба воситаи таҳайюл тасвир мекунад. Ин ду илм, ки пажуҳиши рафтори инсонро дар бар мегиранд, бо ҳам алоқаи зич дошта, дар баъзе ҷанбаҳо аз якдигар бархурдор низ ҳастанд" [14, с. 292].

Аз ин рӯ, адабиёти бадеӣ дар муқоиса ба дигар намудҳои санъат одамро ҳаматарафа зимни фаъолият, дар ҳолати ҳиссиёту ҳаяҷон ва андешаҳои гуногун нишон медиҳад. Аз ин рӯ, таҳлили психологизми бадеӣ яке аз масъалаҳои муҳими адабиётшиносӣ ба ҳисоб меравад. Назарияпардозони адабиёт дар бораи равиши эҷодии психологизм чунин ақида доранд: психологизм маҷмуи воситаҳои истифодашаванда дар асари бадеӣ буда, барои тасвири ҷаҳони ботинии персонаж ва афкору, эҳсосоташ мусоидат мекунад [11, с.27].

Давраҳои пайдоишу ташаккули психологизм дар адабиёти Русу Аврупо ва таҳқиқоту пажуҳишҳои муҳаққиқон роҷеъ ба он вобаста ба пешрафту инкишофи адабиёт гуногун матраҳ гардидааст. Аз аввалинҳо шуда, дар адабиётшиносии рус Н. Г. Чернышевский доир ба мухтассот ва қорбасти шаклҳои гуногуни психологизм дар эҷодиёти Л.Н.Толстой ибрази ақида намуда, қайд карда буд: "Таҳлилҳои психологӣ

дар мавридҳое истифода мегардад: нахуст, дар тасвири характер, дуум, дар таъсири муносибатҳои ҷамъиятӣ ва зиндагӣ ба характер сеюм, дар алоқамандии ҳиссиёту амалиёт, ҷаҳорум, дар таҳлили эҳсосот" [13, с.93]. Миколайчик М.В. низ дар мақолаи ба ҳамин мавзӯ навиштаи худ, андешаи Н.Г.Чернишевскиро дар қиёс ба назари донишмандони дигари ин соҳа бартар шуморида, мегӯяд: "Аз ҳама меъёри муносибтар дар баёни масъалаи ғавқ, назари охири (манзур назари Чернишевский-А.Г.) мебошад, ки дар доираи ғавқши психологизм, на танҳо изтироби руҳӣ, ҳамчунин, падидаҳои руҳангез низ фаро гирифта мешавад [10, с.135].

Дар Аврупо бори нахуст истифодаи истилоҳи психологизми бадеӣ дар адабиётшиносии олмонӣ ва лахистонӣ қорбурд шудааст. Муҳаққиқони олмонӣ К. Каспер ва Д. Вукел психологизмро дар қатори воситаи асосии бадеӣ ҷой дода, сухани персонаж, худшарҳдиҳӣ, монологи ботиниро ба он марбут медонанд [11, с. 29].

Дар воқеъ, шоирон ва нависандагони бузург, аз ҷумла Низомӣ, ки дар эҷоди дostonҳои ишқӣ-романтикӣ хеле мумтоз аст, дар офаридани образҳои қаҳрамонони дostonи "Хусрав ва Ширин" аз тасвирҳои психологӣ истифода бурдааст. Зимни баррасии мавзӯ мо бо мақолаҳои Маликнеъмат Неъматзод, Ҷаборова Мадина, Сумани Бехгон, Ашурова Нодира ва дигар муҳаққиқон во хӯрдем. Н.Ашурова дар мақолаи худ "Таҳлили қиёсии образи Ширин дар "Шоҳнома" - и Фирдавсӣ ва "Хусрав ва Ширин"-и Низомӣ образи Ширинро хеле моҳирона ба қалам дода, қайд намудааст, ки дар манзумаи "Хусрав ва Ширин" зан нақши аввалро дар интиҳоби ҳамсар ва ҳатто ҳукуматронӣ дорад. Маликнеъмат Неъматзод низ дар мақолаи хеш "Ситоиш ва нақӯҳиш дар дostonи "Хусрав ва Ширин" - и Низомӣ Ганҷавӣ васфи порсоии Ширин намуда, гуфтааст: зан шахсиятест неқбин, ки дар маъюсию навмедихо ба фаро расидани орзую мақсади худ боварӣ дорад. Ҳамин тариқ, Ҷаборова Мадина, Сумани Бехгон дар мақолаҳои хеш бартарияти дostonи "Хусрав ва Ширин" – и Низомиро бо дигар нависандагон баҳои баланд додаанд. Албатта ин гуфтаҳо натиҷаи бардошт ё таъсири тасвири психологӣ дар эҷодиёти Низомианд. Бояд қайд кунем, ки гарчанде дар бораи тарафҳои гуногуни маснавию дostonҳои "Ҳамса" – и Низомӣ хусусан дostonи "Хусрав ва Ширин" қаҳрамонҳои ҷудогонаи он (мисол: "Симои Фарҳод дар дostonи Низомӣ Ганҷавӣ ва Амир Хусрави Дехлавӣ" – и Обидаҷон Маҳмудзода) таҳқиқот бурда шудаанд, вале роҷеъ ба тасвирҳои психологӣ ва нақши он дар дostonҳои Низомӣ кори алоҳидаи нимӣ ҳанӯз ба миён наомадааст.

Шоир ҳангоми тасвири образи Хусрав ва Ширин, огоҳона ё ғайриогоҳона ҷаҳони ботинии қаҳрамононашро барои хонанда боз мекунад. Ҳаракатҳои руҳии онҳоро нишон медиҳад.

Чу хуррам шуд ба Ширин ҷони Хусрав,
Ҷаҳон мекард аҳди хуррами нав. [6, с.224].

Пеш аз он ки дар бораи тасвирҳои психологӣ дostonи "Хусрав ва Ширин" андешаронӣ кунем, оид ба ҳуди дoston маълумот медиҳем.

"Хусрав ва Ширин" дувумин маснавиест, ки Низомӣ Ганҷавӣ эҷод намудааст. Онро аввали соли 1180 оғоз карда, охири соли 1181 ба итмом расонидааст. Мавзӯи асосии дostonи "Хусрав ва Ширин" ишқ буда, шоир бо сурудани он ба мактаби нави дostonҳои лиро-эпикӣ дар адабиёти тоҷикӣ форс асос гузошт. Бунёдгузори ин анъана дар адабиёти мо Абулқосим Фирдавсӣ буда, хусусияти эпикӣи дoston дар эҷодиёти Фирдавсӣ бештар мебошад. Фаҳриддини Гургонӣ дар "Вис ва Ромин" ҷанбаи лирикӣи дostonро хеле тақвият дода, ҷангу қорнамоӣ ва размо дар он ба дараҷаи нестӣ расонд, вале Низомӣ анъанаи Фирдавсӣ, Фаҳриддини Гургонӣ ва дигаронро хеле инкишоф дода, дostonҳои лиро-эпикӣро ҷун нави мустақили дoston истиклолият бахшид [2, с.104].

Вакте ки нависандаи ҳақиқӣ шахсро инъикос менамояд, вай танҳо ба офаридани симои зоҳирии он маҳдуд намешавад, балки аз ин пеш меравад: диққати моро ба сифатҳои одам, ки ба гурӯҳҳои муайяни иҷтимоии давраи таърихи типикӣ марбут мебошанд, ҷалб менамояд.

Дар асари адабӣ-бадеӣ сифати одам, симои ботинии ӯ ҷойи марказиро ишғол менамояд. Зеро вай васфи на танҳо як шахс, балки инъикоси хусусиятҳои давраи таърихӣ мебошад. Бинобар ин, омӯхтани таҳлили образ, симои ботинии қаҳрамон дар мадди аввал меистад. Ин масъала «қисми таркибии мавзӯ набуда, балки масъалаи муҳимми омӯхтани асари бадеӣ ва, умуман, адабиёт мебошад. Албатта, офаридани образ кори осон нест ва Низомии бузург тавонистааст образи қаҳрамонро бисёр ҳам моҳирона ба қалам диҳад ва дар аснои тасвири образҳо, барои нишон додани хусусиятҳои фардии ҳар як қаҳрамон бо ҷанбаи равонӣ онро равшан намояд. Дар ташаккули образҳо, маҳз тасвирҳои равонӣ нақши калидиро иҷро мекунанд. Аз ин рӯ, нишон додани тасвирҳои психологӣ дар достон, дар омӯхтани дигар масъалаҳои адабпажӯӣ муҳим ба шумор меравад, ки вазифаи мо дар ин мақола нишон додани вазифа ва хусусиятҳои тасвирҳои психологӣ дар достони “Хусрав ва Ширин”-и Низомӣ мебошад. Тасвирҳои психологиро аз образи Хусрав шуруъ мекунем.

“Шоҳзода Хусрав, ки баъд шоҳи Эрон мешавад, қаҳрамони марказии достони “Хусрав ва Ширин”-и Низомии Ганҷавӣ мебошад. Хусрав қаҳрамони мураккабу пурзиддиятест, ки дар достонзиндагии ӯ аз рӯзи таваллудаш то маргу дафн тасвир меёбад” [2, с.117]. Аз ин рӯ, тасвирҳои психологӣ асар, бештар ба шахсияти Хусрав алоқаманд мебошанд. Ботини Хусрав, ботини як шахс ё ҳуди ӯ нест. Ботини Хусрав, ботини табақаҳои ҳукмрон аст, ботини табақаҳои мебошад, ки ӯро ихота кардаанд, вай муносиб ба онҳост. “Хусусиятҳои муҳимтарини руҳия дар он ифода меёбад, ки инъикоси олами беруна доимо дар рафтори фард истифода мешавад. Рафтори фард то рафт мураккабтар шудан мегирад ва ин бо сабаби ҷамъшавии таҷрибаи гузашта ба вучуд меояд. Ташаккули таҷриба дар асоси сабтшавии образҳои олами берун, ки дар майнаи сар ба вучуд меоянд, сурат мегирад. Чӣ хеле ки қайд кардем, ин таассуроти ҳосилшуда минбаъд нобуд намешаванд, балки дар майнаи сар нақши ҳудро мегуздоранд.

Образҳо минбаъд байни худ дар алоқаҳои гуногун мустаҳкам мегарданд” [12, с.220]. Аз ҷониби дигар, зарурияти офаридани чунин образ, набояд мақсади нависандаи бузург Низомиро аз муҳокима берун гузорад. Мақсади Низомӣ дар тасвири ин образҳо аз тасвири нақли афсонавӣ иборат набуда, вай ҳамчун нависандаи бузург, инъикоскунандаи неку бади замони худ мебошад. Дар образи офаридааш нуктаи назари худ, афкори ҷамъияти замони ҳудро таҷассум кардааст, ки ин дар навбати худ, ҳусни тавачҷуҳи шоир дар муносибат нисбат ба табақаҳои ҷамъияти замон мебошад. Ба ин маъно, омӯхтани образ, ҳал намудани як қатор масъалаҳои адабию таърихӣ ва сиёсӣ иҷтимоиро талаб мекунад. Достони “Хусрав ва Ширин”, ки асари ишқист, таҳлили образҳо низ аз масъалаи ишқу ишқварзӣ, азобу уқубатҳои дар ин роҳ кашидаи ошику маъшук, шаби ҳичрон ва содиқ будан дар роҳи ишқ сар мешавад. Ҳамаи қору амалиёти қаҳрамонон бо ин масъала вобастаанд. Хусрав ошиқ аст, ошиқи шайдои Ширин. Вай дилбохтаи ишқ аст, дар ин роҳ азоби руҳӣ мекашад ва барои мақсаду мароми худ расидан на танҳо “пассив” нест, балки ҷидду ҷаҳд менамояд. Ибтидои ҷидду ҷаҳди ӯ аз фиристодани Шопур барои хостгорӣ сар мешавад. Аммо шуруъ намудани омӯзиши образи Хусрав ҳамчун “ошиқ”, аз рӯйи мантиқ бемавқеъ мебуд, зеро ин ҷиҳати тасвири образи Хусрав ба давраи дуҷуми ҳаёту ғаъолияташ дахл дорад. Аз ин рӯ, қайд кардан ба маврид аст, ки барои ҳамаҷониба кушодан ва тасвир намудани характери қаҳрамон зарур аст, омӯзиши образ аз давраи бачагӣ, бакамолрасӣ, ташаккулёбии ӯ ҳамчун шахс, шуруъ карда шавад. Ҷунонки мегӯянд: “Қаҳрамонон маҳсули ин ва ё он давраи таърихианд, таърих қаҳрамонро ба миён меоварад, на қаҳрамон таърихро”. Хусрав низ пеш аз он, ки Хусрави замон

шавад, аз мактаби ҳаёт гузаштааст, ва таҷрибаҳои зиндагиро чашидааст. Дар ин симо шахсияти Хусрав ҳамчун инсоне, ки пастиву баландиҳои ҳаётро озмуда, дар таърихи ташаккули ӯ асос гузоштааст, муаррифӣ мегардад. Дарёфтани ҳамин аносир ва пешниҳоди омилҳои, ки аҳаммияти муҳимми таълимӣ-тарбиявӣ дошта, бо жарфи илмӣ дар шахсиятсозии Хусрав муҳим мебошад, роҳҳои баррасии моро дар тарҳрезии масъалаи мазкур муайян мекунад. Омӯзиши амиқи хислату характери симои Хусрав дар вобастагӣ алоқамандии ҳодисаю воқеаҳои олами ботинии ӯ ошкор мегардад.

Масалан, Хусрав пеш аз Хусрави замон шудан, чунон ки гуфтем, аз мактаб ва ноҳамвориҳои ҳаёт гузаштааст. Ба ин дараҷаи қаҳрамонӣ расидани ӯ, ба қисмати пешонӣ вобаста нест, балки сабабҳои объективӣ доранд:

Падар тартиб кард омӯзгораш,
Ки то зоеъ нагардад рӯзгораш.
Бар ин гуфтор бар бигашт якчанд,
Ки шуд дар ҳар ҳунар Хусрав ҳунаrmанд.
Чунон Қодирсухан шуд дар маонӣ,
Ки баҳре гашт, дар гавҳарфишонӣ...
Чу аз бориқбинӣ мӯй месуфт,
Ба борики сухан чун мӯй, мегуфт.
Чу бар даҳсолагӣ афканд бунёд,
Сари сисолагон медод барбод.
Ба тир аз мӯй букшодӣ гиреҳро,
Ба найза ҳалқа бирбудӣ зиреҳро.
Назар дар ҷустаниҳои нӣҳон кард,
Ҳисоби неку бадҳои ҷаҳон кард [6, с.163].

Дар омӯхтани образи Хусрав, пеш аз ҳама, шахсияти ӯ ба эътибор гирифта мешавад ва дар баррасии ин мавзӯ, як қатор масъалаҳои мавҷуд ҳастанд, ки моро вазифадор мекунад ба онҳо посух гӯем. Хусрав зафару ҳунаrmандиро аз чӣ ёфт ва он натиҷаи чист? Таъвоноии сухани Хусрав дар чист? Умуман, донишмандии ӯ ба чӣ вобаста будааст?

Дар бораи ишрати Хусрав дар марғзор ва сиёсати Ҳурмузд, шафеъ ангеҳтани Хусрав Пиронро пеши падар, “ба хоб дидани Хусрав Анушервон”-ро ва амсоли ин, Низомӣ бисёр масъалаҳои умумииinsonӣ ва дар ташаккули шахсияти Хусрав роли калон бозидаро тасвир намудааст, ки таҳлилу шарҳи онҳо имрӯз низ аз аҳаммияти зиёди илмӣ бархурдоранд.

Ҳарчанд, Хусравро бисёр аз ҳамсапаҷуҳон аз образи асосии дoston ба шумор меоранд, аммо шахсияти ӯ бо вижагиҳои хосе, ки дар мураккаб шудани образи ӯ сабаб шуда, гоҳ шахсияти ӯро ҳамчун қаҳрамони мусбат ва гоҳ манфӣ намоён карда меистад, назари бисёр аз адабиётшиносонро дар ин маврид дигар кардааст ва Ширинро, ки бо вафодориву устуворӣ, боиродагиву ҷасурӣ барин сифатҳо тасвир ёфтааст, дар нисбати шахсияти Хусрав, ки бо сустиродагиву булҳавасӣ маҳкум мегардад муқаддам донистаанд [1, с.164]. Албатта дар давраҳои ҷавонӣ Хусрав шахси боилму маърифат, донишманду далер тасвир шудааст. Хатти манфии образи ӯро Низомӣ дар куштани Фарҳод ба қалам медиҳад ва дар ин ҷо Хусрав ба “образи манфӣ” табдил меёбад. Рашки бегои Хусрав сабаби бадномии ӯ гардид. Вай метавонист ин корро накунад. Чунки дар шахсияти Хусрав ҳамаи сифатҳои ба мардони асил мансуб бударо мебинем. Вай далеру нотарс буда, ҳамеша ин хислат образи вайро мучассам менамояд. Вакте ки мо дostonро меҳонем, образи ӯ ҳамчун марди ҷасур, далеру нотарс ва нисбат ба душманони худ бераҳм намоён мегардад. Аммо фоҷеаи Фарҳод-Хусравро дар назари кас бад мекунад. Гумон мекунад, ки Хусрав образи манфӣ аст.

Гарчанде Фарҳод образи мусбат аст, фоҷиаи ӯ нишонаи образи манфӣ будани Хусрав нест. Хусрав ӯро аз рашк мекушад. Дар ҳақиқат, омӯхтани образи Хусрав хело мушкил аст. Агар мо гӯем “Хусрав дар зиндагӣ бисёр пассив ва мутеи иродаи дигарон аст, ҳар кори хубе, ки ӯ карда бошад, бо ташаббус ва сарзанишҳои Ширин кардааст. Ягона корнамоии ӯ хоинона куштани Фарҳод мебошад”, то андозае дар нишон додани симои ҳақиқии Хусрав дорои аҳаммият намебуд. Чунки кушодани образи Хусрав, асосан, бо пухта фаҳмидани баъзе масъалаҳо: “самимият”-и ишқи Хусрав нисбат ба Ширин, корнамоиҳои ӯ ба туфайли Ширин, фоҷеаи Фарҳод ва монанди инҳо вобаста аст. Вақто ки дoston, алалхусус, боби вохӯрии Хусраву Ширинро меҳонем, ғайр аз ишқи поки инсонӣ чизи дигареро намебинем. Сари ин масъала М.М. Бахтин нуктаҳои ҷолиберо, ки пайванди мустақим бо руҳи инсон доранд, мекушояд ва ба андешаи ӯ вақте нависанда қаҳрамонро меофарад, дар рафтору андешаву ҳолати ӯ заррае ҳам бошад ҳолати равонии худро интиқол медиҳад, валекин на ба тамоми шахсияти қаҳрамони офаридааш, чунки аз вай чӣ интизор доштани тағйир ёфтани ҳолати руҳонӣ бо ҳисси таҷрибаандӯзӣ алоқаманд мебошад ва он ифодакунандаи ҳар амали неку бади қаҳрамон мебошад [3, с.9], чунки “онҳо (қаҳрамонҳо – А.Г.) дигар тобеи нависанда намешаванд ва худ эҷодкори фаъол ин ҳолатро ба вучуд меорад ва ҳамчун инсон, мунаққид, равоншинос ва андарзгӯ қаҳрамононашро руҳ мебахшад, озодӣ мебахшад” [5,с.12]. Чунин ҳолатҳои равонӣ дар образи Хусрав зиёд мушоҳида шуда, дар образи Ширин ҳам хеле дилангез тасвир ёфтаанд.

Чи тавре мебинем, образи Ширин дар дoston аз васфи ҷамолу ҳусну латофати занонаи ӯ оғоз меёбад. Низомӣ Ширинро бо тавсифу ташбеҳоти барҷастаи “парӣ”, “хуршед”, “моҳ”, “шакар”, “чашмаи нӯш”, “марворид”, “шамъ” ва ғайраҳо тасвир кардааст. Хонанда аз ҳусну ҷамоли ӯ ҳайронӣ қоим менамояд. Чунин ҳусну латофати Ширин ҳангоми рӯй задани Шопур ба Хусрав, изҳори муҳаббати Хусрав ба Фарҳод боз бештар кушода мешавад. Тасвири зоҳирии Ширин бехтарин намунаи зебоист, ки хонанда онро омӯхта, бо аввалин нишонаҳои ҳусусиятҳои зебоии зан, латофати ӯ шинос мегардад. Маҳз ҳамин маврид зарур аст, хонанда ба зоҳири зебоӣ дода нашуда, онро амиқтару мукаммалтар мефаҳмад. Зебоии Ширин танҳо дар ҳусну ҷамоли латофати занонаи ӯ нест. Ширин бо дигар хислату сифатҳои худ боз зеботар аст. “Ширин шох Хусравро самимона дӯст медорад ва меҳраш бепоён аст ва аз ин ҷост, ки ҳама норасоӣҳои ӯро дидаву дониста, лаҳзае ӯро аз пеши дида дур намедорад. Меҳри оташину бепоён вайро вомедорад, ки ба ҳама ранҷу азобҳо таҳаммул намояд. Зебоии ӯ ҳамради ҷасорату иродатмандию мардонагӣ мебошад. Вай тавоноии онро дорад, ки худҳои ва худпарастии Хусравро бартараф намуда, шарафи худро ниғаҳбонӣ намояд. Ширин дар посух ба яке аз номаҳои Хусрав изҳор медорад, ки афкандагии (хор доштани) зан ойини мардонагӣ нест, мард бояд худафган бошад:

Зан афкандан набошад мардрӯй,
Худафган бош, агар марди намоӣ [4, с. 34].

Аз ин ҷиҳат лаҳзаҳои вохӯрии Хусраву Ширин ва муколамаи онҳо ҷолиби диққатанд. Ҳангоми бо ин лаҳзаҳо шиносои кунонидани хонанда таҳлилро бо нақли муқаррарӣ маҳдуд накарда, балки диққати онҳоро ба мустақилона кушодани образи Ширин ҷалб намуда, масъала ва саволҳои роҳнамоие гузоштан лозим аст, ки ба дарк намудани моҳияти зебоӣ (ботини Ширин) водор кунанд. Дар чунин ҳолатҳо мо дунболи саволҳои мешавем, ки Хусрав ба Ширин масту моти чӣ буданд? Дар чӣ ҳусуси сухан мегуфтанд? Чаро Ширин Хусравро сарзаниш мекунад? Аз нуктаи назари Ширин ҳаёт чӣ хел аст? Ё неқномиро дар чӣ мебинад ва амсоли ин. Кушодани моҳияти муколама ва сарзаниши Ширин Хусравро воситаест, ки таъсири образи Ширинро ҳамчун зани боақлу бозаковат, ходими давлатӣ, тарбиятгари номус мешиносонад. Маҳз ба туфайли таънаи Ширин Хусрав ба худ омада, боз соҳиби тахту

точи шоҳӣ мешавад. Ширин духтари бонангу номус аст, чунон ки гуфтем, шарафу номуси худро нигоҳ дошта метавонад ва аз қабилӣ духтарони сабуксару беирода, ки худро идора карда натавонанд, нест. Вай доно, зирак ва хирадманд аст, бадро аз нек фарқ мекунад, ба масъалаи фаро расидани вақту соати ҳар кор сарфаҳм меравад ва дар роҳи ишқу муҳаббат шитоб намекунад. Ба ишқ хамчун воситаи дилхушӣ нигоҳ накарда, балки шарафу покизагӣ ва “савдои умр” будани онро нағз медонад. “Ширини боғурӯр, ниғаҳдорандаи ҳислатҳои як зани шоиставу сарбаланд аст, ки дар қасри барои ӯ дар Эрон бунёдкарда зиндагӣ мекунад, изҳор медорад, ки ба Мадоин назди шоҳаншоҳ Хусрав танҳо ба ҳайси зани расмӣ ва шаҳбонуи кишвар гом хоҳад ниҳод” [3,с.261]. Чунин муносибати Ширин вежагиҳои шахсии образи ӯро дар доштани иродаи қавӣ назаррас мегардонад Баръакси Ширин, Хусрав дар роҳи ишқ шитобкор, сабуксар буда, як дамро ғанимат медонад ва дар пайи он аст, ки ба осонӣ коми дил ба даст орад:

Як имшаб тоза дорем ин нафасро,
Ки бар фардо вилоят нест касро.
Ба неку шаб чу бо ҳам созгорем,
Назар бар насбии фардо чӣ дорем!
Ба ҷон омад дилам, дармони ман соз,
Канори худ ҳисори ҷони ман соз [6, с.239].

Аммо, Ширин аз Хусрав фарқ мекунад, фикру зикр ва донишу заковати ӯ дигар аст. Ҷавобҳои ба Хусрав додаи ӯ як ҷаҳон маънӣ доранд:

... Агар нозе кунам, мақсудам он аст,
Ки дар гармӣ шакар хурдан зиён аст.
Гар аз бозори ишқ андоза гирам,
Ба ту ҳар дам нишоте тоза гирам.
Валекин нард бо худ бохт натвон,
Ҳамеша бо хушӣ дарсохт натвон.
Ҷаҳон нима зи баҳри шодкомист,
Дигар нима зи баҳри неқномист [6, с.236].

Ба ҳамин тариқ, Ширин бар Хусрав, ба василаи неқномию покдоманӣ бар шаҳвату беномусӣ ғолиб меояд. Ин ғолибиятест, ки номи Ширинро ширину образи ӯро ҷовидон гардонидаст. Аҳсан ба Низомии бузург, ки аз ҳусну покӣ ва шарафнокӣ ҳусни дигар яъне, ҳусни безавол офаридааст. Ширин минбаъд низ поку шарафнок аст. Ба назар мерасад, ки шояд яке аз муҳимтарин далоил ин аст, ки ишқи Хусрав ва Ширин шоҳона аст ва барои ҳама қобили ҳис ва таҷриба нест. Ва бори қавонин ва шурути ишқ дар адабиёт ва фарҳанги мо бисёр мутафовит аст. Хусрав ва Ширин ҳар ду бо тадбир ишқ меварзанд, дар ҳоле, ки ақл дар олами ишқ пайваста ҳокими маъзул буда ва қодир ба фармоиш нест. Ишқи ин ду бо барномае пеш меравад ва бо тадриҷ ба тақомул мерасад. Дар ҳоле, ки ишқ гоҳе зуд ба пухтагӣ мерасад ва ошиқи мустаҳдро аз ҳомӣ ба сӯхтан мерасонад. Ва буъди замону маконро дар ҳам менавардад ва ҳисобҳои дунявиро ба ҳам мерезад.

“Вафодории Ширин беш аз ҳама дар сахнаи фоҷиавии марги Хусрав низ намоён мешавад. Ширин, ки бедор мешавад ва Хусравро ғарқи хун мебинад, бо ҷавоби қотел издивоҷ бо писари Хусрав яъне Шерӯяро рад мекунад ва ба дахма рафта, ҷони худро фидои маъшуқ мекунад. Сахнаи худкушии Ширин дар “Шоҳнома” бо захри ҳалоҳил хӯрдани ӯ тамом мешавад. Аммо бо дашна дар назди ҷасади Хусрав синаи хеш ҷоқ кардани Ширин, фоҷеаро дилсӯзтар намоёнда, гувоҳӣ аз иродатмандии ӯ мебошад” [4, с.35].

Достони пурмочарои ишқи зебои “Хусраву Ширин”-и Низомӣ на танҳо аз ҷиҳати тасвири воқеи муносибатҳои ошиқонаи инсонӣ, балки аз нуқтаи назари инъикоси як силсила масоили муҳимми сиёсӣ-иҷтимоӣ ва тарбиявӣ ахлоқӣ, хоса, ғояҳои олии раиятпарварӣ ва амсоли ин ниҳоят ҷолиби диққат мебошад.

Низомии Ганҷавӣ тасвирҳои психологиро яъне ҳиссиёту ҳаяҷон, руҳия ва мувофиқи онро дар достон бо як маҳорати том, назифонаю бориқбинона ба қалам додааст, ки дили хонандаро ба вачд меорад. Махсусан, монологи ботинии Хусрав, дар ҳаҷр сӯхтани Ширин ва ниёишҳои ӯ, посухҳои Фарҳод ба пурсишҳои Хусрав ва дар онҳо истифодаи санъатҳои бадеӣ аз қабилӣ маҷоз, ташхис, ташбеҳ, саволу ҷавоб ва ғайра бо маҳорати комил ва сухани сеҳрофарини шоир далолат мекунад.

Достони ишқи ғамангез ва пур аз шебу фарози шоҳзодаи сосонӣ Хусрави Парвиз ва маликаи арман Ширин аз оғоз то ба анҷомаш хонандаро дар изтироб ва шиддати равонӣ ниғаҳ медорад:

Чу бар ҳадди адолат раҳ набурданд,
Зи махрумию серӣ ҳар ду мурданд. [6, с.412].

Ҳангоми тасвир шоир дар як замону макон ба се сатҳи гуногун - поин, миёна ва боло мегузарад ва дар ҳамаи он сатҳҳо рӯйи ду нуқтаи асосӣ гаштаву баргашта таъкид менамояд: 1. Ишқ дард аст, ранҷ аст, мусибат аст, ғоча аст; 2. Мамлакат ба адл (доду диҳиш) ва дониш побарҷост.

Дар охир бояд қайд кунем, ки Низомӣ дар шеваи тасвири ишқ ва хусусиятҳои он аз ҷузъ то ба кул беҳамтост ва ҳақ бар ҷониби муҳаққиқ ва яке аз муҳаққиқони осори вай Ваҳиди Дастгардӣ аст, ки гуфтааст: "Шоир дар достонҳои хеш натавонистааст оинаҳое бисозад, ки ҳар кас дар гузаргоҳи умр ва ҷавонӣ аксе аз даруни хешро ҷунонки афтод ва донӣ, дар танҳои тамошо кунад" [6] ва ҳамин шеваи баёни Низомӣ низ, дар тавлиди тасвирҳои равонӣ асос ба шумор меравад.

АДАБИЁТ

1. Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII-XIV. Қисми якум. – Душанбе: Дониш, 1976. – 373 с.
2. Афсаҳзод, Аълоҳон. Дар сафи бузургон / Аълоҳон Афсаҳзод. – Душанбе: Ирфон, 1986. – 336 саҳ.
3. Ашурова, Н.Ҷ. Таҳлили қиёсии образи Ширин дар “Шоҳнома”-и Абулқосими Фирдавӣ ва “Хусрав ва Ширин”-и Низомӣ / Н.Ҷ.Ашурова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (Маҷаллаи илмӣ). Бахши филология. – Душанбе: Сино, 2018. – №7. (– С. 260-264). – 316 саҳ.
4. Ашурова, Нодира. Таҳаввули диди бадеӣ бар образи занон дар адабиёти классикии форсу тоҷик (дар мисоли эҷодиёти Фирдавӣ ва Низомӣ) / Нодира Ашурова. – Душанбе: Матбааи ДМТ, 2023. – 336 саҳ.
5. Бахтин, М. Эстетика словесного творчества / М.Бахтин. – М: Искусство, 1979. – 444 стр.
6. Ганҷавӣ, Низомӣ. Ҳамса: Махзан-ул-асрор, Хусраву Ширин / Низомии Ганҷавӣ. – Душанбе: Адиб, 2012. – 480 саҳ.
7. Ганҷавӣ, Ҳаким Низомӣ. Хусрав ва Ширин / Ҳаким Низомии Ганҷавӣ. Бо ҳавошию тасҳҳ ва шарҳи Ваҳид Дастгардӣ. – Техрон: Армуғон, 1313. –249 саҳ.
8. Давлатов, М. Қодиров, С. Психология / М, Давлатов. С,Қодиров. – Душанбе: Сино, 2010. – 207 саҳ.
9. Доклад А.М. Горького о советской литературе // Первый всесоюзный съезд советских писателей. 1934. Стенографический отчет. М.: Государственное издательство «Художественная литература», 1934.
10. Миколайчик, М. В. Художественный психологизм и его место в системе литературоведческих терминов и понятий / М. В. Миколайчик //Журнал Вопросы русской литературы, - Москва, 2014, № 29(89). – С.134-143.
11. Набиев, А. Тасвири олами ботинии инсон нависанда ва замон / А.Набиев. – Душанбе: Ирфон, 1987. – 160 саҳ.
12. Психология: китоби дарсӣ барои донишҷӯёни макотиби олӣ (Давлатов М., Юнусова Н.М., Расулов С.Х. ва диг.); Зери таҳрири Давлатов М. – Душанбе: Собириён, 2010. – 336 саҳ.

13. Чернышевский, Н. Г. Детство и отрочество. Сочинение графа Л. Н. Толстого / Н. Г. Чернышевский // Л. Н. Толстой в русской критике: сб. ст. ; вступ. ст. и примечания С. П. Бычкова. – М. : Гос. изд-во худож.лит., 1952. – С. 91-105.
14. Чжао, Жуньфэн; Рябова, Гина Валерьевна. О взаимодействии литературы и психологии//Журнал Современное педагогическое образование. – Москва, №2, 2023. – С. 292-295.

ТАСВИРҲОИ ПСИХОЛОГӢ ДАР ДОСТОНИ “ХУСРАВ ВА ШИРИН”-И НИЗОМӢ

Достони “Хусрав ва Ширин” дар таркиби “Хамса”-и Низомӣ, аз гунаи дostonхоест, ки аз хайси зебоишноӣ ва бархурди маънавӣ дар радифи шоҳкориҳои адабиёти форсу тоҷик қарор мегирад. Шоир дар офаридани асари худ, ҳарчанд ба маъхазҳои пеш аз ӯ мавҷудбуда таваҷҷуҳ карда бошад ҳам, аммо тавонистааст бо диду саликаи нава маҳорати дostonсароии худро ба намоиш гузорад, ки албатта ин вижагӣ, дар барқарор кардани робитаи мустаҳкам ба ҷаҳонбинии Низомӣ оварда мерасонад. Аз манзари ҷаҳонбинии адиб роҳ ёфтани ба достони “Хусрав ва Ширин” ва ҷамъониба фаро гирифтани мавзӯҳои таҳқиқ диққати амиқро оғохонро тақозо намуда, роҳи равишҳои навро дар омӯзиши ҷаҳони андешаи адиб ба бор меорад. Бинобар ин, ҳадафи мо аз ин пажӯҳиш, баррасии рӯйқардҳои психологӣ Низомӣ дар офаридани қаҳрамонҳои асосии асар буда, муайян кардани таъсири тасвирҳои психологӣ дар муҷассам намудани шахсиятҳои достони “Хусрав ва Ширин” мебошад. Шоир дар тасвири рӯйдодҳои равонӣ, ҷиғунагии характеру хислатҳо, муносибот, дидгоҳ, зоҳиру ботин ва дигар вижагӣҳои персонажҳои худро мекушояд. Аз ин рӯ, дар ин мақола саъй намудем, бо муайян кардани хусусиятҳои хоси шахсияти қаҳрамонони асар, аз дидгоҳи психологӣ мавриди омӯзишу пажӯҳиш қарор дода, ба риштаи таҳқиқ кашем.

КАЛИДВОЖАҲО: дoston, шахсияти қаҳрамон, ҷаҳонбинӣ, маъхаз, асар.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПОРТРЕТЫ В ПОЭМЕ «ХОСРАВ И ШИРИН» НИЗАМИ

Поэма «Хосрав и Ширин» в «Хамсе» Низами представляет один из шедевров персидско-таджикской литературы в ее эстетическом и духовном аспектах. Наряду с использованием ранних источников, в поэме прослеживается применение нового творческого подхода Низами к воссозданию сюжета произведения, демонстрируется особое видение поэта и его мастерство художника, которое способствует наиболее глубокому постижению мировоззрения Низами. Изучение поэмы «Хосрав и Ширин», исходящее из позиции и мировоззрения поэта, всестороннее охватывание вопросов исследования требует подробного внимания, чем обусловлено достижение новых научных путей и методов, позволяющих получить наиболее полные результаты изысканий по мировоззрению и творческой мысли поэта. Этим объясняется цель настоящей статьи, которая состоит в научном анализе психологического подхода Низами к созданию основных героев произведения, определении степени влияния психологических портретов в воспроизведении образов личностей поэмы «Хосрав и Ширин». В процессе описания психологических событий поэт раскрывает особенности характеров персонажей, их взаимоотношений, позиций, внешних и внутренних данных и так далее. Отсюда, в данной статье основное внимание фокусируется на определении характерных психологических особенностей личностей героев произведения.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: история, личность персонажа, мировоззрение, источник, произведение.

PSYCHOLOGICAL PORTRAIT IN THE STORY "KHUSRAW AND SHIRIN" BY NIZAMI

The story "Khusraw and Shirin" from the "Khamasa" of Nizami is one of the best examples that reflects various aspects of human dignity and psychological portrayal. Although the work is written in the form of a narrative, it also serves as a mirror of human morals, thoughts, and feelings. From a psychological point of view, the story "Khusraw and Shirin" presents several personality traits and character types. Among them are the personalities of Khusraw, Shirin, and Farhad. Each of them possesses unique features which can be analyzed from a psychological perspective. Khusraw is a brave and determined man, but at the same time, he is subject to internal turmoil and emotional conflicts. Shirin, with her strong and independent character, is also emotional and loving. Farhad, on the other hand, is a symbol of selfless love and pure devotion. Psychologically, these three characters reflect different aspects of human nature. The analysis of their behavior, speech, and decision-making processes helps readers better understand the psychological layers of the story. This article is aimed at studying the psychological portrait of the characters in Nizami's story "Khusraw and Shirin", identifying the unique features of their personalities, and drawing conclusions from them.

KEYWORDS: history, character personality, worldview, source, work.

Маълумот дар бораи муаллиф: Абдулназарзода Гулиҳандон – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети филологияи тоҷик. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17, Телефон: (+992) 906 66 90 18

Сведения об авторе: *Абдулназарзода Гулихандон* – Таджикский национальный университет, магистрант факультета таджикской филологии. **Адрес:** Республика Таджикистан, 734025, г. Душанбе, проспект Рудакки 17. **Телефон:** (+992) 906 66 90 18.

Information about the author: *Abdunazirzoda Gulikhandon* – Tajik National University, master`s student of Faculty of Tajik Philology. **Address:** Republic of Tajikistan, 734025, Dushanbe city, avenue Rudaki 17. **Phone:** (+992) 906 66 90 18.

ОСОБЕННОСТИ РАБОТЫ ОНЛАЙН-ИЗДАНИЙ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА АВТОРСКИЙ СТИЛЬ (НА ПРИМЕРЕ САЙТА "АЗИЯ-ПЛЮС")

Курбонов И.

Таджикский национальный университет

Современные информационные технологии изменили способы распространения новостей и других материалов. Одним из наиболее заметных явлений в медиапространстве является рост популярности онлайн-изданий, которые значительно отличаются от традиционных печатных средств массовой информации (СМИ) как по формату, так и по характеру подачи информации. Онлайн-СМИ предоставляют не только быстрый доступ к материалам, но и возможность взаимодействия с аудиторией в реальном времени. Это оказывает влияние на авторский стиль, поскольку формат онлайн-изданий предъявляет особые требования к краткости, структуре текста и межличностному взаимодействию между автором и читателем. В данной статье рассматривается влияние особенностей функционирования онлайн-изданий на авторский стиль, на примере таджикского интернет-издания "Азия-Плюс"

В последние десятилетия развитие интернета и технологий цифровой коммуникации значительно изменило медиапейзаж. Онлайн-издания, предоставляющие информацию в режиме реального времени, стали неотъемлемой частью современной журналистики и культуры потребления контента. Специфика функционирования таких изданий — необходимость быстрого реагирования на события, упрощение доступа к информации, а также взаимодействие с аудиторией через комментарии и социальные сети — накладывает свой отпечаток на авторский стиль и подход к созданию материалов. Автор, работая в рамках онлайн-издания, вынужден адаптировать свои тексты под новые условия: чаще использовать краткие, емкие формулировки, учитывать запросы аудитории и новые формы подачи материала. Влияние этих факторов на авторский стиль является важным аспектом, который требует внимательного анализа, поскольку именно от этого зависит, как воспринимается и воспринимает читатель информацию в условиях быстро меняющегося медиапространства [12].

Статья "От «Эмигранта» до «Тропы гнева». Взгляд на прошлое и настоящее «Таджикфильма»" анализирует исторический путь киностудии «Таджикфильм», её развитие и влияние на таджикский кинематограф. В этом контексте также затрагивается влияние онлайн-изданий на авторский стиль в кино, что является важной частью современной медийной среды. Опубликовано на сайте «Азия-плюс» (18.05.2025 г.)

Статья отмечает 95-летие киностудии и её вклад в мировое кино. Кинематограф в Таджикистане начался с простых съемок в 1929 году и постепенно развивался, несмотря на ограниченные ресурсы, такие как простое оборудование и трудности с транспортировкой съемочных групп. "Таджикфильм" был свидетелем создания множества культовых произведений, включая фильмы, снятые известными режиссерами Камилем Ярматовым, Борисом Кимягаровым и Тохиром Собировым.

В условиях простого оборудования и ограничений первых съемок кино на «Таджиккино» авторский стиль был важным элементом, который позволял режиссерам и сценаристам, несмотря на трудности, создавать уникальные произведения. Эти ограничения также формировали характер авторского подхода, когда киноискусство в Таджикистане не могло конкурировать с мировыми производствами по техническому оснащению, но требовало от авторов особой креативности в решении сюжетных и визуальных задач. В условиях цифровизации и доступности онлайн-ресурсов современные

киноиздания и киностудии получают возможность публиковать и распространять свои работы на международном уровне. Примечание о присутствии онлайн-платформ и медиа, таких как «Азия-Плюс», указывает на то, что современные исследовательские материалы и рецензии могут оказывать влияние на восприятие авторского стиля. В частности, такие ресурсы как "Азия-Плюс" играют роль в распространении информации о национальных кинопроектах, влияя на восприятие творчества местных авторов как на национальном, так и на международном уровне. Это предоставляет больше возможностей для формирования авторских стилей, так как они становятся доступными более широкому зрителю.

История «Таджикфильма» свидетельствует о том, как, несмотря на экономические и политические трудности, кинематограф в Таджикистане продолжал развиваться, а с развитием технологий, особенно в эпоху цифровых и онлайн-ресурсов, авторы приобрели новые возможности для самовыражения. Влияние онлайн-изданий и медиа, таких как статьи, рецензии и документальные фильмы, становится важной частью в формировании современного кинематографа и авторских подходов. В этом контексте возможно пересмотрение старых работ в новых интерпретациях, а также критика, которая может изменять восприятие старых фильмов и стилей. В статье подчеркивается, что несмотря на технические и организационные трудности, «Таджикфильм» оставил неизгладимый след в истории таджикского и мирового кино. Современное влияние онлайн-изданий на авторский стиль также играет важную роль в том, как воспринимается кинематограф. Это открывает новые горизонты для анализа и интерпретации фильмов, а также для более глубокого понимания культурных и художественных изменений в кинопроизводстве.

В отличие от традиционных печатных СМИ, онлайн-издания позволяют публиковать материалы практически в реальном времени. Это обуславливает необходимость быстрого реагирования на события, что, в свою очередь, влияет на стиль написания. Авторы часто стремятся сделать текст коротким, динамичным, чтобы успеть вовремя поделиться новыми сведениями и при этом удержать внимание читателя. Ответственная роль в таком контексте отводится заголовкам и первому абзацу, которые должны быть максимально информативными и привлекательными. Онлайн-издания предоставляют платформу для двусторонней коммуникации: через комментарии, социальные сети, голосования и другие формы обратной связи.

Это меняет подход автора к формулировке мыслей, поскольку необходимо учитывать мнение читателей, реагировать на их запросы и даже адаптировать текст в ответ на критику. Взаимодействие с аудиторией оказывает влияние на манеру изложения, делает стиль более открытым, непосредственным и, возможно, даже более эмоциональным. Онлайн-издания активно используют мультимедийные элементы (фото, видео, инфографика, гиперссылки), что влияет на стиль текста. Автор может не только делиться информацией через слова, но и усиливать её визуальными или аудиовизуальными средствами. Это требует от писателя умения интегрировать текст с визуальным рядом, делать материал более насыщенным и доступным. Стилизация и структура текста также могут меняться: использование подзаголовков, списков, цитат, вставок для облегчения восприятия материала. Веб-издания часто ориентируются на поисковую оптимизацию (SEO), что накладывает дополнительные требования на стиль автора. Необходимо учитывать ключевые слова, оптимизировать структуру текста и использовать такие элементы, как метатеги и анкорные ссылки. Это может приводить к некоторому формализму в стиле изложения, снижая степень личной выразительности автора, но увеличивая его доступность для широкой аудитории через поисковые системы.

Важной особенностью онлайн-изданий является их доступность на различных устройствах — от компьютеров до смартфонов и планшетов. Это накладывает

дополнительные ограничения на объем и формат текста. К примеру, длинные тексты могут быть трудными для восприятия на мобильных устройствах, что побуждает авторов использовать более сжато изложенные, лаконичные формы. Современные онлайн-читатели, как правило, привыкли к быстрому потреблению информации. Это накладывает определенные требования на авторский стиль: тексты должны быть короткими, четкими и легко воспринимаемыми. Автору нужно избегать чрезмерной сложности изложения и длинных абзацев. Зачастую статьи имеют более прямолинейную структуру, где важную роль играют короткие предложения, ясность и отсутствие излишней метафоричности.

Специфика функционирования онлайн-изданий — от необходимости быстрой публикации и быстрого реагирования до влияния SEO и мультимедийности — оказывает значительное воздействие на авторский стиль. Автор должен учитывать эти особенности для того, чтобы эффективно коммуницировать с аудиторией, сохраняя свою индивидуальность, но адаптируя стиль к требованиям цифровой эпохи. Давно стало общеизвестным фактом, что технологии влияют на то, как мы воспринимаем информацию. Журналистика в цифровую эпоху отражает и приспосабливается к этим изменениям. Процесс конвергенции журналистики нашел свое отражение в системе журналистских жанров и в характеристиках каждого из них. Жанры изменяются, чтобы удобнее и эффективнее доносить информацию до ее потребителя, тем самым сохраняя аудиторию. Эволюция журналистских жанров проявляется в трансформации и адаптации к новым запросам традиционных жанров и в появлении новых.

Качественные СМИ, как правило, остаются приверженцами традиционных жанров. Говоря об их трансформации, стоит упомянуть общие для них тенденции к краткости и раздробленности на малые части, интерактивности и мультимедийности (например, в виде возможности оставления комментариев или ссылок внутри текста), персонификации, ориентации на диалог и разговорную стилистику, взаимопроникновению жанров. Возрастающая роль визуальных форм расширяет возможности жанров, делает их разнообразными в способах обработки и донесения информации. Традиционные графические жанры (графика, рисунок, карикатура) сами по себе не стоят на месте и приобретают новые свойства, как, например, анимированность.

Еще одна новая черта старых жанров — снижение доли информационной составляющей и повышение развлекательной. Это дало начало такому явлению, как *infotainment* (*information+entertainment*), который проявляется, с одной стороны, в отдельных новых жанрах (тесты, игры по информационным поводам), с другой — в способах подачи и содержании такого традиционного жанра как новость. В этом явлении некоторые видят признак деградации журналистики.

Многие из перечисленных характеристик — в первую очередь, мультимедийность — относятся и к новым жанрам, которые изначально возникают как отвечающие новым запросам аудитории. Конкретные примеры новых жанров — мультимедийный лонгрид, инфографика, слайд-шоу, текстовая трансляция. В докладе на их примерах будут рассмотрены основные черты, преимущества и сфера применения новых журналистских жанров.

Сегодня процесс перехода журналистики в электронный формат принял повсеместный характер. Эта тенденция влечёт за собой возникновение новых проблем в сфере отношений типа «автор — Интернет». Сегодня онлайн-издания переживают пик своей популярности, и большое количество их авторов — это молодые начинающие журналисты, в том числе и студенты, для которых формирование авторского стиля является основной целью, при достижении которой они сталкиваются с множеством проблем. Данная работа направлена на детальное рассмотрение этих проблем и изложение возможных путей их решения, что и обосновывает её актуальность.

С. М. Виноградова в своём труде «Журналист: профессиональные особенности личности». указывает на основные черты, которыми должен обладать журналист, как то: «Язык и стиль автора, умение изложить свою мысль...», что, по С. М. Виноградовой, сосредоточено в квинтэссенции профессионализма: «Совершенное владение словом для журналиста обязательно». С 2000-го года, когда было издано данное пособие, многое в медиасфере изменилось. Однако, что касается совершенства владения словом, какой бы вид СМИ ни был на пике популярности, и в каких бы условиях он ни функционировал, слово журналиста действительно должно стремиться к совершенству. Сегодня актуальна проблема заниженных требований со стороны редакции к авторам касательно качества письма, будь то совершенство владения словом или такие базовые моменты, как орфография и пунктуация, в то время как безграмотность несовместима с журналистикой, она её антоним. Данная тенденция имеет две основных первопричины: высочайшая оперативность сетевых СМИ, следствием чего становится некачественная вычитка материала; тяготение интернет-изданий к кратким визуальным жанрам, например, фотообзора и т.д.

Чтобы сформировать свой стиль письма, нужно также обладать определённой степенью эрудиции, быть способным к самообразованию. Не напрасно считается, что хороший журналист – это профессиональный дилетант во всём. Чтение книг – важнейший момент, определяющий журналиста. Всякий успешный публицист и писатель находил свой стиль именно в томах художественной литературы, на страницах – как чужих, так и своих, это называется опытом.

Безукоризненная грамотность, безупречное владение словом, эрудированность. В этот же ряд необходимых «свойств» хорошего журналиста можно поставить самодисциплину, стремление к самообразованию, культуру общения и многое другое. И, несмотря на то, что все эти условия в той же степени важны для сотрудника любого другого вида СМИ и никак не выделяют автора в режиме «онлайн», начинающие журналисты порой забывают о них. Они полагают, что начитанным и эрудированным следует быть сотруднику печатного издания, а журналисту интернет-СМИ достаточно владеть поисковыми системами и бегло печатать. Именно поэтому работе интернет-журналиста на передний план выдвигаются базовые, классические навыки журналиста.

Что же касается навыков, которыми должен обладать именно интернет-журналист [11], здесь мы не будем перечислять их все, а проследим, каким образом они влияют на формирование авторского стиля и какие проблемы на этой почве возникают у журналиста интернет-издания. Как уже было сказано, специфику работы интернет-СМИ обуславливает высочайшая оперативность, которая способствует преобладанию жанров, *наиболее пригодных* для сетевых изданий. Здесь следовало бы сказать о специфических жанрах онлайн-изданий, таких, как реферат, обзор реакций и т. д. [37]. Но в Интернете мы чаще сталкиваемся с жанрами, которые применимы и к газетной журналистике, но сейчас наиболее продуктивно развиваются в Интернете, – это информационная заметка и новостная статья (или информационная корреспонденция), а также репортаж. *Наиболее пригодные жанры* здесь – это те, которые отвечают специфике работы интернет-издания, жанры, на подготовку которых журналист затрачивает минимальное количество времени, изложив при этом достаточно подробно всю необходимую информацию. Характерная черта этих материалов состоит в том, что журналист пишет их почти *автоматически*, согласно схеме (перевёрнутая пирамида).

Онлайн-издания, такие как сайт «Азия-Плюс», оказывают значительное влияние на авторский стиль, способствуя его адаптации к требованиям аудитории и формату цифровых медиа. В отличие от традиционных печатных изданий, которые придерживаются более строгих норм языка и структуры, онлайн-ресурсы требуют от авторов краткости, лаконичности и ясности, что способствует изменению подходов к подаче материала.

Особенности работы онлайн-изданий включают использование мультимедийных форматов (видеоматериалы, инфографика, гиперссылки) и динамичного контента. Это диктует необходимость в изменении авторского стиля, ориентированного на привлечение внимания читателя через яркие заголовки, использование коротких абзацев и активных форм изложения, что делает текст более доступным и легко воспринимаемым. В условиях онлайн-изданий, таких как «Азия-Плюс», важной характеристикой является высокая скорость публикации материалов. Это приводит к тому, что авторы вынуждены работать в условиях сжатых сроков, что может сказаться на глубине анализа и точности стиля. В итоге это приводит к некоторым изменениям в структуре текста, его сокращению и упрощению.

Онлайн-издания активно используют возможности для взаимодействия с аудиторией, например, через комментарии, обсуждения и соцсети. Это взаимодействие с читателем также оказывает влияние на авторский стиль: авторы часто корректируют и адаптируют свои материалы в зависимости от откликов и интересов аудитории, что в свою очередь изменяет их подходы к написанию текстов. Веб-издания активно используют методы SEO (поисковой оптимизации), что также влияет на авторский стиль. Для привлечения внимания поисковых систем авторы вынуждены использовать ключевые слова и фразы, что может снижать художественную ценность текста, но повышать его видимость и доступность для читателей. Работа онлайн-изданий требует участия не только авторов, но и редакторов, а также использования алгоритмов для оптимизации контента. Это особенно заметно на примере «Азия-Плюс», где редакторская деятельность и автоматизированные инструменты направлены на создание удобных для восприятия материалов, что также влияет на авторский стиль. Работа онлайн-изданий существенно изменяет традиционные подходы к авторскому стилю. Эти изменения обусловлены техническими особенностями и требованиями цифровых платформ, взаимодействием с читательской аудиторией и необходимостью быстрой адаптации материалов для различных онлайн-форматов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Амзин, В.И. Интернет-журналистика: Профессиональные и технические особенности. Москва: Речь, 2013.
2. Корконосенко, Л. П.. Журналист: Профессиональные особенности личности. Санкт-Петербург: Лики России, 2000.
3. Шостак, А. И. Жанры журналистики: Теория и практика. Москва: Юрайт, 2001
4. Тertyчный, И.В. Теория журналистики: Введение в профессию. Москва: Флинта, 2000.
5. Виноградова, С. М. Журналист: Профессиональные особенности личности. Москва: РГГУ, 2000.
6. Миллер, В. В. (2015). Медиа в цифровую эпоху: Трансформация традиционных СМИ. Санкт-Петербург: Издательство РГГУ.
7. Нефёдова, И. В. (2020). Онлайн-журналистика: Особенности авторского стиля и его адаптация. Журнал "Медиа и общество", 14(3), 34-45.
8. Батурин, И. В. (2018). Технологии в журналистике: Как интернет меняет авторский стиль. Журналистика и масс-медиа, 16 (2), 98-112.
9. Розова, М. С. (2016). Печатная и онлайн-журналистика: Сравнительный анализ. М.: Логос.
10. Кириллов, И. А. (2022). Интернет-СМИ и их влияние на восприятие информации. Журналист, 28(1), 22-35.
11. Маковой, О. В. (2020). Интерактивность и медийные форматы в онлайн-журналистике. Проблемы медиа, 18(4), 57-68.
12. Смирнов, С. В. (2019). Конвергенция и жанры интернет-СМИ. Медиаполе, 24(6), 41-54.
13. Томашевский, К. И. (2017). Авторский стиль в журналистике: Развитие и адаптация в новых медиа. Санкт-Петербург: Питер.
14. Герасимова, Л. И. (2021). Мультимедийность и межличностное взаимодействие в онлайн-изданиях. М.: Академия.
15. Муқим Љ. Журналистикаи чандрасонаї. – Душанбе: Озар, 2019. – 164 с.
16. М. Мукимова «Журналистика чандрасони» опублікована в журналі «Вестник Таджикского национального университета» в 2011 году, том 54, выпуск 1, на страницах 45–48.

17. Журналистикаи чандрасонаї: масъалаҳои омӯзиш ва омодагии мутахассисон [Матн]: Дар бораи махсусияти журналистикаи чандрасонаї ва таълими он // Паёми Донишгоњи миллии Тоҷикистон / Силсилаи филология. – 2013. – №4/3 (113). – С. 259–263.
18. <https://www.asiaplustj.info/ru/news/life/culture/20250518/ot-emigranta-do-tropi-gneva-vzglyad>
19. <https://www.asiaplustj.info/ru/news/life/culture/20250518/ot-emigranta-do-tropi-gneva-vzglyad>
20. <https://www.asiaplustj.info/ru/news/life/culture/20250518/ot-emigranta-do-tropi-gneva-vzglyad>
21. <https://www.asiaplustj.info/ru/news/life/culture/20250518/ot-emigranta-do-tropi-gneva-vzglyad>

МАХСУСИЯТИ КОРҲОИ НАШРИЁТИ ИНТЕРНЕТӢ ВА ТАЪСИРИ ОНҲО БА САБКИ МУАЛЛИФ (ДАР МИСОЛИ СОМОНАИ «ASIA-PLUS»)

Дар мақола вижагиҳои нашрияҳои интернетӣ ва таъсири онҳо ба услуби муаллиф бо таваҷҷуҳ ба манбаи интернетии тоҷикии “Азия-Плюс” баррасӣ шудааст. Технологияҳои муосири иттилоотӣ ва рақамикунории фазои медиа муносибатҳои ба эҷод ва паҳнкунии мундариҷа ба таври назаррас тағйир доданд. Нашрияҳои интернетӣ, ки дар вақти воқеӣ маълумот пешниҳод мекунанд, аз муаллифон талаб мекунанд, ки ба матн муносибатҳои нав гиранд, ки ин бо зарурати кӯтоҳ, равшанӣ ва суръати пешниҳоди мавод алоқаманд аст. Дар мақола таъсири омилҳо ба монанди мултимедиявӣ, оптимизатсияи SEO, инчунин ҳамкорӣ бо аудитория тавассути шарҳҳо ва шабакаҳои иҷтимоӣ ба услуби навиштан таҳлил карда мешавад. Тағйирот дар сохтори матнҳо ва мубокиқсозии онҳо ба форматҳои гуногуни онлайн баррасӣ мешаванд. Дар он, инчунин, таъкид шудааст, ки ин хусусиятҳо ба муаллифон чӣ гуна таъсир мерасонанд, масалан, дар заминаи афзоиши суръати нашр ва зарурати ба назар гирифтани талаботи аудитория. Як ҷанбаи муҳим ин аст, ки чӣ гуна кор дар ВАО-и онлайн маҳорат ва услуби касбиро ташаккул дода, барои рӯзноманигорон, бахусус мутахассисони ҷавон, ҷолибҳо ва имкониятҳои нав фароҳам меорад. Бо истифода аз мисоли сомонаи «Азия-Плюс» мо дида мебароем, ки чӣ гуна нашрияҳои интернетӣ ба тағйири равишҳои анъанавӣ ба услуби муаллифӣ мусоидат мекунанд ва ин ба дарки мавод аз ҷониби хонандагон чӣ гуна таъсир мерасонад.

КАЛИДВОЖАҲО: нашрияҳои интернетӣ, услуби муаллифӣ, Азия Плюс, журналистика, журналистикаи онлайн, унсурҳои мултимедиявӣ, SEO, мубокиқсозии услуб, муоширати аудитория, синну соли рақамӣ.

ОСОБЕННОСТИ РАБОТЫ ОНЛАЙН-ИЗДАНИЙ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА АВТОРСКИЙ СТИЛЬ (НА ПРИМЕРЕ САЙТА "АЗИЯ-ПЛЮС")

В статье рассматриваются особенности работы онлайн-изданий и их влияние на авторский стиль, с фокусом на таджикском интернет-ресурсе «Азия-Плюс». Современные информационные технологии и цифровизация медиaprостранства значительно изменили подходы к созданию и распространению контента. Онлайн-издания, предоставляющие информацию в реальном времени, требуют от авторов новых подходов к тексту, что связано с необходимостью краткости, ясности и скорости подачи материала. В статье анализируется влияние таких факторов, как мультимедийность, SEO-оптимизация, а также взаимодействие с аудиторией через комментарии и социальные сети, на стиль написания. Рассматриваются изменения в структуре текстов и их адаптация к различным онлайн-форматам. Также подчеркивается, как эти особенности влияют на авторов, например, в контексте увеличения оперативности публикаций и необходимости учитывать запросы аудитории. Важным аспектом является то, как работа в онлайн-СМИ формирует профессиональные навыки и стиль, создавая новые вызовы и возможности для журналистов, особенно для молодых специалистов. На примере сайта «Азия-Плюс» исследуется, как онлайн-издания способствуют изменению традиционных подходов к авторскому стилю, и как это влияет на восприятие материалов читателями.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: онлайн-издания, авторский стиль, "Азия-Плюс", журналистика, интернет-журналистика, мультимедийные элементы, SEO, адаптация стиля, взаимодействие с аудиторией, цифровая эпоха.

FEATURES OF THE WORK OF ONLINE PUBLICATIONS AND THEIR INFLUENCE ON THE AUTHOR'S STYLE (ON THE EXAMPLE OF THE WEBSITE "ASIA-PLUS")

The article examines the features of online publications and their impact on the author's style, with a focus on the Tajik Internet resource "Asia Plus". Modern information technologies and digitalization of the media space have significantly changed approaches to the creation and distribution of content. Online publications that provide information in real time require authors to take new approaches to the text, which is associated with the need for brevity, clarity and speed of presentation of material. The article analyzes the influence of factors such as multimedia, SEO optimization, as well as interaction with the audience through comments and social networks, on the writing style. Changes in the structure of texts and their adaptation to various online formats are considered. It also emphasizes how these features affect authors, for example, in the context of increased efficiency of publications and the need to take into account audience requests. An important aspect is how working in online media shapes professional skills and style, creating new challenges and opportunities for journalists, especially for young professionals. The example

of the Asia-Plus website is used to study how online publications contribute to changing traditional approaches to authorial style, and how this affects the perception of materials by readers.

KEYWORDS: online publications, authorial style, Asia-Plus, journalism, online journalism, multimedia elements, SEO, style adaptation, audience interaction, digital era.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Курбонов Кароматулло Имомалиевич* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси 2 – юм. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. **Телефон:** 904044449.

Сведения об авторе: *Курбонов Кароматулло Имомалиевич* – Таджикский национальный университет, магистр второго курса. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудакӣ, 17. **Телефон:** 904044449.

Information about the author: *Kurbonov Karomatullo Imomalievich* – Tajik National University, second-year master`s student. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. **Phone:** 904044449.

ИҚТИСОД – ЭКОНОМИКА

РУШДИ МУШТАРАКИ КИШВАРҲОИ АЪЗОИ БРИКС ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Асоев Х.С.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

БРИКС як иттиҳодияи байналмилалӣ иборат (дар аввал) аз панҷ кишвар - Бразилия, Русия, Ҳиндустон, Чин ва Африқои Ҷанубӣ ва аз соли 2024 давлатҳои аъзо –Аморати Муттаҳидаи Араб, Арабистони Саудӣ, Миср, Эрон ва Эфиопия дохил гардиданд ва номи ин иттиҳодия **БРИКС+** шуд.

Мубодилаи иқтисодӣ бо ҷаҳони беруна ҳамчун катализатор барои рушди иқтисодии аксарияти кулли кишварҳо амал мекунад. Аз ин рӯ, иштирокчиёни форуми БРИКС ба афзоиши ҳаҷми ҳамкориҳои дучониба ва бисёрҷонибаи иқтисодӣ, ки метавонад ба ҳалли вазифаҳои асосии иҷтимоӣ иқтисодии онҳо: нигоҳ доштани рушди муътадили иқтисодӣ, таъмини шугли аҳоли, афзоиши даромадҳо ва беҳбуди вазъи иқтисодӣ мусоидат намояд, манфиатдор мебошанд.

Пеш аз ҳама, дар бораи кушодани хатҳои қарзии мутақобила бо асъори миллии сухан ронем, ки барои онҳо созишномаҳои дахлдори дучониба имзо кардан лозим аст: эълонии зикршуда характери ҷаҳорҷӯбӣ дорад ва дар назар аст, ки чунин созишномаҳо меёрҳо, истифода ва нигоҳдории онро танзим мекунад. Хатҳои кредитӣ дар таъсис ва тақмили механизмҳои қарздиҳии мутақобила бонкҳои содироту воридот ва бонкҳои рушди панҷ давлат нақши асосиро мебозанд.

Дар оянда гузариши тадриҷан ба ҳисоббаробаркуниҳо бо асъори миллии барои муомилоти тиҷоратӣ ва ғайритиҷоратӣ эҳтимол дорад. Дар оянда бояд бо назардошти эҳтиёҷоти воқеии хидматрасонӣ ба муомилоти иқтисодии берунӣ, қадам ба қадам, чун Чин ва Русия аллакай нисбат ба рубл ва юан кор кардааст.

Гузариш ба асъори миллии дар ҳисоббаробаркуниҳо метавонад ба кишварҳои БРИКС имкон диҳад, ки вобастагии худро аз тағйирёбии қурби асъорҳои захиравӣ коҳиш диҳад ва онҳоро аз зарурати ҷамъ кардани танҳо ин асъорҳо барои нигоҳ доштани мувозинати пардохт озод кунад. Дар оянда вобаста ба суръати ин гузариш имкони истифодабарии асъори умумӣ ё усули нави ҳисобу китоби бисёртарафаро муайян кардан лозим меояд.

Яке аз тарҳҳои муҳими молии БРИКС метавонад таъсиси Бонки Рушд бошад, ки вазифаи аслии он бояд сафарбар кардани захираҳо барои иҷрои тарҳҳои марбут ба тавсеаи зербиноӣ ва рушди устувор дар кишварҳои БРИКС ва кишварҳои рӯ ба тараққӣ бошад.

Муҳимтарин лоиҳаҳои инфрасохтори "панҷгона", ки аз ҷониби Бонки ягонаи рушд маблағгузорӣ мешаванд, метавонанд таъсиси долони Африқои Шимолӣ-Ҷанубӣ бошад, ки аз ҷониби Африқои Ҷанубӣ пешниҳод карда шуда, аз 30 кишвари ҷаҳон мегузарад ва барои табдил додани "сути ниқлиёти" Африқо пешбинӣ шудааст. ва рушди хатҳои роҳи оҳани Русия, ки Аврупоро бо Осиё мепайвандад ва ҳамчун пули транзити қулайи трансконтиненталӣ барои интиқоли молҳои тиҷорати хориҷӣ, ба роҳ мондани ҳамлу нақли мунтазам дар Роҳи бузурги абрешим хизмат мекунад.

Идеяи дар нимаи моҳи ноябри соли 2013 эълоншудаи таъсиси фонди умумии зиддибухронии панҷгоноро бо мазмуни мушаххас пур кардан лозим аст. Маблағгузорӣ аз фонд метавонад барои давлатҳое, ки бо касри тавозуни пардохт ва пардохтпазирии кӯтоҳмуддат дучор меоянд, муроҷиат кунанд. Дар назар дошта шудааст, ки фонда мисли сармояи банки тараққиёт аз ҳисоби захираҳои валютаи

мамлакатҳои иштироккунанда ташкил карда мешавад. Ҳанӯз муайян нашудааст, ки фонд аз кадом асбоб ташкил мешавад, ниҳоят муайян нашудааст, ки ҳаҷми фонд чӣ гуна хоҳад буд.

Дар ҳамин ҳол, коршиносони байналмилалӣ таъкид мекунанд, ки таъсиси ин фонд як воқуниши БРИКС ба бартариҳои СБП ва Бонки Ҷаҳонӣ дар бахши маблағгузориҳои байнидавлатӣ буда, огози фаъолияти ин фонд метавонад ба ислоҳоти ҳанӯз сусти ниҳодҳои мавҷуда тела диҳад.

Дар бунёди соҳаҳои нави саноат тавассути сармоягузориҳои мустақими мутақобила метавонанд фондиҳои муштаракӣ дучонибаи ДИ-и кишварҳои БРИКС, ки лоиҳаҳои сармоягузориро интиҳоб ва амалӣ мекунанд, нақши муҳим мебозанд. Ин шакли ҳамкорӣ аллакай самаранокӣ худро, аз ҷумла, дар муносибат бо Чин собит кардааст: фонди сармоягузориҳои Русияву Чин бо сармояи беш аз 2 миллиард доллар таъсис дода шудааст.

Дар назар аст, ки на камтар аз 70% сармояи он ба лоиҳаҳои Русия ва дигар кишварҳои ИДМ, то 30% дар лоиҳаҳои Чин бо иштироки ширкатҳои русӣ сармоягузорӣ карда шавад. Дар маҷмӯъ, чунин маблағҳои дучониба метавонанд василаи муфид барои идоракунии сармоягузориҳои мутақобилаи кишварҳои БРИКС бошанд.

Бозгашти муайяни иқтисодӣ ба кишварҳои БРИКС метавонад аз ҳисоби иттиҳоди биржаҳо, ки (октябри соли 2011) бо мақсади баланд бардоштани ҷалби сармоягузориҳои байналмилалӣ ба бозорҳои миллии фонди ва баланд бардоштани пардохтпазирии сайтҳо таъсис ёфтааст, оварда шавад.

Ба иттифок биржаи фондиҳои Бразилия BM&F BOVESPA, биржаи MICEX Русия (ки дар ҷараёни ҳамгирӣ бо гурӯҳи RTS аст), Корпоратсияи биржаҳо ва ташкилотҳои клирингии Ҳонконг NKEH (Чин) ва Биржаи фондиҳои Йоханнесбург JSE (Ҷануб) дохил мешаванд. Африка). Биржаи миллии фондиҳои Хиндустон (НСЕ) ва Биржаи фондиҳои Бомбей (Хиндустон) ният доранд, ки пас аз ба ҷо овардани тамоми талаботи расмӣ нисбат ба аъзоёни альянс ба ин иттифок дохил шаванд.

Тибқи иттилои Федератсияи ҷаҳонии биржаҳо (WFE), сармояи умумии ширкатҳои, ки саҳмияҳояшон дар шаш биржаи БРИКС муомила мешаванд, аз 9 триллион зиёд аст. доллари ИМА буда, шумораи умумии эмитентҳо 9,5 ҳазор ширкатро ташкил медиҳад.

Мувофиқи маълумоти Ассотсиатсияи саноати фьючерс, ин биржаҳо 18% ҳаҷми савдои ҷаҳониро бо ҳосилаҳои биржавӣ ташкил медиҳанд. Бо истифода аз бартариҳои иттиҳод, сармоягузориҳои метавонанд дастрасии васеътар ба ҳосилаҳои индекси саҳмҳои кишварҳои узви БРИКС, ки дар платформаҳои кишварҳои паймон бо асбоби маҳаллӣ муомилот карда мешаванд, дастрас бошанд. Ҳамкориҳои биржавӣ рушди минбаъдаи маҳсулоти муштарак ва рушди хидматҳои навро дар бар мегирад.

Тақвияти ҳамкорӣ дар бахшҳои молияи пулӣ ба ҳамкорӣҳо дар чунин соҳаҳои муҳим, аз қабili истихроҷ ва содироти захираҳои табиӣ, технологияҳои наву баланд ва ҳифзи муҳити зист, ки барои ҳар як кишвар муҳим аст, тақони зиёд мебахшад, ҳамкорӣ дар бозори сармоя, аз ҷумла дар биржаҳои фонди барориши облигатсияҳо ва саҳмияҳои котировкавии корхонаҳо, бо роҳи мубодилаи ахбороти байни банкҳои аъзо дар бораи вазъияти молиявӣ иқтисодӣ ва маблағгузориҳои лоиҳаҳо масъалаҳои пешгӯишавандаро самараноктар ҳал кунанд.

Дар сатҳи миллии тақрибан ҳамаи кишварҳои узви БРИКС кӯшишҳои гуногун доранд, то принсипҳои рушди устувор ва «иқтисоди сабз»-ро ба сиёсати миллии ворид кунанд. Ин фаъолият қисман аз ҷараёнҳои байналмилалӣ ҳавасманд мегардад, вале ин бештар ба дарки аҳамияти проблема барои рушди кишварҳо, ҳалли проблемаҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва экологӣ, инчунин ҳифзи захираҳо барои наслҳои оянда вобаста аст.

АДАБИЁТ

1. Декларация, принятая по итогам саммита БРИКС в г. Санья, от 14 апреля 2011 года. URL: http://президент.рф/ref_notes/907 (Дата обращения: 10.04.2014).
2. Делийская декларация БРИКС от 29 марта 2012 года. URL: <http://события.президент.рф/справки/118> (Дата обращения: 14.04.2014).
3. Речь премьер-министра Российской Федерации Д. Медведева на третьей сессии пленарного заседания Конференции ООН по устойчивому развитию «Рио+20», 21 июня, 2012 года. URL: <http://government.ru/docs/194> (Дата обращения: 29.01.2014).
4. Совместное заявление глав государств и правительств стран – участниц Второго саммита БРИК (Бразилия, Россия, Индия, Китай) от 15 апреля 2010 г. URL: <http://archive.kremlin.ru/4567> (Дата обращения: 3.04.2014).
5. Совместное заявление лидеров стран БРИК. 16 июня 2009 года, Екатеринбург. URL: <http://archive.kremlin.ru/text/docs/2009/06/2172>. (Дата обращения: 3.04.2014).
6. Совместное коммюнике 11-й встречи министров иностранных дел Российской Федерации, Республики Индии и Китайской Народной Республики. URL: <http://www.mid.ru/bdomp/nsrasia.nsf/3a> (Дата обращения: 22.01.2014).
7. Этеквинская декларация и Этеквинский план действий БРИКС. URL: <http://www.mid.ru/brics/doc44245> (Дата обращения: 14.02.2014).
8. BRICS: Action Plan 2012-2016 for Agricultural Cooperation of BRICS Countries, March 2012, <http://www.bricsindia.in/actionPlan.html> (Дата обращения: 22.01.2014).

РУШДИ МУШТАРАКИ КИШВАРҲОИ АЪЗОИ БРИКС ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Дар мақолаи мазкур марҳилаҳои асосии ба ҳам пайвандшавии гурӯҳи интеграсионии БРИКС вобаста ба саммитҳои барпонамудаи он нишон дода шудааст. БРИКС ислохот ва такмили низоми байналмилалӣ асрорро, ки системаи универсалии асҳори захиравии байналмилалиро таъмин мекунад ва эътиодно дастгирӣ мекунад. Инчунин, БРИКС дар бораи нақши ҳуқуқи махсуси қарзгирӣ дар низоми мавҷудаи асҳори байналмилалӣ истикбол мекунад.

КАЛИДВОЖАҲО: гурӯҳи интеграсионӣ, муттаҳид шудан, равобити мутақобила, таъсири идеология, минтақаи нуфуз, саноати муосир, соҳаи кишоварзӣ, робитаҳои тиҷоратӣ.

СОВМЕСТНОЕ РАЗВИТИЕ СТРАН БРИКС В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

В данной статье обозначены основные этапы интеграции интеграционной группы БРИКС и её саммиты. БРИКС поддерживает реформу и совершенствование международной валютной системы, которая предусматривает универсальную систему международных резервных валют и доверия. БРИКС также приветствует роль специального кредитного закона в современной международной валютной системе.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: интеграционная группа, интеграция, взаимодействие, влияние идеологии, сфера влияния, современная промышленность, сельское хозяйство, торговые отношения.

CO-DEVELOPMENT OF THE BRICS COUNTRIES IN THE CURRENT CONTEXT

This article outlines the foundations for creating a BRICS integration group in the world. If the BRICS will fully play its role, it will unite in case of strong relations between member countries, as well as with other countries under the influence of its ideology. Naturally, all the BRICS countries have a large economy and play an important role, and together, after a strong unification, this role will be much larger and more important.

KEYWORDS: integration group, integration, interaction, influence of ideology, sphere of influence, modern industry, agriculture, trade relations.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Асоев Хайриддин Сафарович* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуҷуми кафедраи иқтисодиёти ҷаҳонӣ. **Суроға:** 734005, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+992) 908825000.

Сведения об авторе: *Асоев Хайриддин Сафарович* - Таджикский национальный университет, магистр второго курса кафедры мировая экономика. **Адрес:** 734005, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992) 908825000.

Information about the author: *Asoev Khairiddin Safarovich* - Tajik National University, second year Master of world economy Department. Address: 734005, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: (+992) 908825000

НАҚШИ НИЗОМИ ХАЗИНАДОРӢ ДАР ИДОРАКУНИИ МОЛИЯИ ДАВЛАТӢ

Исматӣ Н.М.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Низоми хазинадорӣ шакли мутамаркази иҷроии буҷети давлатӣ буда, дар он тамоми даромад ва хароҷоти буҷет тавассути мақомоти хазинадорӣ ҳамчун тақсими карда мешавад.

Хазинадорӣ мақомоти давлатиест, ки иҷроии буҷет, хизматрасонии хазинавӣ барои ҳамаи сатҳҳои буҷетро амалӣ менамояд, инчунин истифодаи мақсадноки маблағҳои буҷетро дар марҳилаи иҷро назорат мекунад.

Ба маънои васеътар, низоми хазинадорӣ маҷмуи механизмҳои ташкилӣ, ҳуқуқӣ ва техникаӣ мебошад, ки иҷроии мутамарказ ва шаффофии буҷетро тавассути суратҳисоби ягонаи хазинадорӣ (СТА) таъмин менамояд.

«Низоми иҷроии буҷети хазинадорӣ як шакли механизми буҷетӣ мебошад, ки дар он тамоми амалиётҳо оид ба воридоти даромадҳо ва иҷроии хароҷоти буҷет тавассути суратҳисоби ягонаи дар Бонки марказӣ ё бонки ваколатдор кушодашуда таҳти назорати мақомоти хазинадорӣ амалӣ карда мешаванд» [1].

Тибқи равишҳои муосир вазифаҳои асосии низоми хазинадорӣ иборатанд:

1. Хизматрасонии хазинавӣ барои иҷроии буҷет дар ҳама сатҳҳо;
2. Пардохтҳо аз рӯи уҳдадориҳои буҷет;
3. Баҳисобгирӣ ва ҳисоботдиҳӣ оид ба амалиётҳо бо маблағҳои буҷетӣ;
4. Назорат оид ба истифодаи мақсадноки маблағҳои буҷетӣ;
5. Идоракунии пардохтпазирии буҷет тавассути суратҳисоби ягонаи хазинадорӣ (СЯХ);
6. Назорати мавҷудият ва ҳаҷми дастгирии молиявии хароҷот [2].

Мақсади низоми хазинадорӣ таъмини иҷроии самаранок, шаффоф ва назоратшавандаи буҷет, инчунин баланд бардоштани эътимод ба молияи давлатӣ мебошад.

Вазифаҳои асосӣ:

- Мутамарказ ва муттаҳидсозии захираҳои молиявии давлатӣ;
- Таъмини иҷроии ғаври ва пурраи буҷет;
- Баланд бардоштани шаффофият ва ҳисоботдиҳии расмиёти буҷетӣ;
- Кам кардани истифодаи нодурусти маблағҳои буҷетӣ;
- Нигоҳ доштани пардохтпазирӣ ва устувории молиявии низоми буҷет.

«Вазифаҳои низоми хазинадорӣ ба таҳкими интизоми молиявӣ, кам кардани тафовути пули нақд ва баланд бардоштани самаранокии идоракунии молияи давлатӣ нигаронида шудаанд» [3].

Низоми хазинадорӣ институти асосии идоракунии молиявӣ буда, татбиқи самаранокии сиёсати буҷети давлатиро дар марҳилаи иҷроии буҷет таъмин менамояд. Нақши он дар шароити маҳдуд будани захираҳо, зарурати ошкорбаёнӣ ва мустаҳкам намудани интизоми молиявӣ меафзояд.

Ба воситаи мақомотҳои хазинадорӣ марказонидани иҷроии буҷет имконият медиҳад:

- ҳамчун кардани маблағҳои буҷетӣ дар Ҳисоби ягонаи хазинадорӣ (СТА);
- идоракунии мутамаркази ҳаракати маблағҳо амалӣ намояд;
- кам кардани камбудии нақдӣ ва беҳтар кардани пардохтпазирии буҷет;
- кам кардани такрори вазифаҳо дар шӯъбаҳои гуногун.

«Низоми хазинадорӣ мутамарказшавии тамоми даромадҳо ва пардохтҳои буҷетро дар Ҳисоби ягонаи хазинадорӣ таъмин менамояд, ки ба давлат имкон

медиҳад, ки пардохтпазириро самаранок идора карда, хароҷотро ба нақша гирад ва назорати иҷрои онҳоро таъмин намояд».

«Марказонии иҷроӣ буҷет ба таъсиси низоми шаффоф, самаранок ва ҳисоботдиҳии ҳаракати маблағҳои буҷетӣ мусоидат мекунад».

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низоми ҳазинадорӣ аз соли 2001 ҷорӣ карда шуд, ки ин имкон дод, ки истифодаи нодурусти маблағҳои буҷетӣ хеле кам карда, идоракунии гардиши буҷет беҳтар карда шавад.

Низоми ҳазинадорӣ шаффофият ва ҳисоботдиҳиро дар иҷроӣ буҷет тавассути:

- пешбурди баҳисобгирии мутамаркази ҳамаи амалиётҳо бо маблағҳои буҷетӣ;
- ташкили базаи ягонаи иттилоотӣ оид ба воридот ва хароҷот;
- имконияти мониторинги оперативии иҷроӣ буҷет дар вақти воқеӣ;
- кам кардани хатарҳои коррупсионӣ тавассути кам кардани даҳолати дастӣ.

«Механизми ҳазинадорӣ ҳисоботдиҳии хароҷоти давлатиро тимкон медиҳад, ки ҳаракати маблағҳои буҷетӣ то ба гирандаи ниҳой пайгирӣ карда шавад».

«Шаффофият дар иҷроӣ буҷет шартӣ муҳимми эътимоди мардум ба ниҳодҳои давлатӣ буда, дар ин раванд низоми ҳазинадорӣ нақши калидӣ дорад».

Иҷроӣ буҷети ҳазинадорӣ ба механизмҳои махсус таҳияшуда асос меёбад, ки истифодаи пурра, саривақтӣ ва мақсадноки маблағҳои буҷетиро таъмин менамояд. Воситаҳои асосӣ ҳисобҳои шахсӣ, системаи назорати хароҷоти нақдӣ ва ҳалли рақамӣ (ҳазинадорӣ электронӣ) мебошанд.

Ҳисоби шахсӣ - суратҳисоби инфиродии баҳисобгирии муҳосибӣ мебошад, ки аз ҷониби мақомоти ҳазинадорӣ барои маъмури маблағҳои буҷетӣ ва гирандагон кушода мешавад, ки амалиёти хароҷот ва воридотро инъикос менамояд.

Назорат аз болои хароҷоти ҳазинаҳо - низоми расмӣ аст, ки имкон медиҳад ҳаракати маблағҳо дар марҳилаи иҷроӣ ҳазинаҳои буҷет бо мақсади пешгирии истифодаи нодурусти захираҳо пайгирӣ намояд.

Ҳазинадорӣ электронӣ (ҳазинадорӣ электронӣ) - маҷмуи қарорҳои автоматиконидашудааст, ки иҷроӣ рақамии буҷет, аз ҷумла пешниҳоди дархостҳо, тасдиқи хароҷот, чараёни ҳуҷҷатҳо ва мониторинги иҷроӣ буҷетро дар вақти воқеӣ таъмин мекунад.

Дар Тоҷикистон низоми электронии ҳазинадорӣ мавҷуд аст, ки бо таснифи буҷет, лимитҳо ва низоми идоракунии қарзи давлатӣ муттаҳид шудааст.

Дар Қазоқистон ва Ўзбекистон низомҳои ба ин монанд, ба дархосткунандагон имкон фароҳам меоранд, то дархостҳои худро пешниҳод намуда, иттилооти заруриро оид ба иҷроӣ дар тартиби онлайн ба даст оранд.

АДАБИЁТ

1. Мельник М. В., Любимцев Н. И. Государственные и муниципальные финансы. / М.В. Мельник, Н.Г. Любимцев. — М.: Юрайт, 2022).
2. Ковалев В. М. Финансовая система государства. / В.М. Ковалев. — М.: Инфра-М, 2021).
3. Лавров А. В., Воронова Л. К. Государственные финансы. / А.В. Лавров, Л.К. Воронова. — М.: Дело, 2020.
4. Hull J.C. Risk Management and Financial Institutions. — 6th ed. — Wiley, 2022. — 848 p.
5. Sparrow K. Managing Investment Risk: A Guide for Portfolio Managers. — Routledge, 2020. — 276 p.
6. Chapman S. Corporate Risk Management. — Palgrave Macmillan, 2021. — 342 p.

НАҚШИ НИЗОМИ ҲАЗИНАДОРӢ ДАР ИДОРАКУНИИ МОЛИЯИ ДАВЛАТӢ

Дар мақола аҳамияти низоми ҳазинадорӣ ҳамчун воситаи асосии идоракунии самаранокӣ молияи давлатӣ баррасӣ мешавад. Дар он вазифаҳои асосии ҳазинадорӣ, аз ҷумла мутамарказсозии иҷроӣ буҷет, таъмини шаффофияти гардиши молиявӣ ва назорат аз болои хароҷоти пули нақд ошкор карда шудааст. Ба механизмҳо ва воситаҳои иҷроӣ буҷети ҳазинадорӣ, аз қабилӣ суратҳисобҳои шахсӣ, ҳазинадорӣ электронӣ ва технологияҳои назорати рақамӣ таваҷҷуҳи махсус зоҳир карда мешавад. Дар он инчунин таъсири системаи ҳазинадорӣ ба баланд бардоштани интизоми буҷет ва тақсими оқилонаи маблағҳои буҷетӣ таҳлил карда мешавад. Дар ҷамъбаст, ҷиҳати тақмили низоми ҳазинадорӣ

дар заминаи баланд бардоштани устуворию молиявӣ ва самаранокии бахши давлатӣ пешниҳодҳо пешниҳод карда мешаванд.

КАЛИДВОЖАҲО: низоми хазинадорӣ, молияи давлатӣ, иҷрои буҷет, ҳисобҳои шахсӣ, назорати хазинадорӣ, интизомии буҷет, хазинадории рақамӣ, хадамоти хазинавӣ.

РОЛЬ СИСТЕМЫ КАЗНАЧЕЙСТВА В УПРАВЛЕНИИ ГОСУДАРСТВЕННЫМИ ФИНАНСАМИ

В статье рассматривается значение казначейской системы как ключевого инструмента эффективного управления государственными финансами. Раскрываются основные функции казначейства, включая централизацию исполнения бюджета, обеспечение прозрачности финансовых потоков и контроль за кассовыми расходами. Особое внимание уделено механизмам и инструментам казначейского исполнения бюджета, таким как личные счета, электронное казначейство и технологии цифрового контроля. Также анализируется влияние казначейской системы на повышение бюджетной дисциплины и рациональное распределение бюджетных средств. В заключение приводятся предложения по совершенствованию казначейской системы в контексте повышения финансовой устойчивости и эффективности государственного сектора.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: казначейская система, государственные финансы, исполнение бюджета, личные счета, казначейский контроль, бюджетная дисциплина, цифровое казначейство, кассовое обслуживание

THE ROLE OF THE TREASURY SYSTEM IN PUBLIC FINANCE MANAGEMENT

The article examines the importance of the treasury system as a key tool for effective public finance management. It reveals the main functions of the treasury, including centralization of budget execution, ensuring transparency of financial flows and control over cash expenditures. Particular attention is paid to the mechanisms and tools of treasury budget execution, such as personal accounts, electronic treasury and digital control technologies. It also analyzes the impact of the treasury system on increasing budget discipline and rational distribution of budget funds. In conclusion, proposals are made for improving the treasury system in the context of increasing financial stability and efficiency of the public sector.

KEYWORDS: treasury system, public finances, budget execution, personal accounts, treasury control, budget discipline, digital treasury, cash services.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Исматӣ Нуриддин Муҳаммадҷон* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистри курси дуҷуми кафедраи молия ва сӯғурта. **Суроға:** 734005, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 907 39 92 92**.

Сведения об авторе: *Исматӣ Нуриддин Муҳаммадҷон* - Таджикский национальный университет, магистр второго курса кафедры финансы и страхования. **Адрес:** 734005, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 907 39 92 92**.

Information about the author: *Ismati Nuriddin Muhammadjon* - Tajik National University, second year Master of Finance and Insurance Department. Address: 734005, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **(+992) 907 39 92 92**.

МУАММОҲОИ НИЗОМИ АНДОЗ ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

*Гулов Ш.М., Қаландаров Р.С.,
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*

Муаммоҳои низоми андозбандӣ дар ҳама давраи замон фикрҳои иқтисодчиёни ҷаҳон, файласуфон ва инчунин кормандони сохторҳои гуногуни кишварро ҷалб месозад. Пушида нест, ки барои беҳбудии зиндагии мамлакат пеш аз ҳама ба эътидол овардани ҳолати молиявии хазинаи кишвар шарту зарур аст. Хушбахтона дар ин самт давлати мо низ ба пешравиҳо бо тадриҷ ноил гашта истодааст, ки бо муваффақият ҷамбасти гардидани риштаи молиявии нақшаҳои ҳукумат далели ин гуфтаҳо аст.

Вале барои боз ҳам беҳбудӣ бахшидан ба ин соҳаи муҳими ҳаёт муаммоҳо ва омилҳои зиёде садди роҳи молиячиёни мамлакат мегардад. Ба ҳамаи мо маълум аст, ки барои ғани гардонидани буҷети кишвар пеш аз ҳама солимгардонии баъзаи молиявӣ, сарчашмаҳои бозэтимоди андозсупор зарур аст, ки бояд қисми воридоти буҷети ҷумҳуриро таъмин намояд.

Яъне, бештари воридоти буҷет бояд аз ҳисоби гардиши моли дохила ва фаъолияти корхонаҳои истеҳсоли таъмин гардад, на аз ҳисоби хариду фурӯши молҳои ба ҷумҳурӣ воридшаванда. Зеро давлатҳое, ки аз онҳо мол ворид карда мешавад, дар ҳолати ба кризис дучор гаштан барои ҳимояи бозори дохилии худ метавонанд содироти молро аз қаламрави худ кам намоянд ва ин ба воридоти андоз ба ҷунин фаъолият мансуббудаи ҷумҳурӣ таъсири манфӣ мерасонад.

Муаммоҳои асосии солимгардонии вазъи молиявӣ ва беҳдошти фаъолияти гардиши дохила ҳам дар соҳаи саноат ва ҳам дар соҳаи хоҷагии қишлоқ аз гузаронидани ислоҳоти иқтисодӣ вобаста аст. Вале ин ислоҳот бе гузаронидани ислоҳоти бонкӣ, бе дигаргунсозии сиёсати пулию қарзидихӣ ва андозу буҷавӣ имконнопазир мебошад, зеро барои ворид намудани воситаҳои нави истеҳсоли ҳам қарзи камфоизаи бонкӣ ва ҳам сабукиҳои андозбандӣ зарур мебошад. Яке аз муаммоҳои пурра ворид нагардидани андоз ба буҷет ин набудани ҳисоби аниқи андозсупорандагон ва манбаҳои андозситонӣ мебошад. Масалан, бисёре аз манбаҳои андозсупор солҳои сол фаъолият накарда, дар қайди давлат меистанду муҳрҳои идораву ташкилоти худро барои амалиёти қалбаки ва даромади муфт истифода мебаранд. Дар натиҷа манбаи андозбандӣ кам нишон дода мешавад ва дар вақти гузаронидани санҷишҳо муайян намудани ҷунин ҳуҷҷатҳо хеле душвор аст. Аз ин рӯ, бояд суратҳои ҷунин корхонаҳои бефаъолият баста шуда, ба амалиёти қалбакии онҳо хотима дода шавад.

Муаммои дигари ба буҷет кам ворид гардидани маблағҳо аз арзиши аслии амволи ғайриманқули шахсони воқеӣ (хонаҳои истиқоматӣ, офисҳо, биноҳои фурӯхташавандаи соҳаҳои савдо ва хизмати маишӣ) он аст, ки ҷунин ашхос дар ҳуҷҷатҳои инвентаризатсионӣ арзиши биноҳои истиқоматӣ ва ҳукуматино яқчанд баробар кам нишон дода, ба ин восита ба буҷети давлат маблағҳои ночиз ворид месозанд. Яъне, ин рӯйдоди номатлуб ба воридоти андоз аз амволи ғайриманқул ва инчунин воридоти боқи давлатӣ таъсири манфӣ мерасонад. Дар сурати муайян намудани арзиши аслии бозори ин амвол воридоти ин ду сарчашмаи воридоти яқчанд баробар зиёд мегардад.

Барои ба низоми даровардани арзиши амволи ғайриманқул Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳти №16, аз 18.01.2000 қабул гардида буд, вале мутаассифона барои иҷрои саривақтию дурусти он ташкилотҳои масъул кам фаъолият нишон медиханд.

Бояд қайд кард, ки рафти татбиқи амалии Дастури методӣ дар бораи тартиби маҷбуран ситонидани андозҳо ва таъмини иҷрои қарорҳои Раиси Кумитаи андоз дар

ин самт, инчунин рафти татбиқи Кодекси ҳукуквайронкунии маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар аксари мақомоти ҳудудии андоз нокифоя мебошад.

Масъалаи зиёдшавии бақияи қарзи андозҳо ва пардохтҳо ва самаранок татбиқ намудани чораҳои маҷбуран ситонидани онҳо яке аз муаммоҳои муҳимтарини соҳа ба ҳисоб мераванд.

Бояд қайд намуд, ки то ҳол аз ҷониби мақомоти ҳудудии андоз ворид намудани тағйири иловаҳо ба нақшаҳои тасдиқнамудаи Кумитаи андоз идома ёфта истодааст, ки ин ба иҷроии андозҳо дар мувофиқа бо нақшаҳои тасдиқнамудаашон таъсири манфӣ мерасонад.

Раёсатҳои андоз дар вилоятҳои Хатлону Суғд, шаҳрҳои Ваҳдату Турсунзода ва ноҳияи Рӯдакӣ иҷроии нақшаи андоз аз амволи ғайриманқуло дар натиҷаи тағйир додани он таъмин намудаанд. Ҳолатҳои тағйир додани нақша аз ҷониби мақомоти ҳудудии андоз доир ба андоз аз соҳибони воситаҳои нақлиёт, аксизҳо, андоз аз арзиши иловашуда, андози замин, андоз аз истифодабарандагони роҳҳои автомобилгард, андози ҳадди ақал аз даромад, андоз аз даромад низ ба назар мерасанд.

Дар соҳаи хоҷагии кишоварзӣ ҳангоми таҳлили андози иҷтимоӣ пурра нишон наодани шумораи саҳмдорон низ ба кам ворид шудани андози иҷтимоӣ оварда мерасонад.

Камбудиву норасоӣҳо ва қонунвайронкунии ошкоргардида нишондиҳандаи фаъолияти ғайриқаноатбахши нозиротҳои андоз доир ба ҷамъоварии андози иҷтимоӣ ва мавҷуд будани захираҳои воқеии он мебошанд. Бинобар ҳамин, мақомоти ҳудудии андоз бояд аз имкониятҳои воқеӣ самаранок истифода намоянд ва иҷроии нақшаи андози иҷтимоиро таъмин созанд.

Гарчанде ки нақшаи андози иҷтимоӣ дар маҷмӯи иҷро шуда бошад ҳам, иҷроии нақшаи андози иҷтимоӣ аз ҳисоби ташкилотҳои буҷетӣ таъмин нагардидааст, ки он аз мушкilot ва проблемаҳои маъмурикунонии ин намуди андоз дар қисмати ташкилотҳои буҷетӣ вобастагӣ дорад. Бояд қайд намуд, ки мафҳум ва меъёрҳои ташкилотҳои буҷетӣ барои мақсадҳои андозбандӣ дар Кодекси андоз муқаррар шудааст ва бинобар ҳамин, ҳангоми баҳисобгирии бақайдгирии ташкилотҳои буҷетӣ дар мақомоти номбурдаи давлатӣ бояд ягон мушкilot ва нофаҳмӣ ба миён наояд.

Дар натиҷаи вайрон кардани талаботи Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон як қатор андозсупорандагон гарчанде, ки ба гурӯҳи ташкилотҳои буҷетӣ дохил шаванд ҳам, дар шуъбаҳои Агентии давлатии суғуртаи иҷтимоӣ ва нафақа ва мақомоти андоз ба сифати ташкилотҳои ғайрибуҷетӣ ва баръакс ташкилоти ғайрибуҷетӣ ба сифати ташкилотҳои буҷетӣ ба қайд гирифта шудаанд.

Масъалаи дигар ин зиёда аз меъёрҳои муқарраршуда нодуруст ба ҳисоб гирифтани маблағи хароҷоти ин ташкилотҳо мебошанд, ки онҳо дар ҳолатҳои дахлдор ба кормандони худ пардохт карда, онро ҳамчун хароҷот дар эълумии андози иҷтимоӣ дарҷ менамоянд ва дар натиҷа маблағи андози иҷтимоӣ дар ҳамин ҳаҷм ба буҷети суғуртаи иҷтимоӣ кам ворид мегардад.

Масалан, тибқи тартиби муқарраршуда хароҷот оид ба табобати санаторию курортӣ (роҳхатҳо), ки ба таркиби хароҷот дохил карда мешавад, набояд аз 1,4 фоизи маблағи ҳисобшуда зиёд бошад.

Аммо дар рафти санҷиши гурӯҳи корӣ муайян гардид, ки дар як қатор ташкилотҳо маблағи хароҷоти табобати санаторию курортиро ба ҷойи 1,4 фоиз, аз 2,5 то 4,9 фоиз ба ҳисоб гирифта, дар ҳамин ҳаҷм маблағи андози иҷтимоии пардохташавандаро кам кардаанд.

Таҳлили рафти андозсупории супорандагони андоз аз арзиши иловашуда аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки як қисмати калони онҳо бо баҳонаи доштани изофапулӣ оид ба андоз аз арзиши иловашуда аз пардохти андозҳо ва пардохтҳо саркашӣ намуда, солҳои дароз ба маблағҳои ночиз андоз месупоранд. Аз оғози соли 2009 сар карда бо назардошти дар маъмурикунонии андоз аз арзиши иловашуда аҳамияти ҳалқунанда

доштани истифодаи ҳисобнома-фактураҳо ва бо мақсади пешгирӣ намудани амалҳои ғайриқонунии андозсупорандагон ҳангоми барасмиятдарории муомилот, аз ҷониби мақомоти андоз як қатор чораҳо андешида шуданд, ки ҳоло ҳам идома доранд.

Таҳлили парвандаҳои ҳисоботии андозсупорандагон нишон дод, ки аз тарафи андозсупорандагон ҳангоми пешниҳоди эълومияҳои андоз аз арзиши иловашуда ба он ҳисобнома- фактураҳои замима карда шудаанд, ки дар онҳо Рақами мушаххаси андозсупоранда, муҳри корхона гузошта нашуда, дар баъзе ҳолатҳо санаи тартиб додани ҳисобнома-фактураҳо, ё номи харидори мол, кору хизматрасониҳо дарҷ карда нашудааст, ки бар ҳилофи муқаррароти Кодекси андоз ва Дастурамал оид ба тартиби таҳия (навиштан) ва пешниҳод намудани ҳисобнома-фактураҳо аз рӯйи андоз аз арзиши иловашуда ва аксизҳо ҳамчун ҳуҷҷатҳои ҳисоботашон қатъӣ мебошад.

Ҳангоми қабули эълумияҳо аз тарафи шахсони масъули Нозирот ва шӯбаҳои он ба пуррагии замимаҳо, дурустии таҳия ва пешниҳоди ҳисобнома-фактураҳо аз рӯйи андоз аз арзиши иловашуда ва аксизҳо, маълумотҳо дар бораи имтиёзҳо ва дигар маълумотҳо диққати зарурӣ дода намешавад.

Гузaronидани назорати камералии ҳисоботҳои андозсупорандагон низ айни замон ҷавобгӯии талабот нест, зеро на ҳамаи ҳисоботҳои андозсупорандагон мавриди назорати камералӣ қарор дода шуда, на ҳамаи масъалаҳо ва намудҳои андоз таҳлил мегарданд.

Бинобар ҳамин, Нозиротро зарур аст, ки ҳамаи камбудҳои дар рафти санҷиш ошкоршударо ислоҳ карда, аз он ҳулосаҳои даркорӣ бароварда, ҳиссаи маблағҳои аз ҳисоби корхонаҳои калон воридшавандаро бештар намояд.

Масъалаи бо андозбандӣ фаро гирифтани шаҳрвандони хориҷиро, ки дар қаламрави шаҳру ноҳияҳои ҷумҳурӣ фаъолият мебаранд, ба роҳ монанд. Кумитаи андоз қаблан тибқи мактубҳои тавзеҳотию дастурӣ аз 28 декабри соли 2009 (№3658/9.21), аз 25 январи соли 2010 (№198/9-1), аз 7 парели соли 2010 (№1066/9-21), аз 25 майи соли 2010 (№1684/9-1) ва аз 2 сентябри соли 2010 (№ 3184/9) ҳатто рӯйхати шаҳрвандони хориҷиро бо нишон додани ному насаб, суроғаи зист ва намуди фаъолият барои ба андозбандӣ ҷалб кардани онҳо ба мақомоти ҳудудии андоз ирсол намуда буд. Ба рӯйхат танҳо ҳамон шаҳрвандони хориҷӣ нишон дода шуда буданд, ки барои бо фаъолият машғул шудан иҷозат доранд. Мутаассифона маълумотҳои пешниҳодшуда нопурра буда, характери умумӣ дошта, ҳақиқати ҳолро дуруст инъикос наменамоянд, назоратии мақомоти ҳудудии андоз ҳоло ҳам ба талаботи рӯз ҷавобгӯ намебошад.

Ҳулоса муаммоҳои ҷойдошта вобаста ба ҳисоботҳои расмӣ Кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон оварда шуда, ҷиҳати бартараф намудани он тадбирҳои гуногун андешида шуда истодаанд. Ҳалли ин масъалаҳо ба рушди низоми андоз сабаб гардида, ба инкишофи иқтисодӣ метавонад мусоидат намояд.

АДАБИЁТ

1. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон, бо назардошти тағйиру иловаҳо. 01.01.2017., Душанбе «Шарқи озод». 2017 с.
2. Ф. Шомуродов. Асосҳои системаи миллии андози Ҷумҳурии Тоҷикистон. Китоби дарсӣ. Душанбе «ЭР-граф» 2009 с.
3. Улугходжаева Х.Р. Налоги и налогообложение РТ. Учебник / Х.Р. Улугходжаев. - Душанбе. 2009 г.
4. Улугхоҷаева Х.Р. Андоз ва андозбандии ҚТ / Х.Р. Улугхоҷаева. - Душанбе, Ирфон. 2004 с.
5. Налоги и налогообложение: Учебное пособие для вузов / И.Г. Русакова, В.А. Кашин и др.: Под ред. И.Г. Русаковой, В.А. Кошина. -М.: Финансы, ЮИИТН, 1998 г.
6. Налоги. Учебное пособие // под Редакции Д. Г. Черников,-4- е издательство, перераб. и доп. - М.: Финансы и статистика. 2000 г.
7. Мандрогустко О. В. Налоги и Налогообложение. Учебное пособие. М.: 2003 - 184с.
8. Евстигнеев Е. Н. Основы налогообложения и налогового права. Учебное пособие / Е.Н. Евстигнеев. - М.: 1999. - 120с.

9. Евстигнеев Е.Н. Налоги и налогообложения: Учебное пособие. 2-е издательство, перераб. и доп. - М: ИНФРА - М., 2002. - 320с. - (серия «Высшее образование»).
10. Бердникова Т.Б. Оценка и налогообложение имущество предприятия: Учебное пособие. - М.: ИНФРА - М. 2003. - 233с. - (серия «Высшее образование»).

МУАММОҲОИ НИЗОМИ АНДОЗ ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Дар мақолаи мазкур оиди муаммоҳо, назария ва рушди андозҳо маълумот дода шудааст. Назарияҳои гуногун оиди андозҳо аз нигоҳи мактабҳои мухталифи иқтисодӣ шарҳ дода шуда, хусусиятҳои он дар шароити имрӯза асоснок гардидааст. Инчунин, оид ба муаммоҳои андозбандӣ, сари вақт ворид нагардидани андозҳо ба бучети давлатӣ, мушкilot ва камбудии дар ситонидани андозҳо маънидод карда шудааст. Вобаста ба муносибатҳои андозӣ муаммоҳои ҷойдошта шарҳ дода шуда, хусусиятҳои онҳо оварда шудааст. Инчунин, роҳҳои ҳалли ин муаммоҳо пешниҳод гардида, таъсири онҳо ба рушди иқтисодӣ асоснок шудааст.

КАЛИДВОЖАҲО: андоз, бучаи давлатӣ, сиёсати андоз, андозситонӣ, даромадҳои бучаи давлатӣ, харочотҳои бучаи давлатӣ, сиёсати фискалӣ, сиёсати молиявӣ.

ПРОБЛЕМЫ НАЛОГОВОЙ СИСТЕМЫ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

В этой статье представлена информация о теории и развитии налогов. Разные теории налогообложения объясняются с точки зрения разных экономических школ, а его особенности оправдываются в современных условиях. Также разъяснены проблемы налогообложения, несвоевременная уплата налогов в госбюджет, трудности и недостатки в сборе налогов. В связи с налоговыми отношениями разъясняются существующие проблемы и приводятся их особенности. Также предлагаются пути решения этих проблем, и их влияние на экономическое развитие обосновано.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: налог, бюджет государства, налоговая политика, налогообложение, доходы государственного бюджета, расходы государственного бюджета, фискальная политика, финансовая политика.

PROBLEMS OF THE TAX SYSTEM IN MODERN CONDITIONS

This article provides information on the theory and development of taxes. Different theories of taxation are explained from the point of view of different economic schools, and its features are justified in modern conditions. The problems of taxation, late payment of taxes to the state budget, difficulties and shortcomings in collecting taxes were also explained. In connection with the tax relations, the existing problems are explained and their features are given. Ways to address these issues are also proposed, and their impact on economic development is justified.

KEYWORDS: tax, state budget, tax policy, taxation, state budget revenues, state budget expenditures, fiscal policy, financial policy.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Гулов Шерали Маҳмадсаидович* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, н.и.и., дотсент мудири кафедраи андоз ва андозбандӣ. **Суроға:** 734025 Ҷумҳурии Тоҷикистон ш. Душанбе хиёбони Рӯдакӣ 17. Телефон: **902426655**.

Қаландаров Раҳмидин Садридинович - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти кафедраи андоз ва андозбандӣ. **Суроға:** 734025 Ҷумҳурии Тоҷикистон ш. Душанбе хиёбони Рӯдакӣ 17. Телефон: **555051106**.

Сведения об авторах: *Гулов Шерали Махмадсаидович* — Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент, заведующий кафедрой Налогообложение. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **902426655**.

Каландаров Рахмидин Садридинович — Таджикский национальный университет, магистрант кафедры Налогообложение. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **555051106**.

Information about the authors: *Gulov Sherali Makhmadsaidovich* - Tajik National University, c.e.s., Associate Professor, Head of the Department of Taxation. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **902426655**.

Kalandarov Rakhmidin Sadridinovich - Tajik National University, Master's student of the Department of Taxation. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **555051106**.

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВӢ-МЕТОДИИ ИДОРАКУНИИ ХАВФҲОИ МОЛИЯВӢ ДАР ФАЪОЛИЯТИ САРМОЯГУЗОРӢ

Давлатзода М.А.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Хавфи молиявӣ дар фаъолияти сармоягузорӣ ин эҳтимолияти ба вучуд омадани оқибатҳои номусоиди молиявии вобаста ба номуайянии даромад ва талафоти эҳтимолии сармоя дар раванди татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ мебошад. Тибқи таърифи А.Д. Шеремет, таваккали молиявӣ ин эҳтимолияти рух додани зиён ё аз даст додани фоида дар муқоиса бо натиҷаҳои пешбинишуда дар натиҷаи тағйирёбии омилҳои муҳити беруна ё дохилии раванди сармоягузорӣ мебошад [1].

Дар доираи фаъолияти сармоягузорӣ хавфҳои молиявӣ аҳамияти махсус пайдо мекунад, зеро онҳо ҳам ба манфиатҳои кӯтоҳмуддат ва ҳам дарозмуддати сармоягузор таъсир мерасонанд. Онҳо метавонанд дар марҳилаҳои гуногуни давраи сармоягузорӣ - аз омодасозии лоиҳа то ба қор андохтани он ва баромадан аз сармоягузорӣ зоҳир шаванд.

Таснифи хавфҳои молиявӣ асоси муносибати мунтазами таҳлил ва идоракунии онҳо дар фаъолияти сармоягузорӣ мебошад. Дар адабиёти илмӣ ва амалӣ маҷмуи пурраи равишҳо ба таснифи хатарҳо дар асоси меъёрҳои гуногун таҳия шудаанд: аз рӯйи сарчашмаи пайдоиш, хусусияти таъсир, дараҷаи идорашавандагӣ, дараҷаи зухур ва дигар хусусиятҳо.

Таснифи хавфҳои молиявӣ, ки дар адабиёти илмӣ ва таҷрибаи байналмилалӣ оварда шудаанд, доираи васеи таҳдидҳоро фаро мегирад. Ба намудҳои маъмултарини хатарҳо дохил мешаванд:

Хавфи бозорӣ - хавфест, ки бо тағйирёбии шароити бозор (нархи дороиҳо, меъёрҳои фоизӣ, қурби асъор) алоқаманд аст. Он ба арзиши портфелҳои сармоягузорӣ таъсири мустақим дорад ва идоракунии ғайро ба истифода аз абзорҳои молиявии ҳосилавӣ талаб мекунад [2].

Хавфи қарзӣ - ин эҳтимолияти иҷро накардани уҳдадориҳои қарзгиранда мебошад, ки махсусан дар лоиҳаҳое, ки тавассути воситаҳои қарзӣ маблағгузорӣ мешаванд, муҳим аст. Он бо истифода аз моделҳои пешфарз ва арзёбии рейтинг чен карда мешавад.

Хавфи меъёри фоизӣ бо тағйирёбии эҳтимолии меъёрҳои фоизӣ алоқаманд аст, ки ба даромаднокии лоиҳаҳои сармоягузорӣ, бахусус онҳое, ки гардиши пули нақд доранд, таъсир мерасонад.

Хавфи асъорӣ – ҳангоми сармоягузорӣ ба дороиҳои хориҷӣ ё дар шароити ноустувори қурби асъор ба вучуд меояд. Он дар шароити ҷаҳонишавии бозорҳои молиявӣ муҳим аст ва истифодаи усулҳои хеджириро (форвардҳо, опсионҳо ва ғайра) талаб мекунад [3].

Хавфи пардохтпазирӣ ин эҳтимолияти имконнопазирӣ зуд ба даст овардани дороиҳо бидуни талафоти назаррас дар нарх мебошад. Ин махсусан дар даврони бӯҳрон хатарнок аст, вақте ки бозорҳои молиявӣ камтар пешбинӣ мешаванд.

Хавфи амалиётӣ ва хавфи танзимкунанда, инчунин, метавонанд ба татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ таъсир расонанд, махсусан дар соҳаҳои дорои хавфи баланд ё кишварҳое, ки муҳити танзими ноустувор доранд.

Системаҳои муосири идоракунии хавфҳо (системаҳои ERM) маҳз ба ҳамин таснифоти бисёрсоҳавӣ таъсир мекунад, ки имкон медиҳад, ки таъсири якҷояи хавфҳои гуногунро ба портфели сармоягузорӣ муайян ва баҳо диҳад. Дар ин маврид ҳамгироии усулҳои микдорӣ (VaR, Монте-Карло Simulation, CreditMetrics ва ғайра) бо таҳлили сифатии муҳити институтсионалӣ аҳамияти хоса дорад.

Ҳамин тариқ, таснифоти хавфҳо қисми ҷудонашавандаи таҳлили сармоягузорӣ буда, имкон медиҳад, ки стратегияҳои мутавозин ва устувори сармоягузорӣ бо дарназардошти дараҷаи хавф ва даромади пешбинишуда ташаққул дода шаванд.

Хусусияти хавфҳои молиявӣ дар фаъолияти сармоягузорӣ уфуқи дарозмуддати онҳо, мураккабии баланд ва зарурати муттаҳид кардани намудҳои гуногуни хавфҳо дар системаи ягонаи идоракунии мебошад. Равишҳои муосири арзёбӣ ва идоракунии ин хатарҳо истифодаи моделҳои тести стресс, Value-at-Risk (VaR), Монте-Карло Simulation, инчунин татбиқи системаҳои идоракунии хавфҳои корпоративиро (ERM - Management Risk Enterprise), ки дар корҳои К.Спаркс ва С.Чапман таъкид шудааст, дар бар мегирад [4].

Фаъолияти сармоягузорӣ яке аз самтҳои хатарноки фаъолияти молиявӣ ба ҳисоб меравад, зеро он бо номуайянии бисёрпараметрӣ, уфуқи сармоягузори дарозмуддат ва дараҷаи баланди вобастагӣ аз омилҳои иқтисодии хориҷӣ ва институтсионалӣ алоқаманд аст. Хусусияти асосии хавфҳои молиявӣ дар фаъолияти сармоягузорӣ дар табиати мураккаб, динамикӣ ва интегративии онҳо, инчунин мавҷудияти фосилаи байни лаҳзаи сармоягузорӣ ва гирифтани натиҷаҳо мебошад, ки равандҳои баҳодихӣ ва идоракунии хавфҳо ба таври назаррас мушкул мекунад.

Аввалан, хавфҳои фаъолияти сармоягузорӣ, чун қоида, хусусияти дарозмуддат доранд, ки зарурати ба инобат гирифтани омилҳои стратегӣ, аз ҷумла тамоюлҳои макроиқтисодӣ, суботи сиёсӣ, тағйирот дар танзими андоз ва қонуниро муайян мекунад. Чунон ки И.А. Бланк таъкид мекунад, ки қарорҳои сармоягузорӣ ҳамгироии таҳлили стратегиро бо механизмҳои идоракунии номуайяний талаб мекунад, зеро хатарҳо метавонанд дар муддати кӯтоҳ зоҳир нашаванд, вале оқибатҳои назарраси таъхиринопазир дошта бошанд.

Дуюм, хатарҳои сармоягузорӣ бо ҳам хеле алоқаманданд. Хавфи бозор метавонад ба хавфи пардохтпазирӣ табдил ёбад ва идоракунии бесамари хавфи фоизӣ метавонад хавфҳои қарзӣ ва аъсориро зиёд кунад. Ин муносибати мунтазамро ба идоракунии онҳо, аз ҷумла сохтани моделҳои интегралӣ барои арзёбӣ ва санҷиши стресси портфели сармоягузорӣ талаб мекунад.

Сеюм, ба таври дақиқ муайян кардани хавфҳои сармоягузорӣ, махсусан дар бозорҳои ноустувор, нооромии сиёсӣ ё ғангоми татбиқи технологияҳои инноватсионӣ душвор аст. Ин, махсусан, ба лоиҳаҳои венчурӣ ва инфрасохторӣ дахл дорад, ки қисми зиёди хатарҳо табиати идоранашаванда ва эҳтимолӣ доранд ва қабули қарор дар шароити иттилооти маҳдуд сурат мегирад.

Илова бар ин, хусусияти хавфҳои сармоягузорӣ дар зарурати ба назар гирифтани хавфи бебозгашти хароҷоти асосӣ зоҳир мешавад. Баръакси дороиҳои ҷорӣ, сармоягузориҳо аксар вақт пардохтпазир нестанд ва наметавонанд ба осонӣ бозпас гирифта шаванд ё бе талафот дубора тақсим карда шаванд. Ин аҳамияти таҳлили пешакии ҳассосияти лоиҳа, арзёбии меъёри даромади дохилӣ (IRR), давраи баргاردонидани маблағ ва дигар нишондиҳандаҳои хавфро зиёд мекунад.

Ниҳоят, дар шароити муосири рақамисозӣ ва ҷаҳонишавӣ иқтисодиёт бо сарчашмаҳои нави хатарҳо рӯ ба рӯ мешавад: таҳдидҳои киберӣ, омилҳои ESG, ноустувории занҷирҳои ҷаҳонӣ таъминот ва ноустуворӣ дар муҳити иттилоотӣ. Ҳамаи ин аз нав дида баромадани усулҳои анъанавии идоракунии хавфҳои сармоягузорӣ ва мутобиқшавӣ ба шароити идоракунии ҷаҳони хавф бо истифода аз таҳлили маълумоти калон ва моделҳои пешгӯйиро талаб мекунад.

Ҳамин тариқ, хусусияти хавфҳо дар фаъолияти сармоягузорӣ на танҳо дар навъҳои онҳо, балки дар хусусиятҳои зӯхур, арзёбӣ ва идоракунии низ вобаста аст. Татбиқи бомуваффақияти лоиҳаҳои сармоягузорӣ бидуни системаи мувофиқи мониторинг, пешгӯӣ ва кам кардани хатарҳо дар тамоми марҳилаҳои давраи сармоягузорӣ ғайриимкон аст.

АДАБИЁТ

1. Шеремет А.Д. Теория экономического анализа / А.Д. Шеремет. - М.: ИНФРА-М, 2021. - 352 с.
2. Филиппов А.В. Управление кредитными рисками / А.В. Филиппов. - М.: Юрайт, 2020. - 298 с.
3. Бланк И.А. Инвестиционный менеджмент / И.А. Бланк. - К.: Ника-Центр, 2022. - 608 с.
4. Hull J.C. Risk Management and Financial Institutions. - 6th ed. - Wiley, 2022. - 848 p.
5. Sparrow K. Managing Investment Risk: A Guide for Portfolio Managers. - Routledge, 2020. - 276 p.
6. Chapman S. Corporate Risk Management. - Palgrave Macmillan, 2021. - 342 p

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВӢ-МЕТОДИИ ИДОРАКУНИИ ХАВҲОИ МОЛИЯВӢ ДАР ФАӢОЛИЯТИ САРМОЯГУЗОРӢ

Дар мақола ҷанбаҳои назариявӣ ва методологии идоракунии хавфҳои молиявӣ дар фаъолияти сармоягузорӣ баррасӣ карда мешавад. Моҳият ва таснифоти намудҳои асосии хавфҳои молиявӣ, ки ба раванди сармоягузорӣ хосанд: бозорӣ, қарзӣ, ғоизӣ, асъорӣ, пардохтпазирӣ ва амалиётӣ ошкор карда мешавад. Хусусияти зуҳури таваккал дар муҳити сармоягузорӣ аз сабаби хусусияти дарозмуддат, дараҷаи баланди номуайянии ва бисёр омилӣ асоснок карда мешавад. Баррасии равишҳои муосири баҳодихӣ ва кам кардани хатарҳо, аз ҷумла усулҳои микдорӣ (Арзиш дар хатар, таҳлили сценария, моделсозии Монте-Карло), инчунин моделҳои ҳамгирии идоракунии хавфҳои корхона (ERM) пешниҳод карда мешавад. Ба зарурати мутобиксозии идоракунии хавфҳо ба шароити рақамсозӣ ва муҳити ноустувори макроиқтисодӣ диққати махсус дода мешавад. Хулосаҳои мақола ба ташаккули системаи самараноки идоракунии хавфҳои сармоягузорӣ ҳамчун унсuri асосии таъмини устуворӣ ва даромаднокии лоиҳаҳои сармоягузорӣ нигаронида шудааст.

КАЛИДВОЖАҲО: хавфҳои молиявӣ, фаъолияти сармоягузорӣ, идоракунии хавф, таснифи хатар, хавфи бозор, хавфи қарзӣ, Value-at-Risk, стратегияҳои сармоягузорӣ, ERM, идоракунии сармоягузорӣ.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ УПРАВЛЕНИЯ ФИНАНСОВЫМИ РИСКАМИ В ИНВЕСТИЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В статье рассматриваются теоретические и методические аспекты управления финансовыми рисками в инвестиционной деятельности. Раскрыта сущность и классификация основных видов финансовых рисков, присущих инвестиционному процессу: рыночного, кредитного, процентного, валютного, ликвидности и операционного. Обоснована специфика проявления рисков в инвестиционной среде, обусловленная долгосрочностью, высокой степенью неопределённости и мультифакторностью. Представлен обзор современных подходов к оценке и минимизации рисков, включая количественные методы (Value-at-Risk, сценарный анализ, моделирование Монте-Карло), а также интеграционные модели Enterprise Risk Management (ERM). Особое внимание уделено необходимости адаптации риск-менеджмента к условиям цифровизации и нестабильной макроэкономической среды. Выводы статьи направлены на формирование эффективной системы управления инвестиционными рисками как ключевого элемента обеспечения устойчивости и прибыльности инвестиционных проектов.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: финансовые риски, инвестиционная деятельность, риск-менеджмент, классификация рисков, рыночный риск, кредитный риск, Value-at-Risk, инвестиционные стратегии, ERM, управление инвестициями.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASIS OF FINANCIAL RISK MANAGEMENT IN INVESTMENT ACTIVITIES

The article deals with theoretical and methodological aspects of financial risk management in investment activities. The essence and classification of the main types of financial risks inherent in the investment process are revealed: market, credit, interest, currency, liquidity and operational. The article substantiates the specificity of risk manifestation in the investment environment due to the long-term nature, high degree of uncertainty and multifactoriality. A review of modern approaches to risk assessment and minimization is presented, including quantitative methods (Value-at-Risk, scenario analysis, Monte Carlo simulation), as well as integration models of Enterprise Risk Management (ERM). Special attention is paid to the need to adapt risk management to the conditions of digitalization and unstable macroeconomic environment. The conclusions of the article are aimed at the formation of an effective investment risk management system as a key element in ensuring the sustainability and profitability of investment projects.

KEYWORDS: financial risks, investment activity, risk management, risk classification, market risk, credit risk, Value-at-Risk, investment strategies, ERM, investment management.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Давлатзода Меҳроҷиддин Аҳлиддин* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистри курси дуюми кафедраи молия ва сугурта. **Суроға:** 734005, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, хиебони Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+992) 919 43 96 67.

Сведения об авторе: *Давлатзода Мехроджиддин Ахлиддин* - Таджикский национальный университет, магистр второго курса кафедры финансы и страхования. **Адрес:** 734005, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 919 43 96 67**.

Information about the author: *Davlatzoda Mehrojiddin Ahliddin* - Tajik National University, second-year master` student of the Department of Finance and Insurance. **Address:** 734005, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **(+992) 919 43 96 67**.

ТАЪСИРИ СОЗМОНҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ МОЛИЯВӢ БА ИҚТИСОДИЁТИ ҶУМҲУРИ ТОҶИКИСТОН

Кадыров С.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Таъсири созмонҳои байналмилалӣ молиявӣ (МФО) ба иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон назаррас ва гуногунҷанба мебошад. Ин созмонҳо дар дастгирии суботи макроиқтисодӣ, рушди инфрасохтор, ислоҳоти идоракунии давлатӣ ва сиёсати иҷтимоӣ нақши калидӣ доранд.

Ҷумҳурии Тоҷикистон дар низоми байналмилалӣ молиявӣ узви ББТР, ХБА, МАГИ, бонки Байналмилалӣ ҳамкориҳои иқтисодӣ, ассотсиатсияи Байналмилалӣ рушд, корпоратсияи байналмилалӣ молиявӣ гурӯҳи Бонки ҷаҳонӣ ва дигар ташкилотҳои муҳимтарини ҷаҳонӣ мебошад. Дар айни замон, барои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар низоми муносибатҳои байналмилалӣ молиявӣ ташкилотҳои қарзии дастнорас низ мавҷуданд. Ин Бонки Осиёи рушд, Бонки исломии рушд ва бонки сармоягузори Аврупо мебошад, ки бузургтарин бонки ҷаҳонӣ рушд ба ҳисоб меравад.

Ҳангоми ҳамкорӣ бо Ҷумҳурии Тоҷикистон ташкилотҳои байналмилалӣ аз мантиқи стандартӣ муассисаҳои молиявӣ роҳнамоӣ мекунад. Ташкилотҳои байналмилалӣ молиявӣ дар чунин муносибатҳо ба вазифаҳои лоиҳаи мушаххас ва шароите, ки захираҳо ҷудо карда мешаванд, диққати махсус медиҳанд. Аз ҳамаи ташкилотҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо онҳо дар низоми муносибатҳои байналмилалӣ молиявӣ иқтисодӣ ҳамкорӣ мекунад, танҳо Хазинаяи Байналмилалӣ Асёр ва то андозае ББТР вазъи иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистонро ба назар мегиранд ва аз ин рӯ, ҳангоми ҷудо кардани захираҳои молиявӣ сиёсати ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар соҳаи рушди иқтисодиёт ба инобат мегиранд.

Тақмили самтҳои дар боло зикргардида, пеш аз ҳама, бо мақсади таъмини амният ва пешравӣ, ки Ҳукумати Тоҷикистон дар рафти татбиқи ислоҳоти иқтисодӣ ба даст овардааст, равона карда шуда буд. Стратегияи давраи дуюм дар рафти татбиқи худ масъалаҳои зеринро бояд дар бар гирад:

- дар натиҷаи ҷалби сармояи хориҷӣ ба инфраструктураи деҳот, ки дар оянда ҳосилнокии меҳнатро баланд ва шароити некӯаҳволии мардуми деҳотро беҳтар месоад, пешрафти истеҳсолоти соҳаи кишоварзиро таъмин намудан;
- бо роҳи ба сектори хусусӣ додани корхонаҳои давлатӣ кам кардани хароҷоти давлат;
- муҳайё намудани шароити васеъ барои истифодаи хизматрасонии иҷтимоӣ;
- расонидани кумакҳои зарурӣ ба гурӯҳи камбизоати аҳоли;
- таҳти имкониятҳои институтисионалӣ.

Дар баробари ин, Стратегияи дуюм дар тули солҳои банақшагирифташуда ҷалби ин Стратегияи дуюм дар тули солҳои банақшагирифташуда ҷалби сармояи хориҷиро барои соҳаҳои нигоҳдории тандурустӣ, маориф ва бунёди фондҳои иҷтимоӣ дар назар мегирад.

Албатта пӯшида нест, ки дар панҷ сол Ҷумҳурии Тоҷикистон дар асоси Барномаи таъмини пешрафти иқтисодиёти кишвар дар солҳои 2001-2003 метавонад аз Бонки умумиҷаҳонӣ то 1 млрд. доллари ШМА қарз гирад, бояд дар назар дошт, ки минбаъд маблағи зарурӣ бештар барои соҳаҳои энегетика, сохтмони иншооти барқӣ, бунёди корхонаҳои замонавӣ, комплекси агросаноатӣ, объектҳои инфраструктуравӣ ва лоиҳаҳои экологӣ ҷудо карда мешаванд.

Вобаста ба вазъи иқтисодии баамаломата дар солҳои 2001-2010 бо кумаки Бонки умумичаҳонӣ таъмини пешрафти самтҳои муайяни соҳаи иҷтимоӣ аҳаммияти бағоят муҳим дорад. Ба фикри мо дар ин бахш бештар маблағхоро барои дастгирии инфраструктураи иҷтимоӣ дар ноҳияҳо, лоиҳаҳо оид ба ҷиҳозонидани беморхонаҳо бо таҷҳизоти замонавӣ, доир намудани ислоҳот дар соҳаи тандурустӣ, лоиҳаҳо оид ба таълиму тарбия ва омӯзиш равона намудан ба нафъи миллат мебуд. Ба ин гурӯҳ лоиҳаҳо, ҳамчунин, маблағҳо барои ислоҳоти соҳаи кишоварзӣ, ба роҳ мондани саноати истихроҷи маъдан, зиёд намудани истеҳсоли тилло, нукра, ангиштсанг, санги мармар, гази табиӣ ва нафтро низ дохил кардан мумкин аст.

Тибқи маълумоти Вазорати молияи Тоҷикистон 189 миллион долларе, ки Хазианаи байналмилалӣ асъор ба Тоҷикистон чудо кардааст, қарзи имтиёзнок мебошад. Ин маблағ асосан ба соҳаҳои гуногуни иқтисоди миллӣ равона мегардад.

“Бо дарназардошти вазъи имрӯзаи иқтисодӣ ва эҳтимоли зиёди коҳиши ҳаҷми даромадҳои бучети давлатӣ дар соли 2020, бо бартарият барои иҷрои ухдадорихои иҷтимоии давлат, аз ҷумла пардохти музди меҳнат ва дигар пардохтҳои иҷтимоӣ, зиёд намудани ҳаҷми маблағгузориҳо ба соҳаи тандурустӣ, афзоиши ҳаҷми кумақҳои унвонии иҷтимоӣ барои оилаҳо ва шахрвандони камбизоат, инчунин хизматрасонии қарзи беруна ва маблағгузориҳои дигар соҳаҳои иқтисоди миллӣ равона карда мешаванд”, -дар ин бора иттилоъ додааст Вазорати молияи Тоҷикистон.

Мутобиқи шартҳои қарзгирии очилии ХБА, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ухдадор аст, ки ҳар семоҳа дар сомонаҳои расмӣ ҳисоботи истифодаи маблағҳои ҷудогардида, инчунин ҳамасола натиҷаи санҷиши истифодаи ин маблағхоро, ки бояд аз ҷониби Палатаи ҳисоб анҷом дода шавад, нашр намояд.

ХБА аввали моҳи марти соли 2020 ҷиҳати дастгирии молиявии кишварҳои аъзои ин созмон ҷиҳати чудо намудани кумаки молиявӣ дар ҳаҷми 1 триллион доллар хабар дода буд. Дар баробари дигар кишварҳои аъзо Тоҷикистон барои дарёфти қарзи очилӣ ва имтиёзноки ХБА нимаи аввали моҳи марти соли 2020 расман муроҷиат намуд. Дархости Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҷониби ин созмони молиявии ҷаҳонӣ қабул гардида, гуфтушунидҳо таҳти сарпарастии хонум Падмажа Ҳанделвал аз ҷониби ХБА ва муовини якуми Сарвазири Тоҷикистон Давлаталӣ Саид аз ҷониби Ҷумҳурии Тоҷикистон фавран шуруъ шуданд. Дар натиҷаи ин гуфтушунидҳо ҷонибҳои барои ҷалби 80 фоизи квотаи қарзгирии барои Ҷумҳурии Тоҷикистон муайяншуда, яъне 189,0 млн доллари амрикоӣ ҳамчун қарзи имтиёзноки дарозмуддат барои 10 сол бо 5 соли имтиёзӣ ба тавофуқ расиданд.

Роҳбарияти ХБА 6 майи соли равон барои Тоҷикистон чудо намудани 189,0 млн доллари амрикоӣ қарзи имтиёзнок қарор қабул намуд ва маблағҳои мазкур 8 майи соли 2020 ба суратҳисоби махсуси Вазорати молияи Тоҷикистон дар Бонки миллии Тоҷикистон ворид шуданд.

Вазорати молияи Тоҷикистон мегӯяд, ки 189 миллион долларе, ки Хазианаи байналмилалӣ асъор ба Тоҷикистон чудо кардааст, қарзи имтиёзнок мебошад. Ин маблағ асосан ба соҳаҳои гуногуни иқтисоди миллӣ равона мегардад.

“Бо дарназардошти вазъи имрӯзаи иқтисодӣ ва эҳтимоли зиёди коҳиши ҳаҷми даромадҳои бучети давлатӣ дар соли 2020, бо бартарият барои иҷрои ухдадорихои иҷтимоии давлат, аз ҷумла пардохти музди меҳнат ва дигар пардохтҳои иҷтимоӣ, зиёд намудани ҳаҷми маблағгузориҳо ба соҳаи тандурустӣ, афзоиши ҳаҷми кумақҳои унвонии иҷтимоӣ барои оилаҳо ва шахрвандони камбизоат, инчунин хизматрасонии қарзи беруна ва маблағгузориҳои дигар соҳаҳои иқтисоди миллӣ равона карда мешаванд”, -дар ин бора иттилоъ додааст Вазорати молияи Тоҷикистон.

Мутобиқи шартҳои қарзгирии очилии ХБА, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ухдадор аст, ки ҳар семоҳа дар сомонаҳои расмӣ ҳисоботи истифодаи маблағҳои ҷудогардида, инчунин ҳамасола натиҷаи санҷиши истифодаи ин маблағхоро, ки бояд аз ҷониби Палатаи ҳисоб анҷом дода шавад, нашр намояд.

ХБА аввали моҳи март соли 2020 ҷиҳати дастгирии молиявии кишварҳои аъзои ин созмон ҷиҳати ҷудо намудани кумаки молиявӣ дар ҳаҷми 1 триллион доллар хабар дода буд. Дар баробари дигар кишварҳои аъзо Тоҷикистон барои дарёфти қарзи оҷилӣ ва имтиёзноки ХБА нимаи аввали моҳи март соли 2020 расман муроҷиат намуд. Дархости Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҷониби ин созмони молиявии ҷаҳонӣ қабул гардида, гуфтушунидҳо таҳти сарпарастии хонум Падмажа Ҳанделвал аз ҷониби ХБА ва муовини якуми Сарвазири Тоҷикистон Давлаталӣ Саид аз ҷониби Ҷумҳурии Тоҷикистон фавран шуруъ шуданд. Дар натиҷаи ин гуфтушунидҳо ҷонибҳои барои ҷалби 80 фоизи квотаи қарзгирии барои Ҷумҳурии Тоҷикистон муайяншуда, яъне 189,0 млн доллари амрикоӣ ҳамчун қарзи имтиёзноки дарозмуддат барои 10 сол бо 5 соли имтиёзӣ ба тавофуқ расиданд.

Рохбарияти ХБА барои Тоҷикистон ҷудо намудани 189,0 млн доллари амрикоӣ қарзи имтиёзнок қарор қабул намуд ва маблағҳои мазкур 8 майи соли 2020 ба суратҳисоби махсуси Вазорати молияи Тоҷикистон дар Бонки миллии Тоҷикистон ворид шуданд.

Илова ба узвияти бевосита дар аксари созмонҳои байналмилалӣ молиявӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон бо баъзе институтҳо дар асоси созишномаҳо ҳамкорӣ мекунад. Барои ҳамаи самтҳои ҳамкорӣ вазифаҳои муайяни ҳамкорӣ хос аст. Ҳамин тавр, Ҳазинаи Байналмилалӣ Асёр барои беҳтар кардани тавозуни пардохт захираҳо ҷудо мекунад, ББТР маблағҳои кафолати давлатро барои дигаргуниҳои иқтисодӣ таъмин мекунад, БАТР маблағҳо ба фаъолияти сармоягузорӣ равона мекунад ва барои лоиҳаҳои ҳамгирӣ бонкҳо ба монанди АБР, КБМ, БОР қарз медиҳанд.

Сатҳи мавҷудаи ҳамкориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар низомии муносибатҳои байналмилалӣ молиявӣ бо омилҳои таърихӣ иқтисодӣ вобаста аст. Низомии принципҳои чунин ҳамкорӣ се ҷузъи асосӣ дорад:

Аввалан, принципҳои хусусияти ҷаҳонӣ. Онҳо ҳадафҳо ва вазифаҳои стратегияи ташкилотҳои байналмилалӣ, инчунин муносибатҳои қарзиро бо давлатҳои иштирокчи муайян мекунад.

Дуюм, стратегияҳои хусусияти миллий. Онҳо пур кардани барномаҳо ва шартҳои ҳамкорӣ бо ташкилотҳои байналмилалӣ молиявиро муайян мекунад.

Сеюм, манфиатҳои хусусияти иҷтимоӣ ва хусусӣ. Кишварҳо ба ташкилотҳои байналмилалӣ молиявӣ дар якҷанд самт дохил мешаванд: ҳамчун қарзгирандагон; ҳамчун иштирокчиени идоракунӣ; ҳамчун саҳмдорони асосӣ, ки меҳонад таъсири худро ба истифодаи мақсадноки қарзҳо, ки масалан, аз ҷониби Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷудо карда мешаванд, афзоиш диҳанд ва қарзҳо ҳамчун воситаҳои ғайрибаррасӣ кунанд.

АДАБИЁТ

1. Пашенцев Д.А. Влияние деятельности международных финансовых организаций на российские традиции правового регулирования финансовой сферы // Юридическая наука. 2016. № 4. С. 90-94.
2. Ратников Г.Н., Бикалова Н.А. Роль международных финансовых организаций в экономике на примере МВФ // Новое слово в науке: перспективы развития. 2015. № 2 (4). С. 420-421.
3. Ромашова С.М. К вопросу предпосылок возникновения и роли международных финансовых организаций в системе международных экономических отношений / С.М. Ромашова // Актуальные проблемы международных отношений. - 2016. - № 4. - С. 325-330.
4. Султанов М.А. Анализ влияния рекомендаций МВФ на ситуацию в развивающихся странах в период экономических кризисов // Международные отношения. - 2016. - № 8. - С. 37-42.
5. Саидмуродов Л.Х., Давлатов А. К вопросу о расчете покупательной способности национальной валюты и реального эффективного валютного курса в малой открытой экономике Республики Таджикистан. в журнале Экономика Таджикистана, том 1, № 3, с. 23-40. 2019
6. Саидмуродов, Л.Х. Main Directions Of Investment Climate Improvement In The Republic Of Tajikistan (Основные направления улучшения инвестиционного климата в Республике Таджикистан) (на англ яз) [Текст] / Л.Х. Саидмуродов // Экономика Таджикистана № 1, 2019 - Душанбе.

ТАЪСИРИ СОЗМОНҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ МОЛИЯВӢ БА ИҚТИСОДИЁТИ ҶУМҲУРИ ТОҶИКИСТОН

Мавзуи мазкур ба таҳлили нақш ва таъсири созмонҳои байналмилалӣ молиявӣ, аз ҷумла Сандуқи байналмилалӣ асбӯр (СБА), Бонки ҷаҳонӣ, Бонки осӣи рушд ва дигар ниҳодҳои байналмилалӣ молиявӣ дар рушди иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон баҳшида шудааст. Дар ин кор масъалаҳои ҳамкории Тоҷикистон бо ин созмонҳо, шаклҳои кумаки молиявӣ (қарзҳо, грантҳо, кумақҳои техникӣ), самтҳои истифодаи онҳо ва натиҷаҳои бадастомада мавриди омӯзиш қарор мегиранд. Ҳамчунин, дар аннотатсия таъсири ин кумақҳо ба бахшҳои калидии иқтисод — энергетика, инфрасохтор, соҳаи иҷтимоӣ ва молияи давлатӣ — баррасӣ мешавад. Муҳимтарин мушкилот ва тавсияҳо барои беҳтар намудани самаранокии ҳамкорӣ бо ин созмонҳо низ пешниҳод шудаанд. Таҳқиқот ба усулҳои таҳлили маълумоти оморӣ, баррасии ҳуҷҷатҳои расмӣ ва таҷрибаи кишварҳои дигари минтақа таъя мекунад.

КАЛИДВОЖАҲО: иқтисодиёт, созмонҳои иқтисодии байналхалқӣ, рушди иқтисодӣ, бонки ҷаҳонӣ, қарз, молия.

ВЛИЯНИЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ ФИНАНСОВЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ НА ЭКОНОМИКУ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Данная тема посвящена анализу роли и влияния международных финансовых организаций, в том числе Международного валютного фонда (МВФ), Всемирного банка, Азиатского банка развития и других международных финансовых институтов в развитии экономики Республики Таджикистан. При этом изучаются вопросы сотрудничества Таджикистана с этими организациями, формы финансовой помощи (кредиты, гранты, техническая помощь), направления их использования и достигнутые результаты. Также в аннотации обсуждается влияние этих субсидий на ключевые секторы экономики — энергетику, инфраструктуру, социальную сферу и государственные финансы. Также были предложены наиболее важные задачи и рекомендации по повышению эффективности взаимодействия с этими организациями. Исследование опирается на методы анализа статистических данных, обзора официальных документов и опыта других стран региона.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: экономика, международные экономические организации, экономическое развитие, Всемирный банк, кредит, финансы.

THE IMPACT OF INTERNATIONAL FINANCIAL ORGANIZATIONS ON THE ECONOMY OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

This topic is devoted to the analysis of the role and influence of international financial organizations, including the International Monetary Fund (IMF), the World Bank, the Asian Development Bank and other international financial institutions in the development of the economy of the Republic of Tajikistan. At the same time, issues of Tajikistan's cooperation with these organizations, forms of financial assistance (loans, grants, technical assistance), directions of their use and the results achieved are being studied. The annotation also discusses the impact of these subsidies on key sectors of the economy — energy, infrastructure, social sphere and public finances. The most important tasks and recommendations for improving the effectiveness of cooperation with these organizations were also proposed. The research is based on methods of statistical data analysis, review of official documents and experience of other countries in the region.

KEYWORDS: economics, international economic organizations, economic development, World Bank, credit, finance.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Кадыров Синар* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуҷуми иқтисоси иқтисодиёти ҷаҳонӣ. **Суроға:** 734005, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **918797777**.

Сведения об авторе: *Кадыров Синар* - Таджикский национальный университет, магистр второго курса специальности мировой экономики. **Адрес:** 734005, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **918797777**.

Information about the author: *Kadirov Sipar* - Tajik National University, second-year Master's student of the specialty of World Economy. **Address:** 734005, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **918797777**.

РУШД ВА ҲОЛАТИ МУОСИРИ РАВАНДҲОИ ҲАМГИРОӢ ДАР АВРУПО

Илҳомзода Б.И.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Иттиҳоди Аврупо иттиҳоди беназири иқтисодӣ ва сиёсӣ байни 27 кишвари Аврупо мебошад. Ба он Австрия, Белгия, Булғористон, Маҷористон, Олмон, Юнон, Дания, Ирландия, Испания, Италия, Кипр, Латвия, Литва, Люксембург, Малта, Нидерландия, Лаҳистон, Португалия, Руминия, Словакия, Словения, Финляндия, Фаронса, Хорватия, Чехия, Шветсия ва Эстония дохил мешаванд.

Ҳамгироии Аврупоӣ як падидаи байналмилалӣ мебошад, ки рушди ғайри он ба давраи пас аз Ҷанги дуҷуми ҷаҳонӣ рост омад. Аммо, заминаҳои ташаккули ҳамгироии аврупоӣ хеле пештар ташаккул ёфта буданд. Дар ҷадвали 1 омилҳои асосии рушди равандҳои ҳамгироӣ дар Аврупо ва моҳияти онҳо инъикос ёфтаанд.

Ҷадвали 1. Заминаҳои ҳамгироии аврупоӣ ва таркиби онҳо

Заминаҳо	Таркиб
Накши таърихии Аврупо ва ҷойгоҳ дар ҷаҳон	Давраи кашфӣҳои бузурги ҷуғрофӣ, давраи мустамликадорӣ, паҳншавии арзишҳои аврупоӣ Аврупо пешвои ҷаҳонӣ гардониданд ва ба он имкон доданд, ки таъсири худро ба дигар кишварҳо паҳн кунад ва онҳоро ба самти аврупомарказӣ гузаронад. Дар баробари ин аврупоӣҳо дар бораи мавқеи махсус дар ҷаҳон ва дарки фарҳангҳои дигар ва тамаддунҳои аз онҳо фарқкунанда тасаввурот пайдо карданд.
Мавқеи ҷуғрофӣ ва хусусиятҳои ҳудудӣ	Дар Аврупо аз ҷиҳати масоҳат хурд аз қадим низомии ҳамкориҳои минтақавӣ, ки ба ҳамкорӣ дар соҳаҳои гуногун асос ёфтааст амал мекард.
Ҳувиёт ва монандии аврупоӣ дар сиёсат, иқтисод ва рушди иҷтимоӣ фарҳангӣ	Давлатҳои аврупоӣ дорои хусусиятҳои демократия, волоияти қонун, таъмин ва ҳимояи ҳуқуқи инсон, талош барои адолати иҷтимоӣ ва пешрафти иқтисодӣ мебошанд.
Мавҷудияти "ғояи аврупоӣ"	Идеали ваҳдати Аврупо, ки дар асоси он арзишҳои гуногун ҷойгиранд: аз арзишҳои масеҳӣ ва ғояи сулҳ то тавозуни қувва ва мувозинат

Давраи пас аз Ҷанги дуҷуми ҷаҳонӣ барои равандҳои ҳамгироии аврупоӣ марҳилаи муҳим буд, зеро дар ин давра сабабҳои объективии рушди минбаъдаи онҳо ташаккул ёфтанд. Дар байни онҳо ду гурӯҳи асосии сабабҳои ҷудо кардан мумкин аст: сиёсӣ ва иқтисодӣ.

Бо имзои як қатор созишномаҳо дар соли 1945 низомии нави муносибатҳои байналмилалӣ, Ялта-Постдам, ташаккул ёфт, ки хусусиятҳои фарқкунандаи он хусусияти муқовиматӣ, ки дар шакли ҷанги сард зоҳир шуд ва тақсими ҷаҳон ба доираи таъсири ду абарқудрат ва пайдоиши блокҳои сотсиалистӣ ва капиталистӣ буданд. Ҳамин тариқ, Аврупо байни ду қутби ҷаҳони биполярӣ тақсим шуд: қисми ғарбӣ ба ҳайати лагери капиталистӣ дохил шуд, лагери шарқӣ бошад, таҳти назорати блоки сотсиалистӣ гузашт. Дар робита ба ин, дар Аврупоӣ Ғарбӣ зарурати таъсиси иттиҳодияи интегратсионӣ ба миён омад, ки имкон меод иқтисодиёти аз ҷанг харобшударо барқарор кунад, амниятро дар сатҳи минтақавӣ таъмин кунад ва дар маҷмӯъ дар соҳаҳои манфиатҳои умумӣ ҳамкорӣ кунад.

Вазъи иқтисодии кишварҳои Аврупо дар давраи баррасишаванда, инчунин, ба тақвияти равандҳои ҳамгироӣ дар Аврупои Ғарбӣ мусоидат кард. Оғози рушди ҳамгироии иқтисодии Аврупо таъсиси Созмони Ҳамкории иқтисодии Аврупо (СХИА) дар соли 1948 дар доираи нақшаи Маршалл буд. Мақсади созмон ҳамоҳангсозии лоиҳаҳои Иёлоти Муттаҳидаи Амрико (ИМА) оид ба барқарорсозии иқтисодии Аврупо пас аз Ҷанги дуҷуми ҷаҳонӣ буд. Бо ба итмом расидани нақшаи Маршалл, Иттиҳоди иқтисодии Аврупо ба ҳалли мушкилоти иқтисодии минтақавӣ диққат дод ва инчунин барои амиқ кардани равандҳои ҳамгироӣ дар кишварҳои Аврупо дар соҳаи иқтисод шароит фароҳам овард. Соли 1961 созмон ислоҳот карда шуд ва Созмони ҳамкории иқтисодӣ ва рушд (СХИР) номида шуд ва бо ин роҳ доираи ҷуғрофӣ фаъолияти худро васеъ кард. Соли 1951 Белгия, Италия, Люксембург, Нидерланд, Фаронса ва Ҷумҳурии Федеративии Олмон (Олмон) шартномаи Парижро имзо карданд, ки ташкили сохтори хусусияти болоимиллиро, ки ба танзими саноати ангишт, оҳан ва металлургияи кишварҳои иштирокчи, ки бо номи Иттиҳоди Аврупоии ангишт ва пӯлод (ИААП) маъруф аст, пешбинӣ мекард. Иттиҳод ба ҳадафҳои иқтисодии он замон ҷавобгӯ буд, ки ба рушди иқтисодии давлатҳои имзокунандаи шартнома мусоидат мекард ва дар маҷмӯъ ба рушди минбаъдаи ҳамгироӣ дар Аврупо таъсири калон гузошт.

Дар адабиёти илмӣ якҷанд равишҳо ба даврабандии равандҳои ҳамгироӣ дар Аврупо ҷудо карда мешаванд. Яке аз равишҳои асосӣ ва васеъ ин схемаест, ки панҷ марҳилаи ҳамгироии Аврупоиро ҷудо мекунад. (ҷадвали 2).

Ҷадвали 2. Марҳилаҳои тараққиёти равандҳои ҳамгироӣ дар Аврупо

Марҳила	Давра	Таркиб
Якум	Охири солҳои 1940-1950	Оғози ҳамгироии аврупоӣ, таъсиси як қатор ташкилотҳои минтақавӣ, ки масъалаҳои идоракунии муштаракро ҳамоҳанг мекунанд.
Дуюм	Охири солҳои 1950-аввали солҳои 1970	"Асри тиллоӣ"-и ҳамгироии аврупоӣ, эҷоди созмонҳои калидии иқтисодӣ ва гузариши тадриҷӣ ба иттиҳоди сиёсӣ.
Сеюм	Солҳои 1970-миёнаи солҳои 1980	Аввалин бухрон дар раванди ҳамгироӣ, ки ба вучуд овардани принсипи "евосклероз", инчунин, дохилшавӣ ба раванди ҳамгироӣ Бритониё, Дания ва Ирландия. Хоҳиши амиқтар кардани ҷанбаи сиёсии ҳамгироӣ.
Чорум	Охири солҳои 1980-аввали солҳои 1990	Бозгашт ба раванди интенсификации ҳамгироӣ, анҷоми ташкили бозори ягонаи дохилӣ, имзои санади асосӣ барои Иттиҳоди Аврупо шартномаи Маастрихт соли 1992
Панҷум	Солҳои 1990-замони муосир	Амиқшавии назарраси ҳамгироӣ дар соҳаҳои иқтисодӣ, асбобӣ ва сиёсӣ, пайдоиши ҷузъи ҷарбӣ, дохилшавӣ ба раванди ҳамгироӣ кишварҳои Аврупои Шарқӣ.

Ҳар як марҳилаи ташаккули ҳамгироӣ дар Аврупо бо бастанӣ созишномаҳо ва шартномаҳо, ки дар асоси онҳо мақомот ва сохторҳои ҳамгироӣ таъсис дода шуданд, қайд карда шуд. Тавре ки қаблан қайд карда шуд, аввалин ҳуҷҷати бунёди шартномаи Париж дар соли 1951 буд, ки таъсиси Иттиҳодияи Аврупоии ангишт ва пӯлодро

пешбинӣ мекард. Аҳаммияти ин созишнома аз нуктаи назари рушди равандҳои интегратсионӣ, якум, дар мустаҳкамкунӣ ва институтсионализатсияи хоҳиши давлатҳои аврупоӣ барои муттаҳидшавӣ, дуюм, барои муносибатҳои франко - олмонӣ аҳаммияти муҳимми сиёсӣ дошт.

Шартномаҳои Римӣ, ки соли 1957 аз ҷониби "шаш" кишвар: Белгия, Италия, Люксембург, Нидерландия, Фаронса ва Олмон ба имзо расида буданд, аз ҷиҳати аҳаммият барои рушди ҳамгироии аврупоӣ навбатӣ буданд. Дар асоси ҳуҷҷати аввал Иттиҳоди иқтисодии Аврупо (ИИА) таъсис дода шуд, дуюм таъсиси Иттиҳоди Аврупоии энергияи атомӣ (Евроатом) - ро дар назар дошт. Иттиҳоди иқтисодии Аврупо барои амиқ кардани равандҳои ҳамгирӣ дар Аврупо аҳаммияти калон дошт, зеро ҳадафи он таъсиси иттиҳоди гумрукӣ, гузариш ба савдои бе боч, таъмини ҳаракати озоди омилҳои истеҳсолот ва сиёсати ягона дар соҳаи кишоварзӣ байни кишварҳои иштирокчӣ буд.

Соли 1965 "Шартномаи ҳамроҳшавӣ" ё шартномаи Брюссел ба имзо расид, ки муттаҳидшавии се ташкилоти мавҷударо ба як ташкилот ва ба ин васила ташкили Иттиҳоди Аврупо ро пешбинӣ мекард. Чунин яқояшавӣ маънои пайдоиши низоми нави ҳуқуқии ҳамгироиро дошт, ки хусусияти фарқкунандаи он субъекти ҳуқуқии байналмилалӣ буд.

Барои рушди ҳамгироии аврупоӣ Санади Ягонаи Аврупоии (СЯА) соли 1986, ки ба васеъ ва амиқ кардани раванди ҳамгирӣ равона шудааст, аҳамияти калон дошт. Ҳуҷҷат гузариши зуд ба бозори ягонаи дохилӣ, фароҳам овардани шароит барои ташкили иттиҳоди иқтисодӣ ва асбӯрӣ, инчунин масъалаҳои ҳамохангсозии сиёсати хориҷии давлатҳои аъзо дар назар дошт.

Шартномаи Иттиҳоди Аврупо ё шартномаи Маастрихт, ки соли 1992 ба имзо расид, ҳуҷҷати асосии сохтори нави ҳамгироии Иттиҳоди Аврупо гардид. Ин сохтор низоми се таъғиро дар бар мегирифт: Иттиҳоди Аврупоӣ, сиёсати умумии хориҷӣ ва сиёсати амниятӣ ва ҳамкории полис ва судӣ дар парвандаҳои ҷиноятӣ. Ғайр аз ин, ба истилоҳ меъёрҳои маастрихт, маҷмуи нишондиҳандаҳои рушди молиявӣ иқтисодии кишвар, ки дар асоси он қарор қабул карда шуд, ки он метавонад ба минтақаи евро дохил шавад.

Шартномаи Маастрихт барои рушди ҳамгироии аврупоӣ аҳаммияти калон дошт, зеро дар он тамоюлҳои муосири равандҳои ҳамгирӣ дар Аврупо, аз ҷумла:

- таъсиси сохтори нави ҳамгирӣ, ки фаъолияти он тамоми соҳаҳои муҳимро фаро мегирад;
- мусоидат ба амиқтар кардани ҳамгироии кишварҳои аврупоӣ тавассути маҳдуд кардани соҳибхотии миллӣ ва васеъ кардани ваколатҳои мақомоти болоимиллӣ;
- таъмини ҳуқуқии гузариши кишварҳои аврупоӣ ба зинаи баландтари ҳамгироии иқтисодӣ, иттиҳоди иқтисодӣ ва асбӯрӣ;
- ислоҳоти институтҳои мавҷудаи ҳамгироии аврупоӣ ва табдил додани онҳо ба системаи ягонаи институтсионалии Иттиҳоди Аврупо.

Шартномаи Амстердам дар соли 1997 ба муқаррароти Шартномаи Иттиҳоди Аврупо тағйирот ворид кард. Якум, шартҳои дохил шудан ба Иттиҳоди Аврупо муайян карда шуданд. Дуюм, салоҳияти мақомоти Иттиҳоди Аврупо муқаррар карда шуд, ки қонунгузориҳои умумии муҳоҷират ва санадҳои ҳуқуқи шаҳрвандиро дар бар мегирифт; ҳамкорӣ байниҳукумати оид ба масъалаҳои адлия ва қорҳои дохилӣ фаъол карда шуд. Сеюм, ба низоми ҳуқуқӣ созишномаҳои Шенген илова карда шуданд. Чорум, шартномаи нави, инчунин, ба соҳаи фаъолияти сиёсати хориҷӣ ва таъмини амният дахл карда, хоҳиши Иттиҳоди Аврупо барои химояи манфиатҳои худ ва паҳши онҳо ба ҷаҳони беруна мустаҳкам кард. Илова бар ин, сохтори шартномаи пешина аз нави дида баромада шуд, аз ҷумла моддаҳои кӯҳнашуда хориҷ карда шуданд ва рақамгузориҳои онҳо тағйир ёфт.

Соли 2001 шартномаи Нитса ба имзо расид, ки ба шартномаи Маастрихт низ ислохот ворид кард. Дар ҳуҷҷати нав ҳадафи мусоидат ба амиқ ва васеъ кардани ҳамгироии аврупоӣ, аз ҷумла тавассути дохил кардани давлатҳои Аврупои Шарқӣ ба Иттиҳоди Аврупо мустаҳкам карда шуд. Шартнома, инчунин, муқарраротро дар бораи ислохоти як қатор институтҳои Иттиҳоди Аврупо, аз ҷумла тағйир додани шумораи намоёндогон дар Парлумони Аврупо ва тағйир додани низоми судӣ дар бар мегирифт.

Дар ҷадвали 3 таснифоти марҳилаҳои ҳамгироии иқтисодӣ, ки аз ҷониби иқтисоддони маҷористон - амрикоӣ Б.Балашш таҳия шудааст, оварда шудааст.

Ҷадвали 3. Шаклҳои ҳамгироии иқтисодӣ аз рӯи Б.Балашш

Минтақаи озоди тиҷоратӣ (МОТ)	Бекор кардани монеаҳои тиҷоратӣ дар дохили минтақа
Иттифоқи гумрукӣ (ИГ)	МОТ+сарҳади ягонаи гумрукӣ
Бозори ягона (БЯ)	ИГ+ҳаракати озоди ҳамаи омилҳои истеҳсолот
Иттифоқи иқтисодӣ (ИИ)	БЯ+гузаронидани сиёсати иқтисоди муштарак
Ҳамгироии пурраи иқтисодӣ	ИИ+сиёсати ягонаи иқтисодӣ ва асъорию молиявӣ

Дар ибтидои асри XXI ҳамгироии аврупоӣ дар авҷи рушди худ қарор дошт, ки дар робита ба он кӯшиши эҷоди Конститутсияи Иттиҳоди Аврупо сурат гирифт. Лоиҳаи Конститутсия то соли 2004 таҳия шуда буд ва Шартномаи ҷорӣ намудани Конститутсия барои Аврупо номида шуд. Ин ном хусусиятҳои ҳуқуқии байналмилалӣ Иттиҳоди Аврупо ҳамчун сохтори ҳамгирӣ инъикос мекард. Аввалан, калимаи "шартнома" нишон дод, ки Иттиҳоди Аврупо дорои хусусиятҳои давлат аст, аммо ин воқеан чунин нест. Дуюм, мавҷудияти истилоҳи "конститутсия" дар номи ҳуҷҷат шабоҳати Иттиҳоди Аврупо ба давлати федеративӣ таъкид мекард. Сеюм, ибораи "Барои Аврупо" дурнамои тавсеаи минбаъдаи ҳамгироии Аврупо ва шомилшавии ҳамаи кишварҳои Аврупо ба Иттиҳоди Аврупо дар назар дошт. Лоиҳа муқаррароти зеринро дар бар мегирифт:

- ислохоти сохтори институтсионалии дохилӣ ба манфиати субъекти ягонаи ҳуқуқӣ ва Конститутсияи ягона;
- тағйири низоми қонунгузорӣ: тақсмоти санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ба санадҳои қонунгузорӣ ва ғайриқонунӣ;
- ҷорӣ намудани унсурҳои сохтори федералӣ тавассути тақсим кардани салоҳиятҳо аз рӯи сатҳи ҳокимият;
- таҷдиди сохтори мақомоти мавҷудаи низоми сиёсӣ;
- таъмини ҳуқуқи баромадан аз Иттиҳоди Аврупо;
- идомаи рушди ҳамгироии иқтисодӣ тавассути дохил кардани ҳамаи давлатҳои аъзо ба минтақаи евро;
- таъсиси рамзҳои расмӣ.

Бо вучуди ин ва чунин сатҳи баланди ҳамгирӣ ва талош барои амиқтар ва васеъ кардани раванди ҳамгирӣ, як қатор кишварҳои узви Иттиҳоди Аврупо аз идеяи қабули қонуни ягонаи асосӣ дар шакли Конститутсия даст кашиданд.

Дар байни сабабҳои чунин қарор инҳоянд: якум, эҳтимоли аз даст додани соҳибхитӣ милли дар натиҷа ба салоҳияти Иттиҳоди Аврупо гузаштани як қатор салоҳиятҳои муҳими давлатӣ; дуюм, уҳдадорӣ молиявӣ, ки аз ҷониби аҳолии кишварҳо ҳамчун бори гарон қабул карда мешуданд; сеюм, сохтори пас аз конститутсионӣ, ки ҷорӣ кардани низоми махсуси тақсмоти овозхоро дар назар дошт, ки дар он баъзе давлатҳои пешрафта, вале хурд вазни сиёсии худро дар доираи Иттиҳоди Аврупо аз даст медиҳанд.

АДАБИЁТ

1. Соглашение о торговле и сотрудничестве между ЕС и Великобританией // Официальный журнал Европейского союза. 2020. № L 444/14.
2. Соглашение о выходе Соединённого Королевства Великобритании и Северной Ирландии из Европейского союза и Европейского сообщества по атомной энергии // Официальный журнал Европейского союза. 2019. № C 384 I/1.
3. Лиссабонский договор от 13 декабря 2007 г.
4. Ниццкий договор от 26 февраля 2001 г.
5. Амстердамский договор от 2 октября 1997 г.
6. Маастрихтский договор от 7 февраля 1992 г.
7. Единый Европейский акт от 17 и 28 февраля 1986 г.
8. Договор о слиянии от 8 апреля 1965 г.
9. Договор об учреждении Европейского экономического сообщества от 25 марта 1957 г.
10. Договор об учреждении Европейского объединения угля и стали от 18 апреля 1951 г.
11. Сообщение Временной структуры Комиссии по мерам государственной помощи для поддержки экономики в условиях текущей вспышки COVID-19 // Официальный журнал Европейского союза. 2020. № C 91 I/L.
12. Абашидзе А. Х. Право Европейского союза. М.: Юрайт, 2021. 343 с.

РУШД ВА ҲОЛАТИ МУОСИРИ РАВАНДҲОИ ҲАМГИРОИ АВРУПО

Ин мақола таҳқиқи ҳамаҷониба ва амики динамикаи равандҳои ҳамгироии аврупоӣ мебошад, ки давраи аз пайдоиши онҳо дар миёнаи асри XX то мушкилоти ҷорӣ ва дурнамои асри XXI-ро дар бар мегирад. Муаллиф таҳлили бисёрҷанбаи эволютсияи иттиҳоди Аврупо ро анҷом медиҳад, ки аз тавсифи стандартҳои хронологӣ берун рафта, мураккабӣ ва муҳлифати ҳамгироиро ҳамчун падидаи сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ ошкор мекунад. Қор аз сафари муфасссал ба решаҳои таърихӣ ҳамгироии аврупо оғоз меёбад, ки аз талошҳои баъдичангӣ барои сулҳ ва барқарорсозии иқтисодӣ оғоз меёбад, ки ба ташаккули иттиҳодияи Аврупои англист ва пӯлод ва Иттиҳоди иқтисодии Аврупо оварда расонд. Дар мақола марҳилаҳои асосии рушд, ба монанди ташкили бозори ягонаи дохилӣ, имзои санади ягонаи аврупоӣ, шартномаи Маастрихт, ки ба иттиҳоди Аврупо оғоз бахшид, ҷорӣ кардани асъори ягона (евро) ва мавҷҳои бесобиқаи васеъшавӣ ба Шарқ пай дар пай баррасӣ карда мешаванд. Ба таъсири ҳар яке аз ин марҳилаҳо ба рушди институционалии Иттиҳоди Аврупо, тағйир додани сохтори идоракунии ОН, тавозуни қувваҳои байни давлатҳои аъзо ва мақомоти болоимилӣ диққати махсус дода мешавад.

КАЛИДВОЖАҲО: ҳамгироии Аврупо, Иттиҳоди Аврупо, Аврупо, равандҳои ҳамгироӣ, муттаҳидшавии Ангист ва пӯлоди Аврупо, ҷомеаи иқтисодии Аврупо, шартномаҳои Рим, шартномаи Маастрихт.

РАЗВИТИЕ И СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ИНТЕГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В ЕВРОПЕ

Данная статья представляет собой всеобъемлющее и глубоко проработанное исследование динамики европейских интеграционных процессов, охватывающее период от их зарождения в середине XX века до текущих вызовов и перспектив XXI столетия. Автор предпринимает многогранный анализ эволюции Европейского союза, выходя за рамки стандартного хронологического описания, чтобы раскрыть сложность и противоречивость интеграции как политического, экономического и социального феномена. Работа начинается с детального экскурса в исторические корни европейской интеграции, начиная с послевоенного стремления к миру и экономическому восстановлению, что привело к формированию Европейского объединения угля и стали (ЕОУС) и Европейского экономического сообщества (ЕЭС). В статье последовательно разбираются ключевые этапы развития, такие как создание единого внутреннего рынка, подписание Единого европейского акта, Маастрихтского договора, положившего начало Европейскому союзу, введение единой валюты (евро) и беспрецедентные волны расширения на Восток. Особое внимание уделяется влиянию каждого из этих этапов на институциональное развитие ЕС, трансформацию его управленческой структуры, баланс сил между государствами-членами и наднациональными органами.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Европейская интеграция, Европейский Союз, Европа, интеграционные процессы, Европейское объединение угля и стали, Европейское экономическое сообщество, Римские договоры, Маастрихтский договор.

DEVELOPMENT AND CURRENT STATE OF INTEGRATION PROCESSES IN EUROPE

This article is a comprehensive and in-depth study of the dynamics of European integration processes, covering the period from their inception in the middle of the 20th century to the current challenges and prospects of the 21st century. The author undertakes a multifaceted analysis of the evolution of the European Union, going beyond the standard chronological description in order to reveal the complexity and inconsistency of integration as a political, economic and social phenomenon. The work begins with a detailed digression into the historical roots of European

integration, starting with the post-war quest for peace and economic recovery, which led to the formation of the European Coal and Steel Community (ECSC) and the European Economic Community (EEC). The article consistently examines key stages of development, such as the creation of a single internal market, the signing of the Single European Act, the Maastricht Treaty, which marked the beginning of the European Union, the introduction of a single currency (euro) and unprecedented waves of expansion to the East. Special attention is paid to the impact of each of these stages on the EU's institutional development, the transformation of its governance structure, and the balance of power between member states and supranational bodies.

KEYWORDS: European integration, European Union, Europe, integration processes, European Coal and Steel Community, European Economic Community, Rome Treaties, Maastricht Treaty.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Илҳомзода Билол Илҳом* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуюми ихтисоси иқтисодиёти ҷаҳонӣ. **Суроға:** 734005, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **+992 977077777**.

Сведения об авторе: *Илҳомзода Билол Илҳом* - Таджикский национальный университет, магистр второго курса специальности мировой экономики. **Адрес:** 734005, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **+992 977077777**.

Information about the author: *Ilhomzoda Bilol Ilhom* - Tajik National University, second-year Master's student of the specialty of World Economy. **Address:** 734005, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **+992 977077777**.

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ТАЪМИНИ БЕХАТАРИИ МОЛИЯВИЮ ИҚТИСОДӢ ДАР САРҲАДҲОИ ГУМРУКӢ

Барфиева Ф.С.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар шароити муосири ҷаҳонишавӣ ва таҳдидҳои афзояндаи трансмиллӣ масъалаи таъмини **бехатарии молиявию иқтисодӣ** ҳамчун унсури калидии суботи миллии кишварҳо аҳамияти аввалиндараҷа пайдо кардааст. Барои кишварҳои рӯ ба тараққӣ, аз ҷумла Тоҷикистон, таъмини амнияти иқтисодӣ ва молиявӣ дар марҳалаи рушди иқтисоди бозорӣ яке аз омилҳои калидии таъмини истиклолияти иқтисодӣ ва суботи макроиқтисодӣ ба ҳисоб меравад [1].

Бехатарии иқтисодӣ – ҳолати устувор ва қобили назорати низоми иқтисодии кишвар мебошад, ки дар он давлат тавони ҳифзи манфиатҳои миллӣ, пешгирии таҳдидҳои дохиливу хориҷӣ ва таъмини рушди устуворро доро аст [2].

Бехатарии молиявӣ бошад, зерсохтори муҳимми бехатарии иқтисодӣ буда, вазъияте мебошад, ки дар он низоми молиявии миллӣ аз таъсири манфии берунӣ (ба монанди бӯхронҳои молиявӣ, ҳаракатҳои ғайриқонунии сармоя, гардиши пулҳои «соявӣ») эмин аст ва қобилияти таъмини ғаёлияти босуботи буҷет, бонкҳо ва бозори молиявию нигоҳ медорад [3].

Таҳдидҳои молиявию иқтисодӣ метавонанд аз манбаъҳои гуногун сар зананд:

- Қочоқ ва гардиши ғайриқонунии молу хизматрасонӣ;
- Гузариши сармоя ба офшор;
- Тағйироти ноустувори қурби асъор;
- Бемувозинатии воридот ва содирот;
- Ҷаёлияти институтҳои ғайриқонунии молиявӣ [4].

Дар кишварҳои рӯ ба тараққӣ таъмини амнияти иқтисодӣ дар ҳуҷҷатҳои стратегии давлатӣ ҳамчун афзалият шинохта мешавад. Масалан, дар Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2030 таъмини амнияти иқтисодӣ дар робита ба таъмини суботи макроиқтисодӣ ва мубориза бо иқтисодиёти ғайрирасмӣ зикр шудааст.

Дар кишварҳои дигар, ба монанди Қазоқистон ва Ўзбекистон, низ механизмҳои давлатӣ барои назорат ва пешгирии таҳдидҳои молиявӣ таъсис дода шудаанд. Аз ҷумла, Қазоқистон Консепсияи амнияти иқтисодии миллиро барои солҳои 2021–2025 қабул намуда, дар он таҳдидҳо дар баҳши сармоягузорӣ, қочоқ, қарзи давлатӣ ва кибертаҳдидҳо баррасӣ шудаанд.

Ба андешаи академики рус В.П. Барулин, бехатарии иқтисодӣ «на танҳо муқовимат ба хатарҳои реалӣ, балки қобилияти таъмини рушди устувор ва рақобатпазирии иқтисоди миллӣ аст».

Дар шароити Тоҷикистон, хатарҳои асосӣ аз қочоқи молу маводи муҳаддир, гардиши ғайриқонунии асъор ва ғаёлияти шабакаҳои ғайрирасмӣ интиқоли маблағҳо сар мезанад, ки ҳузури давлатро дар сарҳад зарур мегардонад. Хадамоти гумрук, Агентии назорати молиявӣ ва Бонки миллӣ ҳамчун шохаҳои асосии муҳофизати иқтисодӣ амал мекунанд.

Ҳамин тариқ, бехатарии молиявию иқтисодӣ — на танҳо ҷузъи муҳимми сиёсати миллии иқтисодӣ мебошад, балки шартӣ зарурӣ барои амалӣ гардидани стратегияҳои рушди устувор мебошад. Кишварҳои рӯ ба тараққӣ бояд тавассути танзими сиёсати гумрукӣ, назорати сармоягузорӣ, рақамикунонии молия ва ҳамкориҳои минтақавӣ чораҷӯӣ кунанд.

Яке аз ҷузъҳои муҳимми амнияти иқтисодии кишварро ғаёлияти мақомоти гумрукӣ ташкил медиҳад, ки тавассути ҷимояи марзҳои гумрукӣ аз қочоқ, ҷалби

сарчашмаҳои молиявии буҷет ва таъмини назорати молиявӣ амал мекунанд. Дар шароити рушди равандҳои ҷаҳонишавӣ ва муборизаи кишварҳои рӯ ба тараққӣ барои ҳифзи истиқлолияти иқтисодӣ, аҳаммияти сарҳадҳои гумрукӣ ба ҳайси «садди стратегӣ» афзун мегардад.

Мақомоти гумрукӣ дорои як қатор вазифаҳои муҳими давлатӣ мебошанд, ки ба таъмини амнияти иқтисодӣ, молиявӣ ва тиҷоратии кишвар равона шудаанд:

- **Назорати молиявӣ ва андозбандӣ** — таъмин намудани воридоти маблағҳои гумрукӣ ба буҷети давлатӣ аз ҳисоби бозътимоди баҳисобгирии молҳои воридотӣ ва содиротӣ.

- **Мубориза бо қочоқ ва гардиши ғайриқонунии мол** — ошкорсозии маводи мамнуъ, молҳои қалбакӣ ва молҳои, ки тибқи қонунгузорӣ наметавонанд ворид ё содир шаванд.

- **Таъмини ҳифзи бозори миллӣ ва рақобати солим** — пешгирии воридоти молҳои пастсифат ва арзони субсидияшуда, ки ба истеҳсолоти дохилӣ зарар мерасонанд.

- **Таъмини амнияти санитарӣ, экологӣ ва фитосанитарӣ** — бо назардошти вазифаҳои назорати сифат ва амнияти молҳо.

- **Назорати ҳаракати воситаҳои пардохт ва пешгирии пулшӯӣ** — тибқи қонунгузориҳои зиддиқонунии молиявӣ ва ҳамкориҳои мақомоти гумрук бо Бонки миллӣ ва Хадамоти назорати молиявӣ.

Ин вазифаҳо тавассути фаъолияти сохторҳои зерин амалӣ мегарданд: воҳидҳои оперативӣ, хадамоти мобилӣ, шӯъбаҳои экспертизаи гумрукӣ ва марказҳои мониторинг ва таҳлил.

Механизмҳои амалии назорати гумрукӣ аз чанд зинаи ҳамоҳангшуда иборатанд, ки ҳадафи онҳо таъмини шаффофият, самаранокӣ ва воқуниши фаврӣ ба таҳдидҳо мебошад:

1. Низоми тартибдиҳии хавф (Risk Management System)

Ин усул бар асоси маълумоти омӯрӣ ва таърихӣ қонуншиканиҳо таҳия шуда, барои муайян намудани воридкунандагони хавфнок ва намуди молҳои, ки хатари зиёд доранд, истифода мешавад. Системаи мазкур имкон медиҳад, ки санҷишҳо ба таври ҳадафманд амалӣ гарданд.

2. Назорати ҳуҷҷатӣ ва сканеркунии бор

Дар нуктаҳои гузаргоҳи сарҳадӣ таҷҳизоти сканеркунии борҳои боркаш (container scanners) насб гардида, имкони ташҳиси фаврии мундариҷаи контейнерҳоро бидуни кушодан фароҳам месозад.

3. Гузариши автоматишудаи гумрукӣ (АСИКУДА, СУГД)

Татбиқи низомҳои иттилоотии электронӣ ба монанди **ASYCUDA World** ва **СУГД-Автомат** дар Тоҷикистон ба коҳиши ғасод, баланд бардоштани шаффофият ва тезонидани амалиёти гумрукӣ мусоидат мекунанд.

4. Мониторинг ва ҳамоҳангсозии байниидоравӣ

Ин раванд ҳамкориҳои мақомоти гумрук бо дигар сохторҳои давлатӣ ба монанди Агентии назорати молиявӣ, Вазорати қорҳои дохилӣ ва хадамоти амниятиро дар бар мегирад. Созмони маълумоти ягона дар шакли шабакаи иттилоотӣ метавонад мубодилаи саривақтии ахборро таъмин намояд.

5. Санҷиши ҷисмонӣ ва таҷҳизоти махсуси муайянсозӣ

Истифодаи детекторҳои маводи муҳаддир, таҷҳизоти радиологӣ, мониторингҳои биометрӣ ва сағҳои мутахассиси ҷустуҷӯ барои муайянсозии қочоқ ва молҳои мамнуъ муҳиманд.

Нақши мақомоти гумрукӣ дар ҳифзи манфиатҳои иқтисодии давлат на танҳо ба таъмини воридоти манбаъҳои молиявӣ маҳдуд мешавад, балки мубориза бо таҳдидҳои гибридии иқтисодӣ, аз ҷумла қочоқ, фишори рақобатии беруна ва хавфҳои киберӣ низ

ворид мешавад. Барои кишварҳои рӯ ба тараққӣ, татбиқи низоми муосири гумрукӣ ва назорати рақамӣ як омили асосии таъмини бехатарии иқтисодӣ ба шумор меравад.

АДАБИЁТ

1. Назаров А.Р. Амнияти иқтисодии Тоҷикистон: таҳдидҳо ва роҳҳои муқовимат / А.Р. Назаров. – Душанбе: Ирфон, 2021.
2. Гладкий Ю.Н. Экономическая безопасность: теория и практика / Ю.Н. Гладкий. – М.: ИНФРА-М, 2020.
3. Барулин В.П. Финансовая безопасность государства: сущность и механизмы обеспечения // Экономика и право. – 2019. – №4.
4. МВФ. Доклад о глобальной финансовой стабильности, 2023.
5. Ҳукумати ҶТ. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2030. – Душанбе, 2016.
6. Барулин В.П. Экономическая безопасность и устойчивое развитие. // Научные труды РАНХиГС. – 2020

АСОСҲОИ НАЗАРΙΑВИИ ТАЪМИНИ БЕХАТАРИИ МОЛИЯВИЮ ИҚТИСОДӢ ДАР САРҲАДҲОИ ГУМРУКӢ

Мақолаи мазкур ба таҳлили назариявии мафҳумҳо ва асосҳои илмӣ таъмини бехатарии молиявию иқтисодӣ бахшида шудааст, ки дар шароити муосири ҷаҳонишавӣ ва таҳдидҳои афзояндаи сарҳадӣ аҳамияти махсус пайдо мекунад. Муаллиф моҳияти бехатарии иқтисодӣ ва молиявию дар доираи сиёсати давлатии кишварҳои рӯ ба тараққӣ баррасӣ намуда, вазифа ва нақши мақомоти гумрукӣ дар ҳифзи манфиатҳои иқтисодии миллий тавзеҳ медиҳад. Дар мақола равандҳои асосии назорати гумрукӣ ва механизмҳои амалӣ намудани он, аз ҷумла истифодаи технологияҳои рақамӣ ва низоми баҳодихии хавфҳо, таҳлил мешаванд. Ҳамзамон, диққат ба зарурати ҳамоҳангсозии байниидоравӣ ва татбиқи таҷрибаи байналмилалӣ ҷалб карда шудааст. Мақола барои мутахассисони соҳаи иқтисод, молия ва амнияти гумрукӣ муфид буда, метавонад ҳамчун асос барои таҳқиқоти минбаъда хизमत кунад.

КАЛИДВОЖАҲО: бехатарии иқтисодӣ, бехатарии молиявӣ, сарҳади гумрукӣ, назорати гумрукӣ, қочоқ, амнияти миллий, низоми баҳодихии хавф, ҷаҳонишавӣ, сиёсати давлатӣ, инфрасохтори гумрукӣ.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ НА ТАМОЖЕННОЙ ГРАНИЦЕ

Статья посвящена теоретическому анализу концепций и научных основ обеспечения финансово-экономической безопасности, что приобретает особое значение в современных условиях глобализации и нарастания пограничных угроз. Автор рассматривает сущность финансово-экономической безопасности в рамках государственной политики развивающихся стран, раскрывает задачи и роль таможенных органов в защите национальных экономических интересов. В статье анализируются основные процессы таможенного контроля и механизмы его осуществления, в том числе с использованием цифровых технологий и систем оценки рисков. При этом обращается внимание на необходимость межведомственной координации и применения международного опыта. Статья будет полезна специалистам в области экономики, финансов и таможенной безопасности и может послужить основой для дальнейших исследований.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: экономическая безопасность, финансовая безопасность, таможенная граница, таможенный контроль, контрабанда, национальная безопасность, система оценки рисков, глобализация, государственная политика, таможенная инфраструктура.

THEORETICAL BASES FOR ENSURING FINANCIAL AND ECONOMIC SECURITY AT THE CUSTOMS BORDER

The article is devoted to the theoretical analysis of concepts and scientific bases of financial and economic security, which is of particular importance in modern conditions of globalisation and the growth of border threats. The author considers the essence of financial and economic security in the framework of state policy of developing countries, reveals the tasks and role of customs authorities in the protection of national economic interests. The article analyses the main processes of customs control and mechanisms of its implementation, including the use of digital technologies and risk assessment systems. It draws attention to the need for inter-agency co-ordination and the application of international experience. The article will be useful for specialists in economics, finance and customs security and may serve as a basis for further research.

KEYWORDS: economic security, financial security, customs border, customs control, smuggling, national security, risk assessment system, globalisation, public policy, customs infrastructure.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Барфиева Фарида Собировна* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистри курси дуюми фаъолияти гумрукӣ. **Суроға:** 734005, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. **Телефон:** (+992) 918 59 19 40 .

Сведения об авторе: *Барфиева Фарида Собировна* - Таджикский национальный университет, магистр второго курса кафедры таможенная деятельность. **Адрес:** 734005, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 17. **Телефон:** (+992) 918 59 19 40.

Information about the author: *Barfieva Farida Sobirovna* - Tajik National University, second-year Master`s student of Department of Customs Activities. **Address:** 734005, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. **Phone:** (+992) 918 59 19 40.

ТАЪСИРИ САРМОЯГУЗОРИҲОИ ХОРИЧӢ БА РУШДИ КИШВАРҲОИ РӮ БА ИНКИШОФ ДАР ШАРОИТИ МУОСИРИ ХОҶАГИИ ҶАҶОНӢ

Мирзоев С.М.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Сармоягузори хориҷӣ яке аз воситаҳои асосии рушди иқтисодӣ ва иҷтимоии кишварҳо, бахусус кишварҳои рӯ ба инкишоф ба ҳисоб меравад. Ин раванд имкониятҳои зиёдеро барои таҳким бахшидани иқтисодиёт, сохтани инфрасохтори зарурӣ ва баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳоли фароҳам меоварад.

1. Баланд бардоштани истеҳсолот ва шуғли аҳоли:

Ворид шудани сармояи хориҷӣ ба кишварҳо имконият медиҳад, ки корхонаҳои нав таъсис дода шаванд, технологияҳои пешрафта ворид гарданд ва барои аҳоли ҷойҳои нави корӣ фароҳам оранд. Ин ба афзоиши истеҳсолот ва паст кардани сатҳи бекорӣ мусоидат мекунад.

2. Трансфер (интиқол) кардани технология ва дониш:

Ширкатҳои сармоягузори хориҷӣ бо худ технологияҳои муосир ва дониши идоракуниро меоранд. Ин ба рушди самараноки соҳаҳо ва беҳтар намудани сифати маҳсулот ва хизматрасониҳо таъсири мусбӣ мерасонад.

Дар кишварҳои рӯ ба инкишоф, ки баъзан вақт бо мушкилоти иқтисодӣ, сатҳи пасти истеҳсолот ва инфрасохтори заъиф рӯ ба рӯ ҳастанд, сармоягузориҳои хориҷӣ метавонанд рушди устуворро таъмин намоянд. Бо вучуди ин, самаранокии ин сармоягузориҳо аз омилҳои гуногун, аз ҷумла шароити сиёсӣ иқтисодӣ, сифати идоракунӣ ва имкониятҳои ҷойгиркунии сармоя вобаста аст.

Мавзуи мазкур муҳимияти хосса дорад, зеро таваҷҷуҳ ба нақш ва таъсири сармоягузори хориҷӣ метавонад ба ташаккули стратегияҳои нави иқтисодӣ, беҳбуд бахшидани ҷалби сармоягузорӣ ва афзоиши сатҳи зиндагии аҳоли мусоидат намояд. Аз ин рӯ, омӯзиши ҷанбаҳои назариявӣ ва амалии сармоягузори хориҷӣ, таҳлили омилҳои таъсиррасон ва пешниҳоди роҳҳои беҳбудӣ дар ин самт ба яке аз вазифаҳои асосии таҳқиқоти иқтисодӣ табдил ёфтааст.

Дар қори мазкур масъалаҳои зерин баррасӣ мешаванд:

1. Асосҳои назариявии сармоягузори хориҷӣ, ки дар он мафҳум, намудҳо, аҳамияти сармоягузори хориҷӣ ва назарияҳои иқтисодӣ дар ин самт таҳлил мегарданд.

2. Нақши сармоягузори хориҷӣ дар рушди кишварҳои рӯ ба инкишоф, аз ҷумла таъсири он ба иқтисод, инфрасохтор ва сатҳи зиндагӣ.

3. Шароитҳои муосири ҳоҷагии ҷаҳонӣ ва таъсири онҳо ба сармоягузорӣ, ки бо назардошти глобализатсия, технологияҳои муосир ва нақши ташкилотҳои байналмилалӣ баррасӣ мешаванд.

4. Масъалаҳо ва имкониятҳо барои кишварҳои рӯ ба инкишоф дар ҷалби сармоягузорӣ ва татбиқи таҷрибаи муваффақ.

Ҳадафи ин таҳқиқот дар омӯختани нақш ва аҳамияти сармоягузори хориҷӣ дар рушди кишварҳои рӯ ба инкишоф ва пешниҳоди тавсияҳо барои беҳтар намудани сиёсати сармоягузорӣ мебошад. Дар поёни таҳқиқот, рӯйхати адабиётҳои истифодашуда барои таъба маълумоти муътамад ва илмӣ оварда мешавад.

1. Асосҳои назариявии сармоягузори хориҷӣ.

1.1. Мафҳум, намудҳо ва аҳамияти сармоягузори хориҷӣ

Сармоягузори хориҷӣ яке аз воситаҳои муҳими рушди иқтисодии кишварҳо маҳсуб мешавад. Он ҳамчун ҷараёни воридшавии сармоя, технология ва захираҳои

дигари моддӣ ва ғайримоддӣ аз як кишвар ба кишвари дигар фаҳмида мешавад. Мафҳуми сармоягузории хориҷӣ ба ду шакли асосӣ тақсим мешавад:

1. Сармоягузории мустақими хориҷӣ: Ин шакли сармоягузорӣ бо ворид намудани захираҳо ва таъсиси ширкатҳо ё истехсолоти нави як ё якчанд соҳаи иқтисодӣёт алоқаманд аст. Он имкони назорат ва идоракунии фаъолиятҳоро дар сатҳи маҳаллӣ фароҳам меорад.

2. Сармоягузории ғайримустақими хориҷӣ: Ин шакли сармоягузорӣ бо харидории саҳмияҳо, вомбаргҳо ва дигар сармояҳои молиявӣ дар бозорҳои хориҷӣ алоқаманд аст. Дар ин ҳолат, сармоягузор назорати бевосита ба ширкат ё муассиса надорад.

Аҳамияти сармоягузории хориҷӣ дар рушди кишварҳо чунин аст:

- Интиқоли технология ва дониш: Сармоягузории хориҷӣ имконият медиҳад, ки кишварҳои қабулкунанда аз технологияи муосир истифода баранд.

- Ташкили ҷойҳои корӣ: Ворид шудани сармоягузорӣ дар бахшҳои гуногуни иқтисодӣёт ба афзоиши ҷойҳои корӣ мусоидат мекунад.

- Рушди инфрасохтор: Маблағгузориҳои хориҷӣ метавонанд ба беҳбудии инфрасохтори маҳаллӣ таъсири мусбат расонанд.

1.2. Назарияҳои иқтисодӣ дар робита ба сармоягузории хориҷӣ.

Дар илми иқтисод сармоягузории хориҷӣ тавассути назарияҳои гуногун тавзеҳ дода мешавад:

1. Назарияи классикӣ: Мувофиқи ин назария, сармоягузорӣ ба чое равона мешавад, ки дар он имконияти даромади баланд ва хароҷоти кам вучуд дорад.

2. Назарияи модерн: Ин назария ба омилҳои иловагӣ, аз қабili сифат ва сатҳи инфрасохтор, шароити сиёсӣ ва суботи иқтисодӣ диққат медиҳад.

3. Назарияи ҳамгирӣ: Аз ҷониби Ҷон Даннинг таҳия шудааст ва дар се унсур асос меёбад: афзалияти молияӣ, афзалияти ҷойгиршавӣ ва афзалияти интернализатсия.

1.3. Омилҳои таъсиргузор ба ҷалби сармоягузории хориҷӣ

Ҷалби сармоягузории хориҷӣ ба омилҳои гуногун вобаста аст, ки онҳоро ба ду гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст:

1. Омилҳои дохилӣ:

- Суботи сиёсӣ ва иқтисодӣ.
- Сифати қонунгузорӣ ва ҳифзи ҳуқуқи сармоягузoron.
- Инфрасохтори муосир ва сатҳи рушди захираҳои инсонӣ.

2. Омилҳои хориҷӣ:

- Глобализатсия ва кушодашавии бозорҳои байналмилалӣ.
- Ташкилотҳои байналмилалӣ ва созмонҳои молиявӣ.
- Рақобати кишварҳо барои ҷалби сармоя.

Ба таври умум, фаҳмиши назариявии сармоягузории хориҷӣ барои таҳияи стратегияҳои самаранок ҷиҳати ҷалби сармоя дар кишварҳои рӯ ба инкишоф аҳамияти хосса дорад.

2. Нақши сармоягузории хориҷӣ дар рушди кишварҳои рӯ ба инкишоф

2.1. Вазъи умумии иқтисоди кишварҳои рӯ ба инкишоф

Кишварҳои рӯ ба инкишоф дар шароити муосир бо мушкилоти гуногуни иқтисодӣ, аз ҷумла камбудии сармоя, вобастагии зиёд ба маҳсулоти содиротӣ, сатҳи пасти рушди инфрасохтор ва норасоии технологияҳои муосир рӯ ба рӯ мешаванд. Иқтисоди ин кишварҳо аксаран аз шароити глобалии бозор вобаста буда, коҳиши нархи ашёи хом ё болоравии сатҳи қарзҳо метавонад ба рушди онҳо таъсири манфӣ расонад. Аммо, сармоягузориҳои хориҷӣ метавонанд ҳамчун як омил муҳим ба рушди ин кишварҳо бошанд.

2.2. Хусусиятҳои хосси сармоягузории хориҷӣ дар ин кишварҳо.

Сармоягузориҳои хориҷӣ дар кишварҳои рӯ ба инкишоф дорои хусусиятҳои зерин мебошанд:

- Таваҷҷуҳ ба бахшҳои муайян: Бо таъсиси корхонаҳои содиротӣ, сармоягузориҳои хориҷӣ ба зиёд шудани даромадҳои асбобӣ ва беҳтар шудани тавозуни савдо мусоидат мекунад. Сармоягузориҳои хориҷӣ ба кишварҳои рӯ ба инкишоф имкон медиҳад, ки шарикҳои иқтисодӣ бо кишварҳои пешрафта барқарор кунанд, ки ин ба рушди устувори иқтисодиёт мусоидат мекунад.

- Мутобиқшавӣ ба шароити маҳаллӣ: Сармоягузорон бояд ба қонунгузорӣ, фарҳанг ва шароити бозори кишвар мутобиқ шаванд.

- Баланд бардоштани таваккал: Заиф будани сохторҳои сиёсӣ ва иқтисодӣ метавонад хавфҳои сармоягузорию афзоиш диҳад.

2.3. Нақши сармоягузориҳои хориҷӣ дар ташкили ҷойҳои корӣ, рушди инфрасохтор ва баланд бардоштани сатҳи зиндагӣ

Сармоягузориҳои хориҷӣ дар кишварҳои рӯ ба инкишоф метавонанд ба таври зерин таъсиргузор бошанд:

1. Ташкили ҷойҳои корӣ: Ворид намудани сармоя ба бахшҳои истеҳсоли метавонад ҷойҳои нави корӣ фароҳам оварад, ки дар навбати худ сатҳи бекориро коҳиш медиҳад.

2. Рушди инфрасохтор: Сармоягузориҳои хориҷӣ аксаран ба сохтмон ва рушди инфрасохтор, аз ҷумла роҳҳо, нерӯгоҳҳо ва шабакаҳои иртиботӣ равона мешаванд. Ин омил на танҳо барои фаъолияти иқтисодӣ, балки барои баланд бардоштани сифати зиндагии аҳоли низ муҳим аст.

3. Баланд бардоштани сатҳи зиндагӣ: Бо ворид шудани сармоя, маошҳо баланд мегарданд ва дастрасӣ ба хидматрасониҳои беҳтар, аз қабили тандурустӣ ва маориф, беҳтар мешавад.

Бо дарназардошти нақши муҳими сармоягузориҳои хориҷӣ, кишварҳои рӯ ба инкишоф бояд ба беҳтар намудани шароити сармоягузорӣ диққати ҷиддӣ диҳанд, то ки имкониятҳои бештарро ҷалб кунанд ва рушди устувори иқтисодиро таъмин намоянд.

3. Шароитҳои муосири ҳоҷагии ҷаҳонӣ ва таъсири онҳо ба сармоягузорӣ

3.1. Глобализатсия ва сармоягузорӣ: имкониятҳо ва хатарҳо

Глобализатсия ҳамчун як раванд боиси афзоиши ҳамгироии иқтисоди ҷаҳонӣ гардида, ба рушди сармоягузориҳои хориҷӣ заминаи устувор фароҳам меорад. Имкониятҳои асосии глобализатсия барои кишварҳои рӯ ба инкишоф иборатанд аз:

- Дастрасӣ ба бозорҳои байналмилалӣ: Кишварҳои рӯ ба инкишоф метавонанд тавассути сармоягузориҳои хориҷӣ ба бозорҳои нави байналмилалӣ ворид шаванд.

- Интиқоли технологияҳо: Сармоягузориҳои хориҷӣ воситаи асосии интиқоли дониш ва технологияҳои пешрафта ба ин кишварҳо мебошанд.

Ҳамзамон, глобализатсия хатарҳои муайяно низ дарбар мегирад, аз ҷумла:

- Вобастагии аз ҳад зиёд: Кишварҳои рӯ ба инкишоф метавонанд аз сармоягузориҳои хориҷӣ вобастагии зиёд пайдо кунанд, ки ин боиси заъфи иқтисодӣ мегардад.

- Баланд шудани рақобат: Рақобати шадид дар бозори байналмилалӣ метавонад ба соҳаҳои маҳаллӣ фишор оварад.

Бо вучуди фоидаҳои зиёд, сармоягузориҳои хориҷӣ хатарҳои низ дорад. Аз ҷумла:

Таъсири номатлуб ба соҳибкорони маҳаллӣ: Ширкатҳои хориҷӣ метавонанд рақобатпазирии корхонаҳои маҳаллиро коҳиш диҳанд. Фоида: Қисми зиёди фоида метавонад ба кишварҳои сармоягузор баргардад, на ба рушди кишварҳои қабулкунанда.

3.2. Таъсири технологияҳои муосир ба ҷараёнҳои сармоягузорӣ.

Технологияҳои нав дар шароити муосир нақши ҳалкунанда доранд ва чараёнҳои сармоягузорию тағйир медиҳанд. Таъсири онҳо ба сармоягузорию хориҷӣ чунин аст:

- Соддагардонии равандҳо: Технологияҳои муосир имкон медиҳанд, ки равандҳои сармоягузорӣ тезтар ва шаффофтар анҷом дода шаванд.

- Пешбурди тиҷорати электронӣ: Ин имконият медиҳад, ки сармоягузорию ба тиҷорати хурд ва миёна дар кишварҳои рӯ ба инкишоф таваҷҷуҳ кунанд.

- Назорат ва баҳодиҳӣ: Системаҳои, ки бо истифодаи технологияи нав сохта мешаванд, барои назорат ва баҳодиҳии сармоягузорию истифода мешаванд.

3.3. Нақши ташкилотҳои байналмилалӣ дар ҳамохангсозии сармоягузорию.

Ташкилотҳои байналмилалӣ, аз қабili Ҳазинаи байналмилалӣ асбӯр Бонки ҷаҳонӣ ва Созмони умумиҷаҳонии савдо, нақши муҳиме дар танзими чараёнҳои сармоягузорӣ доранд. Онҳо вазифаҳои зеринро иҷро мекунанд:

- Коҳиши хавфҳо: Ташкилотҳо кӯшиш мекунанд, ки хавфҳои вобаста ба сармоягузорию хориҷиро коҳиш диҳанд.

- Пешниҳоди кумакҳои техникӣ: Ба кишварҳои рӯ ба инкишоф кумакҳои техникӣ ва молиявӣ пешниҳод карда мешаванд.

- Танзими қоидаҳои байналмилалӣ: Қоидаҳои ягонаи байналмилалӣ барои ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои сармоягузорию ва кишварҳои қабулкунанда фароҳам оварда мешаванд.

Ин шароитҳои муосир метавонанд кишварҳои рӯ ба инкишофро дар ҷалби сармоягузорию хориҷӣ мусоидат намоянд, агар онҳо стратегияҳои дурусти ҳамкорӣ ба бозори ҷаҳонӣ ва ташкилотҳои байналмилалӣ интихоб кунанд.

4. Масъалаҳо ва имкониятҳо барои кишварҳои рӯ ба инкишоф

4.1. Пешниҳодҳои асосӣ дар ҷалби сармоягузорӣ (сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ)

Кишварҳои рӯ ба инкишоф барои ҷалби сармоягузорию хориҷӣ бояд ба тақмили шароити сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ диққати махсус диҳанд. Пешниҳодҳои асосӣ дар ин самт иборатанд аз:

- Сиёсӣ: Ташкили муҳити устувори сиёсӣ тавассути коҳиши сатҳи коррупсия, ҳифзи ҳуқуқҳои сармоягузорию ва таъмини қонуният.

- Иқтисодӣ: Рушди инфрасохтор, кам кардани андозҳо барои сармоягузорию ва пешниҳод кардани имтиёзҳо барои соҳаҳои афзалиятнок.

- Иҷтимоӣ: Баланд бардоштани сатҳи маориф ва саломатӣ барои омода кардани қувваи қори баландиқтисос ва ҳосил намудани боварӣ миёни ҷомеа ва сармоягузорию.

4.2. Таҳлил ва муқоисаи таҷрибаи кишварҳои муваффақ

Таҳлили таҷрибаи кишварҳои муваффақ нишон медиҳад, ки ҷалби сармоягузорию хориҷӣ асосан аз омилҳои зерин вобаста аст:

- Шароитҳои мусоид: Масалан, Сингапур ва Ирландия тавассути эҷоди минтақаҳои озоди иқтисодӣ ва пешниҳоди қоидаҳои содаи сармоягузорӣ муваффақ шудаанд.

- Соҳибкорӣ ва инноватсия: Кореяи Ҷанубӣ тавассути дастгирии инноватсия ва рушди саноати технологияҳои нав сармоягузориюро ҷалб кардааст.

- Кам кардани таваккалҳо: Кишварҳои, ки низомҳои устувори ҳуқуқӣ доранд, метавонанд сармоягузорию бештарро ҷалб кунанд.

4.3. Пешниҳодҳо барои беҳбуд бахшидани ҷалби сармоягузорию хориҷӣ

Барои беҳтар намудани ҷалби сармоягузорию хориҷӣ, кишварҳои рӯ ба инкишоф метавонанд ҷораҳои зеринро андешанд:

1. Эҷоди минтақаҳои озоди иқтисодӣ: Бо пешниҳоди имтиёзҳои андозӣ ва гумрукӣ сармоягузорию хориҷӣ метавонанд таваҷҷуҳ зоҳир кунанд.

2. Рушди инфрасохтори муосир: Инфрасохтори пешрафта барои сармоягузорию муҳити мусоид фароҳам меорад.

3. Такмили қонунгузорӣ: Қонунгузорӣ бояд шаффоф ва устувор бошад, то ки ҳуқуқҳои сармоягузoron ҳифз шаванд.

4. Интиқоли дониш ва технология: Чалби сармоягузорӣ бояд бо шароите ҳамроҳ бошад, ки дониш ва технологияҳои пешрафта ба кишвар ворид карда шавад.

5. Таҳкими ҳамкорӣ бо ташкилотҳои байналмилалӣ: Бо истифода аз кумаки ташкилотҳои байналмилалӣ кишварҳо метавонанд стратегияҳои муассиртарро таҳия ва татбиқ намоянд.

Бо амалӣ намудани ин тадбирҳо, кишварҳои рӯ ба инкишоф метавонанд шароити мусоидро барои чалби сармоягузориҳои хориҷӣ фароҳам оварда, рушди устувори иқтисодии худро таъмин кунанд.

5. Хулоса ва тавсияҳо

Сармоягузориҳои хориҷӣ ҳамчун яке аз механизмҳои муҳимми рушди иқтисоди кишварҳои рӯ ба инкишоф нақши калидӣ мебозанд. Онҳо на танҳо дар ташаккули ҷойҳои корӣ, баланд бардоштани сатҳи зиндагӣ ва беҳбуди инфрасохтор саҳм мегузоранд, балки ба интиқоли дониш, технология ва таҷриба низ мусоидат мекунанд. Бо вучуди ин, барои пурра истифода бурдани сармоягузориҳои хориҷӣ, кишварҳои рӯ ба инкишоф бояд як қатор чораҳои мушаххасро амалӣ намоянд.

Таҳлили таҷрибаи кишварҳои муваффақ нишон медиҳад, ки татбиқи стратегияи ҳамҷониба, ки ҳадафи такмили муҳити сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии кишварро дорад, шартӣ асосии муваффақият аст. Ҳамзамон, шароитҳои глобалии иқтисодӣ ва рушди технологияҳои муосир имкониятҳои нави сармоягузорӣ эҷод мекунанд, ки кишварҳо метавонанд аз онҳо истифода баранд. Барои ин, бояд сиёсати самараноки чалби сармоягузориҳо таҳия гардад, ки ҳам манфиатҳои сармоягузoron ва ҳам ҳадафҳои рушди миллиро дарбар гирад.

Тавсияҳо:

1. Такмили инфрасохтор ва муҳити ҳуқуқӣ барои таъмини боварии сармоягузoron.

2. Рушди минтақаҳои озоди иқтисодӣ бо пешниҳоди имтиёзҳои махсус.

3. Баланд бардоштани сатҳи таҳсилот ва омодагии қувваи кори баландихтисос.

4. Ҳамкорӣ бо ташкилотҳои байналмилалӣ барои дастгирии лоиҳаҳои сармоягузорӣ.

5. Таъмини шаффофият ва мубориза бо коррупсия.

Бо риояи ин пешниҳодҳо, кишварҳои рӯ ба инкишоф метавонанд сармоягузориҳои хориҷиро ба рушди устувори иқтисоди худ табдил диҳанд.

11. АДАБИЁТ

1. Всемирный банк. Анализ влияния иностранных инвестиций на экономическое развитие. 2020.
2. Международный валютный фонд. Роль политической стабильности в привлечении инвестиций. 2019.
3. Тодаро, М., Смит, С. Экономическое развитие. 12-е издание, 2021.
4. Всемирная торговая организация. Глобализация и экономика развивающихся стран. 2022.
5. Круз, Р. Цифровые технологии и международные инвестиции. Экономический журнал, 2020.
6. Давлатов, Ф. Сармоягузории хориҷӣ дар Тоҷикистон: имкониятҳо ва ҷолишҳо. Душанбе, 2021.

ТАЪСИРИ САРМОЯГУЗОРИИ ХОРИҶӢ БА РУШДИ КИШВАРҲОИ РӮ БА ИНКИШОФ ДАР ШАРОИТИ МУОСИРИ ХОҶАГИИ ҶАҶОНӢ

Мавзӯи таҳқиқоти мазкур ба таҳлили таъсири сармоягузориҳои хориҷӣ ба рушди иқтисоди кишварҳои рӯ ба инкишоф дар шароити муосири хоҷагии ҷаҳонӣ бахшида шудааст. Дар ин таҳқиқот асосҳои назариявии сармоягузории хориҷӣ, омилҳои таъсиргузор ба чалби онҳо ва нақши онҳо дар рушди инфрасохтор, ташкили ҷойҳои корӣ ва баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳоли баррасӣ гардидаанд. Ҳамзамон, шароитҳои муосири глобалӣ, ба монанди глобализатсия ва рушди технологияҳои рақамӣ, ҳамчун омилҳои калидӣ барои беҳбуди раванди сармоягузорӣ омӯхта шудаанд. Пешниҳодҳои мушаххас барои беҳбуди муҳити сармоягузорӣ дар кишварҳои рӯ ба инкишоф пешниҳод мегарданд.

КАЛИДВОЖАҲО: сармоягузори хориҷӣ, кишварҳои рӯ ба инкишоф, рушди инфрасохтор, технологияҳои нав, глобализатсия.

ВЛИЯНИЕ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ НА РАЗВИТИЕ РАЗВИВАЮЩИХСЯ СТРАН В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННОЙ МИРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

Тема данного исследования посвящена анализу влияния иностранных инвестиций на экономическое развитие развивающихся стран в условиях современной мировой экономики. В работе рассмотрены теоретические основы иностранных инвестиций, факторы, влияющие на их привлечение, и их роль в развитии инфраструктуры, создании рабочих мест и повышении уровня жизни населения. Также изучены современные глобальные условия, такие как глобализация и развитие цифровых технологий, как ключевые факторы для улучшения инвестиционного процесса. Предложены конкретные рекомендации по улучшению инвестиционного климата в развивающихся странах.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: иностранные инвестиции, развивающиеся страны, развитие инфраструктуры, цифровые технологии, глобализация.

THE IMPACT OF FOREIGN INVESTMENTS ON THE DEVELOPMENT OF DEVELOPING COUNTRIES IN THE CONTEXT OF THE MODERN GLOBAL ECONOMY

This study focuses on analyzing the impact of foreign investments on the economic development of developing countries in the context of the modern global economy. The research examines the theoretical foundations of foreign investments, factors influencing their attraction, and their role in developing infrastructure, creating jobs, and improving living standards. Additionally, modern global conditions such as globalization and the advancement of digital technologies are explored as key factors for enhancing investment processes. Specific recommendations for improving the investment climate in developing countries are provided.

KEYWORDS: foreign investments, developing countries, infrastructure development, digital technologies, globalization.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Мирзоев Сулаймон Мадвалиевич* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуюми кафедраи иқтисодиёти ҷаҳонӣ. **Суроға:** 734005, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **98 333-33-25**.

Сведения об авторе: *Мирзоев Сулаймон Мадвалиевич* - Таджикский национальный университет, магистр второго курса кафедры мировой экономики. **Адрес:** 734005, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудакӣ, 17. Телефон: **98 333-33-25**.

Information about the author: *Mirzoev Suleiman Madvalievich* - Tajik National University, second-year Master's student of the Department of World Economy. **Address:** 734005, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **98 333-33-25**.

ҲУҚУҚ – ПРАВО

ҶАНБАҲОИ ҲУҚУҚИИ ИСТИФОДАБАРИИ ИНТЕРНЕТ

Мирзоев А.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Интернет дар айни ҳол аз ҷониби олимони ҳуқуқшинос мавриди таҳқиқоти илмӣ қарор гирифтааст. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон танҳо ду нафар Абдучалилов ва Меликов паҳлуҳои алоҳидаи ҳуқуқи интернетиро мавриди омӯзиш қарор додаанд. Аз ин рӯ, зарур аст ҳалли ду масъалаи ҳуқуқӣ, ки дорои хислати ғоявӣ - амалӣ гардад:

1) Табиати ҳуқуқи интернет;

2) Ҳуқуқе, ки нисбати ин муносибатҳои ҳуқуқӣ татбиқ карда мешавад.

Дар ҳалли масъалаи аввал ҷавоб додан ба саволҳои мазкур ба монанди интернет ин субъекти ҳуқуқӣ мебошад, ки дар муносибатҳо бо мизоҷони худ баромад менамояд ва ё объекти муносибати ҳуқуқӣ аст, ки хислати онро бояд муайян намояд, айни мудаост. Ҷиҳати ҳали мушкилии дуҷумла дар он аст, ки мо бояд саволҳои зеринро баррасӣ намоем. Интернет тавасути кадом базаи меъёри ҳуқуқӣ танзим гардад ва ба кадом соҳаи ҳуқуқ мутааллиқ аст.

Барои нақш ва мавқеи ҳуқуқро дар баҳши интернет муайян намудан, пеш аз ҳама, бояд қайд кард, ки дар баҳши интернет ва доир ба он кадом намуди муносибатҳо ба вучуд меоянд ва чӣ натиҷаи ҳуқуқӣ доранд. Бинобар ин, барои ҳалли масъалаи зикршуда интернетро аз нуқтаи назари ҳуқуқӣ дида баромадан лозим аст.

Пеш аз ҳама бояд ба саволи «оё интернет объекти ҳуқуқ аст ё субъекти ҳуқуқ» ҷавоб дод. Ҳамаи захираҳои иттилоотӣ дар маҷмӯъ шакли ташкилии сохтор, яъне туранкабутро ифода мекунад. Аммо ҳамаи ин дар маҷмӯъ на ташкилоти байналхалқӣ, на ташкилоти давлатӣ, на иттиҳодияи ҷамъиятӣ, на шахси ҳуқуқӣ, на сохтори таълимотии ҳуқуқие, ки бо ин ё он сохтор ба муносибатҳои ҳуқуқӣ ворид гардад, ҳисобида намешавад. Дигар сохторҳои, ки тавассути онҳо ба муносибатҳои тарафайн ворид шавем, вучуд надоранд. Бинобар ин, интернет субъекти ҳуқуқ ҳисобида намешавад.

Оё интернет умуман ба сифати объекти ҳуқуқ баромад мекунад ё не? Объекте, ки оид ба он муносибатҳои ҷамъиятӣ ба вучуд меоянд. Тамоми таҷҳизотҳо, захираҳои интернетӣ, воситаҳои алоқа ва телекоммуникатсия, ки дар маҷмӯъ интернетро ташкил медиҳанд, мустақил нестанд ва соҳибмолки мушаххаси худро надоранд. Объектҳои алоҳидае, ки ба таркиби интернет дохиланд ва ба шахсони мушаххас тааллуқ доранд, дар баробари ҳуқуқи моликиятӣ хеле зиёданд. Инчунин шумораи зиёди субъектоне вучуд доранд, ки байни ҳамдигар оид ба объектҳои алоҳида ба муносибатҳои ҳуқуқӣ ворид мешаванд.

Ҳамин тавр, мумкин аст, ки интернетро бо фазои ҳақиқӣ, яъне бо ҳаёти воқеии худ муқоиса намоем. Дар ҳаёти воқеӣ мо байни ҳамдигар тавассути навиштани мактуб, телеграф ва телефон алоқа мекунем. Ба кор меравем, корро иҷро намуда, боз ба хона бар мегардем. Дар мактаб ва донишгоҳ таҳсил менамоем ва соҳиби хуччатҳои муайян мегардем. Фаъолияти хариду фурӯши маҳсулотро иҷро менамоем. Табиист, ки бо иҷрои чунин амалиётҳо бо субъектоне муносибе, ки дар макони воқеӣ ҷойгиранд, ба муносибатҳои гуногун ворид мешавем. Чунин ҳолатҳо дар фазои интернет низ рӯй медиҳанд, яъне чунин амалиётҳо анҷом медиҳем ва ба чунин муносибатҳо ворид мешавем. Бо боварӣ тасдиқ кардан дуруст аст, ки интернет низ қариб макони зиндагонии мо мебошад, вале танҳо ба тарзи виртуалӣ (хаёлӣ).

Ҳамчуноне, ки интернет – ин муҳити иттилоотӣ аст, пас барои тадқиқоти ин муҳит модели муҳити иттилоотонӣ истифода бурда мешавад, ки бояд ба методҳои ҳукукии информатикӣ ва ҳукуки кибернетикӣ таъяс кард. Барои омӯзиши хусусиятҳои фазои виртуалии интернет муайян кардани нақш ва мавқеи ҳукуқ дар низоми муносибатҳои ҷамъиятӣ модели виртуалии муҳити иттилоотониро истифода мебарем. Дар асоси ин модел хусусиятҳои ташкилӣ муносибатҳои ҳукукии иттилоотонӣ ва субъектҳои, ки дар ҷунин соҳаҳои иттилоотии интернет истифода мешаванд, мавриди таҳлил қарор медиҳем. Инчунин, он хусусиятҳои ҳукукии иттилоотро, ки махсусан дар фазои виртуалӣ ба вуҷуд меоянд, қайд мекунем. Барои омӯзиши танзими ҳукукии муносибатҳои иттилоотӣ дар баҳши интернет, пеш аз ҳама, ба санадҳои меъёрӣ-ҳукукии амалкунанда таъяс менамоем. Таҳлили муқоисавии муносибатҳои иттилоотие, ки дар макони воқеии иттилоотӣ ва дар фазои фвиртуалии интернет ба вуҷуд меоянд, нишон медиҳанд, ки онҳо тафовути муайяни худро доранд. Ин бо он алоқаманд аст, ки дар фазои виртуалӣ хусусиятҳои физикии иттилоот тағйир меёбанд ва дар натиҷа хусусиятҳои ҳукуқӣ ва иттилоотии нав ҳамчун объекти муносибатҳои ҳукуқӣ пайдо мешаванд. Хусусияти ҳоси танзими муносибатҳои иттилоотӣ дар баҳши интернет дар ифодаи ҳосияти физикии иттилоот дар намуди электронӣ дида мешавад. Ҳангоми фиристодани иттилоот бо хатҳои алоқа инъикоси он дар экрани компютер паҳнкунандаи воқеӣ нест, яъне виртуалӣ аст. Ин ҳолат бақайдгирӣ ва пешниҳоди иттилооти ҳуҷҷатишуда (ҳуҷҷатҳои расми)-ро дар фазои виртуалӣ мушкил мегардонад. Бидуни истифодаи механизмҳои нави ҳукукии танзимкунандаи ҳуҷҷати электронӣ, ки эътиборнокии онро таъмин ва тасдиқ мекунанд, ғайриимкон аст. Пайдоиши имзои электронии ададӣ имконият медиҳад, ки ин масъала ҳалли худро ёбад. Ба ғайр аз ин, имзои электронии ададӣ имконияти таъсиси ҳуҷҷатро ҳатто бо қафолатҳои ҳаққонӣ ва эътимоднокӣ назар ба имзои анъанавии дар қоғаз гузошташуда, бештар мекунад.

Интернет дар ягон давлати дунё ташкилоти ягонаи соҳибмулки худро надорад. Масалан, Ҳукумати ИМА ҳатто дар давлати худ амалан наметавонад соҳибмулкиашро ба интернет тасдиқ намояд ё ин ки Вазорати мудофияи ИМА, ки дорои шабакаи компютери махфии мустақил аст. Ба интернет пурра даҳолат карда наметавонад. Барои мизоч ба ҳайси намояндагии алоқа вобаста ба таъминоти барномавӣ эътироф карда мешавад. Табиати ҳукукии муносибатҳои байни мизоч ва таъминкунандаро метавонем тавассути объекти он муайян кунем. Объекти аввал хати алоқаи ба мизоч пешниҳодгардида танҳо барои истифодабарӣ аст ва дар асоси муқаррароти Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба иҷора танзим карда мешавад, барномавӣ аст, ки омехтани шартҳои гуногунро ифода менамояд. Дар ҳолате, ки мизоч аҳди музнок ҳангоми истсфодабарии интернет мебандад, вай медонад, ки тарафи дигар на худ таъминкунанда, балки ташкилоте мебошад, ки хизмати мазкурро иҷро менамояд. Масалан, харидани китоб аз нашриёт. Барои ширкат истехсолкунандаи хизматрасонии алоқавии намояндагони интернет ташкилоти махсусгардонидашудаи ин ташкилот, яъне соҳиби сервер дар як вақт ҳам таъминкунанда ва ҳам соҳибмулки интернет аст, аммо то он лаҳзае, ки аз хати алоқа истифода менамояд. Барои таъминкунанда намояндаи интернет шабакаҳои бузурге ба ҳисоб мераванд, ки ба ӯ имконият медиҳад, ки бо ӯ ҳамроҳ шавад. Ҳар як шабакаи мазкур дорои соҳибмулки худ аст, аммо дар алоҳидагӣ ягонтои он дар шабака на аз нигоҳи ҳукуқӣ ва на аз нигоҳи техникӣ ҳамаи интернетро назорат карда наметавонад. Гуфтаҳои мазкур исботи он аст, ки шахси ҳукуқӣ намебошад ва дар ягон давлати дунё ҳамчун ташкилоти байналмилалӣ ба қайд нагирифта шудааст. Интернет дорои моликияти алоҳида намебошад, ҷунки маводҳо ва иттилооти ба ҳукуки моликиятӣ даҳлдоштаи дар он мавҷудбуда ба субектони алоҳида даҳл надоранд. Масалан, хати алоқа моли ташкилоти телекоммуникатсионӣ, компютери ба шабака пайвастишаванда моли ташкилоти хизматрасонанда, компютери мизоч, моли худ мизоч, таъминоти

техникӣ ва барномавии шабакаҳои магистрالي моликияти соҳибмӯлки ин шабака, иттилооти тичоратии паҳншаванда моли истеҳсолкунанда ва паҳнкунанда ин иттилоот мебошанд. Интернет дорои ҳуқуқ намебошад ва иҷрокундаи уҳдадорӣ низ шуда наметавонад. Масалан, ҳангоми пайваст шудани мизоч ба шабака тарафи дигари хизматрасонӣ (контраагент) ҳамчун таъминкунанда ва ҳангоми харидорӣ тавассути шабака ин ё он намуди молро фурӯшанда ташкилот ва ҳангоми пардохти маблағи мол тавассути шабака бонки виртуалӣ ташкилоти молиявии махсус баромад мекунад. Аз ин рӯ, маълум гардид, ки дар ҳар муносибати бавучудоянда субектони алоҳида ҷой доранд ва ҳислати ин муносибатҳо аз ҳам тафовут доранд, пас интернет ташкилоти бақайдгирифташуда ва умуман субъекти муносибати ҳуқуқӣ мебошад ва андешаи баъзеҳо оид ба он, ки интернет субъекти муносибатҳои ҳуқуқӣ аст, аз назари ҳуқуқӣ беасос мебошад.

Дар замони имрӯза масоили, ки ҳангоми омӯзиши муносибатҳои ҷамъиятӣ дар соҳаи интернет ба вучуд меоянд, таҳлили ҳуқуқӣ ва ҷустуҷӯи роҳҳои нави ҳалли онро талаб мекунад. Барои парадигмаи омӯзиши интернет интиҳоби дурусти методология ниҳоят муҳим аст. Таҳқиқи назариявиро танҳо дар ҳолати ба таври бояду шояд фаҳмо будани методология оғоз кардан мумкин аст. Сухан дар бораи методологияи интернет меравад, ки таҳлилро бояд аз предмети таҳқиқ шуруъ кард. Предмети таҳқиқ бошад интернет ҳамчун падидаи ҳуқуқӣ аст.

Тихонов О.В. ҳангоми таҳлили хусусиятҳои интернет ба ҳулосае омад, ки дар замони муосир дар илм мафҳуми пурраи интернет вучуд надорад. Инчунин, ӯ қайд мекунад, ки новобаста аз он ки интернет аз ҷониби соҳаҳои гуногуни илм омӯхта шуда истодааст, барои пайдоиши мафҳуми «Интернет чист?» ҳоло барвақт аст.

Калимаи «Интернет» дар натиҷаи баҳамҷоякунии ду калимаи англисӣ «Interconnected network», ки маънои «Иттиҳоди шабакаҳо»-ро дорад, ба вучуд омадааст. Пеш аз ҳама, интернет ба маънои техникӣ ҳамчун иттиҳоди шабакаҳо ё маҷмуи системаҳои техникӣ, ки аз компютерҳо, модемҳо, серверҳо, спутникҳо ва ғайра иборат аст, фаҳмида мешавад. Аз нуқтаи назари техникӣ интернет ифодакунандаи миллионҳо компютерҳо, ки байни худ тавассути таҷҳизотҳои оптикӣ, спутникҳо ё каналҳои телефонӣ пайвастанд, мебошад. Шабака маркази ягона ва ташкилоти ягона надорад, яъне тасаввурот оид ба интернет ҳамчун шабакаи алоқа, муносибатҳои иттилоотӣ – ин тасаввуроти моддии интернет аст. Ҳамаи компютерҳои ҷаҳонӣ ва дигар таҷҳизотҳои техникӣ як маконе бо ном «макони виртуалӣ»-ро ба вучуд меоранд. Ҳамин тавр, интернет ба ду маъно – техникӣ (моддӣ) ва виртуалӣ фаҳмида мешавад.

Вазифаи ин шабакаи бузург дар чист? Бо кадом мақсадҳо он истифода бурда мешавад? Кадом масъалаҳо бо ёрии он ҳал карда мешаванд? Вакте ки ба ин саволҳо ҷавоб медиҳем, мо аллакай ба ҷанбаи ҳуқуқии интернет мегузарем. Аз ҷиҳати ҳуқуқӣ интернет макони виртуалӣ аст, ки дар он ҷо байни субектони ҳуқуқ муносибатҳо пайдо мешаванд. Бинобар ин объекти таҳқиқи ҳуқуқиро на сифатҳои техникаи интернет ҳамчун маҳзани бузург ва муносибатҳои иттилоотӣ, балки муносибатҳои байни субъектҳои ҳуқуқ оид ба таъмини хизматрасонӣ, аз ҷумла, таъмини информатсионӣ ташкил медиҳанд, ки аз нигоҳи методологӣ хеле муҳим аст. Ин ақидаро дар асри гузашта назариячии тоинқилобии рус Коркунов Н.М. чунин таъкид карда буд: «Муносибат ба ашё муносибати ҳуқуқӣ нест, чунки муносибат байни одамон оид ба ашё муносибати ҳуқуқӣ аст». Дертар Венедиктов А.В. низ чунин таъкид карда буд: «Муносибатҳои ҳуқуқӣ ҳисобида мешаванд танҳо муносибатҳои байни одамон».

Интернет муҳити наवे мебошад, ки одамон ба муносибатҳои гуногун ворид мешаванд. Ба сифати ин гуна тарафҳо ҳам шахсони воқеӣ ва ҳам ҳуқуқӣ баромад мекунад. Дар бештари ҳолатҳо ин муносибатҳо характери ҳуқуқӣ доранд, ки боиси бавучудой, тағйир ва қатъ гаштани ҳуқуқи уҳдадорихои тарафҳо мегарданд. Бинобар ин, муносибатҳо дар макони виртуалии интернет ин ҷустуҷӯи иттилооти зарурӣ

набуда, балки батанзимдарории муносибатҳо оид ба нигоҳдошт, коркард ва расонидани хизматрасониҳои иттилоотӣ мебошанд

АДАБИЁТ

1. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994// Бонки мутамарказонидаи иттилооти ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон. ADLIA. Версия 6.00.
2. Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31 декабри соли 2008, №455// Бонки мутамарказонидаи иттилооти ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон. ADLIA. Версия 6.00.
3. Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 21 майи соли 1998, №574// Бонки мутамарказонидаи иттилооти ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон. ADLIA. Версия 6.00.
4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 августи соли 2001, №40 «Дар бораи иттилоотӣ»// Бонки мутамарказонидаи иттилооти ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон. ADLIA. Версия 6.00.
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 10 майи соли 2002, №51 «Дар бораи ҳуҷҷати электронӣ» // Бонки мутамарказонидаи иттилооти ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон. ADLIA. Версия 6.00.
6. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 18 июни соли 2008, № 411 «Дар бораи ҳуқуқи дастрасӣ ба иттилоот» // Бонки мутамарказонидаи иттилооти ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон. ADLIA. Версия 6.00.
7. Абдуджалилов А. Теоретические проблемы гражданских правоотношений в Интернете. Дис. докт. юрид. наук. Душанбе, 2015. 345 с.

ҶАНБАҲОИ ҲУҚУҚИИ ИСТИФОДАБАРИИ ИНТЕРНЕТ

Дар мақолаи мазкур мавзӯи ҷанбаҳои ҳуқуқии истифодабарии интернет мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллиф қайд кардааст, ки интернет дар айни ҳол аз ҷониби олимони ҳуқуқшинос мавриди таҳқиқоти илмӣ қарор гирифтааст. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон танҳо ду нафар Абдуджалилов ва Меликов паҳлуҳои алоҳидаи ҳуқуқи интернетиро мавриди омӯзиш қарор додаанд.

КАЛИДВОЖАҲО: интернет, олимони ҳуқуқшинос, таҳқиқот, ҳуқуқи истифодабарӣ.

ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНТЕРНЕТА

В данной статье рассматриваются правовые аспекты использования Интернета. Автор отмечает, что в настоящее время Интернет изучается учеными-юристами. В Республике Таджикистан только два человека, Абдуджалилов и Меликов, изучали отдельные аспекты права Интернета.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Интернет, ученые-юристы, исследования, право использования.

LEGAL ASPECTS OF INTERNET USE

This article examines the legal aspects of Internet use. The author notes that the Internet is currently being studied by legal scholars. In the Republic of Tajikistan, only two people, Abdujalilov and Melikov, have studied individual aspects of Internet law.

KEYWORDS: Internet, legal scholars, research, right of use.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Мирзоев Акбар* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси 2 – юми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **700-76-06-06**.

Сведения об авторе: *Мирзоев Акбар* – Таджикский национальный университет, магистр второго курса юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **700-76-06-06**.

Information about the author: *Mirzoev Akbar* – Tajik National University, second-year master`s student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **700-76-06-06**.

ТАЪРИХИ ПАЙДОИШ ВА ҶАРАЁНИ ТАШАККУЛИ НИҶОДИ ПРЕЗИДЕНТӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Муродалиева З.Б.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ниҳоди президентӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ниҳоди нави конституционӣ ва сиёсӣ ҳуқуқие мебошад, ки дар он Президент сарвари давлат ва ҳокимияти иҷроия доништа мешавад. Тавре маълум аст, истилоҳи президент ифодакунандаи сардори давлат дар бисёре аз мамлакатҳои дунё шакли идоракунии ҷумҳурӣ мебошад. Биноан, мафҳуми «Президент», ки дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба маънои конституционӣ - ҳуқуқи сардори давлат ва ҳокимияти иҷроия истифода шудааст, ба шакли пайдоиши классикӣ ин ниҳод дар низомӣ таҷзияи ҳокимияти давлатӣ мувофиқ меояд, ки ба андешаи мо, ин шакли масъалагузорӣ қобили қабул мебошад. Муҳаққиқон бо бардошт аз таҳлили таҷрибаи пайдоиш ва зарурати таъсиси ниҳоди президентӣ дар Тоҷикистонро бо ҷанд омил асос мешуморанд. Пеш аз ҳама, зарурати пурзӯр намудани ҳокимияти иҷроия, баланд бардоштани самаранокии он, қабули ҷиҳати қарорҳои идорӣ, тақмили механизми иҷроӣ қонунҳо, таҳкими низомӣ давлатӣ, қонуният ва тартиботи ҳуқуқӣ аз ҷумлаи онҳо мебошанд. Ба андешаи муҳаққиқон зарурати объективӣ таъсиси мансаби Президент дар Тоҷикистон бо ҷунин омилҳо асос меёбад:

- Дар низомӣ сиёсӣ ҷомеа тағйироти кулӣ ба миён омаданд, ки бо пош хӯрдани низомӣ фармоишӣ - маъмурӣ ва даст кашидан аз узвияти ҳизби коммунистӣ зич алоқаманд аст;

- Пурқувват гаштан ва инкишоф ёфтани фаъолияти бевоситаи қонунгузорӣ ҳокимияти иҷроияро заиф гардонид, ки ин камбудҳои ҷиддиро дар амалигардонии қарорҳои қабулшаванда ба миён овард. Мансаби Президент ва таъсиси мансаби мазкур ҷиҳати иҷроӣ қонунҳо ва дигар қарорҳои давлатӣ зарурати ҷиддӣ дошт;

- Ҷамони мавҷудияти Иттиҳоди Шуравӣ принсипи роҳбарии якҷоя- коллективӣ таҳриф гардида, ба бемасъулиятӣ, камбудӣ ва суиистифода аз мансаб роҳ дода мешуд, ки ба пош хӯрдани Иттиҳоди Шуравӣ, таъсиси мансаби президентӣ ва ниҳоди президентӣ оварда расонид.

Бегумон, таъсиси ниҳоди президентӣ дар Тоҷикистон маҳсули сабақҳои таърихӣ ва натиҷагирӣ аз самарҳои фаъолияти давлатдорӣ ҷандинсолаи мамлакатҳои хориҷӣ, хусусан Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ба ҳисоб меравад. Бояд зикр кард, ки таъсиси расмӣ ва ташаққули қонунӣ ёфтани ин мансаб ба замоне рост омад, ки халқи тоҷик дар ҳолати бесарусомонӣ ва вартаи нобудшавӣ қарор дошт. Аз ин сабаб, баъд аз пош хӯрдани Иттиҳоди Шуравӣ иқдоми асосӣ дар роҳи таъсиси ин мансаб аз тарафи сиёсатмадорони ҳукумати он вақтаи Тоҷикистони Шуравӣ гирифта шуд. Зеро пеш аз ин, масъалаи таъсиси ниҳоди президентӣ на як бору ду бор пайдо шудааст. Бори аввал ин масъала ҳангоми муҳокимаи лоиҳаи дуҷуми Конститутсияи ИҶШС ва бори дуюм солҳои 60-уми асри гузашта пеш омада буд. Дар адабиёт таъкид шудааст, ки рӯз ба таърихи навини давлатдорӣ ва ҳатто тамаддунҳои собиқ шаҳодати он аст, ки нақш ва нуфузи мансаби президентӣ дар ҳаёти халқу миллатҳои имрӯза аҳамияти бориш доштааст. Вале дар ҷамони муосир, ки таҷрибаи ҳастӣ ва рушди давлатҳо зиёда ба ҷанбаи соҳибхотирӣ халқ ва эътирофи ҳокимияти мардумӣ таъя мекунад, нақши Президент ба маротиб афзудааст. Дар низомӣ идораи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон Президент нақши халқунанда дорад. Дар таҷрибаи давлатдорӣ ҷаҳонӣ ниҳоди президентӣ ҷун яке аз намудҳои сарварии давлат маъмул буда, таърихи зиёда

аз дусадсола дорад ва маҳз ҳамин таҷрибаи бою ғанӣ сабаб шуд, ки дар аксари кишварҳо ин ниҳод таъсиси расмӣ ёбад.

Президент дар адабиёти илми ҳуқуқи конституционӣ аз ҷониби олимони сарвари давлат ва Ҳокимияти иҷроия тавсиф ёфтааст. Президент дар давлатҳои шакли идораи ҷумҳурии президентӣ сарвари давлат буда, аз тарафи халқ дар интихоботи умумӣ баргузида мешавад, масалан дар ИМА, Франция, Россия, Тоҷикистон, Покистон, Қазоқистон ва ғ. Аслан дар давлатҳои шакли идораи ҷумҳурии парламентӣ мансаби Президент бештар ҳислати рамзӣ дошта, дар парламент интихоб мегардад, масалан дар Австрия, Германия, Ҳиндустон ва дигар давлатҳо.

Таҷрибаи мамӯлики хориҷии дорои шакли идораи ҷумҳуриявӣ аз он дарак медиҳад, ки дар амалия шаклҳои гуногуни мавқеи президент дар низоми ҳокимияти давлатӣ ва мушаххас дар тамос бо ҳокимияти иҷроия созиш ёфтаанд: Президент – сардори давлат (масалан, Германия), Президент сардори давлат ва ҳокимияти иҷроия (масалан, ИМА); Президент–сардори давлат ва роҳбари воқеии ҳукумати кишвар (масалан, Франция). Дар ҳар се тарҳи номбурда президент чун сардори давлат тавсиф меёбад, вале фарқияти муайянкунанда дар нақши президент мавриди тамос бо ҳокимияти иҷроия зоҳир мегардад. Ба андешаи мутахассисон, шаклҳои маъмули ҳолати президентро ба ибораи дигар, шартан модели аврупоӣ, дуҷумро модели амрикоӣ ва сеҷумро модели франсузӣ номидан мумкин аст.

Раванди инкишофи таҷзияи ҳокимият дар аввали солҳои 90-ум ба тамоюли бавҷудоии ниҳоди конституционӣ ҳуқуқи «Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон» замина гузошт.

Шуруъ аз аввали солҳои 90-ум собиқ ҷумҳуриҳои иттифоқӣ Ёлмоия дар бораи истиқлолияти давлатии худро қабул карданд. Дар Тоҷикистон низ Ёлмоияи Истиқлолияти Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон аз 24 августи соли 1990, бо Қарори Шурои Олии Тоҷикистон аз 9 сентябри соли 1991 «Дар хусуси дохил кардани тағйироту иловаҳо ба Ёлмоияи Истиқлолияти Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон», Изҳороти Шурои Олии Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон дар бораи истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 9 сентябри соли 1991 қабул гардид. Тибқи ин санадҳо эълон гардид, ки ҳокимияти давлатӣ дар Тоҷикистон тавассути мақомоти қонунгузорӣ, иҷроия ва судӣ ба амал бароварда мешавад, ки чунин муқаррарот ба таъсиси мансаби Президент дар низоми таҷзияи ҳокимияти давлатӣ заминаи сиёсӣ ҳуқуқӣ гузошт. Бояд зикр кард, ки дар Тоҷикистон пас аз қабули Қонуни Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон «Дар хусуси таъсиси вазифаи Президенти Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон ва тартиби интиҳоби ӯ» аз 29 ноябри соли 1990 ниҳоди президентӣ таъсис ёфт. Баъдан дар натиҷаи гирифтҳои ба бӯҳрони нави мураккаби иҷтимоӣ иқтисодӣ ва сиёсӣ ва пас аз даровардани тағйирот иловаҳо ба Конститутсияи соли 1978 аз 27 ноябри соли 1992 дар Тоҷикистон, ҳокимияти президентӣ дар кишвар дубора бекор карда шуд ва ба ҷои он Шурои Вазирон созиш ёфт.

Дар адабиёти тафсирий-ҳуқуқӣ дуруст зикр мегардад, ки барҳамдиҳии ин ниҳод ва ба ҷойи он ташкил намудани идоракунии дастаҷамъии ҷумҳурӣ ба хоҳири ваҳдати миллӣ, сулҳу орош ва барқарор намудани соҳти конституционӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба вуқӯ пайваستاаст.

Дар ин замина мутахассисони ватанӣ мафҳуми “Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон”-ро ҳамчун падидаи нави конституционӣ сиёсӣ ҳуқуқӣ сифат додаанд, ки ӯ сарвари давлат ва ҳокимияти иҷроия доништа мешавад. Ташаккули ниҳоди конституционӣ-ҳуқуқӣ «Президент» дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамвора ва якҷайл ба вуқӯ напайваста, асосҳои ғоявӣ худро аз таҷрибаи ҷаҳонӣ ин ниҳод гирифтааст. Ба тамоили бавҷудоии ниҳоди конституционӣ-ҳуқуқӣ Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон раванди инкишофи таҷзияи ҳокимият дар аввали солҳои 90-ум замина гузошт.

Қарори Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 июни соли 1993 «Дар бораи даровардани тағйироту иловаҳо ба қарори Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23 августи соли 1990» «Дар бораи таъсис додани Комиссияи омода намудани лоиҳаи нави Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон» қабул карда шуд, ки барои хеле ғаъол шудани кори Комиссияи конституционӣ ва таҳияи лоиҳаи нави Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон замина гардид. Бо қарори Шурои Олӣ ҳайати нави Комиссия бо роҳбарии Раиси Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон тасдиқ гардид. Бо назардошти қарори ҷаласаи XVIII Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аввали моҳи апрели соли 1994 гурӯҳи корӣ оид ба тайёр намудани лоиҳаи нави Конститутсия ба баррасии Комиссия ду лоиҳаи алтернативиро пешниҳод намуд. Ҳарду лоиҳа шакли идоракунии ҷумҳуриявӣ, афзалияти ҳуқуқҳои инсон ва шаҳрванд, тақсими ҳокимият, шаклҳои гуногуни моликият, ниҳоди президентӣ, гуногунандешии сиёсӣ ва ба таври қонунӣ мавҷуд будани ҳизбҳои сиёсӣ, инчунин вазъи мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва худидоракунии маҳаллиро пешбинӣ мекард.

Ғайр аз ин, лоиҳаҳои пешниҳодшуда сарсухоне доштанд, ки дар онҳо чунин дастовардҳо, ба мисли сулҳи шаҳрвандӣ, ризоият, боварӣ, неки ва адолат баррасӣ шуда буданд. Зикр гардид, ки Тоҷикистон қисми ҷудонашавандаи ҷомеаи ҷаҳонӣ мебошад. Бинобар ин, эътибор ба идеяҳои давлатдорӣ миллий, эътироф намудани ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд беамониат тасдиқ карда шуд.

Ҳар ду лоиҳа Тоҷикистонро давлати демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ ва унитарӣ эълон намуда, барои ҳар як шаҳрванди он шароитро кафолат меод, ки барои ҳаёт ва меҳнати сазовор, новобаста аз миллат, эътиқоди динӣ ва ақидаҳои сиёсӣ шароит фароҳам меовард. Ҳамзамон, дар лоиҳаҳо фарқиятҳои зиёде оид ба низоми давлатдорӣ ва идораи ҳокимият вучуд дошт. Комиссияи конституционӣ баъди муҳокимаи лоиҳаҳо барои ба Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон тавсия намудан ба муҳокимаи умумихалқӣ пешниҳод намудани лоиҳаи Конститутсияи президентӣ қарор қабул намуд.

Мувофиқи қарори Президиуми Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 13 апрели соли 1994 лоиҳаи Конститутсияи нав дар воситаҳои ахбори омма нашр карда шуд.

Баъди муҳокимаи васеъ ва баррасии такрорӣ бо назардошти эроду пешниҳодҳо мувофиқи Қарори сессияи бистуми Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 7 сентябри соли 1994 он барои баррасӣ аввалан бо тартиби муҳокимаи умумихалқӣ (референдум) пешниҳод ва дар воситаҳои ахбори омма нашр карда шуд. Баъди наشري лоиҳаи Конститутсия то референдум (раъйпурсӣ) Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон қонунро аз 20 июли соли 1994 «Дар бораи ислоҳоти конституционӣ, тартиби қабул намудан ва ба амал татбиқ намудани Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон» қабул намуд. Дар сарсухани қонуни номбурда зикр карда шудааст, ки бо ба итмом расидани ҷанги шаҳрвандӣ, дар рафти тадриҷан бартараф намудани оқибатҳои он дар натиҷаи меҳнати сулҳоварона ва ҷиҳди мардуми тоҷик, савбю кӯшишҳои мақомоти марказӣ ва маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва идоракунӣ бо дастгирии Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил, дигар мамлакатҳои дӯсту бародар, ташкилотҳои байналхалқӣ шароит барои амалӣ намудани дигаргунсозии асосӣ дар ҷамаи соҳаҳои ҳаёти ҷамъият дар асоси Конститутсияи нави Ҷумҳурии Тоҷикистон имконият медиҳад. Зикр карда шуд, ки муҳокимаи умумихалқии моҳҳои апрел-июни соли 1994 баргузоршудаи лоиҳаи Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар рафти он ҷонибдорӣ васеи мардумро ёфт, зарурати амалӣ намудани ислоҳоти конституциониро тасдиқ мекунад ва дар рӯзҳои наздиктарин қабул намудани Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистонро бо роҳи овоздиҳии умумихалқӣ (референдум)-ро талаб мекунад. Дар қарори номбурда зикр гардид, ки ниҳоди президентии дар лоиҳаи Конститутсия пешбинишуда, эътирофу ҷонибдорӣ аксарияти халқи тоҷик - иштирокчиёни муҳокимаи онро пайдо намуд ва ин барои ба

таври васеъ ба роҳ мондани кори оmodасозӣ ва гузаронидани интиҳоботи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон имконият медиҳад.

Дар қисмати қарори қонун дар қатори дигар муқаррарот муайян карда шуда буд, ки Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон қабулшуда ҳисобида мешавад, агар ба ҷонибдорӣ вай зиёда аз нисфи интиҳобкунандагони дар раъйпурсӣ ширкатварзида овоз диҳанд. Бо қонуни номбурда мансаби Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсис дода шуда, муқаррар гардид, ки интиҳоби он дар асоси қонуни махсуси конститутсионӣ ба роҳ монда мешавад. 6 ноябри соли 1994 раъйпурсӣ оид ба қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва интиҳоботи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон баргузор гардид, ки дар он 2 535 437 нафар шаҳрвандон ё 94, 4% шумораи умумии интиҳобкунандагон иштирок намуданд. Барои қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон 2 352 554 ё 87, 59% ва ба интиҳоби Президент 84, 7% овоз доданд. Конститутсия бо ҳамин ҳукми қонунӣ пайдо намуда, қабулшуда эътироф карда шуд.

Дар Конститутсияи соли 1994 ба ин ниҳоди конститутсионӣ - ҳуқуқӣ боби махсус: боби чаҳорум, ки «Президент» (м.м. 64-72) ном дорад, бахшида шудааст. Аз ин ба баъд Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон сарвари давлат ва ҳокимияти иҷроия (Ҳукумат) ҳисоб карда шуда, вай ҳомии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, кафили истиқлолияти миллӣ, ягонагӣ ва тамомияти арзӣ, пайдориву бардавомии давлат, мураттабии фаъолияти мақомоти давлатӣ ва ҳамкориҳои онҳо, риояи қарордодҳои байналмилалӣ Тоҷикистон муқаррар гардид.

Ҳамин тариқ, Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 1994 ҳомии Конститутсия будани Президенти кишварро бо вазъи конститутсионӣ-ҳуқуқии ӯ алоқаманд намудааст, ки моҳияти онро бо чунин омилҳо ошкор кардан мумкин аст:

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон сарвар - мансабдори олии ҳокимияти давлатӣ мебошад, ки ўро шаҳрвандони Тоҷикистон ба тарзи умумӣ, мустақим, баробар ва бо овоздиҳии пинҳонӣ ба муҳлати 7 сол бо тартиби муқарраршуда интиҳоб менамоянд; Президент сарвари давлат ва ҳокимияти иҷроия буда, вазъи конститутсионии ҳуқуқии ўро Конститутсия, қонунҳои конститутсионӣ ва қонунҳои Тоҷикистон танзим менамоянд. Тибқи қисми аввали моддаи 64 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон бо ду сифати айнии вазъи ҳуқуқиафш ҳамчун сарвари давлат ва ҳамчун сарвари ҳокимияти иҷроияи давлатӣ дар низоми мақомоти ҳокимияти давлатӣ мавқеи хосса дорад.

Президент баёнгари ягонагии давлат буда, ҷумҳуриро дар муносибатҳои байналмилалӣ намояндагӣ мекунад ва ҳуқуқи аз номи тамоми Халқи Тоҷикистон сухан гуфтан дорад. Ҳамчун сарвари ҳокимияти иҷроия Президент Раиси Ҳукумати Тоҷикистон, роҳбар ва масъули дуруст ба роҳ мондани масъалаҳои идораи давлат дар соҳаҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва иҷроӣ қонунҳо мебошад.

Вазъи ҳуқуқии Президентро салоҳиятҳои ӯ, ки дар сатҳи Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, қонунҳои конститутсионӣ ва қонунҳои ҷорӣ, қонунгузорӣ дар ҳаллу фасли масъалаҳои ҳаётан муҳимми сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ, ташкили мақомоти давлатӣ ва муайян кардани низоми он, ҷобачогузориҳои кадрҳо муайян намудааст, ки нақш ва мақому манзалати ўро дар мураттабсозии ташкили низоми ҳокимияти давлатӣ вусъат мебахшад. Яъне қобилияти ҳуқуқдорӣ ва амалкунии Президент ба раванди мураккаби бо ҳам алоқаманди ташкилию ҳуқуқӣ ва сиёсӣ алоқаманд мебошад, ки он, пеш аз ҳама, интиҳоб шудан ва шурӯъ намудан ба мансаб ва маҳдудиятҳои муқарраршударо дар бар мегирад. Ин меъёр чунин маънӣ дорад, ки бе роҳи интиҳоби қонунӣ ягон шаҳрванд ҳақ надорад мансаби Президенти кишварро ишғол намояд ва ё соҳиби салоҳияти ӯ гардад.

Тавре аз адабиёти ҳуқуқӣ-тафсирий бармеояд, биноан, Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар намудааст, ки ҳеҷ як иттиҳодияи ҷамъиятӣ, ҳизбҳои сиёсӣ,

гурӯҳи одамон ва ё фарде ҳақ надорад, ки ҳокимияти давлатиро ғасб намояд. Ғасби ҳокимият ва ё тасарруфи салоҳияти он манъ аст.

Ба мансаби Президент шахрванди Тоҷикистон ба тариқи муқарраргардида интиҳоб шуда метавонад, ки синни ӯ аз 30 кам набошад, забони давлатиро донад ва дар қаламрави ҷумҳурӣ на камтар аз 10 соли охир истиқомат дошта бошад, ҳадди ақал 5 ғоизи интиҳобкунандагон ба пешниҳоди номзадӣ ӯ имзо гузошта бошанд. Як шахс ба вазифаи Президент бештар аз ду муҳлат пай дар пай интиҳоб шуда наметавонад. Тартиби интиҳоби Президентро Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи интиҳоботи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 21.07.1994, № 1043 бо тағйироту иловаҳо аз 3.09.1999 (№384) ва аз 28.12.2005 (№140) танзим менамояд. Барои ҳомии Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон будани Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ӯ бояд таҳти ҳимояи қонун ва таъминоти махсус қарор гирад. Масъалаҳои таъминот ва ҳимояи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 4.11.1995, № 204 «Дар бораи таъминот, адои хизмат ва муҳофизати Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул гардид ва шахсоне, ки ба ҳаёт, саломатӣ, озодӣ ва шаъну шарафи Президент қасд мекунанд, мувофиқи қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҷавобгарӣ кашида мешаванд. Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун ҳомии Конститутсия баромад менамояд ва ин аз бонуфуз будани ҳамин ниҳод дар низоми ҳокимияти давлатӣ дарак медиҳад. Падидаҳои ҳокимияти давлатӣ дар кадоме аз низоми ҳуқуқӣ таъсис дода нашаванд, новобаста аз сатҳи инкишофашон ҳокимияту иттиҳодиро тақозо намуда, ҳамгироии ғаъолияти рукнҳои ҳокимияти давлатиро ба хотири ваҳдати он, пайдо нашудани «қувваи марказгурез» дар низоми давлатдорӣ, ба таври ғаврӣ ва дар мусолиҳа ҳаллу ғасл намудани масъалаҳои умдатарини давлату ҷомеа талаб менамояд. Ин салоҳиятро Президент доро мебошад, ӯ ҳамчун мансабдори олии ҳокимияти давлатӣ намоёндаи ягонаи умумихалқӣ мебошад, ки аз номи халқ ҳуқуқи суҳан ғуфтан дорад. Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ягона доранда ва барандаи тавозуни ҳокимияти давлатӣ мебошад. Вай ба тарзҳои муқарраркардаи қонунгузорӣ шахси масъули бонуфуз дар механизми тавозуни (боздорӣ ва мувозинаи) ҳокимияти давлатӣ ғаъолона иштирок менамояд. Зеро амалисозии самтҳои ғаъолияти Президент, ки аз салоҳиятҳои ӯ бармеоянд, бо низоми ҳокимияти иҷроия, мақомоти қонунгузор ва судӣ алоқаи зич дорад. Вай дар таъсисдиҳӣ ва ғаъолияти онҳо бевосита салоҳияти конститутсионии ҳешро амалӣ месозад (69 Конститутсия). Масалан, Ҳукуматро таъсис медиҳад, Сарвазир ва дигар аъзои ҳукуматро таъйин ва озод мекунад; фармон дар бораи таъйин ва озод кардани Сарвазир ва дигар аъзои Ҳукуматро ба тасдиқи ҷаласаи якҷояи Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намоёндагон пешниҳод менамояд.

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳақ дорад механизми мурағтабсозӣ, ҳамоҳангсозии ғаъолияти мақомоти давлатӣ, усули тавозуни ҳокимияти давлатиро ба таври воқеӣ истиғода барад. Усули мазкур имкон медиҳад, ки мувофиқа ё ҳамоҳангсозии ғаъолияти мақомоти давлатӣ аз ҷониби Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷун қафили ягонагии ҳокимият ва сиёсати давлат амалӣ гардад ва дар асл ба дуализм ё анархияи ҳокимият роҳ дода нашавад, пайдориву бардавомии ҳокимияти давлатӣ таъмин гардад.

Барои амалӣ сохтани ин ҳуқуқҳо Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон механизму тарзҳои ғуноғуни баамалбарориро истиғода бурда метавонад: яқум, бевосита ҳанғоми истиғодаи ҳуқуқи ташаббуси қонунгузори худ; дуғум, бевосита дар вақти ба қонун ё қисми он розӣ набудан Президент метавонад аз имғои он даст қашида, дар муддати понздаҳ рӯз бо далелу эродҳо қонунро ба Маҷлиси намоёндагон баргардонад; сеғум, ба воситаи намоёндаи худ дар парламент ҳанғоми баррасии қонунҳо ва ҳаллу ғасли масъалаҳои ҳаётан муҳими сиёсию иқтисодӣ, иҷтимоию фарҳангӣ ва ғайра мавқеи худро оид ба ҳамоҳангсозии ғаъолияти Маҷлиси Олӣ бо сиёсати дохилию хориҷии кишвар, ки онро Президент муайян менамояд, равшану возеҳ мегардонад.

Албатта, ин тарзҳо истисноӣ набуда, вобаста ба ҳалли масъалаҳои муҳим ва вазъияти объективии бамӣёномада Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳақ дорад, ки дигар тарзу воситаҳои ҳуқуқиро истифода намояд.

Ҳамин тариқ, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон тавозуни устувори «секундаи» рукнҳои давлатӣ – ҳокимияти қонунгузор, иҷроия ва судӣ мебошад, ба ягонагӣ ва тамомияти арзӣ, пайдориву бардавомии давлат, мураттабии фаъолияти мақомоти давлатӣ ва ҳамкориҳои онҳо, риояи қарордодҳои байналмилалӣ Тоҷикистон таҳким мебахшад. Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳомии Конститутсия ва қонунҳо, ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд мебошад. Ин нуқтаро аз муроҷиати шаҳрвандон ба Президенти кишвар чи бевосита, чи бавосита, бо воситаи хабаррасонии электронӣ (интернет) чунин шарҳ додан мумкин аст, ки Президент ягона нозири волеи конститутсионӣ ҳокимияти давлатӣ ва шахси мансабдори олии ҳокимияти давлатӣ мебошад, ки дар таъмини кафолати иҷрои Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва қонунҳо, ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд аз ҷониби мақомоти давлатӣ ва шахсони мансабдори он баромад мекунад.

Таҷрибаи ҳаёти нишон медиҳад, ки на ҳама шахсони мансабдори мақомоти иҷроия ва судӣ вазифаи конститутсионӣ ҳудро дар таъмини кафолати иҷрои Конститутсия, қонунҳо, ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд ба таври зарурӣ иҷро менамоянд. Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун кафили риояи қарордодҳои байналмилалӣ, самтҳои сиёсати дохилӣ ва хориҷӣ ҷумҳуриро муайян месозад. Зеро Конститутсия муқаррар намудааст, ки санадҳои ҳуқуқӣ байналмилалӣ, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф кардааст, қисми таркибии низоми ҳуқуқӣ ҷумҳуриро ташкил медиҳанд. Ташкили қолаби нави фаъолият ва идораи давлат бо роҳбарии Президент дар Ҷумҳурии Тоҷикистони тозаистиклол ва зухури ниҳоди президентӣ падидаи навини сиёсӣ ҳуқуқие мебошад, ки дар тури таърихи мавҷудияти давлатдорӣ тоҷикон аз замони ҳокимияти асосгузори давлати тоҷикон - Исмоили Сомонӣ то имрӯз назир надорад.

Сарфи назар аз дигаргуниҳову душвориҳо ва ислоҳот дар қолаби идораи давлат дар худ ниҳоди президентӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳосиятҳои руқни ҳокимият, яъне ҳокимияти иҷроияро, ки бо он алоқаманд аст, ҳифз намуд. Ҳамин тавр, қадами аввалин дар роҳи таъсис ва рушди ниҳоди президентӣ дар Тоҷикистон ба чор давра: ду давраи дар ҳайати иттиҳод будан (дар мафкура ва шуури ҳуқуқӣ) ва ду давраи нисбатан мустақилият доштан ҷудо шуда, ҳар кадоми онҳо ба марҳилаҳои муайян алоқаманд доништа мешавад.

Давраи охири зухури ниҳоди мазкур сифатан нав буда, бо қабули Конститутсияи Тоҷикистони соҳибистиклол оғоз меёбад, ки ин давраи рушди ниҳоди президентиро низ метавон шартан ба чор марҳалаи ба ҳам зич алоқаманд тақсим намуд: солҳои 1994-1999; 1999-2003; 2003-2016; 2016 то ба имрӯз. Ниҳоди президентӣ падидаи ҷадиди сиёсӣ ҳуқуқие мебошад, ки дар таърихи давлатдорӣ тоҷикон ҳамто надорад. Новобаста аз душвориҳо тамоси ҳудро ба тамоми соҳаҳо ва шохаҳои ҳокимият, хусусан ҳокимияти иҷроия нигоҳ дошта, минбаъд низ вобаста аз ислоҳот дар қолаби идораи кишвар таъсири ҳосиятҳои ҳудро нигоҳ дошт.

АДАБИЁТ

1. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 (бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ) – Душанбе: Ганҷ, 2016.
2. Тафсири илмӣ оммавии Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Зери таҳрири Раиси Суди конститутсионӣ ҚТ, академики АИ ҚТ, д.и.х., профессор М. А. Маҳмудов. – Душанбе: Шарқи озод, 2009. – 520 саҳ.
3. Қонуни конститутсионӣ ҚТ “Дар бораи шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистон” ш. Душанбе 8 августи соли 2015 № 1208
4. Қонуни конститутсионӣ ҚТ “Дар бораи интихоботи президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон” ш. Душанбе, 21 июли соли 1994, № 1042
5. Ойев Х, Сафаров Б. А. Механизмҳои ҳифзи ҳуқуқи инсон дар ҚТ – Душанбе, 2013.

6. Диноршоев А.М., Сафаров Д.С., Хукуки Инсон – Душанбе, 2012. – 296 с.
7. Имомов А.И. Хуқуқ, озодӣ ва вазифаҳои асосии инсон ва шаҳрванд / А.И. Имомов. – Душанбе, 1997.
8. Имомов А.И. Шахсият, ҳуқуқ ва вазифаҳои ӯ / А.И. Имомов. – Душанбе, 1985 с.
9. Хайдаров М.С. Таджикистан на пути к правовому государству / М.С. Хайдаров. – Душанбе, 1996. – 142 с.
10. Шаропова Г.Х. Политика правовые аспекты международных обязательств Республики Таджикистан в области прав человека / Г.Х. Шаропов. – Душанбе, 2005. – 139 с.

ТАЪРИХИ ПАЙДОИШ ВА ҶАРАЁНИ ТАШАККУЛИ НИҲОДИ ПРЕЗИДЕНТӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Асосҳои вазъи ҳуқукии президент дар конститутсияи ҷумҳуриро мустаҳкам шуда, мавқеи ӯро дар низоми ҳокимияти давлатӣ муайян месозад. Дар мавридҳои бештар нақши доварию ҷамоагароӣ (баъзан, миёнаравӣю мусолиҳачӯӣ) президент байни рӯҳҳои ҳокимият баён мегардад. Дар конститутсияҳои алоҳида нақши миёнаравии президент байни давлат ва ҷомеаи шаҳрвандӣ низ зикр мегардад. Мазмуни меъёрҳои қонуни асосии баъзе аз кишварҳо хусусияти умумии ин мансабро инъикос намудаанд.

КАЛИДВОЖАҲО: вазъи ҳуқукии президент, ҳокимияти давлатӣ, рӯҳҳои ҳокимият, ҷомеаи шаҳрвандӣ, мансаб.

ИСТОРИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И ПРОЦЕСС СТАНОВЛЕНИЯ ИНСТИТУТА ПРЕЗИДЕНТСТВА В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Основы правового статуса президента закреплены в конституциях республик, определяющих его положение в системе государственной власти. В большинстве случаев указывается роль президента как судьи и координатора (иногда как посредника и примирителя) между ветвями власти. В некоторых конституциях также упоминается роль президента как посредника между государством и гражданским обществом. Содержание норм основных законов некоторых стран отражает общий характер этой должности.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: правовой статус президента, государственная власть, ветви власти, гражданское общество, должность.

THE HISTORY OF THE EMERGENCE AND THE PROCESS OF FORMATION OF THE INSTITUTE OF PRESIDENCE IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The fundamentals of the legal status of the president are enshrined in the constitutions of the republics, determining his position in the system of state power. In most cases, the role of the president as a judge and coordinator (sometimes as a mediator and conciliator) between the branches of power is stated. In some constitutions, the role of the president as a mediator between the state and civil society is also mentioned. The content of the norms of the basic laws of some countries reflects the general nature of this position.

KEYWORDS: legal status of the president, state power, branches of power, civil society, position.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Муродалиева Зевар Бахтиёрвна* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси 2 – юми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Сведения об авторе: *Муродалиева Зевар Бахтиёрвна* – Таджикский национальный университет, магистр второго курса юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Information about the author: *Murodalieva Zavar Bakhtiyorovna* – Tajik National University, second-year master's student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: 100525555.

МАФҲУМ ВА ХУСУСИЯТҲОИ ТАРБИЯИ ҲУҚУҚӢ

Муродов М.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Мафҳуми тарбияи ҳуқуқӣ бисёрчанба буда, дар маркази таваҷҷуҳи муҳаққиқони соҳаҳои гуногун қарор дорад. Ба ақидаи ҷомеашиносон, тарбияи ҳуқуқӣ як намуди фаъолияти иҷтимоӣ ва ба андешаи сиёсатшиносон, тарбияи ҳуқуқӣ як намуди таъсири идеологӣ ба шуури шахс ба ҳисоб меравад. Дар илми педагогӣ тарбия ҳамчун падидаи асосӣ ҷиҳати ташаккули тафаккур ва инкишофи шахсият фаҳмида мешавад.

Дар баробари ин, мафҳуми васеъ ва маҳдуди тарбия фарқ карда мешавад. Дар мавриди аввал мафҳуми тарбия тамоми омилҳо ва шароити ҷомеаро фаро мегирад ва дар мавриди дуюм бошад тарбия яъне ташаккули системаи муайяни ақида ва эътиқоди шахсро дар назар дорад.

Дигар муаллифон бар он назаранд, ки тарбия ба маънои васеъ ин воситаи иҷтимоигардонии шахс буда, ба маънои маҳдуд фаъолияти тарбиявӣ мебошад. Бояд гуфт, ки дар адабиёти ҳуқуқӣ мафҳуми иҷтимоигардонии шахс якҷоя бо мафҳуми тарбияи ҳуқуқӣ ба таври васеъ истифода мешавад. Мафҳуми иҷтимоигардӣ аз калимаи латинии *socialis*-ҷамъиятӣ гирифта шуда, раванди азхудкунии фард аз системаи муайяни донишҳо, меъёрҳо ва арзишҳои мебошад, ки барои инсон ҳамчун як узви комилҳуқуқӣ ҷомеа муаррифӣ гардидан, имконият медиҳад.

Иҷтимоигардонии шахс аз як тараф раванди аз ҷиҳати иҷтимоӣ идорашавандаи мақсаднок буда, аз тарафи дигар раванди стихиявӣ, ки ба ташаккули он таъсир мерасонад ба ҳисоб меравад.

Тарбияи ҳуқуқӣ, падидаи мураккаб ва гуногунпахлу буда, роҷеъ ба мафҳум ва моҳияти он нуқтаҳои назари олимону муҳаққиқони гуногун баён мешавад.

Дар адабиёти ҳуқуқии шуравӣ низ мафҳумҳои гуногуни тарбияи ҳуқуқӣ мавриди истифода қарор мегирифтанд. Махсусан, дар бештари мавридҳо, тарбияи ҳуқуқӣ ҳамчун фаъолияти муҳимми давлат ва дигар субъектҳои тарбия, ки бо мақсади баланд бардоштани сатҳи фаҳмиши ҳуқуқ равона шудааст, фаҳмида мешуд.

Дар баробари ин, равиши васеътаре мушоҳида карда шуд, ки дар доираи он тарбияи ҳуқуқӣ ҳамчун таъсири мунтазам ба шуур ва рафтори тамоми қишри ҷомеа эътироф мегардид.

Яке аз мутафакирон И.Ф. Рябко тарбияи ҳуқуқиро ҳамчун таъсири мақсаднок ва мунтазам ба шуур ва мафкураи шахс маънидод менамояд. Мавриди зикр аст, ки мафҳуми васеъ ва маҳдуди тарбияи ҳуқуқӣ аз ҷониби олимони ба таври мухталиф вомехӯрад. Дар зери мафҳуми тарбияи ҳуқуқӣ ба маънои васеъ тамоми омилҳои ҳаётие, ки ба ташаккули шахсият таъсир мерасонанд ва ба маънои маҳдуд, тарбияи ҳуқуқӣ ин таъсири мақсадноки ҷомеа ба шуур, фарҳанг ва рафтори одамон мебошад.

Ҳамзамон чунин пешниҳод гардид, ки тарбияи ҳуқуқӣ ба мафҳуми васеъ “иҷтимоигардӣ-ҳуқуқӣ” ва ба маънои маҳдуд “тарбияи ҳуқуқӣ истифода шавад. Қисме аз олимони бар он назаранд, ки ҷудо кардани мафҳуми васеъ ва маҳдуди тарбияи ҳуқуқӣ ба натиҷаи ниҳии ягонафикри оиди мафҳуми тарбияи ҳуқуқӣ оварда намерасонад.

Г.И. Демченко тарбияи ҳуқуқиро ҳамчун раванди мутақобилаи воситаҳои ҳуқуқӣ бо шуури ҳуқуқии шахс ва аъзои ҷамъият маънидод мекунад, ки танҳо бо мақсади ташаккул ва баланд намудани шуури ҳуқуқии аҳоли равона мегардад.

Дар маҷмӯъ роҷеъ ба масъалаи тарбияи ҳуқуқӣ ягонафикрӣ ҷой надошт. Дар аксар мавридҳо ҳуқуқшиносон ҳангоми муайян кардани мафҳуми тарбияи ҳуқуқӣ ба ҷанбаи фаъоли он таваҷҷуҳ зоҳир менамоянд.

Ҳамин тариқ, тарбияи ҳуқуқӣ фаъолияти мунтазами мақсадноки давлат, мақомотҳои давлатӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва коллективҳои меҳнатӣ ба шумор

меравад, ки ҳадафаш ташаккул ва такмил додани шуури ҳуқуқӣ ва фарҳанги ҳуқуқӣ мебошад.

Кӯшиши ба таври возеҳтар пешкаш намудани мафҳуми тарбияи ҳуқуқӣ низ вомеҳӯрад. Аз он ҷумла, тарбияи ҳуқуқӣ фаъолияти махсуси давлат, мақомотҳои давлатӣ, шахсони мансабдор, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, коллективҳои меҳнатӣ ва дигар шахрвандон мебошад, ки мақсадаш дар шуури одамон бедор кардани ҳисси эҳтиром ба қонун ва арзишҳои ҳуқуқӣ, баланд бардоштани донишҳои ҳуқуқӣ ва мубориза бо нигилизми ҳуқуқӣ ба ҳисоб меравад.

Ҳамзамон тарбияи ҳуқуқӣ, ҳамчун фаъолияти мақсаднок оид ба интиқоли фарҳанги ҳуқуқӣ, таҷрибаи ҳуқуқӣ, идеалҳои ҳуқуқӣ ва механизмҳои ҳалли низоъҳо дар ҷомеа аз насл ба насл ва таҳкими онҳо дар шуури одамон ҷун ҷолабҳои рафтори эътирофшуда ба ҳисоб меравад.

Бояд гуфт, ки дар солҳои охир тарбияи ҳуқуқӣ ҳамчун як намуди махсуси таҷрибаи ҳуқуқӣ мавриди баррасӣ қарор мегирад, ки бевосита ба ташаккули давлати ҳуқуқбунёд алоқаманд аст.

Илова бар ин, дар баробари мафҳуми анъанавии тарбияи ҳуқуқӣ ҳамзамон мафҳуми институти тарбияи ҳуқуқӣ мавриди истифода қарор гирифт, ки ин барои ба хусусиятҳои асосии тарбияи ҳуқуқӣ таваҷҷуҳ зоҳир намудан асос гардид.

Бархе аз муаллифон ҳангоми пешкаш намудани мафҳуми тарбияи ҳуқуқӣ ба он ҷанбаҳои, ки ба татбиқи муваффақонаи ҳуқуқ махсусан ҳуқуқу уҳдадорҳои шахрвандон мусоидат мекунад, таваҷҷуҳ зоҳир менамоянд.

А.А. Кваша ҷунин мешуморад, ки тарбияи ҳуқуқӣ аз интиқол, ҷамъоварӣ, ва азхудкунии донишҳо дар бораи ҳуқуқ ва меъёрҳои ҳуқуқӣ, ташаккули муносибати боэҳтиромона ба қонун ва татбиқи он инҷунин истифода бурдани ҳуқуқҳои худ ба ҳисоб меравад.

А.Б. Венгеров тарбияи ҳуқуқиро ҳамчун системаи тадбирҳои, ки муносибати боэҳтиромона ба қонун ва дигар арзишҳои ҳуқуқӣ, усулҳои мутамаддини ҳалли баҳсҳо ва пешгирии ҳуқуқвайронкуниҳоро ташаккул медиҳад, муайян кардааст.

К.В. Науменко тарбияи ҳуқуқиро ҳамчун системаи тадбирҳои баррасӣ менамояд, ки ба ташаккули ғояҳо, меъёрҳо ва принципҳои ҳуқуқӣ нигаронида шуда, арзишҳои фарҳанги ҳуқуқи миллӣ ва ҷаҳониро ифода менамояд.

Як зумра муаллифон мафҳуми васеъ ва маҳдуди тарбияи ҳуқуқиро ҷудо намуда бар он назаранд, ки дар мавриди аввал суҳан на дар бораи тарбияи ҳуқуқӣ, балки дар бораи иҷтимоикунонии ҳуқуқии шахс вақте, ки вай аз муҳити зист бе мақсади тарбияи ҳуқуқӣ тарбия мегирад, дар назар дошта мешавад. Тарбияи ҳуқуқӣ ба маънои маҳдуд, пеш аз ҳама, ба таваҷҷуҳи худ ба баланд бардоштани фарҳанги ҳуқуқии шахс, ғуруҳи одамон ва умуман ҷомеа фарқ мекунад.

Муносибати васеи иҷтимоӣ дар заминаи иҷтимоикунонии шахс нисбат ба тарбияи ҳуқуқӣ дар адабиёти шуравӣ мушоҳида карда шуда, нақши иҷтимоикунонии шахс бештар таблиғ карда мешавад, зеро муносибати мусбати ҳуқуқиро бе назардошти шуури ҳуқуқӣ дар ҳар як инсон метавон тарбия намуд.

Тарбияи ҳуқуқӣ раванди ба нақша гирифташуда, идорашаванда, муташаккил, низоминок ва мақсадноки таъсиррасонӣ ба шуур ва психологияи шахрвандон тавассути ҳамаи шаклҳо, воситаҳо ва усулҳои тарбияи ҳуқуқӣ баҳри ташаккули донишҳо, тасаввурот, талабот, арзишҳои ҳуқуқӣ, одати рафтори ҳуқуқӣ дар шуури рафтори одамон мебошад.

Воқеан, тарбияи ҳуқуқӣ равандест, ки амали он дар меъёрҳои қонунгузорӣ дарҷ гардида, дар марҳилаҳои муайян амалӣ мегарданд. Мақсади тарбияи ҳуқуқӣ ин таъсиррасонӣ ба шуур ва рафтори одамон ҷиҳати беҳтар гардонидани донишҳо, тасаввурот ва арзишҳои ҳуқуқӣ ба ҳисоб меравад.

Тарбияи ҳуқуқӣ шакли фаъолияти давлат, мақомоти он ва шахсони мансабдор, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, коллективҳои меҳнатӣ баҳри ташаккули эҳтиром ба ҳуқуқ,

донишҳо, ақидаҳои ҳуқуқӣ, одатҳои таъминкунандаи рафтори ҳуқуқӣ, мавқеи ғаёли ҳуқуқӣ ҳангоми истифода ва иҷрои меъёрҳои ҳуқуқӣ.

Тарбияи ҳуқуқӣ ғаёлияти мақсаднок баҳри интиқоли фарҳанги ҳуқуқӣ, ғояҳои ҳуқуқӣ ва механизмҳои ҳалли низоъҳо дар ҳома аз насл ба насл ба ҳисоб меравад.

Тарбияи ҳуқуқӣ кори мунтазами ҳуқуқӣ-тарбиявӣ баҳри тарбияи аҳоли дар руҳияи ақидаҳо, арзишҳо ва самҳои инкишофи фарҳанги ҳуқуқии муосир мебошад.

Муаллифони шуравӣ дар заминаи таҳлили падидаи принципалии ҷамъиятигардонии шахсият ба проблемаҳои ба ҷиҳати субъективии танзими ҳуқуқӣ ва иҷтимоии психологӣ рафтори ҳуқуқӣ алоқаманд таваҷҷуҳи зиёд зоҳир намуданд. Дар он замон чунин мавқеъ эътироф мегардид, ки унсурҳои иҷтимоӣ - психологӣ ташаккули шахсият ва ғаёлияти он, дарки анғезаҳо ва ҳадафҳои рафтори инсон, низомии арзишҳо, анъанаҳо ва ақидаҳои шахсият воситаи самарабахши тарбияи ҳуқуқӣ буда, омилҳои воқеии баланд бардоштани сатҳи шуур ва мафкураи шахс ба ҳисоб меравад.

Як қатор муаллифон, тарбияи ҳуқуқиро ба маънои васеъ ҳамчун раванди махсуси ташкил ва назоратшавандаи ташаккули шахсият бо воситаҳои ҳуқуқӣ, ки аз ҷониби субъектони махсус дар муассисаҳои таълимии ҷудогона амалӣ карда мешавад, маънидод менамоянд.

Дар асарҳои илмӣ. мафҳумҳои “тарбияи ҳуқуқии шахс”, “ташаккули ҳуқуқии шахс”, “нақши тарбиявии ҳуқуқ”, ва “танзими ҳуқуқӣ” аз ҳамдигар фарқ карда мешавад. Дар ин маврид тарбияи ҳуқуқӣ ҳамчун ғаёлияти мунтазами муташаккил, мақсаднок ва танзимгаштаи мақомоту муассисаҳои давлатӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, шахсони мансабдор ва дигар шахрвандон фаҳмида мешавад, ки баҳри баланд бардоштани фарҳанг ва шуури ҳуқуқии аҳоли равона гардидааст.

Ташаккули ҳуқуқии шахсият бо фарогирии раванди тарбияи ҳуқуқӣ, инчунин раванди таъсиррасонии оммавӣ аксаран идоранашаванда, ғайримуташаккил, беихтиёрон ба шуури ҳуқуқии одамон, аз маҷмуи омилҳои иҷтимоии мавҷудбуда, ки ба ҳомаи ҳақонӣ ворид мешаванд, дар бар мегирад. Таовути нақши тарбиявии ҳуқуқ ва танзими ҳуқуқӣ дар он зоҳир мегардад, ки агар объекти танзими ҳуқуқӣ амалҳои ихтиёронии шахс бошад пас ба сифати объекти тарбияи ҳуқуқӣ, на рафтори инсон, балки шуур ва мафкураи шахс баромад менамояд.

Ба ақидаи С. Алексеев агар механизми амали танзими ҳуқуқӣ ба маҷбуркунии давлатӣ асос ёфта бошад, пас механизми амали шуури ҳуқуқӣ пурра ба маънавиёт ҳос аст.

Як қатор муаллифон таовути мафҳумҳои тарбияи ҳуқуқӣ, танзими ҳуқуқӣ, шуури ҳуқуқӣ ва фарҳанги ҳуқуқиро ҷудо наменамоянд. Э.А. Лукашева ба андешаи он, ки шуури ҳуқуқӣ ба рафтори шахс таъсир мерасонад ва меъёрҳои ҳуқуқӣ танзимсозандаи ахлоқи ҳар як фарди алоҳида буда метавонад, муҳолиф аст.

Бояд таъкид намуд, ки солҳои охир муҳаққиқони ватанӣ низ ба таҳлили илмӣ асосҳои назариявӣ ва методологии тарбияи ҳуқуқӣ таваҷҷуҳ зоҳир намудаанд. Ба андешаи Сотиволдиев Р.Ш. – тарбияи ҳуқуқӣ ғаёлияти мунтазами муташаккил, мақсаднок ва танзимгаштаи мақомоту муассисаҳои давлатӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, хизматчиёни давлатӣ, хизматчиёни сиёсӣ, шахсони мансабдор ва шахрвандон мебошад, ки бо мақсади баланд бардоштани сатҳи фарҳанг ва шуури ҳуқуқӣ равона гардидааст.

Дар як қатор асарҳои муаллифони ватанӣ, мафҳуми тарбияи ҳуқуқӣ вобаста ба ин ё он самти алоҳида мавриди баррасӣ қарор дода шудааст.

Ҳамин тавр, Ҳамроев Ш.С. ба таҳлили мавзӯи тарбияи ҳуқуқии мактаббачагон машғул гардида, ибраз меорад, ки тарбияи ҳуқуқӣ ин ғаёлияти мақсадноки омӯзгорону тарбиягирандагон инчунин мақомоти давлатӣ ва ғайридавлатӣ оид ба ташаккули шуури ҳуқуқӣ ва фарҳанги ҳуқуқии насли наврас мебошад.

Ба андешаи Ш.Қ. Ҳасанов тарбияи ҳуқуқии маҳкумшудагон ҳамчун ҷузъи таркибии тарбияи ҳуқуқии ҳома ба шумор рафта, бо назардошти эҳтиёҷоти аз нав

тарбия додани ҳар як маҳбус, фаъолияти муташаккил, мунтазам ва мақсаднок, ки имконоти чараёни такроран ворид гаштани ҷинояткорро ба низоми тасаввуроти арзишҳои маънавӣ ва ҳукукии ҷомеа ва ноилгардии онро ба мақоми инсонии комил бархӯрдор менамояд.

Дар маҷмӯи олимони ватанӣ, тарбияи ҳукукиро ҳамчун фаъолияти мақсаднок, мунтазам ва муташаккил, ки баҳри ташаккули шуури ҳуқуқӣ равона гардидааст маънидод менамоянд. Ҷиҳати назаррас дар фаъолияти илмии олимони ватанӣ дар он ифода меёбад, ки онҳо самтҳои мухталифи тарбияи ҳуқуқӣ аз он ҷумла тарбияи ҳукукии ҷавонон, тарбияи ҳукукии мактаббачагон, тарбияи ҳукукии маҳбусон ва ғайраро мавриди баррасӣ қарор додаанд.

Ҳамзамон дар адабиёти ҳукукии шуравӣ масъалаи алоқамандии тарбияи ҳуқуқӣ бо дигар намунаҳои тарбияи иҷтимоӣ ба миён гузошта шуда буд. Як қатор маҳакқикон бар он назаранд, ки тарбияи ҳуқуқӣ сифатҳои мустақил надошта, ҷузъи таркибии тарбияи ахлоқӣ ва сиёсӣ ба ҳисоб меравад. Қисмати дигари муҳакқикон яқин мешуморанд, ки тарбияи ҳуқуқӣ як намуди мустақили тарбияи иҷтимоӣ буда, дорои шакл, ҳадаф ва усулҳои ба худ хос мебошад.

Ба андешаи муаллифони шуравӣ, тарбияи ҳукукиро набояд аз тарбияи иҷтимоӣ куллан ҷудо намуд, зеро аз як тараф агар ҷудо кардани тарбияи ҳуқуқӣ ба ташаккули қонунпарварӣ имконият диҳад, аз тарафи дигар наметавонад ба бедории фаъолияти шаҳрвандон мусоидат намояд.

Солҳои охир дар адабиёти пасошуравӣ мафҳуми “тарбияи иҷтимоӣ-меёри” асоснок карда шудааст, ки мувофиқи он тарбияи иҷтимоӣ-меёри раванди мураккабест, ки аз унсурҳои муҳимтарин ба монанди тарбияи ватандӯстӣ, ахлоқӣ, иҷтимоӣ, эстетикӣ, меҳнатӣ, ҷисмонӣ ва дигар навъҳои тарбия таркиб ёфтааст.

Бояд ба назар гирифт, ки тарбияи ҳуқуқӣ бо самтҳои мушаххаси тарбия аз он ҷумла тарбияи ғоявӣ, миллӣ, ҳештаншиносӣ, ватандӯстӣ, ахлоқӣ, иқтисодӣ, тоқатпазирӣ ва ғайра равобит ва алоқаи зич дорад ва куллан онҳоро дар як низом - низоми ягонаи тарбия муттаҳид месозад, ки чунин ҳолатро мо ба хусусияти маҷмуагии тарбия шабоҳат медиҳем.

Вале марбут ба ҳадафҳои онҳо аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Масалан тарбияи ҳуқуқӣ ҳамчун яке аз шакли мустақили тарбия, пеш аз ҳама аз рӯи шакл ва мазмун аз навъҳои дигари тарбия фарқ менамояд. Саҳми тарбияи ҳуқуқӣ вобаста ба хусусиятҳои ташкилию усулӣ дар ташаккули яке аз шаклҳои шуури ҷамъиятӣ - шуури ҳуқуқӣ зоҳир мегардад. Хуллас, тарбияи ҳуқуқӣ ин ташаккули дарки ҳуқуқу озодиҳо ва вазифаҳои шарвандон дар назди давлат ва ҷамъият мебошад. Таркиби он мувофиқи Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва асноди дигари меъёрии ҳукукии кишвар чунин муайян гардидааст:

— ҳукуки зиндагӣ, ҳукуки таҳсил ва таълиму тарбия, ҳукуки пуштибонии ҷамъият, ҳукуки гирифтани иттилоот дар бораи ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии ҷомеа, ҳукуки озодии сухан, ҳукуки иштирок дар ҳаёти сиёсии ҷомеа, ҳукуки иштирок дар интиҳобот ва райъпурсӣ, интиҳоб шудан ва интиҳоб кардан, ҳукуки мурочиат ба мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, ҳукуки иштирок дар ҳаёти фарҳангӣ ва истифода аз дастовардҳои фарҳангӣ, ҳукуки иштирок дар идораи давлат, ҳукуки меҳнат, ҳукуки ҳифзи иҷтимоӣ, ҳукуки истироҳат, ҳукуки шаҳрвандии кишвар, ҳукуки мусофират ва баргаштан, ҳукуки кафолати ҳимояи судӣ, ҳукуки манзил, ҳукуки маҳрамияти мукотиба, ҳукуки дахлнопазирии шахс, ҳукуки дахлнопазирии моликият ва мерос гузоштан, ҳукуки ҳифзи саломатӣ, ҳукуки ташкили оила, ҳукуки ақидаи шахсӣ, ҳукуки этикод.

Вазифаи тарбияи ҳуқуқӣ донишҷӯи ҳуқуқ ва вазифаҳои муқарраршуда ва риояи онҳо мебошад. Риояи конститутсия, қонунҳо, ҳуқуқу озодиҳо ва шаъну шарафи дигаронро эҳтиром намудан, ҳифзи Ватан, ҳимояи манфиатҳои давлат, таҳкими истиклолият, амният ва иқтисоди мудоғиавии он, ҳифзи табиат, ёдгориҳои таърихиву

фарҳангӣ, супоридани андозҳо ва пардохтҳо ва ғайра сатҳи маърифат ва ахлоқи шаҳрвандро баланд намуда, мавқеи ҷамъиятии ӯро устувор мегардонанд.

Дар баробари ин, вазифаҳои сершумори дигари шаҳрвандон низ ҳастанд, ки ба воситаи меъёрҳои ҳуқуқӣ танзим карда намешаванд. Ин меъёрҳо аслан аз вазифаҳои уҳдадорӣҳои ахлоқӣ маънавии шаҳрванд бармеоянд, ки онҳо ба меъёрҳои ҳуқуқӣ вобаста нестанд. Масалан, вазифаи шаҳрванд, дар назди ватан, давлат, ҷомеа, миллат, дар назди оила, омӯзгорон, дар ҷойи кор, дар ҷойҳои ҷамъиятӣ ва дар назди башар. Аксари инҳо вазифаҳои мебошанд, ки ба меъёрҳои ахлоқи шаҳрванд дохил гардидаанд. Сарфи назар аз ин, ҳамаи онҳо вазифаҳои шаҳрвандро ташкил медиҳанд. Агар вазифаҳои конститусионии шаҳрвандонро қонунҳо танзим намоянд, пас меъёрҳои дигари вазифаҳои шаҳрвандӣ тавассути ахлоқ, маънавият ва афкори ҷомеа баҳо дода мешаванд.

Мақсади ниҳоии тарбияи ҳуқуқӣ ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ мебошад. Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити муосир марҳилаи нави тараққиёт ва пешрафтро паси сар карда истодааст ва бо назардошти ин, муносибатҳои нави ҷамъиятӣ, пеш аз ҳама ба танзими ҳуқуқӣ ва тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандон эҳтиёҷ дорад. Аз ин ҷост, ки тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз самтҳои муҳими сиёсати пешгирифтаи давлати ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шумор рафта, асоси бунёди ҷомеаи шаҳрвандиро ташкил медиҳад. Тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандон пеш аз ҳама, аз Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон сарчашма мегирад. Зеро бунёди давлати демокративу ҳуқуқбунёд бе ташаккули маърифату фарҳанги ҳуқуқии шаҳрвандон имконнопазир аст.

Мафҳуми тарбияи ҳуқуқӣ бисёрҷанба буда, дар маркази таваҷҷуҳи муҳаққиқони соҳаҳои гуногун қарор дорад. Ба ақидаи ҷомеашиносон, тарбияи ҳуқуқӣ як намуди фаъолияти иҷтимоӣ ва ба андешаи сиёсатшиносон, тарбияи ҳуқуқӣ як намуди таъсири идеологӣ ба шуури шахс ба ҳисоб меравад. Дар илми педагогӣ тарбия ҳамчун падидаи асосӣ ҷиҳати ташаккули тафаккур ва инкишофи шахсият фаҳмида мешавад. Дар баробари ин, мафҳуми васеъ ва маҳдуди тарбия фарқ карда мешавад. Дар мавриди аввал мафҳуми тарбия тамоми омилҳо ва шароити ҷомеаро фаро мегирад ва дар мавриди дуюм бошад тарбия яъне ташаккули системаи муайяни ақида ва эътиқоди шахсро дар назар дорад.

Дигар муаллифон бар он назаранд, ки тарбия ба маънои васеъ ин воситаи иҷтимоигардонии шахс буда, ба маънои маҳдуд фаъолияти тарбиявӣ мебошад. Бояд гуфт, ки дар адабиёти ҳуқуқӣ мафҳуми иҷтимоигардонии шахс якҷоя бо мафҳуми тарбияи ҳуқуқӣ ба таври васеъ истифода мешавад. Мафҳуми иҷтимоигардӣ аз калимаи латинии *socialis* - ҷамъиятӣ гирифта шуда, раванди азхудкунии фард аз системаи муайяни донишҳо, меъёрҳо ва арзишҳои мебошад, ки барои инсон ҳамчун як узви ҷомилҳуқуқи ҷомеа муаррифӣ гардидан имконият медиҳад. Иҷтимоигардонии шахс аз як тараф раванди аз ҷиҳати иҷтимоӣ идорашавандаи мақсаднок буда, аз тарафи дигар раванди стихиявӣ, ки ба ташаккули он таъсир мерасонад, ба ҳисоб меравад.

Тарбияи ҳуқуқӣ, падидаи мураккаб ва гуногунпахлу буда, роҷеъ ба мафҳум ва моҳияти он нуктаҳои назари олимону муҳаққиқони гуногун истифода мешавад.

Дар адабиёти ҳуқуқии шуравӣ низ мафҳумҳои гуногуни ҳуқуқ мавриди истифода қарор мегирифтанд. Махсусан дар бештари мавридҳо, тарбияи ҳуқуқӣ ҳамчун фаъолияти муҳими давлат ва дигар субъектони тарбия, ки бо мақсади баланд бардоштани сатҳи фаҳмиши ҳуқуқ равона шудааст, фаҳмида мешуд.

Дар баробари ин, равиши васеътаре мушоҳида карда шуд, ки дар доираи он тарбияи ҳуқуқӣ ҳамчун таъсири мунтазам ба шуур ва рафтори тамоми кишри ҷомеа фаҳмида мешуд.

Яке аз мутафаккирон И.Ф. Рябко тарбияи ҳуқуқиро ҳамчун таъсири мақсаднок ва мунтазам ба шуур ва мафкураи шахс маънидод менамояд. Мавриди зикр аст, ки мафҳуми васеъ ва маҳдуди тарбияи ҳуқуқӣ аз ҷониби олимони ба таври мухталиф

вомехӯрад. Дар зери мафҳуми тарбияи ҳуқуқӣ ба маънои васеъ тамоми омилҳои ҳаёти, ки ба ташаккули шахсият таъсир мерасонанд ва ба маънои маҳдуд, тарбияи ҳуқуқӣ ин таъсири мақсадноки ҷомеа ба шуур, фарҳанг ва рафтори одамон мебошад.

Ҳамин тавр тарбияи ҳуқуқӣ фаъолияти мунтазами муташаккил, мақсаднок ва танзимгаштаи мақомоту муассисаҳои давлатӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, хизматчиёни давлатӣ, ҳизбҳои сиёсӣ ва шахрвандон мебошад, ки бо мақсади баланд бардоштани сатҳи фарҳанг ва шуури ҳуқуқии ҷомеа равона гардидааст. Аз мафҳуми зикршуда, якчанд хусусиятҳои тарбияи ҳуқуқиро ҷудо кардан мумкин аст:

- **Тарбияи ҳуқуқӣ фаъолияти мунтазам аст.** Ин маънои онро дорад, ки тарбияи ҳуқуқӣ марҳила ба марҳила дар тури ҳаёту фаъолияти инсон амалӣ карда мешавад. Мунтазамияти ин навъи фаъолият ниҳоят муҳим аст. Зеро бо тағйир ёфтани муносибатҳои ҷамъиятӣ фаъолияти давлату ҷамъият низ тағйир меёбад. Илми ҳуқуқӣ дар марҳилаҳои гуногуни таърихӣ ташаккул меёбад ва пеш меравад. Ҳамаи ин бе амалӣ гаштани принсипи мунтазамият ғайриимкон аст. Давра ба давра амалӣ гардидани тарбияи ҳуқуқӣ ба он оварда мерасонад, ки шахрвандон бо дарназардошти инкишофу ташаккули ҷомеа ҷиҳати пай дар пай мукамал гардонидани донишу маърифати ҳуқуқии худ тадбирҳои андешанд.

- **Тарбияи ҳуқуқӣ фаъолияти муташаккил аст.** Муташаккил будани тарбияи ҳуқуқӣ маънои онро дорад, ки ин навъи фаъолият давра ба давра дар асоси нақша амалӣ карда мешавад. Давлат барои тарбияи тамоми кишри ҷомеа дар умум тадбирҳои судмандро амалӣ менамояд. Ҳамзамон, ҷиҳати ба таври алоҳида ва мушаххас ҷорӣ намудани ин ҳадаф давлат ниҳодҳои алоҳидаро муаззаф мегардонад. Вобаста ба ин, мо ҷудо карда метавонем, ки имрӯз стратегия ва барномаҳо вобаста ба тарбияи ҳуқуқии ҷавонон; тарбияи ҳуқуқии занон; тарбияи ҳуқуқии маҳкумшудагон ва ғайра дар алоҳидагӣ ҷой доранд. Муташаккилона дар амал ҷорӣ намудани тарбияи ҳуқуқӣ ба он оварда мерасонад, ки ҳар як кишри алоҳидаи ҷомеа аз манбаҳои ҳуқуқӣ ба таври возеҳу равшан огоҳ бошанд.

- **Тарбияи ҳуқуқӣ фаъолияти мақсаднок аст.** Ин хусусияти тарбияи ҳуқуқӣ муҳим аст, зеро барои ноил гардидан ба натиҷаи дилхоҳ амалӣ гардонидани тарбияи ҳуқуқӣ ин пеш аз ҳама баланд бардоштани сатҳи маърифат, шуур ва фарҳанги ҳуқуқии шахрвандон ба ҳисоб меравад. Дар ҷомеае, ки шахрвандон аз арзишҳои ҳуқуқӣ бархурдор нестанд, бунёди ҷомеаи воқеан демокративу ҳуқуқбунёд ғайриимкон аст. Давлат танҳо дар он ҳолат ба сатҳи волои тараққиёту инкишоф ноил мегардад, ки агар шахрвандонаш дорони шуур ва фарҳанги баланди ҳуқуқӣ бошанд. Агар амиқтар назар афканем, дар даҳсолаи охир дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барномаву стратегияҳои гуногун вобаста ба тарбияи ҳуқуқии шахрвандон қабул карда шудааст. Барномаву стратегияҳои қабулшуда аз шахрвандон иҷроӣ пурра ва ҳаматарафаи меъёрҳои мазкурро тақозо менамояд.

- **Тарбияи ҳуқуқӣ фаъолияти танзимгашта аст.** Ин маънои онро дорад, ки давлат барои танзим ва мустаҳкам намудани ин падида меъёрҳои ҳуқуқиро қабул ва дар амал ҷорӣ менамояд. Бо мураккаб гардидани муносибатҳои ҷамъиятӣ зарурат барои қабул ва ҷорӣ намудани меъёрҳои зарурӣ рӯйи кор меояд. Дар ҷомеаи муосир як қатор қарорҳои қонунӣ ҷой доранд, ки бевосита танзимсозандаи тарбияи ҳуқуқии шахрвандон ба ҳисоб меравад. Махсусан, меъёрҳои Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон танзимкунандаи тамоми соҳаҳои фаъолияти ҳаётии кишвар аз он ҷумла тарбияи ҳуқуқии шахрвандон мебошад. Дар нахустин моддаи Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон зикр гардидааст, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон давлати соҳибхитӣ, демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ ва ягона мебошад. Ин қабл аз ҳама чунин маъно дорад, ки дар саросари қаламрави ҷумҳурӣ тамоми муносибатҳои ҷамъиятӣ ҳатман бояд аз рӯйи меъёрҳои қонун ва қонуният сурат гирад. Қудрату тавоноии ҳар як давлат бо қонунҳо ва иҷроӣ ҳатмии онҳо намоён мегардад. Агар қонун риоя нагардад, эҳтиром карда нашавад, давлат ногузир рӯ ба таназзул ва нобудӣ меоварад. Бинобар ин мо дар

он сурат ба дараҷаи баланди ташаккулу тарракиёт ноил мегардем, ки тамоми сохтору ниҳодҳои кишри ҷомеа қонунҳои ҷумҳуриро бевосита риоя ва иҷро намоянд. Қонун бояд меъёри ягонаи амал ва кирдору рафтори ҳар як узви ҷомеаи мо бошад.

- **Тарбияи ҳуқуқӣ бояд аз ҷониби тамоми ниҳодҳои ҷомеа дар муттаҳидӣ амалӣ карда шавад.** Қайд кардан ба маврид аст, ки дар рафти амалӣ гардонидани тарбияи ҳуқуқӣ фаъолияти тамоми мақомотҳои давлатӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, хизбҳои сиёсӣ, шахсони мансабдор, хизматчиёни давлатӣ ва тамоми шаҳрвандон бояд назаррас бошад. Тарбияи ҳуқуқӣ фаъолияти сохторҳои алоҳидаи ҷомеа буда наметавонад, зеро он ба тамоми кишри ҷомеа паҳн мегардад. Аз ин рӯ, тамоми мақомоту муассисаҳои давлатиро лозим аст, ки тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандонро дар маҳаки фаъолияти рӯзмараи худ қарор диҳанд.

- **Ҳадафи ниҳони тарбияи ҳуқуқӣ баланд бардоштани сатҳи фарҳанг ва шуури ҳуқуқӣ ба шумор меравад.** Тарбияи ҳуқуқӣ баҳри ноил гардидан ба як ҳадафи асосӣ-ташаккули маърифати ҳуқуқӣ, равона гардидааст. Дар баробари ин метавон гуфт, ки аз баланд гардидани маърифату шуури ҳуқуқии аҳоли фаъолияти дигар самтҳои ҳаёти ҷамъиятӣ низ мувозеҳу созгор мегардад. Имрӯз тарбияи ҳуқуқии ҳар як кишри алоҳидаи ҷомеа, бо мақсади мушаххас амалӣ мешавад. Масалан, тарбияи ҳуқуқии донишҷӯён дар факултетҳои ҳуқуқшиносӣ бо мақсади омода намудани кадрҳои баландихтисос дар ҳамин соҳа; тарбияи ҳуқуқии занон баҳри баланд бардоштани мавқеи ҳуқуқии онҳо дар ҷомеа; тарбияи ҳуқуқии маҳкумшудагон бо мақсади ислоҳи онҳо ва ғайра равона мешавад.

- **Тарбияи ҳуқуқӣ як навъи тарбияи иҷтимоӣ ба ҳисоб меравад.** Тарбия дар умум падидаи иҷтимоӣ, фарҳангӣ, психологӣ ва педогогӣ буда, барои танзими ҳаёти инсон ва пешрафти ҷамъият хизмат менамояд. Он ҳамчун фаъолияти мақсадноки инсон барои рушди шахс ва ворид шудани инсон ба ҷараёни зиндагии воқеӣ ва бунёди ҳаёти маданӣ равона карда мешавад. Мақсади тарбия қисми таркибии мақсаду вазифаҳои давлат қарор мегирад, ки барои амалӣ намудани манфиатҳои давлат, ҷомеа ва ҳар як шаҳрванд равона карда мешавад. Давлат чунин тартибу низомро ҷорӣ мекунад, ки барои ҳаёт ва фаъолияти инсон ва тарбияи миллии шаҳрвандон мусоидат намояд. Тарбия дорои унсурҳои таркибии гуногун мебошад аз он ҷумла: тарбияи ғоявӣ; тарбияи ватандӯстӣ; тарбияи сиёсӣ; тарбияи ҳештаншиносӣ; тарбияи ҳуқуқӣ; тарбияи ахлоқӣ; тарбияи маънавӣ; тарбияи зебоипарастӣ; тарбияи ҷисмонӣ ва ғайра. Тамоми унсурҳои таркибии тарбияи ҳуқуқӣ ба ҳамдигар алоқаи зич дошта якдигарро пурра мекунад. Масалан, тарбияи ҳуқуқӣ бо тарбияи сиёсӣ ва ахлоқӣ алоқамандии зич дорад.

Саҳми тарбияи ҳуқуқӣ вобаста ба хусусиятҳои ташкилию усулӣ дар ташаккули яке аз шаклҳои шуури ҷамъиятӣ-шуури ҳуқуқӣ зоҳир мегардад. Хуллас, тарбияи ҳуқуқӣ ин ташаккули дарки ҳуқуқу озодиҳо ва вазифаҳои шаҳрвандон дар назди давлат ва ҷамъият мебошад. Таркиби он мувофиқи Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва асноди дигари меъёрии ҳуқуқии кишвар чунин муайян карда мешавад.

Ҳамин тариқ, зикр бояд кард, ки тарбияи ҳуқуқӣ барои ҷомеаи демократӣ ва таъмини волоияти ҳуқуқу тартибот нақши калидиро сазовор мебошад.

АДАБИЁТ

1. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 бо тағйири иловаҳо аз 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 (бо забони тоҷикӣ ва русӣ) Душанбе: Ганҷ, 2016. – 136 с.
2. Стратегияи мубориза бо коррупсия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2008-2012// Маҷмуи қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2008 с. С 57
3. Барномаҳои таълиму тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон // Ҳаёт ва қонун. 2009. №3. саҳ. 15
4. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 апрели соли 2007//Садои мардум. 3 майи соли 2007

5. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 22 августи соли 1997 № 383 «Дар бораи баъзе тадбирҳо оид ба беҳтар намудани тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон»//
6. Стратегияи паст кардани сатҳи камбизоатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2010-2012» // Феҳристи ягонаи давлатии санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон № 10 с. 2010, с. 25;
7. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 9 апрели соли 1997 № 697 «Дар бораи сиёсати ҳуқуқӣ ва таъмини тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон»// Қарори Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 1997, № 8 С.16.
8. Айзенберг А.М. Задачи и формы нравственного правового воспитания подростков. М.. 1975. С.340
9. Алексеев С.С. Теория права.-М., БЕК, 1995. С.105
11. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. М., 1999. С.265
12. Асадов З.Б. «Инструкция для трудовых мигрантов»,. Изд., «Эр-граф»,. Д., 2011. С.80

МАФҲУМ ВА ХУСУСИЯТҲОИ ТАРБИЯИ ҲУҚУҚӢ

Дарки зарурии тарбияи ҳуқуқӣ ва афзунгардии нақши он дар ташаккули фарҳанги ҳуқуқии аҳоли ва пешгирӣ аз ҳама гуна зуҳуроти номатлуби зидди ҷомеаи инсонӣ, аз қабili қонуншиканӣҳо дар иҷрои Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз 9 апрели соли 1997 №691 “Дар бораи сиёсати ҳуқуқӣ ва таъмини тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон” ва Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 августи соли 1997 №883 “Дар бораи баъзе чораҳои беҳтар намудани тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандон ва фаъолияти ҳуқуқӣ дар ҷумҳурӣ” дарҷ гардидааст.

КАЛИДВОЖАҲО: фарҳанги ҳуқуқӣ, тарбияи ҳуқуқӣ, танзими ҳуқуқӣ, давлати ҳуқуқбунёд, волияти қонун, ҷаҳонбинии ҳуқуқӣ.

ПОНЯТИЕ И ОСОБЕННОСТИ ЮРИДИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Необходимое понимание правового воспитания и повышение его роли в формировании правовой культуры населения и предотвращении любых неблагоприятных явлений против человеческого общества, таких как нарушения в исполнении Указа Президента Республики Таджикистан от 9 апреля 1997 года №691 “о правовой политике и обеспечении правового воспитания граждан Республики Таджикистан” и Постановления Правительства Республики Таджикистан от 27 августа 1997 года №883 “О некоторых мерах по улучшению правового воспитания граждан и правовой деятельности в республике”.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: правовая культура, правовое воспитание, правовое регулирование, правовое государство, верховенство закона, правовое мировоззрение.

THE CONCEPT AND FEATURES OF LEGAL EDUCATION

The necessary understanding of legal education and increasing its role in shaping the legal culture of the population and preventing any adverse phenomena against human society, such as violations in the execution of Decree of the President of the Republic of Tajikistan dated April 9, 1997 No. 691 “on legal policy and ensuring legal education of citizens of the Republic of Tajikistan” and Decree of the Government of the Republic of Tajikistan dated August 27 1997 No. 883 “On some measures to improve the legal education of citizens and legal activities in the Republic.”

KEYWORDS: legal education, legal regulation, rule of law, legal culture, rule of law, legal worldview.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Муродов Муҳаммад* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси 2 – юми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиебони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **008-08-08-35**.

Сведения об авторе: *Муродов Мохаммед* – Таджикский национальный университет, магистр второго курса юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **008-08-08-35**.

Information about the author: *Murodov Mohammed* – Tajik National University, second-year master`s student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **008-08-08-35**.

НАҚШИ СОЗМОНИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ МЕҲНАТ ДАР САМТИ МУҚОВИМАТ БО САВДОИ ОДАМОН ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дамдорзода Д.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Созмони байналмилалӣ меҳнат соли 1919 дар заминаи Шартномаи Версал ба ҳайси муассисаи мустақил дар партави Лигаи Миллатҳо таъсис ёфтааст.

Зарурати таъсиси ин созмон дар ташкили ҳифзи ҳуқуқҳои меҳнатии инсон ва таъмини адолати иҷтимоӣ мебошад. Адолати иҷтимоӣ унсурҳои зерин, аз қабili эҳтироми ҳуқуқи инсон, таъмини шароити арзандаи зиндагӣ, шароити мусоиди меҳнат, беҳтар сохтани имконияти шугл, баланд бардоштани иқтисодиёт ва ғайраро дар бар мегирад.

Созишнома дар бораи барқарор кардани робита байни Созмони байналмилалӣ меҳнат бо СММ 14 декабри соли 1946 ба имзо расидааст. Созмони байналмилалӣ меҳнат аввалин муассисаи махсусгардонидашудаи СММ мебошад. Ба шарафи 50-солагии фаъолиятш Созмони байналмилалӣ меҳнат дар соли 1969 ба Ҷоизаи Ҷаҳонии Нобел мушарраф гашт. Дар соли 1919 ба Созмони байналмилалӣ меҳнат 45 давлат аъзо буд, дар айни ҳол зиёда аз 182 давлат ба он шомил мебошад. Аз ҷумла, Ҷумҳурии Тоҷикистон 26 ноябри соли 1993 ба ин ташкилоти бонуфуз ворид шуд. Аз соли 1919 то соли 1993 Созмони байналмилалӣ меҳнат дар фаъолияти хеш 171 Конвенсия ва 181 тавсияҳо доир ба масъалаи меҳнатро қабул намудааст. Дар назди Созмони байналмилалӣ меҳнат марказҳои омӯзишию тадқиқотӣ фаъолият мекунад. Масалан, Маркази омӯзиши байналхалқии Созмони байналмилалӣ меҳнат дар Турин (Италия), ки ин марказ соли 1965 таъсис дода шудааст ва то имрӯз он зиёда аз 50 ҳазор мутахассисро аз 170 давлати ҷаҳон тайёр намудааст. Дар маркази омӯзиши байналхалқии Созмони байналмилалӣ меҳнат мутахассисони дараҷаи олӣ ва дараҷаи миёнаи менеҷерии корхонаҳои хусусию давлатӣ, директорони омӯзишгоҳҳои касбии техникӣ, роҳбарони корхонаҳои гуногун, хизматчиёни давлатӣ ва ғайра омода карда мешавад.

Ғайр аз ин, боз Институти байналхалқии тадқиқоти иҷтимоӣ меҳнатӣ дар Женева фаъолият мекунад, ки он маркази илмӣ дар соҳаи сиёсати иҷтимоӣ ва меҳнат мебошад. Институти мазкур аз соли 1960 инҷониб фаъолият мекунад.

Сохтори мақомоти Созмони байналмилалӣ меҳнат чунин мебошад. Мақоми Олӣ - Конфронси байналхалқии меҳнат мебошад, ки соле як маротаба даъват мешавад. Функсияи асосии ин мақом коркарди меъёрҳои иҷтимоии байналхалқӣ дар шакли конвенсия, тавсия ва резолютсия аст.

Конфронси байналхалқии меҳнат баъди ҳар ду сол барномаи кории дусолаи Созмони байналмилалӣ меҳнат ва бучетро муқаррар месозад. Давлатҳои аъзо ба Созмони байналмилалӣ меҳнат аъзоҳаққӣ месупоранд. Бӯҷаи Созмони байналмилалӣ меҳнат дар солҳои 1994 ва 1995 466,5 млн. доллари ИМА-ро ташкил медод.

Ҳар як давлати аъзо ба Конфронси байналхалқии меҳнат чор намоienda дорад, 2 нафар аз ҳукумат, 1 нафар аз соҳибкорон ва 1 нафар аз меҳнаткашон. Ин ҷиҳати махсуси Созмони байналмилалӣ меҳнат буда, онро аз дигар созмонҳои байналхалқӣ фарқ мекунонад.

Чор намоienda ва ҳар яке аз онҳо ҳуқуқи овоздиҳии алоҳидаро дорад. Дар давраи байни кори Конфронси байналхалқии меҳнат кори Созмони байналмилалӣ меҳнат роҳбарии Созмон ба зиммаи Шурои маъмурӣ гузошта шудааст, ки ҳайаташ иборат аз

56 намоянда 28 намояндаи давлат, 14 соҳибкорон ва 14 нафарашон меҳнаткашон мебошанд ва ба муҳлати 3 сол интихоб мешаванд.

Котиботи Созмони байналмилалӣ меҳнат - Бюрои байналхалқии меҳнат ном дорад, ки ҳайати кориаш 2700 нафарро дар бар мегирад, ки онҳо шахрвандони 150 кишвари ҷаҳон мебошанд, ситод-қароргоҳи Бюро дар Женева ҷойгир аст. Бюро шӯба ва филиалҳои хешро дар 40 давлат дорад. Вазифаи Бюро ҷамъ ва паҳн кардани ахбор, расонидани ёрӣ ба давлатҳои аъзо, роҳбарӣ кардани барномаи ҳамкориҳои техникии Созмони байналмилалӣ меҳнат, гузаронидани тадқиқотҳои махсус мебошад. Аз соли 1919 то имрӯз беш аз 9 нафар Бюрои байналхалқии меҳнатро роҳбарӣ кардааст, ки Директори Генералӣ номида мешавад. Инҳо Алберт Тома (Франсия, солҳои 1919-1932); Горолд Батлер (Британияи Кабир, солҳои 1932-1938), Ҷон Уайнант (ИМА, солҳои 1939-1941), Эдвард Филен (Ирландия, солҳои 1941-1948), Дэвид Морс (ИМА, солҳои 1948-1970), Уилфред Дженкс (Британияи Кабир, солҳои 1970-1971), Франсис Бланшар (Франсия, солҳои 1973-1989), Мишел Хансенн (Белгия, солҳои 1989-1999), Хуан Сомовия (Чили, аз март соли 1999 то имрӯз) ба ҳайси Директори генералии Созмони байналмилалӣ меҳнат аз лаҳзаи таъсис то имрӯз фаъолият кардаанд.

Директори Генералиро дар Бюро Шурои Маъмурӣ таъин менамояд.

Мақсади стратегӣ ва марказии Созмони байналмилалӣ меҳнат иборат аз инҳо мебошанд:

- рушд ва татбиқи меъёрҳо, принципҳо ва ҳуқуқҳои бунёди дар дар соҳаи меҳнат;
- ба вуҷуд овардани имкониятҳои васеъ барои занон ва мардон дар таъмини шуғл ба меҳнат;

- фарогирии васеъ ва баланд бардоштани ҳимояи иҷтимоӣ барои ҳама;
- таҳкими сохтори сетарафа ва дастгирии муколамаи иҷтимоӣ.

Вазифаҳои Созмони байналмилалӣ меҳнатӣ баҳри иҷро кардани мақсадҳои он бо роҳҳои зайл амалӣ карда мешаванд:

- коркарди тадбирҳо ва барномаҳои байналмилалӣ барои мусоидати татбиқи ҳуқуқҳои асосии инсон, беҳбудӣ бахшидан ба шароити меҳнат ва васеъ кардани имкониятҳо барои шуғл ба меҳнат;

- коркарди меъёрҳои байналмилалӣ меҳнатӣ, ки ҳамчун принципҳои роҳбарикунанда барои мақомоти миллии татбиқи ин тадбирҳо хизмат мекунанд, ки онҳо аз тариқи низоми мислаш диданашудаи назорат ба иҷрои онҳо таҳким бахшида мешавад;

- барномаи ҳаматарафаи байналмилалӣ ҳамкориҳои техникӣ, ки аз тариқи шарикӣ бо муассисон, баҳри ёрӣ ба мақомотҳо дар мавриди татбиқи ин тадбирҳо коркард ва амалӣ карда мешавад;

- фаъолияти тайёрӣ, таълимӣ ва таъбу нашр, ки ба татбиқи ин кӯшишҳо мусоидат менамоянд.

Дар замони муосир доираи фаъолияти Созмони байналмилалӣ меҳнат васеъ гашта, асосан дар қабули стандартҳои байналмилалӣ меҳнат, коркарди сиёсат ва барномаҳои байналмилалӣ машғул аст, ки таъмини ҳуқуқҳои асосии инсон, беҳбудӣ бахшидан ба шароити меҳнат ва манзил, баланд бардоштани сатҳи шуғли меҳнат, масъалаҳои беҳтариҳои касбӣ, ҳимояи коргарони муҳоҷир ва муқаррар кардани ҳадди ақали музди меҳнат равона карда шудаанд.

Инчунин, дар ёрии техникӣ рӯ ба тараққӣ, таҳия намудани барномаҳои байналмилалӣ шуғл, бунёди меъёрҳо ва таъмини ҳамкориҳои техникӣ дар асосии барномаҳои тадқиқотии иҷроияшон бошиддат, тайёрӣ, таълим ва таъбу нашр иборат мебошад.

Дар таваҷҷуҳи асосии Созмони байналмилалӣ меҳнат асосан масъалаҳои ташкили ҷойи кор, шароити меҳнат, бартараф кардани меҳнати кӯдакон, баробарии гендерӣ, баланд бардоштани сатҳи касбият, амнияти меҳнат, таҳкими сохтори

сетарафа ва муколимаи иҷтимоӣ, таҳкими меъёрҳое, ки принцип ва ҳукукро дар баҳши меҳнат ташкил ва амалӣ менамояд, қарор дорад.

Саҳми Созмонҳои байналмилалӣ меҳнат дар баҳши муқовимат бо савдои одамон, хусусан меҳнати иҷборӣ ва меҳнати иҷбории кӯдакон назаррас аст, зеро асоси рушди ғуломӣ истифодаи меҳнати маҷбурӣ ё ҳатмӣ мебошад, аз ин нигоҳ доираи ин созмон беш аз 188 конвенсия ва 199 тавсияҳо дар баҳши шугл ва ҳифзи ҳуқуқи меҳнатӣ қабул карда шуд. Аз ҷумла Конвенсия «Дар бораи меҳнати маҷбурӣ ё ҳатмӣ» (соли 1930), «Дар бораи барҳамдодани меҳнати маҷбурӣ» (соли 1957), «Дар бораи барҳамдодани таъбиз дар баҳши меҳнат ва шугл» (соли 1958), «Дар бораи мусоидат ба шугл ва ҳифз аз бекорӣ» (соли 1988), «Дар бораи сиёсат дар соҳаи шугли аҳоли» (соли 1964) ва ғайра, ки ин санадҳои байналмилалӣ-ҳуқуқӣ дар баҳши муқовимат бо савдои одамон, аз ҷумла ғуломӣ, меҳнати маҷбурӣ ё ҳатмӣ, меҳнати маҷбурии кӯдакон нақши муассирро доранд.

Айни ҳол беш аз 180 миллион кӯдакон тибқи маълумоти Созмони байналмилалӣ меҳнат аз синни 5 то 17 сола дар ҷаҳон дар шаклҳои гуногуни меҳнати маҷбурӣ, аз қабилӣ ғуломдорӣ, ғоҳишгарӣ, ғайриқонунии зараровар ва ҳатарнок, ғайриқонуноӣ, ки ба инкишофи ахлоқии он ҳатар дорад қарор доранд.

Аз ин беш аз 2/3 кӯдакҳои то синни 15 сола қорҳои ҳатарнокро анҷом медиҳанд, инчунин ҳудуди 111 миллион кӯдаки аз синни 5 то 14 сола дар шароити ғайриарзанда ғайриқонунӣ мекунад, ки беш аз 70%-и ин кӯдакҳо дар хоҷагии қишлоқ ба ғайриқонунии меҳнатӣ машғул мебошанд.

Воқеан меҳнати кӯдакон яке шаклҳои паҳншудаи ғуломӣ дар ҷаҳон мебошад. тибқи иттилои пешниҳоднамудаи муаллифи китоби дарсии «Ҳуқуқи байналмилалӣ меҳнатӣ» дотсент Д.К.Бекашев дар саросари олам беш аз 250 миллион кӯдак ба меҳнат ҷалб карда шудааст, ки онҳо ба таҳсил фаро нагирифташуда, саломатӣ ва озодиҳои асосии ҳешро аз даст доданд.

Созмонҳои байналмилалӣ меҳнат баҳри бартараф кардани ҷалби меҳнати кӯдакон Конвенсия «Дар бораи синни минималӣ оид ба қабул ба қор» (соли 1973, №138) ва «Дар бораи шаклҳои манъ ва тадбирҳои фаврӣ оид ба рафъи меҳнати кӯдакон»-ро (соли 1999, №182) қабул намуд.

Ин санадҳои байналмилалӣ-ҳуқуқӣ дар муқовимат бо савдои одамон, хусусан ғуломӣ, меҳнати маҷбурии кӯдакон фазои ҳуқуқиро фароҳам овардаанд ва кишварҳои аъзоро уҳдадор сохтанд, ки тамоми тадбирҳои самаранокро роҳандозӣ созанд то меҳнати кӯдакон дар ҳама бахшҳо маҳдуд ё бартараф карда шавад, то омили савдои одамон нагардад. Зеро аз ҳама қишрҳои ҷомеа, осебпазир, кӯдакон ва занон мебошанд, ки пайваста мавриди ҳариду фурӯш қарор мегиранд.

Конвенсия №182 ба истилоҳи «шаклҳои бадтарини меҳнати кӯдакон» чунин масъалаҳоро шомил кардааст: 1) тамоми шаклҳои ғуломӣ ё амали ба ғуломӣ монанд, масалан, ба мисли фурӯши кӯдакон ва савдои онҳо, гарави қарз ва вобастагии қарздорӣ, инчунин меҳнати маҷбурӣ ё ҳатмӣ, аз ҷумла ҷалби маҷбури ҳатмии кӯдакон барои истифодаи онҳо дар низоъҳои мусаллаҳона; 2) истифода, ҷалб ё пешниҳод намудани кӯдак барои машғул шудан ба ғайриқонуноӣ, барои истеҳсоли маҳсулоти парнографӣ ё барои намоишҳои порнографӣ;

3) истифода, ҷалб ё пешниҳод намудани кӯдак барои машғул шудан ба ғайриқонунӣ, аз ҷумла барои истеҳсол ва фурӯши маводи нашъа, тавре, ки онҳо дар шартномаҳои дахлдори байнимилалӣ муайян гардидаанд;

4) қор, ки аз рӯи ҳислати худ ё шароитҳои иҷро гардидаанд, метавонад ба саломатӣ, беҳатарӣ ё ахлоқи кӯдакон зарар расонад.

Тибқи талаботи Конвенсияи №189 ҳар як давлати аъзои Созмони байналмилалӣ меҳнат барномаҳоро оид ба барҳам додани шаклҳои бадтарини меҳнати кӯдакон таҳия ва татбиқ менамояд.

Дар доираи МОТ соли 1992 Барномаи байналмилалии кам кардани меҳнати кӯдакони (ИПЕК) қабул шуд, ки вазифаи он кам кардани меҳнати кӯдакон дар ҷаҳон мебошад. Аини ҳол ин барнома дар 75 кишвари аъзои МОТ амалӣ карда шуда истодааст. Воқеан меҳнати маҷбурӣ яке аз намудҳои истимор дар қонунгузории миллии муайян карда шудааст ва дар баробари ин мақсади савдои одамон баҳогузори мешавад. Зеро ҳамасола тибқи ҳисоботи Созмони Милали Муттаҳид беш аз 4 миллион одамон дар ҷаҳон барои иҷрои корҳои маҷбурӣ ҷалб мешаванд ва аз ин кор 7 то 9,5 миллиард доллари америкоӣ гурӯҳҳои ҷинойтпеша даромади ғайриқонунӣ ба даст меоранд. Тибқи иттилои Директори Генералии Созмонҳои байналмилалии меҳнат Хуан Сомавия «дар саросари ҷаҳон бештари мардум бо намудҳои гуногуни меҳнати маҷбурӣ машғул мебошанд, ҷунунҷӣ тақрибан 9,5 миллион дар Осиё, 1,3 миллион дар кишварҳои Америкаи Лотинӣ, 660000 нафар дар кишварҳои ҷануби Саҳрои Кабир, 260000 нафар дар Шарқи Наздик ва Африқои Шимолӣ, 360000 нафар дар кишварҳои пешрафтаи иқтисодӣ ва 210000 нафар дар кишварҳои дар ҳолли рушд қарор дошта мебошанд».

Меҳнати маҷбурӣ асосан нисбати гурӯҳи шахсоне татбиқ мешавад, ки дар ҳолати муҳочирати меҳнатӣ қарор доранд ва баҳри қонеъ намудани манфиатҳои иқтисодӣ маҷбур мебошанд бо ҳама гуна намудҳои меҳнати тоқатфарсо ва маҷбурӣ то худ ва аҳли оилаи хешро аз нигоҳи иқтисоди таъмин созанд. Сабабҳои асосии гирифтори меҳнати маҷбурӣ гаштани муҳочирони меҳнатӣ ин асосан дар надоштани таҳассуси мушаххас ва ғайрирасмии меҳнатӣ машғул шуданро дар хориҷи кишвар мебошад.

Ҳамкориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Созмонҳои байналмилалии меҳнат дар ҷунин самтҳо амалӣ карда мешавад: рушди ҳамкориҳои техникӣ-машваратӣ; ширкат дар ҷаласаҳои асосии Шурои маъмурӣ ва Конференсияи байналмилалии меҳнат; тақмили низоми қонунгузорӣ дар бахши масъалаҳои меҳнатӣ ва иҷтимоӣ; таъмини сохтори сетарафа ва муколамаи иҷтимоӣ; рушди шуғл, кам кардани камбизоатӣ, ҳифзи меҳнат; ҳал кардани проблемаҳои иҷтимоӣ бо коркарди сиёсат ва кумаки техникӣ дар намуди машварат, тавсияҳо, таълимӣ, барнома ва дигар тадбирҳо ифода мегардад. Ҷумҳурии Тоҷикистон бо кулли санадҳои байналмилалӣ-ҳуқуқии Созмони байналмилалии меҳнат ҳамроҳ шудааст ва уҳдадор мебошад, ки дар бахши муқовимат бо савдои одамон, аз ҷумла бартараф кардани меҳнати маҷбурӣ ва ҷалби меҳнати кӯдакон тадбирҳо андешад то ҳуқуқи инсон дар қаламрави кишвар поймол нагардад. Дар ин бахш ҳамкориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Созмони байналмилалии меҳнат дар асоси Барнома оид ба ҳамкориҳои дуҷониба байни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Созмони байналмилалии меҳнат роҳандозӣ мешавад, ки ба ҳайси самти ояндадори ҳамкорӣ бахшҳои зерин пазируфта шудааст: имконияти рушди баробар барои зан ва мард; рушди принцип ва ҳуқуқ дар бахши меҳнат; рушди ҷимояи иҷтимоӣ; кам кардани сатҳи камбизоатӣ; беҳатар ва ҳифзи меҳнат, шароити меҳнат; муҳочирати меҳнатӣ; рушди муколамаи иҷтимоӣ ва ғайра.

Созмони байналмилалии меҳнат пайваستا дар Нақшаҳои миллии муқовимат ба савдои одамон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳайси шарикҳои иҷтимоӣ эътироф шудааст ва дар ин раванд бо Ҷумҳурии Тоҷикистон ғайрирасмӣ пурсамар анҷом дода истодааст.

Аз ҷумла Созмони байналмилалии меҳнат дар ҷорабиниҳои иттилоотӣ маърифатӣ оид ба огоҳонии шахрвандон, ноболонҳо бо падидаи савдои одамон ва оқибати он, ширкат дар гурӯҳҳои кори Комиссияи байниидоравӣ оид ба муқовимат бо савдои одамон, баланд бардоштани маърифати ҳуқуқи хизматчиёни давлатӣ дар муқовимат бо савдои одамон, кӯмак расондан ба қурбониёни савдои одамон, тақмили таълиқи донишҳо дар муқовимат бо савдои одамон ва ғайраро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон амалӣ менамояд.

1. Лютов Н.Л., Морозов Г.Е. Международное трудовое право: учебное пособие/ Н.Л. Лютов, П.Е. Морозов. -М.: Проспект, 2011.-С.140.
2. Бекашев Д.К. Международное трудовое право (публично-правовые аспекты): учебник. -М.: Проспект, 2013. -С.45.
3. Комилзода А. Мубориза бар зидди одамфурӯшӣ // Рӯзномаи «Қонун ва ҷомеа», №1 (01) аз 6 феввали соли 2008. -С.12.
4. Мансуров У.А. Сотрудничество Республики Таджикистан с межправительственными организациями универсального характера (международно-правовой аспект). –Душанбе.: РТСУ, 2010. -С. 71-75
5. Бронули Я. Международное право (в двух книгах). Книга вторая. –М.: Прогресс, 1977. -507 с.
6. Бронули Я. Международное право (в двух книгах). Книга первая. –М.: Прогресс, 1977. -536 с.
7. Волошин А.В. Ответственность за торговлю людьми и проблемы её совершенствования / Преступность и уголовное законодательство: реалии, тенденции, взаимовлияние: сборник научных трудов / Под ред. д.ю.н. Н.А. Лопашенко. Саратов, Саратовский центр по исследованию проблем организованной преступности и коррупции. Сателлит. 2001.
8. Гардоровский А.С. Имплементация норм международного права. Киев: Вища школа, 1980.
9. Глебов И.Н. Международное право: Учебник. –М.: Дрофа, 2006.– 367 с.
10. Дипломатияи Тоҷикистон: дируз ва имрӯз. Дар ду чилд. Ҷилди 1.-Душанбе: Ирфон, 2009.

ФАЪОЛИЯТИ СОЗМОНИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ МЕҲНАТ ДАР САМТИ МУҚОВИМАТ БО САВДОИ ОДАМОН ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақолаи мазкур нақши Созмони байналмилалӣ меҳнат дар самти муқовимат бо савдои одамон, махсусан, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Муаллиф дар мақола кӯшиш намудааст, ки танзими ҳуқуқии ҳимояи меҳнати иҷборӣ ва ҳосати ҷалби ноғилоғноро ба меҳнати маҷбурӣ нишон диҳад. Воқеан истисмори иқтисодии одамон, имрӯз яке аз проблемаҳои асосии ҷомеаи ҷаҳонӣ ба ҳисоб рафта, ҳамкориҳои дастаҷамъиро дар доираи Ташкилотҳои байналмилалӣ тақозо менамояд.

КАЛИДВОЖАҲО: созмони байналмилалӣ, созмони байналмилалӣ меҳнат муқовимат, савдои одамон,

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МЕЖДУНАРОДНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ ТРУДА В НАПРАВЛЕНИИ БОРЬБЫ С ТОРГОВЛЕЙ ЛЮДЬМИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В данной статье рассматривается роль международной Организации труда в направлении борьбы с торговлей людьми, особенно в Республике Таджикистан. показать вовлечение несовершеннолетних в принудительный труд. На самом деле экономическая эксплуатация людей считается сегодня одной из главных проблем мирового сообщества, и требует коллективного сотрудничества в рамках международных организаций.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: международная организация, международная организация труда, сопротивление, торговля людьми

ACTIVITIES OF THE INTERNATIONAL LABOR ORGANIZATION TO COMBAT HUMAN TRAFFICKING IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

This article discusses the role of the international labor Organization in the direction of combating human trafficking, especially in the Republic of Tajikistan. show the involvement of minors in forced labor. In fact, the economic exploitation of people is considered today one of the main problems of the world community, and requires collective cooperation within the framework of international organizations.

KEYWORDS: international organization, international labor organization, resistance, human trafficking

Маълумот дар бораи муаллиф: *Дамдорзода Дилишодҷон* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистрант. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Сведения об авторе: *Дамдорзода Дилишодджон* – Таджикский национальный университет, магистр. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Information about the author: *Damdorzoda Dilshodjon* – Tajik National University, r master`s student. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17.

МАФҲУМ ВА МАЗМУНИ ҲУҚУҚИ ШАХСОНИ МАЪЮБ

Ёрзода М.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Тибқи моддаи якуми боби аввали Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҳифзи иҷтимоии маъюбон” – “маъюб шахсест, ки дар натиҷаи нуқсёбии саломатӣ бо коҳиши устуворӣ вазифаҳои организм аз беморӣ, чароҳат, иллати ҷисмонӣ ва ақлонӣ боиси маҳдуд шудани ғаёлияти ҳаётӣ гардидааст ва ба ҳифзи иҷтимоӣ ниёз дорад”.

Истилоҳи “Маъюб” ба шахсони дорои нуқсонҳои доимии ҷисмонӣ, руҳӣ, ақлонӣ ё ҳиссии вобаста ба монеаҳои гуногуни моддӣ ва муносибати манфӣ ба ҳадашон мансуб буда, иштирокашонро дар ҳаёти ҷомеа ҳалалдор месозанд.

Маъюбон табақаи осебпазири ҷомеа буда, ба дастгирӣ ва ғамхорӣ махсус эҳтиёҷ доранд. Дар замонҳои қадим шахсони солим маъюбонро дида, аз онҳо тарс доштанду онҳоро ашхоси ба ҷомеа ҳатарнок меҳисобиданд ва маъюбон зерӣ азобу шиканҷа ва нафрат қарор доштанд. Бо мурури замон ҳатто даврае расида буд, ки баъзе давлатҳо маъюбонро ҳамчун ашёи ноқара дар таҷрибаю экспериментҳои илмӣ худ истифода менамуданд, яъне аввалин экспериментҳо дар шахсони имконияташон маҳдуд гузаронида мешуд. Инчунин якчанд сол қабл маъюбонро дар ҷойҳои махсус ба мисли девонахонаҳою муассисаҳои махсуси нигоҳубинии маъюбон ва амсоли инҳо нигоҳ медоштанд ва онҳо ҳуқуқи бо дигар одамон дар як макон қарор доштану, таҳсил карданро надоштанд. Маъюбон новобаста аз он, ки имкониятҳои ҷисмониашон маҳдуд аст, барои пешрафти ҷомеа ва зиндагии худ дар тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ сатҳ мегузоранд. Аммо қисми зиёди онҳо аз ҷониби баъзе аз афроди беинтизоми ҷомеа ба таҳқиру масқара гирифта шуда, ҳуқуқҳояшон поймол мегардад.

Мамлакатҳо шахсони маъюб имконият ба таҳсил кардан ва соҳиби кор шудан надоранд, инчунин аз ҳуқуқ ба молиқати шахсӣ маҳруманд ва дар шароити пасти зиндагӣ қарор доранд. Бо мурури замон мушкilotи мавҷуда ҳали худро пайдо намуда истодааст ва дар муассисаю идораи давлатӣ ва ё шахсӣ ҳуқуқи маъюбон қору ғаёлият доранд. Яке аз иштирокчиёни асосии муносибатҳои ҷамъиятӣ инсон мебошад.

Инсон дар ҳамаи давраи замонҳо барандаи муносибатҳои ҷамъиятӣ ба шумор рафта, асоси давлат ва дигар ташкилотҳои сиёсӣ ҷамъиятиро ташкил менамояд. Ҳамаи кӯшишу ғайрати ӯ баҳри фароҳам овардани шароити мусоид дар ҷомеа барои зиндагони намудан аст. Дар ҷомеаи инсонҳо ба гурӯҳҳои гуногун тақсим шуда, нобаробарӣ байни онҳо дар ҳамаи давраҳои таърихӣ вучуд дорад. Аз ин рӯ, барои баргараф намудани ин нобаробариҳо ва фароҳам овардани шароити мусоид ва баробарии байни инсонҳо эътирофи ҳуқуқи озодиҳои фитрии онҳо (ҳуқуқ ба ҳаёт, қадр, номус, дахлнопазирии шахси, ҳуқуқ ба манзил) ва ғайра яке аз мақсадҳои асосии давлат ва ташкилотҳои байналмиллалӣро ташкил медиҳад. Давлатҳо низ дар навбати худ дар санадҳои асосии танзимкунандаи муносибатҳои ҷамъиятии дохилидавлатӣ аз қабилӣ конститутисия ва дигар қонунҳои асосии давлат эътироф ва қафолати ҳуқуқи озодиҳои инсонро дар дохили давлат ва берун аз он таъмин намуда, механизмҳои ҳифзи онро муайян намудаанд. Қобили қайд аст, ки маъюби ин қорношоями набуда, танҳо доштани имконияти маҳдуд аст. Яъне на шахсони қорношоям, балки шахсони дорои имконияташон маҳдуд мебошанд. Аз ин рӯ, маъюбонро ҳамчун узви ҷудонашавандаи ҷомеа дар сатҳи давлатию ҷамъиятӣ эътироф карда, имконияти амалигардонии ҳуқуқи озодиҳои онҳоро, яъне манфиати маъюбонро ҳангоми қабули қонунҳои дохили давлатию санадҳои байналмиллалӣ ба инобат гирифта зарур аст. Зеро онҳо баробари инсонҳои солим имконият пайдо намоянд, ки дар муносибатҳои давлатию ҷамъиятӣ озодона баромад намуда, аз норасоии худ руҳафта набошанд.

Ҳифзи ҳукуку озодиҳои шахсони маъҷуб ва бартараф намудани ҳалли мушкилоти ҷомеаи имрӯза нисбати онҳо яке аз масъалаҳои ҳалталаб дар ҷаҳон махсус мегардад, ки ҷомеаи башарро водор месозад, барои ҳали масъалаҳои зикр гардида бетарафӣ зоҳир накунад. Нисбат ба бартарафсозии мушкилоти мавҷуда ва муҳайё сохтани шароити хуби зиндгӣ барои маъҷубон дар сатҳи миллӣ ва байналмилалӣ як қатор санаду конвенсияҳо қабул гардидаанд, ки давлатҳои ҷаҳон доир ба масъалаи мазкур бояд бетараф набошанд. Бо талошу дастгириҳои пайвастаи Пешвои миллат ва ҳукумати кишвар барои дар арсаи байналмилал ҳимоя намудан аз ҳуқуқҳои шаҳрвандони худ ва эҳтиром гузоштан ба ҳуқуқҳои инсон Ҷумҳурии Тоҷикистон ба санадҳои асосии байналмилалӣ баҳшида ба ҳуқуқҳои инсонро қабул ва тасдиқ намудааст. Баррасии мушкилоти маъҷубон ва ҳимоя аз ҳуқуқҳои онҳо яке аз проблемаҳои мебошад, ки тамоми кишварҳои ҷаҳонро ба вачд овардааст. Шумораи онҳо назаррас аст ва торафт меафзояд. Шумораи маъҷубон аз 670 то 800 миллион нафаро ташкил медиҳад. Тақрибан 10-12% шумораи умумии аҳолии сайёра дар бар мегирад, ки он аз чор як ҳиссаи аҳолии сайёра мебошад. Падидаи маъҷубӣ бо як қатор мушкилоти шадид зич алоқаманд аст, мисол ҷудокунӣ иҷтимоӣ ва доираи номаълуми маъҷубӣ - надоштани таҳсилоти муносиб, ғайриимкон будани ёфтани ҷойи кор ва ғайраҳо мебошанд. Надостан ва ё наёфтани ҷойи кор барои маъҷубон як воқеиятест, ки миллионҳо маъҷубон ба он дучор мешаванд ва ҳеҷ кас аз онҳо эмин нест. Ҳамин тавр, 82% шумораи умумии маъҷубон дар ҷаҳон дар зерӣ хатти камбизоатӣ зиндагӣ мекунанд. Дар кишварҳои рӯ ба тараққӣ танҳо 1-2% кӯдакони дорони маъҷубият ба таҳсил дастраси доранду халос. Ҳатто дар баъзе давлатҳо, тақрибан 80% одамони маъҷуб дар бораи синну соли қобили меҳнат наметавонанд ҳуқуқҳои худро ба кор истифода баранд. Масъалаҳо ва мушкилоти марбут ба ҳуқуқи маъҷубон дар арсаи байналмилалӣ ва ҳатто адабиётҳои ҳуқуқӣ ба таври кофӣ омӯхта нашудаанд.

Дар давлатҳои тараққикардаи ҷаҳон ва илми онҳо ҳуқуқҳои шахсони дорони маъҷубият аз охириҳои солҳои 50-уми асри XX мавриди баррасӣ ва омӯзиши донишмандону олимони қарор гирфт. Ҳамзамон олимони асри XX Франклин Делано Рузвелт, Стиви Вандер, Алексей Маресеев Стивен Хокинг ва дигарон қайд менамоянд, ки истилоҳи маъҷубият маъҷубӣ нест ва он маънои паст буданро надорад, шаъну шарафи шахсро паст намесозад ва бинобар ин, он барои маҳдуд кардани тамоми спектри ҳуқуқ, озодӣ ва манфиатҳои инсон асос шуда наметавонад.

Аз сабаби он, ки маъҷуби проблемаи глобалӣ мебошад, СММ манфиати онҳоро дар сатҳи байналмиллалӣ эътироф намудааст.

Хусусияти глобалӣ ва шиддатнокӣ мушкилоти маъҷубон ҳарчи зудтар роҳи ҳалро талаб намуд. Аввалин санади байналмилалӣ, ки тибқи қарори №2856 Эълумия оид ба ҳуқуқи шахсони дорони мушкилоти зехнӣ аз 20 декабри 1971 ва қарори дигари СММ тақти №3447 аз 9 декабри соли 1975 қабул гардид ин Эълумия оид ба ҳуқуқҳои маъҷубон ва Протоколи иловагӣ ба он ки аз ҷониби Ассамблеяи Генералии СММ буд, ба таъъ расонида шуд, ки якумин аз 7 банд, дуюминаш аз 13 банд иборат аст.

Санадҳои мазкур ягонаи санадҳои байналмилалӣ оид ба ҳавасмандкунӣ ва ҳифзи ҳуқуқ ва шаъну эътибори маъҷубон ба ҳисоб мерафтанд. Бо баробари қабул гардидани санадҳои мазкур вазъияти номусоиди иҷтимоии маъҷубон ва тавзеи иштироки онҳо дар ҳаёти шаҳрвандӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ ташаккули таҳсилоти нав - ниҳоди байналмилалӣ ҳуқуқӣ оид ба ҳифзи ҳуқуқҳои маъҷубон рӯ ба беҳбудӣ ниҳод.

Бо мақсади рушду пешрафти сатҳи зиндагии аҳоли ва таъмини шароитҳои хуби зиндагӣ СММ вазифаҳоро дар назди давлатҳои аъзои созмон гузоштааст, ки онҳо барои беҳбудии зиндагии шахсони маъҷуб равона шудаанд. Яке аз чунин санадҳо, ки аз ҷониби Ассамблеяи Генералии СММ қабул шудааст, Эълумия оид ба ҳуқуқи

шахсони дорои мушкилоти зехнӣ мебошад. Ин Ёълумия аз 7 ҳуқуқи асосие, ки ба шахсони дорои мушкилоти зехнӣ тааллуқ доранд, иборат аст.

Дар муқаддимаи Ёълумия оид ба ҳуқуқи шахсони маъҷуб суҳаноне, ки дар муқаддимаи Ёълумия оид ба ҳуқуқи шахсони дорои мушкилоти зехнӣ сабт шудааст, бо каме иловаҳо зикр гардидаанд. Дар банди саввуми Ёълумияи мазкур чунин омадааст: «Шахсони маъҷуб тамоми ҳуқуқҳои дахлнопазирро барои эҳтироми шаъну шарафи инсонияшон дороанд. Онҳо новобаста аз наҷод, ҳислат ва дараҷаи маъҷубияшон ё мушкилоти зехнияшон ба мисли ҳамсолонияшон ҳамаи ҳуқуқҳоро доранд, ки дар навбати аввал ҳуқуқ ба ҳаёти хушҳолона меистад».

Ин аст, ки бо талош ва пешниҳоди маъҷубони тамоми ҷаҳон доир ба ҳифз ва ҳимоя намудани ҳуқуқҳои онҳо дар баробари шахсони солим, СММ Конвенсия оид ба ҳуқуқи шахсони маъҷубро 13 декабри соли 2006 ва баъдан ба он Протоколи иловагиро қабул намуд, ки пас аз аъзо шудани 20 давлати дунё ба ин Конвенсия, он 3 майи соли 2008 ба расмӣ дароварда шуд.

Конвенсия дар бораи ҳуқуқи шахсони маъҷуб аз ҷониби Ассамблеяи Генералии СММ қабул гардид, ки аксарияти кишварҳои ҷаҳон азми устувори ҳешро баҳри риояи ҳуқуқи маъҷубон изҳор доштанд. Ин Конвенсия баъди Протоколи иловагиро ба он моҳи марти соли 2007 дохил кардан, ба тасвиб расонида шуд. Дар Конвенсия оид ба ҳуқуқи шахсони маъҷуб номгӯи зиёди шаклҳои маъҷубӣ оварда шудааст, ки бояд дар қонунгузори кишварҳои аъзо инъикос ёбанд. Ин санад ба гуруҳи маъҷубон шахсони дорои нуқсонҳои устувори ҷисмонӣ, руҳӣ, ақлӣ ва ҳиссию дохил мекунад, ки ҳар гуна монеаҳо барои иштироки пурра ва самараноки онҳо дар ҳаёти ҷамъиятӣ ҳалал мерасонад. Тибқи ҳисоботҳои мавҷуд буда соли 2017 аъзоёни Конвенсияи мазкур 175 давлат ва Иттиҳоди Аврупо (28 давлат)-ро дарбар мегирифт. Аз ин шумораи мавҷуд будаи аъзоёни ин Конвенсия 124 давлат онро ба тасвиб расонидаанд, 90 кишвар Протоколи иловагӣ ба ин Конвенсияро имзо кардаанд, 74 кишвари дигар аллакай ин Протоколро тасдиқ намудаанд. (конвенсия) Санади мазкур ҳуқуқҳои маъҷубон аз ҷумла баробарӣ дар назди қонун ва манъи таъйиз, ба ҳаёт, эътирофи соҳибҳуқуқӣ, озод будан аз шиканҷа, озод будан аз истисмор, зӯрварӣ ва муносибати бераҳмона, эҳтиром кардани тамомияти ҷисмонӣ ва руҳӣ, рафту омади озод, шахрвандӣ, озодии изҳори фикру ақида, дахлнопазирӣ ҳаёти хусусӣ, таҳсил, саломатӣ, меҳнат ва дигар ҳуқуқҳои маъҷубонро нишон медиҳад.

Дар тамоми дунё 5 май ҳамчун рӯзи байналмилалӣ мубориза барои ҳуқуқи шахсони маъҷуб эътироф гардидааст.

Конвенсия дар бораи ҳуқуқҳои маъҷубон ин воқуниши ҷомеаи ҷаҳони ба таъйиз, муҳосираи иҷтимоии маъҷубон ва мавриди муносибати ғайриинсонӣ қарор гирифтани онҳо, ки асрҳо идома меёфт, мебошад. Ҳамчунин маъҷубон ба мисли дигар шахсон дар ҳама ҳолату вазъият новобаста ба масъалҳои ҳаёти шахсӣ ва ҷамъиятӣ фикри худро озодона баён намуда метавонанд.

Дар қатори дигар давлатҳои аъзо Ҷумҳурии Тоҷикистон низ бо мақсади омӯзиши ба тасвиб расонидан аз ҷониби ҳукумати Тоҷикистон Комиссияи бо салоҳият таъсис дода шудааст. Дар Конвенсияи ҳуқуқи маъҷубон номгӯи номаҳдуди шаклҳои маъҷубӣ оварда шудааст, ки бояд дар қонунгузори кишварҳои аъзо инъикос ёбанд. Санади мазкур ҳуқуқҳои маъҷубон, аз ҷумла баробарӣ дар назди қонун ва манъи таъйиз, ба ҳаёт, эътирофи соҳибҳуқуқӣ, озод будан аз шиканҷа, зӯрварӣ ва муносибати бераҳмона, эҳтиром кардани тамомияти ҷисмонӣ ва руҳӣ, рафтуомади озод, озодии изҳори фикру ақида, дахлнопазирӣ ҳаёти хусусӣ, таҳсил, саломатӣ, меҳнат ва дигар ҳуқуқҳои маъҷубонро нишон медиҳад.

Аз мазмуни Конвенсия дар бораи ҳуқуқи маъҷубон бармеояд, ки шахсони маъҷуб бояд аз ҳамаи ҳуқуқҳои инсонӣ бархӯрдор бошанд.

Навовариҳои илми ва хулосаю таҳқиқотҳои мавҷуд буда, мушаххас менамояд, ки ҳифз, ҳимоя, ҳуқуқ ва манфиатҳои шахсони имконияташон маҳдуд аз рӯйи пешниҳодҳои мавҷуд буда ҳифз карда шаванд.

1. Ташаккули институти ҳифзи ҳуқуқҳои шахсони маъюб дар ҳуқуқи байналмилалӣ натиҷаи раванди объективӣ ва таърихан муайяншудаи ҷаҳонишавӣ ва башардӯстонаи муносибатҳои ҷамъиятии ҷаҳонӣ мебошад, ки дар онҳо ворид намудани арзишҳои умумибашарӣ дар фазои ҳуқуқи ҷаҳонӣ нисбати шахсони маъюб дар таҳияи кафолати татбиқи онҳо, кафолатҳои ҳуқуқӣ манфиатҳои шахсони маъюб, ҳуқуқу озодиҳои онҳо, хусусиятҳои инфиродӣ, имкониятҳои иҷтимоӣ, мебошанд.

2. Солҳои охир дар тағйири сохтори мафҳуми "маъюбӣ" ва гузариши диққат аз тиб ба ҷузъи иҷтимоии онҳо дар ҳуқуқи байналмилалӣ андешаҳои гуногун мавҷуд аст. Маъюбӣ тавассути "вайроншавии саломатӣ" -и шахс ва дар натиҷаи "нотавонии" ӯ муқаррар шудааст, ки барои иштирок дар ҳаёти ҷомеа ки айни замон тавассути ҳамбастагии категорияҳои "мушкилиҳои саломатӣ" ва "монсаҳои нисбӣ ва экологӣ", ки ба муҳити атрофии иҷтимоӣ ва сиёсии маъюбонро ҳалалдор мекунад, мавриди баррасӣ қарор мегирад. Мутаносибан, ҳуқуқи байналмилалӣ маъюбонро ҳам дар заминаи на танҳо тиббӣ, балки дараҷаи торафт афзоюндаи шароити иҷтимоӣ, ки ҷомеа ва давлат эҷод мекунад, баррасӣ менамояд.

3. Дар ҷаҳорҷӯбаи ҳуқуқи байналмилалӣ ҳуқуқҳои инсон аз маҷмуи принципҳо ва меъёрҳои нисбатан мустақил ташаккул ёфтанд, ки ҳуқуқи инсон дар санадҳои байналмилалӣ бо хусусиятҳои умумӣ ва маъюбӣ пешбинӣ шудаанд, ки таъсиси муассисаи ҳуқуқиро ки оид ба ҳифзи ҳуқуқҳои шахсони маъюб имкон медиҳанд ва дар доираи фарогирии худ, субъекти махсуси ҳуқуқӣ доранд муқаррарот ва санади асосии меъёрии байналмилалӣ он - Конвенсия дар бораи ҳуқуқҳои маъюбон, ки ҳамчун маркази шохроҳи амалкунонда, ки институтро сохтор ва пайдарҳамии дохили онро таъмин мекунад.

4. Хусусияти ҳуқуқҳои маъюбон дар муқоиса бо ҳуқуқи инсон, дар маҷмӯъ, аз густариш ва шакли махсуси амалигардонии баъзе ҳуқуқҳои маъруфи субъективӣ иборат аст. Татбиқи самараноки ҳуқуқҳои маъюбон талаботҳои махсуси шахсони маъюбро ба назар мегирад. Метавон гуфт, ки Конвенсия дар бораи ҳуқуқҳои маъюбон ба ташаккули ҳуқуқу озодиҳои нави инсон, ки ҳуди маъюбон муроҷиат карданд аз ҷумла: озодии интихоби шаклҳои иртибот, озодӣ аз истисмор, зӯроварӣ ва таҳқир, ҳуқуқ ба зиндагии мустақил ва иштирок дар ҷомеаи маҳаллӣ, озодии интихоб кардани ҷойи истиқомат, ҳуқуқи таҳсилоти фарогир, ҳуқуқ ба нигоҳдории ҳосилхезӣ ва ғайраҳо ба таври дақиқ шарҳ дода шавад.

5. Конвенсия дар бораи ҳуқуқҳои шахсони маъюб ҳамчун як асоси мустақил чунин намуди навӣ табъизро дар меъёрҳои байналмилалӣ ҳуқуқи инсон илова намуд - "даст кашидан аз шароити оқилона", яъне даст кашидани маъюбон аз анҷом додани ислоҳот ва тасҳеҳот дар объектҳои муҳити зист бо мақсади таъмини иҷрои онҳо дар баробари шахсони дигар аз тамоми ҳуқуқу озодиҳои инсон. Чунин тафсири табъиз метавонад минбаъд ҳам дар назарияи ҳуқуқ таҳия карда шавад ва на танҳо ба шахсони маъюб, балки ба дигар гурӯҳҳои аз ҷиҳати иҷтимоӣ осебпазири аҳоли низ татбиқ карда шавад.

6. Дар системаи умумии ҳуқуқу озодиҳои инсон тибқи стандартҳои байналмилалӣ ҳуқуқҳои маъюбон ҳамчун меъёрҳои умумиҷаҳонӣ бояд муайян карда шаванд. Ҳуқуқ ва озодӣ бо назардошти мушаххасот ва эҳтиёҷоти махсуси шахсони маъюб, кафолати татбиқи онҳо дар сатҳи миллий ва байналмилалӣ, ки ба фароҳам овардани имкониятҳои баробари иҷтимоӣ, эҳтироми шаъну эътибори хос ва ҳамроҳ шудан ба тамоми соҳаҳои ҷомеа вобастагӣ дорад, фаҳмида мешавад.

Кафолати муҳимми байналмилалӣ ҳуқуқҳои маъюбон мавҷудияти механизмҳои байналмилалӣ мусоидат ба татбиқи онҳо мебошад. Тавре, ки асосӣ принсипи ташкили чунин кӯмакро метавон равиши "бисёрзинагӣ" арзёбӣ кард, ки

маънои пешбурд ва ҳимояи ҳуқуқҳои маъубонро дорад. Бо вучуди номукаммалии возеҳ, системаи мақомоти байналмилалии назорат асоси назорати байналмилалӣ дар соҳаи ҳуқуқҳои маъубон мебошад; Маркази он Комитет оид ба ҳуқуқҳои маъубон ва Конфронси давлатҳои аъзо мебошад. Дар робита ба ин, тавсия дода мешавад, ки ба Конвенсия дар бораи ҳуқуқи инсон дар асоси таҷрибаи мавҷудаи мусбӣ таҳияи қоидаҳои ягонаи бақайдгирӣ ва пешбурди ҳуқуқҳои маъубон дар фаъолиятҳои маълумоти заруриро пешниҳод намоянд.

Бо дарназардошти вижагиҳои ҳуқуқҳои маъубон ва мушкилоте, ки давлатҳо дар чараёни татбиқи қонунгузориҳои миллӣ бо он дучор мешаванд, чунин ба назар мерасад, ки шаклҳои ҳамкориҳои байналмилалӣ, ки ба мубодилаи таҷриба нигаронида шудаанд, самти муҳими ҳамкориҳои байналмилалӣ дар соҳаи ҳуқуқи шахсони маъуб мебошанд. Ба ақидаи мо, давлатҳо бояд таҷриба ва тавсияҳои худро барои баланд бардоштани самаранокии сиёсати маъубӣ истифода баранд.

Мақсади ниҳоии танзими байналмилалии ҳуқуқҳои маъубон ин татбиқ намудани онҳо дар системаи ҳуқуқи миллӣ мебошад. Гарчанде ки давлатҳо метавонанд стандартҳои маъубии маънавӣ-сиёсиро (масалан, дар қоидаҳои стандартӣ мавҷуд буда таъмини имкониятҳои баробар барои шахсони маъуб) дар сатҳи ниҳои баррасӣ намоянд. Тибқи муқаррароти Конвенсия дар бораи ҳуқуқҳои маъубон иҷрои уҳдадориҳои меъёрҳои байналмилалӣ нисбати маъубон барои давлатҳои аъзо ҳатмӣ мебошад.

Таснифи уҳдадориҳои байналмилалӣ дар соҳаи ҳуқуқи маъубон, ки дар рисолаҳо оварда шудаанд, ба арзёбии сиёсати миллии маъубон аз нуқтаи назари мутобиқати умумии он ба консепсияи ҳуқуқи муосири байналмилалии маъубон кӯмак мекунад. Ҳангоми иҷрои уҳдадориҳои байналмилалӣ, тавачҷуҳ ба он соҳаҳои муҳим аст, ки дар онҳо манъкунии поймолкунии ҳуқуқи маъубон нокифоя аст ва чораҳои "мусбат" андешидан зарур аст.

Асоси ташкилӣ барои татбиқи ҳуқуқҳои миллии маъубон, қабл аз ҳама, уҳдадориҳо дар соҳаи омори маъубӣ ва дар соҳаи мониторинги миллӣ мебошад. Банақшагирии минбаъдаи сиёсати маъубӣ аз татбиқи самаранокии онҳо вобаста аст. Пайдоиши меъёрҳои, ки ин уҳдадориҳоро дар матни шартномаи умумичаҳонии ҳуқуқи инсон муқаррар мекунанд дастоварди муҳимми ҳуқуқи байналмилалӣ мебошад ва ба андешаи мо аз ҳамгироии минбаъдаи системаҳои ҳуқуқи байналмилалӣ ва миллӣ шаҳодат медиҳад.

Бо аъзо шудани давлатҳо ба Конвенсия дар бораи ҳуқуқҳои маъубон нияти худро ҷиҳати дастгирӣ нисбати ин гуна шахсон нишон доданд. Гарчанде ки пайдоиши уҳдадориҳои ҳуқуқи ҳамаҷониба аз ин шартномаи байналмилалӣ бо лаҳзаи тасдиқкунӣ алоқаманд аст ин маънои онро надорад, ки маъубон то ин дам аз доираи ҳуқуқҳои байналмилалӣ бароварда шудаанд.

Таҳлили ба тасвир расонидани Конвенсияи СММ оид ба ҳимояи ҳуқуқи шахсони маъуб аз ҷониби давлатҳо ду навъи стратегияи тасдиқро нишон медиҳад. Аввалин онҳо бо тасвиби Конвенсия ва ҳамоҳангсозии минбаъдаи қонунгузорӣ ва амалияи ҳуқуқӣ тавсиф мешаванд, дуввумӣ то тасдиқи талаботи Конвенсия раванди тулонӣ ба қонун ва амалия вучуд дошт.

Маҳдудиятҳои инкишофи ҷисмони ё руҳӣ на ҳамеша нишонаи маъубӣ мебошад. Аксар вақт муҳити атроф шакли имкониятҳои маҳдудро ба маъубӣ ҳақақӣ табдил медиҳад. Ва ӯ маҷбур мешавад маъубвор зиндагӣ кунад, ҳол он ки инсонвор зиндагӣ қардан мумкин аст, тарзе зиндагӣ қардан мумкин аст, ки шоистаи ҳар фарди ҷомеа бошад.

АДАБИЁТ

1. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2016;

2. Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳифзи иҷтимоии маъҷубон» аз 29 декабри соли 2010. Манбаи дастрасӣ: www.mmk.tj (санаи мурочиат: 19.04.2019).
3. Декларация о правах инвалидов – ООН, 9 декабрь 1975. Манбаи дастрасӣ: www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/disabled.shtml (санаи мурочиат: 20.04.2020).
4. Декларация о правах умственно отсталых людей – ООН, 20 декабрь 1971. Манбаи дастрасӣ: www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/retarded.shtml (санаи мурочиат: 22.12.2019).
5. Конвенция о правах инвалидов – Учебно-методическое пособие №19 –издательство ООН, 2014. Манбаи дастрасӣ: www.ohchr.org/Documents/Publications/CRPD_TrainingGuide_PTS19_RU.pdf (санаи мурочиат: 20.12.2019).
6. Наблюдение за осуществлением Конвенции о правах инвалидов (Руководство наблюдателей в области прав человека) №17 – издательство ООН, 2010. Манбаи дастрасӣ: www.ohchr.org/Documents/Publications/Disabilities_training_17RU.pdf (санаи мурочиат: 22.04.2019).
7. Дастурамал барои шахсони дорои имконияташон маҳдуд ва волидайнӣ кӯдакони маъҷуб.- Душанбе, 2012.
8. Кодекси меҳнатӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон
9. Азарова Е. Г., Кондратьева З. А. Комментарий к Закону Российской Федерации «О государственных пенсиях в Российской Федерации». М.: Норма, 1997.
10. Буянова М. О., Кондратьева З. А., Кобзева С. И. Право социального обеспечения. Учебное пособие / М.О. Буянова и др. - М., 1997.

МАҲҲУМ ВА МАЗМУНИ ҲУҚУҚИ ШАХСОНИ МАЪҲУБ

Маъҷубон табақаи осебпазири ҷомеа буда, ба дастгирӣ ва ғамхорӣ махсус эҳтиёҷ доранд. Дар замонҳои қадим шахсони солим маъҷубонро дида, аз онҳо тарс доштанду онҳоро ашхоси ба ҷомеа хатарнок меҳисобиданд ва маъҷубон зерӣ азобу шиканҷа ва нафрат қарор доштанд. Бо мурури замон ҳатто даврае расида буд, ки баъзе давлатҳо маъҷубонро ҳамчун ашҳои ноқора дар таҷрибаю экспериментҳои илмӣ худ истифода менамуданд, яъне аввалин экспериментҳо дар шахсони имконияташон маҳдуд гузаронида мешуд.

КАЛИДВОЖАҲО: маъҷуб, осебпазир, шахсони солим, азобу шиканҷа, маҳдудиятҳои инкишофи ҷисмонӣ, шахсони маъҷуб.

ПОНЯТИЕ И СОДЕРЖАНИЕ ПРАВ ЛИЦ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ

Люди с ограниченными возможностями являются уязвимой частью общества и нуждаются в особой поддержке и заботе. В древности здоровые люди боялись инвалидов и считали их опасными для общества, а инвалиды подвергались страданиям, пыткам и ненависти. Со временем было даже время, когда некоторые страны использовали инвалидов в качестве объектов своих научных экспериментов, то есть первые эксперименты проводились на людях с ограниченными возможностями.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: инвалиды, уязвимые, здоровые люди, страдания и пытки, физические отклонения в развитии, инвалиды.

CONCEPT AND CONTENT OF THE RIGHTS OF PERSONS WITH DISABILITIES

People with disabilities are a vulnerable part of society and need special support and care. In ancient times, healthy people were afraid of people with disabilities and considered them dangerous to society, and people with disabilities were subjected to suffering, torture and hatred. Over time, there was even a time when some countries used people with disabilities as objects of their scientific experiments, that is, the first experiments were conducted on people with disabilities.

KEYWORDS: people with disabilities, vulnerable, healthy people, suffering and torture, physical disabilities, people with disabilities.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Ёрзода Меҳроб Сухроб* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси 2 – юми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **930660909**.

Сведения об авторе: *Ёрзода Меҳроб Сухроб* – Таджикский национальный университет, магистр второго курса юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудакӣ, 17. Телефон: **930660909**.

Information about the author: *Yoroza Mehrob Suhrob* – Tajik National University, second-year master`s student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **930660909**.

ҶАВОБГАРИИ ҲУҚУҚӢ ҲАМЧУН ЧОРАИ МАҶБУРКУНИИ ДАВЛАТӢ

Холиқзода Ф.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар адабиёти ҳуқуқӣ фикру ақидаи ягона дар хусуси фаҳмиши ҷавобгарии ҳуқуқӣ вучуд надорад. Мавҷуд набудани мафҳуми ягона ва истифодаи гуногуни истилоҳи ҳуқуқӣ, аз як тараф, дар назарияи илми ҳуқуқшиносӣ ва аз ҷониби дигар, дар татбиқи санадҳои амалкунандаи қонунгузорӣ, метавонад мушкилиҳои объективиро ба миён оварад. Аз ин хотир категорияи ҷавобгарӣ аз тарафи муҳаққиқон ба тарзҳои гуногун маънидод карда мешавад. Ҳар кадоме аз онҳо таваҷҷуҳи худро ба паҳлуи аз нигоҳи худ муҳимми ин институт таҳқиқ карда, нуктаи назарро оид ба функция, мақсад, ва аҳаммияти институти ҷавобгарии ҳуқуқӣ баён мекунад. Гарчанде, ки ақидаҳои олимони ба тарзҳои гуногун ифода ёфта бошанд ҳам, аммо барои ҳалли як масъала - дарёфти мафҳуми илман асосноки ҷавобгарии ҳуқуқӣ ва усулҳои самаранокии татбиқи он равона карда шудаанд.

Мақсади тадқиқот дар доираи мақолаи мазкур, аз баррасӣ ва омӯзиши ҳамаҷаҳадаи масъалаҳои назариявӣ вобаста ба рушди фаҳмиши ҷавобгарии ҳуқуқӣ ҳамчун чораи маҷбуркунии давлатӣ иборат мебошад.

Одатан, дар илми ҳуқуқшиносӣ ва амалияи ҳуқуқтатбиқсозӣ нуктаи назари бештар паҳншудаи ҷавобгарии ҳуқуқӣ - фаҳмиши ҷавобгарӣ ҳамчун маҷбуркунии давлатӣ истифода карда мешавад. Чунин фаҳмиши ҷавобгарӣ сарчашмаи худро аз ҷанбаи манфии (ретроспективӣ - ҷазо барои кирдори зиддиҳуқуқии дар гузашта содиршуда) ҷавобгарии ҳуқуқиро мегирад. Худи ҷавобгарии ҳуқуқӣ бошад ҳамчун воситаи асосии амалишавии функцияи муҳофизатии ҳуқуқ фаҳмида мешуд.

Ин нукта аз инкишофи таърихӣ институти ҷавобгарии ҳуқуқӣ, махсусан институти ҷиноятӣ ва ҷазо сарчашма мегирад. Алалхусус, дар марҳилаҳои ибтидоӣ ва давраи асримиёнагии таърихи давлатдорӣ ва инкишофи низоми ҳуқуқи миллии тоҷикон, ҳама кирдорҳои зиддиҳуқуқӣ ҳамчун ҷиноят ё ҷурм дониста шуда, ҷавобгарӣ барои шахси содиркунандаи кирдори зиддиҳуқуқӣ дар шакли «ҷазо барои ҷиноят» татбиқ мегардид. Яъне чун замони имрӯза ҳуқуқвайронкунӣ ба соҳаҳо ва намудҳои алоҳида, чун ҷавобгарии ҳуқуқии ҷиноятӣ, маъмурӣ, интизомӣ, граждонӣ ва ғ. таснифбандӣ намегардид. Инчунин мақсади ҷавобгарии ҳуқуқӣ танҳо ҷазо барои кирдори зиддиҳуқуқии содиршуда буд [1, с. 10, 321].

Барои илми ҳуқуқшиносӣ ва амалияи ҳуқуқтатбиқсозӣ, муайян кардани мутаносибию алоқамандии ҷавобгарии ҳуқуқӣ ва маҷбуркунии давлатӣ, ҳислатҳои умумӣ ва фарқкунандаи онҳо ниҳоят муҳим мебошад, зеро дар адабиёти ҳуқуқӣ институти мазкур ҳамчун институти монанди ягона ва дар мавриди дигар бошад, баръакс муқобил гузошта шуда, аз ҳам ҷудо – ҳамчун институти алоҳидаи ҳуқуқӣ фаҳмида мешаванд [1; 7;].

Маҷбуркунии давлатиро метавон ҳамчун таъсири ҳуқуқии давлат нисбати субъекти фазои ҳуқуқии худ, ки бо мақсади ба амал баровардани вазифа ва функцияҳои худ татбиқ карда мешавад, муайян кард [13, с. 616].

Ҳислатҳои хосси маҷбуркуниро дар ҳуқуқ баён карда, таваҷҷуҳ бояд ба он зоҳир гардад, ки маҷбуркунии давлатӣ худ воситаи қатъии таъсиррасонӣ ба ҷамъият ва аъзоёни он мебошад. Он қувваи мутташакили бо қонун асоснокшуда мебошад, ки тавассути он иродаи давлатӣ ва низоми ҷамъиятӣ таъмин мегардад. Аз ин рӯ, маҷбуркунии давлатӣ воситаест, ки бо мақсади ба иродаи давлатӣ тобеъ кардани иродаи субъектҳои муносибатҳои ҷамъиятӣ равона гардидааст. Маҷбуркунии давлатӣ чунин ҳолати воқеиро фароҳам меорад, ки дар доираи он агар инсон ва имконияти ҳуқуқдорӣ ӯ вобаста ба занҷираи ҳаёти фитриаш пурра истисно нагардад ҳам [9, с.

180], ўро дар вазъияте мегузорад, ки барои интиҳоб намудани шакли дигари рафтор чораи дигар боқӣ намоёнад [5, с. 59].

Маҳз ҳамин ҳислатҳо ба маҷбуркунии давлатӣ ҳамчун воситаи боэътимоди иҷтимоӣ дар давраи тулонии тараққиёти таърихиаш имконият дод, ки фаъолияти низомноки ҳуқуқӣ, амалигардии қатъии муқаррароти ҳуқуқӣ ва умумихатмӣ будани онҳоро таъмин намояд.

Консепсияи «ҷавобгарии ҳуқуқӣ – чораи маҷбуркунии давлатӣ» дар илми ҳуқуқшиносӣ аз ҷониби олимони сершумор тарҳрезӣ карда шуда, то кунун ҷонибдорони зиёдеро доро мебошад. Чунончӣ, О. Иоффе ва М.Д. Шаргородский ҷавобгарии ҳуқуқиро ҳамчун чораи маҷбурсозии давлатӣ, ки бо баҳодиҳии ҳуқуқӣ ба рафтори ҳуқуқвайронкунанда асос ёфтааст ва дар муқаррар кардани оқибатҳои муайяни манфию ногувор нисбати ӯ дар намуди маҳдудсозии ҳуқуқҳои шахсӣ ё молумулкӣ ифодаёфта, муайян мекунанд [6, с. 324].

Ба ақидаи С.С. Алексеев асоси ҷавобгарии ҳуқуқиро ҳуқуқвайронкунии гунаҳгоруна ташкил медиҳад, ки дар натиҷа ба маҳдудкунии ҳуқуқҳои шахсӣ кирдори зиддиҳуқуқиро содиркарда оварда мерасонад [2, с. 184-189].

Олими дигари рус С.Н. Братусь ҷавобгарии ҳуқуқро чун масъулияти иҷроӣ уҳдадориҳои муайян тавассути маҷбуркунии давлатӣ мешуморад. Маҷбуркунии давлатӣ ҳамчун восита ва асоси ҷавобгарии ҳуқуқӣ эътироф мегардад, ва он бе маҷбуркунии давлатӣ, ки тавассути мақомоти давлатии дорои чунин ваколат ба амал бароварда мешаванд ҳуқуқию қонунӣ буда наметавонад [5, с. 85-86].

В.Н. Протасов мафҳуми ҷавобгарии ҳуқуқиро аввалан, як намуди ҷавобгарии иҷтимоӣ мешуморад, ки дар асоси меъёрҳо ва тартиби муқаррарнамудаи давлат ба ба амал бароварда мешавад, аз ҷониби дигар, татбиқи он ҳамчун чораи маҷбуркунии ҳуқуқӣ вазъи ҳуқуқӣ ва иҷтимоии шахсро иваз мекунад. Гарчанде ӯ фаҳмиши ҷавобгарии ҳуқуқии перспективиро (позитивиро) эътироф кунад ҳам, аммо тарафдори ҷавобгарии ҳуқуқии ретроспективӣ (манфӣ) мебошад ва асоси ҷавобгарии ҳуқуқиро кирдори зиддиҳуқуқӣ ва гунаҳгорунаи шахс меҳисобад, чун бе мавҷудияти гуноҳ, ҷавобгарии ҳуқуқӣ низ вуҷуд дошта наметавонад [9, с. 67-69].

Н.С. Малейн ақидаеро пешниҳод месозад, ки мувофиқи он моҳияти ҷавобгарии ҳуқуқӣ бояд аз рӯйи 3 хусусияташ дарк карда шавад: 1) пеш овардани оқибатҳои манфӣ ва ногувор ба ҳуқуқвайронкунанда; 2) маҳкум кардани кирдори зиддиҳуқуқӣ; 3) хусусияти маҷбуркунии давлатӣ доштани он. Моҳияти ҷавобгарии ҳуқуқиро чораи ҷавобгарӣ – ҷазо барои кирдори зиддиҳуқуқӣ ташкил медиҳад. Ҷавобгарие, ки дорои чунин хусусият нест, ҷавобгарии ҳуқуқӣ эътироф карда намешавад [8, с. 19].

Профессор Р.Ш. Сотиволдиев қайд мекунад, ки истилоҳи “маҷбуркунии давлатӣ” ба маънои мазмун ва моҳияти ҳуқуқии чораҳои маҷбуркунии давлатӣ фаҳмида мешавад ва бинобар рушди давлатҳои демократию ҳуқуқбунёд, истилоҳи мазкурро «маҷбуркунии ҳуқуқии давлатӣ» иваз мекунад [11, с. 619-620]. Бо ин ақида розӣ шудан мувофиқи мақсад аст, чунки чораҳои маҷбуркунии ҳуқуқии давлатӣ дар заминаи вайрон кардани меъёрҳои ҳуқуқ ба вуҷуд меоянд.

Таъиноти асосии иҷтимоӣ – функционалии ҷавобгарии ҳуқуқӣ аз он иборат мебошад, ки ҳар шахсро барои риояи меъёрҳои ҳуқуқии танзимкунандаи муносибатҳои мусбии ҷамъиятӣ (яъне ҳамон муносибатихое, ки пурра ба манфиати ҷомеа равона шудаанд) маҷбур месозад. Оиди «тобеъ кардани ҳуқуқвайронкунанда ба ин маҷбуркунӣ ва таҳаммул кардани он» бояд гуфт, ки ин восита ва тарзу усули ноил гардидан ба мақсади асосии ҷавобгарии ҳуқуқӣ мебошад [15, с. 77].

Дар ҳолати ба ҷавобгарии ҳуқуқӣ кашидан бояд ду шакл (намуди) маҷбуркунӣ фарқ карда шавад: ин маҷбуркунии барои риояи талаботи меъёрҳои ҳуқуқ ва маҷбуркунии бо меъёри ҳуқуқ муқарраршудае, ки оқибатҳои манфию ногуворро ба зиммаи шахси ҳуқуқвайронкунанда мегузорад. Агар намуди якуми маҷбуркунӣ-мақсади ҷавобгарии ҳуқуқӣ бошад, намуди дуюм – ин тарзу усулест, ки ба воситаи он

таъиноти иҷтимоии ҷавобгарӣ ба амал бароварда шуда, мақсадҳои он ба даст оварда мешаванд. Аз ин лиҳоз, бо истифода аз ҷораҳои маҷбуркунии давлатӣ, ки дорои хусусияти ҷазодихӣ-тарбиявӣ мебошанд, нисбати шахси ҳуқуқвайронкунанда ҷавобгарии ҳуқуқӣ татбиқ карда мешавад.

Ҳамин тариқ метавон гуфт, ки маҷбуркунии ин табиати ҷавобгарӣ ва воситаи зарурии амалишавии ҷавобгарии ҳуқуқӣ дар паҳлуҳои манфӣ (ретроспективӣ) ва ҳамчунин мусбӣ (позитивӣ) он мебошад. Бо вучуди он, ки маҷбуркунии ҳуқуқии давлатӣ (ҷораҳо, намуд, татбиқи он) аломати зарурии ҷавобгарӣ мебошад, моҳияти ҷавобгарии ҳуқуқиро ба пуррагӣ равшан намесозад. Ба ақидаи муаллиф маҷбуркунии ҳуқуқии давлатӣ дар алоқамандии бо ҷавобгарӣ, бояд ҳамчун восита ва тарзу усули амалишавии ҷавобгарии ҳуқуқӣ доништа шавад. Аз ин рӯ ҷавобгарии ҳуқуқӣ ин як навъи ҷораи маҷбуркунии ҳуқуқии давлат ба шумор меравад.

АДАБИЁТ

- 1) Азизов У.А. Эволюция институтов преступления и наказания на территории исторического и современного Таджикистана: историко – правовое исследование: Монография. / У.А. Азизов; [Отв. редактор Ф.Т. Тахиров] - Душанбе, «Андалеб-Р», 2015. – 368 с.
- 2) Алексеев С.С. Общая теория социалистического права. Вып 2. Свердловск. 1964.
- 3) Алексеев С.С. Право. Азбука. Теория. Философия. Опыт комплексного исследования. / С.С. Алексеев - М.: Издательская группа НОРМА – ИНФРА. – 1998 - 810 с.
- 4) Багрий – Шахматов Л.В. Уголовная ответственность и наказание. / Л.В. Багрий – Шахматов. - Минск, 1976. – 384 с.
- 5) Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность (Очерк теории). / С.Н. Братусь. - М.: Юрид. лит., 1976. - 216 с.
- 6) Иоффе О.С., Шаргородский М.Д. Вопросы теории права. / О.С. Иоффе, М.Д. Шаргородский. - М.: 1961 - 324 с.
- 7) Камолов З.А. Система наказаний по уголовному Кодексу Республики Таджикистан. / З.А. Камолов. - Дисс. канд. юрид. наук. Иркутск. 2009.
- 8) Малеин Н.С. Имущественная ответственность в хозяйственных отношениях. / Н.С. Малеин. - М.: «Наука», - 1968. – 207 с.
- 9) Протасов В.Н. Теория права и государства, проблемы теории права и государства, вопросы и ответы. - М.: 1992. - С. 65-69.
- 10) Ребане И.А. Убеждение и принуждение в деле борьбы с посягательствами на советский правопорядок. / И.А. Ребане. - Труды по правоведению. Тарту, 1966.
- 11) Сотиволдиев Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳуқуқ. / Р.Ш. Сотиволдиев. - Кит. дарсӣ. Душанбе, «Империял - Групп». 2014.
- 12) Сотиволдиев Р.Ш. Проблемаҳои назарияи давлат ва ҳуқуқ. / Р.Ш. Сотиволдиев. - Душанбе, 2010.
- 13) Теория государства и права. Учебник. М. Изд. Норма- Инфра, 2002.
- 14) Хачатуров Р.Л., Ягутян Р.Г. Юридическая ответственность. / Р.Л. Хачатуров, Р.Г. Ягутян. - Тольятти, 1995.
- 15) Чирков А.П. Ответственность в системе права: Учебное пособие / А.П. Чирков. - Калининград, 1996.

ҶАВОБГАРИИ ҲУҚУҚӢ ҲАМЧУН ҶОРАИ МАҶБУРКУНИИ ДАВЛАТӢ

Дар доираи мақолаи мазкур фаҳмиши ҷавобгарии ҳуқуқӣ ҳамчун намуди ҷавобгарии иҷтимоӣ таҳлил карда мешавад. Муаллиф бо истифода аз адабиёти ғании илмӣ ва таҳлили қонунгузорӣ ба ҳулоса меояд, ки маҷбуркунии давлатӣ нишонаи асосии ҷавобгарии ҳуқуқӣ мебошад, аммо моҳияти ҷавобгарии ҳуқуқиро пурра тавсиф намедихад. Қайд карда шудааст, маҷбуркунии ҳуқуқии давлатӣ дар алоқамандии бо ҷавобгарӣ, бояд ҳамчун восита ва тарзу усули амалишавии ҷавобгарии ҳуқуқӣ доништа шавад.

КАЛИДВОЖАҲО: масъулият, ҷавобгарии ҳуқуқӣ, ҷавобгарии ҳуқуқии манфӣ, ҷавобгарии ҳуқуқии мусбӣ, маҷбуркунии давлатӣ.

ЮРИДИЧЕСКАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ КАК МЕРА ГОСУДАРСТВЕННОГО ПРИНУЖДЕНИЯ

В рамках данной статьи анализируется юридическая ответственность как вид социальной ответственности. Автор, используя научно-практических литератур и проводя анализ законодательных актов, приходит к выводу, что правовое принуждение, являясь необходимым признаком ответственности, не раскрывает в полной мере сущность юридической ответственности. Показано, что принуждение

применительно к пониманию ответственности должно рассматриваться как инструмент, способ обеспечения реализации юридической ответственности.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: ответственность, юридическая ответственность, негативная юридическая ответственность, позитивная юридическая ответственность, государственное принуждение.

LEGAL LIABILITY AS A MEASURE OF STATE COERCION

This article analyzes legal liability as a type of social responsibility. The author, using scientific literature and analyzing legislative acts, concludes that legal coercion, being a necessary sign of responsibility, does not fully disclose the essence of legal liability. It is shown that coercion in relation to the understanding of responsibility should be considered as a tool, a way to ensure the implementation of legal liability.

KEYWORDS: responsibility, legal liability, negative legal liability, positive legal liability, state coercion, offense, crime, administrative offense.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Холиқзода Ф.* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Сведения об авторе: *Холиқзода Ф.* – Таджикский национальный университет, магистрант юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Information about the author: *Kholiqzoda F.* – Tajik National University, master`s student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17.

МАФҲУМИ ИДОРАКУНИИ СОҲАИ НАҚЛИЁТ, УСУЛҲО ВА ПРИНСИПҲОИ ОН

Муродова З.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Нақлиёт ҳамчун баҳши муҳимми инфрасохтори иҷтимоӣ ва иқтисодии ҳар як давлат мақоми марказӣ дорад. Самаранокии фаъолияти низоми нақлиётӣ на танҳо ба сатҳи рушди иқтисодӣ ва иҷтимоии кишвар таъсир мерасонад, балки дар таъмини амнияти миллий, мутобиксозии минтақавӣ ва пешбурди сиёсати давлатӣ дар соҳаи ҳамлу нақл нақши калидӣ мебозад. Аз ин лиҳоз, танзим ва идоракунии давлатии соҳаи нақлиёт, ки фаъолияти мақомоти давлатӣ, механизмҳо, василаҳо ва усулҳои истифодаи қудрати давлатӣ барои таъмини рушди устувори нақлиётро дар бар мегирад, масъалаи мубрами тадқиқоти илмӣ мебошад.

Соҳаи нақлиёт дар Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз заминаҳои муҳимми пешрафти иқтисоди миллий буда, барои пайвастании минтақаҳо, таъмин намудани равободии иқтисодӣ ва иҷтимоии дохилӣ ва хориҷӣ, ҳамчунин хизматрасонӣ ба аҳоли ва соҳибкорон аҳамияти ғавқулода дорад. Бояд зикр кард, ки Тоҷикистон ҳамчун кишвари кӯхистон ва дар ҳудуди минтақавии Осиёи Марказӣ қарор дошта, дорои хусусиятҳои ҷуғрофии мушаххас мебошад, ки талаботи вижаеро нисбат ба ташкили нақлиёт ва идоракунии он ба миён меорад. Дар чунин шароит зарурати таъмини низоми самараноки идоракунии давлатӣ дар соҳаи нақлиёт, ки ба талаботи замон ҷавобгӯ бошад, аҳамияти хосса дорад.

Аз нуқтаи назари ҳуқуқӣ, идоракунии давлатии соҳаи нақлиёт маҷмуи чорабиниҳои ташкилию ҳуқуқӣ ва маъмуриест, ки мақомоти ваколатдори давлатӣ баҳри танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ, пешгирии ҳодисаҳои ҳуқуқвайронкунӣ, таъмини амнияти нақлиётӣ ва рушди устувори инфрасохтори нақлиётӣ амалӣ месозанд. Ин раванд муносибатҳои ҳуқуқии соҳаҳои гуногун – маъмурӣ, иқтисодӣ, экологӣ ва иҷтимоиро дар бар мегирад ва тавассути низоми мукаммали воситаҳо, назоратҳо ва тасмимгириҳо ба роҳ монда мешавад.

Мутобиқи қонунгузори амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва барномаҳои давлатии соҳа, идоракунии давлатии соҳаи нақлиёт тавассути як қатор мақомот амалӣ мешавад. Вазорати нақлиёт, Хадамоти давлатии назорати нақлиёт ва дигар сохторҳои дахлдор масъули танзим, иҷозатдиҳӣ, назорат ва ба роҳ мондани механизмҳои рушди ин соҳа мебошанд. Дар ин замина, мавзӯи тадқиқотӣ – таҳлили моҳият, мазмун ва василаҳои ҳуқуқии идоракунии давлатии соҳаи нақлиёт – на танҳо аҳамияти назариявӣ, балки арзиши амалии зиёд дорад.

Айни замон, масъалаҳои ба танзим даровардани механизми иҷозатномадиҳӣ (литсензиякунӣ), стандартонӣ, назорат, нархгузорӣ ва масъалаҳои марбут ба муҳити зист дар соҳаи нақлиёт аз ҷузъҳои муҳими сиёсати давлатии соҳа ба ҳисоб мераванд. Бинобар ин, таҳлили василаҳои ҳуқуқии мазкур ва баррасии таҷрибаи амалӣ дар татбиқи онҳо, инчунин муайян кардани камбудҳои ва пешниҳодҳои зарурӣ барои беҳсозии низоми идоракунии давлатии соҳаи нақлиёт муҳим доништа мешавад.

Нақлиёт ҳамчун яке аз унсурҳои муҳимми инфрасохтори иқтисодӣ ва иҷтимоӣ, дар таъмини рушди устувори ҳар як давлат нақши ҳалкунанда дорад. Дар шароити муосир, ки раванди ҷаҳонишавӣ ва ҳамгироии иқтисодӣ босуръат пеш меравад, самаранокии фаъолияти соҳаи нақлиёт бе даҳолати ҳадафмандонаи давлат ғайриимкон мебошад. Аз ин рӯ, идоракунии давлатии соҳаи нақлиёт ҳамчун унсури муҳимми сиёсати давлатӣ ва василаи таъминкунандаи манфиатҳои умумимилливу ҷамъиятӣ баромад мекунад.

Идоракунии давлатии соҳаи нақлиёт маҷмуи тадбирҳо ва фаъолияти мақомоти давлатӣ мебошад, ки ба ташкили фаъолияти мунтазам, беҳатар ва иқтисодии воситаҳои нақлиётӣ равона шудааст. Он фаъолияти ҳамоҳангсозии қонунгузорӣ, танзими давлатӣ, назорат ва дастгирии сохторҳои нақлиётиро дар бар мегирад. Тибқи андешаи баъзе муҳаққиқон, идоракунии давлатӣ дар соҳаи нақлиёт бояд ҳамчун низоми маҷмӯи фаҳмида шавад, ки фаъолияти ҳуқуқӣ, иқтисодӣ, ташкилӣ ва иттилоотиро муттаҳид менамояд.

Моҳияти идоракунии давлатӣ дар он зоҳир мешавад, ки давлат ҳамчун субъекти марказии ҳуқуқ ва ҳокимият, сиёсати нақлиётӣ худро тавассути механизмҳои ҳуқуқӣ, молиявӣ ва ташкилӣ амалӣ намуда, бо ин васила фаъолияти самараноки тамоми соҳаҳои нақлиётро таъмин месозад. Ҳамзамон, идоракунии давлатӣ на танҳо ба танзим ва назорати фаъолияти нақлиётӣ, балки ба рушди инфрасохтор, қорӣ намудани технологияҳои муосир ва таъмини амнияти нақлиётӣ нигаронида шудааст.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон соҳаи нақлиёт ба таври расмӣ ҳамчун яке аз афзалиятҳои стратегӣ дар Стратегияи миллии рушд то соли 2030 зикр гардидааст, ки дар он зарурати рушди шабакаҳои автомобилгард, роҳи оҳан ва нақлиёти ҳавоӣ таъкид мегардад. Аз ин рӯ, таҳкими идоракунии давлатӣ дар ин самт на танҳо омили иқтисодӣ, балки шартҳои муҳими таъмини истиқлолияти энергетикӣ, транзитӣ ва амнияти кишвар мебошад.

Ҳамин тавр, идоракунии давлатии соҳаи нақлиёт ҷанбаҳои гуногун — ҳуқуқӣ, ташкилӣ, сиёсӣ ва иқтисодиро дар бар мегирад. Моҳияти он дар ҳамоҳангсозӣ ва рушди устувори тамоми зерсохторҳои нақлиётӣ таҷассум ёфта, дар ниҳоят ба беҳбуди сифати зиндагии аҳоли ва таҳкими иқтисоди кишвар мусоидат мекунад.

Бинобар сабаби гуногунҷанба ва мураккаб будани соҳаи фаъолияти нақлиётӣ, алоқамандии хизматрасонӣ бо доираи васеи шаҳрвандон, манбаи хатари қалон доштани ҳуди воситаҳои нақлиёт масъалаи таъмини қонуният ва тартиботу интизом дар он ва умуман идоракунии дар соҳаи нақлиёт таваҷҷуҳи хоссаро талаб менамояд.

Идоракунии соҳаи нақлиёт гуфта, фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва дигар субъекти ваколатдорро оид ба ташкил ва назорати соҳаҳои алоҳидаи нақлиёт фаҳмида мешавад.

Идоракунии соҳаи нақлиёт бо роҳи низоми ташкилию ҳуқуқии муайян сурат мегирад. Дар низоми мазкур номгӯи зиёди мақомотҳои ҳокимияти давлатӣ мавҷуданд, ки доираи салоҳияташонро қонунгузори муқаррар менамояд.

Барои баъзе мақомот таъмини қонуният ва интизом дар ин соҳа дар баробари вазифаи асосӣ қисми таркиби фаъолияти онҳо махсуб мешавад (прокуратура, мақомоти қорҳои дохилӣ ва ғайра), барои дигар мақомот идоракунии соҳа вазифаи асосӣ ва ягона мебошад (Вазорати нақлиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва сохторҳои алоҳидаи он).

Функсияҳои контролию назоратиро мақомотҳои зерин амалӣ месозанд:

1) Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон;

2) Ҳокимияти қонунгузор;

3) мақомоти ҳокимияти иҷроия;

4) назорати умумӣ оиди иҷроии қарорҳои давлатӣ;

5) Контроли идоравӣ аз тарафи Вазорати нақлиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун мақоми салоҳиятдори соҳавӣ;

6) Назорати маъмурӣ, ки аз тарафи Хадамоти давлатии назорат ва танзим дар соҳаи нақлиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон, оиди назорати риояи меъёрҳо ва қоидаҳои соҳа амалӣ карда мешавад.

Мақомоти ҳокимияти иҷроия барои идоракунии давлатӣ таъсис дода шудаанд. Ин мақомот дорои ваколатҳои ҳокимиятӣ буда, дар шаклҳои гуногун онро амалӣ мегардонанд. Низоми мақомоти ҳокимияти иҷроия дақиқ ва муайян мебошад.

Тибқи фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 ноябри соли 2006, №9 (дар таҳрири 10.01.2007, №143, 27.02.2008, №428, 28.10.2009, №727, 09.03.2010, №832, 28.02.2011, №1026) «Дар бораи тақмили сохтори мақомоти марказии ҳокимияти иҷроияи Ҷумҳурии Тоҷикистон» сохтори мақомоти марказии ҳокимияти иҷроияи Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян шудааст. Дар ин низом мақомоти гуногун идоракунии соҳаи нақлиётро амалӣ меkunанд.

Идоракунии умумии соҳаи нақлиёт ба зиммаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи нақлиёт манфиатҳои Ҷумҳурии Тоҷикистонро ҳимоя намуда, барномаҳои миллӣ ва консепсияи тараққиӣ тамоми шаклҳои нақлиёт, ташаккул ва ҷорӣ намудани сиёсати сармоягузорӣ, илмию техникаӣ ва иҷтимоӣ, тайёр намудани кадрҳоро таҳия менамояд. Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчунин дар доираи идоракунии соҳаи роҳи ҳукукҳои истифодабарандагони нақлиётро низ назорат мекунад.

Назорати умумӣ оид ба иҷрои якхелаи қонунҳо бошад аз тарафи мақомоти прокуратура гузаронида мешавад. Мақомоти прокуратура мақомате мебошад, ки дар доираи ваколатҳои худ ба роҳи дақиқ ва иҷрои якхелаи қонунҳо дар қаламравӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон назорат менамояд. Дар соҳаи фаъолияти нақлиёти назорати прокурори аз тарафи мақомоти прокуратураи нақлиёти ба амал бароварда мешавад. Тибқи талаботи Қонуни Конститусионӣ «Дар бораи мақомоти прокуратура» яке аз самтҳои асосии назорати мақомоти прокуратура ин назорати роҳи дақиқ ва иҷрои якхелаи қонунҳо аз ҷониби вазоратҳо, кумитаҳои давлатӣ ва дигар идораҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, мақомоти худидоракунии маҳаллӣ, мақомоти идораи ҳарбӣ, мақомоти назорат, бонкҳо, корхонаҳо, муассисаҳо, ташкилотҳои ҷамъиятӣ, ҳизбҳои сиёсӣ ва иттиҳодияҳои дигар, сарфи назар аз тобеият, мансубият ва шакли моликияти онҳо, аз тарафи шахсони мансабдори онҳо, инчунин ба қонунҳо мутобиқ будани санадҳои ҳуқуқие, ки онҳо мебароранд ба ҳисоб меравад.

Идоракунии соҳаи нақлиёт вазифаи таъмини саривақтӣ ва сифатноки инкишофи минбаъда ва тақмили фаъолияти нақлиётӣ мебошад. Он бо тамоми соҳаҳои иқтисодиёт алоқаманд аст. Вобаста ба намудҳои нақлиёт мақомоти идоракунии соҳаи хусусияти хос доранд. Мақомоти ваколатдори давлатӣ дар соҳаи нақлиёт Вазорати нақлиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Дар сатҳи вазорат муайян кардани мақоми ваколатдори давлатӣ беҳуда нест. Вазорат мақоми иҷроияи марказии ҳокимияти давлатие мебошад, ки татбиқи сиёсати давлатӣ ва идоракуниро дар соҳаи муайяни фаъолият амалӣ намуда, инчунин дар доираи пешбиниамудаи санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон фаъолияти дигар мақомоти иҷроияи марказии ҳокимияти давлатиро дар ҳамин соҳа ҳамроҳанг месозад (қисми 1 моддаи 10 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи низомии мақомоти идоракунии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон»).

Нақлиёти роҳи оҳан яке аз самтҳои асосии ва қисми таркибии низомии нақлиёти Тоҷикистонро ташкил медиҳад. Он барои ҳамлу нақли дохилӣ ва байналмилалӣ бору мусофир, фаъолияти ҳамаи соҳаҳои иқтисодиёт ва амнияти давлат равона шудааст. Давлат фаъолияти нақлиёти роҳи оҳанро назорат ва идора менамояд, инкишофи заминаи моддию техникаи онро танзим намуда, талаботи асосиро дар таркиби эҳтиёҷоти давлатӣ қонеъ мегардонад.

Идоракунии раванди ҳамлу нақл дар нақлиёти роҳи оҳан ба таври мутамарказ сурат гирифта, дар он нақши Корхонаи воҳиди давлатии «Роҳи оҳани Тоҷикистон» калон мебошад. Мақсади асосии фаъолияти корхонаи мазкур тавассути таъмини ҳамлу нақли бор, мусофир ва бағоч бо нақлиёти роҳи оҳан ва дигар намудҳои хизматрасониҳо ба даст овардани фоида мебошад. Тамоми молу мулкҳои корхонаи мазкур моликияти давлатӣ мебошад. Он бо ҳуқуқи пешбурди хоҷагидорӣ ба Корхонаи воҳиди давлатии «Роҳи оҳани Тоҷикистон» вобаста карда шудааст.

Дар идоракунии соҳаи нақлиёти ҳавоӣ ҷамъияти соҳомии кушодаи «Тоҷик Эйр» низ иштирок мекунад. Ҷамъияти мазкур дар асоси қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 декабри соли 2009, №707 дар заминаи (табдили) Корхонаи воҳиди давлатии ҳавопаймоии «Тоҷик Эйр» таъсис ёфтааст.

Мақомоти ваколатдори давлатӣ дар шаклҳои гуногун идоракунии фаъолияти нақлиётро ба амал мебароранд: санадҳои идоракунӣ; созишномаи маъмури ва ҳаракатҳои моддию фанӣ, ки дар самти иҷтимоӣ иқтисодӣ; маъмурию сиёсӣ ва иҷтимоӣ фарҳангӣ амалӣ карда мешаванд.

Дар доираи амалисозии идоракунӣ функцияҳо ва ҳукуку уҳдадориҳои муайян амалӣ карда мешаванд.

Идоракунӣ бо усулҳои гуногун - маъмури (идоракунии маъмури, ки бо маҷбуркунӣ таъмин аст); иқтисодӣ (ҳавасмандгардонии рафтори дахлдор бо роҳи манфиатноккунии моддӣ); мафкуравӣ (таълиму тарбия, ташвиқот) амалӣ мешавад. Дар шакли мурофиавӣ бошад идоракунии фаъолияти нақлиётӣ бо усулҳои боваркунонӣ ва маҷбуркунӣ, инчунин муқаррароти ҳатмӣ (манъкунӣ), тавсия, иҷозатдиҳӣ ба амл бароварда мешавад.

Соҳаи нақлиёт ҳамчун бахши муҳими инфрасохтори миллий, нақши калидӣ дар рушди иқтисодиёт, таъмин намудани ҳамгироии минтақавӣ ва амнияти кишвар мебозад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дорои мавқеи стратегӣ дар минтақа мебошад, рушди самараноки нақлиёт ба як ҳадафи афзалиятноки сиёсати давлатӣ табдил ёфтааст. Аз ин рӯ, таҳкими механизмҳои идоракунии давлатӣ ва татбиқи принципҳои муассири идоракунӣ барои таъмини самаранокии фаъолияти ин соҳа аҳамияти муҳим дорад.

Идоракунии соҳаи нақлиёт дар асоси принципҳои муайян амалӣ карда мешаванд. Дар байни онҳо принципҳои идоракунии мунтазам, ҳамоҳангии манфиатҳо дар идоракунӣ, идоракунӣ дар заминаи назардошти ҳадафҳои миллий ва ғайра мавқеи муҳим дорад.

Яке аз принципҳои асосии идоракунии давлатӣ дар соҳаи нақлиёт принципи идоракунии мунтазам мебошад. Мафҳуми он ба зарурати идоракунии пайгирона ва устувори соҳа ишора мекунад, ки бояд ҳамчун раванд, на ҳамчун чораҳои ҷудогона амалӣ гардад. Идоракунии мунтазам имкон медиҳад, ки тадбирҳои давлатӣ ба тағйироти иқтисодиву иҷтимоӣ мутобиқ гарданд ва самаранокии онҳо дар тӯли вақт нигоҳ дошта шавад.

Дигар принципи асосии идоракунии соҳаи нақлиёт дар кишвар ин принципи мутобиқсозӣ бо ҳадафҳои миллий мебошад, ки мазмуни он ҳамаи тадбирҳо ва қарорҳои марбут ба идоракунии соҳаи нақлиёт бояд мутобиқ ба ҳадафҳои стратегияи рушди миллий амалӣ шаванд. Ин принцип дар асоси Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2030 ва дигар барномаҳои давлатӣ амалӣ мегардад. Бо татбиқи ин принцип, нақлиёт ба омили калидӣ дар амалӣ намудани стратегияи рушди иқтисодӣ ва иҷтимоии кишвар табдил меёбад. Дар баробари принципҳои асосӣ, инчунин принципҳои иловагӣ низ мавҷуд мебошанд. Яъне идоракунии давлатии соҳаи нақлиёт инчунин якчанд принципҳои дигарро дар бар мегирад. Аз қабili принципи қонуният ва шаффофият, ки ба таъмини адолат ва эътимоди ҷамъият мусоидат мекунад, принципи натиҷагароӣ ва самаранокӣ, ки истифодаи оқилонаи захирахоро тақозо мекунад ва принципи риояи стандартҳои байналмилалӣ, ки ба ҳамгироии минтақавӣ ва рушди логистика шароит фароҳам меорад.

Ҳамин тариқ, идоракунии соҳаи нақлиёт дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд бар пояи маҷмуи принципҳои муосир ва устувори давлатӣ ташкил ёбад. Ин принципҳо на танҳо ба тақмили механизмҳои идоракунӣ, балки ба рушди иқтисоди миллий, таъмини амнияти нақлиётӣ ва баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳоли мусоидат менамоянд. Бе татбиқи пайгиронаи ин принципҳо рушди муассири соҳаи нақлиёт ва ҳамгироии Тоҷикистон ба низоми глобалии нақлиётӣ ғайриимкон хоҳад буд.

АДАБИЁТ

1. Саидзода, А. Идоракунии давлатии соҳаи нақлиёт: масъалаҳои назариявӣ ва амалӣ / А. Саидзода. – Душанбе: Ирфон, 2021. – с.24.
2. Раҳимов, К. Нақлиёт ва идоракунии он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2022. – №2. – С. 35–40.
3. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. – Душанбе: Нашри расмӣ, 2016.-88с.
4. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 ноябри соли 2006, №9 «Дар бораи тақмили сохтори мақомоти марказии ҳокимияти иҷроияи Ҷумҳурии Тоҷикистон» (бо таҳрирҳои минбаъдаи 10.01.2007 №143; 27.02.2008 №428; 28.10.2009 №727; 09.03.2010 №832; 28.02.2011 №1026).
5. Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мақомоти прокуратура». Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2005, №7, мод. 405
6. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи низоми мақомоти идоракунии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон». Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2005, №7, мод. 405.
7. Низомномаи Корхонаи воҳиди давлатии «Роҳи оҳани Тоҷикистон». – Душанбе, 2003. – 35 с. Дастрас аз: www.railway.tj/images/documents/Ойинномаи_РОТ.
8. Саидзода А. Идоракунии давлатии соҳаи нақлиёт: масъалаҳои назариявӣ ва амалӣ / А. Саидзода. – Душанбе: Ирфон, 2021. – С.24.
9. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. – Душанбе: Нашри расмӣ, 2016. – с.16
10. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи низоми мақомоти идоракунии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ, 2005, №7, мод. 405.

МАФҲУМИ ИДОРАКУНИИ СОҲАИ НАҚЛИЁТ, УСУЛҲО ВА ПРИНЦИПҲОИ ОН

Дар ин мақола моҳияти идоракунии соҳаи нақлиёт, хусусиятҳои сохтори он, принципҳои асосии ташкили идора ва усулҳои татбиқи онҳо баррасӣ мешаванд. Идоракунии самаранокӣ нақлиёт омилҳои муҳимми рушди иқтисодӣ ва иҷтимоии кишвар ба шумор меравад. Муаллиф роҳҳои баланд бардоштани сифати хизматрасониҳои нақлиётӣ ва истифодаи таҷрибаи байналмилалиро ба назар гирифта, пешниҳодҳои мушаххасро оид ба тақмили идоракунии соҳавӣ пешниҳод мекунад.

КАЛИДВОЖАҲО: нақлиёт, идоракунии, принципҳо, усулҳо, инфрасохтор, низом, самаранокӣ.

ПОНЯТИЕ УПРАВЛЕНИЯ В СФЕРЕ ТРАНСПОРТА, ЕГО МЕТОДЫ И ПРИНЦИПЫ

В статье рассматриваются сущность управления в сфере транспорта, его структура, ключевые принципы организации и методы реализации. Эффективное управление транспортной отраслью является важным фактором экономического и социального развития государства. Автор анализирует возможности повышения качества транспортных услуг с учетом международного опыта и предлагает конкретные меры по совершенствованию отраслевого управления.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: транспорт, управление, принципы, методы, инфраструктура, система, эффективность.

THE CONCEPT OF TRANSPORT SECTOR MANAGEMENT, ITS METHODS AND PRINCIPLES

This article explores the concept and structure of transport sector management, focusing on key organizational principles and implementation methods. Efficient management of the transport sector is a crucial factor in a country's economic and social development. The author examines ways to improve the quality of transport services, taking into account international practices, and offers specific proposals for enhancing sectoral governance.

KEYWORDS: transport, management, principles, methods, infrastructure, system, efficiency.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Муродова Зиёда* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси 2 – юми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **555338880**.

Сведения об авторе: *Муродова Зиёда* – Таджикский национальный университет, магистр второго курса юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудакӣ, 17. Телефон: **555338880**.

Information about the author: *Murodova Ziyoda* – Tajik National University, second-year master's student of Faculty of Law. **Address** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **555338880**.

МАҲҲУМИ ҚОНУНИ ҶИНОЯТӢ ВА СОҲТОРИ ОН

Маҳмадалиев А.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Қонуни ҷиноятӣ ин санади адлиявии мақомоти олии ҳокимияти давлатӣ буда, меъёрҳои ҳуқуқиеро дар бар мегирад, ки ба танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ бо баробари содиршавии ҷиноят бавучудоянда инчунин кирдорҳои барои ҷамъият хавфнок ва ҷавобхӯре, ки бояд дар ҳаққи касони содиркардаи ҷиноят татбиқ карда шаванд, пешбинӣ менамояд.

Яъне, қонуни ҷиноятӣ аввалан санади адлиявӣ мебошад, ки аз тарафи мақомоти олии қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон- Маҷлиси Олӣ бо тартиби аз рӯи Қонуни конституционӣ муқарраршуда қабул карда мешавад.

Азбаски қонуни ҷиноятӣ аз тарафи намоёндагони халқ қабул карда мешавад, ирода ва манфиатҳои халқроеро ифода менамояд, ки дар қаламрави Тоҷикистон зиндагӣ мекунанд.

Хусусияти хоси қонуни ҷиноятӣ дар он меъёрҳои ҳуқуқие, ифода мешавад, ки муносибатҳои ҷамъиятиро, ки бо баробари содир шудани кирдори барои ҷамъият хавфнок ба вучуд меоянд, бо ҳамин мақсад кадом ҳаракат ва беҳаракатӣ барои ҷамъият хатарнок ҷиноят аст ва кадом ҷазоҳо сазовори онҳо аст, пешакӣ муқаррар менамоянд.

Ин чунин маъно надорад, ки қонуни ҷиноятӣ фақат муносибатҳои ҷамъиятиро, ки бо баробари содир намудани ҷиноят ба вучуд меоянд, танзим мекарда бошад. Ин қонун муносибатҳои ҷамъиятиро ҳам танзим мекунад, ки то содиршавии ҷиноят ва ҳам баъди адои ҷазои ҷиноятӣ ба миён меоянд. Масалан, муносибатҳое, ки дар ҷараёни пешгирӣ кардани ҷиноят ба вучуд меоянд. Яке аз аломатҳои асосии қонуни ҷиноятӣ дар он аст, ки вай дорои қувваи олии адлиявӣ мебошад, яъне ягон мақомоти дигари давлатӣ, ғайр аз мақомоти олии қонунгузор, вайро бекор ё ки тағйир дода наметавонад.

Аҳаммияти қонуни ҷиноятӣ на фақат дар вазифаи вай ва мақсади ҷазои пешбинишуда мебошад, балки дар иҷро намудани нақши калони пешгирикунӣ ҷиноят низ зоҳир мешавад. Аъзоёни ҷомеа ҷазои ҷиноятиро, ки барои кирдорҳои мушаххас дар қонуни ҷиноятӣ пешбинӣ шудааст, дониста, аз содир кардани онҳо худдорӣ мекунанд. Барои ҳамин ҷӣ қадар шаҳрвандон қонуни ҷиноятиро хубтар донанд, ҳамон қадар низоми ҷомеа пойдор ва қонуният дар мамлакат мустаҳкам мешавад. Аз ин рӯ, тарғиботу ташвиқоти қонуни ҷиноятӣ яке аз вазифаҳои муҳими давлатию ҷамъиятӣ мебошад. Ин аз як тараф, аз дигар тараф - бечунучаро риоя намудани қонуни ҷиноятӣ аз тарафи ҳамаи мақомоти давлатӣ, шахсони мансабдор ва шаҳрвандон яке аз шартҳои муҳими мустаҳкамшавии тартиботи ҳуқуқӣ мебошад.

Вазифаи қонуни ҷиноӣ дар моддаи 2-юми Кодекси амсилавии ҷиноятӣ барои давлатҳо - аъзоёни Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил дуруст муқаррар карда шудааст.

Вазифаҳои кодекси ҷиноятӣ аз ҳифзи сулҳ ва бехатарии инсоният, ҳуқуқ ва озодиҳои шаҳрвандон, ҳуқуқҳои шахсони юридикӣ, моликият, муҳити табиат, тартибот ва бехатарии ҷамъиятӣ, сохти конституционӣ аз таҷовузҳои ҷиноятӣ ва инчунин аз пешгирӣ кардани ҷиноят иборат мебошад.

Ҷӣ хеле ки аён аст, дар ҷойи аввал ҳимояи осудагӣ ва манфиатҳои инсон, ҳуқуқ ва озодиҳои он ва сониян шахсони ҳуқуқӣ, моликият ва асосҳои конституционӣ гузошта шудаанд, ки ин ба талабот санадҳои ҳуқуқӣ байналмилалӣ дар бораи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон мувофиқ аст.

Дар адабиёти махсус дар бораи сарчашмаҳои ҳуқуқӣ ҷиноятӣ ақидаҳои гуногун мавҷуданд. Баъзе муаллифгон қайд кардаанд, ки қонуни ҷиноятӣ ягона сарчашмаи

ҳукуки ҷиноятӣ мебошад, ки бо ин фикр ҳамроҳ шуда наметавонем. Барои он ки дар Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин меъёрҳое мавҷуданд, ки бевосита ба ҳукуки ҷиноятӣ марбутанд. Масалан, дар қисми дуюми моддаи 19-и Сарқонун омадааст: - «Ҳеҷ касро бе асоси қонунӣ дастгир, ҳабс кардан мумкин нест. Ҳар шахс аз лаҳзаи дастгир шудан метавонад аз ёрии адвокат истифода кунад», ё ин ки мувофиқи қисми дуюми моддаи 20-и Конституция «Ҳеҷ кас баъди гузаштани муҳлати таъкиби ҷиноӣ, инчунин барои содир кардани рафторе, ки ҳангоми вақеъ шуданаш ҷиноят ҳисоб намеёфт, ба ҷавобгарӣ кашида намешавад. Барои як ҷиноят ҳеҷ кас тақроран ҷазо намебинад».

Дар асоси ин метавон қайд кард, ки сарчашмаи ҳукуки ҷиноятӣ дар навбати аввал Сарқонун мебошад ва сониян қонунҳои ҷиноятӣ.

Дар амалия, чи хеле ки маълум аст, дар байни иҷлосияҳои Маҷлиси Олӣ Фармонҳои Президент қабул карда мешаванд.

Дар ин фармонҳо меъёрҳои ҳукуки ҷиноятӣ мавҷуд аст. Бо вучуди он, ки ҳам Фармонҳои Президент ва ҳам Фармонҳои Раёсати Маҷлиси Олӣ, ки меъёрҳои ҳукуки ҷиноятӣ доранд, фақат баъди тасдиқ намудани Маҷлиси Олӣ онҳоро сарчашмаи ҳукуки ҷиноятӣ эътироф кардан дуруст мебошад.

Ғайр аз ин, санадҳои муҳими дорои аҳаммияти ҳукуки ҷиноятӣ мавҷуданд, ки дар мавриди банду бастаи як қатор ҷиноятҳо ба онҳо ҳатман муроҷиат мекунад. Ба ин гурӯҳ санадҳо - қарорҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, оинномаҳои хоҷагиҳои ҷамъиятӣ ва давлатӣ, дастурҳои гуногун ва монанди инҳо дохил мешаванд.

Масалан, дар мавриди қорӣ намудани моддаи 149 Кодекси Ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки диспозитсияи он баланд аст, ба як қатор дастурҳо оид ба қоидаҳои беҳатарии меҳант, санитарияи саноатӣ ва дигар қоидаҳо оид ба ҳимояи манфиати коргарон муроҷиат кардан лозим меояд. Ба ин нигоҳ накарда, оинномаю дастурҳо, қарорҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҳукуматҳои вилоят, шаҳру ноҳияҳо сарчашмаи ҳукуки ҷиноятӣ шуда наметавонанд, чунки онҳо қонун нестанд.

Дар курси ҳукуки ҷиноятии собиқ Шуравӣ И.И.Солодкин навишта буд, ки масъала дар бораи тавсифи юридикӣ Қарорҳои Пленуми Суди Олӣ то ҳол баҳсталаб аст. Ба фикри М.М. Исоев, нишондодҳои Пленуми Суди Олии собиқ СССР сарчашмаи ҳуқуқ мебошанд. Бархилофи ин А.А. Пиантовский, Р.Р.Смолитский ва дигарон чунин мешуморанд, ки қарорҳои Пленуми Суди Олӣ сарчашмаи ҳуқуқ буда наметавонанд, ки ин фикр ба ҳақиқат наздик аст. Барои он ки Қарори пленуми Суди Олии Шуравӣ ва инчунин дар қарорҳои пленуми Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон меъёрҳои ҳукуки мустақил ҷой надоранд ва онҳо маҳсули маънидоди қонунҳои ҷиноятӣ буда, аз ҳудуди онҳо берун баромадани он ғайриимкон аст.

Қонуни ҷиноятӣ бо муайян намудани ҷиноят ва ҷазо инчунин, принципҳои ҳукуки ҷиноятӣ, мафҳуми ҷиноят, мақсад, намуд ва қоидаҳои таъин кардани ҷазо ва ҷораҳои маҷбурии дорои хусусияти тиббӣ ва тарбиявиро пешбинӣ кардааст.

Дар қонуни ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон асосҳои ҷавобгарии ҷиноятӣ, мафҳум ва намудҳои гуноҳ, давраҳои содир кардани ҷиноят нишон дода шудааст ва инчунин масъалаҳои мудофияи зарурӣ, зарурати ниҳой, доираи қонуни ҷиноят, шарикӣ ва дигар муаммоҳо ҳалли худро ёфтааст.

Аз тадқиқоти қиёсии қонунҳои ҷиноятии гуногун, ки дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вақташ қорӣ буданд, чунин хулоса мешавад, ки мазмуни институтҳои он ба дигаргунсозиҳои муносибатҳои иқтисодию иҷтимоӣ ва сиёсӣ иртибот доштааст.

Масалан, дар Кодексҳои ҷиноятии Ҷумҳурии Шӯравии Тоҷикистон солҳои 1935 ва 1961 ягон принциби ҳукуки ҷиноятӣ пешбинӣ нашуда буд. Дар китобҳои дарсии ҳукуки ҷиноятӣ бошад, асосан принциби қонунияти сотсиалистиро зикр мекарданд. Дар Кодекси нави ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон принципҳои зерини қонуни ҷиноятӣ пешбинӣ шудаанд:

- принциби қонуният;

- принципи баробарӣ дар назди қонун;
- принципи ногузирии ҷавобгарӣ;
- принципи ҷавобгариӣ фардӣ ва гунаҳкорӣ;
- принципи адолат;
- принципи башардӯстӣ;
- принципи демократизм.

Бояд қайд кард, ки ин принципҳои дар давраҳои тулонӣ аз тарафи илми ҳукуки ҷиноятӣ доимо тавсия карда мешуд. Барои ҳамин дар қонун ҷой гирифтани принципҳои номбаршуда бамаврид буда, барои мустаҳкам намудани қонуният дар ҷаҳолияти мақомоти ҳифзи ҳуқуқ нақши калон мебозанд. Гап дар сари он аст, ки онҳо бо баробари дар қонун зикр шуданашон барои мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ҳатмӣ мебошанд. Вақтҳои пеш, яъне дар вақти дар илми ҳуқуқ ҷой доштани он принципҳо онҳо характери тавсиявӣ доштанд. Инро ба назар гирифта, бояд қайд кард, ки баъзе принципҳои, дар қонун инъикос наёфтаанд, дорои аҳамияти ҳам амалӣ ва ҳам назариявӣ доранд. Ба шумори онҳо принципҳои интернационализм ва ватанпарварӣ дохил мешаванд, ки ба вазъияти сиёсӣ иҷтимоии Тоҷикистони имрӯза хеле лозим аст.

Қонуни ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон дар маҷмӯъ як силсилаи мушаххас дорад, ки аз се зинаи мустақил иборат аст. Зинаи якумро Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ташкил медиҳад. Конститутсия зинаи аввали Қонуни ҷиноятиро на барои он ташкил медиҳад, ки вай Сарқонун аст, вале барои он, ки вай меъёрҳои аввалиндараҷаи ҳукуки ҷиноятиро дар бар мегирад. Масалан, дар моддаи 5-уми Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон омадааст: «Инсон, ҳуқуқ ва озодиҳои он арзиши олӣ мебошанд.

Ҳаёт, кадр, номус ва дигар ҳуқуқҳои фитрии инсон дахлнопазиранд».

Ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрвандро давлат эътироф, риоя ва ҳифз менамояд. Дар боби дуюми Қонунститутсия бошад муносибатҳои муҳими ҷамъиятӣ, ки ба воситаи Конститутсия ва қонуни ҷиноятӣ бояд ҳифз гарданд, пешбинӣ шудааст.

Кодекси ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон зинаи дуввуми онро ташкил кунад ҳам, қонуни асосии ҷиноятӣ мебошад, ки ҳамааш масъалаҳои умумӣ ва махсуси қонунгузориӣ ҷиноятӣ мамлакатро дар бар мегирад. Кодекси ҷиноятӣ, чӣ хеле ки маълум аст, ягона санади қонунгузорӣ буда, силсилаи меъёрҳои фаро мегирад, ки принципҳои, ки ҳукуки ҷиноятиро муайян намуда, асос, шарт ва доираи ҷавобгариӣ ҷиноятиро муқаррар намуда, ҷазодиҳиро барои кирдорҳои барои ҷамъият хатарнок пешбинӣ менамоянд.

Кодекси ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ду қисм - Қисми умумӣ ва Қисми махсус иборат аст.

Қисми умумӣ аз меъёрҳои ҳукукӣ иборат аст, ки дар онҳо таърифи принципҳои ҳукуки ҷиноятӣ, мафҳуми ҷиноят, гурӯҳбандии он, ҷазо ва намудҳои он, қоидаҳои умумии таъин кардани ҷазо ва дигар институтҳои ҳукуки ҷиноятӣ инъикос ёфтаанд.

Қисми махсуси Кодекси ҷиноятӣ бошад, аз меъёрҳои ҳуқуқӣ оид ба силсилаи гурӯҳи кирдорҳои, ки дар замони ҳозира ҷиноят дониста шудаанд ва чӣ хел ҷазоҳо барои шахсони гунаҳгор бояд таъин карда шаванд, иборат мебошад.

АДАБИЁТ

1. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон 6 ноябри соли 1994.
2. Кодекси ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон 21 майи соли 1998
3. Аванесов Г.А. Криминология и социальная профилактика / Г.А. Аванесов. - М., 1980. С. 29.
4. Маҷмуи ҳуҷҷатҳо оид ба таърихи қонунгузориӣ ҷиноятӣ ИҶШС ва ҶФШСР, солҳои 1917 – 1952, М., 1953. саҳ. 16.
5. Постановление НКЮ «О лишении свободы, как мере наказания и о порядке отбывания такового» от 23 июля 1918 г. // СУ РСФСР. 1918. № 53. Ст. 598.
6. Рушди қонунгузориӣ ҷиноятӣ давраи мазкур ба таври муфассал аз ҷониби олимони омӯхта шудааст: Бағрий-Шахматов Л.В. (Низомии ҷазои ҷиноятӣ Ҳуқуқи ислоҳотӣ-меҳнатӣ. М.,1969);

7. Тоскина Г.Н. Уголовное наказание в законодательстве РСФСР и СССР (1917-1926 гг.). Ульяновск, 2005. С. 47.
8. Уголовно-исполнительное право. Курс лекций / Под ред. В.М. Анисимкова, Саратов, 2000. С.109.
9. Уголовно-исполнительное право. Учебник. / Под ред. В.И. Селиверстова. М., 2000.

МАҲҲУМИ ҚОНУНИ ҶИНОЯТӢ ВА СОҲТОРИ ОН

Дар мақолаи мазкур мафҳуми қонуни ҷиноятӣ ва соҳтори он таҳлил гардидааст. Дар асоси омӯзиши адабиётҳои илмӣ, ки ба масоили таҳқиқшаванда бахшида шудааст, инчунин соҳти Кодекси ҷиноятӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон, муаллиф ба хулосае омадааст, ки қонунгузор ҳангоми тарҳрезии мафҳуми қонуни ҷиноятӣ ва соҳтори он, баъзе норасоиро ба вучуд меовард, ки метавонад дар татбиқи ин меъёр мушкilotи зиёд ба бор орад. Вобаста ба ин, мафҳуми қонуни ҷиноятӣ ва соҳтори он, аз нуктаи назари муаллиф, ба таҳқиқу тақмил ниёз дорад.

КАЛИДВОЖАҲО: қонуни ҷиноятӣ, мафҳуми қонуни ҷиноятӣ, қазифаҳои қонуни ҷиноятӣ, ҷиноят, ҷазо.

ПОНЯТИЕ УГОЛОВНОГО ЗАКОНА И ЕГО СТРУКТУРА

В статье анализируется понятие уголовного закона и его структура. На основе изучения научной литературы, посвященной исследуемым вопросам, а также структуры Уголовного кодекса Республики Таджикистан автор пришел к выводу, что законодатель при разработке понятия уголовного закона и его структуры допустил некоторые недостатки, которые могут вызвать существенные трудности при реализации данной нормы. В этой связи понятие уголовного закона и его структура, с точки зрения автора, нуждаются в исследовании и совершенствовании.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: уголовный закон, понятие уголовного закона, функции уголовного закона, преступление, наказание.

THE CONCEPT OF CRIMINAL LAW AND ITS STRUCTURE

The article analyzes the concept of criminal law and its structure. Based on the study of scientific literature devoted to the issues under study, as well as the structure of the Criminal Code of the Republic of Tajikistan, the author came to the conclusion that the legislator, when developing the concept of criminal law and its structure, made some shortcomings that may cause significant difficulties in implementing this norm. In this regard, the concept of criminal law and its structure, from the author's point of view, need to be studied and improved.

KEYWORDS: criminal law, concept of criminal law, functions of criminal law, crime, punishment.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Маҳмадалиев Аслиддин* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси 2 – юми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Сведения об авторе: *Махмадалиев Аслиддин* – Таджикский национальный университет, магистр второго курса юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Information about the author: *Makhmadaliev Asliddin* – Tajik National University, second-year master's student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17.

ИДОРАКУНИИ ДАВЛАТИИ СОҲАИ НАҚЛИЁТ

Муродова З.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Идоракунии соҳаи нақлиёт вазифаи таъмини саривақтӣ ва сифатноки инкишофи минбаъда ва такмили фаъолияти нақлиётӣ мебошад. Он бо тамоми соҳаҳои иқтисодӣ алоқаманд аст. Вобаста ба намудҳои нақлиёт мақомоти идоракунии соҳа хусусияти хос доранд. Идоракунии соҳаи нақлиёт бо роҳи низоми ташкилию ҳуқуқии муайян сурат мегирад. Барои баъзе мақомот таъмини қонуният ва интизом дар ин соҳа дар баробари вазифаи асосӣ қисми таркибии фаъолияти онҳо маҳсуб мешавад, (прокуратура, мақомоти қорҳои дохилӣ ва ғайра), барои дигар мақомот идоракунии соҳа вазифаи асосӣ ва ягона мебошад. (Вазорати нақлиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва сохторҳои алоҳидаи он).

Бинобар сабаби гуногунҷабҳа ва мураккаб будани соҳаи фаъолияти нақлиётӣ, алоқамандии хизматрасонӣ бо доираи васеи шаҳрвандон, манбаи хатари қалон доштани ҳуди воситаҳои нақлиёт масъалаи таъмини қонуният ва тартиботу интизом дар он ва умуман идоракунии дар соҳаи нақлиёт таваҷҷуҳи хоссаро талаб менамояд.

Таҳлили моҳият ва хусусияти сиёсати ҳуқуқии давлат нишон медиҳад, ки ҷунон ки қаблан қайд кардем, вобаста ба соҳаи ҳаёти ҷомеа, ки дар он вазифаи танзими ҳудро иҷро мекунад, вай инчунин метавонад ҳарбӣ, техникӣ, молиявӣ, нақлиётӣ (аз ҷумла, дар соҳаи нақлиёти роҳи оҳан) ва ғайра.

Сиёсати давлатӣ дар соҳаи идоракунии рушди нақлиёти роҳи оҳан як унсурҳои системаи сиёсати давлатӣ буда, ҷанбаи миллии ва минтақавӣ дорад. Вазорати нақлиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳадафи стратегӣ ва вазифаҳои тактикий сиёсати нақлиёти Тоҷикистонро дар шароити гузариш ба иқтисоди бозорӣ ба таври зайл мураттаб кардааст. Ба ҳамин тариқ, мақсад «ташаққул додани системаҳои хизматрасонии боркашонӣ ва пассажирон таъмини пурра қонунгардондани эҳтиёҷоти нақлиёт, самаранок ва беҳавф истифода бурдани захираҳои мамлакат ва қонунгардондани манфиатҳои тамоми ҷамъият» буд. Барои ноил шудан ба ин мақсад як қатор вазифаҳои тактикийро ҳал кардан лозим аст, ки дар байни онҳо вазифаҳои асосӣ инҳоянд: ташаққули қорхонаҳои комплекси нақлиёту роҳи бозори хизматрасонии нақлиётӣ дар рафти аҳолизиатсия ва хусусигардонӣ; асоси рақобати қорхонаҳои нақлиёти ҳамаи шаклҳои моликийат; ташкили заминаи қонунгузорӣ ва меъёрӣ, ки ҳамкориҳои самарабахши бозорҳои нақлиёт ва мол, дастрасии баробари нақлиёти ҷамъиятӣ барои ҳамаи шаҳрвандон ва сохторҳои хоҷагидорӣ ҳама гуна шакли моликийатро таъмин менамояд; азнавсозии техникӣ маҷмааи нақлиёт ва роҳ тавассути татбиқи технологияҳои хеле самаранок нақлиёт ва воситаҳои техникӣ, рушди афзалиятноки инфрасохтор, таъсиси системаҳои таъминоти логистикӣ, тақсимоли нақлиёт ва терминалҳо; гузаштан ба механизми рушди бозорӣ комплекси нақлиёту роҳ ва дастгирии мақсадноки иҷтимоӣ хизматрасонии нақлиётӣ, пеш аз ҳама ба манфиати табақаҳои қамдаромади аҳоли, татбиқи барномаҳои маҷмуӣ мақсадноки маҳаллӣ, минтақавӣ ва маҳаллӣ; ҳамгирии маҷмааи нақлиёту роҳи Тоҷикистон ба системаи нақлиёти ҷаҳонӣ ҳамчун шарт татбиқи босамари фаъолияти иқтисодии хориҷӣ ва манбаи қамдаромади асрорӣ, ташкили низоми ҳамкориҳои устувори нақлиётӣ бо кишварҳои ИДМ давлатҳо (минбаъд ИДМ номида мешаванд).

Ба фикри А. Горбунов, мо қор сатҳи мақсадҳои сиёсати давлатиро дар соҳаи идоракунии таракқӣ нақлиёти роҳи оҳан қудо мекунем, ки қарақай якуми онҳо бо таъмини манфиатҳои ҷамъияти давлатии самараи макроиқтисодӣ, амнияти миллии ва қобилияти муқофиавӣ алоқаманданд. Қарақай дуом бо таъмини манфиатҳои истеъмолқунандагони соҳаи роҳи оҳан алоқаманд аст, ки он аз қобилияти сари вақт

дастрас намудани хизматрасонии нақлиётии зарурӣ, ки сифати он ба нархи онҳо мувофиқат мекунад, иборат аст. Сеюм, бо назардошти манфиатҳои корхонаҳои саноати роҳи оҳан, ки аз ноил шудан ба самаранокии молиявӣ иқтисодӣ ва устувории фаъолияти онҳо, инчунин таъмини рушди он иборатанд. Дар ниҳояти кор ҳамаи ин ба мувозинати сиёсати давлат дар маҷмуъ таъсир расонида, боиси тағйирот ва кристаллизатсияи сохтори ҷамъияти мегардад, ба муайян намудани низоми манфиатҳо ва афзалиятҳои миллӣ таъсир мерасонад.

Аз гуфтаҳои боло бармеояд, ки ҳадафи асосии стратегияи сиёсати давлатии Тоҷикистон дар соҳаи идоракунии рушди нақлиёти роҳи оҳан фароҳам овардани шароит барои дастгирии нақлиётӣ, рушди иҷтимоӣ иқтисодии Тоҷикистон, баланд бардоштани ҳаракати аҳоли ва оптимизатсияи интиқоли мол, таҳкими истиклолияти иқтисодӣ, амнияти миллӣ ва мудофияи кишвар, кам кардани хароҷоти умумии нақлиёти иқтисодӣ, баланд бардоштани рақобатпазирии иқтисоди миллӣ ва таъмини мавқеи пешсафи Тоҷикистон дар ҷаҳон дар заминаи рушди пешрафта ва инноватсионии нақлиёти роҳи оҳан, ки бо тараққиёти дигар соҳаҳои хоҷагии ҳалқ, намудҳои нақлиёт ва районҳои мамлакат мувофиқ алоқаманд аст. Вектори стратегияи сиёсати давлатӣ асосан дар шаклҳои қонунгузорӣ ва доктринавии он зоҳир гардида, аз ҷониби мақомоти давлатии шоҳаи қонунгузори ҳокимият амалӣ карда мешавад.

Одатан, рақобатпазирӣ дар соҳаи нақлиёт ҳамчун мутобиқати шароити бозор (техникӣ, технологӣ, иқтисодӣ) ба дигар хусусиятҳои соҳаи хизматрасонии нақлиётӣ баррасӣ мешавад, ки имкон медиҳад фарқият ва мутаносибан бартарият нисбат ба дигар интиқолдиҳандагон қайд карда шавад. Ин самт аз нуктаи назари кам кардани хароҷоти нақлиёт бо роҳи расондани хизматҳои гуногуни иловагии пулакӣ аҳаммияти калон дорад. Ин ба шумо имкон медиҳад, ки иқтидори моддӣ ва инсонӣ кушод, дар корхонаҳои нақлиёт бо ҷойи кор таъмин карда шавад. Инчунин, ҳамчун тавсеаи шабакаи агентӣ ва субъектҳои соҳибкорӣ дар соҳаи нақлиёт шаклҳои гуногуни тақмили хизматрасонӣ мавҷуданд:

- хизмати дохилӣ. Ин дар ҳолат, ки хизматҳои хизматрасонӣ танҳо аз ҷониби кормандони интиқолдиҳанда пешниҳод карда мешаванд;

- хизматрасонии байниширкатӣ. Ин дар ҳолат, ки дар байни интиқолдиҳандагони намудҳои гуногуни нақлиёт созишномаи дахлдор оид ба ҳамкорӣ дар соҳаи хизматрасонӣ баста мешавад;

- хизмати шарикӣ. Ин намуди хизматрасонии нақлиётӣ ба як ширкати махсусгардонидашуда вогузор карда мешавад, ки барои сифат ва қонеъ кардани ниёзҳои хизмат масъул аст. Умуман, барои беҳтар намудани хизматрасонии нақлиётӣ дар сохтори минтақавӣ шӯбаи бисёрфункционалии нақлиёт ва логистика таъсис додан лозим аст. Раёсати мазкур вазифадор аст, ки корҳои ташкилӣ, техникӣ ва технологияи соҳаи нақлиётро ҳамоханг созад, инчунин дастгирии иттилоотӣ ва дастрасиро ба марказҳои назорати диспетчерии раванди ҳамаи нақл бо мақсади таъмини ҷораҳои беҳатарӣ ва паст кардани дараҷаи хатари техногенӣ ва инсонӣ таъмин намояд.

1. Таҳия ва амалӣ гардондани программаҳои давлатии инвестиционӣ, ки ба воситаи онҳо маҳдудияти моддӣ ва техникаи тараққиёти саноати нақлиётро бартараф кардан мумкин аст.

2. Ба ғайр аз соҳаҳои зикршуда бояд соҳаҳои зерине, ки солҳои пеш иҷро нашуда буданд, боз ҳам тараққӣ кунанд.

3. Рушди иқтидори бандарҳо ва тақмили заминаи меъёрию ҳукуқие, ки масъалаҳои таъмини беҳатарии киштиро танзим менамояд.

6. Васеъ намудани иқтидори сетӣ нақлиёти давлатӣ.

4. Татбиқи иқтидори содироту воридот тавассути маҷмуи тадбирҳои сармоягузорӣ, ки ба рушди долонҳои байналмилалӣ нақлиётӣ дар самтҳои «Шарқ-

Ғарб», «Шимол-Чануб», «Роҳҳои ҳавоии трансполарӣ», «Масоир баҳри шимолӣ» нигаронида шудаанд.

5. Ташкили барномаҳои маблағгузорӣ оид ба таҷдид ва сохтмони иншооту иншоотҳои муосири гидротехникӣ ва роҳҳои обии дорои аҳамияти ҷумҳуриявӣ.

6. Ташкили шабакаи оқилонаи давлатии алоқаи ҳавоӣ ва ҳамгирии он ба фазои байналмилалӣ хизматрасонии авиатсионӣ.

7. Таъмини нақлиёт ва инфраструктураи қонҳои нави маъданҳои ғоиданок дар территорияҳои марказии мамлакатамон, Сибирь ва Шарқи Дур.

8. Ташаккул ва паҳн намудани технологияҳои нави нақлиётӣ ва нақлиётию логистикӣ, ки сифат ва дастрасии хизматрасонии нақлиётиро беҳтар мекунанд.

9. Ташкили фонди давлатии молиявии сохтмони асосӣ ва азнавсозии объектҳои инфраструктура ва алоқа.

10. Ташаккули сети роҳҳои милли.

Танзими давлатии фаъолияти нақлиётӣ дар амалисозии функцияҳои назоратӣ низ ифода меёбад. Таҳлили қорҳои илмӣ олимони варзида – мутахассисони соҳаи идоракунии давлатӣ ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки мазмуни сиёсати давлат дар ҳама гуна майдон тавассути системаи принципҳои дахлдор ошкор карда мешавад.

Дар адабиёти махсус принципҳои сиёсати давлатӣ ҳамчун қоидаҳои асосии фаъолияти мақомот, гурӯҳҳои иҷтимоӣ ва одамон дар идоракунии қорҳои давлатӣ дар асоси донишҳои қонунӣ фаъолият ва рушди ҷомеа фаҳмида мешаванд. Андешаҳо вучуд доранд, ки тибқи он ин категория муқаррароти ибтидоии меъёрии ҳуқуқии умумӣ ҳатмӣ мебошад, ки бо универсалӣ, аҳамияти умумӣ, амрияти олий фарқ мекунанд, ки мазмуни танзими ҳуқуқиро муайян мекунанд ва ҳамчун меъёри қонунӣ будани рафтор амал мекунанд. ва фаъолияти субъектҳои муносибатҳои бо қонун танзимшаванда, Принципҳои сиёсати давлатӣ дар соҳаи идоракунии нақлиёти автомобилӣ дохилӣ институтҳои ҳуқуқӣ мебошанд, ки барои иштирокчиёни гуногуни муносибатҳои ҳуқуқии идоракунии ин соҳа ҳамчун дастури қонунӣ баромад мекунанд. Принципҳо, инчунин ҳадафҳои идоракунии давлатӣ (танзим) бояд дар санадҳои қонунгузори давлат муқаррар карда шаванд. Фақат дар ҳамин сурат онҳо аз майдони консепсияҳои илмӣ ба ҳамвории амалӣ гардондани онҳо мегузаранд. Ин махсусан барои ташаккули заминаи ҳуқуқии системаи муосири нақлиёт муҳим аст, ки барои он дур шудан аз иншооти муқарраршуда хеле номатлуб аст. Принципҳои идоракунии (танзими) давлатии нақлиёти автомобилӣ ғояҳои ибтидоии ифодаи қонунгузори ҳуқуқиро, ки муносибатҳои нақлиётиро танзим мекунанд, ҷамъбаст намуда, дараҷа ва дараҷаи дониши падидаҳои иҷтимоӣ ҳуқуқиро дар ин бахши бузурги иқтисодӣ инъикос мекунанд. Илова бар ин, ин принципҳо ба муносибатҳои мавҷуда дар соҳаи ҳамлу нақли мусофирон ва борҳо бо истифода аз воситаҳои нақлиёт оптималии идоракунии дода, ҷанбаҳои маъмурӣ, ҳуқуқӣ ва ташкилӣ фаро мегиранд. Табиати онҳо ба қонунҳои фаъолияти тамоми системаи нақлиёт асос ёфтааст. Ҳамкориҳои мақомотҳои давлатӣ ва ҷамъиятӣ дар соҳаи идоракунии нақлиёт бомуваффақият инкишоф меёбад.

Ҳамин тариқ, бо мақсади таъмини ҳамоҳангии манфиатҳои аз ҷиҳати иҷтимоӣ аҳамияти шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон, ташкилотҳо ва иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ барои ҳалли муҳимтарин ҳадафҳо ва вазифаҳо, ки рушди нақлиёт, инфрасохтори роҳро таъмин мекунанд, бо фармони Вазорати қорҳои дохилии Ҷумҳурии Тоҷикистон Нақлиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 25 сентябри соли 2015 № 280 Шурои ҷамъиятии Вазорати нақлиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсис дода шуд. Ин мақом барои таъмини эҳтиётот ва манфиатҳои шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҳифзи ҳуқуқи иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ҳангоми татбиқи сиёсати давлатӣ дар қисмати пешбинӣ шудааст ба соҳаи фаъолияти Вазорат, инчунин бо мақсади ба амал баровардани назорати ҷамъиятӣ аз болои фаъолияти Вазорат. Шурои ҷамъиятӣ мақоми доимӣ

амалкунандаи машваратию машваратии назорати чамъиятӣ мебошад. (бандҳои 1.2, 1.3). Баррасии коллегиялии масъалаҳои соҳаи таҳлилшуда, ҷустуҷӯи якҷояи роҳҳои оптималии рушди фаъолияти нақлиёт дар минтақаҳо, ҳамохангсозии саъю кушиши мақомоти давлати ва давлати имкон дод, ки қонунҳои маҳаллӣ "Дар бораи ташкили мунтазами кашонидани мусофирон ва бачаҳо" қабул карда шаванд. Бо нақлиёти автомобилӣ ва заминии электрии шаҳрӣ дар ҚТ ва дар бораи даровардани тағйироту иловаҳо ба баъзе актҳои қонунгузории ҚТ», «Дар бораи фаъолияти экспедиторӣ-9» ва ғайра иттифокҳо, иттиҳодияҳо ва чамъиятҳои касбии нақлиёт дар тартиб додани ҷунин санадҳои меъёрии ҳуқуқи иштирок намуданд. Ассотсиатсияҳои интиқолдиҳандагон дар ҳамкориҳои байналмилалӣ нақлиётӣ пайваста иштирок мекунанд. Ҳамаи ин ба мо имкон медиҳад, ки дар бораи системаи демократии ба вучуд омадаистодаи идоракунии давлатӣ-чамъиятӣ ба комплекси нақлиёти мамлакат сухан ронем. Дар баробари ин, ривочи демократиконии идораи нақлиёти автомобилӣ як қатор проблемаҳоеро, ки монеаи беҳбудии муносибатҳои нақлиёт мебошанд, ошкор намуд. Ҳамин тавр, дар санадҳои таҳлилшуда шаклҳои иштироки аҳоли дар ҷудо кардан, тақсим кардан, бозхаридани замин барои сохтмони роҳҳо ва инфрасохтори роҳҳо муқаррар карда нашудаанд, механизми иштирок дар назорат ба истифодаи маблағҳои барои ин мақсадҳо аз ҳисоби маблағҳои гуногун ҷудошуда пешбинӣ карда нашудааст. бюджетҳо. Масъалаҳои ҷалб намудани ташкилотҳои чамъиятӣ ба ташкили маршрутҳои шаҳрӣ, байнишаҳрӣ ва наздишаҳрӣ, тарифҳои нақлиёт ҳал нашуда мемонанд. Зимнан, дар айни замон дар татбиқи меъёрҳои дахлдор дар ин самт ҳам номутаносибӣ ва ҳам номутаносибӣ мушоҳида мешавад. Ҳамин тариқ, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон 8 ноябри соли 2007 № 257 «Дар бораи роҳҳои автомобилгард ва фаъолияти роҳ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дар бораи ворид намудани тағйирот ба баъзе санадҳои қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон» қисман 2 ва 3 модда. Моддаи 41 муқаррар менамояд, ки соҳиби роҳи автомобилгарди пулакӣ, роҳи автомобилгарди дорой қитъаҳои пулакӣ ҳуқуқ дорад дар бораи додани ҳуқуқи имтиёзноки ҳаракати воситаҳои нақлиёт дар роҳи автомобилгарди пулакӣ, қитъаҳои пулакии роҳи автомобилгард ба категорияҳои алоҳидаи истифодабарандагони роҳи автомобилгард қарор қабул намояд. роҳи пулакӣ, қитъаҳои пулакии роҳи автомобилгард ва нисбат ба категорияҳои алоҳидаи воситаҳои нақлиёт. Дар асоси ин меъёр маълум мешавад, ки соҳиби роҳи автомобилгард ҳуқуқ дорад ё барои ҳаракат дар он имтиёз муқаррар кунад ё умуман муқаррар накунад. Ин ҳилофи муқаррароти дар моддаи пешбинишуда аст. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва эълон кардани Тоҷикистон давлати некӯаҳволӣ. Илова бар ин, ин муқаррарот бевосита муҳолифи моддаи. 15 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистоназ 24 ноябри соли 1995 № 181 «Дар бораи ҳифзи иҷтимоии маъҷубон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон», ки дастрасии беамониатро ба инфрасохтори иҷтимоӣ, муҳандисӣ ва нақлиётӣ маъҷубон қафолат медиҳад. Принципи таҳлилшудаи таъмини ягонагии амалиёти назоратӣ муносибати ягонро ба додани имтиёзҳо барои пардохти нақлиёти автомобилӣ (ба ғайр аз такси) ба шаҳрвандони аз ҷиҳати иҷтимоӣ ҳифзнашуда ва дигар категорияҳои шаҳрвандон дар назар дорад. Дар айни замон механизми танзими маъмурию ҳуқуқи додани имтиёзҳо хеле мураккаб шудааст. Илова бар ин, м. 20 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон 13 июли соли 2015 № 220 "Дар бораи ташкили ҳамлу нақли мунтазами мусофирон ва бағоч тавассути нақлиёти автомобилӣ ва нақлиёти барқӣ рӯйизаминии шаҳрӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дар бораи ворид намудани тағйирот ба баъзе санадҳои қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон" на танҳо ин равандро равшан намекунад, балки боз ҳам душвортар мекунанд. Дар қисми 1 гуфта шудааст, ки мақомоти давлатии субъектҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, мақомоти ҳокимияти маҳаллӣ ҳуқуқ доранд аз ҳисоби буҷетҳои субъектҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, буҷетҳои маҳаллӣ мутаносибан категорияҳои муайяни шаҳрвандонро бо имтиёзҳои сафар таъмин кунанд, вақте ки гузаронидани ҳамлу нақли мунтазам аз рӯйи тарифҳои танзимнашаванда дар хатсайрҳои нақлиёти мунтазами коммуналӣ,

хатсайрҳои мунтазами нақлиёти байнишаҳрӣ ё хатсайрҳои мунтазами нақлиёти байниминтақавии шафати он, бо мувофиқа бо шахси ҳуқуқӣ, соҳибкори инфиродӣ, иштирокчиёни шартномаи шарикии оддӣ, ки шаҳодатномаи ҳамлу нақл дода шудааст; маршрути дахлдор, маблағи чуброни даромади гумшуда, ки бо додани ин гуна имтиёзҳо алоқаманд аст. Дар қисми 2 ҳамин модда нишон дода шудааст, ки нисбат ба хатсайрҳои ҳамсоия байниминтақавии доимии нақлиёт, ки дар қисми 1 ҳамин модда пешбинӣ шудаанд, имтиёзҳои сафар бо тасдиқи мақомоти давлатии субъектҳои субъектҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар доираи ки пунктҳои истгоҳи сарҳадди онҳо дар ин роҳҳо воқеъ гардидаанд. Мутаассифона, чунин санадҳое, ки ҳуқуқ ба микдори кофии имтиёзҳои сафар, аз ҷумла ба шаҳрвандони хориҷӣ ва шахсони бешаҳрвандро таъмин мекунанд, дар бисёр минтақаҳои дигар қабул карда нашудаанд. Ин манзара тафовутҳои мавҷударо дар татбиқи сиёсати имтиёзҳои давлатӣ дар нақлиёти ҷамъиятӣ равшан нишон медиҳад. Барои рафъи чунин камбудҳои ҳуқуқӣ бояд дар сатҳи маҳаллӣ санади ягонаи қонунгузорӣ дар бораи тартиб ва шартҳои додани имтиёзҳо ба шахсони категорияҳои гуногун барои сафар дар ин намуди нақлиёт қабул карда шавад. Дар ин акт бояд рӯйхати умумии шахсонро, ки ба гирифтани ин гуна имтиёзҳо ҳуқуқ доранд, ба низом даровардан ва муайян кардан лозим аст. Яке аз шаклҳои дигари танзимнамоии давлатӣ фаолияти нақлиётӣ, ин танзимнамои тавассути сертификатсия ва стандартонӣ мебошад. Пеш аз ҳама дар зери мафҳуми сертификатсия мо тибқи талаботи қонунгузории соҳа, сертификатсияи маҳсулот (минбаъд - сертификатсия) фаъолиятро дарк менамоем, ки мутобикати маҳсулот ва хизматрасониро ба талаботи муқарраршуда тасдиқ намуда ва ба мақсадҳои зайл татбиқ мегардад.

Зимнан, дар айни замон дар татбиқи меъёрҳои дахлдор дар ин самт ҳам номутаносибӣ ва ҳам номутаносибӣ мушоҳида мешавад. Ҳамин тариқ, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон 8 ноябри соли 2007 № 257 «Дар бораи роҳҳои автомобилгард ва фаъолияти роҳ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дар бораи ворид намудани тағйирот ба баъзе санадҳои қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон» қисман. 2 ва 3 Модда. Моддаи 41 муқаррар менамояд, ки соҳиби роҳи автомобилгарди пулакӣ, роҳи автомобилгарди дорои қитъаҳои пулакӣ ҳуқуқ дорад дар бораи додани ҳуқуқи имтиёзҳои ҳаракати воситаҳои нақлиёт дар роҳи автомобилгарди пулакӣ, қитъаҳои пулакии роҳи автомобилгард ба категорияҳои алоҳидаи истифодабарандагони роҳи автомобилгард қарор қабул намояд. роҳи пулакӣ, қитъаҳои пулакии роҳи автомобилгард ва нисбат ба категорияҳои алоҳидаи воситаҳои нақлиёт. Дар асоси ин меъёр маълум мешавад, ки соҳиби роҳи автомобилгард ҳуқуқ дорад ё барои ҳаракат дар он имтиёз муқаррар кунад ё умуман муқаррар накунад. Ин ҳилофи муқаррароти дар модда пешбинишуда аст. 7 Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва эълон кардани Тоҷикистон давлати некӯахлоқӣ. Илова бар ин, ин муқаррарот бевосита муҳолифи моддаи. 15 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 24 ноябри соли 1995 № 181 "Дар бораи ҳифзи иҷтимоии маъҷубон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон" ки дастрасии беамалиятро ба объектҳои инфрасохтори иҷтимоӣ, муҳандисӣ ва нақлиётӣ кафолат медиҳад.

Яке аз шаклҳои расмиеи давлатӣ фаъолияти нақлиётӣ ин тавассути низоми иҷозатномадиҳӣ мебошад. Низоми иҷозатномадиҳӣ яке аз фаъолиятҳои мурофиавии махсуси мақомотҳои босалоҳияти давлатӣ мебошад, ки ба мақсади танзим ва ҳимояи ҳуқуқи манфиатҳои давлатию ҷамъиятӣ ба амал бароварда мешавад.

Иҷозатномадиҳӣ (литсензиякунонӣ) – ҷорабиниҳоест, ки ба иҷозатномадиҳӣ, аз нав ба расмиятдарории ҳуҷҷатҳое, ки мавҷудияти иҷозатномаро тасдиқ мекунанд, боздоштан ва барқарор намудани амали иҷозатнома, бекор кардани он ва ба назорати мақомоти иҷозатномадиҳанда оиди аз тарафи иҷозатномадор риояи шарту талаботи иҷозатномадиҳӣ ҳангоми ба амал баровардани намудҳои фаъолияти иҷозатномадодашаванда вобаста мебошад. Инчунин иҷозатнома (литсензия) – иҷозати махсусест, ки барои амалӣ намудани фаъолияти мушаххас бо риояи ҳатмии

шарту талаботи иҷозатномадиҳӣ онро мақомоти иҷозатномадиҳанда ба шахси ҳуқуқӣ ё соҳибкори инфиродӣ додааст (моддаи 1 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи иҷозатномадиҳӣ ба баъзе намуди фаъолият”).

Барои иштирок дар фаъолияти нақлиётӣ зарур аст, ки як қатор талабот – қоидаҳо ва расмӣёт риоя карда шавад. Пеш аз ҳама, субъекте, ки воситаи нақлиётро идора мекунад ё бо дигар тарз фаъолияти ӯ бо таъмини бехатарии ҳаракат дар роҳ ва хизматрасонии нақлиётӣ алоқаманд аст, бояд ба сифати соҳибкори инфиродӣ ё шахси ҳуқуқӣ дар қайд бошад (ба истиснои фаъолияти нақлиётии шаҳрвандон бо мақсадҳои шахсӣ).

Фаъолияти муайяни нақлиётӣ бо мақсади таъмини бехатарии ҳаёт ва саломатии мусофирону дигар одамон, бехатарии ҳаракат, нигоҳдории бор, риояи бехатарии муҳити зист ва ғайра мавриди иҷозатномадиҳӣ қарор мегирад. Бинобар ин, ташкилоти нақлиётӣ (аз ҷумла соҳибкорони инфиродӣ)-ро мебоyard баъд аз ба қайд гирифтани ҷиҳати анҷоми фаъолият иҷозатномаро ба даст оранд.

Татбиқи муносибатҳои иқтисодӣ дар муносибатҳо вобаста ба хизматрасонии нақлиётӣ ва инкишофи соҳибкории хусусӣ дар ин ҷода зарурати коркарди василаи иҷозатномадиҳиро ба вуҷуд овардааст. Даст кашидан аз назорати пурзӯри давлат ва иштироки ягонаи он дар ин муносибатҳо боиси бетафовутӣ намегардад. Давлат василаи иҷозатномадиҳиро ҳамчун танзимнамои давлатӣ истифода мебарад, ки бешубҳа ба манфиати кор аст. Он усули асосии танзими давлатии соҳаи нақлиёт мебошад.

Иҷозатномадиҳӣ тибқи қонунгузории соҳа дар асоси принципҳои зерин амалӣ мегардад:

- таъмини фазои ягонаи иқтисодӣ дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон;
- муқаррар намудани номгӯи ягонаи намудҳои фаъолияти иҷозатнома додашаванда;
- муқаррар кардани тартиби ягонаи иҷозатномадиҳӣ дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон;
- муқаррар намудани шарту талаботи иҷозатномадиҳӣ тибқи низомнома оиди хусусиятҳои иҷозатномадиҳӣ ба баъзе намудҳои фаъолият;
- ошкорбаёнӣ дар иҷозатномадиҳӣ;
- риояи қонуният ҳангоми иҷозатномадиҳӣ.

Мувофиқи моддаи 4 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи иҷозатномадиҳӣ ба баъзе намудҳои фаъолият» аз 17 майи соли 2004 намудҳои фаъолияти иҷозатномаро талаб мекунад, ки амалӣ шудани онҳо метавонад ба ҳуқуқи манфиатҳои қонунӣ, саломатии шаҳрвандон, мудофия ва амнияти давлатӣ, мероси фарҳангии халқҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон зарар расонад ва танзими онҳо ба ғайр аз иҷозатномадиҳӣ бо роҳҳои дигар имконнопазир аст. Дар назди Вазорати нақлиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон Комиссияи иҷозатномадиҳӣ дар соҳаи нақлиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон фаъолият мекунад. Низомномаи Комиссияи иҷозатномадиҳӣ дар соҳаи нақлиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон бо фармоиши вазири нақлиёт ва коммуникатсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 24 июни соли 2008, №22 тасдиқ шуда, дар Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 июни соли 2008, №409 ба қайд гирифта шудааст. Иҷозатнома иҷозати махсусе мебошад, ки барои амалӣ намудани фаъолияти мушаххас бо риояи ҳатмии шарту талаботи иҷозатномадиҳӣ онро мақомоти иҷозатномадиҳанда ба шахси ҳуқуқӣ ё соҳибкори инфиродӣ додааст. Дар моддаи 17 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи иҷозатномадиҳӣ ба баъзе намудҳои фаъолият» номгӯи фаъолияти иҷозатномашаванда дар соҳаи нақлиёт омадааст:

- 1) фаъолият оид ба мусофиркашонӣ ва боркашонӣ бо нақлиёти ҳавоӣ;
- 2) фаъолият оид ба мусофиркашонӣ ва боркашонӣ бо нақлиёти автомобилӣ (ба истиснои ҳолатҳои, ки ин фаъолият барои таъмини эҳтиёҷоти ҳуди шахси ҳуқуқӣ ё соҳибкори инфиродӣ анҷом дода шавад);

3) фаъолият оид ба мусофиркашонӣ ва боркашонӣ бо нақлиёти роҳи оҳан (ба истисноӣ ҳолатҳое, ки агар ин фаъолият барои таъмини эҳтиёҷоти ҳуди шахси ҳуқуқӣ ё соҳибкори инфиродӣ анҷом дода шавад ва набаромадан ба роҳи оҳани истифодаи умум);

4) фаъолият оид ба хизматрасонии техникӣ ва таъмир дар нақлиёти автомобилӣ ва роҳи оҳан;

5) фаъолияти терминалҳои мусофиркашонӣ ва боркашонӣ;

6) фаъолият оид ба хизматрасонии техникӣ ҳангоми парвози нақлиёти ҳавоӣ;

7) фаъолият оид ба таъмир ва хизматрасонии техникӣ нақлиёти ҳавоӣ.

Муҳлати амали иҷозатномаҳо барои намудҳои фаъолияти иҷозатномадодашавандаи мазкур на камтар аз 5 сол мебошад. Низомнома дар бораи хусусиятҳои иҷозатномадиҳӣ ба баъзе намудҳои фаъолият, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 апрели соли 2007, №172 дар таҳрири нав тасдиқ шудааст, фаъолияти иҷозатномашавандаро дар соҳаи нақлиёт дар ду боби алоҳида (бобҳои 38 ва 39) танзим намудааст. Боби 38 Низомномаи мазкур хусусиятҳои иҷозатномадиҳии фаъолият дар соҳаи нақлиётро пешбинӣ кардааст. Фаъолияти иҷозатномашаванда дар ин соҳа:

- фаъолият оид ба корҳои лоиҳакашӣ ва тадқиқотӣ, сохтмон, таъмир ва барқарор кардани роҳҳои автомобилгард, роҳи оҳан ва иншооти роҳ;

- фаъолият оид ба мусофиркашонӣ ва боркашонӣ бо нақлиёти автомобилӣ;

- фаъолият оид ба мусофиркашонӣ ва боркашонӣ бо нақлиёти роҳи оҳан (ба истисноӣ ҳолатҳое, ки ин кор барои таъмини эҳтиёҷоти ҳуди шахси ҳуқуқӣ ё соҳибкори инфиродӣ анҷом дода шавад ва набаромадан ба роҳи оҳани истифодаи умум);

- фаъолият оид ба хизматрасонии техникӣ ва таъмир дар нақлиёти автомобилӣ ва роҳи оҳан;

- фаъолияти терминалҳои мусофиркашонӣ ва боркашонӣ.

Фаъолият оид ба мусофиркашонӣ ва боркашонӣ бо нақлиёти автомобилӣ корҳои зеринро дар бар мегирад:

- мусофиркашонӣ бо нақлиёти автомобилӣ дар доҳили ҷумҳурӣ (шаҳрӣ, наздишаҳрӣ, байнишаҳрӣ) ва байналмилалӣ;

- боркашонӣ бо нақлиёти автомобилӣ дар доҳили ҷумҳурӣ ва байналмилалӣ;

- фаъолияти нақлиётӣ-экспедитсионӣ дар нақлиёти автомобилӣ.

Фаъолият оид ба мусофиркашонӣ ва боркашонӣ бо нақлиёти роҳи оҳан корҳои зеринро дар бар мегирад:

- мусофиркашонӣ дар роҳҳои магистралӣ;

- боркашонӣ дар роҳҳои магистралӣ;

- боркашонӣ дар роҳҳои фаръии роҳи оҳан;

- фаъолияти нақлиётӣ-экспедитсионӣ дар нақлиёти роҳи оҳан;

Фаъолияти терминалҳои мусофиркашонӣ ва боркашонӣ корҳои зеринро дар бар мегирад:

- фаъолияти автовокзалҳо ва вокзалу стансияҳои роҳи оҳан;

- фаъолияти саристгоҳҳо ва истгоҳҳои автомобилӣ (бидуни истгоҳҳои сайрхатҳои доҳилишаҳрӣ);

- фаъолияти қароргоҳҳои автомобилӣ;

- фаъолияти терминалҳои боркашонии доҳилӣ ва байналмилалӣ.

Мақомоти иҷозатномадиҳанда Ҳадамоти давлатии назорат ва танзим дар соҳаи нақлиёт мебошад. Ба ронандагон - соҳибкорони инфиродӣ, ки тавассути шартнома бо муассисаҳо ва ташкилотҳо ҳамкорӣ мекунанд, иҷозатнома алоҳида дода мешавад. Ронандагони корхонаҳо ва муассисаҳои нақлиётӣ, ки фаъолияти боркашонӣ ё мусофиркашониро тавассути воситаҳои нақлиётӣ, ки моликияти муассиса ва ташкилот мебошанд, ё тибқи дигар асосҳои қонунӣ (тибқи шартнома) ихтиёрдорӣ

менамоянд дар асоси иҷозатномаи ин муассиса ва ё ташкилоти мазкур амалӣ менамоянд. Назорати воситаҳои нақлиётиро Хадамоти давлатии назорат ва танзим дар соҳаи нақлиёт мувофиқи тартиби муқаррарнамудаи санадҳои меъёрии ҳукукии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба анҷом мерасонад.

Боби 39 ба хусусиятҳои иҷозатномадиҳии фаъолият дар соҳаи нақлиёти ҳавоӣ дахл дорад. Фаъолияти иҷозатномашаванда:

- фаъолият оид ба мусофиркашонӣ ва боркашонӣ бо нақлиёти ҳавоӣ;
- фаъолият оид ба хизматрасонии техникаи хангоми парвози нақлиёти ҳавоӣ;
- фаъолият оид ба таъмир ва хизматрасонии техникаи нақлиёти ҳавоӣ;
- фаъолияти терминалҳои мусофиркашонӣ ва боркашонӣ.

Мусофиркашонӣ бо нақлиёти ҳавоӣ ва боркашонӣ бо нақлиёти ҳавоӣ намудҳои зерини корхоро дар бар мегирад.

- мусофиркашонӣ ва боркашонии мунтазами дохилӣ бо нақлиёти ҳавоӣ;
- мусофиркашонӣ ва боркашонии мунтазами байналмилалӣ бо нақлиёти ҳавоӣ;
- мусофиркашонӣ ва боркашонии ғайримунтазами (чартерии) дохилӣ ва байналмилалӣ бо нақлиёти ҳавоӣ;
- фаъолияти агентӣ оид ба фурӯши мусофиркашонии интиқоли авиатсионӣ;
- бо ҳуҷҷатҳои таъмин намудани мусофирони (экипажи) киштиҳои ҳавоӣ.

Фаъолият оид ба хизматрасонии техникаи хангоми парвози нақлиёти ҳавоӣ намудҳои зерини корхоро дар бар мегирад:

- таъминоте, ки бевосита ба парвоз ва нишастии ҳавопаймо вобаста аст (аэродромӣ, электросветотехникӣ, радиотехникӣ, метеорологӣ, штурманӣ, орнитологӣ, ҳаётҷӯӣ ва садимивияи наҷотдиҳӣ, таъмини идоракунии ҳаракати ҳавоӣ, иттилооти аэронавигатсионӣ, беҳатарии авиатсионӣ);
- таъмини муҳандисии авиатсионии ҳавопаймо;
- таъмини ҳавопаймо бо сӯзишвории авиатсионӣ.

Мақомоти иҷозатномадиҳанда Хадамоти давлатии назорат ва танзим дар соҳаи нақлиёт мебошад.

Параметрҳои иҷозатнома барои мусофиркашонӣ ва боркашонии мунтазами (ғайримунтазами) дохилӣ ва байналмилалӣ бо нақлиёти ҳавоӣ инҳо мебошанд:

- намудҳои интиқол (мусофиркашонӣ, боркашонӣ, бору мусофиркашонӣ);
- нави ҳавопаймо;
- намуди хизматрасонии пешниҳодшуда (фурӯш, бронкунии интиқол);
- дараҷаи (категорияи) интиқол (мунтазам, дохилӣ, байналмилалӣ).

Интиқолдиҳандагони авиатсионӣ, ки ба интиқоли ғайримунтазами (чартерии) авиатсионӣ иҷозатнома доранд, ҳуқуқи ташкили фурӯши инфиродии интиқоли мусофирон (бор), аз он ҷумла ба сифати сарборӣ гирифтани бор дар ҳавопайморо бе розигии мақомоти иҷозатномадиҳанда надоранд.

Истифодаи усули барномавӣ мақсаднок барои инкишофи минбаъдаи системаи мавҷудаи идораи давлатии нақлиёти автомобили бо мақсади ба талаботи ҳақон мувофиқ будани он мувофиқи мақсад ба назар мерасад.

АДАБИЁТ

1. Саидзода, А. Идоракунии давлатии соҳаи нақлиёт: масъалаҳои назариявӣ ва амалӣ / А. Саломов. – Душанбе: Ирфон, 2021. – с.24.
2. Раҳимов, Қ. Нақлиёт ва идоракунии он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2022. – №2. – С. 35–40.
3. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. – Душанбе: Нашри расмӣ, 2016.-88с.
4. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 ноябри соли 2006, №9 «Дар бораи тақмили сохтори мақомоти марказии ҳокимияти иҷроияи Ҷумҳурии Тоҷикистон» (бо таҳририҳои минбаъдаи 10.01.2007 №143; 27.02.2008 №428; 28.10.2009 №727; 09.03.2010 №832; 28.02.2011 №1026).

5. Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мақомоти прокуратура». Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2005, №7, мод. 405
6. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи низоми мақомоти идоракунии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон». Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2005, №7, мод. 405.
7. Низомномаи Корхонаи воҳиди давлатии «Роҳи оҳани Тоҷикистон». – Душанбе, 2003. – 35 с. Дастрас аз: www.railway.tj/images/documents/Ойинномаи_РОТ.
8. Саидзода А. Идоракунии давлатии соҳаи нақлиёт: масъалаҳои назариявӣ ва амалӣ. – Душанбе: Ирфон, 2021. – С.24.
9. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. – Душанбе: Нашри расмӣ, 2016. – с.16
10. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи низоми мақомоти идоракунии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ, 2005, №7, мод. 405.

ИДОРАКУНИИ ДАВЛАТИИ СОҲАИ НАҚЛИЁТ

Дар мақолаи мазкур мавзӯи идоракунии давлатии соҳаи нақлиёт мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллиф қайд кардааст, ки идоракунии соҳаи нақлиёт вазифаи таъмини саривақтӣ ва сифатноки инкишофи минбаъда ва тақмили фаъолияти нақлиётӣ мебошад. Он бо тамоми соҳаҳои иқтисодиёт алоқаманд аст. Идоракунии соҳаи нақлиёт бо роҳи низоми ташкилию ҳуқуқии муайян сурат мегирад.

КАЛИДВОЖАҲО: иқтисодиёт, нақлиёт, идоракунӣ, таъмини саривақтӣ.

УПРАВЛЕНИЕ ГОСУДАРСТВЕННЫМ ТРАНСПОРТОМ

В данной статье рассматривается тема государственного управления транспортной отраслью. Автором отмечено, что управление транспортной отраслью является задачей обеспечения своевременного и качественного дальнейшего развития, и совершенствования транспортной деятельности. Это касается всех секторов экономики. Управление транспортным сектором осуществляется посредством особой организационно-правовой системы.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: экономика, транспортировка, управление, своевременная доставка.

PUBLIC TRANSPORT MANAGEMENT

This article examines the topic of public management of the transport industry. The author notes that management of the transport industry is a task of ensuring timely and high-quality further development and improvement of transport activities. This applies to all sectors of the economy. Management of the transport sector is carried out through a special organizational and legal system.

KEYWORDS: economy, transportation, management, timely delivery.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Муродова Зиёда* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси 2 – юми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **555338880**.

Сведения об авторе: *Муродова Зиёда* – Таджикский национальный университет, магистр второго курса юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **555338880**.

Information about the author: *Murodova Ziyoda* – Tajik National University, second-year master`s student of Faculty of Law. **Address** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **555338880**.

ГУНОГУНИИ НАЗАРИЯҲОИ ҲУКУҚ ВА САБАБҲОИ ОН

Асадуллозода Ш.Р.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ҳуқуқ - падидаи беназири ҳаёти инсон ва мураккаби ҷамъиятӣ буда, атрофи он аз замони ташаккулаш ва дар марҳилаҳои гуногуни таърихӣ фикру андешаҳои зиёд ва айни замон мухталиф иброз гаштаанд. Мутафаккирону муҳаққиқони манотиқи гуногун дар марҳилаҳои мухталифи таърихӣ нуктаи назари алоҳидаро нисбати ҳуқуқ истифода намудаанд. Дар заминаи онҳо назарияҳои мухталифи ҳуқуқ ташаккулу инкишоф ёфтанд. Ҷустуҷӯи фаҳмиши ҳуқуқ аз замонҳои ташаккули ҳуқуқ оғоз гашта, то замони мо идома дорад. То ҳол оид ба фаҳмиши ҳуқуқ мафҳуми ягона (умумӣ) пешкаш нагаштааст.

Атрофи моҳияти ҳуқуқ то ҳол фаҳмишу таърифҳои гуногун (баъзан ҳамдигарро истиснокунанда), назарияҳои мухталиф арзи вучуд доранд. Сабаби гуногунфаҳмии ҳуқуқ дар гуногунии нуктаҳои назар аст. Ин ва ё он фаҳмишу таърифи ҳуқуқ аз нуктаи назари интиҳобгашта вобаста аст. Муҳаққиқ кадом нуктаи назарро пеш гирад ва дар заминаи он таҳқиқ барад, ҳамон навъ фаҳмиши ҳуқуқ ҳосил мешавад.

Ба ибораи дигар, ин ва ё он фаҳмиш ва таърифи мафҳуми ҳуқуқ - натиҷаи истифодаи нуктаи назари ба он мувофиқ аст. Агар фарз кардем, нуктаи назари интиҳобнамудаи мо - позитивӣ бошад, пас ҳуқуқ дар вобастагии ҷудонашаванда бо давлат, ҳамчун маҳсули давлат фаҳмида мешавад. Дар заминаи нуктаи назари фалсафӣ (фитрӣ-ҳуқуқӣ) бошад, ҳуқуқ новобаста аз давлат, дар иртибот бо табиати инсон, Худо ё чизи дигар, дар вобастагӣ бо ахлоқ ё дин ва м.и. таҳлил мешавад [1, с. 234-235].

Фаҳмиши ҳуқуқ – фаъолияти ақлонаи инсон мебошад, ки дар натиҷаи он тасаввурот, ақидаҳо, мафҳумҳо, назарияҳо оид ба мафҳум, моҳият ва таъйиноти ҳуқуқ муайян ва пешбарӣ мешаванд.

Фаҳмиши ҳуқуқ *хусусиятҳои* зерин дорад:

1. Фаҳмиши ҳуқуқ дар сатҳи муқаррарӣ, касбӣ ва илмӣ сурат мегирад. Дар сатҳи муқаррарӣ шаҳрвандон дар доираи донишҳои ақаллии хеш оид ба ҳуқуқ, аз ҷумла ҳуқуқу озодиҳо, уҳдадориҳо, шартномаҳои граҷданӣ, тартиби бастанӣ онҳо, ақди никоҳ, мерос ва ғ. тасаввурот пайдо мекунанд. Дарки касбии ҳуқуқ аз ҷониби нафароне, ки дорои маълумоти олиӣ касбӣ буда, яқоя бо донишҳои касбӣ ҳамчунин донишҳои ҳуқуқӣ доранд, анҷом меёбад. Сатҳи баландтари дарки касбии ҳуқуқ ин дарки касбӣ-ҳуқуқӣ мебошад, ки дар фаъолияти ҳуқуқшиносони касбӣ (муфаттишон, судяҳо, прокурорҳо, адвокатҳо ва диг.) зимни тафсири меъёрҳои ҳуқуқ, татбиқи онҳо, ҳалли баҳсҳои ҳуқуқӣ, ҳуқуқэҷодкунӣ ва ғ. мушоҳида мешавад. Сатҳи аз ҳама баланди фаҳмиши ҳуқуқ – фаҳмиши илмӣ мебошад, ки дар асарҳои илмӣ, китобҳо, мақолаҳои олимон дарҷ мегардад.

2. Фаҳмиши ҳуқуқ ҷузъи шуури ҳуқуқӣ мебошад. Шуури ҳуқуқӣ сатҳи гуногун дорад. Сатҳи шуури ҳуқуқӣ аз сатҳи фаҳмиши ҳуқуқ вобастагӣ дорад. Дар иртибот бо се сатҳи фаҳмиши ҳуқуқ, се сатҳи шуури ҳуқуқӣ – шуури ҳуқуқии муқаррарӣ ё оддӣ, касбӣ-ҳуқуқӣ ва илмӣ-ҳуқуқӣ ташаккулу инкишоф меёбанд. Шуури ҳуқуқӣ дар навбати худ унсури фарҳанги ҳуқуқӣ мебошад. Сатҳи баланди шури ҳуқуқӣ ва фарҳанги ҳуқуқӣ заминаи ташаккул ва рушди давлати ҳуқуқбунёд мебошад. Шуури ҳуқуқӣ ва фарҳанги ҳуқуқӣ дар рафти тарбия ва таҳсилоти ҳуқуқии одамон ташаккул меёбанд ва баланд мешаванд. Таҳсилоти ҳуқуқӣ ҷузъи тарбияи ҳуқуқӣ мебошад. Омӯзиши донишҳои ҳуқуқӣ дар мактаб, муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ ва олӣ, муассисаҳои тақмили ихтисос ва дигари таълимӣ ба роҳ монда мешавад. Таҳсилоти

олии касбии ҳуқуқӣ сатҳи баланд ва махсуси донишомӯзии ҳуқуқшиносӣ буда, дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбии ҳуқуқшиносӣ ба роҳ монда мешавад.

3. Фаҳмиши ҳуқуқ мазмуни таърихӣ дорад. Дар марҳилаҳои гуногуни таърихӣ тасаввурот, ақидаҳо, назарияҳои гуногун оид ба ҳуқуқ пешкаш мешаванд. Чунончи, фаҳмиши ҳуқуқ дар Юнони қадим, Рими қадим, асрҳои миёна, замони нав, навтарин, муосир аз ҳам фарқ мекунад.

4. Фаҳмиши ҳуқуқ дар иртибот бо ҷаҳонбинии фалсафӣ, ахлоқӣ, динӣ, илмӣ инсон ташаккул меёбад. Барои ҳамин, дар таърихи афкори башар аз ҷониби файласуфон, мутафаккирон, олимони назарияҳои гуногуни ҳуқуқ пешкаш шудаанд. Фалсафаи ҳуқуқро ҳам файласуфон ва ҳам ҳуқуқшиносон инкишоф додаанд. Фаҳмиши ҳуқуқ дар назарияҳои динӣ ва дунявӣ фарқ дорад. Фаҳмиши фитрии ҳуқуқ дар фалсафаи юнонӣ, назарияҳои неотомистӣ, назарияҳои позитивӣ тафовут дорад. Дар илми имрӯза низ дарки ҳуқуқ дар фалсафа, илми ҳуқуқшиносӣ, ҷомеашиносӣ ва соҳаҳои дигари илм дар сатҳи гуногун сурат мегирад.

5. Сатҳи шуури ҳуқуқӣ, фарҳанги ҳуқуқии ҷомеа, сифати донишомӯзии ҳуқуқӣ, таҳсилоти касбии ҳуқуқшиносӣ, омодагии касбии ҳуқуқшиносон, фаъолияти ҳуқуқэҷодкунӣ, сифат ва самаранокии татбиқи ҳуқуқ, тафсири ҳуқуқӣ, таҳқиқоти илмӣ ҳуқуқшиносӣ сатҳи ба онҳо мувофиқи фаҳмиши ҳуқуқиро муайян мекунад.

6. Мазмуни фаҳмиши ҳуқуқиро тасаввуроти оддии ҳуқуқӣ, мафҳумҳо, ақидаҳо, назарияҳои илмӣ, донишҳои илмӣ ҳуқуқӣ оид ба мафҳуми ҳуқуқ, меъёрҳои ҳуқуқӣ, танзими ҳуқуқӣ, соҳаҳои ҳуқуқ, низоми ҳуқуқ, қонунгузорӣ, амалисозӣ, татбиқ ва тафсири ҳуқуқ, сабабҳо, аломатҳо, таркиби ҳуқуқвайронкунӣ, асосҳо ва намудҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ, қонуният, тартиботи ҳуқуқӣ ташкил медиҳанд. Мазмуни фаҳмиши ҳуқуқ дар робита бо шароити таърихӣ ҷомеа, донишҳои илмӣ ҳуқуқӣ, таҳқиқоти илмӣ ҳуқуқӣ, амалияи ҳуқуқӣ, анъанаҳои ҳуқуқӣ, таҳсилоти ҳуқуқшиносӣ ташаккул ва рушд меёбад.

7. Фаҳмиши ҳуқуқ сатҳи дохилидавлатӣ, минтақавӣ ва ҷаҳонӣ дорад [2, с. 456-458].

Фаҳмиши дохилидавлатӣ дарки ҳуқуқи дохилидавлатӣ, аз ҷумла низоми ҳуқуқи миллий, соҳаҳои ҳуқуқ, институтҳои ҳуқуқ, санадҳои қонунгузории давлат ва унсурҳои дигари низоми ҳуқуқии миллиро дар назар дорад.

Фаҳмиши минтақавӣ дарки ҳуқуқи минтақаҳои гуногуни ҷаҳон, аз ҷумла ҳуқуқи иттиҳодҳои минтақавӣ байнидавлатӣ, аз қабилӣ Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил, Созмони ҳамкории Шанхай, Иттиҳоди Аврупо ва дигарро талаб мекунад. Дар ҳудуди ин иттиҳодҳои минтақавӣ навъи мустақили ҳуқуқ, аз қабилӣ ҳуқуқи аврупоӣ ва ғ. ташаккулу инкишоф меёбад.

Фаҳмиши ҳуқуқии сатҳи ҷаҳонӣ омӯзиши ҳуқуқи байналмилалӣ, низомҳои ҳуқуқии давлатҳои ҷаҳон, оилаҳои ҳуқуқӣ, аз қабилӣ ҳуқуқи романиву олмонӣ, ҳуқуқи англисӣ амрикоӣ, ҳуқуқи динӣ анъанавиро талаб мекунад.

Дар шароити имрӯзаи густариши равобита байнидавлатӣ, минтақавӣ ва байналмилалии иқтисодӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ, таъсири байниҳамдигарии низомҳои ҳуқуқӣ ва оилаҳои ҳуқуқии ҷаҳонӣ мутамаддин, вусъати раванди ҷаҳонишавӣ ҳуқуқӣ, эътирофи санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ ба сифати ҷузъи низоми ҳуқуқии миллий, қабули санадҳои ҳуқуқии минтақавӣ, дохил шудани давлатҳо ба иттиҳодҳои минтақавӣ, созмонҳои гуногуни минтақавӣ ва ҷаҳонӣ (СММ, ИДМ, Иттиҳоди Аврупо, Ташкилоти ҷаҳонӣ савдо ва ғ.) фаҳмиши ҳуқуқии минтақавӣ ва ҷаҳонӣ аҳамияти муҳимро касб менамояд, аз ҷумла унсури таркибии таҳсилоти ҳуқуқӣ махсус мешавад.

Дар натиҷаи гуногунии фаҳмиши ҳуқуқ назарияҳои мухталиф оид ба мафҳум ва моҳияти ҳуқуқ дар таърихи афкори башар дар тури инкишофи таърихӣ ҷомеа пешкаш шудаанд. Гуногунии назарияҳои ҳуқуқ дар замони муосир низ мушоҳида мешавад.

Ҳуқуқ – низоми муқаррароти меъёрии умумиҳатмӣ мебошад, ки адолат, озодӣ, ҳуқуқҳои инсон ва арзишҳои дигари ҳуқуқиро инъикос намуда, шаклҳои расмӣ ифода доранд ва муносибатҳои ҷамъиятиро бо мақсади таъмини мустақилӣ, тартибот ва рушди ҷомеа танзим мекунанд.

Ҳуқуқ нишонаҳои худро дорад, ки онро аз ахлоқ, одатҳо, дин ва меъёрҳои дигари иҷтимоӣ фарқ мекунанд. Нишонаҳои ҳуқуқ – хусусиятҳои хоси ҳуқуқ мебошанд, ки мафҳум ва моҳияти онро ифода мекунанд.

Дар марҳилаҳои минбаъда низ мафҳуми ҳуқуқ дар робита бо адолат тавсиф мешавад. Чунин дарки ҳуқуқ дар замони муосир низ мушоҳида мешавад. Дар ҳаёти имрӯза ҳуқуқ ҳамчун шакли инъикоси адолат пазируфта мешавад. Шаклҳои зерини инъикоси адолат дар ҳуқуқ мисоли ин гуфтаҳо шуда метавонанд: мувофиқати музди меҳнати ҳар кас ба ҳаҷм ва сифати кори иҷрошуда; мувофиқати ҷазо ба ҷинояти содиршуда; мувофиқати фаъолияти касбӣ ба сатҳи дониши касбӣ; таносуби ҳаққи меҳнат ва маҳсули эҷоди илмӣ, бадеӣ, техникаӣ ва ғ.

Озодӣ сифати ҷудонопазири инсон буда, айни замон беинтиҳо буда наметавонад, вагарна дар ҷомеа худсарӣ сар мезанад. Ҳуқуқ аз лаҳзаҳои аввали пайдоишаш чун шакли ифодаи меъёрии озодии инсон хизмат карда омадааст. Вале ин нақши ҳуқуқ дар ҷамъиятҳои гуногун дар сатҳи мухталиф зоҳир мешавад. Чунончи, дар Юнон ва Рими қадим танҳо як гурӯҳи одамон соҳиби озодӣ буда, ғуломон аз он маҳрум буданд. Дар давлатҳои асрҳои миёна сатҳи озодии инсон аз мансубияти табақавӣ ӯ вобастагӣ дошт. Дар давраи инқилобҳои буржуазӣ ғояи озодии ҳар фарди ҷомеа эълон мешавад. Дар давлати ҳуқуқбунёд озодии инсон қафолат дода мешавад. Ҳуқуқи муосир чун шакли инъикоси озодии инсон амал мекунад, аз ҷумла меъёри озодии инсонро дар иртибот бо салоҳияти ҳуқуқӣ, вазифаҳо ва уҳдадорӣҳои ҳуқуқӣ, масъулияти ҳуқуқии ӯ муқаррар мекунад.

Ҳуқуқ шакли инъикоси *ҳуқуқҳои инсон* мебошад, арзиши иҷтимоии инсон ва ҳуқуқи озодии ӯро қафолат медиҳад. Ҳуқуқҳои фитрии инсон ҳоло дар санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ ва конституцияҳои демократӣ расман эълон мешаванд, маҳаки фаъолияти ҳамаи мақомоти давлатӣ, маҳаки ҳуқуқӣ будани қонунҳо мебошанд.

Ҳуқуқ инчунин арзишҳои дигари ҳуқуқ, аз қабيلي *инсондӯстӣ, хираднокӣ, покҷидонӣ, баробарӣ, инсоф ва арзишҳои дигари ахлоқиро* инъикос мекунад. Аз ҷумла, ин арзишҳо дар санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, конституцияҳо, қонунҳо, кодексҳо эълон мешаванд.

6. Муқаррароти меъёрии ҳуқуқӣ шаклҳои расмӣ ифода доранд. Конституция, қонунҳо ва санадҳои дигари меъёрии ҳуқуқӣ, ки меъёрҳои ҳуқуқро дар бар мегиранд, инчунин одатҳои ҳуқуқӣ, шартномаҳои меъёрӣ, принципҳои ҳуқуқ, амсоли судӣ, амалияи судӣ, аз ҷумла қарорҳои судҳои конституционӣ, назарияи илмӣ-ҳуқуқӣ (асарҳои бонуфузи ҳуқуқшиносони Англия, асарҳои поягузори мазҳабҳои фикҳи исломӣ дар давлатҳои исломӣ ва ғ.), сарчашмаҳои динӣ дар давлатҳои динӣ шаклҳои ифодаи ҳуқуқи амалкунанда мебошанд. Онҳо аз ҷониби давлат расмӣ карда мешаванд. Сатҳи расмӣ гардидани шаклҳои ифодаи муқаррароти ҳуқуқӣ аз навъи давлат, идеология, таносуби дин ва давлат ва омилҳои дигар вобастагӣ дорад. Чунончи, дар ИМА, Британияи Кабир, Канада ва кишварҳои дигар амсоли судӣ нуфузи баланд дорад, дар Олмон, Италия, Франция ва давлатҳои дигар нуфузи санади меъёрии ҳуқуқӣ баланд аст, дар давлатҳои исломӣ Қуръон, суннат ва сарчашмаҳои дигари динӣ нуфузи аввалиндараҷа доранд.

Ҳуқуқ, давлат субъекти ягонаи эҷоди ҳуқуқ нест. Барои ҳамин, зимни пешбарии мафҳуми ҳуқуқ ин ҳолат бояд ба инобат гирифта шавад.

7. Ҳуқуқ муайянияти шаклӣ дорад. Шаклҳои ифодаи ҳуқуқ аз хусуси муайянияти шаклии ҳуқуқ дарак медиҳанд. Муайянияти шаклии ҳуқуқ дар он зоҳир мешавад, ки меъёрҳои ҳуқуқӣ дар шакли қоидаҳои аниқ амал ифода мешаванд, сохти дохилии

худо доранд, аз ҷумла аз гипотеза, диспозитсия, санксия иборатанд. Муайянияти шакли инчунин дар он зоҳир мешавад, ки меъёрҳои ҳуқуқ ва муқаррароти дигари ҳуқуқ дар шакли қонун, санадҳои дигари меъёрии ҳуқуқӣ, одатҳои ҳуқуқӣ, амсоли судӣ, шартномаи меъёрӣ ва ғ. ифода мегарданд.

8. Ҳуқуқ кафолатҳои давлатӣ дорад. Тафовути ҳуқуқ аз ахлоқ, одатҳо ва меъёрҳои дигари иҷтимоӣ дар он аст, ки аз тарафи давлат бо истифода аз воситаҳои муайяни ҳуқуқӣ, аз қабилҳои ҷораҳои ҳавасмандгардонӣ, ҳифзи ҳуқуқӣ, ҳуқуқбарқароркунӣ, ҷавобгарии ҳуқуқӣ ва диг. таъмин мешавад. Давлат шаклҳои расмӣ ифодаи ҳуқуқ, аз қабилҳои конституция, қонун, шартномаи байналмилалӣ, созишномаи коллективӣ, амсоли судӣ ва дигарро муқаррар мекунад, меъёрҳои ҳуқуқиро дар шакли санадҳои қонунгузорӣ эҷод мекунад, ҳуқуқу озодиҳои инсонро эътироф мекунад, одатҳои ҳуқуқиро иҷозат медиҳад. Давлат амали ҳуқуқро таъмин мекунад, ба иҷрои функсияҳои ҳуқуқ мусоидат мекунад [2, с. 459-469].

Давлат дар роҳандозии ҳадафҳои асосии ҳуқуқ дар баҳши таъмини муташаққилӣ, устуворӣ, тартиботи ҷомеа манфиатдор аст. Аз ин хотир, давлат амали ҳуқуқро таъмин мекунад, барои иҷро ва риояи қонунҳо ва санадҳои дигари меъёрии ҳуқуқӣ тадбирҳои зерин меандешад:

- амалӣ гаштани санадҳои қонунгузориро тавассути ҳуқуқҳои субъективӣ ва уҳдадорӣҳои ҳуқуқӣ таъмин мекунад;

- бо мақсади татбиқи самараноки ҳуқуқ аз ҷораҳои ҳавасмандгардонӣ, тарбиявӣ, таҳсилотӣ, ташвиқотӣ, ташкилӣ, иттилоотӣ истифода мебарад;

- яқоя бо эътирофи ҳуқуқу озодиҳо, ҳамчунин вазифаҳо ва масъулияти одамон ва ташкилотҳои онҳоро муқаррар мекунад;

- бо мақсади пешгирии ҳуқуқвайронкунӣ ва ҳолатҳои дигари ҳалалдор гаштани ҳуқуқу озодиҳои инсон ҷораҳои ҳифзи ҳуқуқӣ, аз қабилҳои ҷораҳои пешгирсозии ҳуқуқвайронкунӣ, ҷораҳои ҳуқуқбарқароркунӣ ва дигарро пешбинӣ мекунад;

- нисбат ба шахсоне, ки аз риоя ва иҷрои муқаррароти меъёрӣ саркашӣ мекунанд, ҷораҳои ҷавобгарии ҳуқуқиро татбиқ мекунад, аз ҷумла озодии ҷунин шахсонро маҳдуд мекунад, аз озодин маҳрум мекунад ва ғ.

Дар давлати ҳуқуқбунёди иҷтимоӣ кафолати давлатии ҳуқуқ дар ҷорҷӯбаи конституция ва қонун, бо дарназардошти арзиши иҷтимоии инсон ва ҳуқуқу озодиҳояш, зимни истифода аз ҷораҳои ҳуқуқӣ, баҳри таъмини ҳуқуқии озодии инсон, пурра амалӣ гаштани ҳуқуқҳои инсон роҳандозӣ мешавад. Дар ҷомеаи граждании озод ва демократӣ бо мақсади таъмини ҳуқуқ давлат аз ҷораҳои ҳавасмандгардонии моддӣ ва маънавӣ, тарбиявӣ, таҳсилотӣ, ташкилӣ, техникӣ, моддӣ, молиявӣ, иттилоотӣ васеъ истифода мебарад. Ин ҷораҳо баҳри рушди соҳибкорӣ ва шаклҳои дигари фаъолияти озоди иқтисодӣ, илмӣ, техникӣ, фарҳангӣ, инчунин фаъолияти озоди ҳизбҳои сиёсӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятии шаҳрвандон амалӣ карда мешаванд [3, с. 134-136].

Нақши муҳимро дар таъмини ҳуқуқ ҷораҳои тарбиявӣ ва таҳсилотӣ иҷро менамоянд. Тарбия ва таҳсилоти ҳуқуқӣ шартҳои муҳими афзоиши сатҳи шуури ҳуқуқӣ ва фарҳанги ҳуқуқӣ мебошад. Сатҳи баланди шуур ва фарҳанги ҳуқуқӣ – заминаи риоя ва иҷрои конституция ва қонунҳо, эътироми ҳуқуқу озодиҳои инсон, нишонаи давлати ҳуқуқбунёд маҳсуб мешавад.

Ҳамзамон, тарбия ва таҳсилоти ҳуқуқӣ яқоя бо ҷораҳои тарбиявии ахлоқӣ, меҳнатӣ, педагогӣ, сиёсӣ, миллӣ ва дигари иҷтимоӣ роҳандозӣ мегардад. Дар давлати ҳуқуқбунёди демократӣ низоми ягонаи тарбия ва таҳсилот ҷорӣ карда мешавад [4, с. 78].

Кафолати давлатии ҳуқуқ заминаи муҳимми амали ҳуқуқ дар ҷомеа мебошад. Ҳамзамон, шахсони алоҳида ё гурӯҳҳои ҷудогонаи одамон мекушанд арзишҳои ҳуқуқӣ, аз қабилҳои озодин, адолат, ҳуқуқҳои инсон ва дигарро поймол намоянд, ба амнияти шаҳрвандон, ҷомеа ва давлат зарар расонанд, ҳаёти осудаҳолонани одамонро

халалдор созанд. Дар ҷомеаи муосир терроризми байналхалқӣ, ҷинояткориҳои транснационалӣ, гардиши ғайриқонунии маводи мухаддир ба амнияти одамон, ҷомеа ва давлат таҳдиди ҷиддӣ доранд. Барои ҳамин, давлат ҳамеша мекушад амали ҳуқуқро бо истифода аз ҷораҳои муайяни ҳифзи ҳуқуқӣ таъмин намояд.

Дар давлати ҳуқуқбунёди демократӣ ҷораҳои ҳифзи ҳуқуқӣ, ҳавасмандгардонӣ, тарбиявӣ, таҳсилотӣ, идеологӣ, молиявӣ, моддӣ, ташкилӣ, иттилоотӣ яқоя, бо дарназардошти талаботи воқеии ҷомеа, дар доираи қонун ва бо мақсади таъмини ҳуқуқу озодиҳои инсон истифода мешаванд.

АДАБИЁТ

1. Сотиволдиев Р.Ш. Проблемаҳои назарияи давлат ва ҳуқуқ / Р.Ш. Сотиволдиев. – Ҷ. 2. - Душанбе, 2010. – С. 234-235.
2. Сотиволдиев Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳуқуқ / Р.Ш. Сотиволдиев. – Душанбе, 2018. – С. 456-458.
3. Малько А.В. Теория государства и права / А.В. Малько. – М., 2021. – С. 134-136.
4. Алексеев С.С. Теория права / С.С. Алексеев. – М., 1996. – С. 78.

ГУНОГУНИИ НАЗАРИЯҲОИ ҲУҚУҚ ВА САБАБҲОИ ОН

Дар мақолаи мазкур муаллиф гуногунии назарияҳои ҳуқуқ ва сабабҳои онро бо истифода аз адабиёти ҳуқуқӣ ва қонунгузориҳои амалкунанда мавриди таҳлил қарор додааст. Муайян кардани назарияҳои ҳуқуқ ва сабабҳои пайдоиши он дар илми ҳуқуқшиносӣ масъалаи марказӣ маҳсуб ёфта, таҳлили он аз нуқтаи назари илмӣ мубрам маҳсуб меёбад. Мақолаи мазкур ҷиҳати танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ тавассути пайдоиши назарияҳои гуногуни ҳуқуқ метавонад саҳми ҳурро гузорад.

КАЛИДВОЖАҲО: гуногунӣ, назарияи ҳуқуқ, сабабҳои таснифбандии назарияи ҳуқуқ, адабиёти ҳуқуқӣ, қонунгузорӣ, муносибатҳои ҷамъиятӣ, назарияи давлат.

РАЗНООБРАЗИЕ ПРАВОВЫХ ТЕОРИЙ И ЕГО ПРИЧИНЫ

В данной статье автор анализирует многообразие правовых теорий и причины их возникновения, используя юридическую литературу и действующее законодательство. Определение правовых теорий и причин их возникновения является центральной проблемой юридической науки, и ее анализ актуален с научной точки зрения. Данная статья может способствовать регулированию общественных отношений посредством возникновения различных правовых теорий.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: разнообразие, теория права, причины классификации юридической теории, юридическая литература, законодательство, связи с общественностью, теория государства.

DIVERSITY OF LEGAL THEORIES AND ITS REASONS

In this article, the author analyzes the diversity of legal theories and the reasons for their emergence, using legal literature and current legislation. The definition of legal theories and the reasons for their emergence is the central problem of legal science, and its analysis is relevant from a scientific point of view. This article can contribute to the regulation of social relations through the emergence of various legal theories.

KEYWORDS: diversity, legal theory, reasons for the classification of legal theory, legal literature, legislation, public relations, theory of the state.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Асадуллозода Шухрат* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси 2-юми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **[+992] 777-111-277**. E-mail: **sh.asadulloev@mail.ru**.

Сведения об авторе: *Асадуллозода Шухрат* - Таджикский национальный университет, магистр 2 курса юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. Телефон: **[+992] 777-111-277**. E-mail: **sh.asadulloev@mail.ru**.

Information about the author: *Asadullozoda Shuhrat* - Tajik National University, second-year master's student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan Dushanbe, Rudaki Ave, 17. Phone: **[+992] 777-111-277**. E-mail: **sh.asadulloev@mail.ru**.

ОМУЗИШ ВА АҲАММИЯТИ “ПАДИДАИ ПРЕЗИДЕНТӢ” ДАР ИЛМИ ҲУҚУҚШИНОСИИ МУОСИР

Абдурахмонзода Ш.А.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Давлатҳои имрӯзаи ҷомеаи ҷаҳонӣ ноил шудан ба демократияи воқеиро мақсаду мароми хеш қарор додаанд. Идеи ҷомеаи ҳуқуқбунёд ва демократияи воқеиро ҳатто мутафаккирони Юнони Қадим ва Рими Қадим ба монанди Афлотун, Ситсерон пешбинӣ карда буданд. Яке аз институти (падидаи) ҳуқуқии даврони муосир ва маҳсули ҷомеаи демократи ин “падидаи президентӣ” мебошад. Аз асри XIII-и мелодӣ сар карда то ин дам ин мафҳум истифода бурда мешавад. Барои пурра ва ҳамагӣ ба танзим даровардани муносибатҳо, ки вобаста ба ҳамин падида ба вучуд меоянд бояд заминаи ҳуқуқи ба вучуд оварда шавад. Аввалин заминаи ҳуқуқӣ (санади меъёри-ҳуқуқӣ), ки ин мафҳумро дар худ мустақкам намуд ин Конституцияи ИМА дар соли 1787 мебошад.

Пеш аз он, ки сухан дар бораи Президент равад, бояд мазмуни калимаи президентро фаҳмид. Калимаи “президент” (аз латини- Praesidens) маънои “дар сафи пеш истода”, “роҳбар” ва “пешво”-ро дорад. Аслан президент дар давлатҳои шакли идоракуниашон ҷумҳуриявӣ ба муҳлати муайян интиҳоб карда мешаванд.

Бо эҳтимоли зиёд гуфтан зарур аст, ки дар давлатҳои қадим президент шахсоне мебуданд, ки ҷамъомаду маҷлисҳоро роҳбарӣ мекард, аммо ҳамагӣ ифодакунандаи сарвари давлат мафҳуми президент то асри XII-и мелодӣ истифода бурда намешуд. Аввалин бор мафҳуми президент ҳамагӣ ифодакунандаи сарвари давлат дар Конституцияи ИМА соли 1787 пешбинӣ шуд.

“Падидаи президентӣ” яке аз проблемаҳои актуалӣ дар ҳуқуқи муосир ба шумор меравад. Чунки президент ҳамагӣ институти давлатӣ мақоми махсусро дар миёни институтҳои давлатӣ ишғол мекунад. Дар ҳуқуқи конституционӣ мафҳуми сардори давлат ба таври абстрактӣ муайян шудааст. Дар аксар конституцияҳои мамлакатҳои хориҷӣ умуман ин мафҳум истифода намешавад. Дар умум агар назар кунем президент инъикоскунандаи давлат, намоёндаи олий дар дохил ва хориҷӣ кишвар мебошад. “Падидаи президентӣ” унсуре асосӣ ва ҷудонашавандаи низоми сиёсӣ дар зиёда аз 150 давлати рӯи дунё мебошад. Дар илми ҳуқуқи муосир ин падида аз ҷониби бисёр ҳуқуқшиносон мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Ин падидаи ҳуқуқӣ дар бисёр давлатҳои Аврупо, Осиё, Африқо, Амрикои Шимолӣ ва Ҷанубӣ вучуд дорад. Дар баробари худ дар конституцияи ин давлатҳо вазъи ҳуқуқии президент ба таври ғуногун муайян карда шудааст. Барои ҳамин дар ин падидаи ҳуқуқӣ хусусиятҳои ба худ хоси президент дар ҳуқуқи муосир бо фарқиҳои худ омӯхта мешавад.

Мақоми пайдоиши таърихӣ падидаи президентӣ Иёлоти Муттаҳидаи Амрико мебошад, ки дар он президент дар як вақт ҳам сарвари давлат ва ҳам сардори ҳукумат аст. Аз Иёлоти Муттаҳида институти президентӣ ба кишварҳои Амрикои Латинӣ паҳн шуд ва дар байни кишварҳои аврупоӣ- Фаронса ва Швейтсария паҳн гашт. Ин давлатҳо аввалин шуда дар як вақт дар соли 1848 мансаби президентро ҷорӣ карданд. Аммо ин ниҳод дар асри 20 густардатар шуд, дар давлатҳои пошхӯрии империяҳои мустамликавӣ ва ташкил ёфтани бисёр давлатҳои мустақил, ки аксарияти онҳо шакли президентии идоракуниро интиҳоб карданд.

Таърибаи хориҷӣ аз аҳаммияти махсуси институти президентӣ дар ҳаёти сиёсии давлат шаҳодат медиҳад. Баргиряҳои ҳуқуқӣ ба вай имконият медиҳанд, ки ба ҷараёнҳои ҷамъиятию сиёсии мамлакат таъсири калон расонад. Дар кишварҳои демократӣ ба ӯ вазифаи кафили пешбарӣ ва пойдории асосҳои сохти конституционӣ

гузошта шудааст. Мутобиқи мақом ва ваколатҳои махсуси Президент дар таъмини волоияти қонун ва беҳбудии ҷомеа низ ба ӯ масъулияти махсус гузошта шудааст.

Аз 183 кишваре, ки дар аввали соли 1993 узви Созмони Милали Муттаҳид буданд, беш аз 130 кишвар дар сохтори мансабҳои давлатии худ мансаби президентӣ доранд. Аз як тараф, ин рақам нақши президентро дар ҷаҳони муосир нишон медиҳад, аммо аз сӯйи дигар бояд гуфт, ки президентҳо дар кишварҳои мухталиф салоҳиятҳои гуногун доранд.

На ҳама сарвари давлатро президент меноманд. Дар баробари мафҳуми президент инчунин мафҳумҳои монарх, император ва султон мавҷуд аст. Дар фарқият аз монарх ва дигар намудҳо президент аз ҷониби халқ ба муҳлати муайян интихоб карда мешавад ва ин яке аз хусусияти демократӣ доштани ин мафҳумро ифода мекунад. Нақш ва аҳаммияти президент вобаста ба вазъи ҳуқуқиашон дар мамлакатҳои ҷаҳон гуногун мебошанд. Масалан, дар Федератсияи Россия президент ҳамчун “Сарвари давлат”, дар ИМА “Сардори ҳокимияти иҷроия”, чунки ҳокимияти иҷроия мансуб ба президент аст, ҳуқуқ дорад аз номи давлат шартномаҳои байналмилалӣ бандад дар ҳолати аз се ду ҳиссаи сенаторҳои иштирокдошта розигӣ додан, дар Конститутсияи Ҷумҳурии Фаронса мафҳуми “сардори ҳокимияти иҷроия” мавҷуд нест. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳам сарвари давлат ва ҳам ҳокимияти иҷроия мебошад.

Дар илми ҳуқуқшиносӣ мафҳумҳои “падидаи президент” ва “падидаи президентӣ” мавҷуд аст ва ин мафҳумҳо характери конститутсионӣ- ҳуқуқиро доро мебошанд. Ҳуқуқшинос Хутинаев И.Д бо таҳлили мафҳуми “падидаи иҷтимоӣ” ба хулосае меояд, ки “падидаи президентӣ” предмети омӯзиши тамоми илмҳои ҷамъиятшиносӣ буда, бо усулҳои гуногуни илмӣ зери таҳлилу баррасӣ қарор мегирад. Дар баробари ин Хутинаев аз баҳснок будани мазмуну муҳтавои ин падида миёни ҳуқуқшиносон ишора менамояд. Масалан Б.П .Елисеев “падидаи президентӣ”-ро ҳамчун падидаи ҳуқуқи-интеграционӣ, ки мақсади асосиаш ҳамохангсозии фаъолияти ҳокимияти давлатӣ аст, шарҳ медиҳад. Муаллифони дигар “падидаи президентӣ”-ро ҳамчун маҷмуи меъёрҳои ҳуқуқие, ки муносибатҳо вобаста ба ҷараёни интихоботи президент, муҳлати фаъолияти президент, тартиби озод кардан аз мансаби президент, салоҳият ва функсияҳои президентро ба танзим мебарорад шарҳ медиҳад. Т.Э.Каллагов “падидаи президентӣ”-ро маҷмуи салоҳиятҳои президент дар соҳаи идоракунии давлатӣ, ки ба меъёрҳои конститутсионӣ-ҳуқуқӣ асос ёфтааст таҳлил мекунад. “Падидаи президентӣ” -ро М.А. Краснов бо усули муқоисавӣ таҳлил намуда, шабоҳат ба монархияи мутлақ мекунад . Монархияи мутлақ, ки инъикоскунандаи “назарияи падаршохӣ” мебошад, президент низ ҳамчун падари халқ (мардум) маҳсуб меёбад. Аксари олимони ҳуқуқшинос ин идеяро ҷонибдорӣ намуданд.

Ба ақидаи мо “Падидаи президентӣ” ин мафҳуми васеъ ва падидаи ҳуқуқи-иҷтимоӣ мебошад, ки дар худ тамоми масъала вобаста ба президент, салоҳияти президент, аҳаммияти президент барои пешравии фаъолияти мақомоти давлатӣ, ҳамохангсозии ҳокимияти давлатӣ ва ба ҳамин монанд масъалаҳоро дар бар мегирад. Вобаста ба аҳамияти президент инро қайд кардан лозим аст, ки пешравии фаъолияти мақомоти давлатӣ, таъмини сулҳу амният, адолат ва пешраавии иқтисоду иҷтимоиёти давлат аз шакли фаъолияти президент сарчашма мегирад. “Падидаи президентӣ” имрӯз зери таҳлили бисёр олимони соҳаи ҳуқуқ қарор гирифтааст ва бо усулҳои гуногуни илми олимони фикру мулоҳизаҳои худро баён мекунанд. Дар замони муосир қисми зиёди (тақрибан зиёда аз 130-140) давлатҳои ҷаҳон шакли идоракунии президентиро ихтиёр намуданд. Вобаста ба президент дар аксар давлатҳои шакли идоракуниашон ҷумҳуриявии президентӣ дар Конститутсия боби алоҳида бахшида шудааст ва ин меъёрҳо вазъи ҳуқуқи президентро муайян мекунанд. Президент функсияҳои идоракунии худро дар мувофиқа ба вазъи ҳуқуқиаш амалӣ менамояд.

И.Д. Хутинаев байни мафҳумҳои “падидаи президентӣ” ва “вазъи ҳукукии президент” фарқият гузошта, қайд мекунад, ки “падидаи президентӣ” аввалиндараҷа мебошад ва дорои мазмунӣ васеътар аст нисбат ба мафҳуми “вазъи ҳукукии президент”. Яъне “падидаи президентӣ” дар худ меъёрҳои дорад, ки вазъи ҳукукии президентро муайян менамояд ва дар ин меъёрҳо салоҳиятҳои президент, уҳдадорӣҳои президент ҳамчун сарвари давлат, санадҳои президент ва дигар масъалаҳои марбут ба президент дарҷ гардидаанд.

Баъзе аз олимони ҳуқуқшинос мафҳуми “ҳокимияти президентӣ”-ро (инро набояд ҳамчун шоҳаи алоҳидаи ҳаокимит фаҳмид) ҷудо мекунанд. Қайд менамоянд, ки ин ҳокимиятро президент танҳо не, балки ба воситаи мақомоти гуногун иҷро мекунад. Масъалаи номгузорӣ ба ин гуна мақомоти хеле баҳснок мебошад. Баъзе аз олимони “механизмҳои ҳокимияти президентӣ”, баъзе “дастгоҳи иҷроияи президент” номгузорӣ кардаанд. С.А. Авакян иброз меорад, ки маҷмуи мақомоти давлатӣ, муассисаҳо ва шахсони мансабдор, ки ба амалишавии салоҳиятҳои президент мусоидат мекунанд “гурӯҳи президентӣ” номида мешавад. Ин мақомоти салоҳияту ваколати худро доро мебошанд, санадҳои меъёрӣ - ҳуқуқӣ ба худ хос доранд, аммо мақсади ниҳонӣ фаъолиятшон барои таъмини иҷрои салоҳиятҳои президент равона карда шудааст.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ин мақомот “Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон” номгузорӣ карда шудааст, ки дар асоси Низомнома фаъолият мекунад.

Бо таҳлилу муқоисаи “падидаи президентӣ” ба хулоса омадем, ки президент чунин хусусиятҳоро доро мебошад:

- Президент функцияи роҳбарии давлатро амалӣ менамояд;
- Президент ин шахси мансабдори олии давлат, ки ба воситаи интиҳоботи бевосита ё бавосита ба мансаб меояд.
- Президент тобеи ягон мақомот ё шахси мансабдор намебошад;
- Президент уҳдадор аст, ки маҳдудиятҳои дар қонун муқарраршударо риоя намояд, талаботҳои Конститутсия ва қонунҳоро бечунучаро иҷро намояд;
- Президент намоёндаи олии халқ дар дохил ва хориҷи кишвар мебошад;
- Президент ё сардори ҳокимияти иҷроия мебошад ё дар қабули қарорҳои ҳокимияти иҷроия иштирок мекунад, тақлифҳо, пешниҳод мекунад, функцияи ҳакамиро дар низоми мақомоти давлатӣ иҷро мекунад.
- Президент шахси олии мансабдори давлатӣ мебошад, роҳбарии ҳаёти сиёсии давлатро ба роҳ меонад.

Барои пурра ва объективона таҳлил намудани нақши президент дар давлатдорӣ вазъи ҳуқуқӣ - конституционии онро зеро таҳлил қарор медиҳем.

Вазъи ҳуқуқӣ президент дар конститутсияҳои мамлакатҳои гуногуни ҷаҳон аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Фарқияти асосӣ дар муайян намудани мақоми ҳуқуқӣ президент дар низоми шоҳаҳои ҳокимияти давлатӣ мебошад. Дар баъзе аз давлатҳо (аз он ҷумла дар Федератсияи Россия, Қазоқистон) президент сардори давлат мебошад ва ба ягон шоҳаи ҳокимияти давлатӣ (қонунгузор, иҷроия ё судӣ) тааллуқ надорад. Чунин қоида, ҳамчунин, дар конститутсияи дигар давлатҳо, аз он ҷумла дар конститутсияи Италия ва Венгрия вучуд дорад. Фаъолияти худро ҳамчун сардори давлат, шахси олии мансабдор пеш мебарад, фаъолияти шоҳаҳои ҳокимияти давлатиро ҳамроҳанг месозад, дар қабули қарорҳо иштирок мекунад, ба санадҳои суди вето эълон мекунад, аммо ба ягон шоҳаи ҳокимияти давлатӣ мансубият надорад.

Дар давлатҳои дигар президент дар баробари сардори давлат будан якҷоя сардори ҳокимияти иҷроия эълон шудааст. Масалан, президенти ИМА ҳам сардори давлат ва ҳам сардори ҳокимияти иҷроия мебошад. Дар конститутсияи ИМА гуфта шудааст, ки “Ҳокимияти иҷроия ба президенти Иёлоти Муттаҳидаи Амрико супорида мешавад”. Ҳолати ҳуқуқӣ ба ҳамин монанд дар моддаи 80-и конститутсияи Мексика баён шудааст.

“Амалисозии ҳокимияти иҷроия ба уҳдаи Президенти Мексика гузошта мешавад.” Дида мешавад, ки дар конститутсияҳои зикршуда ба таври бевосита гуфта нашудааст, ки президент ҳам сардори давлат ва ҳам раиси ҳукумат мебошад, аммо дар баробари ин мансаби алоҳида ҳамчун раиси ҳукумат пешбинӣ нашудааст. Ин меъёри конститутсия ишора ба он мекунад, ки президент дар як вақт ҳам сардори давлат ва ҳам раиси ҳукумат мебошад. Бинобар ин дар ин гуна давлатҳо масъалаи муайян намудани вазъи ҳукукии президент на он қадар мушкили эҷод менамояд.

Дар конститутсияи як қатор давлатҳои имрӯза ба ғайр аз мансаби президент инчунин мансаби раиси ҳукумат пешбинӣ шудааст ва масъалаи муайян ва ҷудо намудани вазъи ҳукукии президент аз раиси ҳукумат мавзӯи муҳим (актуалӣ) ба шумор меравад. Масалан, дар конститутсияи Ҷумҳурии Италия зикр шудааст: “Раиси шурои вазирон сиёсати ҳукуматро роҳбари намуда, барои ғайриқонунии он масъулият ба дӯш мегирад” ва президент сардори давлат мебошад ва ваҳдати миллиро ифода мекунад”. Аз ин гуфтаҳо бармеояд, ки ҳокимияти иҷроия ба раиси ҳукумат (Раиси шурои вазирон) мансубият дорад, на ба президент. Яъне, амалисозии ҳокимияти иҷроияро бевосита раиси шурои вазирон (раиси ҳукумат) ба уҳда дорад ва салоҳияти идоракунии ҳукумат ба президент тааллуқ надорад. Дар инҳо масъалаи муайян намудани вазъи конститутсионии ҳукукии президент ҳамчун сардори давлат каме баҳснок мебошад. Масалан, президент сардори давлат эълон шудааст ва аз рӯи мақоми худ сардори давлат бояд тамоми соҳаҳои идоракунии вобаста ба салоҳияте, ки ба ӯ қонунгузорӣ додааст, амали созад. Аммо дар инҳо мансаби дигар (раиси ҳукумат) низ муқаррар шудааст, ки роҳбарии ҳукуматро қонунгузорӣ ба уҳдаи ӯ месупорад. Мисоли ба ҳамин монанд дар конститутсияи Ҷумҳурии Федеративии Олмон мебошад. Дар моддаи 59-и конститутсияи Ҷумҳурии Федеративии Олмон гуфта шудааст: “Президенти Ҷумҳурии Федеративии Олмон давлатро дар муносибатҳои байналмилалӣ намояндагӣ мекунад. Дар инҳо ба таври бевосита гуфта нашудааст, ки президент сардори давлат мебошад, ҳол он ки чунин мақомро дорост. Вазъи ҳукукии сардори ҳукумат бошад ба таври ишоравӣ зикр ёфтааст. Мувофиқ ба моддаи 62 “Ҳукумати Ҷумҳурии Федеративии Олмон аз Канслер ва вазирон иборат аст” Аз ин меъёри конститутсионӣ бармеояд, ки Канслер сардори ҳукумат мебошад, яъне ҳукумат аз вазирон ва як Канслер иборат аст ва идоракунии ҳукумат ба салоҳияти Канслер тааллуқ дорад. Президент бошад танҳо функсияи намояндагиро иҷро мекунад. Агар моҳиятан назар кунем, дар асл президент сардори давлат мебошад, аммо салоҳиятҳои идоракунии ҳукумат ба Канслер тааллуқ дорад.

Дар баъзе аз конститутсияҳо ин масъала ба таври мушаххас ҳалли худро наёфтааст ва масъалаи муайян намудани вазъи ҳукуки-конститутсионии президентро мураккаб сохтааст. Дар конститутсияи Финландия гуфта шудааст, ки ҳокимияти иҷроия (Ҳукумат) ба президент тааллуқ дорад, аммо дар асл сардори ҳукумат сарвазир мебошад. Дар конститутсияи Ҷумҳурии Австрия мақоми олии ҳокимияти иҷроия президент, вазирон ва котибони давлати ба шумор мераванд. Ба таври мушаххас гуфта нашудааст, ки кадом шахси мансабдор мақоми олии идоракуни нисбат ба дигар мақомотҳо ва шахсони мансабдор дорад. Аммо таҳлили салоҳиятҳои президент, ки дар моддаи 65 оварда шудааст нишон медиҳад, ки президент ба шояхон ҳокимияти давлатӣ дохил мешавад.

Дар давлатҳое, ки дар баробари мансаби президент мансаби раиси ҳукумат муқаррар шудааст дар бисёр ҳолат бархӯрд миёни салоҳияти онҳо ба вучуд меояд. Ба ҳамин монанд дар моддаи 9-и конститутсияи Франция зикр шудааст: “Ҳукумат сиёсатро муайян ва амалӣ менамояд.” “Президент шурои вазиронро роҳбарӣ мекунад.” Инчунин, мувофиқ ба моддаи 21 “Сарвазир ғайриқонунии ҳукуматро роҳбари мекунад” Дар охир ҳам президент ва ҳам сарвазир асоси ҳукукии салоҳияти роҳбарӣ ба ҳукуматро доро мебошанд ва ҳангоми амалӣ намудани салоҳияти худ ба бархӯрдҳои зиёд дучор мегарданд. Аксар ғайриқонунии онҳо ба воситаи санадҳои меъёрӣ - ҳукукии соҳавӣ танзими худро ёфтааст, аммо ҳангоми татбиқи салоҳият вобаста ба масъалаҳои марбут ба ҳукумат ба мушкилӣ дучор мешаванд.

Дар давлатҳои исломи муайян намудани вазъи ҳуқуқи президент хусусияти ба худ хосро доро мебошад. Дар Ҷумҳурии Исломии Эрон ҳокимияти олии ба президент тааллуқ надорад. Ҳокимияти оли (сарвари давлат) ба “Пешвои миллат”, ки шахси руҳонӣ ба шумор меравад ва дар низоми иерархии шахсони мансабдор мансабдори дараҷаи олии аст, тобеъ мебошад. Аз президент сар карда то тамоми шахсони мансабдори давлат тобеъ ба “Пешвои руҳонии миллат” мебошанд. Президент хангоми баровардани қарорҳо вобаста ба ҳалли масъалаҳои ҳаёти давлативу ҷамъиятӣ аввал бо “Пешвои миллат” мувофиқа менамояд.

Дар аксар давлатҳои Осиё ва Африқо ҳокимити давлатӣ ба таври воқеӣ на ба президент, балки ба ҳизб ё гурӯҳи сари қудрат омада мансубият дорад. Чунин хусусият хоси ИҶШС буд. Президент худ роҳбари ҳизби коммунисти буд ва ҷаъолияти худро дар асоси ҷаъолияти ҳизби коммунистӣ пеш мебард. Дар чунин давлатҳо тамоми ҷаъолияти президент барои таъмини манфиатҳо ва мақсадҳои ҳизби муайян равона карда шудааст. Хотиррасон кардан лозим аст, ки шакли идоркунии ҷумҳуриявӣ дар навбати худ ҷудо мешавад ба президентӣ ва парламентӣ. Дар ҷумҳурияҳои парламентӣ ҳукумат аз ҳисоби ҳизбҳои, ки дар парламент як ё якчанд ҷойро ишғол намудааст ташкил карда мешавад ва ҳукумат сиёсати худро аз ҳамин ҳизби ба сари қудрат омада сарчашма мегирад. Президент салоҳияташ каме маҳдуд карда мешавад, ҳуқуқи пароканда намудани парламентро надорад. Дар шакли идоракунии президентӣ ҳокимияти олии идоракуни пурра ба президент нигаронида шуда, президент ҳуқуқи пароканда намудани парламентро доро мебошад. Ҷаъолияти ҳукумат ба ягон ҳизб ё гурӯҳ мансубият надорад. Тамоми ҳизбҳои сиёсӣ дар асоси принсипи баробарӣ дар назди қонун ҷаъолият менамоянд, ба таври баробар аз қафолатҳои, ки қонун муқаррар намудааст истифода мебаранд.

АДАБИЁТ

1. Энциклопедияи бузурги шуравӣ. – Маскав: Издательство «Советская энциклопедия», 1926. – Ҷ. 2. – С. 26.
2. Сахаров Н. А. Институт президентства в современном мире. – М.: Юридическая литература, 1994. – 126 с. – Дастрас аз: ru.m.wikipedia.org (таърихи муроҷиат: 10.06.2025).
3. Каллагов Т. Э. Конституционное право Российской Федерации. – М., 2010. – С. 27. – Дастрас аз: www.ozon.ru (таърихи муроҷиат: 10.06.2025).
4. Конституция Ҷумҳурии Франция (1958). – Дастрас аз: legalns.com (таърихи муроҷиат: 10.06.2025).
5. Становление и развитие института президентства в России. – М., 2005. – С. 26.
6. Григорян Г. М. Институт президентства в Армении: эволюция и современное состояние // Ереванский юридический вестник. – 2022. – № 2. – С. 45–58.
7. Краснов М. А. Глава государства // В кн.: Гражданское общество и правовое государство. – М., 2008. – С. 33. – Дастрас аз: ru.m.wikipedia.org (таърихи муроҷиат: 10.06.2025).
8. Каллагов Т. Э. Конституционное право РФ. – М., 2010. – С. 28.
9. Авакян С. А. Конституционное право Российской Федерации. Т. 2. – М.: Юрист, 2005. – С. 346.
10. Сахаров Н. А. Институт президентства в современном мире. – М., 1994. – С. 8.
11. Конституция Иёлотии Муттаҳидаи Амрико (1787). – Дастрас аз: hist.msu.ru (таърихи муроҷиат: 10.06.2025).
12. Конституция Ҷумҳурии Австрия (1920). – Дастрас аз: legalns.com (таърихи муроҷиат: 10.06.2025).
13. Конституция Ҷумҳурии Исломии Эрон (1979). – Дастрас аз: worldconstitution.ru (таърихи муроҷиат: 10.06.2025).

ОМУЗИШ ВА АҲАММИЯТИ “ПАДИДАИ ПРЕЗИДЕНТӢ” ДАР ИЛМИ ҲУҚУҚШИНОСИИ МУОСИР

Мақолаи мазкур ба таҳлили илмии падидаи президентӣ ҳамчун яке аз унсурҳои калидии низоми сиёсӣ ва ҳуқуқи давлат бахшида шудааст. Дар он моҳият, заминаҳои таърихӣ ҳуқуқӣ, таҳаввули институтсияи президентӣ дар сатҳи милли ва байналмилалӣ, инчунин аҳаммияти назариявӣ он дар илми ҳуқуқшиносии муосир мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Муаллиф ба хулосае меояд, ки падидаи президентӣ на танҳо воситаи идоракунии сиёсӣ, балки бозгӯи таъсиргузори принсипҳои тақсими ҳокимият, назорат ва тавозун, ҳамчунин қафолати суботи конститусионӣ мебошад.

КАЛИДВОЖАҲО: президент, институтсияи президентӣ, низоми президентӣ, ҳуқуқи конституционӣ, давлатдорӣ, тақсими ҳокимият.

ИЗУЧЕНИЕ И ЗНАЧЕНИЕ «ПРЕЗИДЕНТСКОГО ИНСТИТУТА» В СОВРЕМЕННОЙ ЮРИДИЧЕСКОЙ НАУКЕ

Данная статья посвящена научному анализу президентского института как одного из ключевых элементов современной политико-правовой системы государства. В статье рассматриваются сущность и историко-правовые основы института президентства, его эволюция на национальном и международном уровнях, а также его теоретическое значение в современной юридической науке. Автор приходит к выводу, что феномен президентства представляет собой не только форму политического управления, но и механизм реализации принципов разделения властей, сдержек и противовесов, а также гарант стабильности конституционного порядка.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: президент, институт президентства, президентская система, конституционное право, государственное управление, разделение властей.

THE STUDY AND SIGNIFICANCE OF THE “PRESIDENTIAL PHENOMENON” IN MODERN LEGAL SCIENCE

This article presents a legal-scientific analysis of the phenomenon of presidency as a core institution in the modern political and legal system of the state. It explores the concept, historical and legal foundations, evolution of the presidency at both national and international levels, and its theoretical significance in modern legal scholarship. The author concludes that the presidential phenomenon is not only a form of political governance but also a mechanism for implementing the principles of separation of powers, checks and balances, and a guarantee of constitutional stability.

KEYWORDS: president, presidency institution, presidential system, constitutional law, governance, separation of powers.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Абдурахмонзода Шамил Абдурахмон* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси 2 – юми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **989010141**.

Сведения об авторе: *Абдурахмонзода Шамил Абдурахмон* – Таджикский национальный университет, магистр второго курса юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **989010141**.

Information about the author: *Abdurahmonzoda Shamil Abdurahmon* – Tajik National University, second-year master's student of Faculty of Law. **Address** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **989010141**.

НИЗОЪҲОИ ҲАРБӢ ДАР ҲУҚУҚИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ИНСОНДӢСТӢ

Азизов Н.Ф.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Мувофиқи қоидаҳои Конвенсияҳои Женева аз соли 1949 низоъҳои ҳарбии байналмилалӣ гуфта, чунин низоъҳоеро меноманд, ки як субъекти ҳуқуқи байналмилалӣ ба тарафи дигари субъект муқобилият нишон медиҳад. Ҳамин тариқ, тарафҳо дар низоъҳои ҳарбии байналмилалӣ давлатҳо, миллат ва халқиятҳое, ки барои истиклолияти худ мубориза мебаранд, ташкилотҳои байналмилалӣ, ки чораҳои гурӯҳии ҳарбиро марбут ба нигоҳдории сулҳ ва тартиботи ҳуқуқии байналмилалӣ амалӣ мегардонанд, шуда метавонанд.

Чун қоида низоъҳои ҳарбии байналмилалӣ бо ду хусусият тавсиф мешавад. Хусусияти «байналмилалӣ» - и он муносибати байни субъектҳои ҳуқуқи байналмилалӣро муайян карда, мавҷуд будани ҳуқуқ ва уҳдадорихои онҳоро дар назар дорад. Хусусияти «ҳарбӣ»-ро бошад, бо истифодабарии яроқ тавсиф додан мумкин аст. Барои ҳамин, вақте ки яроқ истифода бурда нашавад, мо низоъро «ҳарбӣ» номида наметавонем.

Мувофиқи моддаи 1 Протоколи иловагии I низоъҳои ҳарбии байналмилалӣ он низоъҳоеро меноманд, ки дар он халқҳо муборизаро бар зидди ҳукмронии мустамликавӣ ва истилои хориҷӣ, инчунин бар зидди тартиботи наҷодпарастона дар баамалбарории ҳуқуқҳои худ барои худмуайянкунӣ мебаранд.

Иҷлосияи Ассамблеяи Генералии СММ резолютсияи 3103 (XXVIII)-ро қабул намуда, чунин муқаррар мекунад, ки низоъҳои ҳарбӣ, ки бо муборизаи халқҳо бар муқобили ҳукмронии мустамликавӣ ва хориҷӣ ва тартиботи наҷодпарастона алоқамандӣ доранд, чун низоъҳои ҳарбии байналмилалӣ эътироф карда шавад.

Аз эътироф намудани ҷангҳои милли-озодихоҳӣ чун низоъҳои ҳарбии байналмилалӣ бармеояд, ки нисбати онҳо бояд меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ инсондӯстӣ паҳн шавад.

Чун қоида, низоъҳои ҳарбии хусусияти ғайрибайналмилалӣдоштаро ҷангҳои шаҳрвандӣ меноманд. Фарқи ҷангҳои шаҳрвандӣ аз дигар ҷангҳо дар он аст, ки ҷанги шаҳрвандӣ бо номуайянии ҳайати ҷангкунандагон, инчунин, бо мушкилии гузоштани фарқият байни «комбатантҳо» ва «ғайрикомбатантҳо» ва ғайра тавсиф дода мешавад.

Меъёрҳои асосии умумиэътирофшуда марбут ба низоъҳои ҳарбии хусусияти ғайрибайналмилалӣдошта дар моддаи 3 ҳамаи конвенсияҳои Женева аз соли 1949 дарҷ шудааст. Инчунин, ба низоъҳои мазкур Протоколи иловагии II аз соли 1977 бахшида шудааст.

Мувофиқи моддаи 1 Протоколи иловагии II «Низоъҳои ҳарбин хусусияти ғайрибайналмилалӣдошта – ин ҳамаи он низоъҳои ҳарбӣ, ки дар зери амали моддаи 1 Протоколи иловагии I қарор надошта, дар қаламрави як давлат байни қувваи мусаллаҳи он ва дигар гурӯҳҳои мусаллаҳи муташаккилона рух дода, таҳти ҷавобгарии фармондеҳон қарор гирифта, чунин назоратро аз болои қисми ҳудуди он мебаранд, ки ба онҳо имкон медиҳад, ки амалиёти ҳарбии бефосила ва муттафиқонаро ба амал бароварда, қоидаҳои Протоколи иловагии II-ро татбиқ намоянд».

Низоъҳои ҳарбии хусусияти ғайрибайналмилалӣдошта дорои чунин хусусиятҳоянд:

- Истифода бурдани яроқ ва дар низоъ иштирок намудани қувваҳои мусаллаҳ, аз ҷумла, қисмҳои полис;

- Хусусияти коллективӣ доштани амалиёт. Амалиётҳое, ки ба худ ҳолатҳои шиддатнокии дохилӣ ва бетартибҳои дохилӣро меоранд, ҳамчун низоъҳои ҳарбии

хусусияти ғайрибайналмилалидошта ба ҳисоб рафта наметавонанд;

- Дарачаи муайяни ташкилотчигӣ доштани шуришгарон ва мавҷуд будани мақомоте, ки ба кирдорҳои онҳо ҷавобгарӣ мебаранд;

- Бефосила ва давомнок будани низоъ;

- Аз тарафи шуришгарон ба амал баровардани назорат аз болои қисми қаламрави давлат.

Чун қоида, тарафҳо дар чунин низоъҳо давлат ва шуришгарон ба шумор мераванд. Оре, шуришгарон дар ҳолатҳои зерин «тарафи ҷангкунанда» метавонанд ҳисобида шаванд:

1. Онҳо ташкилоти худро дошта бошанд;

2. Аз болои худ мақомоте дошта бошанд, ки ба рафтори онҳо ҷавобгарӣ барад;

3. Ҳокимияти худро ба қисми қаламрави давлат барқарор кунанд;

4. Дар доираи амалиётҳои худ қонун ва одатҳои ҷангиро риоя кунанд.

Бояд тазаккур дод, ки шуришгаронро эътироф намудани «тарафи ҷангкунанда» нисбати онҳо истифодабарии қонунгузории миллии ҷиноиро оид ба ҷавобгарӣ марбут ба бетартибҳои оммавӣ ва ғайра истисно мекунад.

Ба низоъҳои ҳарбии хусусияти ғайрибайналмилалидошта ҳамаи ҷангхон шахрвандӣ ва низоъҳои дохилиро, ки аз кушиши табaddулоти давлатӣ ва ғайра ба вучуд меояд, шомил кардан мумкин аст.

Чунин низоъҳо аз низоъҳои ҳарбии байналмилалӣ пеш аз ҳама бо он фарқ мекунад, ки дар низоъҳои ҳарбии байналмилалӣ ҳардуи тарафҳо субъектҳои ҳуқуқи байналмилалӣ ба шумор мераванд.

Давлатҳо набояд, ки ба низоъҳои дохилии дигар давлат даҳолат кунанд. Оре, дар амалия ҷорабиниҳои муайяни ҳарбӣ ба амал бароварда мешаванд, ки номи «интервенсияи (мудохилаи) инсондӯстона»-ро гирифтааст (мисоли ин шуда метавонад, мудохилаҳо дар низоъҳои Сомали ва Руанда).

Иштирокчиёни низоъҳои ҳарбӣ.

Ҳангоми низоъҳои ҳарбӣ аҳолие, ки дар қаламрави давлатҳо иқомат доранд, ба ду қисм ҷудо мешаванд: шахсоне, ки ба қувваҳои мусаллаҳ шомиланд (партизанҳо, қувваҳои мусаллаҳ ва ғайра) ва шахсоне, ки ба қувваҳои мусаллаҳ шомил нестанд (аҳолии осоишта). Дар навбати худ ҳуқуқи байналмилалӣ ду категорияи шахсонро, ки ба қувваҳои мусаллаҳи тарафҳои ҷангкунанда шомиланд, эътироф мекунад: комбатантҳо ва ғайрикомбатантҳо.

Дар ҳуқуқи байналмилалии инсондӯстӣ комбатант гуфта, шахсонро меноманд, ки ба ҳайати қувваҳои мусаллаҳи тарафҳои ҷангкунанда шомил буда, бевосита ҳуқуқи дар амалиётҳои ҳарбӣ иштирок карданро доранд.

Ғайрикомбатантҳо шахсоне мебошанд, ки ба ҳайати қувваҳои мусаллаҳ шомил буда, бевосита дар амалиётҳои ҳарбӣ ширкат намебарзанд. Инҳо – рӯзноманигорони ҳарбӣ, ҳуқуқшиносон, руҳониён ва ғайраҳо мебошанд. Бояд тазаккур дод, ки ғайрикомбатантҳо метавонанд, ки барои худмудофия бо худ яроқ дошта бошанд ва дар ҳолати иштирок дар амалиёти ҳарбӣ статуси комбатантро мегиранд.

Ба комбатантҳо ҳуқуқи истифода бурдани яроқ дода шудааст. Дар навбати худ ба муқобили худӣ комбатантҳо ҳар гуна зуровариҳои ҳарбию истифода бурдан мумкин аст. Ҳангоми ба тарафи муқобил афтодан, онҳо статуси асири ҳарбию мегиранд. Инчунин дар ҳолати маҷруҳ шудан, ба асирӣ афтодан ва ғайраҳо комбатант наметавонад, ки объекти бевоситаи амалиётҳои ҳарбӣ бошад.

Дар асоси конвенсияҳои Женева аз соли 1949 ба қатори комбатантҳо инчунин инҳо дохил шуда метавонанд:

- Ҳайати шахсии қувваҳои мусаллаҳи доимӣ;

- Лашкар, отрядҳои ихтиёрии ҳам ба ҳайати қувваҳои мусаллаҳи доимӣ шомилбуда ва ҳам ба чунин ҳайат шомилнабуда;

- Ҳайати шахсии ҳаракатҳои муқобилгарона ва қисмҳои партизанӣ;

- Шахсоне, ки ба қувваҳои мусаллаҳ кумак мерасонанд, вале дар амалиётҳои ҳарбӣ ширкат намебаранд;

- Аъзоёни киштиҳои тичоратӣ ва ҳавопаймоҳои осоишта, ки ба комбатантҳо кумак мерасонанд;

- Аҳолие, ки ҳангоми наздикшавии душман яроқ ба даст мегиранд, агар ки онҳо рӯири яроқро қор фармоянд ва қонун ва одатҳои ҷангири риоя кунанд.

Партизанҳо ва шахсони дар ҳайати ҳаракатҳои миллӣ-озодихоӣ буда дар мавридҳои зерин комбатант ба ҳисоб мераванд, агар онҳо:

1. Ба ягон отрядҳои ташкилии ҳарбӣ, ки аз болои онҳо шахси ҷавобгар дошта бошанд, шомил бошанд;

2. Нишонаҳои фарқкунанда дошта бошанд; ба таври рӯири яроқ ба даст гиранд ва қонуну одатҳои ҷангири риоя кунанд.

Ҳангоми риоя намудани чунин шартҳои дар боло зикршуда аъзоёни отрядҳои партизанӣ дар ҳолати ба асирӣ афтодан комбатант эътироф мешаванд.

Яке аз иштирокчиёни низоъҳои ҳарбӣ ин – зарҳарид ба шумор меравад. Бо мурури замон масъала оиди ҳолати байналмилалӣ-ҳуқуқии чунин иштирокчиёни низои ҳарбӣ тезтунд шудан гирифтааст.

Мафҳуми зарҳарид дар моддаи 47 Протоколи иловагии I оварда шудааст. Дар зери он шахсе фаҳмида мешавад, ки: а) махсусан барои дар низои ҳарбӣ ҷангидан ҷалб карда мешавад; б) ба таври ҳақиқӣ дар низои ҳарбӣ иштироки бевосита мекунад; в) дар низоъ танҳо барои он ширкат меварзад, ки аз тарафи ҷангкунанда маблағҳои муайян гирад ва ҷангро танҳо ба манфиати худ мебарад; г) шаҳрванди тарафҳои ҷангкунанда ба ҳисоб намеравад ва ғайраҳо.

Бояд таъakkур дод, ки дар резолюсияҳои Шурои амниятӣ СММ тули якҷанд маротиба нисбати давлатҳо талабот оиди дар қаламрави худ роҳ надодан, ҷалб кардан, омӯзиш, таъмин кардани зарҳаридон гузошта шуда буд. Эълония оид ба принсипҳои ҳуқуқи байналмилалӣ аз соли 1970 Ассамблеяи Генералии СММ ҳар як давлатро уҳдадор кард, ки «аз ташкил кардан ё ин ки ҳавасманд кардани чунин гурӯҳҳои ташкилӣ, аз ҷумла зарҳаридон, барои ба қаламрави дигар давлат зада даромадан даст кашанд». Оре, ба ин гуна манъкуниҳо нигоҳ накарда, имрӯзҳо ҷомеаи ҷаҳонӣ шохиди дар қаламрави бархе аз давлатҳо роҳ додан, таъмин кардан, омӯзонидани зарҳаридон гаштааст (мисоли ин шуда метавонад, ҷангҳои дохилии Русия ва Чеченистон (дар қаламрави Чеченистон), ҷанги дурударози Афғонистон ва ғайраҳо).

Аз зарҳаридон бояд афсарони фидоиро (волонтёр) фарқ кард. Афсарони фидоӣ – инҳо шаҳрвандони хориҷа мебошанд, ки бо таъқиботи сиёсӣ ва ғайра (на аз ҳолатҳои моддӣ) ба сафи қувваҳои мусаллаҳи яке аз тарафҳои ҷангкунанда дохил шуда, ҳайати шахсии қувваҳои мусаллаҳи онҳо ба ҳисоб мераванд. Дар фарқият аз зарҳаридон иштироки афсарони фидоӣ ҳақиқат ба ҳисоб меравад.

Иштирокчиёни дигари низоъҳои ҳарбӣ разведкачиён ба ҳисоб мераванд. Разведкачӣ шахсе мебошад, ки ба ҳайати қувваҳои мусаллаҳи тарафҳои ҷангкунанда шомил буда, либосҳои ҳарбӣ дар бар карда ва ба қаламрави тарафи муқобил бо мақсади ҷамъ намудани маводҳои лозима барои фармондеҳҳои худ ворид мешавад. Ҳангоми ба асирӣ афтодан разведкачиён аз статуси асирони ҳарбӣ истифода мебаранд. Аз разведкачиён мо бояд ҷосусро (лазутчиён) фарқ кунем. Ҷосус шахсе мебошад, ки ба тариқи махфӣ ё ҳиллаю найранг амал карда, дар ноҳияи амалиётҳои

ҳарбӣ мавод чамъ мекунад. Ба ин категорияи шахсон режими асири ҳарбӣ паҳн намешавад.

Метод ва воситаҳои бурдани амалиётҳои ҳарбӣ.

Ба танзим даровардани восита ва методҳои бурдани амалиётҳои ҳарбӣ бо мақсади маҳдуд кардани зарари расонидашуда – яке аз вазифаҳои асосии ҳукуки байналмилалӣ инсондӯстӣ ба шумор меравад. Бояд қайд намуд, ки ин қисми ҳукуки байналмилалӣ инсондӯстиро «ҳукуки Гаага» меноманд. Принципҳои ва меъёрҳои асосии ин қисмати ҳукуки байналмилалӣ инсондӯстӣ дар конвенсияҳои Гаага аз соли 1899 ва 1907 инъикос ёфтааст. Инчунин, баъзе аз қоидаҳои дар Декларатсияи Санкт-Петербург аз соли 1868 дарҷ шудааст.

Дар зери мафҳуми методҳои бурдани амалиёти ҳарбӣ – тарзҳои истифодаи бурдани воситаи ҷанг фаҳмида мешавад. Дар асоси ҳукуки байналмилалӣ чунин намудҳои методҳои бурдани ҷанг манъ карда шудааст:

1. Хиёнаткорӣ;
2. Ҳиллаву найранги ҳарбӣ.

Мувофиқи зербанди 1 моддаи 37 Протоколи иловагии I дар зери мафҳуми хиёнаткорӣ «амалиётҳоеро фаҳмидан мумкин аст, ки ба он равона шудаанд, ки як тараф тарафи муқобилро ба боварӣ водор намуда, онро маҷбур месозад, ки бовар кунад то онҳо ҳуқуқ ба ҳимоя доранд ё ин ки чунин ҳимояро дар асоси меъёрҳои ҳукуки байналмилалӣ инсондӯстӣ бо мақсади фиреб, чунин боварӣ пешниҳод мекунад».

Протоколи иловагии I чунин қоидаҳои умумиро марбут ба хиёнаткорӣ дар худ дарҷ мекунад: «Тарафи муқобилро куштан, маҷруҳ кардан ё ба асири гирифтани он бо истифодаи бурдани хиёнаткорӣ манъ аст» (зербанди 1 моддаи 37)».

Дар фарқият аз хиёнаткорӣ ҳиллаву найранги ҳарбӣ қонунӣ ба шумор меравад. Ин намуди методи бурдани амалиёти ҳарбӣ аз хиёнаткорӣ бо он фарқ мекунад, ки дар ин ҷо ваъдаи тарафи муқобилро вайрон намекунад.

Дар вақти Ҷанги Бузурги Ватанӣ армияи Шуравӣ, мисол чунин ҳиллаву найрангро ба монанди сохтмони фурудгоҳҳои қалбаки истифода мебард.

Намуди дигари методи бурдани амалиётҳои ҳарбӣ ин раҳм (бахшоӣ) ба ҳисоб меравад. Протоколи иловагии I меъёрҳоеро муқаррар кард, ки ба тарафи муқобил раҳм накарданро манъ мекунад.

Дар он аз ҷумла, чунин гуфта мешавад: «Додани фармони ягон касро зинда нагузоштан, бо ин фармон тарафи муқобилро дар зери тарс мондан ё ин ки амалиётҳои ҳарбиро бо чунин асосҳо бурдан манъ аст» (моддаи 40).

Бомбаборон кардан дар байни методҳои бурдани амалиётҳои ҳарбӣ нақши муҳимро мебозад. Ин намуди методи бурдани амалиёти ҳарбӣ набояд, ки ба объектҳои шаҳрвандӣ, балки бояд танҳо ба объектҳои ҳарбӣ равона шуда бошанд ва набояд, ки хусусияти ғайриинтихобӣ дошта бошанд. Ин аз принципҳои бармеояд, ки ҳанӯз дар Декларатсияи Санкт-Петербург аз соли 1868 инъикоси худро ёфта буд, ки мақсади қонунии ҷангро ҳамчун сустшавии қувваҳои мусаллаҳи тарафи муқобил маҳдуд менамуд.

Маҳдудкунии мушаххас аз тарафи Конвенсияи Гаага аз соли 1907 муқаррар шуда буд, ки дар қисматҳои муҳталифи он бомбаборон кардани шаҳрҳои хифзнашаванда, иморатҳо ва дигар ҷойҳои аҳолинишин манъ карда шудааст. Гузашта аз ин ҳангоми бомбаборон кардан бояд ҳатман чораҳои дида шаванд, ки иморатҳои, ки бо мақсади тадқиқотҳои илмӣ, фаъолияти эҳсонкорӣ, тиббӣ истифода бурда мешаванд, агар онҳо бо мақсади ҳарбӣ истифода бурда нашаванд, аз ҳучум эмин бошанд.

Масоили бомбаборон кардан бо пайдо шудани дастгоҳҳо ва иморатҳои, ки хусусияти хавфнок доранд (стансияҳои атомӣ, корхонаҳои кимиёвӣ ва ғ.) васеъ паҳн шуда истодааст. Албатта, ҳароб кардани чунин объектҳо қурбонҳои зиёд меоранд. Мисоли ин шуда метавонад, бомбаборон кардани объектҳои хавфнок. Маълум аст, ки

давлати Исроил стансияи атомии Ироқро бомбаборон карда буд ва чунин ҳолат аз тарафи давлати Ироқ ба Эрон рух дода буд.

Ҳамагуна намудҳои бомбаборон кардан (ҳавоӣ, баҳрӣ ва ғ.) ба сифати ҷиноят дар лоиҳаи кодекси ҷиноятҳо бар муқобили сулҳ ва беҳатарии инсоният, ки аз тарафи комиссияи ҳуқуқи байналмилалӣ СММ қабул шуда буд, ворид шудааст.

Дар зери мафҳуми воситаи бурдани ҷанг яроқ ва дигар воситае фаҳмида мешавад, ки тарафҳои ҷангкунанда ҷангоми амалиётҳои ҳарбӣ барои расонидани зарар ва мағлубияти тарафи муқобил истифода мебаранд.

Дар ҳуқуқи байналмилалӣ инсондӯстӣ чунин намудҳои манъкунандаи воситаи бурдани амалиётҳои ҳарбӣ вуҷуд доранд.

Яроқи кимиёвӣ ва бактериологӣ. Яроқи кимиёвӣ ҳанӯз аз давраҳои қадимтарин ба инсоният маълум аст. Ҳанӯз римӣҳои қадим муқаррар мекарданд, ки ҷанг бояд бе яроқ бурда шавад, на он ки бо заҳр. Конвенсия оид ба қонун ва одатҳои ҷанги хушкӣ аз соли 1899 истифода бурдани заҳр ва яроқҳои заҳролудкунандаро манъ мекунад (м.23). Ин меъёр дар Конвенсияи IV Гаага аз соли 1907 мустаҳкам шудааст. Чунин яроқ (кимиёвӣ) дар шаклҳои гуногун дар амалияи ҳамаҷуза истифода бурда мешуд ва шуда истодааст. Мисол, Италия бар муқобили Ҳабашистон (солҳои 1935-1936), Ҷопон бар муқобили Манурия ва Чин (соли 1937), Ироқ дар ҷанги зидди Эрон (солҳои 1980-1988) газҳои заҳролудкунандаро истифода бурда буданд.

Яроқи бактериологӣ воситаи манъкунандаи бурдани амалиётҳои ҳарбӣ мебошад, ки таъсири он ба истифодабарии воситаҳои касалиовар ба организмҳои ҳам инсон ва олами ҳайвонот оварда мерасонад. Истифодабарии он дар ҷанг бо моддаи 23 илова ба Конвенсияи IV Гаага аз соли 1907 ва Протоколи Женева аз соли 1925 манъ карда шудааст. Маълум аст, ки яроқи бактериологӣ ҷангоми ҷанг аз тарафи Ҷопон ба Чин истифода бурда шуда буд. Трибуналҳои ҳарбӣ дар Токио ва Хабаровск ин амалиётҳоро ҳамчун ҷиноят тасниф кард.

Аҳамияти муҳимро дар таъмини истифода набурдани яроқҳои кимиёвӣ ва бактериологӣ Конвенсияи СММ аз соли 1972 оид ба манъи коркард, истеҳсол ва ҷамъи яроқи бактериологӣ ва заҳролудкунанда ва нест кардани онҳо (дар аввали соли 1997 қувваи қонунӣ пайдо намуд) доро мебошад. Инчунин, соли 1992 конфронс оиди бешлоқкунӣ конвенсияро марбут ба манъи такмилдиҳӣ, истеҳсол, ҷамъкунӣ ва истифодабарии яроқи кимиёвӣ ва оиди нест кардани он қабул кард.

Манъи истифодабарии яроқи ядрӣ – яке аз масъалаҳои муҳимми ҳуқуқи байналмилалӣ инсондӯстӣ ба шумор меравад.

Агар ба принципҳои умумии ҳуқуқи байналмилалӣ инсондӯстӣ назар афканем, мебинем, ки истифодабарии яроқи ядрӣ ба қоидаҳои меъёрҳои он манъ карда шудааст. Қоидаҳои ҳуқуқи байналмилалӣ инсондӯстӣ бо ҳулосаи машваратии Суди байналмилалӣ СММ аз соли 1996 тасдиқ шудааст, ки он ҳамзамон бояд ба талаботи ҳуқуқи байналмилалӣ инсондӯстӣ мувофиқат кунад.

Бояд тазаққур дод, ки дар ҳама ҳолатҳо яроқи ядрӣ мумкин аст, ки танҳо дар ҳолатҳои ниҳой ҷангоми худҳимояи зарурӣ, инчунин бо талаботҳои ҳуқуқи байналмилалӣ инсондӯстӣ истифода бурда шавад.

Аҳамияти муҳимро дар ҷодаи манъ кардани истифодабарии яроқи ядрӣ – Декларатсия оид ба манъи истифодабарии яроқи ядрӣ ва термоядрӣ, ки 24 ноябри соли 1961 дар иҷлосияи XXI Ассамблеяи Генералии СММ қабул шуда буд, доро мебошад. Декларатсияи мазкур қайд менамояд, ки истифодабарии яроқи ядрӣ ва термоядрӣ ба инсоният ва тамаддун зарари ниҳоят калон ва бо дараҷаи баланд нисбат ба дигар яроқҳо мерасонад.

Ғайр аз воситаи дар боло қайднамуда, ҳуқуқи байналмилалӣ инсондӯстӣ инчунин боз воситаи зерини бурдани амалиётҳои ҳарбиро манъ мекунад:

- ✓ Тирҳои тарканда;
- ✓ Минаи зидди аскарони пиёда;

✓ Аслиҳаи лазерӣ.

Чун коида, амалиётҳои ҳарбӣ ҳама вақт ба табиат зарар мерасонад, Барои ҳамин ба сифати ҳам метод ва ҳам воситаи бурдани амалиётҳои ҳарбӣ инчунин – метод ва воситаи экологии бурдани ҷангро қайд намудан зарур аст.

Ҳангоми ҷанги байни ИМА ва Ветнам, ИМА дефолиант, яъне моддаҳои кимиёвӣ, ки ба рехтани баргҳои дарахтон дар ҷангалзорҳо оварда мерасонад, истифода бурд, ки дар натиҷа ҷангалзорҳои ниҳоят калон, одамон, аз ҷумла, ҳуди афсарони америкой талаф ёфтанд. Ин буд, ки баъди ин истилоҳи «экотсид», яъне амалиёти ҷиноятӣ, ки ба табиат зарари калон мерасонад, ба вучуд омад, ки дар бархе аз кодексҳои ҷиноии давлатҳо, хусусан дар Кодекси ҷиноии Ҷумҳурии Тоҷикистон (моддаи 400) ба сифати ҷиноят таҷассум ёфтааст.

Баъди ҷанг дар ҳалиҷи Форс Ассамблеяи Генералии СММ соли 1993 резолютсияро бо номи «ҳифзи муҳити зист ҳангоми низои ҳарбӣ» қабул кард.

Гузашта аз ин, меъёри марбут ба манъи восита ва методи экологӣ, инчунин дар Протоколи иловагии I, зербанди 3 моддаи 35 оварда шудааст, ки дар он чунин қайд карда мешавад: «Метод ва воситаи бурдани амалиёти ҳарбӣ, ки мақсади ба муҳити зист расонидани зарари дарозмуддат ва калонҳаҷмро дорад, манъ карда шудааст».

АДАБИЁТ

1. Доронина Н.И. Международный конфликт / Н.И. Доронина. – М.: Междунар. отношения. 1981. – 416 с.
2. Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть / И.И. Лукашук. – М.: БЕК, 1997. – 520 с.
3. Маҷмуи ҳуҷҷатҳои байналмилалӣ ва қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба ҳуқуқи инсон (барои кормандони ҳифзи ҳуқуқ). – Душанбе: Мастер-Принт, 2006. – 400 с.
4. Международное право в документах. – М., 1982. – 448 с.
5. Осипов Г.А. Запретить и уничтожить химическое оружие. – М.: Междунар. отношения, 1987. – 392 с.
6. Права человека и вооруженные конфликты: Учебник для высших учебных заведений / Отв. ред. проф. В.А. Карташкин. – М.: Норма, 2001. – 400 с.
7. Резолюции и Решения Совета Безопасности за 1961г. – Нью-Йорк: ООН, 1965. – С.3.
8. Резолюции и Решения Совета Безопасности за 1970г. – Нью-Йорк, ООН, 1971. – С. 13.
9. Тафсир оид ба Кодекси ҷиноии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: Глобус, 2005. – 600 с.
10. Федоров В.Н. ООН и проблемы войны и мира. – М.: Междунар. отношения, 1988. – 460 с.
11. Ҳуқуқи байналхалқӣ. Муҳаррири масъул: д.и.х., профессор, ҳуқуқшиноси шоистаи Ҷумҳурии Тоҷикистон Менглиев Ш.М. Китоби дарсӣ. – Душанбе: Ирфон, 2008. – 480 с.

НИЗОӮҲОИ ҲАРБӢ ДАР ҲУҚУҚИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ИНСОНДӮСТӢ

Объекти асосии танзими ҳуқуқи байналмилалӣ инсондӯстӣ низоъҳои ҳарбӣ ба ҳисоб мераванд, ки онҳоро ба ду қисм ҷудо намудан мумкин аст: низоъҳои ҳарбии байналмилалӣ ва низоъҳои ҳарбии хусусияти ғайрибайналмилалӣ. Низоъҳои ҳарбии байналмилалӣ гуфта чунин низоъҳоеро меноманд, ки як субъекти ҳуқуқи байналмилалӣ ба тарафи дигари субъект муқобилият нишон медиҳад. Ба низоъҳои ҳарбии хусусияти ғайрибайналмилалӣ ҳамаи ҷангҳои шаҳрвандӣ ва низоъҳои дохилӣ, ки аз қўшиши табaddулотӣ давлатӣ ва ғайра ба вучуд меояд, шомил кардан мумкин аст.

КАЛИДВОЖАҲО: ҳуқуқи инсон, озодии инсон, ҳуқуқи байналмилалӣ инсондӯстӣ, ҳимояи қурбониёни ҷанг, низоъҳои ҳарбӣ.

ВОЕННЫЕ КОНФЛИКТЫ В МЕЖДУНАРОДНОМ ГУМАНИТАРНОМ ПРАВЕ

Основным объектом регулирования международного гуманитарного права являются военные конфликты, которые можно разделить на две части: международные военные конфликты и военные конфликты немеждународного характера. Международные военные конфликты – это те конфликты, в которых один субъект международного права противостоит другому. Военные конфликты немеждународного характера включают все гражданские войны и внутренние конфликты, возникающие в результате попыток государственных переворотов и т. д.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: права человека, свобода человека, международное гуманитарное право, защита жертв войны, военные конфликты.

MILITARY CONFLICTS IN INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW

The main object of regulation of international humanitarian law is military conflicts, which can be divided into two parts: international military conflicts and non-international military conflicts. International military conflicts are those conflicts in which one subject of international law opposes another. Non-international military conflicts include all civil wars and internal conflicts arising as a result of attempted coups d'état, etc.

KEYWORDS: human rights, human freedom, international humanitarian law, protection of war victims, military conflicts.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Азизов Наим Файзалиевич* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси 2 – юми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **98-877-68-77**.

Сведения об авторе: *Азизов Наим Файзалиевич* – Таджикский национальный университет, магистр второго курса юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудакӣ, 17. Телефон: **98-877-68-77**.

Information about the author: *Azizov Naim Fayzalievich* – Tajik National University, second-year master`s student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **98-877-68-77**.

ВАЗЪИ МУОСИРИ САЙЁҲӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Бобозода А.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ҷумҳурии Тоҷикистон мероси бойи таърихӣ фарҳангӣ ва дорои захираҳои табиӣ рекреатсионӣ мебошад, ки барои рушди ҳам сайёҳии дохилӣ ва ҳам қабули сайёҳони хориҷӣ мусоидат мекунад. Омилҳои мазкурро ба инбат гирифта, соҳаи сайёҳии ҷумҳурӣ самти афзалиятноки иқтисодӣ милли эълон гаштааст.

Мақсади асосии сиёсати давлатӣ дар соҳаи сайёҳӣ ин таъмин кардани шароитҳои ҳуҷуми мусоиди ҳуқуқӣ барои ташкили фаъолияти самарабахши субъектҳои фаъолияти Сайёҳӣ ва дар ин замина таъсиси бозори самаранок ва рақобатпазири Сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб меравад, ки имконотро барои қонегардонии талаботи шаҳрвандони дохилӣ ва хориҷӣ ба хизматрасониҳои муҳталиф ва сифатноки соҳа, таъмин кунад.

Нақши муҳим дар ин раванд ба ташкилотҳои сайёҳии ҷумҳурӣ вогузор намуда шудааст. Субъектҳои хоҷагидори соҳаи сайёҳӣ вобаста ба рушди худ ҳамкориро бо ҳамкасбони зиёда аз 20 мамлакати ҷаҳон ба роҳ мондаанд.

Сиёсати дарҳои қушодаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин тадбирҳои, ки баҳри воло бардоштани сатҳи зиндагонии аҳоли ва мустаҳкам кардани имиджи кишвар ҳамчун маркази баргузори чорабинҳо ва вохӯриҳои байналмилалӣ сиёсӣ, илмӣ ва фарҳангӣ равона шудаанд, дар маҷмӯъ ба тамоми намудҳои нишондиҳандаҳои сайёҳӣ таъсири мусбӣ расонидаанд (дохилӣ, содиротӣ ва воридотӣ). Шумораи шаҳрвандони хориҷӣ, ки дар соли 2008 ба кишвари мо ташриф овардаанд, аз 500 ҳазор нафар гузаштааст, ки ин нишондод дар соли 2003 130 ҳазор нафарро ташкил меод. Бобати сафари шаҳрвандони ҷумҳурӣ ба хориҷа бо мақсади сайёҳӣ (ба воситаи ташкилотҳои сайёҳӣ) нишондиҳандаи омории соли 2008 20 851 нафарро нишон медиҳад, ки ин рақам дар соли 2003 11 519 нафарро дар бар мегирифт. Ҳаҷми сайёҳии дохилӣ дар соли 2008 ба 1 миллиону 53 нафар расидааст, ки ин нисбат ба соли 2003 2 маротиба зиёд аст. Таҳлили маълумоти омории дастрасшуда аз васеъ гаштани ҳаҷфурӯи сайёҳии воридотӣ шаҳодат медиҳад: 94 мамлакат дар соли 2008 муқобили 60 мамлакат дар соли 2003. Шумораи зиёди шаҳрвандони хориҷӣ ба кишвари мо бо мақсадҳои шахсӣ, расмӣ ва касбӣ ташриф меоранд, қисмати боқимонда бошад бо даъвати шиносӣ ақрабо ва мақсадҳои тижоратӣ сайёҳӣ ворид мешаванд.

Дар доираи тадбирҳои андешидаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба сода кардани тартиби воридоти шаҳрвандони хориҷӣ ба давлатамон ва бартараф кардани монетаҳои сунъӣ маъмурӣ барои будубоши мукаммали сайёҳон дар ҳудуди ҷумҳурӣ, барномаҳои ҷалби гурӯҳҳои нави сайёҳӣ таҳия шуда истодаанд. Инчунин, чорабиниҳои тарҷиботию иттилоотӣ оид ба пешрафти маҳсулоти сайёҳии ҷумҳурӣ ба бозорҳои байналмилалӣ, бо назардошти афзалияти дӯстдорони ҷаҳонӣ саёҳат аз дидани хусусиятҳои табиӣ рекреатсионӣ (маҳалҳои кӯҳӣ, мавзевҳои экологӣ ва мамнӯъ), бе таваҷҷӯҳ намондаанд.

Аз соли 2008 ин қониб намоёндагонӣ соҳаи сайёҳӣ бо дастгирии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дар доираи имкониятҳои худ дар намоишгоҳ ва ярмаркаҳои калонтарини байналмилалӣ, ки дар шаҳрҳои Берлин (Германия), Токио (Япония) ва Тошкент (Ўзбекистон) баргузор мегарданд, иштирок карда, сифати маҳсулоти тарғиботию иттилоотӣ худро баланд бардошта истодаанд. Заминаи меъёрии ҳуқуқӣ оид ба ҳамкориҳои байналмилалӣ дар соҳаи сайёҳӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мамлакатҳои хориҷӣ васеъ шуда истодааст. Айни замон дар соҳаи сайёҳӣ 12 созишнома амал менамояд.

Тибқи баҳогузори коршиносони Ташкилоти Умумичаҳони сайёҳӣ бартариати рақобатнокии Тоҷикистон, дар фарҳанги нодир (сайёҳи фарҳангию маърифатӣ), иқтидори бойи табиӣ (сайёҳи экологӣ), ғаълонокии корӣ (сайёҳи корӣ), инчунин имкониятҳои машғулият бо намудҳои ғаълои истироҳат ба мисли сайёҳи варзишӣ ва экстремалӣ мебошад. Мавқеи хоса дар рушди сайёҳӣ кишвар ба ҳудудҳои махсус муҳофизатшаванда ҷудо карда шудааст. Таҷрибаи мамлакатҳои хориҷа нишон медиҳад, ки сайёҳони ба бочҳои миллӣ ташриф меоваранд (масалан Кения, Америка ва Хитой), ҳамасола то як миллион доллари амрикоӣ хароҷот менамоянд. Ба бонҳои миллӣ ва мамнӯъгоҳҳо иҷозат дода шудааст, ки мустақиман аз ҳисоби фуруши маҳсулот ва хизматрасонии пулакӣ маблағ даромад намоёнд. Воситаҳои молиявӣ, ки бонҳои миллӣ ба даст меоваранд, барои рушди онҳо ва доир намудани чорабиниҳои ҳифз ва барқарорсозии табиат истифода карда мешаванд.

Ҳамзамон таъсири шиддати бӯҳрони ҷаҳонии молиявиро ба ғаълоияти тамоми соҳаҳои иқтисодӣ, аз он ҷумла сайёҳӣ ба инобат гирифта, дастгирии давлатии соҳаи сайёҳӣ дар ҷодаи маблағгузори тadbирҳо оид ба тарғиботи ғайритиҷоратии соҳаи моҳияти муҳим пайдо менамояд. Роҳнамо, буклет ва дигар маҳсулоти тарғиботию иттилоотӣ, ки аз ҷониби мақомоти ваколатдори давлатӣ дар соҳаи сайёҳӣ нашр карда мешаванд, характери маҳдуддошта, шумораи онҳо ҳатто талаботи намоёндагҳои дипломатии ҷумҳуиро дар хориҷи кишвар қонеъ карда наметавонанд. Бо назардошти воридоти маҳдуди туристони хориҷӣ ба кишвар ва гаронии андоз аз ғаълоияти ташкилотҳои Сайёҳӣ, ки ин ташкилотҳо имконияти воқеии молиявиро барои тарғиб намудани соҳа ва татбиқи тadbирҳои мукаммалӣ ташвиқотию иттилоотиро баҳри пешрафти маҳсулоти туристии ҷумҳурий дар хориҷа надоранд.

Самтҳои зерини сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун афзалиятнок арзёбӣ мегарданд:

- сайёҳии табобати санаторию курортӣ ва истироҳатӣ;
- кӯҳнавардӣ, сайёҳии варзишӣ кӯҳию ва экологӣ;
- сайёҳии таърихӣ омӯзишӣ ва этнографӣ;
- сайёҳии касбӣ;
- рафтинг (қаикронӣ дар дарёҳои кӯҳӣ);
- варзиши лижатозии кӯҳӣ;
- шикори туристии хориҷӣ.

Ба нигоҳдории туристони анъанавӣ ва ҷалби гурӯҳҳои нави шаҳрвандони хориҷӣ, инчунин омилҳои зерин низ мерасонанд:

а) ба талаботи замони ҷавобгӯ набудани инфрасохтори сайёҳии кишвар бинобар сабаби фарсудагӣ ва таҷдиди нокифояи он. Бо вучуди мавҷуд будани шумораи зиёди иншооти зерини кумакрасонии объектҳои Сайёҳӣ, таҳлилҳо шаҳодат медиҳанд, ки сатҳ ва сифати хизматрасонии танҳо 20 фоизи онҳо ба талаботи туристони хориҷӣ мувофиқат мекунад.

Ба сифати иншооти муҳим оид ба рушди сайёҳӣ дар ҷумҳурий ба ҳисоб мераванд:

- осоишгоҳи «Хоча Оби Гарм», воқеъ дар ноҳияи Варзоб;
- базаи кӯҳнавардии «Варзоб», воқеъ дар ноҳияи Варзоб;
- базаи туристии «Артуч», воқеъ дар ноҳияи Панҷакент вилояти Суғд;
- базаи туристии «Искандаркул», воқеъ дар ноҳияи Айнӣ вилояти Суғд;
- базаи туристии «Баҳри тоҷик», воқеъ дар шаҳри Қайроқум вилояти Суғд;
- қароргоҳи кӯҳнавардии «Варзоб», воқеъ дар шаҳраки Лучоби ноҳияи И.Сомонии шаҳри Душанбе;

- майдончаи назди пириҳои «Москвина» воқеъ дар ноҳияи Ҷирғатол;

- инфрасохтори қабул дар назди шар-шарои деҳаи Пушти бон, воқеъ дар ноҳияи Балҷувон вилояти Хатлон;

- минтақаи истироҳатии «Чашмаи ҷӯшон», воқеъ дар ноҳияи Муминободи вилояти Хатлон ва дигар иншоотҳои давлатии самти Сайёҳӣ.

Барои таҳияи хатсайрҳои туристии нав ва қонё намудани эҳтиёҷоти зарурии туристон, мавҷудияти инфрасохтори рушдёфта таъсири муҳим мерасонад: шабакаи роҳҳо, меҳмонхонаҳо, кемпингҳо, базаҳои Сайёҳӣ, ороишгоҳҳо, саноати фароғатӣ, мусофиркашонии байналмилалӣ ва дохилии нақлиётӣ, хизматрасонии замонавии алоқа ва бонкӣ. Дар сатҳи маҳалҳо (мавзёҳои асосии ташрифи туристон) аксарияти хизматрасонии зикршуда дар марҳилаи ташаккулёбӣ қарор доранд.

б) камбудани мутахассисони соҳаи сайёҳӣ барои расонидани хизматрасонии дахлдор. Сарфи назар аз ҷаъолияти бештар аз панҷ муассисаҳои оӣ ва миёнаи омӯзишии соҳаи сайёҳӣ, аксари хатмкунандагони онҳо бинобар сабаби сатҳи пасти донишҳои касбӣ ва забонӣ дар бозори меҳнат мавқеи худро намеёбанд.

Самтҳои асосӣ ва механизми татбиқи мукамалгардонии қонунгузорӣ дар соҳаи сайёҳӣ чунин мебошанд:

а) Рушди низоми танзими давлатӣ ва дастгирии ҷаъолияти Сайёҳӣ. Дар самти мазкур, андешидани тадбирҳои зерин зарур аст:

- дар оянда тақмили қонунгузорӣ оид ба масъалаҳои содакунии тартиби додани раводид ва бақайдгирӣ;

- қабули санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ оид ба масъалаҳои ҳавасмандгардонии сармоягузорӣ ва тақмили системаи андозбандӣ барои рушди сайёҳии воридотӣ ва дохилӣ;

- тақмил додани низоми ҳисоби оморӣ ва ҳисоботдиҳӣ дар соҳаи сайёҳӣ, ҷорӣ намудани ҳисоби ёрирасони Сайёҳӣ дар низоми ҳисобҳои миллӣ;

- ҷаъол кардани ҳамкорӣ дар соҳаи сайёҳӣ бо мамлакатҳои хориҷӣ ба мақсади васеъ намудани заминаи шартномавии байналмилалии соҳа;

- баланд бардоштани сифати хизматрасонии Сайёҳӣ ва меҳмонхонаҳо мувофиқи талаботи муқаррарнамудаи низоми танзими техникаӣ;

- таъмини сатҳи дахлдори идоракунии Сайёҳӣ ба воситаи омӯзиш ва бозомӯзии мутахассисони соҳа;

- таъмини дастгирии давлатӣ барои рушди инфрасохтори Сайёҳӣ;

- мусоидат ба рушди ташаббусҳои хусусӣ дар соҳаи сайёҳӣ.

Бо мақсади баланд бардоштани ҷалбнокии инвестиционии соҳаи сайёҳӣ, ҳалли масъалаҳои зерин зарур аст:

- баланд бардоштани иттилоотии ҷомеаи байналмилалии соҳибкорӣ оид ба имкониятҳои туристии Тоҷикистон ва дар ин самт рушди ҳамкорӣ бо ташкилотҳои хориҷӣ, аз он ҷумла ба воситаи мақоми ваколатдори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба ҷалби сармоягузориҳо;

- мусоидат ба сармоягузориҳои лоиҳаҳои сохтмони иншоот дар шакли маҷмуаҳои туристӣ этнографӣ аз тарафи институтҳои байналмилалии молиявӣ оид ба рушд;

- андешидани тадбирҳо оид ба рушди саноати маҳсулоти савғотии Сайёҳӣ.

б) Маркетинг ва пешрафти маҳсулоти миллии Сайёҳӣ. Барои татбиқи маркетинг ва пешрафти маҳсули миллии Сайёҳӣ дар бозорҳои дахлдор дар намоишгоҳҳои машҳури байналҳалқии Сайёҳӣ ва ташкили баргузориҳои ҷорабиниҳои мазкур дар ҷумҳурӣ ҷаъолони иштирок кардан лозим аст.

Барои ноил шудан ба ин мақсадҳо зарур аст:

- минбаъд амалӣ намудани ҷорабиниҳо оид ба ташаккули имиҷи ҷалбнокии туристии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо истифодаи ҷаъолони омилҳои рушди таърихии кишвар, арзишҳои миллии он, анъанаҳо, таъомҳо, маданияту санъат бо ҷалби неруҳои фарҳангӣ ва илмии ҷумҳурӣ;

- тадбирҳои самараноки тарғиботию иттилоотии давлатӣ (ғайритиҷоратӣ) оид ба пешрафти маҳсулоти туристии миллий дар бозорҳои дохилӣ ва берунаи хизматрасонии Сайёҳӣ таъмин карда шаванд (иштирок дар намоишгоҳҳои байналмилалии Сайёҳӣ ва наشري маводи тарғиботию иттилоотӣ).

в) Сайёҳии экологӣ - омили рушди устувор. Зарурати рушди сайёҳии экологӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, пеш аз ҳама, ба омилҳои иҷтимоию иқтисодӣ, таъсиси ҷойҳои нави қорӣ ва рушди ҷомеаҳои маҳалӣ дар минтақаҳои дурдаст вобастагӣ дорад. Мутобиқи маълумотҳои қоршиносони Ташкилоти Умумичаҳонии Сайёҳӣ сайёҳии экологӣ дар 10 соли охир байни туристон бештар машҳур гашта, яке аз фишангҳои устувори рушд дар давлатҳои ҳавасманд ба ҳисоб меравад. Тавре ки натиҷаҳои омӯзиши иқтидори туристии кишвар нишон доданд, Ҷумҳурии Тоҷикистон вобаста ба хусусиятҳои ҷуғрофии худ (93 фоизи ҳудуди кишварро мавзеҳои кӯҳӣ ишғол менамоянд) дорои имкониятҳои зиёд барои рушди сайёҳии экологӣ мебошад. Асоси онро шароитҳои нодири табиӣ ва манзараҳо, дар якҷоягӣ бо муҳассасаҳои сершумори таърихӣ, мероси фарҳангӣ ва этникии мардуми Тоҷикистон дар давраҳои муҳталифи таърихӣ ташкил медиҳанд. Иқтидори иқтисодии сайёҳии экологӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон воқеан беаҳдуд аст, вале барои ташаккул ва рушди он маблағгузорию муайян ва ҳароҷоти мақсаднок лозим меоянд. Таъсиси инфрасохтори зарурӣ барои сайёҳии экологӣ имкон медиҳад, ки дастрасии ғӯшаҳои нодири табиӣ барои туристон таъмин карда шавад. Барои сармояҳои хориҷӣ, аз он ҷумла шахсӣ чиҳати татбиқи лоиҳаҳои инвестиционӣ дар иншооти сайёҳии экологӣ фароҳам овардани шароит зарур аст.

Тадбирҳои, ки барои фаъолнокии ҷараёни мазкур равона шудаанд, ҷунин мебошанд:

- тақмил додани нақшаҳои генералии Боғи миллий, мамнуъгоҳҳои давлатии табиӣ бо мақсади ташаккули инфрасохтори сайёҳии экологӣ дар ҳудудҳои махсус муҳофизатшаванда;

- рушди ҳамкорию байналмилалӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон дар сайёҳии экологӣ;

- иҷрои уҳдадорӣҳои конвенсияҳо барои нигоҳдории гуногуншаклии биологӣ ва ҳифзи муҳассасаҳои мероси ҷаҳонии табиӣ ва фарҳангӣ, ки Тоҷикистон эътироф намудааст.

Иҷрои тавсияҳои мазкур ва таъмини талаботи махсуси сайёҳии экологӣ дар ҳудудҳои табиӣ муҳофизатшаванда, нигоҳдории намуҳҳои нодири ҳайвонот ва наботот якҷоя бо фарҳанги ба худ ҳос ва анъанаҳои аҳолӣ, инҷунин мунтазам васеъ намудани ҷуғрофияи хатсайрҳо имкон медиҳанд, ки рушди бомуваффақияти самти мазкури сайёҳиро дар кишвар пешгӯӣ намоем.

г) Тақмили ихтисоси кадрҳои соҳаи сайёҳӣ ва таъминоти илмию методии соҳа. Барои тақмили ихтисоси кадрҳои соҳаи сайёҳӣ зарур аст:

- дар ҷумҳурӣ конфронсҳои илмию амалӣ доир намуҳа иштироқи намояндагони Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҷорабиниҳои байналмилалӣ Сайёҳӣ оид ба тайёр кардани кадрҳо ва мушкilotи асосии рушди саноати сайёҳӣ таъмин карда шавад;

- семинарҳои омӯзишӣ ва курсҳои тақмили ихтисос бо назардошти тайёр намудани роҳбаладони сайёҳӣ, аз он ҷумла барои ҳудудҳои махсус муҳофизатшаванда ва Боғи миллий муҳахассисони саноати сайёҳӣ доир карда шаванд.

АДАБИЁТ

1. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 дар раъйпурсии умумихалқӣ қабул карда шуд. 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 бо тариқи раъйпурсии умумихалқӣ ба он тағйиру иловаҳо ворид карда шуданд. Душанбе. 2016
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи фаъолияти суғуртавӣ” аз 23 июли 2016
3. Кодекси Маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 июни 2022, №84
4. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи тасдиқи Низомномаи Кадастри давлатии захираҳои туристии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 4 майи соли 2000, №199
5. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи тасдиқи Кадастри давлатии захираҳои туристии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 9 ноябри соли 2000, №460

6. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи эълон намудани ҳудуди ноҳияи Балҷувони вилояти Хатлони Ҷумҳурии Тоҷикистон минтақаи сайёҳӣ байналмилалӣ» аз 3 ноябри соли 2001, №498
7. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи тасдиқи Консепсияи рушди сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2009-2019» аз 2 апрели соли 2009,
8. Консепсияи рушди соҳаи сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2009-2019 аз 28 майи соли 2009,
9. БАҲНОМАИ РУШДИ САЙЁҲӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН БАРОИ СОЛҲОИ 2018-2020
10. Сангинов Дониёр Шоматмадович. Ҳуқуқи сайёҳии (туристии) Ҷумҳурии Тоҷикистон: Васоити таълимӣ. - Душанбе, 2012. 542с.

ВАЗӢИ МУОСИРИ САЙЁҲӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Мақолаи мазкур ба таҳлили вазъи муосири соҳаи сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шудааст. Муаллиф дар бораи иқтисодии бузургии таърихӣ фарҳангӣ ва захираҳои табиӣ рекреатсионии кишвар, ки ба рушди сайёҳии дохилӣ ва байналмилалӣ мусоидат мекунад, иттилоъ медиҳад. Дар мақола нишон дода мешавад, ки сиёсати давлатии Тоҷикистон дар самти сайёҳӣ ба ташкили фазои ҳуқуқи мусоид, рушди бозори рақобатпазир ва ҷалби сайёҳони хориҷӣ нигаронида шудааст. Бо овардани маълумоти омӯрӣ ва таҳлили афзоиши ҷараёни сайёҳон дар солҳои 2003–2008, мақола баён мекунад, ки ҳам сафарҳои дохилӣ ва ҳам хориҷӣ дар ин давра ба таври назаррас рушд ёфтаанд. Инчунин, иқдомҳои ҳукумат чӣ қадар сода кардани тартиби воридот ва баланд бардоштани имиджи байналмилалӣ кишвар ҳамчун макони ҷолиби сайёҳӣ баррасӣ мешавад. Таваҷҷуҳи махсус ба рушди ҳамкориҳои байналмилалӣ ва иштироки Тоҷикистон дар намоишгоҳҳои байналмилалӣ сайёҳӣ зоҳир шудааст.

КАЛИДВОЖАҲО: сайёҳӣ дар Тоҷикистон, рушди сайёҳӣ, сиёсати давлатӣ, захираҳои рекреатсионӣ, сайёҳони хориҷӣ, сайёҳии дохилӣ, ҳамкориҳои байналмилалӣ, маълумоти омӯрӣ, тарғиботи сайёҳӣ, сайёҳӣ ва иқтисодиёт.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ТУРИЗМА В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Настоящая статья посвящена анализу современного состояния туристической отрасли в Республике Таджикистан. Автор сообщает о значительном историко-культурном потенциале и природно-рекреационных ресурсах страны, способствующих развитию как внутреннего, так и международного туризма. В статье показано, что государственная политика Таджикистана в сфере туризма направлена на создание благоприятной правовой среды, развитие конкурентоспособного туристического рынка и привлечение иностранных туристов. Приводя статистические данные и анализируя рост туристических потоков в период с 2003 по 2008 годы, статья отмечает значительное увеличение как внутренних, так и внешних поездок. Также рассматриваются меры правительства по упрощению порядка въезда и повышению международного имиджа страны как привлекательного туристического направления. Особое внимание уделено развитию международного сотрудничества и участию Таджикистана в международных туристических выставках.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: туризм в Таджикистане, развитие туризма, государственная политика, рекреационные ресурсы, иностранные туристы, внутренний туризм, международное сотрудничество, статистические данные, туристическая пропаганда, туризм и экономика.

THE CURRENT STATE OF TOURISM IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

This article is dedicated to analyzing the current state of the tourism sector in the Republic of Tajikistan. The author highlights the country's significant historical and cultural potential, as well as its natural and recreational resources, which contribute to the development of both domestic and international tourism. The article demonstrates that Tajikistan's state policy in the field of tourism is aimed at creating a favorable legal environment, developing a competitive tourism market, and attracting foreign tourists. By presenting statistical data and analyzing the growth of tourist flows from 2003 to 2008, the article emphasizes the notable increase in both domestic and international travel. It also examines governmental measures to simplify the entry process and enhance the country's international image as an attractive tourist destination. Special attention is given to the development of international cooperation and Tajikistan's participation in global tourism exhibitions.

KEYWORDS: tourism in Tajikistan, tourism development, state policy, recreational resources, foreign tourists, domestic tourism, international cooperation, statistical data, tourism promotion, tourism and economy.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Бобозода Амирҳамза* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси 2 – юми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Сведения об авторе: *Бобозода Амирхамза* – Таджикский национальный университет, магистр второго курса юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Information about the author: *Bobozoda Amirhamza* – Tajik National University, second-year master's student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17.

ТАШАББУСҲОИ ҚОНУНГУЗОРИИ ПРЕЗИДЕНТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ЗИМНИ ПЕШНИҲОДИ ЛОИҲАИ ҚОНУНҲО

Ғанизода А.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ташаббуси қонунгузорӣ зинаи муҳимми фаъолияти ҳуқуқэҷодкунӣ буда, барои таҳияи лоиҳаи қонунҳои нав, инкишоф ва тақмили минбаъдаи қонунгузори амалкунанда аҳамияти муҳим дорад, зеро дар ин давраи аввали эҷоди қонунҳо талаботи айнии ҳаёти ҷомеа ва эҳтиёҷоти одамон ба санадҳои меъёрии ҳуқуқии танзимкунандаи фаъолияти ҷомеаи ташаққулёбанда ошкор ва муайян мешаванд.

Ҳаматарафа ба инобат гирифтани талаботи ҷомеа ва муайян намудани зарурати танзими ҳуқуқии муносибатҳои ҷамъиятии инкишофёбанда барои рушди минбаъдаи соҳаи қонунгузорӣ, таъмини назму суботи ҷомеа, қонуният ва тартиботи ҳуқуқӣ, ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд, ҳимояи манфиатҳои ҷомеа ва давлат ҳамчунин таъмини рушди минбаъдаи ҷомеа аҳамияти аввалиндараҷа дорад [1,13-16].

Дар солҳои истиқлолияти давлатӣ қонунгузори нави Тоҷикистони соҳибистиқлол ташаққул ва инкишоф ёфт. Қонунҳо, ки муҳимтарин муносибатҳои ҷамъиятиро танзим менамоянд, ҷузъи асосии низоми қонунгузорию ташкил медиҳанд. Дар давлатҳои мутамаддин қонунҳо дар низоми санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ эътибори баланди ҳуқуқӣ доранд, шакли самараноки ифодаи меъёрӣ ва ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд, манфиатҳои давлат ва ҷомеа маҳсуб мешаванд. Барои ҳамин, қонунҳо аз тарафи мақомоти олии намояндагӣ ва қонунгузор (парламент) ё халқ дар раъйпурсӣ қабул карда мешаванд.

Ҳамзамон бо ин, мақомоти олии давлатӣ дар таҳияи лоиҳаи қонунҳо бевосита ва тавассути ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ ширкат меварзанд. Бо дарназардошти аҳамият ва нақши муҳимми қонун дар танзими ҳаёти ҷомеа сарварони давлат ва Ҳукумат аз ин салоҳият васеъ истифода мебаранд. Таҳлили қонунгузори Тоҷикистон нишон медиҳад, ки муҳимтарин қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо ташаббуси Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон қабул мешаванд. Агар пешниҳодҳои қонунгузори Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шакли Паёмҳои ӯ ба Маҷлиси Олӣ ва шаклҳои дигари расмӣ ба миён гузошта шаванд, зимни амалӣ намудани ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ аз тарафи Пешвои миллат лоиҳаи қонунҳо ба парламент пешниҳод карда мешаванд.

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон зимни баамалбарории фаъолияти худ дар самти гузаронидани ислоҳоти иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ дар бобати таҳкими заминаҳои ҳуқуқии давраи гузариш ба иқтисоди бозорӣ, танзими муносибатҳои нави иқтисодӣ, алалхусус вусъати соҳибкории хурду миёна, тақмили низоми бонкӣ, роҳандозии сиёсати андозбандӣ, низоми мукаммали қарздиҳӣ, инкишофи соҳаи кишоварзӣ, энергетика, роҳсозӣ, ҳифзи амнияти озуқаворӣ, мустаҳкам намудани иқтисоди мудофиавии мамлакат, рушди илм, маориф ва фарҳанг, тақвият бахшидан ба ҳисси ватандӯстӣ, ҳудогоҳӣ ва худшиносии милли аз ҳуқуқи ташаббуси қонунгузори хеш мунтазам истифода бурда, лоиҳаи қонунҳои ба талаботи ҷомеа ҷавобгӯро ба баррасии мақоми олии қонунгузори кишвар пешниҳод менамоянд[6,123].

Ҳамаи ташаббусҳои қонунгузори Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бо мақсади ташкилу таҳкими заминаҳои ҳуқуқии ҳаёти ҷомеа ва давлат, таъмини волоияти қонун, таъмини рушду нумӯи ҷомеаи Тоҷикистон ва танзими қонунии муносибатҳои нави ҷомеа амалӣ гардидаанд.

Хурсандиовар аст, ки имрӯз инкишоф ва тақмили минбаъдаи қонунгузори кишвар ҷузъи сиёсати ҳуқуқии давлат гардида, Президенти Тоҷикистон дар соҳаи таъмини сифати баланди қонунҳо, риояи қоидаҳо ва усулҳои техникаи қонунгузорӣ,

ба меъёрҳо ва принципҳои ҳукуқи байналмилалӣ мутобик гардонидани санадҳои қонунгузорӣ, таъмини волоияти қонун дар ҳамаи соҳаҳои ҳаёти ҷомеа ва давлат таваҷҷуҳи хоса зоҳир менамоянд. Дар ин раванд, дар шароити нави таърихӣ, бо дарназардошти ҳадафҳо ва вазифаҳои давлати соҳибистиклол, ҳимояи манфиатҳои миллӣ ва пешрафти ҳаёти ҷомеа аз ҷониби Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон бо истифода аз ҳукуқи ташаббуси қонунгузорӣ чандин қонунҳои муҳимми танзимкунандаи муносибатҳои ҷамъиятӣ дар шакли қонунҳои мукамал ва дар шакли пешниҳод намудани тағйиру иловаҳо ба қонунҳои амалкунанда ба парламенти кишвар манзур гардидаанд.

Аз ҷумлаи онҳо метавон кодексҳои мурофиавии маданӣ, мурофиавии ҷиноятӣ, мурофиавии иқтисодӣ, оид ба ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ, қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи авф», «Дар бораи танзими анъана ва ҷашну маросимҳо», «Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон», «Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд», «Дар бораи мавқуф (мораторий) гузоштан ба ҳукми қатл», «Дар бораи авфи шаҳрвандон ва шахсони ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон бинобар қонунигардонии баъзе маблағҳои онҳо», «Дар бораи авфи шаҳрвандон ва шахсони ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон бинобар қонунигардонии молу мулк», «Дар бораи муқовимат ба қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳои бо роҳи ҷиноят бадастоварда ва маблағгузориҳои терроризм», «Дар бораи ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон», «Дар бораи ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Кодекси ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон», «Дар бораи ворид намудани тағйирот ба Кодекси иҷроӣ ҷазои ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон» ва ғайраро номбар кард.

Ташаббусҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон вазифаҳои асосии фаъолияти ҳуқуқэҷодкуниро иҷро мекунанд. Тавассути онҳо қонунҳои нав қабул мешаванд ва ба қонунҳои амалкунанда тағйиру иловаҳо ворид карда мешаванд.

Солҳои 2005-2010 бо ташаббуси Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон 91 қонун аз тарафи Маҷлиси Олии Тоҷикистон қабул гардид. Солҳои 2010-2015 бо ташаббуси Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон 64 қонун, аз ҷумла 2 қонуни конститусионӣ, як кодекс, 53 тағйиру иловаҳо ба қонунҳои амалкунанда пешниҳод шуда, аз тарафи парламент қабул шуданд[8,244].

Ҳукуқи ташаббуси қонунгузориҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон доир ба масъалаҳои, ки салоҳияти Сарвари давлатро ташкил медиҳанд, амалӣ карда мешавад. Бо ташаббуси Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон лоиҳаи қонунҳои пешниҳод карда мешаванд, ки ба ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд, вазъи ҳуқуқии мақомоти давлатӣ, хизматчиёни давлатӣ, рамзҳои давлат, ҳокимияти судӣ, ислоҳоти судӣ, такмили идоракунии давлатӣ ва монанди инҳо дахл доранд.

Ҳар як санади меъёрии ҳуқуқии аз ҷониби Президенти кишвар бо истифода аз ҳукуқи ташаббуси қонунгузорӣ бо дарназардонии манфиатҳои қонунии ҷомеа таҳиягардида ба мақоми олии қонунгузор пешниҳод карда мешавад. Чунончи, агар ба санадҳои ҳуқуқии номбаршуда, аз қабилҳои кодексҳои мурофиавии маданӣ, мурофиавии ҷиноятӣ, мурофиавии иқтисодӣ ва ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ назар афканем, онҳо бо мақсади дуруст ва сари вақт баррасӣ ва ҳал намудани парвандаҳои гражданин, ҷиноятӣ, иқтисодӣ ва маъмурӣ барои таъмини ҳифзи ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд ва манфиатҳои қонунии онҳо қабул гардидаанд, ки дар фаъолияти ҳамаҷузъи мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ба таври васеъ истифода мешаванд. Бо ташаббуси неки Президенти мамлакат қабул гардидани санадҳои меъёрии ҳуқуқии зикршуда, санадҳои қонунгузориҳои даврони шуравӣ, ки дар муддати зиёда аз бист сол ба онҳо тағйиру иловаҳои зиёд ворид гардида, дар маҷмӯъ, ба талаботи имрӯзаи ҷомеа ҷавобгӯ набуданд ва ин санадҳо муносибатҳои ташаккулёбандаи ҷамъиятиро ба танзим дароварда наметавонистанд, аз эътибор соқит карда шуданд.

Хусусан, бо ташаббуси қонунгузори Президентии Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул гардидани Кодекси нави муурофиявии ҷиноятӣ дар низоми қонунгузори ҷиноятӣ мамлакат як такони ҷиддӣ мебошад. Дар кодекси мазкур як қатор институтҳои нави, ба монанди пешбурди суръатнок ва муурофияи соддакардашуда ворид карда шуданд, ки онҳо муурофияи ҷиноятиро тақвият медиҳанд, кафолати амалӣ гардонидани ҳуқуқҳои иштирокчиён ва дастрас будани адолати судиро таъмин менамоянд.

Дар ин кодекс аввалин маротиба принципҳои конститусионии муҳофизати ҳақҳои ҳамагон тарафҳои ҷиноятӣ пешбинӣ шудаанд. Иҷозат барои ба ҳабс гирифтани шахс, гузаронидани экспертизаи судӣ-тиббӣ ё судӣ - равопизишкӣ барои дар беморхона ё табобатгоҳи равопизишкӣ қой кардани гумонбаршуда ва айбдоршавандае, ки дар ҳабс намебошад, азназаргузаронии манзил, кофтукови манзил, ҳабси молу мулк, кофтуков, ёфта гирифтани ашё, ҳуҷҷатҳои дорои маълумоти пасандоз ва суратҳисоби маблағи бонкӣ, ҳабси маблағҳои шахсони воқеӣ ва ҳуқуқие, ки дар суратҳисобҳо ва пасандозҳо ё дар нигоҳдории бонк ва ташкилотҳои кредити қарор доранд, ҳабси муросилот, азназаргузаронӣ, ёфта гирифтани онҳо дар муассисаи алоқа, барои муваққатан аз вазифа дур кардани айбдоршаванда қарор қабул кардан, гӯш ва сабт кардани гуфтугӯи телефонӣ ва дигар гуфтугӯҳо, ба салоҳияти суд дода шудаанд.

Ё худ бо ташаббуси Президентии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар даврони соҳибистиклолии мамлакат бо дарназардошти принципи инсондӯстӣ чандин қонунҳо дар бораи авф қабул карда шуданд, ки дар асоси онҳо шахсони зиёд аз ҷазои маҳрум сохтан аз озодӣ озод гардиданд.

Ҳамчунин, бо истифода аз ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ аз ҷониби Сарвари давлат барои ҳифзи ҳуқуқи манфиатҳои қонунии ҷавонон, ба таълиму тарбия фаро гирифтани онҳо, бунёди оилаҳои солим, пешгирии вайроншавии оилаҳои ҷавон ва ба ин васила кам гардидани шумораи бекоршавии ақди никоҳ ба Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон тағйиру иловаҳо ворид карда шуда, синни никоҳӣ аз ҳаждаҳсолагӣ муқаррар гардид[10,345].

Ҳамзамон бо ин, бо ташаббуси қонунгузори Президентии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади тақмили қонунгузорӣ, муқаммал намудани Кодекси ҷиноятӣ ва ба ин васила дар он муқаррар намудани таъини ҷазо дар намуди ҷарима барои ҷиноятҳои характери иқтисодидошта ҳангоми ихтиёран барқарор намудани зарари расонидашуда ба он тағйиру иловаҳо ворид карда шуданд.

Дар қатори як зумра дигаргуниҳо, ҳамчунин, вобаста ба ин тағйирот дар Кодекси ҷиноятӣ муайян карда шуд, ки минбаъд дар ҳолати иваз намудани ҷазои маҳрум сохтан аз озодӣ ба ҷазои ҷарима ё ҷазои ҷарима ба ҷазои маҳрум сохтан аз озодӣ як шабонарӯзи маҳрум сохтан аз озодӣ ба 50 фоизи як нишондиҳанда барои ҳисобҳо баробар мебошад.

Илова бар ин, вобаста ба тағйироти мазкур ба шахсони ҷиноятҳои характери иқтисодидошта содирнамуда имконият дода шуд, ки бо ихтиёран талофӣ намудани зарари моддии расонидашон аз ҷамъият ҷудо карда нашуда, нисбати онҳо ҷазои ғайриҳабсӣ таъин карда шавад. Барои содир намудани ин ҷиноятҳо маҳкумшудагон низ, ки дар қойҳои маҳрум сохтан қарор доранд, дорои чунин ҳуқуқ буда, дар сурати талофӣ намудани зарари моддӣ, бо дарназардошти муҳлати ҷазои адокардаи маҳрум сохтан аз озодӣ, қисми адокардаи ҷазои онҳо ба ҷазои ҷарима иваз карда мешавад.

Қонунҳои муҳим, ки бо ташаббуси қонунгузори Сарвари давлат Эмомалӣ Раҳмон ба муҳокимаи умумихалқӣ ва муҳокимаи пешакӣ бо иштироки аҳли ҷомеа гузошта шуда, сипас аз тарафи Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул шудаанд, хусусият ва мазмуни миллӣ доранд ва барои танзими анъанаҳои халқӣ тоҷик дар соҳаи баргузори ҷашну маросимҳо ва тарбияи фарзанд равона шудаанд. Пешниҳоди қабули ин қонунҳои муҳим, ки бо ташаббуси қонунгузори Сарвари давлати Тоҷикистон сурат гирифт, бо истифода аз таҷрибаи наватарини қонунгузорӣ сурат

гирифт. Дар чараёни муҳокима ва қабули ин қонунҳо Ҷумҳурии Тоҷикистон таҷрибаи нави қонунгузорию касб намуд, ки барои инкишоф ва тақмили минбаъдаи қонунгузории миллӣ аҳаммияти муҳим дорад. Ба инобат гирифтани афкори умум ҳангоми таҳия, муҳокима ва қабули қонун аҳаммияти муҳими сиёсӣ ва фарҳангӣ дорад. Дар солҳои соҳибистиклолии Тоҷикистон таҷрибаи ба инобат гирифтани афкори умум дар чараёни ташаббуси қонунгузорӣ ба ҳукми қонун даромад.

Дар солҳои истиқлолияти давлатӣ мазмуни ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ тағйир ёфт. Дар таҷрибаи ҳуқуқии имрӯза ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ танҳо бо пешниҳоди лоиҳаи қонун маҳдуд намешавад. Айни ҳол ташаббуси қонунгузории Сарвари давлати Тоҷикистон дар раванди амалӣ шуданаш масъалаҳои зеринро фаро мегирад: 1) пешниҳоди лоиҳаи қонуни нав ба парламенти кишвар; 2) пешниҳод оид ба қабули қонуни нав дар паёмҳои ҳамаҷониба; 3) пешниҳод дар хусуси ба муҳокимаи умумихалқӣ баровардани лоиҳаи қонун, ки бо ташаббуси бевоситаи Роҳбари давлат таҳия шудааст.

Ҳамаи пешниҳодҳои зикргашта бевосита аз ҷониби сарвари давлат изҳор гашта, ҷузъи ташаббуси қонунгузории ӯ мебошанд. Дар натиҷа таҷрибаи ватании ташаббуси қонунгузории Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар солҳои соҳибистиклолӣ ташаккул ёфт. Чунин таҷрибаи қонунгузорӣ айни ҳол дар давлатҳои дигар мушоҳида намешавад.

Дар солҳои истиқлолияти давлатӣ унсuri нави ҳуқуқи ташаббуси қонунгузории Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон - пешниҳод оид ба муҳокимаи умумихалқии лоиҳаи қонун ташаккулу инкишоф ёфт. Маҳз бо пешниҳоди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон лоиҳаи қонунҳои Тоҷикистон «Дар бораи танзими анъана ва ҷашну маросимҳо» ва «Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд» ба муҳокимаи умумихалқӣ бароварда шуданд.

Ҳамаи ин аз он дарак медиҳад, ки дар Тоҷикистони соҳибистиклол бо истифода аз шаклҳои имконпазири демократӣ таҷрибаи миллии қонунгузорӣ ташаккул ёфта истодааст. Табиист, ки бо пешрафти минбаъдаи давлатдорӣ миллии шаклҳои демократии қонунгузорӣ тақмил меёбанд ва дар фаъолияти қонунгузории давлат падидаҳои нав ошкор мегарданд.

Дар чараёнии амалӣ гаштани ташаббусҳои қонунгузории Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон меъёрҳои Конститусияи Ҷумҳурии Тоҷикистон низ амалӣ мешаванд. Тибқи моддаи 6-и Конститусияи Ҷумҳурии Тоҷикистон: «Дар Тоҷикистон халқ баёнғари соҳибхитӣ ва сарчашмаи ягонаи ҳокимияти давлатӣ буда, онро бевосита ва ё ба воситаи вакилони худ амалӣ мекунад».

Иштироки бевоситаи халқи Тоҷикистон дар муҳокимаи лоиҳаи қонун, алалхусус, муҳокимаи лоиҳаи қонунҳое, ки бо ташаббуси Сарвари давлат анҷом мепазирад, шакли нави амалӣ гаштани меъёри зикршудаи Конститусияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Халқ дар чараёни ширкати бевосита дар муҳокимаи лоиҳаи қонунҳои муҳим аз салоҳияти соҳибхитӣ хеш дар соҳаи қонунгузорӣ бевосита истифода бурда, собит менамояд, ки сарчашмаи ягонаи ҳокимияти қонунгузор мебошад. Халқи Тоҷикистон, ки сарчашмаи ягонаи ҳокимияти давлатӣ, аз ҷумла ҳокимияти қонунгузор мебошад, ҳақ дорад дар муҳокимаи лоиҳаи қонунҳои муҳимтарин бевосита ширкат варзида, иродаи худро изҳор намояд.

Дар таҷрибаи ҷаҳонӣ шаклҳои гуногуни демократии бевосита, аз қабيلي пурсиши умумихалқӣ, муҳокимаи умумихалқӣ, муроҷиати шаҳрвандон ба мақомоти давлатӣ бо пешниҳодҳо, аризаҳо, шикоятҳо маълуманд. Яқоя бо онҳо, ҳамчунин, раъйпурсӣ барои қабули қонун шакли маъмулии ҳокимиятдорӣ бевоситаи халқ дар кишварҳои имрӯзаи ҷаҳон маҳсуб мешавад [7,234].

Тавре мушоҳида мешавад, шаклҳои гуногуни амалӣ гаштани ҳокимияти давлатӣ аз ҷониби халқ дар ҷаҳони мутамаддин истифода мешаванд. Дар Тоҷикистони соҳибистиклол низ шаклҳои гуногуни ҳокимиятдорӣ халқ ё демократии бевосита

ташаққулу инкишоф ёфтаанд. Қабули Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар раёйпурсии умумихалқӣ 6 ноябри соли 1994, тағйироту иловаҳо ба он дар солҳои 1999, 2003 ва 2016 бевосита аз ҷониби халқ дар раёйпурсӣ сурат гирифт. Чунин тарзи қабул ва тағйири Конституция дар таҷрибаи давлатдорӣ қаблӣ дар Тоҷикистон вучуд надошт. Маҳз ба шарофати истиқлолияти давлатӣ халқи Тоҷикистон таҷрибаи ҳокимиятдорӣ бевоситаро дар шакли қабули умумихалқии Конституция ба даст овард. Аз ин рӯ, қабул ва тағйири Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҷумлаи дастоварди бузурги халқи Тоҷикистон мебошад.

Ҳамзамон бо ин, шаклҳои дигари демократияи бевоситаи халқ дар давраи соҳибистиклолӣ ташаққул ва густариш ёфтанд. Дар Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳаққи шаҳрванд ба иштироки бевосита дар ҳаёти сиёсӣ ва идораи давлатӣ (моддаи 27), ҳаққи шахсан ё якҷоя бо дигарон муроҷиат намудан ба мақомоти давлатӣ (моддаи 31) эълон шудаанд. Солҳои соҳибистиклолӣ санадҳои меъёрии ҳуқуқии дахлдор дар соҳаи муроҷиати шаҳрвандон, қабул гардида, масъалаҳо, тартиби қабули шаҳрвандон дар рӯзҳои шанбеи ҳар ҳафта ва масоили дигар танзим шуданд.

Шаҳрвандони Тоҷикистон тибқи Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчунин ҳақ доранд дар ташкили ҳизбҳои сиёсӣ иштирок намоянд (моддаи 28). Шаҳрвандон ба ҳайси аъзои ҳизби сиёсӣ, ки дар интихобот ба Маҷлиси Олӣ ғалаба мекунад, дар фаъолияти мақоми олии қонунгузор, яъне дар амалӣ намудани ҳокимияти қонунгузор бевосита иштирок мекунанд.

Дар баробари шаклҳои дар таҷрибаи ҷаҳонӣ маъмули ҳокимиятдорӣ бевоситаи халқ дар Тоҷикистони соҳибистиклол шакли махсуси демократияи бевосита ташаққулу инкишоф ёфтааст. Иштироки бевоситаи халқ дар муҳокимаи лоиҳаи қонунҳо, изҳори озода ва мустақили иродаи ҳеш ва сабти минбаъдаи он дар матни қонун шакли алоҳидаи демократияи бевосита дар Тоҷикистон мебошад. Қонун шакли ифодаи сиёсати давлат ва қонунгузорӣ ҷузъи сиёсати ҳуқуқии давлат мебошад. Шаҳрвандон, дар баробари ширкат дар муҳокимаи лоиҳаи қонун, дар ҳаёти сиёсии кишвар низ иштирок мекунанд ва дар амалӣ гаштани сиёсати ҳуқуқии давлат саҳм мегузоранд. Дар ҷараёни ширкати халқ дар муҳокимаи лоиҳаи қонун моддаи 27-и Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи ҳаққи иштироки бевоситаи шаҳрвандон дар ҳаёти сиёсӣ ва идораи давлат амалӣ мешавад. Аз як тараф Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон кафолати иштироки бевоситаи шаҳрвандонро дар ҳаёти сиёсӣ таъмин намуда, аз тарафи дигар, ширкати халқ дар муҳокимаи лоиҳаи қонун дар ҷаҳорҷубаи Конституция сурат мегирад[4].

Тибқи моддаи 5-и Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» халқи Тоҷикистон дар қатори мақомоти давлатӣ ва худидора субъекти ҳуқуқэҷодкунанда эътироф шудааст. Халқи Тоҷикистон ба ҳайси субъекти комилҳуқуқӣ фаъолияти ҳуқуқэҷодкунӣ дар муҳокимаи лоиҳаи қонунҳо ва санадҳои дигари меъёрии ҳуқуқӣ ширкат варзида, ҳақ дорад пешниҳодхояшро барои муаммал сохтан ва ба шароити воқеӣ наздик намудани санадҳои меъёрӣ ба миён гузорад[5].

Муҳокимаи умумихалқии лоиҳаи қонунҳои муҳим, ки ҳоло дар Тоҷикистони соҳибистиклол пайдор гаштааст, минбаъд такмил меёбад. Дар робита ба ин масъала, метавон якҷанд омилеро зикр намуд, ки ба муҳокимаи умумихалқии лоиҳаи қонун таъсири амиқ мерасонанд:

- афзоиши батадричи фарҳанг, тафаккур, иттилоъ, дониш ва маърифати аҳоли;
- баланд шудани сатҳи шуур ва фарҳанги ҳуқуқии аҳоли;
- беҳтар гаштани сатҳ ва доираи иттилои аҳоли дар хусуси равандҳои ҳаёти ҳуқуқии кишвар ва ҷаҳон, инчунин самтҳои сиёсати ҳуқуқии давлат;
- васеъ гаштани иттилои гурӯҳҳои алоҳидаи аҳоли оид ба проблемаҳои мавҷудаи ҳаёти ҷомеа, ки танзими ҳуқуқиро талаб мекунанд;

- чалби ҳарчи бештари аҳоли ба ғаёлияти ҳуқуқэҷодкунӣ;
- инкишофи қобилияти шаҳрвандон дар соҳаи дарку эҳсоси талаботи ҳалталаби ҳаёти ҷомеа, алаҳхусус, дар самти танзими ҳуқуқӣ.

Бо ташаббуси Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон Қонун «Дар бораи озодии вичдон ва иттиҳодияҳои динӣ» аз тарафи Маҷлиси Олӣ моҳи март соли 2009 қабул карда шуд. Қонун бо мақсади эътароф ва тасдиқи ҳуқуқи ҳар кас ба озодии вичдон ва озодии пайравӣ ба дин, баробарии ҳама дар назди қонун, новобаста аз муносибат ба дин ва эътиқод, бо дарназардошти дунявӣ будани давлати Тоҷикистон, арзи эҳтиром ва таҳаммул ба тамоми дину мазҳабҳо, эътирофи нақши махсуси мазҳаби ҳанафӣ дар инкишофи фарҳанги миллий ва ҳаёти маънавии халқи Тоҷикистон қабул гардид.

Аҳамияти қонуни мазкур дар он аст, ки бо меъёрҳои он муносибатҳои ҷамъиятӣ дар соҳаи амалӣ гардидани ҳуқуқи инсон ба озодии вичдон ва пайравии озодона ба дин, инчунин муносибатҳои байни давлат ва иттиҳодияҳои динӣ, вазъи ҳуқуқии иттиҳодияҳои динӣ танзим карда мешаванд. Хусусияти ин қонун дар он зоҳир мешавад, ки он бо дарназардошти давлати дунявӣ будани Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул гардида, аз як тараф, озодии вичдон ва озодона пайравӣ намудан ба ин ё он динро таъмин менамояд, аз тарафи дигар, муносибатҳои байни давлат ва иттиҳодияҳои диниро, бо дарназардошти моҳияти дунявии давлат, танзим мекунад.

Хусусияти дигар ва аҳамияти қонуни мазкур дар он аст, ки мазҳаби ҳанафӣ дини ислом ҳамчун ҷузъи фарҳанги миллий ва ҳаёти маънавии халқи Тоҷикистон эътароф карда мешавад. Дар сатҳи қонун эътироф намудани аҳамияти фарҳангӣ ва маънавии мазҳаби ҳанафӣ дини ислом барои инкишофи минбаъдаи мазҳаби ҳанафӣ дар ҷомеа, пайравӣ аз он, роҳ надодан ба ворид шудани ҳама гуна равишҳои исломи тундрав ба Тоҷикистон, гирифтани пеши роҳи ҷалби ҷавонон ба ҳаракатҳои тундравона ва ташкилотҳои террориста, алаҳхусус ташкилоти террористикӣ ба ном «давлати исломӣ» ва ҳимояи суннатҳои мазҳаби ҳанафӣ нақши басо муҳим дорад.

Дар қонуни мазкур мафҳумҳои озодии вичдон, озодии пайравӣ ба дин, иттиҳодияи динӣ тавсиф карда мешаванд. Шарҳи мафҳумҳои зикршуда аҳамияти муҳим дорад, чунки ба тафсир ва фаҳмиши гуногуни озодии вичдон ва пайравӣ ба дин, ки аз тарафи гурӯҳҳои гуногун ба манфиатҳои ғаразнок истифода мешавад, хотима мегузорад. Мафҳумҳои асосии қонуни зикршуда бо мақсади таъмини озодии вичдон ва бо дарназардошти моҳияти дунявии Ҷумҳурии Тоҷикистон тафсир карда мешаванд. Аз ҷумла, иттиҳодияи динӣ чун иттиҳоди ихтиёрии пайравони як дин ба мақсади якҷоя анҷом додани ибодат ва маросимҳои динӣ, таълими динӣ, инчунин паҳн намудани эътиқоди динӣ тавсиф карда мешавад. Тибқи қонун иттиҳодияҳои динӣ танҳо ба мақсадҳои динӣ таъсис дода шуда, дар ҳалли қорҳои давлатӣ иштирок намекунад ва ҳуқуқи даҳолат ба ҳаёти шахсии инсон ва шаҳрвандро надоранд.

Забони давлатӣ яке аз нишонаҳои соҳибистиклолӣ маҳсуб мешавад. Аввалин Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи забони давлатӣ» 22 июли соли 1989 қабул шуда буд. Бо қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба забони тоҷикӣ мақоми забони давлатӣ дода шуд. Бо ташаббуси Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон лоиҳаи Қонун «Дар бораи забони давлати Ҷумҳурии Тоҷикистон» пешниҳод гашта, он моҳи октябри соли 2009 аз тарафи Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул гардид.

Бо қабули қонуни мазкур истифодаи ҳатмии забони тоҷикӣ чун забони давлатӣ дар ғаёлияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ, мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот, инчунин шахсони ҳуқуқӣ, новобаста аз шакли ташкили ҳуқуқӣ, хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ) ва соҳибқорони инфиродӣ ба ҳукми қонун даромад. Донишони забони давлатӣ вазифаи ҳар як шаҳрванди Тоҷикистон эълон шуд. Ба зиммаи мақомоти ҳокимияти давлатӣ, худидоракунии ва шахсони ҳуқуқӣ вазифаи гузошта шуд,

ки барои омӯхтани забони давлатӣ ва такмили забондонии кормандон шароит фароҳам оранд. Забони давлатӣ забони коргузории мақомоти ҳокимияти қонунгузор, иҷроия ва судӣ, забони санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, забони Қувваҳои Мусаллаҳи Тоҷикистон эълон гардид.

Пешгирӣ намудани ҷинойткорӣ, мубориза бо ҷинойтҳои трансмиллӣ, аз ҷумла бо савдои одамон яке аз вазифаҳои аввалиндараҷаи давлат буда, дар ин самттадбирҳои гуногуни ташкилӣ, иқтисодӣ, молиявӣ, тарбиявӣ ва ғайра амалӣ карда мешаванд. Дар доираи амалӣ намудани сиёсати давлат дар соҳаи пешгирӣ ва мубориза бо ҷинойткорӣ бо ташаббуси Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон лоиҳаи Қонун «Дар бораи муқовимат ба савдои одамон ва расонидани кумак ба қурбониёни савдои одамон» ба Маҷлиси Олӣ пешниҳод карда шуд. Қонун моҳи июли соли 2014 бо мақсади ташкили низоми самараноки муқовимат ба савдои одамон, татбиқи чораҳои ҷавобгари ҳуқуқӣ барои ҳуқуқвайронкунӣ дар самти савдои одамон, муқаррар намудани кафолатҳо ва шаклҳои дастгирии қурбониёни савдои одамон қабул гардид.

Дар раванди такмили қонунгузорӣ тағйиру иловаҳо ба Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷойи муҳимро соҳиб аст. Ин бесабаб нест. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон - қонуни асосии давлат, ҳуҷҷати сиёсии барномавӣ, шакли олии ифодаи иродаи халқ дар раёйпурсӣ мебошад, ки мақсадҳои стратегияи давлат, манфиатҳои миллӣ, асосҳои сохтори конститутсионии иҷтимоӣ, иқтисодӣ, сиёсии ҷомеа, вазъи ҳуқуқии инсон ва шаҳрванд, тартиби ташкили мақомоти олӣ ва маҳаллии ҳокимияти давлатиро муайян мекунад. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон 6 ноябри соли 1994 дар раёйпурсии умумихалқӣ қабул карда шуд. Лоиҳаи Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ибтидо ва миёнаи солҳои 1990, дар шароити мураккаб будани вазъи сиёсии кишвар ва бо мақсади таъмини сулҳу ваҳдати миллӣ таҳия гардид. Зарурати қабули аввалин Конститутсияи давлати соҳибистиклоли Тоҷикистон дар Иҷлосияи таърихӣ XVI Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон (ш. Хучанд, 1992) бо дарки масъулияти роҳбарияти нави дар ҳамин иҷлосия интихобшуда эълон карда шуд, Роҳбарияти нави давлати соҳибистиклоли Тоҷикистон ба сарвари Раиси Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар рӯзҳои баргузории ҳамин иҷлосияи таърихӣ хуб дарк намуда буд, ки бе қабули Конститутсияи нав, бе муайян намудани асосҳои ҳуқуқии ҳаёти давлат ва ҷомеа, бидуни ҳадафҳо ва самтҳои стратегияи инкишоф таъмин намудани рушди минбаъдаи Тоҷикистон имконнопазир аст.

Аввалин Конститутсияи Тоҷикистони соҳибистиклол 6 ноябри соли 1994 бевосита аз тарафи шаҳрандони Тоҷикистон дар раёйпурсии умумихалқӣ қабул карда шуд. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои аввали давлатдорӣ тоҷикон дар таҳкими сулҳу ваҳдати миллӣ, ташкили қонунии мақомоти нави ҳокимияти давлатӣ, интиҳоби роҳи нави инкишофи ҷомеа нақши ҳалкунанда бозид. Табиист, ки бо пешрафти ҷомеа зарурат ба тағйиру иловаҳо ба Конститутсия ба миён меояд. Зарурати такмили идоракунии давлатии ҳаёти иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ, фарҳангии мамлакат мушаххас намудани ҳадафҳои стратегияи давлат, ислоҳоти низоми сиёсӣ, ҳимояи манфиатҳои миллӣ ворид намудани тағйиру иловаҳоро ба Конститутсия талаб менамуданд [3,34].

Мебояд зикр намуд, ки тағйиру иловаҳо ба Конститутсия дар ҳамаи давлатҳо, дар давраҳои гуногуни инкишофи таърихӣ онҳо, бо дарназардошти талаботи нави инкишофи ҷомеа мушоҳида мешавад. Такмили Конститутсия таҷрибаи ҳуқуқии муқаррарист. Сари вақт ва пурра ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Конститутсия гавари такмили саривактӣ қонунгузорӣ ва рушди устувори ҷомеа махсуб мешавад.

Конститутсия - қонуни асосии давлат, ҳуҷҷати таърихӣ сиёсӣ буда, заминаи ташаккули инкишофи низоми нави сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ мебошад ва дурнамои рушди ҷомеаро муайян мекунад. Дар он манфиатҳои миллӣ, ҷаҳонбинӣ, мафкураи ҷомеа, арзишҳои ахлоқӣ ва маънавӣ инъикос гардида, мавқеи инсон дар ҳаёти давлат ва ҷомеа муайян мегардад [2,7]. Ҳамзамон бо ин, дигаргуниҳои куллии соҳаҳои

гуногуни ҳаёти ҷомеа, талаботи нави ҷомеа, омилҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ ва ғайра зарурати ворид намудани тағйирот ба Конститутсияро ба миён меоранд. Дар ҳамаи конститутсияҳои ҷаҳон тартиби махсуси тағйиру иловаҳои онҳо пешбинӣ мешавад. Аз ҷумла, тибқи Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон тағйиру иловаҳо ба Конститутсия бо роҳи раёйпурсии умумихалқӣ сурат мегирад. Раёйпурсиро Президент ё Маҷлиси намояндагон бо тарафдорӣ на камтар аз се ду ҳиссаи шумораи умумии вакилон таъин мекунад (м. 98). Тағйиру иловаҳоро ба Конститутсия Президент ё ҳадди ақал аз се як ҳиссаи умумии аъзо ва вакилони Маҷлиси миллий ва Маҷлиси намояндагон пешниҳод мекунанд (м. 99). Ҳамзамон бо ин, шакли идораи ҷумҳурӣ, тамомияти арзӣ, моҳияти демократа, ҳуқуқбунёдӣ, дунявӣ ва иҷтимоии давлат тағйирнопазиранд (м. 100). Меъёрҳои зикршуда шакли инъикоси манфиатҳои миллий ва моҳияти давлати соҳибистиклоли Тоҷикистон, кафолати ҳимояи соҳти давлатӣ ва ҷамъиятӣ аз хатарҳо ва таҳдидҳои радикалию экстремиста мебошанд.

Бо дарназардошти талаботи рӯзафзуни ҷомеа дар таҷрибаи давлатдорӣ Тоҷикистони соҳибистиклол низ ба Конститутсия 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 тағйиру иловаҳо ворид карда шуданд. Зимни ин тағйиру иловаҳо, идоракунии давлатии самараноки соҳаҳои гуногуни ҳаёти ҷомеа ташкил гардид, ислоҳоти соҳаи идоракунии давлатӣ гузаронида шуд, низоми мақомоти олии давлатӣ такмил ёфт, вазъи ҳуқуқии инсон ва шаҳрванд ба талаботи нави ҳаёти ҷомеа мутобиқ гардонида шуд, шакли идораи президенти, ки онро гурӯҳҳои алоҳидаи шаҳрвандон дар ибтидои солҳои 1990 зери шубҳа гирифта буданд, дар сатҳи олии конститутсионӣ пурра эътироф гардид. Дар натиҷаи ислоҳоти конститутсионӣ вазъи ҳуқуқии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон низ комилан тағйир ёфт. Эмомалӣ Раҳмон, ки дар Иҷлосияи XVI Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба вазифаи Раиси Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон интихоб шуда, ба қори сарвари давлат шурӯъ намуда буд, солҳои минбаъда ба ҳайси Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таъмини сулҳу ваҳдати миллий ва рушди ҷомеа саҳми бузург гузошт. Бо дарназардошти саҳми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар пешрафти ҷомеа Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллий - Пешвои миллат» қабул гардид. Ҳамин меъёр, ки вазъи ҳуқуқии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистонро ба қуллӣ тағйир дод, дар қараёни тағйиру иловаҳо ба Конститутсия 22 майи соли 2016 ба инобат гирифта шуд.

Дар раёйпурсии умумихалқӣ оид ба ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Конститутсия, ки 22 майи соли 2016 баргузор гардид, 4 миллиону 38 ҳазору 183 шаҳрвандон ё 92% интихобкунандагон ширкат варзиданд. Ба тарафдорӣ ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон 94,5% иштироккунандагон овоз доданд. Дар ин раёйпурсӣ беш аз 40 тағйиру иловаҳо ба Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ворид карда шуданд [8,245].

Ҳулас, ҳамаи ташаббусҳои қонунгузории Сарвари давлат бо мақсади ҳимояи манфиатҳои миллий, тақвияти шоҳаҳои ҳокимияти давлатӣ, инкишофи қонунгузорӣ, мустақилияти ҳокимияти судӣ, таҳкими қонуният ва тартиботи ҳуқуқӣ, пурзӯр намудани муборизаи беамон ба муқобили коррупсия амалӣ гардидаанд.

Ҳадафи ниҳии ташаббусҳои қонунгузории Сарвари давлати Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон таҳкими заминаҳои ҳуқуқии ҳаёти ҷомеа ва давлат, шаклҳои ҳуқуқии амалӣ гашани сиёсати дохилӣ ва хориҷии давлат ва танзими қонунии муносибатҳои ҷомеа мебошад.

АДАБИЁТ

1. Азми Д.М. О классификациях и признаках правовых актов / Д. М. Азми // Право и государство: теория и практика. – 2010. – № 2 (62). – С. 13–16.
2. Зариф Ализода. Қонуни асосии давлат. – Душанбе. – С. 7.
3. Имомов А.И. Ҳуқуқи конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе, 2022. С.34
4. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Захираи электронӣ. Речаи дастрасӣ:

<https://mmk.tj/content/%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%82%D1%81%D0%B8%D1%8F%D0%B8D2%B7%D1%83%D0%BC%D2%B3%D1%83%D1%80%D0%B8%D0%B8-%D1%82%D0%BE%D2%B7%D0%B8%D0%BA%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BD> (санаи муроҷиат 25.04.2024).

5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ»: Захираи электронӣ. Речаи дастрасӣ: www.mmk.tj
6. Мактаби давлатдорӣ Пешвои миллат. Ҷилди 2. Душанбе, 2018. С.123.
7. Марченко М.Н. Теория государства и права / М.Н. Марченко. - М.1999. С.234
8. Маҳмудзода Маҳкам, Шарофзода Рустам. Ташаббусҳои қонунгузори Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ва аҳамияти онҳо дар рушди давлати соҳибистиклол. Нашри 3-м. бо иловаҳо – душанбе: “ЭР-граф”, 2021. – 244 с.
9. Маҳмудзода Маҳкам, Шарофзода Рустам. Ташаббусҳои қонунгузори Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ва аҳамияти онҳо дар рушди давлати соҳибистиклол. Нашри 3-м. бо иловаҳо – душанбе: “ЭР-граф”, 2021. – 244 с.
10. Шарофзода Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳуқуқ / Р.Ш. Шарофзода. - Душанбе, 2018. – С.345.

ТАШАББУСҲОИ ҚОНУНГУЗОРИИ ПРЕЗИДЕНТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ЗИМНИ ПЕШНИҲОДИ ЛОИҲАИ ҚОНУНҲО

Дар солҳои истиқлолияти давлатӣ қонунгузориҳои нави Тоҷикистони соҳибистиклол ташаққул ва инкишоф ёфт. Қонунҳо, ки муҳимтарин муносибатҳои ҷамъиятиро танзим менамоянд, ҷузъи асосии низоми қонунгузорию ташкил медиҳанд. Дар давлатҳои мутамаддин қонунҳо дар низоми санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ эътибори баланди ҳуқуқӣ доранд, шакли самараноки ифодаи меъёрӣ ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, манфиатҳои давлат ва ҷомеа маҳсуб мешаванд. Барои ҳамин, қонунҳо аз тарафи мақомоти олии намояндагӣ ва қонунгузор (парламент) ё ҳалқ дар раъйпурсӣ қабул карда мешаванд.

КАЛИДВОЖАҲО: фаъолияти ҳуқуқсодкунӣ, ташаббуси қонунгузорӣ, Президент, ҳукумат, давлат, ҷомеа, парламент, истиқлолият, қонуният, принсипҳои ҳуқуқ, ҳуқуқи байналмилалӣ.

ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫЕ ИНИЦИАТИВЫ ПРЕЗИДЕНТА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН В РАМКАХ ПРЕДЛОЖЕНИЯ ПРОЕКТОВ ЗАКОНОВ

За годы государственной независимости сформировалось и развивалось новое законодательство независимого Таджикистана. Законы, регулирующие важнейшие общественные отношения, составляют основную часть законодательной системы. В цивилизованных странах законы в системе нормативных правовых актов обладают высокой юридической силой, считаются эффективной формой нормативного выражения и защиты прав и свобод человека и гражданина, интересов государства и общества. Поэтому законы принимаются высшими представительными и законодательными органами (парламентом) или народом на референдуме.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: правотворческая деятельность, законодательная инициатива, Президент, правительство, государство, общество, парламент, независимость, законность, принципы права, международное право.

LEGISLATIVE INITIATIVES OF THE PRESIDENT OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN WITHIN THE PROPOSAL OF DRAFT LAWS

During the years of state independence, the new legislation of independent Tajikistan was formed and developed. Laws regulating the most important public relations make up the main part of the legislative system. In civilized countries, laws and the system of normative legal acts have high legal force, they are considered an effective form of normative expression and protection of human and civil rights and freedoms, interests of the state and society. Therefore, laws are adopted by the highest representative and legislative bodies (parliament) or the people, not a referendum.

KEYWORDS: legislative activity, legislative initiative, President, government, state, society, parliament, independence, legality, principles of law, international law.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Ғанизода Алишер* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси 2-юми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: [992]933030508

Сведения об авторе: *Ғанизода Алишер* – Таджикский национальный университет, студентка 2 курса магистратуры юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: [992]933030508.

Information about the author: *Ganizoda Alisher* - Tajik National University, 2nd year master's student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. **Phone:** [992]933030508.

ТАШАККУЛ ВА ИНКИШОФИ ЧИНОЯТИ ТАЧОВУЗ БА ХАЁТИ АРБОБИ ДАВЛАТӢ Ё ЧАМЪИЯТӢ ДАР ТАЪРИХИ ХУҚУҚИ ЧИНОЯТИИ ТОҶИКИСТОН

Гулмаҳмадзода Ш.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Устуворӣ ва эътимоднокии ҳокимияти давлатӣ ҳамеша аз он вобаста буд ва ҳаст, ки чӣ гуна давлат намояндагони худро аз таҷовузҳои чинояткорона ба ҳаёт, саломатӣ ва дахлнопазирии онҳо муҳофизат мекунад. Маълум аст, ки қонунгузории чиноятӣ ҳамеша дар таъмини чунин ҳимоят аҳаммияти аввалиндараҷа дорад. Омӯзиши таърихи давлат ва ҳуқуқ таснифбандии гуногуни пайдоиш ва инкишофи давлат ва ҳуқуқро пешниҳод намудааст. Яке аз ин таснифбандихоро Т.Ш. Шарипов пешниҳод намудааст. Профессор Т.Ш. Шарипов марҳалаҳои асосӣ дар барпокунии ва инкишофёбии қонунгузории чиноятиро ба марҳилаҳои то шуравӣ, қонунгузории чиноятӣ шуравӣ-сотсиалистӣ ва даврони соҳибистиклолӣ ҷудо намудааст, ки намунаи маҳдуди таснифбандии ташаккул ва инкишофи ҳуқуқи чиноятӣ мебошад.

Мувофиқи сарчашмаҳои таърихӣ Пешдодиён ва Каёниён аввалин давлатҳои тоҷикон мебошанд. Таҷовуз ба ҳаёти арбоби давлатӣ ва ҷамъиятӣ маҳз аз ҳамин лаҳза ҷамчун чиноят пайдо гардид. Чуноне, ки таърихнавис М. Исоматов қайд менамояд «Ҷамшед аз мувафаксиятҳои худ мағрур шуд ва даъвои худой кард. Мардум аз ӯ рӯй гардонданд ва фарру шукӯҳи шохӣ аз ӯ бирафт ва подшоҳӣ рӯ ба харобӣ ниҳод. Дар ин миён Заҳҳок хурӯҷ намуд ва Ҷамшедро шикаст дода, ҳалок кард ва ҳудаш подшоҳ шуд. Дар давраи ҳукмронии ӯ дар ҷаҳон адлу инсоф намонд, раият дар шиканҷа афтод ва мулк хароб гардид, мардумони зиёде ба ҳалокат расиданд». Куштори Сиёвуш писари шох Кайковус, Куруши Кабир, Спитамен, Монӣ (яке аз руҳониёни машҳур) мисоли дигари таҷовуз ба ҳаёти арбоби давлатӣ ва ҷамъиятӣ шуда метавонанд.

Омӯзиши таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки терроризм ва экстремизм ҳамқадами доимии инсоният мебошанд. Ҳанӯз дар асри 1-уми то мелод дар Иуде (Яҳудистон) мазҳаби ханҷардорон (секта сикарев) амал мекард, ки ҷонибдорони он дар ҳамкорӣ бо римӣён донишмандон, устодон, аъёну ашрофон ва олимақомони яҳудиёнро несту нобуд мекарданд. Фома Аквинский ва падарони дини христианин бошанд, ақидаи қатли ҳокиме, ки ба фикри халқ душман ё хиёнаткор аст, иҷозат медоданд. Мазҳабҳои алоҳидаи дини ислом низ дар миёнаҳои асри пайдоиши хеш ба куштори халифаҳо ва сардорону мансабдорони тақсимоҷҳои маъмурӣ ва ҳарбию ҷонибдор буданд ва ба ин амал намояндагони онҳо даст мезаданд. Дар ин давра, баъзе ҷамъиятҳои маҳфӣ дар Ҳиндустон ва Хитой низ ба террори сиёсӣ машғул буданд. Дар ҳудуди Эрон, Афғонистон, Тоҷикистон, умуман мамлакатҳои Осиёи Марказӣ, ҷонибдорони мазҳаби исмоилиён нисбати донишмандони ислом муборизаи пинҳониро бо истифода аз ҷисман нобуд кардани рақибони сиёсии хеш амалӣ мекарданд.

Таъмини амнияти давлат аз ҷониби подшоҳон ва шахсони барӯманди ҷамъиятӣ дар давраи пайдоиши аввалин давлатҳо дар ҳудуди Тоҷикистони имрӯза аҳаммияти калон дошт. Масалан, истилогарони Ҳахоманишӣ мулкҳои Осиёи Миёнаро ба пуррагӣ тасхир менамоянд. Халқ дар зери итоату истисмори дутарафа қарор мегирад, аҳволи иҷтимоии мардум вазнин мегардад. Шӯришҳои халқӣ бар ғосибон дар аҳди Дорои I дар Марғиён, Порт ва кишвари сақоиҳо сар мезанад. Истилогарон бо кумаки хоинону ҳокимони дохилӣ ин шӯришҳоро дар солҳои 522-518 бераҳмона паҳш менамоянд. Яке аз чунин қорнамоиҳо, ки баҳри ҳифзу таъмини амнияти милли рағона гардида буд, ин қорнамоии Шерак - қаҳрамони тоҷик мебошад. Дар китоби “Тоҷикон”-и Б. Ғафуров қорнамоии Шерак чунин шарҳ дода шудааст: «Дорои I бо кӯшуни сершуморе ба муқобили сақоиҳо рағона мешавад. Замоне ба ӯрдугӯҳи ӯ саиси

сакоӣ Шерак омад. Аъзои баданаш маъюб, рӯяш аз чароҳат баднамо, гӯшу биниаш бурида буд. Шерак арз кард, ки ҳамқавамонаш ҳамин тариқа ҷазояш додаанд, ва инак, ӯ ташнаи ниқор аст. Ӯ роҳбаладиرو ба зимма гирифта, ваъда кард, ки кӯшуни форсҳоро бо пайраҳаи фақат ба худаш маълум якбора ба ақибгоҳи сакоиҳо мерасонад. Пас аз ҳафт рӯзи роҳи пурмашакат аскарони форс ба биёбони хушку холи баромада монданд. Форсҳо фиреб хӯрдани худро фаҳмиданд. Шерак, дар ҳолате ки душман ба сараш теғ мекашид, бо ифтихор ҷавоб дод: «ман ғалабаро ба даст овардам, зеро барои аз сари ҳамватанонам - сакоиҳо дур кардани фалокат форсҳоро аз гушнагиву ташнагӣ ба ҳалокат супоридам». Форсҳо сари қаҳрамони тоҷикро аз сар ҷудо карданд».

А. Фирдавсӣ ба мақоми подшоҳ ва нақши лашкаркашону паҳлавонон дар таҳкими давлатдорӣ ва ваҳдати ҷомеа аҳаммияти хоссаро насиб доништааст. Паҳлавонон ба Ватан ва шоҳ содиқанд. Ҳатто онҳо ба хотири манфиатҳои умумии давлатӣ ҳар гуна шоҳи ноодилро мебахшанд. Зеро ки шоҳро ифодагари ваҳдату қудрати давлат ва кишвар медонанд. Дар навбати худ қаҳрамонони Фирдавсӣ шахсиятҳои барҷастаанд, ки онҳо ба қадри худ мерасанд, шаъну шарафи худро ҳимоя менамоянд ва мақоми худро дар кишвардорӣ амиқ дарк кардаанд. Аммо манфиатҳои давлатро аз манфиатҳои шахсӣ авлотар дониста, анъанаҳо ва суннатҳои давлатдорию лашкаркаширо бечуну ҷаро риоя менамоянд.

Унсурулмаолии Кайковус сиёсатмадору давлатдорро ба Оғтоб монанд менамояд. «Подшоҳ чу Оғтоб аст. Нашояд, ки ба яке тобаду бар яке натобад». Адлу адолатро чун пояи давлатдорӣ меҳисобад. Шоҳу шоҳигарию ба масъалаҳои ахлоқӣ мепаӣвандад. Мисолҳои зиёдро дар бораи нопокию бадахлоқии тоифае аз ашрофон меорад ва онҳоро маҳкум менамояд. Ба шоҳон тавсияҳои муҳим дар боби ба айшу ишрат дода нашудан ва ба корҳои давлатдорӣ машғул гаштанро медиҳад. Шоҳ ҳамеша ақлу хирадро бояд машваратчию худ интихоб намояд. Ба эҳсосот дода нашавад. Тафаккур бояд дар қабули қарор ҷойи асосӣ дошта бошад. Кайковус яке аз аркони давлатдорию дар равонию аниқии фармону супоришоти шоҳ мебинад. Муносибат ба лашкар ва раият низ аҳаммияти муҳим дорад. Вазъияти иқтисодӣ низ ба омили муҳими давлатдорӣ дохил мешавад. Фақат ба воситаи адлу инсоф ҳазинаи давлатро пур кардан мумкин аст.

Шоҳ - дар империяи Ҳахоманишиҳо мақоми олии идоракуниро ба уҳда дошт. Тамоми ҳуқуқҳои сиёсӣ ва ҳарбиро, аз ҷумла таъмини амнияти давлатӣ аз шоҳ вобастагии калон дошт. Дар солҳои охири давлатдорӣ вазъият дар империя на он қадар хуб буд. Профессор А.Ғ. Холиқов ин вазъиятро чунин менависад: Байни 15 писари Ардашери II Мнемон дар империя барои тахт ҷанҷол мерафт. Ардашери III ба тахт омада тамоми ҳешони худро ба қатл мерасонад ва каме дар соҳаи давлатдорӣ ва дар тобеият нигоҳ доштани сатрапҳо ба муваффақият ноил мегардад. Вале аз сабаби суст будани назорат дар дастгоҳи давлатӣ ӯ аз ҷониби ҳочасароӣ худ Боҳуй кушта мешавад. Ҳамин ҳочасароӣ дар идораи давлат мақоми хосса дошта, мансабдори асосии давлатӣ ба ҳисоб мерафт. Маҳз бо дастури он ҷандин шоҳзодаҳои Ҳахоманиши кушта мешаванд. Барои куштори шоҳзодагони империяи Ҳахоманишинӣ Дорои III Ҳочасароӣ-Боҳуйро ба қатл мерасонад.

То зуҳури дини ислом сарчашмаи асосии ҳуқуқро, баҳусус ҳуқуқи ҷиноятиро китоби Авесто, Қонунномаи Сососиён ташкил медоданд. Дар ин давра ҳамаи ҷиноятҳоро ба се гурӯҳ ҷудо мекарданд: а) ҷиноятҳо ба муқобили тартиботи ҷамъиятӣ; б) ҷиноятҳо ба муқобили дин ва арзишҳои динӣ; в) ҷиноятҳо ба муқобили ҳокимияти давлатӣ. Таҷовуз ба ҳаёти арбоби давлатӣ (шоҳон, вазирон, оилаи онҳо) ҳамчун ҷиноят ба муқобили ҳокимияти давлатӣ эътироф шуда, барои чунин кирдор ҷазои қатл дода мешуд.

А.А. Королев қайд мекунад, ки ҳанӯз 340 сол пеш аз солшумории мо падари Искандари Мақдунӣ дар натиҷаи амали террористӣ ба ҳалокат расидааст. Таҳлилгарони дигар аввалин гурӯҳи муташаккили террористиро гурӯҳи яҳудии

Сикариев (ханчардорон), ки дар асри 1 то милод дар Яҳудия амал мекард, эътироф менамоянд. Аъзоёни ин гурӯҳи террористӣ намояндагони донишманди яҳудио, ки меҳостанд бо римиро сулҳ баста шавад, ба дуршавӣ аз дин ва ноида гирифтани манфиатҳои миллӣ гунаҳгор дониста, ба қатл мерасониданд. Онҳо ба сифати силоҳ, ханчар ё «сику» шамшери кӯтоҳро истифода мебарданд. Дар фаъолияти сикариевчӣ унсурҳои фанатизми динӣ ва терроризми сиёсӣ ба ҷашм мерасид.

Олимони дигар А.Г. Периханян, А.А.Толезарӣ, А.Ғ. Холиқов ҳангоми таснифи ҷиноят таҷовуз ба ҳаёти арбоби давлатиро ба гурӯҳи ҷиноятҳо ба муқобили шахсият дохил мекунанд, ки чандон дуруст нест. Чунин ақидарониро профессор У.А. Азизов баҳснок эътироф намуда, менависад, ки яке аз камбудии чунин таснифи ҷиноятҳо ин ҷудо накардани яке аз гурӯҳи асосии ҷиноятҳо, яъне ҷиноятҳо ба муқобили ҳокимият мебошад. Ақидаи У.А. Азизовро мо дастгирӣ намуда, қайд менамоем, ки таҷовуз ба ҳаёти арбоби давлатӣ ё ҷамъиятӣ ба гурӯҳи ҷиноятҳо ба муқобили ҳокимият дохил шуда, он дар ҳамаи давру замон вучуд дошт ва барои чунин кирдор ҷазои аз ҳама вазнин яъне ҳукми қатл дода мешуд. Масалан, шоҳ Камбиз II ҳангоми забти Юнон ба пойтахти он шаҳри Мемфис сафири худро раво менамояд, ки то ки онҳо шаҳрро бе ҷанг ба он супоранд. Лекин юнониҳо сафирро бо ҳамроҳонаш кушта, молу мулкҳои онҳоро ғорат намуданд. Баъди чунин ҳодиса Камбиз II шаҳри Мемфисро иҳота намуда, онро ба даст овард ва парвандаи куштани сафир ва ҳамроҳонашро ба баррасии суди шоҳӣ супорид. Суд чунин ҳукм намуд: барои куштори ҳар як ҷанговари форс даҳ ҷанговари машҳури Юнон кушта шавад. Дар ниҳоят ду ҳазор шаҳрванди Мемфис барои куштори сафир кушта гардиданд.

Куштори шоҳон, вазирон, оилаҳои онҳо ва дар умум инсон на танҳо дар Авесто, балки дар дигар сарчашмаҳои ҳуқуқии замони зардуштия гуноҳи вазнин (кабира) эътироф мегардид. Масалан, дар «Мулоҳизаи Рӯҳи хирад (Суждение Духа разума)» куштор дар баробари дигар ҷиноятҳои махсусан вазнин номбар гардидааст: «Аз ҳақиме пурсиданд: «Қадам гуноҳ вазнинтар аст?», ӯ ҷавоб дод: «Аз ҳамаи гуноҳҳое, ки инсон мекунад куштори шахси порсо, тақводор, додгар, додрас...». Куштори бадқасдона кирдори махсусан вазнин эътироф гардида, барои ҷазои аз ҳама вазнинтар дода мешуд.

Зухури дини ислом, ки он сабаби ташкили давлати муттаҳидаи арабҳо, - Хилофати Араб (622-1258) гардид, дар ташаккул ва инкишофи ҳуқуқи ҷиноятӣ давлатҳои Шарқ ва Осиёи марказӣ, аз ҷумла давлатҳои дар ҳудуди Тоҷикистони имрӯза мавҷудбуда нақши муҳим бозид.

Ин давра бо ташкил ва фаъолияти давлатҳои феодалӣ, ки бо сулолаҳои гуногун алоқаманданд (Тоҳирӣён, Саффорӣён, Сомонӣён, Қарахонӣҳо, Ғуриён, Ғазнавӣён, Салҷуқӣён, Хоразмшоҳӣён, Шайбонӣҳо, Аштархонӣҳо) ва хонигарӣҳо (Бухоро ва Қўқанд) алоқаманд мебошад. Қонуни ҷиноятӣ ин давра дар зери таъсири дини ислом ва санадҳои меъриӣ ҳуқуқӣ, ба монанди Ёсуи Чингизхон, Тузукии (Кодекси) Тимур ва ғайра ташаккул ёфтааст.

Сарчашмаҳои ҳуқуқӣ вобаста ба қувваи ҳуқуқиашон дар ислом одатан ба якчанд гурӯҳ ҷудо мешаванд. Маъмулан онҳоро ба се гурӯҳ ҷудо намудан мумкин аст: сарчашмаҳои аввалиндараҷаи ҳуқуқи исломӣ: Қуръон ва суннат (маҷмуи ҳадисҳо); сарчашмаҳои дуввуминдараҷа, ки аз усулҳои фикҳии эҷоди ҳуқуқӣ ибтидо мегиранд: иҷмоъ, иҷтиҳод, фатво ва қиёс; сарчашмаҳои саввуминдараҷа: ба ин гурӯҳ шомил мешавад, ҳуқуқи позитивии соҳибони фармон ва ҳуқуқҳои одатии халқияту қавмҳои мухталиф.

Ҳама ҷиноятҳо дар ҳуқуқи ҷиноятӣ мусулмонӣ ба ҳадд, қиссос ва таъзир гурӯҳбандӣ карда шуданд. Барои содир кардани намудҳои алоҳидаи ҷиноят, ки ба гурӯҳи ҳадд ё ҳудуд дохил карда мешаванд, барои онҳо ҷазо дар Қуръон ва суннат пешбинӣ шудааст. Ҷиноятҳо ба муқобили шахс (ҳаёт ва саломатӣ) бо қиссос - «ҷазои

баробар» чазо дода мешавад ва ҷинойтхое, ки барои онҳо ҷазоҳои дастурӣ ва ислоҳӣ истифода мешаванд, амалҳои категорияи таъзир мебошанд.

И.Д. Сафаров меъёрҳои ҷинойтӣ-ҳуқуқии давраи Сомониёнро ба се гурӯҳ тақсим мекунад: 1) ҷинойтҳо бар зидди ҳаёт ва саломатӣ; 2) ҷинойтхое, ки, ки талаботи Қуръонро вайрон мекунад; 3) ҷинойтҳо ба муқобили ҳокимияти давлатӣ. Меъёрҳои ҳуқуқии Қуръон ва ҳадисҳоро таҳлил намуда, А.Қ. Назаров чунин таснифи ҷинойтҳоро дар ҳуқуқи ҷинойтии мусулмонӣ ҷудо менамояд: хиёнат ба Худо, ҷинойтҳо бар зидди ҳаёт, саломатӣ, озолии ҷинсӣ ва тамомияти ҷинсӣ, зидди шаъну шараф, зидди тартиботи ҷамъиятӣ, моликият, зидди ҷомеаи исломӣ.

Дар асрҳои миёна ташкилоти террористие, ки дар инкишофи тактикаи пинҳонкорӣ, таҳрибкорӣ ва истифодаи зӯрварӣ чун воситаи иҷроӣ мақсад нақши бориз гузоштааст, ин созмони ассасинҳо мебошад. Тақрибан соли 1090-и милоди Ҳасан ибни Саббоҳ қалъаи Аламутро, ки дар дараи кӯҳии самти шимолии шаҳри Ҳамадон (воқеъ дар Эрони имрӯза) ҷойгир аст, ишғол менамояд ва ба қароргоҳи худ табдил медиҳад. Аъзои ин ташкилот фаъолияти худро дар ҳудуди баҳри Миёназамин то Халиҷи Форс густариш дода, дар муддати тулонии амалиётҳои худ шумораи зиёди халифаҳо, султонҳо, руҳониёни бонуфуз ва мансабдорони баландмақоми давлатиро ба қатл расонидаанд. Мисоли гуфтаҳо, қатли сарвазирӣ дарбори Салҷуқӣён, олими машҳур Низомулмулк шуда метавонад. Бо ин амалҳои хеш ин ташкилоти террористӣ дар дарбори шохонӣ ҳокимони он замон тарсу харосро ба вуҷуд оварда буд.

Дар давраи давлатдорӣ Сомониён (асрҳои IX-X) содир намудани ҷинойтҳо ба муқобили давлат ва амирҳо (шоҳҳо, сарвари давлат) бештар ба назар мерасиданд, ба монанди сарнагун кардани амирон (Нух ибни Наср аз ҷониби амакаш сарнагун карда шуд, Абдул-Малики I танҳо давлатро як рӯз ҳукмронӣ карда, аз ҷониби Алп-Тегин - сардори гвардияи туркӣ сарнагун карда шуд), куштори амир (соли 914, амир Аҳмади Сомониён аз ҷониби ситезачӯён, ки посбони қаср буд, кушта шуд), кӯшиши куштори амир (ҷонибдорони мазҳаби Қарматия ва руҳониёни мусулмон кӯшиши куштори амири Наср II — ро ташкил намуданд) ва ғайра.

Дар асрҳои XIII — XIV дар натиҷаи ҳуҷуми берунаи муғулҳо ба қаламрави Тоҷикистон, тахти сарварии Чингизхон як давлати нав ташкил ёфт. Қонуни муғулҳо ҷинойт ва ҳуқуқвайронкунии гражданиро аз ҳамдигар ҷудо накарда буд. Сарчашмаҳои қонуни ҷинойтӣ бо баробарии меъёрҳои шариат, Ёсуи Чингизхон буданд. Дар бораи мундариҷаи Ёсу ягон маълумоти боэътимод мавҷуд нест, танҳо ҷузъҳои он дар сарчашмаҳои гуногун мавҷуданд. Қонуни ҷинойтии давраи муғулҳо ба муҳофизат ва нигоҳ доштани тартибот дар давлат ва ҷомеа нигаронида шудааст. Масъалаҳои категорияи «ҷинойт алайҳи давлат» дар Ёсу хеле хуб муқаррар карда шудааст. Ҷинойтҳо бар зидди хон, ҳокимон, мансабдорон ва давлат бо ҳукми қатл ҷазо дода мешуд.

Меъёрҳои қонуни ҷинойтӣ дар Ёсу ба таҳкими сохтори нави сиёсии ҷомеа, қудрати хон дар қаламрави тобеи муғулҳо, таъмини муносибатҳои баробарии империя бо давлатҳои хориҷӣ дар соҳаи савдо ва муносибатҳои шартномавӣ рағбона карда шуда буданд. Ёсу - ба ҳама субъектҳои новобаста аз пайдоишашон, муқаррар намуда буд, ки қонунро қатъиян риоя кунанд.

Темурнома (тузукӣ) ба ақидаи И.Б. Бӯриев низ сарчашмаи ҳуқуқи ҷинойтӣ буд ва он барои содир кардани ҷинойт бар зидди давлат ва шохигарӣ ҷазо муқаррар мекард. Темурнома дастуре аз таҷрибаи шахсии Темур ва маслиҳат барои фарзандон, забткунандагони давлатҳо ва насли онҳо буд. Дар Темурнома дуvozдаҳ қоида (боб) мавҷуд аст, ки ба Темур барои соҳиб шудан ба қудрат ва забт кардани давлат кумак карданд.

Дар боби ҷазо бораи фарзандони худ, хешовандон, амирҳо ва вазирон суҳан дар бораи чунин ҷинойтҳо алайҳи давлат, ба монанди поймол кардани ҳокимияти олий аз ҷониби писарон, шӯриши наберагон ва дигар хешовандон бар зидди хон (шоҳ), ва

даҳолати сардорон ба кори давлат меравад, ки таҷовуз ба ҳаёти арбоби давлатӣ ва ё ҷамъиятӣ аз ҷумлаи чунин ҷинойтҳо низ башумор мерафт. Темур дар Темурнома қайд мекунад, ки агар ягон писари ман чуръат кунад, ки ба қудрати олий даст занад, ман амр надодаам, ки ӯро аз ҳаёт маҳрум ё маҷруҳ созед, аммо розӣ ҳастам, ки ӯ то даъвои худро тарк кардан дар зиндон монад. Агар набераи ман ё дигар хеши ман бар зидди ман исён бардорад, пас ман онҳоро аз иззату иқром маҳрум мекунам.

Дар боби қарор барои вазирон - ашхосе, ки бовафо хидмат мекунанд, Темур дар бораи хоинон, сарнагунии ҳокимияти олий ва барангехтани душманон ба муқобили ҳокимият аз ҷониби вазирон навиштааст. Агар чунин ҷинойтҳоро вазирон содир мекарданд, Амир Темур талаб мекард, ки ҳукми қатлро саросемавор эълон накунанд. Пеш аз ҳама, ҷамъ овардани далелҳои муқаммал дар бораи айбдошавандаҳо зарур аст, инчунин бояд ҳуди адолатнокии айбдоркунӣ тафтиш карданро талаб мекард.

Новобаста аз он, ки Темурнома ва дигар қоидаҳо амал мекарданд, ҷараёни муборизаи династӣ (ҷинойтҳои давлатӣ), ба монанди таҷовуз ба ҳаёти арбоби давлатӣ ва ё ҷамъиятӣ дар байни Темуриён афзоиш меёфт. Масалан, пас аз марги Темур империяе, ки ӯ сохта буд, барҳам хӯрд ва Мовароуннаҳр ба арсаи муборизаи хунини династӣ табдил ёфт. Дар вақти ҳаёти худ Тимур қисмҳои давлатдории худро байни писаронаш Ҷаҳонгир, Умар-Шайх, Мирон-Шох, Шохруҳ ва наберагон Муҳаммад Султон, Пир Муҳаммад, Иброҳим ва Улуғбек тақсим карда буд. Пас аз чанд рӯз пас аз марги Тимур ҳар яке писарон ва наберагони Темур худро мустақил эълон карданд. Набераи Тимур, ҳокими Тошканд Халил-Султон (писари Мирон-Шох) артишро ҷамъ овард ва пеш аз дигар набераи Темур, писари Ҷаҳонгир Пир Муҳаммад, ки Темур вориси худ таъин карда буд, пойтахти давлат Самарқандро соҳиб шуд. Кӯшишҳои тақрири Пир Муҳаммад барои барқарор кардани ҳуқуқҳои ӯ бенатиҷа буданд ва соли 1406 вай кушта шуд.

Ҷамин тавр, чи хеле аз таърих бармеояд таҷовуз ба ҳаёти арбоби давлатӣ ва ё арбоби ҷамъиятӣ дар давраҳои гуногун яке аз роҳҳои барканор кардани амир (шох) аз тахт буда, аз ҷониби душманон бештар содир карда мешуд.

Пас аз он, ки соли 1867 ҳудуди имрӯзаи Тоҷикистон ба Генерал губернатории Туркистон шомил гардид, дар ҳудуди он санадҳои меъёрии ҳуқуқии Россияи подшоҳӣ дар баробари меъёрҳои шариат ба қувваи амал даромаданд. Дар Россияи подшоҳӣ соли 1845 Маҷмуи Қонунҳо дар бораи ҷазоҳои ҷинойтӣ ва ислоҳӣ қабул гардид, ки дар он ҷинойтҳои давлатӣ ба боби алоҳида ҷудо карда шуданд. Боби аввали Маҷмуи Қонунҳо дар бораи ҷазоҳои ҷинойтӣ ва ислоҳӣ, доираи гурӯҳи афзалиятноки шахсонро муайян кард, ки манфиатҳои онҳо бо меъёри махсуси қонуни ҷинойтӣ ҳифз карда мешуданд.

Ҷабрдидагони ҷинойтҳое, ки дар моддаҳои 223-263 Маҷмуи қонунҳо дар бораи ҷазоҳои ҷинойтӣ ва ислоҳӣ пешбинӣ шудаанд, метавонанд танҳо «шахси муқаддаси салтанати император» ва аъзои хонадони император бошанд.

Тарафи объективии ҷинойт мутобиқи м. 263-и ин Маҷмуа аз кирдоре иборат аст, ки ба ҳаёт, саломатӣ ва шаъну шарафи император ва инчунин маҳрум кардани ҳаёти император равона карда шуда буд. Ҷамзамон, бо ҳадафи махсус содир кардани ҷинойт дар моддаи мазкур зикр гардидааст, яъне аз тахт маҳрум кардан, маҳрум кардани император аз ҳокимияти олий ё маҳдуд кардани ҳуқуқи ин ҳокимияти олий.

Ҷамин тариқ, дар мувофиқа аз сарчашмаҳои ҳуқуқии қаблии ҷинойтӣ, Маҷмуи қонунҳо дар бораи ҷазоҳои ҷинойтӣ ва ислоҳӣ соли 1845 мустақиман изҳор дошт, ки объекти ҳифзи ҳуқуқӣ-ҷинойтӣ ҳангоми содир кардани ҷинойтҳои давлатӣ на танҳо ҳаёт, саломатӣ ва шаъну шарафи шахсияти император, балки ҳокимияти олии давлатӣ, ки шахсияти он император буд, баромад мекард. Ҷавобгарӣ барои кирдорҳои ғайриқонунии қасдона ва ҳам барои ҳама қасди ҷинойткорона нисбати ин шахс, яъне император пешбинӣ шуда буд.

Дар баробари ин, ҷавобгарии ҷинойтӣ барои содир намудани ҳама гуна зӯроварӣ нисбат ба шахсияти император бидуни зикри мақсади содир кардани ин кирдор ба таври алоҳида муқаррар шуда буд.

Дар моддаи 264-и Маҷмуаи қонунҳои дар бораи ҷазоҳои ҷинойтӣ ва ислоҳӣ соли 1845 бошад, ҷавобгарию барои тайёри ба ҷинойт пешбиниамудай моддаи 263 муқаррар шуда буд.

Ҷинойт дар чунин маврид хотимаёфта эътироф мегардид агар гунаҳгор шахси дигарро барои иштирок дар кирдорҳои ҷинойтии зидди император даъват карда бошад, ё барои иҷрои нияти ҷинойткорона забон як карда бошанд, ё ин шахс ба гурӯҳи ҷинойтӣ дохил шуда ё ба ин забоняккунӣ ҳамроҳ шуда бошад, ё ин шахс ба таври шифохӣ ё дар шакли хаттӣ фикру фарзияи худро оид ба содир намудани ин кирдор баён намуда, ё ба тариқи дигар дар бораи содир намудани ин ҷинойт омодагӣ дида бошад. Чӣ тавре ки маълум гардид, ҷавобгарии ҷинойтӣ на танҳо барои фароҳам овардани шароити воқеии содир кардани ҷинойт, балки барои изҳори нияти содир кардани ҷинойт (қасди хушку ҳолӣ) низ ба миён омадааст.

Дар м. 265-и ин Маҷмуа (Кодекс) барои ба ҷавобгарии ҷинойтӣ кашидани шарикон барои амалҳои ҷинойткоронашон нисбат ба шахси муқаддаси император сухан меравад. Ҷолиб он аст, ки дар ин кирдор ҳама шаклҳои шарикӣ то ба имрӯз маъмул номбар карда шуда, ҳамзамон ҷавобгарии ҷинойтӣ барои хабар надодани ҷинойт низ муқаррар карда шудааст, яъне агар шахсе дар бораи рафтори ҷинойткорона ё ҷинойткорон медонист бояд сари вақт мақомоти дахлдорро хабар диҳад, дар сурати хабар надодан кирдори ӯ ҳамчун иҷро накардани уҳдадорӣ баҳо дода мешуд.

Барои ҳамаи кирдорҳо, новобаста аз дараҷаи иштирок ва гуноҳ, санксияи ин моддаҳо муҷозоти якхеларо, яъне маҳрум кардани ҳамаи ҳуқуқҳо ва ҷазои қатл пешбинӣ шуда буд.

Соли 1903 бошад, дар Россияи подшоҳӣ Маҷмуи қонунҳои ҷинойтӣ қабул гардид ва дар он масъалаи ҷавобгарии ҷинойтӣ барои таҷовуз ба ҳаёт, саломатӣ ва дахлнопазирии император ва аҳли оилаи ӯ ба таври мушаххас пешбинӣ гардид.

Моддаи 99-и Маҷмуи қонунҳои ҷинойтии соли 1903 ҷавобгарии ҷинойтиро барои таҷовуз ба ҳаёт, саломатӣ, озодӣ ва дар умум дахлнопазирии ҳам император, ҳамсараш ва вориси тахт бидуни зикри мақсади чунин таҷовуз, ё алоҳида, сарнагун кардани императори амалкунанда аз тахт, маҳрум кардан аз ҳокимияти олий он ё маҳдуд кардани ҳуқуқҳои ин ҳокимият муқаррар намуда буд.

Ба таври алоҳида муқаррар гардид, ки таҷовуз, ин ҳам содир намудани ҷинойти вазнин ва ҳам кӯшиши содир намудани он ба ҳисоб меравад. Дар ҳама ҳолатҳо, санксияи ин модда як ҷазоро пешбинӣ мекард - ҳукми қатл.

Ҷиҳати мусбӣ он буд, ки диспозитсияи ин модда ихтисор, дақиқтар, возеҳтар ва мушаххас гардид, ҷинойт бевосита вазнин эътироф карда шуд, ҳарчанд аз мазмуни санксия ва дар санадҳои ҳуқуқии қаблӣ маълум буд, ки ин ҷинойтҳо вазнин ҳисобида мешуданд ва ҳифзи ҳокимияти олии монарх самти афзалиятноки ҳифзи ҳуқуқи ҷинойтӣ мебошад.

Ҷиҳатҳои манфии онро метавон он ҳолатро эътироф намуд, ки дар Маҷмуи қонунҳои ҷинойтии соли 1903 мафҳуми «ҳокимияти олий», чун пештара, танҳо бо шахсоне, ки император ва аъзои хонадони императорӣ буданд, маҳдуд карда шуда буд.

Пас аз барҳам хӯрдани Русияи подшоҳӣ, Тоҷикистон натавонист, ки давлати мустақили худро таъсис диҳад. Октябр-ноябри соли 1917 инқилоби болшевикӣ дар Имперотурии Русия ғалаба кард ва болшевикон Ҳукумати муваққатино сарнагун карда, ҳокимиятро ба даст гирифтанд. Дар натиҷаи ин инқилоб дар қаламрави Имперотурии Рус чумҳуриҳои шуравии Русия, Укроин, Белорус ва Қазқоз ташкил карда шуданд. 30 декабри соли 1922 қарордоди таъсиси Иттиҳоди чумҳуриҳои шуравии сотсиалистӣ байни ҳамин чумҳуриҳо имзо шуд. Пас аз инқилоб соли 1920

Ҷумҳурии Халқии Шуравии Бухоро ташкил шуд. Соли 1924 Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон дар ҳайати ҶШС Ёзбекистон ташкил ёфт.

Аввалин санадҳои ҳуқуқӣ-ҷиноятӣ давраи шуравӣ: «Декрет дар бораи сулҳ» аз 26 октябри соли 1917, Декрет «Дар бораи қатъ намудани ҷазои қатл» аз 26 октябри соли 1917, Декретҳои судии рақамҳои 1, 2 ва 3, Асосҳои роҳбарикунанда оид ба ҳуқуқи ҷиноятӣ РСФСР соли 1919, Кодекси ҷиноятӣ РСФСР соли 1922, Асосҳои қонунҳои ҷиноятӣ Иттифоқи РСС ва республикаҳои иттифоқӣ соли 1924, Низомнома дар бораи ҷиноятҳои ҳарбӣ с. 1924 (дар с. 1927 бо таҳрири нав қабул шуда), Низомнома дар бораи ҷиноятҳои давлатӣ (контрреволюционӣ) ва махсусан барои Иттифоқи Шуравӣ ҷиноятҳои хавфноки зидди тартиботи идоракунӣ соли 1927, КҶ РСФСР соли 1926 ва КҶ РСС Ёзбекистон соли 1928 масъалаи ҷавобгарии ҷиноятӣ барои таъовуз ба ҳаёти арбоби давлатӣ ва ҷамъиятиро ба таври васеъ ва маҳдуд, умумӣ ва мушаххас ҳал карда буданд.

Дар солҳои аввали ташаккули ҳокимияти шуравӣ, ҷанги шаҳрвандӣ ва муҳомилаи хоричӣ, ҳамлаҳо ба ҳаёти ҳодимони давлатӣ ё ҳодимони ҷамъиятӣ (бо аломатҳои амалии террористӣ) асосан бар зидди роҳбарони ҳаракати инқилобӣ, давлати шуравӣ ва ҳизби болшевикӣ равона карда шуда буданд. Ташкилкунандагони ин амалҳои террористӣ он вақт одамон аз табақаҳои иҷтимоӣ буданд, ки таҳти фишор ва ҳизбҳои мухталифи низоми шуравӣ буданд, аз ҷумла Ҳизби Инқилоби Сотсиалистӣ (эсерҳо). 30 августи соли 1918 инқилобчиёни сотсиалистӣ ба ҳаёти В. Ленин таъовуз карданд.

Дар муруҷиати Кумитаи иҷроияи Марказии Умумирусиягӣ дар робита ба сӯйқасд ба раиси Шӯрои Комиссарҳои Халқӣ В. Ленин 30 августи соли 1918 изҳор кард, ки ба сӯйқасдҳое, ки алайҳи роҳбарон ва синфи коргар равона гардидаанд, бо неруҳои бузургтарашон посух медиҳад, бо терроризми оммавии зидди ҳама душманони инқилоб посух хоҳад дод. Ба маънои қонуни ҷиноятӣ, истилоҳи «террор» бори аввал дар қонуни шуравӣ дар қарори КИМУ аз 2 сентябри соли 1918 истифода шудааст.

Ин қарор, ки моҳияти террори сафедро ифшо мекунад, нишон медиҳад, ки ҳарчанд амалҳои алоҳидаи терроризми сафед ба ҳамла ба шахсони алоҳида, роҳбарони ҳукумати шуравӣ ва интиқолдиҳандагони ғояҳои инқилоби сотсиалистӣ равона шуда бошад ҳам, ҳадафи асосии онҳо шикаст додани дастовардҳои бузурги Инқилоби Октябр ва зарбаи вазнин ба синфи коргар задан аст. Дар ин қарор таъкид шудааст, ки «... барои ҳар як сӯйқасди сарварони Ҳукумати Шуравӣ ва барандагони ғояи инқилоби сотсиалистӣ, ҳама нафарони зиддиинқилобӣ ва хоҷагони онҳо ҷавобгар хоҳанд буд».

Дар соли 1927, бо қарори КИМ ИҶШС Тоҷикистон аз 28 феввали соли 1927, бо тағйиротҳои зерин Низомнома дар бораи ҷиноятҳои давлатӣ (контрреволюционӣ) ва махсусан барои Иттифоқи Шуравӣ ҷиноятҳои хавфноки зидди тартиботи идоракунӣ қабул карда шуд. Он ба кодексҳои ҷиноятӣ ҷумҳуриҳои иттифоқӣ мувофиқ ва ворид карда шуд. Дар асоси ин Низомнома таъовуз ба ҳаёти арбоби давлатӣ ва ҷамъиятӣ ҳамчун акти (амалии) террористӣ арзёбӣ гардид. Моддаи 8 Низомномаи болозикр таърифи акти террористиро чунин муайян кардааст: «содир намудани акти террористӣ ба муқобили намояндагони Ҳукумати Шуравӣ ва роҳбарони коргарони инқилобӣ ва ташкилотҳои деҳқонӣ ва иштирок дар амалӣ кардани ин гуна амалҳо, ҳатто аз ҷониби шахсони ба ташкилоти зиддиинқилобӣ шомилнабуда, бо ҳукми қатл, бо эълон намудани душмани меҳнаткашон, мусодираи молу мулк ва маҳрум шудан аз шаҳрвандии Ҷумҳурии Иттиҳод ва ИҶШС, инчунин абадан бадарға кардан аз қаламрави ИҶШС ё бо имконияти ҳолатҳои сабуқӣ ба маҳрумият аз озодӣ ба муҳлати на камтар аз се сол бо мусодираи пурра ё як қисми молу мулк ҷазо дода мешуд», фаҳмида мешавад.

Ба ҳамин монанд, ин модда дар моддаи 54.8 Кодекси ҷиноятии ҶШС Ёзбекистон соли 1928 ворид карда шуд. Қонун аломатҳои амали террористиро алайҳи намояндагон ё арбобони коргарони инқилобӣ ва ташкилотҳои деҳқонӣ ошкор накардааст. Муайян кардани мундариҷа ва мазмуни мушаххаси амали террористӣ дар амалияи судӣ дода шуда буд, ки дар ҷараёни он доираи ашхос муайян ва мушаххас гардид, ки таъовуз ба он дар шароити муайян бояд амали террористӣ эътироф мешуд. Бо қарори Пленуми Суди Олии РСФСР, ки 1 ноябри соли 1924 қабул карда шуд, куштори арбобони коргарон ва деҳқонон, чун қоида, ҳамчун амали террористӣ алайҳи амалҳои ташкилотҳои инқилобии коргарону деҳқонон эътироф карда шавад.

Дар соли 1929 КХА (комиссариати халқии адлия) РСФСР ҳамла ба кормандони ҷамъиятро ҳамчун амали террористӣ эътироф кард, агар ин ҳамлаҳо бо куштор, латукӯб ва дигар амалҳои зӯроварӣ алоқаманд бошанд. 8 марти соли 1930 Пленуми Суди Олии РСФСР пешниҳод намуд, ки ҳуҷум ба аъзои комиссия барои мусоидат ба хариди ғалла, ки бо мақсадҳои зиддиинқилобӣ содир карда шуда буданд, ҳамчун амали террористӣ бандубаст карда шавад.

Бо қарори Пленуми Суди Олӣ аз 6 августи соли 1931, эътироф карда шуд, ки ҳамла ба зарбдорони меҳнати коммунистӣ дар робита бо фаъолияти фаъоли онҳо дар истеҳсолот, инчунин бояд амали террористӣ эътироф карда шавад.

Дар дастури КХА РСФСР № 5 аз соли 1934 қайд гардида буд, ки таъкиб кардани аскарони савора (кавалерӣ) ва пионерон барои хидмати ҷомеа, новобаста аз он, ки ин таъкиб чӣ гуна буд (тарсондан, осеб دیدан, латукӯб кардан), бояд ҳамчун амали террористӣ бандубаст карда шавад.

Ин нишондод бо он сабаб сурат гирифт, ки диққати мақомоти судӣ ва ҷамъиятӣ бояд ба амалҳои террористие, ки зидди пешравон (пионерон) содир карда мешаванд, равона гардад.

Объекти таъовуз дар амали террористӣ баъзан на танҳо намояндагони ҳуди мақомот ё фаъолони иҷтимоӣ, балки аъзоёни оилаҳо ва ҳешовандони онҳо низ эътироф мешуданд.

Мувофиқи м. 1 Низомнома дар бораи ҷиноятҳои давлатӣ (контрреволюционӣ) ва махсусан барои Иттифоқи Шуравӣ ҷиноятҳои хавфноки зидди тартиботи идоракунии с. 1927, мафҳуми ҷинояти зиддиинқилобӣ таъовуз ба музаффарони миллии инқилоби пролетариатро фаро гирифт. Яъне, ин ҳамлаҳо ба ҳаёт ва саломатӣ ҳамчун амали террористӣ доништа мешуданд ва ҳамзамон ҳадафи онҳо ба пешгирии забти миллии инқилоб буданд. Азбаски мубориза алайҳи аз зулму асорат озод кардани занони ҷумҳуриҳои миллий яке аз шаклҳои ҷунин муқовимат буд, куштори занони Шарқ барои баргардонидани ҷодар (фаранҷӣ), қатъ кардани издивоҷи мазҳабӣ ва иштирок дар корҳои ҷамъиятӣ ҳамчун амали террористӣ эътироф карда шуд. Дар ин хусус 16 феввали соли 1930 Президиуми КИМ ИҶШС ба комитетҳои марказии иҷроияи ҷумҳуриҳои иттифоқӣ тавзеҳот фиристод ва дар он гуфта шудааст, ки барои куштори занон, агар ба таври возеҳ муайян карда шуда бошад, ки ин куштор аз асорат кардани онҳо аз озодӣ сурат гирифтааст, кирдори онҳо бояд бо м. 8 Низомнома дар бораи ҷиноятҳои давлатӣ бандубаст карда шавад.

Ҳамчун амали террористӣ, амалияи судӣ на танҳо куштор ё сӯиқасд ба кушторро, ки ба интиқоми синфи намояндаи ҳукумати шуравӣ асос ёфтааст, балки расонидани зарари вазнини ҷисмонӣ ва сӯиқасд ба онҳо, инчунин шиканҷаи ин ашхосро дохил менамуд. Ҳамчун амали террористӣ амалияи судӣ (Қарори Пленуми Суди Олии РСФСР аз 26 марти соли 1931), инчунин вайрон ё несту нобуд кардани амволе, ки ба намояндаи ҳукумати шуравӣ ё фаъолони коргарони инқилобӣ ва ташкилотҳои деҳқонӣ, ки дар шакли қасосҳои синфӣ содир карда мешуданд, дохил мегардиданд.

Ҷавобгариҳои ҷиноятӣ барои таъовуз ба ҳаёти арбоби давлатӣ ва ҷамъиятӣ дар аввалин Кодекси ҷиноятии РСФСР Тоҷикистон соли 1935, ки дар асоси санадҳои болозикр қабул шуда буд ба таври мукамал ва кофӣ ҳалли ҳудро ёфт.

Баъдан соли 1958 Асосҳои қонунгузори ҷинояти Иттифоқи Шуравӣ ва республикаҳои иттифоқӣ ва Қонуни ҷинояти умумиттифоқӣ дар бораи ҷавобгарии ҷиноятӣ барои ҷиноятҳои давлатӣ ва ҳарбӣ ва дар заминаи ин санадҳо соли 1961 Кодекси ҷиноятии РСС Тоҷикистон қабул гардиданд, ки таъовуз ба ҳаёти арбоби давлатӣ ва ҷамъиятиро ҳамчун ақти террористӣ эътироф намуда, диспозитсияи онро боз ба таври мукаммалтар пешниҳод намуданд.

Дар м. 63 Кодекси ҷиноятии РСС Тоҷикистон қонунгузор ақти террористиро ҳамчун куштани ходими давлатӣ ё ҷамъиятӣ ё намояндаи ҳокимият, бино ба ғаёлияти давлатӣ ё ҷамъиятии вай бо мақсади ҳароб ё суғ кардани Ҳокимияти Советӣ, инчунин бо ҳуди ҳамон мақсад зарари вазнини ҷисмонӣ расонидан ба шахсони зикршуда ифода намуд.

Ҳамин тавр, м. 63 Кодекси ҷиноятии РСС Тоҷикистон вобаста ба санксия, яъне ҳад ва андозаи ҷазоро ба назар гирифта дар ин моддаи ақти террористиро ба ду таркиб ҷудо намудааст:

барои куштани ходими давлатӣ ё ҷамъиятӣ ё намояндаи ҳокимият;

барои расонидани зарари вазнини ҷисмонӣ.

Чунин маънидодкунии мафҳуми арбоби (ҳодими) давлатӣ ё ҷамъиятӣ бо он асоснок карда мешавад, ки Қонун (моддаи 63 Кодекси ҷиноятии РСС Тоҷикистон аз соли 1961) маркази вазниниро аз мақоми расмӣ ё мансабии шахс дар муассисаи давлатӣ ё ташкилоти ҷамъиятӣ ба лаҳзаҳои субъективии ҷинояти содиршуда интиқол додааст. Қатл ё расонидани зарари вазнини ҷисмонӣ ба ягон корманди ғаёли муассисаи давлатӣ (корхона) ё ҳар узви ғаёли ташкилоти ҷамъиятӣ дар робита бо ғаёлияти давлатӣ ё ҷамъиятии онҳо, амали ҷинояти террористӣ доништа мешуд, агар ҷинояткор Ҳокимияти Шуравиро ҳароб ё суғ карда тавонад.

Дар ин фаҳмиш ба ходимони (арбобони) давлатӣ кормандони қаторӣ ва кормандони мақомоти давлатӣ баробар карда шуданд ва аъзои ташкилотҳои ҷамъиятӣ (ҳизбҳо, комсомолҳо, пионерон, иттифоқҳои касаба ва ғайра) ба ходимони ҷамъиятӣ баробар карда шуданд, ба шарте, ки агар онҳо дар амалисозии ҷорабиниҳои ҳизбҳо ва давлат ғаёлона иштирок намуда, ва амали террористӣ нисбати онҳо маҳз ба ғаёлияти онҳо алоқаманд ва ин ҷиноят бо мақсади ҳароб ё суғ кардани Ҳокимияти Шуравӣ нигаронида шуда бошад.

Яке аз тарафҳои мусбии м. 63 КҶ РСС Тоҷикистон соли 1961 дар он буд, ки ҳадафи маҳсус ба таври возеҳ нишон дода шуда буд - ҳароб ё суғ кардани Ҳокимияти Шуравӣ.

АДАБИЁТ

- 1 Қудратов Н.А. Ҷиноятҳо ба муқобили давлат дар таърихи давлатдорӣ тоҷикон // Паёми Донишгоҳи давлатии тибқорати Тоҷикистон. - Душанбе, 2019. - №2 (27). - С. 124-129;
- 2 Холиқов А.Ғ. Таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон / А.Ғ. Холиқов. - Душанбе: ЭР-граф, 2014. - С. 12-13;
- 3 Маликов А.В. Проблемы типологии государства. Дисс. ... канд. юрид. наук. - М., 1998. - С. 130;
- 4 Азизкулова Г.С., Ҳақимов Н.Х. История государства и права Таджикистана / Г.С. Азизкулова, Н.Х. Ҳақимов. - Душанбе, 2018. - С. 21;
- 5 Буриев И.Б. История государства и права Таджикистана. Т. 1, ч. 1-4 (от древнейших времен до начала XX века). - Душанбе: Ирфон, 2007. - С. 23.
- 6 Шарипов Т.Ш., Салимов Ҳ.С., Сатторов Ғ.С., Камолов З.А., Сафаров А.И., Саидов Ш.Н., Икромов Ҷ.З. Барномаҳои таълимӣ аз фанҳои кафедраи ҳуқуқи ҷиноятӣ ва криминалистика. - Душанбе: Матбааи ДМТ, 2012. - С. 12.
- 7 Ғафуров Б. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав. - Душанбе: Ирфон, 1998;
- 8 Буриев И.Б. История государства и права Таджикистана. Т. 1, ч. 1-4 (от древнейших времен до начала XX века). - Душанбе: Ирфон, 2007.

ТАШАККУЛ ВА ИНКИШОФИ ЧИНОЯТИ ТАЧОВУЗ БА ҲАЁТИ АРБОБИ ДАВЛАТӢ Ё ЧАМӢЯТӢ ДАР ТАЪРИХИ ҲУҚУҚИ ЧИНОЯТИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақолаи мазкур мавзуи ташаккул ва инкишофи чинояти таҷовуз ба ҳаёти арбоби давлатӣ ва ё чамъиятӣ дар таърихи ҳуқуқи чиноятии Тоҷикистон мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллиф қайд кардааст, ки устуворӣ ва эътимоднокии ҳокимияти давлатӣ ҳамеша аз он вобаста буд ва ҳаст, ки чӣ гуна давлат намояндагони худро аз таҷовузҳои чинояткорона ба ҳаёт, саломатӣ ва дахлнопазирии онҳо муҳофизат мекунад. Маълум аст, ки қонунгузори чиноятӣ ҳамеша дар таъмини чунин ҳимоят аҳаммияти аввалиндараҷа дорад.

КАЛИДВОЖАҲО: давлат, чиноят, таҷовуз ба ҳаёт, ҳуқуқи чиноятӣ, таърихи давлатдорӣ.

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ПРЕСТУПЛЕНИЯ ПОСЯГАТЕЛЬСТВА НА ЖИЗНЬ ГОСУДАРСТВЕННОГО ИЛИ ОБЩЕСТВЕННОГО ДЕЯТЕЛЯ В ИСТОРИИ УГОЛОВНОГО ПРАВА ТАДЖИКИСТАНА

В статье рассматривается становление и развитие преступления посягательства на жизнь государственного или общественного деятеля в истории уголовного права Таджикистана. Автор отметил, что стабильность и надежность государственной власти всегда зависели от того, насколько государство защищает своих представителей от преступных посягательств на их жизнь, здоровье и неприкосновенность. Очевидно, что уголовное законодательство всегда имело первостепенное значение в обеспечении такой защиты.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: государство, преступление, посягательство на жизнь, уголовное право, история государственности.

FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE CRIME OF AN ENCASE ON THE LIFE OF A STATE OR PUBLIC FIGURE IN THE HISTORY OF CRIMINAL LAW OF TAJIKISTAN

The article examines the formation and development of the crime of an attempt on the life of a state or public figure in the history of criminal law of Tajikistan. The author noted that the stability and reliability of state power have always depended on how much the state protects its representatives from criminal attacks on their life, health and inviolability. Obviously, criminal legislation has always been of paramount importance in ensuring such protection.

KEYWORDS: state, crime, attempt on life, criminal law, history of statehood.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Гулмаҳмадзода Шоира* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси 2 – юми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Сведения об авторе: *Гулмаҳмадзода Шоира* – Таджикский национальный университет, магистр второго курса юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Information about the author: *Gulmahmadzoda Shoira* – Tajik National University, second-year master's student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17.

ИСТИФОДАИ АКСБАРДОРӢ, НАВОРБАРДОРӢ, ФИЛМБАРДОРӢ ВА САБТИ ОВОЗ ДАР ҶАРАӢНИ САНӢИШИ НИШОНДОД

Қувватзода С.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ҳангоми санҷиши нишондод дар ҷойи ҳодиса вобаста ба ҷинояти одамқушӣ дар бештари мавридҳо ҳамчун тарзи оддӣ ва дастраси қайду сабт – аксбардорӣ истифода мешавад. Аксҳо ба туфайли аёнияти худ имкон медиҳанд, ки дар хусуси вазъияти ҷойи ҳодиса, ҷойгиршавии он нисбат ба нуқтаҳои муайян, дар бораи андозаҳо, шакл ва мавқеи байниҳамдигарии ашёҳо, қитъаҳои маҳал, сохтмон ва ғайра фаҳмишу тасавурот пайдо карда шавад. Аксбардорие, ки дар ҷараёни амали тафтишӣ анҷом дода мешавад, бояд рафти он, натиҷаҳо ва маълумотҳои дахлдорро дар хусуси объектҳои тасвирёфта инъикос намояд. Барои ноил гардидан ба ин мақсадҳо, ҳангоми ба амалбарории амали тафтишии баррасишаванда аксбардорӣ бояд тибқи қоидаҳои аксбардории судӣ, бо назардошти хусусиятҳои хосси санҷиши нишондод дар ҷойи ҳодиса ва объектҳои таҳти қайду сабт қарордошта, анҷом дода шавад.

Ҳангоми ба амалбарории санҷиши нишондод дар ҷойи ҳодиса бо назардошти тавсияҳои асосии зерин истифода бурдани усули аксбардорӣ ба мақсад мувофиқ мебошад:

а) тавассути аксгирӣ ва сабти видеоӣ тартиби ҳаракати иштирокчиёни амали тафтишӣ сабт карда мешавад, ки он имкон медиҳад ба таври возеҳ мавқеи ҷойгиршавии нисбии айбдоршаванда (гумонбаршаванда, шохид ё ҷабрдида), муфаттиш, шахсони ҳолис ва кормандони милитсия таҷассум карда шавад;

б) ҷойи гузаронидани санҷиши нишондод ва объектҳои дар он мавҷудбуда, ки ба онҳо шахси нишондодаш санҷишшаванда нишон медиҳад, ба таври алоҳида, калонҳаҷм ва ҳам бо фарогирии муҳити онҳоро ихотакунанда сабт карда мешаванд. Дар ин маврид қайд кардан зарур аст, ки дар адабиётҳо доир ба ин масъала ақидаи ягона ҷой надорад ва азбаски он аҳаммияти калон дорад, пас бояд дар он муфассалтар истода гузарем. Баъзе муаллифон чунин мешуморанд, ки дар аксҳо шахси пурсидашаванда, ки бо дастӣ худ ба ягон объект ишора мекунад, бояд инъикос наёбад, зеро ин ягон чизро собит намесозад ва тайёр кардани чунин аксҳо баръакс, дар хусуси саҳнасозӣ шаҳодат медиҳад. Чунки омодаسازی аксҳо бо мақсади тасвир намудани ҷараёни амали тафтишӣ ва дар рафти он ба даст овардани натиҷаҳо анҷом дода мешавад. Азбаски иштироки шахси санҷишшаванда шартӣ зарурӣ ва ҳатмии санҷиши нишондод дар ҷойи ҳодиса мебошад ва зимнан, ӯ дар он нақши ғаёб мебошад, пас ин нақш бояд инъикос ёбад ва алалхусус, тавассути он воситаҳои қайду сабте, ки аз тарафи муфаттиш истифода бурда мешаванд.

Диққати асосӣ ҳам ба натиҷаҳо, ки дар рафти ҳаракатҳои шахси пурсишшаванда ошкор шудаанд ва ҳам ба тасвири ин ҳаракатҳо (имову ишора, тарзи истодан ва м.и.) зоҳир карда мешавад ва бинобар ин, дар аксҳо инъикос намудани ин ҳаракатҳо зарур мебошад, то ин ки инъикоси онҳо ба шарҳи протоколии онҳо мувофиқ ояд. Дар акси ҳол, аксҳо, ки танҳо натиҷаҳои ҳаракати шахси пурсишшаванда, яъне объектҳои ишоранамудаи ӯро таҷассум менамоянд аз аксҳо, ки натиҷаҳои азназаргузаронии ҷойи ҳодисаро таҷассум мекунанд, ҳеҷ фарқе намекунанд ва хусусияти хосси санҷиши нишондод дар ҷойи ҳодисаро инъикос наменамоянд;

в) аксбардории иштирокчиёни маҳалли ҳодиса бо объектҳои дар он мавҷудбуда ба амал бароварда шуда, дар алоҳидагӣ нишон дода мешаванд ва ҳангоми санҷишҳои пайдарпайи нишондоди шахсони гуногун аксбардорӣ аз ҳамон як нуқта шуруъ мегардад;

г) аксҳо дар субстратҳои қоғазӣ ва картонӣ часпонда шуда, дар зери ҳар кадоми

онҳо навиштаҷот гузошта мешавад ва муфаттиш ба ҳар як варақи суратдор имзо мегузорад.

Ҳангоми гузаронидани санчиши нишондод дар ҷойи ҳодиса дастгоҳи аксбардорӣ истифода бурда мешавад ва ҳамчун қоида, инҳо акс гирифта мешаванд:

- масири ҳаракати шахси нишондодаш санчидашаванда (аз ҷумла иштирокчиёни ин амали тафтишӣ) ба ҷойи муайян;

- вазъияти ҷойи баамалбарории санчиши нишондод;

- тамоми ҳаракатҳои шахсе, ки нишондодаш санчида мешавад;

- ашёҳо ва изҳои ошкоршуда.

Ҳангоми пешбурди санчиши нишондод дар ҷойи ҳодиса аксбардорӣ бо мақсади дарҷ ва зикр намудани вазъият, ашёҳои ҷойи ҳодисаи санчишшаванда ва роҳ ба тарафи он, ки аз ҷониби шахси (нишондодаш) мавриди санчиш қарордошта нишон дода шудаанд, истифода бурда мешавад. Барои сабт намудани ин объектҳо маъмулан аз аксбардории роҳнамоикунанда, мушоҳидавӣ, ҷузъӣ ва баъзан ҳатто муфассал ва андозавӣ истифода бурда мешавад.

Аксбардории роҳнамоикунанда ва мушоҳидавӣ тавассути усули манзаравӣ дар бештари ҳолатҳо ҳангоми гузаронидани санчиши нишондод дар саҳро, ки дар он ҷо зарурати сабт намудани дарозии қитъаи майдон, ҷангал, роҳ ҷой дорад, истифода бурда мешавад.

Аксбардории андозавӣ (ченкунӣ) вақте истифода бурда мешавад, ки ҷойи ҳодиса дар дохили бино қарор дорад ва ҳангоми санчиши нишондод дар ин ҷой зарурати қайд намудани масофаи байни ашёҳо ва андозаҳои онҳо ба миён меояд.

Дар рафти санчиши нишондод дар ҷойи ҳодисаи одамқушӣ аксбардорӣ аз тарафи ҳуди муфаттиш ё ин ки мутахассис-криминалист ва ё коршинос-криминалист амалӣ шуда метавонад. Аксбардорӣ аз ҷониби мутахассис-криминалист ва ё коршинос-криминалист афзалтар мебошад, чунки таваҷҷуҳи муфаттишро аз имконияти омӯзиши муҳити атроф ва амалҳои шахси пурсишшаванда ба тарафи дигар ҷалб намекунад. Ҳамзамон бо ин, дар ин сурат чараёни аксбардорӣ рафти амали тафтиширо барои муфаттиш банд намекунад ва таваҷҷуҳи иштирокчиёро ба ин амали дуҷумдараҷа ҷалб наменамояд.

Ҳангоми омодагӣ барои гузаронидани ин амали тафтишӣ муфаттиш тахминан объектҳоеро қайд мекунад, ки дар ҳолати ба онҳо нишон додани шахси пурсишшаванда мавриди аксбардорӣ қарор дода мешаванд. Барои ин, ӯ протоколи пурсиши ин шахс, протоколи азназаргузаронии ҷойи ҳодиса ва аксҳои нақшаҳои ба он заминашударо меомӯзад. Дар ин ҳол, муфаттиш бояд миқёси аксҳоеро, ки қаблан ҳангоми азназаргузаронии ҷойи ҳодиса гирифта шудаанд, инчунин нуқтаҳоеро, ки аз онҳо аксбардорӣ анҷом шудааст, ба инобат гирад.

Барои аёнияти бештар ва муқоисаи муносиби аксҳо тавсия дода мешавад, ки дар чараёни санчиши нишондод дар ҷойи ҳодиса аксбардорӣ аз ҳамон нуқтаҳо, ки ҳангоми азназаргузаронии ҷойи ҳодиса амалӣ гаштааст, иҷро карда шавад, ба шарте, ки онҳо ба тавзеҳоти шахси пурсишшаванда мутобиқат намоянд.

Ҳангоми гузаронидани санчиши нишондод дар ҷойи ҳодиса масири ҳаракате, ки шахси таҳти санчиш қарордошта нишон медиҳад, пурра аксбардорӣ намешавад.

Танҳо ҳолатҳои муҳимми ҳодисаи тафтишшаванда аксбардорӣ карда мешаванд. Агар ҳаракат ба тарафи қитъаи маҳал ё объекти нишондодаи шахси (нишондодаш) таҳти санчиш қарордошта аз нуқтаи муайян оғоз гардад ва масири ҳаракат барои парванда аҳамияти муҳим дошта бошад, пас аксбардорӣ бояд аз ҳамон нуқта оғоз карда шавад. Дар ин ҳол, дар акс ягон нуқтаи барои ҳамин масир хос таҷассум карда мешавад. Дар аксҳо бояд самти ҳаракате, ки шахси пурсишшаванда нишон медиҳад, инъикос карда шавад. Барои ин, дар чараёни аксбардорӣ аломатҳои ишоравие истифода бурда мешаванд, ки аз фанер ё картон сохта шудаанд. Дар аксҳои

омодашуда самти ҳаракатро бо хатҳои ишоравӣ ё тирхатҳо ба воситаи ранги сиёҳ ишора намудан мумкин аст.

Аксбардории ҷойе, ки ҳодиса ба амал омадааст, аз дур оғоз гардида, то ҷойи асосии ҳодиса давом мекунад. Дар ин ҳол, акси роҳнамоикунанда тавре гирифта мешавад, ки ҷойи ҳодиса дар кадр якҷо бо муҳити атроф ва объектҳои, ки ҷойгиршавии онро муайян мекунад, таҷассум меёбанд. Аксбардорӣ ҳамчунин бояд аз нуқтаи оғоз карда шавад, ки аз он, шахси пурсишшаванда тибқи суҳанони ӯ, дар лаҳзаи ҳодиса ё то рух додани ҳодиса ба он ҷой омада расидааст. Сипас, акси мушоҳидавии тамоми маҳали ҳодиса гирифта мешавад, то ин ки дар кадр ҳамаи вазъияти ин маҳал, ҷудо аз маҳали атрофи он таҷассум ёбад.

Мувофиқи ҳаракати шахси пурсидашаванда дар доираи ҷойи нишондодаи ӯ ва аз тарафи ӯ дода шудани тавзеҳот ва нишондод вобаста ба ҷойи ҷойгиршавии объектҳо ва изҳои ошкоршуда, инчунин дар робита ба хусусиятҳои алоҳидаи ҷойгиршавии онҳо, ин объектҳо ва изҳо сараввал дар манзари объектҳои атроф, вале ба андозаи калонтар, сипас, дар алоҳидагӣ бо назардошти хусусиятҳои хосси онҳо аксбардорӣ карда мешаванд.

Омӯзиши парвандаҳои мушаххаси ҷиноятӣ нишон дод, ки дар бештари ҳолатҳо суратҷадвалҳои ба протоколи санчиши нишондод дар ҷойи ҳодиса замимашуда аксҳоро фаро мегиранд, ки дар онҳо шахси пурсишшаванда дар лаҳзаи сабт шудааст, ки бо дасташ ба ягон объект ё ин ки ҷой ишора мекунад. Зери чунин акс навиштаҷоти тавзеҳдиҳанда мавҷуд аст: “Айбдоршаванда Давлатов ҷойеро нишон медиҳад, ки аз он ҷой ӯ ашёҳои ба Куктошов мансуббударо дуздӣ кардааст”. Дар назария доир ба ин масъала андешаҳои мухталиф иброз гардидаанд. Масалан, А.Н. Василев, С.С. Степичев ва М.Н. Хлентсов омода кардани чунин аксҳоро иҷозат доданд, аммо, муаллифони дигар, ба монанди В.Н. Умаров дар хусуси ноҷоиш будани онҳо ибрози андеша намуданд. Ба андешаи онҳо, чунин аксе, ки дар он шахси пурсишшаванда бо даст ба ягон чиз нишон медиҳад, ҳеҷ чизро собит намекунад. Ба андешаи Л.А. Соя-Серко, омодакунии чунин аксҳо дар хусуси сохтакории сахна (режисурра) шаҳодат медиҳад.

Чунин мешуморем, ки моҳиятан чунин таҷриба муҳолифи қонун намебошад, гарчанде албатта, акс худ аз худ ҳеҷ чизро исбот намекунад. М.Н. Хлентсов дуруст қайд намуда буд, ки “дар акс таҷассум намудани шахси пурсишшаванда якҷоя бо объектҳои ишоракардаи ӯ, ҳам дар хусуси иштироки ӯ дар амали гузаронидаи тафтишӣ ва ҳам дар бораи воқеияти ҳолати ишора кардани ӯ ба чунин объектҳо шаҳодат медиҳад, агар дар содир кардани амалҳои муайян аз ҷониби ӯ шубҳа ба вучуд ояд”.

Дар протоколи санчиши нишондод дар ҷойи ҳодиса бояд ҳам нуқтаи наворбардории объекти муайян тавассути дастгоҳи аксбардорӣ, кинокамера ё дастгоҳи сабти видео ва ҳам он суҳаноне, ки дар ин ҳолат шахси (нишондодаш) санчишшаванда ба забон овардааст, инъикос ёбанд. Аммо, на дар ҳама ҳолат исбот кардани он, ки маҳз дар ҳамин ҷой акс гирифта шудааст ва дар ҷараёни он айбдоршаванда маҳз чунин суҳанонро ба забон овардааст, осон мебошад. Бинобар ин, ба таври дигар амал кардан дурусттар мебошад. Аксҳоро омода карда, дар онҳо имзо гузошта намешавад, балки танҳо пайдарҳамии рақамҳои аксҳо нишон дода мешавад. Сипас, иловатан гумонбаршаванда ё айбдоршаванда, ҷабрдида ё шохидон, ки бо онҳо санчиши нишондод дар ҷойи ҳодиса гузаронида шудааст, пурсида шуда, дар назди пурсишшавандагон чунин саволҳо гузошта мешаванд:

Воситаи қайду сабти натиҷаҳои гузаронидани санчиши нишондод дар ҷойи ҳодиса сабти видеоӣ ва суратӣ, инчунин овозӣ мебошад, гарчанде сабти овоз кам истифода бурда мешавад.

Бояд дар назар дошт, ки хусусияти хосси сабти видеои криминалистӣ, дар фарқият аз чунин сабтҳои муқаррарӣ, дар хусусияти хосси вазифаҳои онҳо ва усулҳои

қайду сабти истифодашаванда, инчунин “дар ночноиз будани баамалбарории наворгирӣ ва сабт тибқи сенарияи қаблан таҳияшуда ва бо роҳи истифодаи усулҳои омехта ва дигар усулҳо, ки ба принципи такрори объективии воқеият мутобиқат намеkunанд”, ифода меёбад.

Сабти видеоӣ пас аз хотимаёбии санҷиши нишондод дар ҷойи ҳодиса ба таври санҷишӣ тамошо карда мешавад. Дар фарқият аз кинолентаҳо, видеолентаҳо коркарди техниро талаб намеkunанд, бинобар ин, имконияти вайроншавии онҳо ҳангоми зоҳир шуданашон тавре, ки бо киноплёнкахо ҷой дорад, ғайриимкон мебошад. Бо роҳи сабти видеоӣ нуктаи ибтидоии санҷиши нишондод дар ҷойи ҳодиса, ҳолати аз тарафи шахси пурсишшаванда нишон додани самти ҳаракат ва роҳи минбаъдаи ҳаракати иштирокчиёни санҷиш, тартиби ҳаракати онҳо, муқаррар кардани ҷойи ҳодиса, рафт ва натиҷаҳои аз назар гузаронии он, ҷараёни барқарорсозии вазъияти ҷойи ҳодиса, амалҳои, ки шахси санҷишшаванда нишон медиҳад, сабт карда мешаванд.

Таҷриба тасдиқ менамояд, ки сабти раванди санҷиши нишондод дар ҷойи ҳодиса бояд аз лаҳзаи ба иштирокчиён фаҳмондани ҳуқуқ ва уҳдадорихои онҳо оғоз карда шавад. Дар ин вақт мутахассис бо иштирокчиён наворбардорӣ шиносиро анҷом дода, аз намуди умумӣ ба нақшаи калон мегузарад, ки дар он рӯйи ҳар як иштирокчӣ ба навор гирифта мешавад. Сипас, агар масири ҳаракат ба ҷойи санҷиш аҳамият дошта бошад, бояд қайду сабтии интихобии нуктаҳои зарурӣ анҷом дода шавад. Видеолента замиаи протоколи санҷиши нишондод дар ҷойи ҳодиса буда, қисми таркибии онро ташкил медиҳад ва танҳо дар якҷоягӣ бо протоколи ин амали тафтишӣ аҳамияти исботкунӣ дорад. Сабти видеоӣ барои дақиқ ва дуруст аз худ кардани мазмуни протоколи санҷиши нишондод дар ҷойи ҳодиса мусоидат менамояд, инчунин имкон медиҳад, ки пуррагӣ ва дақиқии сабт дар протокол санҷида шавад. Он дар хусуси ҷараёни санҷиши нишондод дар ҷойи ҳодиса маълумоти нисбатан сахтхро соҳиб мебошад, ки дар ниҳоят ба тамоми рафти минбаъдаи тафтиши пешакӣ таъсири мусбат мерасонад.

Кинолента бояд бо матни зери навор (субтитр), ки аз тарафи муфаттиш ё мутахассис омода карда мешаванд, таъмин бошад. Дар аввали филм қайд мегардад, ки ин кинофилм замиаи протоколи санҷиши нишондод дар ҷойи ҳодиса мебошад, рақами парвандаи ҷиноятӣ, ҷойи гузаронидани санҷиши нишондод дар ҷойи ҳодиса, қай ва аз ҷониби кӣ гузаронида шудааст ва саръати кадрҳо ҳангоми банаворгирӣ, ки интихоби речаи дурусти намоиши филмро осон мегардонад, зикр карда мешаванд. Дар охири кинолента хотимаёбии филм қайд карда мешавад.

Хусусиятҳои хосси истифодаи сабти овоз ҳангоми пешбурди амали тафтишии баррасишаванда дар он ифода меёбад, ки он дар нуктаи ибтидоӣ, ки аз он санҷиши нишондод оғоз мегардад, дар роҳҳои ҳаракат аз рӯйи масири интихобшуда ва дар ҷойи муқарраршуда, ки ҳодисаи тафтишшаванда ба амал омадааст, анҷом дода мешавад. Бо ёрии сабти овоз тавзеҳоти шахси санҷишшаванда дар бораи хусусиятҳои хосси масири ҳаракати ҷойи муқарраршуда, изҳо ва объектҳои ошкоршуда, дигар ҳолатҳои ҳодисаи тафтишшаванда, саволҳои аз тарафи муфаттиш ба ӯ додашуда ва ҷавоб ба онҳо қайд карда мешаванд.

Дар аудиоплёнкаи ё лентаи магнитӣ (вобаста ба намуди таҷҳизоти сабти овоз) саволҳо ва пешниҳодҳои муфаттиш, ҷавобҳо, тавзеҳотҳо ва нишондоди шахси пурсишшаванда сабт карда мешаванд. Пас аз хотимаёбии тамоми амалҳои муфаттиш дар бораи объектҳои аз ҷойи пешбурди санҷиши нишондод гирифташуда ва тарзи борпеч ва муҳргузорӣ шудани онҳо хабар медиҳад. Сипас ӯ дар бораи хотимаёбии амали тафтишӣ, оид ба вақти хотимаёбӣ ва давомнокии он эълон намуда, иштирокчиёно барои гуш кардани сабти овоз даъват мекунад.

Лентаи магнитофон ба протоколи санчиши нишондод дар ҷойи ҳодиса ҳамроҳ карда мешавад. Сабти овоз ва сабти видео ба сифати воситаҳои ташкили илмӣ меҳнат истифода шуда метавонанд.

Чунин усул махсусан дар ҳолати ҷой доштани шароитҳои бади боду ҳаво ё ҳангоми гузаронидани санчиши нишондод дар ҷойи ҳодиса дар вазъияти мураккаб, вақте ки анҷом додани сабти ҳаттӣ ва тартиб додани протокол мушкил буда, ҳамзамон қайду сабти ғаврии тамоми ҳолати қор талаб карда мешавад, мувофиқи мақсад мебошад. Чунин фонограмма аҳамияти исботкунӣ надорад ва ба парванда замима карда намешавад, вале бо вуҷуди ин, дар он ҳолатҳое, ки яке аз иштирокчиёни амали тафтишӣ саҳеҳияти қайдҳои протоколро зерӣ шубҳа қарор медиҳад, ин сабти овоз нақши муайянро иҷро мекунад. Дар ин ҳолатҳо гӯш кардани сабти овоз имконият медиҳад, ки муҳолифати ҷойдошта бартараф карда шавад.

АДАБИЁТ

1. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 бо тағйири иловаҳо аз 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2013 ва 22 майи соли 2016 (бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ) [Матн]. – Душанбе: Ганҷ, 2016. – 137.
2. Кодекси муҳофизати ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо тағйири иловаҳо аз 23.07.2016 [Матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2009. – №12. – мод. 815.
3. Кодекси протсессуалии ҷиноятии Республикаи Советии Сотсиалистии Тоҷикистон аз 15-уми августи соли 1935 [Матн]. – Сталинабад: Госиздат Тадж. ССР, 1939. – 48 с.
5. Консепсияи сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2028, ки бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 феввали соли 2018 тасдиқ шудааст [Заҳираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.mmk.tj/node/843> (санаи мурочиат: 28.02.2023).
6. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 16 апрели соли 2012, таҳти №809 Дарбори ворид намудани тағйири иловаҳо ба Кодекси муҳофизати ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон» [Заҳираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: http://adlia.tj/show_doc.fwx?rgn=116521 (санаи мурочиат: 9.08.2023).
7. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. [Заҳираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: <http://president.tj/node/13739> (санаи мурочиат: 25.05.2023).
8. Аверьянова, Т.В. Судебная экспертиза [Текст]: курс общей теории / Т.В. Аверьянова. – М.: Норма, 2008. – 480 с.

ИСТИФОДАИ АКСБАРДОРӢ, НАВОРБАРДОРӢ, ФИЛМБАРДОРӢ ВА САБТИ ОВОЗ ДАР ҶАРАӢНИ САНЧИШИ НИШОНДОД

Дар мақолаи мазкур таҳқиқи масоили вобаста ба моҳияти ҳуқуқи ҷиноятӣ бахшидашуда ва унсурҳо ва аломатҳои ҷиноят, инчунин принципҳои асосии таъини ҷазо баррасӣ шудааст. Бо истифода аз қонунгузори амалкунанда, таҷрибаи судӣ ва манбаҳои илмӣ, таҳлили ҳуқуқи масъалаҳои муҳими марбут ба ҷавобгариҳои ҷиноятӣ ва истифодаи аксбардорӣ ва сабти овоз дар ҷараёни санчиши нишондод дар ҷаридидааст. Дар натижа, оид ба тақмили меъёрҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ ва беҳтарсозии амалиёти татбиқи қонунгузорӣ пешниҳод шудаанд.

КАЛИДВОЖАҲО: ҳуқуқи ҷиноятӣ, қонунгузорӣ, ҷиноят, ҷавобгариҳои ҷиноятӣ, ҷазо, ҳимояи ҳуқуқ, суд, адолати ҷиноятӣ, таҳлили ҳуқуқӣ, қонуншиканӣ.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ФОТОГРАФИИ, ВИДЕОСЪЕМКИ, КИНОСЪЕМКИ И ЗВУКОЗАПИСИ В ПРОЦЕССЕ ТЕСТИРОВАНИЯ ИНДИКАТОРА

Данная статья посвящена исследованию вопросов, связанных с уголовным правом. В ней рассматриваются сущность уголовного права, элементы и признаки преступления, а также основные принципы назначения наказания. Используя действующее законодательство судебную практику и научные источники, провёл правовой анализ ключевых аспектов уголовной ответственности. В результате предложены по совершенствованию уголовно-правовых норм и улучшению практики и применения.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: уголовное право, законодательство, преступление, уголовная ответственность, наказание, защита прав, суд, уголовное правосудие, правовой анализ, правонарушение.

THE USE OF PHOTOGRAPHY, FILM, AND SOUND RECORDING DURING THE INDICATOR TESTING PROCESS

This article examines the elements and signs of a crime, as well as the basic principles of sentencing. Using the current legislation, judicial practice and scientific sources, legal analysis of important issues related to criminal

liability, as well as the use of photographs and voice recordings were included in the verification process. As a result, proposals are made to improve the legal norms and improve practice and application.

KEYWORDS: criminal law, legislation, crime, criminal liability, punishment, protection of rights, court, criminal justice, legal analysis, offense.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Қуватзода Сайёра* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси 2 – юми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **907558958**.

Сведения об авторе: *Куватзода Сайёра* – Таджикский национальный университет, магистр второго курса юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудакӣ, 17. Телефон: **907558958**.

Information about the author: *Quvatzoda Sayora* – Tajik National University, second-year master`s student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **907558958**.

РОЛЬ ОРГАНОВ ПРОКУРОРСКОГО НАДЗОРА В ОБЕСПЕЧЕНИИ ЗАКОННОСТИ И ПРАВ ЧЕЛОВЕКА В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Ахмедов Х.

Таджикский национальный университет

Соблюдение законности и защита прав и свобод человека являются краеугольными камнями функционирования любого правового и демократического государства. В Республике Таджикистан обеспечение верховенства закона, конституционного порядка и правовой стабильности возложено, в первую очередь, на органы прокуратуры. В соответствии с Конституцией Республики Таджикистан и Законом «О прокуратуре», прокуратура выполняет надзорную функцию, контролируя точное и единообразное исполнение законов всеми органами государственной власти, местного самоуправления, должностными лицами, юридическими и физическими лицами.

В условиях стремительных процессов глобализации, активной цифровизации общественных процессов, а также масштабных правовых реформ, проводимых в стране, роль прокуратуры как гаранта законности и правопорядка приобретает особое значение. Наряду с этим, сохраняются вызовы, связанные с недостаточной правовой осведомлённостью населения, особенно в отдалённых регионах, социальной уязвимостью отдельных категорий граждан, нарушениями в сфере правосудия и доступа к правовой защите. Всё это требует пересмотра подходов к осуществлению прокурорского надзора, а также совершенствования организационно-правовых механизмов его реализации.

Актуальность настоящего исследования обусловлена необходимостью критического анализа эффективности действующей системы прокурорского надзора, выявления её сильных и слабых сторон, а также выработки конкретных рекомендаций по её модернизации. Особое внимание в работе уделяется роли прокуратуры в защите прав человека, включая мониторинг соблюдения прав уязвимых групп населения, таких как дети, женщины, люди с инвалидностью и заключённые.

Цель данной научной статьи заключается в комплексном исследовании состояния, проблем и перспектив развития института прокурорского надзора в Республике Таджикистан, в контексте его роли в обеспечении прав и свобод граждан. Также рассматриваются международные стандарты и обязательства Таджикистана в сфере прав человека, что позволяет оценить национальную практику с позиции сравнительного анализа. Работа носит как теоретико-правовой, так и прикладной характер, базируясь на личном опыте автора в сфере правозащитной деятельности.

1. Теоретико-правовые основы прокурорского надзора

1.1. Конституционные положения. Конституция Республики Таджикистан — основной закон, определяющий место и роль прокуратуры в системе государственных органов. Согласно статье 93 Конституции, прокуратура осуществляет надзор за точным и единообразным исполнением законов всеми органами государственной власти, местного самоуправления, должностными лицами, а также гражданами и организациями. Эта норма закрепляет за прокуратурой ключевую функцию — обеспечение законности в государстве.

Основополагающими принципами деятельности прокуратуры, вытекающими из конституционных норм, являются:

законность — строгая приверженность законам в собственной деятельности и в надзорной практике;

независимость — подчинение исключительно Конституции и законам, исключаящим вмешательство со стороны других органов;

гласность — информирование общества о результатах своей деятельности;

подотчётность — ответственность перед Президентом и Парламентом за реализацию возложенных задач.

Таким образом, Конституция Республики Таджикистан закладывает прочный правовой фундамент, на котором базируется вся система прокурорского надзора.

1.2. Законодательная база. Деятельность органов прокуратуры регулируется разветвлённой системой нормативно-правовых актов, обеспечивающих её функционирование в различных сферах:

Конституционный Закон Республики Таджикистан «О прокуратуре» (2015) — основной отраслевой акт, определяющий структуру, задачи, полномочия и принципы работы прокуратуры;

Уголовный кодекс и Уголовно-процессуальный кодекс Республики Таджикистан — регламентируют надзор за соблюдением законности в уголовной юстиции, включая предварительное расследование и поддержание государственного обвинения в суде;

Закон «О правовом статусе прокуратуры» — определяет юридический статус работников прокуратуры, их полномочия и гарантии независимости;

Закон «О защите прав и свобод человека» — подчёркивает роль прокуратуры в обеспечении и защите прав граждан;

Международные договоры и соглашения, ратифицированные Таджикистаном (например, Международный пакт о гражданских и политических правах, Конвенция против пыток и др.) — имеют приоритет перед национальным законодательством и обязывают прокуратуру учитывать международные стандарты в своей деятельности.

Таким образом, законодательная база прокурорского надзора сочетает как внутренние нормы, так и международные обязательства, что расширяет инструментарий надзора и способствует правовой интеграции.

1.3. Виды прокурорского надзора. Органы прокуратуры осуществляют надзор в различных направлениях, обеспечивая комплексный охват ключевых сфер жизни государства и общества. Наиболее важными видами прокурорского надзора являются:

Надзор за исполнением законов органами исполнительной власти и органами местного самоуправления. Прокуратура проверяет, насколько действия государственных структур соответствуют требованиям законодательства, включая соблюдение прав граждан при принятии решений, распоряжении ресурсами и предоставлении социальных услуг.

Надзор за предварительным следствием и дознанием. Прокурор следит за тем, чтобы органы внутренних дел, антикоррупционные структуры и следственные органы действовали в рамках закона при возбуждении уголовных дел, проведении обысков, допросов и других следственных действий.

Надзор за соблюдением прав в местах лишения свободы. Это один из важнейших аспектов правозащитной функции прокуратуры. Надзор охватывает соблюдение условий содержания, медицинской помощи, охраны труда и питания, а также предотвращение пыток и жестокого обращения.

Надзор за исполнением законов в сфере защиты прав и свобод человека и гражданина. Это общий и универсальный вид надзора, реализуемый как в уголовной, так и в гражданско-правовой плоскости. Он включает в себя защиту прав на труд, образование, медицинское обслуживание, жилище и т.д.

В совокупности данные направления деятельности обеспечивают системную реализацию принципа верховенства закона и позволяют прокуратуре быть активным участником в деле защиты прав и свобод личности в Таджикистане.

2. Практика прокурорского надзора: достижения и вызовы

2.1. Достижения последних лет. В последние годы в системе прокуратуры Республики Таджикистан наблюдается заметное усиление роли прокурорского надзора в ряде важных направлений. Одним из ключевых достижений является повышение внимания

к защите прав уязвимых категорий граждан, прежде всего несовершеннолетних и женщин. В рамках реализации этой задачи создаются специализированные отделы и подразделения, направленные на мониторинг и предотвращение нарушений.

Важным шагом стала организация «горячих линий» и общественных приёмных при прокуратурах различных уровней, что существенно облегчило доступ граждан к правовой помощи и повысило оперативность реагирования на жалобы и обращения. Эти меры способствуют укреплению доверия общества к органам прокуратуры и формированию открытой и прозрачной системы взаимодействия.

Не менее значимо налаживание сотрудничества прокуратуры с институтом омбудсмена и различными общественными организациями, занимающимися защитой прав человека. Такое взаимодействие позволяет объединять усилия государственных и неправительственных структур для более эффективного решения социально-правовых проблем и комплексного подхода к обеспечению законности.

2.2. Проблемы и недостатки. Несмотря на достигнутые успехи, практика прокурорского надзора сталкивается с рядом объективных и субъективных трудностей. Одной из распространённых проблем является формальный характер проведения проверок, когда результатом становятся отчёты и отписки без реального устранения нарушений и привлечения виновных к ответственности. Такая ситуация подрывает эффективность надзора и снижает доверие граждан к институту прокуратуры.

Коррупционные риски внутри отдельных структур прокуратуры также остаются серьёзным вызовом. Необходимость усиления контроля за деятельностью сотрудников и внедрение механизмов прозрачности и ответственности становится приоритетной задачей для реформирования системы.

Особое беспокойство вызывает недостаточная защита прав лиц с инвалидностью, мигрантов и заключённых, что связано с недостаточным уровнем информированности и ресурсов, а также низкой квалификацией некоторых сотрудников на местах. В этих сферах требуется целенаправленная работа и расширение специализированных программ.

Ограниченность кадрового потенциала и материально-технической базы в региональных подразделениях прокуратуры существенно сказывается на качестве надзора, что требует системного подхода к повышению квалификации и обеспечению необходимыми ресурсами.

3. Прокурорский надзор и защита прав человека

3.1. Особенности надзора в контексте прав человека. Защита прав и свобод человека является одной из фундаментальных задач современной прокуратуры. Особое внимание уделяется уязвимым категориям граждан: лицам с инвалидностью, детям, женщинам, пожилым людям и социально незащищённым группам. Прокуратура должна не только выявлять и пресекать факты нарушения прав, но и заниматься профилактической работой, направленной на предупреждение таких случаев.

В реальной практике часто фиксируются нарушения трудовых прав лиц с инвалидностью, ограниченный доступ к качественным медицинским и социальным услугам, дискриминация в различных сферах жизни. В таких условиях роль прокурорского надзора выходит за рамки формального контроля, превращаясь в активный инструмент правозащитной деятельности.

Особое значение имеет комплексный подход, включающий взаимодействие с другими государственными органами, общественными объединениями и международными структурами. Такой подход позволяет более эффективно защищать права человека и обеспечивать их соблюдение на всех уровнях.

3.2. Личный опыт правозащитной деятельности. В ходе прохождения стажировок и практики в международных организациях, таких как УНИСЕФ и Казахстанское

международное бюро по правам человека и верховенству закона, автор столкнулся с многочисленными примерами реальных нарушений прав граждан, в частности детей и лиц с инвалидностью.

Опыт работы в этих организациях позволил не только глубже понять системные проблемы, но и выработать представление о конкретных механизмах улучшения прокурорского надзора. На основании полученных знаний и наблюдений сформировано убеждение, что именно сфера защиты прав уязвимых групп требует первоочередного внимания и комплексного подхода.

Этот личный опыт подтверждает необходимость совершенствования нормативной базы, повышения квалификации прокурорских работников и внедрения современных методов мониторинга и реагирования. Только при таких условиях прокурорский надзор сможет эффективно выполнять свои функции по обеспечению прав человека в Республике Таджикистан.

4. Международные стандарты и практика

4.1. Сравнительный анализ. Органы прокуратуры во многих странах мира выполняют важную функцию по надзору за соблюдением законности и защитой прав граждан. Однако степень их независимости и особенности организационной структуры значительно различаются в зависимости от правовой традиции и государственного строя.

В странах Европейского Союза, таких как Германия, прокуратура обладает высокой степенью независимости от исполнительной власти. Это гарантирует объективность и беспристрастность при осуществлении надзорных функций, что способствует более эффективной защите прав человека и соблюдению принципов верховенства закона. Например, прокуроры в Германии не подчиняются напрямую министерствам и обладают самостоятельностью в принятии процессуальных решений.

В странах СНГ, включая Таджикистан, ситуация отличается. Прокуратура традиционно сохраняет административную зависимость от исполнительных органов власти, что иногда сказывается на её способности действовать независимо и эффективно противодействовать нарушениям со стороны государственных структур. Такая зависимость может ограничивать полномочия прокуратуры и снижать уровень общественного доверия к её деятельности.

Тем не менее, в ряде государств СНГ происходят реформы, направленные на укрепление независимости прокуратуры и повышение прозрачности её работы. Эти изменения учитывают международные рекомендации и стандарты в области прав человека и правового государства.

Таким образом, сравнительный анализ показывает, что для повышения эффективности прокурорского надзора в Таджикистане необходимо постепенно переходить к модели, обеспечивающей большую независимость и автономию прокуратуры, что является одной из ключевых предпосылок для успешного выполнения её функций.

4.2. Международные обязательства Таджикистана. Республика Таджикистан является участником ряда международных договоров и конвенций, которые формируют обязательства государства по обеспечению и защите прав человека на национальном уровне. Среди ключевых документов можно выделить:

- Международный пакт о гражданских и политических правах, который гарантирует основные свободы и права, включая право на справедливое судебное разбирательство, защиту от произвольного ареста и пыток;

- Конвенция о правах ребёнка, обязывающая государство создавать условия для защиты интересов детей, их развития и безопасности;

- Конвенция о правах инвалидов, направленная на устранение дискриминации и обеспечение равных возможностей для лиц с ограниченными возможностями.

В соответствии с этими международными обязательствами прокуратура Таджикистана играет ключевую роль в контроле за их выполнением и внедрении соответствующих норм в национальное законодательство и практику.

Особое внимание уделяется мониторингу соблюдения прав детей, инвалидов и других уязвимых групп, что требует от прокуратуры высокой квалификации, оперативности и системного подхода.

Наряду с этим, Республика Таджикистан участвует в различных международных форумах и инициативах, направленных на совершенствование механизмов защиты прав человека, что открывает возможности для обмена опытом и внедрения передовых практик в сфере прокурорского надзора.

В результате, выполнение международных обязательств становится важным ориентиром для реформирования и развития прокуратуры, что способствует укреплению правового государства и повышению уровня защиты прав человека в стране.

5. Пути совершенствования прокурорского надзора в Таджикистане

5.1. Законодательные инициативы. Для повышения эффективности прокурорского надзора в Республике Таджикистан необходимо совершенствовать законодательную базу. Одним из приоритетных направлений является принятие специального закона «О надзоре за соблюдением прав человека». Такой нормативный акт позволит чётко регламентировать полномочия прокуратуры в сфере защиты прав и свобод граждан, а также определить механизмы взаимодействия с другими государственными органами и общественными структурами.

Кроме того, важным шагом станет внесение изменений в Уголовно-процессуальный кодекс, предусматривающих обязательное реагирование на коллективные жалобы граждан. Это позволит системно и оперативно реагировать на массовые нарушения прав, повышая уровень доверия населения к правоохранительным органам и создавая условия для более справедливого и прозрачного рассмотрения заявлений.

Также необходимо рассмотреть возможность усиления ответственности должностных лиц за невыполнение предписаний прокуратуры, что станет стимулом для более добросовестного исполнения законодательства на всех уровнях.

5.2. Организационно-правовые меры. Для реализации законодательных новшеств требуется комплекс организационных мероприятий. Расширение отделов прокурорского надзора в регионах позволит увеличить охват надзорной деятельности, особенно в отдалённых и социально уязвимых территориях. Это создаст предпосылки для своевременного выявления и устранения нарушений.

Особое значение имеет повышение квалификации сотрудников прокуратуры в области прав человека и международных стандартов. Регулярные тренинги, семинары и международные стажировки позволят прокурорам лучше ориентироваться в специфике правозащитной работы и эффективно применять полученные знания на практике.

Внедрение цифровой платформы для мониторинга жалоб граждан станет важным инструментом прозрачности и оперативности. Такая система позволит централизованно учитывать обращения, отслеживать статус рассмотрения, выявлять проблемные тенденции и формировать аналитические отчёты для принятия управленческих решений.

5.3. Развитие партнёрства с НПО и молодёжью. Современные вызовы требуют привлечения к работе прокуратуры не только государственных служащих, но и активного гражданского общества. Важным направлением является участие молодых юристов и волонтеров в деятельности прокуратуры, что поможет внедрять инновационные подходы и расширять каналы коммуникации с населением.

Создание механизмов обратной связи и проведения опросов среди населения позволит лучше учитывать потребности и ожидания граждан, а также повысить уровень доверия к надзорным органам.

Не менее значимым является проведение совместных правопросветительских кампаний с участием прокуратуры и неправительственных организаций. Это повысит правовую грамотность населения, особенно в уязвимых группах, и позволит предупреждать нарушения до их возникновения. Таким образом, комплексное внедрение этих мер создаст основу для устойчивого развития системы прокурорского надзора в Таджикистане, повысит её эффективность и укрепит позиции прокуратуры как гаранта законности и прав человека.

Прокурорский надзор остаётся неотъемлемой частью системы правосудия и основным инструментом обеспечения законности. Однако он требует модернизации и более тесной интеграции с правозащитными механизмами. Личный опыт правозащитной и волонтерской работы показывает, что молодёжь способна вносить вклад в обновление прокурорского надзора, особенно в области соблюдения прав уязвимых категорий населения. В будущем я намерен продолжить научную и практическую деятельность в этой сфере, стремясь к построению более справедливого и правового государства.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Конституция Республики Таджикистан. Принята 6 ноября 1994 г., с изменениями и дополнениями на 2016 год.
- 2 Конституционный Закон Республики Таджикистан «О прокуратуре» от 27 июля 2005 г. № 227, с последующими изменениями и дополнениями.
- 3 Уголовно-процессуальный кодекс Республики Таджикистан. Принят 1999 года, редакция 2024 г.
- 4 Международный пакт о гражданских и политических правах. Принят Генеральной Ассамблеей ООН 16 декабря 1966 г., ратифицирован Республикой Таджикистан.
- 5 Конвенция о правах инвалидов. Принята Генеральной Ассамблеей ООН 13 декабря 2006 г., не ратифицирована Республикой Таджикистан.
- 6 Доклады Уполномоченного по правам человека в Республике Таджикистан за 2020–2024 гг. — Душанбе, 2024.
- 7 Власова Н.Г. Прокурорский надзор: теория и практика. — Душанбе: Издательство «Ирфон», 2021. — 256 с.
- 8 Отчёты Генеральной прокуратуры Республики Таджикистан о деятельности за 2022–2024 гг. — Душанбе, 2024.
- 9 Зотова И.А. Международные стандарты прокурорской деятельности: учебное пособие. — Москва: Юрайт, 2020. — 312 с.
- 10 Персональный опыт автора, приобретённый в ходе стажировок и участия в международных форумах, организованных УНИСЕФ и Казахстанским международным бюро по правам человека, 2022–2024 гг.

НАҚШИ МАҚМОТИ НАЗОРАТИ ПРОКУРОРӢ ДАР ТАЪМИНИ ҚОНУНМАНДӢ ВА ҲИМОЯИ ҲУҚУҚИ ИНСОН ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар ин мақолаи илмӣ нақши мақмоти прокуратураи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таъмини қонунмандӣ ва ҳифзи ҳуқуқи инсон ҳамачониба таҳлил карда мешавад. Назорати прокурорӣ ҳамчун як ниҳоди калидии ҳокимияти давлатӣ баррасӣ мегардад, ки таъминкунандаи волияти қонун ва назорат бар риояи ҳуқуқи озодиҳои шахрвандон мебошад, бахусус гурӯҳҳои осебпазир, аз ҷумла занон, кӯдакон, шахсони дорои маъҷубият ва маҳбусон. Тадқиқот ба заминаи меъёрии ҳуқуқӣ таъя мекунад, ки Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Қонуни Конститутистии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи прокуратура», Кодекси муҳофизати ҷиноятӣ ва уҳдадорҳои байналмилалӣ кишвар дар соҳаи ҳуқуқи инсонро дар бар мегирад. Ба таҷрибаи назорати прокурорӣ дар самтҳои гуногун, аз ҷумла фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷӯӣ, тафтиши пешакӣ ва иҷрои ҷазоҳо, таваҷҷуҳи махсус зоҳир карда мешавад. Муаллиф, ки магистранти курси дуҷуми факултети ҳуқуқшиносӣ мебошад, ҳам усулҳои назариявӣ ва ҳам таҷрибаи шахсии худро дар фаъолияти ҳуқуқбунёд истифода мебарад. Дар мақола мушкилоти мавҷуда дар амалӣ намудани назорати прокурорӣ, аз қабилӣ расмиятгароӣ ҳангоми тафтишот, маҳдуд будани захираҳо ва ҳифзи нокифояи ҳуқуқи гурӯҳҳои муайяни аҳоли, муайян карда мешаванд. Пешниҳодҳо ҷиҳати такмил бахшидани фаъолияти прокуратура, аз ҷумла ташаббусҳои қонунгузорӣ, тадбирҳои ташкилӣ-ҳуқуқӣ ва густариши ҳамкорӣ бо ҷомеаи шахрвандӣ пешниҳод мешаванд. Мавод барои донишҷӯён, ҳуқуқшиносон, фаълони ҳуқуқи инсон ва инчунин кормандони давлатӣ, ки ба баланд бардоштани самаранокии назорати прокурорӣ ва таҳкими давлати ҳуқуқбунёд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон манфиатдоранд, муфид хоҳад буд.

КАЛИДВОЖАҲО: назорати прокурорӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳифзи ҳуқуқи инсон, қонунмандӣ, прокуратура, меъёрҳои байналмилалӣ, ҳуқуқи маъиёбон, ислоҳоти ҳуқуқӣ, ҳуқуқи ҷиноятӣ, ғайолияти ҳуқуқбунёд.

РОЛЬ ОРГАНОВ ПРОКУРОРСКОГО НАДЗОРА В ОБЕСПЕЧЕНИИ ЗАКОННОСТИ И ПРАВ ЧЕЛОВЕКА В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В данной научной статье проводится всесторонний анализ роли органов прокуратуры Республики Таджикистан в обеспечении законности и защиты прав человека. Прокурорский надзор рассматривается как ключевой институт государственной власти, обеспечивающий верховенство закона и контроль за соблюдением прав и свобод граждан, особенно уязвимых категорий населения, таких как женщины, дети, лица с инвалидностью и заключённые. Исследование опирается на нормативно-правовую базу, включая Конституцию Республики Таджикистан, Закон «О прокуратуре», Уголовно-процессуальный кодекс, а также международные обязательства страны в области прав человека. Особое внимание уделяется анализу практики прокурорского надзора в различных сферах, включая оперативно-розыскную деятельность, предварительное следствие и исполнение наказаний. Автор, являясь магистрантом юридического факультета, использует как теоретические подходы, так и личный практический опыт в правозащитной деятельности. В статье выявляются существующие проблемы в осуществлении прокурорского надзора, такие как формализм в проверках, ограниченность ресурсов и недостаточная защита прав определённых групп населения. Предлагаются пути совершенствования деятельности прокуратуры, включая законодательные инициативы, организационно-правовые меры и развитие партнёрства с гражданским обществом. Материал будет полезен для студентов, юристов, правозащитников, а также государственных служащих, заинтересованных в повышении эффективности прокурорского надзора и укреплении правового государства в Республике Таджикистан.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: прокурорский надзор, Республика Таджикистан, защита прав человека, законность, прокуратура, международные стандарты, права инвалидов, правовая реформа, уголовное право, правозащитная деятельность.

THE ROLE OF PROSECUTORIAL OVERSIGHT BODIES IN ENSURING LEGALITY AND HUMAN RIGHTS IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

This scholarly article provides a comprehensive analysis of the role of the Prosecutor's Office of the Republic of Tajikistan in ensuring the rule of law and protecting human rights. Prosecutorial oversight is examined as a key institution of state power, ensuring the supremacy of the law and monitoring compliance with the rights and freedoms of citizens, particularly those in vulnerable groups such as women, children, persons with disabilities, and detainees. The study is based on the legal framework of the Republic of Tajikistan, including the Constitution, the Law "On the Prosecutor's Office," the Criminal Procedure Code, as well as the country's international human rights obligations. Particular attention is paid to analyzing the practice of prosecutorial oversight in various areas, including operational-investigative activities, pre-trial investigation, and the execution of sentences. The author, a Master's student at the Faculty of Law, employs both theoretical approaches and personal practical experience in human rights advocacy. The article identifies existing issues in the implementation of prosecutorial oversight, such as formalism in inspections, limited resources, and insufficient protection of certain population groups. It also proposes ways to improve the work of the Prosecutor's Office, including legislative initiatives, organizational and legal measures, and the development of partnerships with civil society. This material will be useful for students, lawyers, human rights defenders, as well as public officials interested in enhancing the effectiveness of prosecutorial oversight and strengthening the rule of law in the Republic of Tajikistan.

KEYWORDS: prosecutorial oversight, Republic of Tajikistan, human rights protection, rule of law, prosecution, international standards, rights of persons with disabilities, legal reform, criminal law, human rights advocacy.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Ахмедов Ҳафизулло Абдулмуминович* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуюми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+992) 937-44-51-50.

Сведения об авторе: *Ахмедов Хафизулло Абдулмуминович* – Таджикский национальный университет, магистрант второго курса юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Рудаки, 17. Телефон: (+992) 937-44-51-50.

Information about the author: *Akhmedov Hafizullo Abdumuminovich* – Tajik National University, second-year master's student in the Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Street, 17. Phone: (+992) 937-44-51-50.

МАҲҲУМ ВА МАҚСАДИ ЧАЗОИ МАҲРУМ СОХТАН АЗ ОЗОДӢ

Аҳмедова Ш.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Маҳрум сохтан аз озодӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон яке намудҳои асосии ҷазо буд ва мемунад.

Ҳамчунин, бояд қайд намуд, ки дар таҷрибаи судӣ низ маҳрум сохтан аз озодӣ бештар татбиқ мешавад.

Мутобиқи қ.1 м.46 КҶ ҚТ ҷазо – ин ҷораи маҷбурунии давлатӣ мебошад, ки бо ҳукми суд таъин карда мешавад. Он нисбати шахсе, ки дар содир намудани ҷиноят гунаҳгор эътироф шудааст, татбиқ гардида, аз маҳрум ӯ маҳдуд кардани ҳукуку озодиҳои шахс, ки дар КҶ ҚТ пешбинӣ гардидаанд, иборат мебошад.

Моддаи нишондодашуда имкон медиҳад, ки ҳулосаҳои зерин бароварда шавад:

Якум, ҷазо – ин ҷораи маҷбурунии давлатӣ мебошад, ки қонун муқаррар кардааст. КҶ ҚТ номгӯи муайяни ҷазоҳоро пешбинӣ намудааст ва тартиби татбиқ намудани онҳоро нишон додааст.

Суд шахси дар содир намудани ҷиноят гунаҳгорро маҳкум намуда, ҳукук дорад он ҷазоеро таъин кунад, ки дар м. 47 ва 87 КҶ ҚТ пешбинӣ шудааст.

Дуюм, ҷазои ҷиноятӣ – ин ҷораи маҷбурунии давлатӣ мебошад, ки танҳо аз ҷониби суд таъин карда мешавад. Ҳеҷ кас дар содир кардани ҷиноят гунаҳгор доништа намешавад ва ба ҷазои ҷиноятӣ қашида намешавад, ба ҷуз бо ҳукми суд. Ҳамчунон суд ҳукмро аз номи ҚТ мебарорад, ҷазои ҷиноятӣ аз номи давлат таъин карда мешавад, ки бо ин суд баҳои манфии давлатро нисбати гунаҳгор ва кирдори ӯ изҳор мекунад. Аз ин ҷо бар меояд, ки ҷазои ҷиноятӣ характери оммавӣ дорад.

Сеюм, ҷазои ҷиноятӣ – ин ҷораи маҷбурунии давлатие мебошад, ки танҳо аз ҷониби суд нисбати шахси дар содир намудани ҷиноят гунаҳгор доништашуда, ки қонуни ҷиноятӣ муқаррар намудааст, татбиқ карда мешавад. Дар ҳамин маъно ҷазои ҷиноятӣ оқибати ҳукукии кирдори маҷбури содирнамудаи шахс мебошад.

Бе гуноҳ таъини ҷазо ғайри имкон аст ва агар суд гуноҳи шахсро дар содир намудани ҷинояти мушаххас муайян накунад, он гоҳ чунин зери ҷавобгарӣ қарор гирифта наметавонад.

Чорум, ҷазои ҷиноятӣ дар маҳрум ӯ маҳдуд кардани ҳукук ва озодиҳои маҳкумшуда ифода мегардад. Ин маъно дорад, ки ҳангоми таъин намудани ҳама намуди ҷазо маҳкумшуда дар чунин вазъияте мононда мешавад, ки ӯ ин ва ӯ маҳрумияти ҷисмонӣ, маънавӣ ва ӯ хусусияти амволидоштаро бар дӯш мегирад.

Ҳамин тариқ, ҷазо аз як тараф ҷораи маҷбурунии давлатӣ мебошад, аз ҷониби суд нисбати шахси дар содир намудани ҷиноят гунаҳгор доништашуда таъин мегардад ва дар расонидани маҳрумиятҳои ва ӯ маҳдудиятҳои муайян ба маҳкумшуда ифода мегардад, аз тарафи дигар бошад, он аз ҷониби давлат ба манфиати ҷамъият барои ба даст овардани натиҷаи ба ҷамъият ғоиданок муқаррар карда мешавад. Становский М.Н. дар китоби худ «Назначение наказаний» қайд намудааст, ки маҷбурнамоӣ – ин воситае мебошад, ки бо роҳи он мақсади дилхоҳ ба даст оварда мешавад.

Қонунгузор ва амалияи судӣ маҳруми сохтан аз озади ро ба ҳайси яке аз ҷораҳои асосӣ ва амалқунандаи мубориза бар зидди ҷиноятқорӣ, махсусан бо ҷиноятҳои вазнин ва ретсидивӣ барассӣ менамоянд.

Гуфтаи кифоя аст, ки дар 22 моддаи Қисми умумии КҶ ба тариқи гуногун маҳруми сохтан аз озодӣ номбар карда мешавад ва мутобиқан масъалаи таъин намудани он ва бо он дигар институтҳои ҳукуки ҷиноятӣ (нигаред ба м. 67, 68, 71, 78 КҶ ҚТ) ҳар карда мешавад. Дар қарори Пленуми Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 24 феввали соли 2005 №1 «дар бораи таҷрибаи аз ҷониби судҳо татбиқ намудани

асосҳои умумии таъини ҷазо» нишон дода шудааст, ки бо назардошти хусусияту дараҷаи хавфнокӣи ҷамъиятии ҷинояти содиршуда ва маълумотҳо оиди шахсияти судшаванда ба суд лозим аст масъалаи таъин намудани ҷазои нисбатан вазнини бо қонун пешбинишударо нисбати шахсе, ки барои содир намудани ҷиноят аз ҷониби гуруҳи шахсон, гуруҳи шахсон бо маслиҳати пешакӣ, гуруҳи муташаккил, иттиҳоди ҷиноятӣ, ҷиноятҳои вазнин ва махсусан вазнин, дар ҳолати ретсидив, агар ҳолатҳое, ки аз рӯи қонун сабук кардани ҷазоро тақозо менамоянд, муқаррар нашуда бошад, гунаҳгор доништа шудааст, муҳокима менамояд.

Мутобиқи м. 58 КҶ ҚТ маҳрум сохтан аз озадӣ дар ҷудо кардани шахси маҳкумшуда аз ҷамъият бо роҳи дар калонияҳои ислоҳи сукунат, дар калонияҳои низомашон умумӣ, пурзӯр, саҳт, махсус ё дар маҳбус ҷо кардани ифода мегардад.

Пеш аз он, ки дар бораи маҳрум сохтан аз озадӣ ҳамчун ҷазои ҷиноятӣ сухан ронем, бояд мафҳуми онро кушоем, ки бе муайян кардани моҳият ва мазмуни он кушода намешавад.

Дар луғати фалсафӣ чунин мафҳуми моҳият дода шудааст: «Моҳият – он чизе, ки маънои ҷизро мефаҳмонад»

Дар давоми қарнҳои зиёд чунин ҳисоб карда мешуд, ки мазмуни ҳама гунна ҷазоро сазо ташкил медиҳад, қасос барои ҷиноят ва маҳз ақидаҳои инсондӯстонаи Монтеске ва Беккария сабаб барои аз навиҷиркунӣ ва аз навиҷаҳодиҳои ақидаи мазкур гардиданд.

Оҳиста оҳиста ҷазо ба сифати ҷораи пешгирикунандаи ҷиноят баррасӣ шудан гирифт ва дертар бошад нақши аз навиҷаҷимоикунии (аз навиҷаҷикунии) маҳкумшударо гирифт.

«Дар назарияи ҳукуки ҷиноятӣ шуравӣ ақидае ҳукмрон буд, ки тибқи он: ҷазо наметавонист ба сифати қасос баромад кунад».

Даст кашидан аз фаҳмиши анъанавии моҳияти ҷазо пеш аз ҳама бо фаҳмиши идеологӣ фаҳмонида мешуд. Ҳамзамон мустаҳкам намудани ҷазо дар КҶ ҚШСТ соли 1961 онро инъикос менамуд, ки ҷазо ҳамоно мазмуни сазоро дорад.

Дар адабиёти шуравӣ моҳияти ҷазо дар нишонаҳои гуногун ё яққоякунии онҳо муайян карда мешуд. Ю.В. Бишевский ва А.Е. Мартсев онро дар сазо медидаанд. Ба ақидаи В.Г. Смирнов моҳияти ҷазо - ин маҷмуи воситаҳои таъсир расонидан ба маҳкумшуда мебошад. Дар ҳолатҳои адоҳида моҳият дар ягонагии сазо ва тарбия дида мешуд. И.С. Ной чунин ақида дошт, ки ҷой доштани элементҳои муқобил – маҷбурнамоӣ ва боваркунонӣ моҳияти ҷазоро дар ҳукуки ҷиноятӣ шуравӣ ба вучуд меовард. И.А. Тарханов моҳияти ҷазоро ҳамчун дар ҳукукмаҳдудкунӣ ва сарзаниши давлатии рафтори ҷинояткорона ва шахси онро содирнамуда медида.

Бештари олимони дар зер моҳияти ҷазо дар намуди маҳрум сохтан аз озадӣ сазоро мефаҳманд.

Ҳамзамон бо ин нуқтаи назаре ҷой дорад, ки тибқи он сазо на моҳияти ҷазо, балки мақсади мобайнӣ ва воситаи ба дастоварии мақсадҳои ниҳонии ҷазо ба ҳисоб меравад. Функсияи сазо ин дар ба гунаҳгор расонидани таъсири хусусияти сазодиҳӣ тарбиявиро вобаста ба дараҷаи ба ҷамъият хавфнокӣи ҷиноят ифода мегардад.

Мо бо ин нуқтаи назари олимони, ки дар зер моҳияти ҷазо сазоро мефаҳманд, розӣ ҳастем, чунки сазо ин худ ҷазо аст.

Бештари муҳақиқони пурсидашуда низ дар зер моҳияти ҷазо сазоро мефаҳманд.

Қайд намудан зарур аст, ки КҶ ҚТ соли 1998 аз истифодаи мафҳуми сазо даст кашид. Бисёр олимони инро бо он маънидод мекунанд, ки «калимаи «ҷазо» ва сазо» синоним мебошанд. Барои ҳамин мафҳуми ҷазо ҳамчун сазо ягон ҷӣ барои муайян намудани ин мазмуни ин ҳодиса намедиҳад. Мафҳуми ҷазо ҳамчун ҷораи маҷбуркунии давлатӣ баръакс, ба нишонаи ҷиддитари онро нишон медиҳад».

Мо ба ин ақидаи баъзе олимони, ки мафҳуми сазо ва ҷазоро ҳаммаъно мешуморанд, розӣ шуда наметавонем.

«Сазо ин маҳрум намудан, азоб кашидан, маҳдуд намудан, вазниние мебошад, ки баъд аз содир намудани ҷинояти содиршуда бар дӯши гунаҳгор меафтад ва ҷазо характери қасосгириро медиҳад».

Ба ақидаи мо ҷазо ба ҷуз аз моҳияти сазодиҳии худ боз маҷмуи ҳукуку уҳдадориҳоро дар бар мегирад, ки вобаста ба намуди ҷазо дар вазъи ҳукуқии маҳкумшуда инъикос меёбад.

Сазо дар асоси ҳама гунна ҷазо ҳобидааст, вай аз намуди он вобаста нест ва ҳамаи ҷазо умумӣ мебошад.

Моҳияти ҷазое, ки вазъи ҳукуқии маҳкумшударо муайян мекунад, бевосита бо намуди ҷазо алоқаманд аст ва вобаста ба ин иваз мешавад.

Аз ин ҷо хулоса мебарояд, ки сазо ҳамчун моҳияти ҷазо мафҳуми ҷамъбастишуда ва фалсафӣ мебошад, ҷазо бошад, ҳамчун сазо бо мазмуни он гирифташуда – мафҳуми ҳукуқӣ мебошад, ки як қатор низоми аломатҳои мушаххасро дар бар мегирад.

Дар адабиёт бисёркарата мазмуни сазо кушода шудааст. Ба ақидаи М.А. Ефимов мазмуни сазо дар маҳрум сохтан аз озодӣ инро ташкил медиҳад: «а) ҷудо намудани маҳкумшуда аз ҷамъият; б) нисбати маҳкумшуда истифода намудани қоидаҳое, ки дар маҷмуъ режимро ташкил медиҳад; в) дар ҳолатҳои мутобиқ нисбати маҳкумшуда истифода намудани чораҳои ҷаримаӣ; г) бар уҳдаи маҳкумшуда гузоштани як қатор уҳдадориҳои махсус».

А.И. Чучаев ва Е.Р. Абдурахманов чунин мешуморанд, ки ду ҳолати охирини нишондодаи М.А. Ефимов зиёдатӣ мебошанд ва инро бо он асоснок менамоянд, ки «уҳдадориҳои махсуси аз озодӣ маҳрумшуда аз талаботи режим бар меояд ва ба қисми таркибии он дохил мешавад. Ягон уҳдадории дигар, ки бо режим асоснок карда нашудааст, бар уҳдаи маҳкумшуда гузоштан аз ҷониби қонун пешбинӣ нашудааст. Ҷарима намудан... табиӣ ба маҳрум сохтан аз озодӣ хос нест. Онҳо пурра аз рафтори ҷиноятии маҳкумшуда вобастагӣ доранд, ҳол он ки ҳуди маҳрум сохтан аз озодӣ оқибати ҳукуқии таҷовузи ҷинояткоруна мебошад».

Мо ин ақидаи нишондодашударо дастгирӣ мекунем.

Ба ақидаи С.И. Дементева, элементи асосии сазо дар маҳрум сохтан аз озодӣ ин ҷудо кардани ҷинояткор аз оила, муҳит, коллектив ва ҷамъият мебошад, ки ӯ ҷойгир аст ва ҷойгир намудани ӯ дар муассисаи махсуси ҳифзшаванда мебошад.

Чтручков Н.А. чунин мешуморид, ки «сазо машаххасан дар ин ифода меёбад: Якум, дар ҷудо намудани маҳкумшуда аз ҷамъият, аз муҳити муайян... Дуюм, дар ҳукукмаҳдудкунии гуногун, ки шаҳрванд дар вақти адои ҷазо тоқат мекунад. Сеюм, сазо дар як қатор маҳдудиятҳои хусусияти амволидошта зоҳир мегардад, ки ӯ дар муассисаи ислоҳи меҳнатӣ бар душ дорад».

«Ҳаҷми ҳосиятҳои сазодиҳанда дар маҳрум сохтан аз озодӣ ба тарафҳои сифатӣ ва миқдории сазо нишон медиҳанд, ки ҳуди ин намуди ҷазоро ташкил медиҳад».

Дар зери мазмун маҷмуи элементҳо ва ҷараёноҳое фаҳмида мешавад, ки предмет ва ё ҳодисаеро ба вучуд меоварад.

Бояд қайд намуд, ки ҳар як намуди ҷазо мазмуни ба худ хос дорад. Ягон ҷазое вучуд надорад, ки аз мазмуни худ ба ягон ҷазои дигар пурра шабоҳат дошта бошад. «Агар хусусияти маҳрум сохтан аз озодӣ, яъне моҳияташ сазо бошад, он гоҳ мазмуни маҳрум сохтан аз озодӣ элементҳои ҷазо мебошанд, ки ба ҳаҷми хусусиятҳои сазодиҳие, ки қонунгузор ба ин намуди ҷазо дохил намудааст, нишон медиҳад».

Туманов Г.А. чунин ақида дошт, ки маҳрум сохтани аз озодӣ иборат аст аз: а) маҳдуд кардани озидии ҳаракат; б) маҳдуд кардани алоқаи маҳкумшуда бо олами беруна, ки бо ҷойгир намудани ӯ дар муассисаи махсус ба даст оварда мешавад; в) регламенткунонии ҳаёт ва мавҷудияти аз озодӣ маҳрумшуда.

Ба ақидаи И.Ф. Федюкин «гузашта аз ин, ки моҳияти маҳрум сохтан аз озодӣ сазо мебошад, дар мазмуни ин намуди ҷазо бояд чунин чунин элементҳое дохил карда шаванд, ки ҳосияти сазодиҳӣ дошта бошанд, инак: а) ҷудо намудани ҷинояткор аз

чамъият ва нигоҳ доштани ӯ дар муассисаҳои махсус ба муҳлате, ки дар ҳукми суд нишон дода шудааст; б) маҳдуд намудан ва ё маҳрум намудани ҳуқуқҳои муайяни сиёсӣ ва граждани; в) ташкил додани режими муайян ва махсус, ки барои иҷрои ин намуди ҷазо мусоидат мекунад».

Дар қорҳои минбаъда, ки ба ин мавзӯ бахшида шудаанд, мазмуни маҳрум сохтан аз озодӣ нисбат ба мафҳумҳои овардашуда васеътар мебошад. Моҳияти маҳрум сохтан аз озодӣ, яъне сазо на танҳо дар маҳдудиятҳои бо қонун пешбинишуда ва маҳдуд кардани (вале на маҳрум намудани) маҳкумшуда оид озодона ҳаракат намудан, балки бо дигар омилҳое, ки маҳкумшударо аз имконияти озодона истифода бурдани ҳуқуқҳои граждани маҳрум менамояд, пурра мегардонад.

Мо бо охири нуктаи назар розӣ мебошем. Мазмуни маҳрум сохтан аз озодӣ аз рӯйи фаҳмиши мо маҷмуи маҳдудиятҳои ҳуқуқие мебошад, ки шахс дар вақти адои ҷазо бар душ дорад.

Таҳлили ақидаҳои олимони гуногун нишон доданд, ки амалан ҳамаи онҳо дар як чиз ягона мебошанд: мазмуни маҳрум сохтан аз озодӣ ҷудо намудани маҳкумшуда аз ҷамъият, ҷой кардани ӯ дар муассисаи муайяни барои ин пешбинишуда ва маҷмуи маҳдудиятҳои ҳуқуқӣ ба ҳисоб меравад.

Баъзе олимони бар он ақидаанд, ки мафҳуми маҳрум сохтан аз озодӣ нисбат ба ҳабси маъмурӣ-ҳуқуқӣ, дастгиркунии мурофиавӣ-ҷиноятӣ ва ё ба ҳабсгирии пешакӣ дар маҳбас ва ҷазои ҷиноятӣ умумӣ мебошанд, дигарҳо бошанд, ба ин ақида зид мебошанд.

Барои ба суол ҷавоб додан бояд табиати ҳуқуқӣ ва иҷтимоии маҳрум сохтан аз озодиро фарқ намуд. Ин намуди ҷазо нишонаҳои умумиро бо ҳабс. Дастгиркуни, дар маҳбас нигоҳ доштан умумӣ мебошанд. Инак ҳамаи онҳо шакли саҳтарини маҷбурнамоии давлатӣ мебошанд, ки шахсро ҷудо аз ҷамъият дар муассисаҳои махсуси ба ин мақсад пешбинишуда вобаста ба режим нигоҳ медоранд.

«Лекин аз рӯйи табиати ҳуқуқии худ маҳрум сохтан аз озодӣ ҳамчун ҷазои ҷиноятӣ аз чораҳои маҷбурнамоии номбаршуда фарқ мекунад. Якум, маҳрум сохтан аз озодӣ – институти қонунгузори ҷиноятӣ мебошад. Дигар соҳаҳои ҳуқуқ аз ҷунин мафҳум истифода намеkunанд. Маҳрум сохтан аз озодӣ ҳамчун ҷазо аз ҷониби ҳуқуқи ҷиноятӣ танзим мешавад ва иҷроиши он бошад – аз тарафи ҳуқуқи иҷрои ҷазои ҷиноятӣ, ҳабси мамурӣ – аз тарафи ҳуқуқи маъмурӣ, дастгирнамоӣ ва ҳабси пешакӣ бошад – аз тарафи ҳуқуқи мурофиавӣ ҷиноятӣ. Дуюм, асосҳои истифодаи онҳо гуногун мебошанд. Ҳамчун намуди ҷазо маҳрум сохтан аз озодӣ танҳо ҳангоми гунаҳгор эътироф кардани шахс дар содир намудани ҷиноят таъин карда мешавад. Сеюм, субъектҳое, ки ҳуқуқи истифодаи чораҳои мазкури давлатиро доро мебошанд ва шакли ҳуҷҷатҳои ҳуқуқтатбиқнамоии онҳо гуногун мебошанд. Чорум, онҳо аз ҷиҳати мақомотҳо ва муассисаҳое, ки тибқи қонун шахс дар он ҷо нигоҳ дошта мешавад, гуногун мебошанд. Панҷум, оқибати ҳуқуқиашон ба кулӣ фарқ мекунад.

Фақат адои ҷазои ҷиноятӣ оқибати ҳуқуқии махсусро - доғи судиро доро мебошад. Ҳамзамон дигар фарқиатҳо ҳам низ ҷой доранд».

Ҳамин тариқ, маҳрум сохтан аз озодӣ ҳамчун намуди ҷазои ҷиноятӣ ва дигар чораҳои маҷбуркунии давлатии ба ин монанд, ки шахсро аз ҷамъият ҷудо меkunанд, асос надорад.

Аҳамияти ҳуқуқӣ-иҷтимоии маҳрум сохтан аз озодӣ дар ҳифзи тартиботи ҳуқуқии мавҷуда аз таҷовузҳои ҷинояткорона ифода мегардад, ки бо роҳи дугона амалӣ мегардад: якум, бо роҳи чораҳои ислоҳӣ ва пешгирӣ-тарбиявии бевосита ва дуюм, бавосита – тавассути таъсир расонидан ба шуур ва озодии дагир шаҳрвандон. Ҳамзамон намуди мазкури ҷазо ҳамчун ҷазо умуман чораи мубориза бо ҷинояткорӣ в баромад мекунад, тартиботи ҳуқуқиро, ки ба манфиати ҳамаи ҷамъият муқаррар карда шудааст, ҳифз менамояд, вазъи ҳуқуқии шахсияти маҳкумшуда, уҳдадориҳои ӯ,

ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии ӯ муқаррар мекунад, ба шуур ва озодии дигар шахсон таъсир мерасонад.

Маҳрум сохтан аз озодӣ дар замони ҳозира бештар ба сифати чораи аз нави ҷтимоикунонӣ ва мутобиқгардонии маҳкумшуда ба шароити ҳаёти озодона баррасӣ мешавад. Якҷоя нигоҳ доштани маҳкумшудагон, алоқаи онҳо бо олами беруна бавоситаи муросилот, алоқаи телефонӣ, рухсатиҳои кӯтоҳмуддат имкон медиҳанд дар хусуси нигоҳ доштани маҳкумшуда дар ҷойҳои маҳрумӣ аз озодӣ ҳамчун ҷудокунии ҷисмонӣ аз ҷамъият суҳан ронд, на ҳамчун ҷудокунии руҳӣ.

Маҳрум сохтан аз озодӣ ҳамчун намуди ҷазо ҷудокунии ҷисмониро дар бар мегирад, на руҳиро. Муассисаҳои ислоҳӣ бо маҳкумшудагони дар он нигоҳдошташаванда ва ҳаёти кормандонаш, қисмати таркибии ҷамъиятро ташкил медиҳанд. Аз нуқтаи назари сотсиология ба маҳрум сохтан аз озодӣ маҳкумшуда субъекти бисёр муносибатҳои ҷамъиятӣ боқӣ мемонад, аз нигоҳи мавқеи психологӣ бошад, вай иштирокчи мулоқот ба шумор меравад, бо вучуди ин вай субъекти муносибатҳои ҳуқуқии дахлдор боқӣ мемонад, ки аз институти шаҳрвандӣ бар меояд.

Ба назар мерасад, ки маҳрум сохтан аз озодӣ барои ҷудокунии ҷисмонии маҳкумшуда аз ҷамъият равона гардидааст, аз як тараф – барои ҳимояи ҷамъият аз ҷинояткор, аз тарафи дигар бошад – бо мақсади канда кунонидани алоқаи иҷтимоӣ – манфие, ки дар ҷинояткор ба вучуд омадааст, равона гардидааст.

Ҷой намудани маҳкумшуда дар муассисаи ислоҳӣ маънои алоқаи руҳии худро бо ҷамъият гум кардани маҳкумшударо надорад. Маҳкумшудагон имкон доранд алоқаи руҳӣ ва иҷтимоиро худро бо олами беруна нигоҳ доранд ва инкишоф диҳанд.

Дар асоси гуфтаҳои боло мо ба хулосае меоем, ки ҷудокунии маҳкумшуда аз ҷамъият пурра ҳисоб намеёбад, балки қисман (ҷисмонӣ) мебошад.

Ҳамзамон бояд озодии зоҳирии шахсият, ки мумкин аст маҳрум намуд ва озодии ботинӣ, ки маҳрум намудан нумумкин аст, бояд фарқ карда шавад.

Бештари муҳақиқон чунин мешуморанд, ки маҳрум сохтан аз озодӣ фақат ҷудокунии ҷисмониро аз ҷамъият пешбинӣ менамоянд, балки на ҷудокунии руҳиро.

Мутобиқи қонунгузори ҚТ (қ.4,5,7 м.23; м.82, 80 КИҚ ҚТ) андозаи ҷудокунӣ бо намуди муассисаи ислоҳӣ муайян карда мешавад.

Ҷудокунии нисбатан сахтар дар маҳбасҳо ва калонияҳои низоми махсус пешбинӣ шудааст, сабуктараш бошад, дар калонияҳои сукунат. Ҳамчунин дар давраи адои ҷазо дар ҳама намуди муассисаи ислоҳӣ дараҷаи ҷудонамӣ (вобаста аз рафтори маҳкумшуда) мумкин аст паст шавад: бе посбон ҳаракат намудан; зиндагӣ кардани маҳкумшудагони ҷинси зан берун аз калония; сафарҳои кӯтоҳмуддат ба берун аз ҷойҳои маҳрумӣ аз озодӣ ва ё баръакс ин шароит метавонад сахтар гардад: дар карсерҳо, изоляторҳои ҷаримаӣ нигоҳ доштан, аз як камера ба дигар камера гузаронидан ва ғайра.

Татбиқ намудани маҳрум сохтан аз озодӣ ҳамчун намуди ҷазо ба қадри назаррас як қатор ҳуқуқҳои конституционии маҳкумшударо маҳдуд ва ё маҳрум мекунад: ҳуқуқ ба озодӣ, дахлнопазири шахсӣ, дахлнопазирии ҳаёти шахсӣ, сирри шахсӣ ва оилавӣ ва ғ.

Мутобиқи қ.2 м.58 КҚ ҚТ маҳрум сохтан аз озодӣ ба муҳлати аз 6 моҳ то 25 сол таъин карда мешавад.

Дар сурати қисман ва ё пурра ҷамъ кардани муҳлатҳои маҳрум сохтан аз озодӣ ҳангоми таъини ҷазо аз рӯи маҷмуи ҷинояту ҳукмҳо, муҳлати ҳадди аксари маҳрум сохтан аз озодӣ набояд аз сӣ сол зиёд бошад (қ.4 м.58 КҚ ҚТ).

АДАБИЁТ

1. Бышевский Ю.В., Марцев А.Е. Наказание и его значение / Ю.В. Бышевский, А.Е. Марцев. - Омск, 1975. С.9.

2. Дуюнов В.К., Цветинович А.Л. Дополнительные наказания: теория и практика / В.К. Дуюнов, А.Л. Цветинович. - Фрунзе. Изд. Илим., 1986. С. 27.
3. Дементьев С.И. Лишение свободы как мера уголовного наказания / С.И. Дементьев. - Краснодар, 1977. С. 18.
4. Ефимов М.А. Лишение свободы как вид уголовного наказания // Сборник ученых трудов. Свердловск, 1964. С. 170.
5. Ковалев В.М. К вопросу о лишении свободы // Лишение свободы: виды, содержание и исполнение. Рязань, 1995. С. 42-43.
6. Маковик Р.С., Бессараб Н.Р. Изоляция личности в российском праве и законодательстве / Р.С. Маковик, Н.Р. Бессараб. - М., Экзамен, 2007. С. 110.
7. Маслихин А.В. Лишение свободы: виды, содержание, исполнение / А.В. Маслихин. - Рязань, 1991. С.6.
8. Наташев А.Е., Стручков Н.А. Основы теории исправительно-трудового права / А.Е. Наташев, Н.А. Стручков. - М., 1967. С. 19.
9. Новое уголовное право России. Общая часть. М., 1996. С. 95.
10. Ной И.С. Сущность и функции уголовного наказания в советском государстве / И.С. Ной. - Саратов, 1973. С. 50.

МАҒҲУМ ВА МАҚСАДИ ҶАЗОИ МАҲРУМ СОХТАН АЗ ОЗОДӢ

Дар мақолаи мазкур мавзӯи мағҳум ва мақсади ҷазои маҳрум сохтан аз озодӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллиф қайд кардааст, ки маҳрум сохтан аз озодӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон яке намудҳои асосии ҷазо буд ва мемунад. Ҷазо – ин ҷораи маҷбуркунии давлатӣ мебошад, ки бо ҳукми суд таъин карда мешавад. Он нисбати шахсе, ки дар содир намудани ҷиноят гунаҳгор эътироф шудааст, татбиқи гардида, аз маҳрум ӯ маҳдуд кардани ҳуқуқи озодиҳои шахс, ки дар Кодекси ҷиноятӣ ҚТ пешбинӣ гардидаанд, иборат мебошад.

КАЛИДВОЖАҲО: ҷазо, кодекси ҷиноятӣ, гунаҳгор, ҷиноят, ҳукми суд.

ПОНЯТИЕ И ЦЕЛЬ НАКАЗАНИЯ В ВИДЕ ЛИШЕНИЯ СВОБОДЫ

В данной статье рассматриваются понятие и цель наказания в виде лишения свободы. Автор отмечает, что лишение свободы в Республике Таджикистан было и остаётся одним из основных видов наказания. Наказание — это мера государственного принуждения, назначаемая по решению суда. Оно применяется к лицу, признанному виновным в совершении преступления, и заключается в лишении или ограничении прав и свобод человека, предусмотренных Уголовным кодексом Республики Таджикистан.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: наказание, уголовный кодекс, преступник, преступление, решение суда.

THE CONCEPT AND PURPOSE OF IMPRISONMENT

This article examines the concept and purpose of imprisonment. The author notes that imprisonment has been and remains one of the main types of punishment in the Republic of Tajikistan. Punishment is a measure of state coercion imposed by a court decision. It is applied to a person found guilty of committing a crime and consists of depriving or restricting the rights and freedoms provided for by the Criminal Code of the Republic of Tajikistan.

KEYWORDS: punishment, criminal code, criminal, crime, court decision.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Ахмедова Шахзода* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси 2 – юми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Сведения об авторе: *Ахмедова Шахзода* – Таджикский национальный университет, магистр второго курса юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Information about the author: *Akhmedova Shahzoda* – Tajik National University, second-year master`s student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17.

МАФҲУМ ВА МОҲИЯТИ ҲУҚУҚ ВА НИЗОМИ ҲУҚУҚӢ ДАР ДАВЛАТҲОИ ПАСОШУРАВӢ

Қудратов Ҳ.А.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Собиқ давлатҳои сотсиалистӣ то с. 1917 ва ҷанги дуҷуми ҷаҳон шомили ҳуқуқи романӣ-олмонӣ буданд. Бинобар он анъанаҳои ин низоми ҳуқуқӣ ҳоло дар ин кишварҳо боқӣ мондаанд. Тоҷикистон низ, ки дар толи 70 сол узви ИҶШС буд, низоми ҳуқуқиашро дар асоси нуқтаҳои пешбарандаи ҳуқуқи романӣ-олмонӣ инкишоф медиҳад.

Аммо атрофии табиати ҳуқуқии низоми ҳуқуқии кишварҳои пасосотсиалистии Аврупои Шарқӣ ва Марказӣ (Чехия, Руминия, Болгария, Полша ва диг.) ва пасошуравӣ (Россия, Тоҷикистон, Ёзбекистон ва диг.) байни муҳаққиқон мувоҳисаи илмӣ то ҳол идома дорад.

Оид ба ин масъала нуқтаҳои зерини назариявӣ ҳоло мушоҳида мешаванд: 1) низоми ҳуқуқии пасосотсиалистии кишварҳои Аврупои Шарқӣ ва Марказӣ ҷузъи ҳуқуқи аврупоии романиву олмонӣ аст; 2) низоми ҳуқуқии кишварҳои пасошуравии давлатҳо-аъзои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил ҷузъи ҳуқуқи аврупоии романиву олмонӣ аст; 3) Ҳуқуқи пасосотсиалистӣ оилаи ҳуқуқи славяниро ташкил медиҳад; 4) низоми ҳуқуқии кишварҳои пасошуравии давлатҳо-аъзои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил – гурӯҳи авруосиёии ҳуқуқи романиву олмонро ташкил медиҳад; 5) ҳуқуқи пасосотсиалистии кишварҳои Аврупои Шарқиву Марказӣ ва давлатҳо-аъзои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил – оилаи мустақили ҳуқуқи пасосотсиалистиро ташкил медиҳад.

Бояд гуфт, ки масъалаи номбурда дар иртибот бо ташаккули сохторҳои нави ҳуқуқии ҷаҳони имрӯз низ омӯхта мешавад. Яке аз ҷунин сохторҳои ҳуқуқиро – ҳуқуқи аврупоӣ ташкил медиҳад, ки дар қаламрави давлатҳо-аъзои Иттиҳоди Аврупо инкишоф меёбад. Аз ин нуқтаи назар, дар адабиёти имрӯза андеша пешкаш мешавад, ки дар қаламрави кишварҳои аъзои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил низ сохтори нави ҳуқуқӣ бо номи «ҳуқуқи авруосиёӣ» ҳоло ташаккул ёфта истодааст.

24 августи соли 1990 дар сессияи дуҷуми Шурои Олии ҷумҳурӣ даъвати дувоздаҳум Ёълумияи истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул шуда буд [11]. Раванди мустақилгардии ҷумҳуриҳои иттифоқӣ баъди қабули ёълумияи истиқлолият доимо амиқтар (ҷуқуртар) ва васеъ мегардид. Дар натиҷа 9 сентябри соли 1991 Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар сессияи худ изҳоротро дар бораи истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул кард [3]. Тағйиротҳои зарурии вобаства ба ёълон кардани истиқлолияти ҷумҳурӣ ба Конститутсияи мамлакат низ ворид карда шуда буданд. Ҷунончи, дар таҳрири нави моддаи якуми Конститутсия муқаррар карда шуда буд, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон давлати мустақил, демократӣ ва ҳуқуқбунёд мебошад [1].

Дар сатҳи конститусионӣ принципҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии давлати соҳибистиклол муайян карда шуда, ҳамҷунин асосҳои ҳуқуқии соҳибистиклолии Ҷумҳурии Тоҷикистон гузошта шуданд, ки қадами аввалин ба ноил шудани истиқлолияти воқеии ҷумҳурӣ буд [2, с.50-53].

Баъди ёълони истиқлолияти давлатӣ дар марҳилаи аввали ташаккули Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун давлати соҳибхитиёр, демократӣ, ҳуқуқбунёд ва дунявӣ ва ягона проблемаи давомат дар ҳуқуқ ва зарурияти татбиқи муваққатии қонунгузории давраи гузашта ба миён омад. «Ёълони мустақилияти Ҷумҳурии Тоҷикистон, - менависад Ф.Т. Тоҳиров, - дар ҳаёт проблемаҳои навро дар соҳаи ҳуқуқ ба вучуд овард, ки

вазифаи асосии онҳо – ташаккули низоми нави ҳуқуқии ҷумҳурии соҳибистиклол ва проблемаи зич бо вай алоқаманди даволат дар ҳуқуқ мебошад" [10,с.46].

Ин проблема ҳамеша дар доираи назари олимони ҳуқуқшинос буд, вале дар вақтҳои охир майлу рағбат ба он хеле зиёд гашт, зеро, чӣ тавре ки В.С. Нерсисянтс қайд менамояд, «дар рушди дониши ҳуқуқӣ лаҳзаи навгонӣ бо лаҳзаи даволат зич алоқаманд аст» [7,с.4]. Ин майлу рағбат асосан ба масъалаи оиди он, ки оё алоқаи даволат байни низомҳои ҳуқуқӣ дар даврони гуногуни инкишофи давлат ва махсусан дар шароити гузаштан ба низоми ҳуқуқии навъи нав ҳаст (ва агар бошад, доираи он чӣ гуна аст) ё не, ҷалб шуда буд.

Ин проблема махсусан дар он вақте тезтунд мешавад, ки ҷомеа самти рушди худро тағйир диҳад, аз як низом ба дигар низом гузарад. Қонуни гузаштани тағйироти миқдорӣ ба сифатӣ тадриҷияти ин тағйиротҳои сифатиро дар назар дорад. Охири маъноӣ онро дорад, ки гузаштан аз сифати кӯҳна ба нав ба амал меояд, вале он на дарҳол, балки баъди якқатор зинаҳо ба амал меояд [5,с.149]. Мазмуни инкори диалектикӣ бошад аз он иборат аст, ки вай на танҳо ҳамчун лаҳзаи нобуд кардани кӯҳна, умраш тамомшуда, балки ҳамчун лаҳзаи алоқаи нав бо ҳама мусбабат, ки ҳангоми шакли кӯҳнаи рушд ташкил шуда буд, ҳамчун лаҳзаи даволат дар рушд баромад менамояд [5,с.154].

Аз ин ҷо, инкори диалектикӣ аз кӯҳна нигоҳдории ҳамаи он чизи арзишнок ва мусбабатро, ки бе он нав вучуд дошта ва рушд ёфта наметавонад, дар назар дорад. Зимнан, ин на нигоҳдории оддӣ, на тақрибӣ механикӣ унсурҳои кӯҳна ба нав, балки нигоҳдории онҳо дар намуди аз нав кор карда шуда мебошад. Ин принсипи диалектикӣ аз таносуби нав бо кӯҳна бармеояд. Барои он, ки нав вучуд дошта бошад ва рушд намояд, вай ба бандҳои асосии муайян, ки табиист, танҳо дар кӯҳна буда метавонанд, эҳтиёҷ дорад [6,с.160].

Бинобар ин, тибқи Қарори Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи тасдиқ кардани Созишнома дар бораи ташкили Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил, ки 8 декабри соли 1991 дар шаҳри Минск таъсис дода шуда буд, то қабули қонунгузории нав ҳамаи қонунҳои собиқ ИҶШС, ки ҳилофи Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар қонунҳо набуданд, амали худро дар ҳудуди ҷумҳурӣ нигоҳ доштанд [4].

Қарори дар боло зикргардида аҳамияти муҳимми таърихӣ, сиёсӣ ва ҳуқуқӣ дошт. Истиқлолиятро ба даст оварда, Тоҷикистон наметавонист дарҳол қонунгузории миллиро барои танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ, ки дар шароити нав ба вучуд омада буданд, таҷдид ва ташкил намояд.

Азбаски Тоҷикистон яке аз субъектҳои (аъзои) собиқ федератсияи шуравӣ (ИҶШС) буд, дар ҳудуди он назарияи меъёрии ҳуқуқ ҳукмрон буд. Ҳуқуқи Тоҷикистон – ҳуқуқи советӣ (соцалистӣ) буда, вобаста ба ин фаҳмиши позитивӣ (легалӣ) ҳуқуқ ҷой дошт. Ин фаҳмиш хусусиятҳои этатистӣ (давлатӣ), зиддифитрӣ ва мафкуравӣ-хизбӣ дошт. Қисми ҷудонашавандаи ин назария - ақидаи аз байн рафтани («мурда» рафтани) ҳуқуқи соцалистӣ ҳисоб мешуд. Фаҳмиши ҳуқуқи фармоишӣ пешбарӣ шуда, ҳуқуқ танҳо маҳсули давлат эълон мешавад. Дар натиҷа ҳуқуқу озодиҳои шаҳрвандон мазмуни давлатӣ (ғайрифитрӣ) гирифта, аҳамияти дуумдараҷаро соҳиб мешаванд. Фаҳмиши этатистии ҳуқуқ, моликияти давлатӣ ва танзими давлатии иқтисодиёт барои ривочи озодии фардӣ, мустақилият ва ташаббускорӣ, муносибатҳои хусусии бозоргонӣ имкон намедоданд.

Парокандашавии ИҶШС ва соҳибистиклол гардидани Тоҷикистон вазъияти иҷтимоиро ба таври кулӣ тағйир доданд. Тоҷикистон ба марҳилаи нави таърихӣ қадам ниҳод. Гузариш аз ҷамъияти соцалистӣ ба либералӣ оғоз гардид. Дар ҷамъият муносибатҳои нави бозоргонӣ, соҳибкорӣ хусусӣ, тичорат, ғайридавлатикунонӣ ва хусусигардонии моликият ривоч ёфтанд. Гуногуншаклии моликият эълон гардида, ба инкишофи муносибатҳои нави моликият, аз ҷумла, муносибатҳои хусусӣ асос гузошт. Плюрализми (гуногунии) сиёсӣ мафкуравӣ ба ҳукмронии мафкураи марксистӣ-

ленинӣ хотима мегузорад. Нақши давлат дар танзими муносибатҳои иқтисодӣ маҳдуд мешавад.

Дар чунин шароити нави таърихӣ назарияи шуравии ҳуқуқ, фаҳмиши маҳдуди (мафкуравии) ҳуқуқ ба талаботи воқеии ҳаёти ҷомеа ҷавоб дода наметавонад. Зарурияти коркарди назарияи тамоман нави ҳуқуқи Тоҷикистон, интиҳоби усулҳои нави таҳлили ҳуқуқи муосир, ривочи фаҳмиши ба шароити кунунӣ мувофиқи ҳуқуқ ба миён омад.

Дар Тоҷикистони соҳибистиклол назарияи меъёрӣ истифода мегардид. Он мазмуни бештар давлатӣ (этатистӣ) дошта, танҳо фаҳмиши давлатии (фармоишии) ҳуқуқро маъқул мешуморад. Талаботи айнии ҷомеа, аз ҷумла, ба ҳастии воқеии инсон вобаста буда ба инобат гирифта намешаванд. Ин назария мазмуни зиддифитрӣ дошта, табиати фитрии ҳуқуқҳои инсонро инкор мекунад ва онҳоро на маҳсули инкишофи айнии ҷомеа ва ҳастии айнии инсон, балки як «туҳфаи» давлат мешуморад. Дар натиҷа инсон побанди давлат гардида, пурра аз ҳокимияти сиёсӣ, фармону нишондодҳои он вобаста мегардад ва худро танҳо ба ҳайси шахрванди давлат (аъзои сиёсии давлат), вале на инсон (дорандаи ҳуқуқҳои ғайридавлатии фитрӣ) мешиносад.

Дар асоси он - фаҳмиши маҳдуди ҳуқуқ ривоч меёбад, ки ҳуқуқи позитивии давлатро чун маҷмуи нишондодҳои ҳуқуқӣ ҳокимият эътироф мекунаду ҳалос. Азбаски ин назария мазмуни мафкуравӣ-ҳизбӣ дорад (дар асоси нуқтаҳои мафкураи давлатии марксист-ленинӣ сохта шудааст), нишондодҳои (барнома, қарорҳо ва ғ.) ҳизби коммунистӣ мафҳуми қонуноро (легалиро) мегирифтанд. Азбаски давлати сотсиалистӣ аслиҳаи сохтмони ҷомеаи коммунистӣ ва, бинобар он, воситаи асосии идоракунии ҷомеа (тамоми муносибатҳои ҷамъиятӣ) буд, фаҳмиши фармоишӣ илова мешавад. Дар натиҷа ҳуқуқ иборат аз фармонҳои ҳатмии ҳокимияти сиёсӣ доништа мешавад. Аниқтараш ба меъёрҳои ҳуқуқӣ мазмуни фармонҳои давлатӣ дода мешавад. Дар натиҷа ҳуқуқ мазмуни айнии (фитрии) ҳешро гум карда, бештар моҳияти зехнӣ (синфӣ-иродавӣ) пайдо мекунад. Он ба вазифаҳои ривочи муносибатҳои сотсиалистӣ хизмат карда, монеаи инкишофи муносибатҳои бозоргонӣ, гуногунии мафкуравӣ, ҳилофи ҳуқуқҳои фитрии инсон аст, ки ҳоло воқеияти ҳаёти ҷомеаи имрӯзаи моро ташкил медиҳанд.

Назарияи шуравии ҳуқуқ бо сабаби мазмуни мафкуравиаш ҳилофи арзишҳои эътирофгаштаи умумибашарӣ (аз қабилҳои давлати ҳуқуқӣ тақсмоти ҳокимиятҳо, ҳуқуқҳои фитрӣ ва ғ.) аст, чунки онҳо ба ҳайси ақидаву назарияҳои буржуазӣ (зиддикоммунистӣ) эътироф намешуданд.

Ҳуқуқи муосири Тоҷикистон дар ҷойи ҳолӣ пайдо намешавад. Танқиди назарияи меъёрии шуравӣ маънои инкори пурраи онро надорад. Ин назария аз нуқтаву ҳулосаҳои илмӣ иборат аст, ки аҳамияти ҳешро нигоҳ доштаанд. Ин ҷо сухан дар хусуси он меравад, ки назарияи меъёрӣ чун як шакли позитивизми ҳуқуқӣ дар ИҶШС аз фалсафаи ҳуқуқ ҷудо буда, бештар тамоили амалӣ-ҳуқуқӣ дошт. Дар он масъалаҳои техникаи ҳуқуқӣ (коркарду қабули санадҳои ҳуқуқӣ), тафсири ҳуқуқ, татбиқи меъёрҳои ҳуқуқӣ ва тартиби инъикоси онҳо дар моддаҳои санадҳои ҳуқуқӣ, асосҳои ҳуқуқэҷодкунӣ ва, алалхусус, таҳкими қонуният ва тартиботи ҳуқуқӣ бештар ҳал шудаанд, ки дар шароити кунунӣ аз аҳамият ҳолӣ нестанд. Қонунҳо ва дигар санадҳои ҳуқуқии баъди истиқлолият дар Тоҷикистон (аз ибтидои солҳои 90-м) қабулшуда маҳз бо назардошти талаботу қоидаҳои амалияи позитивӣ (техникаи ҳуқуқӣ, татбиқи ҳуқуқ ва ғ.) қабул шудаанд (албатта, дар асоси талабҳои ҳуқуқи фитрӣ, ки ҳоло эътироф шудаанд). Нуқтаҳои асосии назарияи муосири ҳуқуқи Тоҷикистон дар Конститутсияи Ҷумҳурӣ, ки 6 ноябри с. 1994 қабул шудааст, муайян шудаанд. Дар назарияи давлат ва ҳуқуқи муосир ибораи ҳуқуқ ба ду маънои асосӣ истифода мешавад: 1) умумиҷамъиятӣ ва 2) юридикӣ. Ба маънои умумиҷамъиятӣ ҳуқуқ, озодии рафтори инсон аз нигоҳи ахлоқ, одатҳо, қоидаҳои рафтори иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, талаботҳои иҷтимоии ҷамъият аст. Ба ин маъно мафҳумҳои ҳуқуқи ахлоқӣ

(маънавӣ), ҳуқуқи аъзоёни ҳизби сиёсӣ, ҳуқуқи миллат ба худмуайянкунӣ истифода мешаванд. Ба маънои юридикӣ ҳуқуқ, озодии рафтори инсон аз нигоҳи меъёрҳои қонун аст. Масалан, ҳуқуқи шаҳрванд ба таҳсил, ба меҳнат. Ба ин маъно ҳуқуқе низ фаҳмида мешавад, ки дар қонунгузорӣ инъикос шудааст. Дар ин маврид ҳуқуқ дар шакли ҳуқуқи позитивӣ қой дорад, ки онро давлат муқаррар кардааст.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ як қатор олимони ҳуқуқи позитивиро ба айнӣ (объективӣ) ва зехнӣ (субъективӣ) ҷудо мекунад, масалан, С.С. Алексеев [9, с.170]. Ҳуқуқи айнӣ маҷмуи меъёрҳои аз ҷониби давлат муқаррар гаштааст. Ҳуқуқи зехнӣ бошад имконияти юридикӣ рафтори шахс аст ва унсурҳои зерин дорад: ҳуқуқ ба рафтори қонунӣ; ҳуқуқи талабкунӣ; ҳуқуқи муроҷиат ба мақомоти давлатӣ.

Дар назарияи муносири ҳуқуқ вобаста ба равишҳои ҳуқуқӣ мафҳумҳои ҷудогонаи ҳуқуқ истифода мешавад. Аз нигоҳи позитивизм, ҳуқуқ гуфта маҷмуи меъёрҳои ҳуқуқии аз ҷониби давлат муқаррару қарордиҳанда меноманд. Асоси ин мафҳумро усули шаклӣ-ҳуқуқии таҳлили воқеияти ҳуқуқӣ ташкил медиҳад. Давлат сарчашмаи асосии ҳуқуқ ҳисоб шуда, амалишавии онро бо қувваи маҷбурсозӣ таъмин месозад. Бояд гуфт, ки позитивизм шаклҳои муҳталиф дорад. Яке аз намудҳои позитивизм назарияи меъёрӣ аст, ки аз ҷониби Г. Келзен ва олимони советӣ инкишоф дода шудааст. Ҳуқуқ маҳсули танҳо давлат эътироф мегардад. Санадҳои меъёрии мақомоти давлатӣ сарчашмаи асосии ҳуқуқ буда, одатҳои ҳуқуқӣ танҳо дар мавридҳои пешбиниқардаи қонун ва бо иҷзати давлат истифода мешаванд. Вале шакли дигари позитивизм низ қой дорад, ки масъалаи таносуби давлат ва ҳуқуқро бо таври дигар ҳал мекунад. Ин позитивизми нави нимаи дууми асри XX аст, ки қарорҳои мақомоти судиву маъмуриро сарчашмаи ҳуқуқ меҳисобад. Фалсафаи ҳуқуқ мафҳуми васеи ҳуқуқро пешниҳод мекунад. Асоси онро назарияи таносуби ҳуқуқи фитрӣ ва позитивӣ ташкил медиҳад, ки ба мафҳуми ҳуқуқ таъсири бевоситаи ҳудро расонидааст. Ҳуқуқи позитивии давлат як қисми ҳуқуқи фитрӣ, доништа мешавад. Мафҳуми ҳуқуқ дар асоси принципу талаботҳои ҳуқуқи фитрӣ асоснок мегардад. Азбаски озодиву адолат принципҳои асосии ҳуқуқи фитрианд, одатан ҳуқуқ ҳамчун меъёри адолат ва озодии инсон таъриф дода мешавад. Ин мафҳуми умумӣ эътирофгашта буда, инъикоси нуқтаву ҳулосаҳои назарияи ҳуқуқи фитрӣ аст. Чунин мафҳуми васеи ҳуқуқ аҳамияти илмиву амалӣ дорад, зеро модоме, ки ҳуқуқи позитивӣ қисми ҳуқуқи фитрӣ аст, пас тамоми қонунҳоро дигар санадҳои ҳуқуқии давлат бояд ба талаботҳои ҳуқуқи фитрӣ пурра ҷавоб дода, дар доираи меъёрҳои озодиву адолат қабул гарданд. Сотсиологияи ҳуқуқӣ низ аз мафҳуми маҳдуди меъёрӣ даст қашида, фаҳмиши васеи ҳуқуқро пешниҳод мекунад. Агар фалсафаи ҳуқуқ мафҳуми ҳуқуқро дар асоси назарияи ҳуқуқи фитрӣ пешниҳод кунад, пас ҷараёни номбурдаи ҳуқуқро бо истифодаи усулҳои сотсиологӣ таҳлил мекунад. Агар позитивизм ҳуқуқро ба ҳайси танҳо ҳодисаи ҳуқуқӣ шиносад, пас сотсиологияи ҳуқуқӣ ба он чун ҳодисаи иҷтимоӣ муносибат мекунад. Ҳуқуқ дар алоқамандӣ ба дигар ҳодисоти иҷтимоӣ ҷамъият (оила, психология, шуур ва ғ.) таҳлил мешавад. Ҳуқуқ чун инъикоси тамоми низоми муносибатҳои ҷамъиятии танзимгашта маънидод мешавад. Чунин мафҳуми васеи ҳуқуқ ҳам ҳуқуқ ва ҳам муносибатҳои ҳуқуқиро дар бар мегирад.

АДАБИЁТ

1. «Дар бораи ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Конституцияи (Қонуни Асосии) Ҷумҳурии Тоҷикистон»: Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон //Ведомости Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. - 1991. - №18. - М. 240.
2. Алиев З.М. Государственная независимость Республики Таджикистан: предпосылки провозглашения//Государство и право(Душанбе). - 1996.- № 1.- С. 50-53.
3. Ведомости Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. - 1991. - № 18. - М. 240.
4. Ведомости Шурои Олии ҶШС Тоҷикистон. - 1991. - №18. - М. 237.
5. Марксистско-ленинская философия. Диалектический материализм. - М., 1975. - С. 149.
6. Марксистско-ленинская философия. Диалектический материализм. - М., 1975 - С. 160.

7. Нерсисянц В.С. Проблемы общей теории права и государства. - М., 1999. - С.4.
8. Проблемы преемственности в праве и обеспечение возрастающей роли права в Таджикском обществе. С. 46.
9. Проблемы теории государства и права: Учебник. – М., 1987. – С.170.
10. Тахиров Ф.Т. Проблемы формирования правовой системы Республики Таджикистан С. 41.
11. Эълониҳои истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 24 августи соли 1990//Ведомости Шурои Олии ҶШС Тоҷикистон. -1990. - № 15. - М. 236.

МАФҲУМ ВА МОҲИЯТИ ҲУҚУҚ ВА НИЗОМИ ҲУҚУҚӢ ДАР ДАВЛАТҲОИ ПАСОШУРАВӢ

Бояд гуфт, ки масъалаи номбурда дар иртибот бо ташаккули сохторҳои нави ҳуқуқии ҷаҳони имрӯз низ омӯхта мешавад. Яке аз чунин сохторҳои ҳуқуқиро – ҳуқуқи аврупоӣ ташкил медиҳад, ки дар қаламрави давлатҳо-аъзои Иттиҳоди Аврупо инкишоф меёбад. Аз ин нуктаи назар, дар адабиёти имрӯза андеша пешкаш мешавад, ки дар қаламрави кишварҳои аъзои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил низ сохтори нави ҳуқуқӣ бо номи «ҳуқуқи авруосиёӣ» ҳоло ташаккул ёфта истодааст.

КАЛИДВОЖАҲО: низоми ҳуқуқ, низоми ҳуқуқӣ, ҳуқуқ, давлат, ҳуқуқи аврупоӣ, Иттиҳоди Аврупо.

ПОНЯТИЕ И СУЩНОСТЬ ПРАВА И ПРАВОВОЙ СИСТЕМЫ В ПОСТСОВЕТСКИХ ГОСУДАРСТВАХ

Следует отметить, что указанная проблема также изучается в связи с формированием новых правовых структур в современном мире. Одной из таких правовых структур является европейское право, которое развивается на территории государств-членов Европейского Союза. С этой точки зрения в современной литературе высказывается предположение, что в настоящее время на территории государств-членов Содружества Независимых Государств формируется новая правовая структура, именуемая «евразийским правом».

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: правовая система, правовая система, право, государство, европейское право, Европейский Союз.

THE CONCEPT AND ESSENCE OF LAW AND LEGAL SYSTEM IN POST-SOVIET STATES

It should be noted that the above-mentioned issue is also being studied in connection with the formation of new legal structures in the modern world. One of such legal structures is European law, which is developing in the territory of the member states of the European Union. From this point of view, the current literature suggests that a new legal structure called "Eurasian law" is currently being formed in the territory of the member states of the Commonwealth of Independent States.

KEYWORDS: legal system, legal system, law, state, European law, European Union.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Қудратов Ҳокимҷон Азаматович* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси 2-юми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон [992] 804-11-66-66.

Сведения об авторе: *Қудратов Ҳокимҷон Азаматович* – Таджикский национальный университет, студентка 2 курса магистратуры юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудакӣ, 17. Телефон [992] 804-11-66-66.

Information about the author: *Qudratov Hokimjon Azamatovich* – Tajik National University, 2nd year Master's student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone [992] 804-11-66-66.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВАЯ БАЗА ОЦЕНКИ ЗЕМЛИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Мирзоева Г.З.

Таджикский национальный университет

Правовое регулирование оценки земли в Республике Таджикистан основывается на ряде нормативно-правовых актов, устанавливающих как общие принципы оценочной деятельности, так и специальные нормы, касающиеся оценки земельных участков. В условиях рыночной экономики правовая определённость в сфере оценки земли приобретает особую значимость, так как результаты оценки становятся юридически значимыми в различных отраслях: гражданском обороте, земельных отношениях, налоговой сфере и инвестиционной политике.

Таким образом, правовое регулирование оценки земли в Республике Таджикистан осуществляется на основе комплекса законодательных и подзаконных актов, которые регулируют порядок оценки, полномочия органов государственной власти, права и обязанности участников оценочной деятельности.

К основным нормативным актам относятся:

1. Конституция Республики Таджикистан

– признаёт землю исключительной собственностью государства (статья 13), что накладывает особые требования к оценке как правовому инструменту управления этим ресурсом [1].

Например, при передаче земли частным лицам в аренду или пожизненное наследуемое владение государство обязано определить её стоимость в соответствии с установленными законами, поскольку речь идёт об управлении государственной собственностью.

2. Земельный кодекс Республики Таджикистан (в ред. 2023 г.)

– определяет правовой режим земель, формы пользования, основания для изъятия и распределения, а также содержит нормы, касающиеся оценки земли при отчуждении, передаче в аренду, налогообложении.

Так, при строительстве общественно значимого объекта (например, моста или школы) и изъятии участка у физического лица, оценка его рыночной стоимости должна быть проведена с учётом компенсации убытков — на основании положений Кодекса.

Таким образом, Земельный кодекс Республики Таджикистан (в редакции от 1 марта 1996 года с последующими изменениями) регулирует правовой режим земельных участков, формы собственности, права и обязанности субъектов земельных правоотношений. например: При изъятии земельного участка под строительство дороги в Хатлонской области, согласно ст. 95 Земельного кодекса, стоимость компенсации определяется на основе рыночной оценки участка, утверждённой уполномоченным органом. [2].

3. Закон Республики Таджикистан «Об оценочной деятельности» (с изменениями)

– регулирует принципы и порядок проведения оценки, требования к оценщикам, виды оценочной стоимости, а также процедуру лицензирования оценщиков. например: частный оценщик, желающий работать по заказу банков или нотариусов, обязан получить лицензию и следовать установленным стандартам оценки — например, учитывать вид разрешённого использования участка и его рыночную привлекательность [3].

Таким образом, Закон Республики Таджикистан «Об оценочной деятельности» от 10 марта 2006 года №187

Является базовым законом, регулирующим права и обязанности оценщиков, принципы независимости и объективности оценки.

4. Закон Республики Таджикистан «О государственном земельном кадастре»

– устанавливает порядок ведения кадастров, состав сведений об участках, включая их стоимость, и механизмы государственной кадастровой оценки. Например, при регистрации нового участка в кадастре в Хатлонской области специалист вносит в базу данных не только его координаты и площадь, но и базовую стоимость, рассчитанную по установленной методике — это влияет на размер налога и аренды. [4].

5. Налоговый кодекс Республики Таджикистан

– учитывает результаты оценки при расчёте земельного налога, налога на имущество и при сделках с землёй. Например, если гражданин владеет участком в центральной части Душанбе, налог на землю рассчитывается исходя из его кадастровой или рыночной стоимости, которая может быть существенно выше, чем в сельской местности — что отражается в налоговой нагрузке. [5].

Таким образом, Оценка используется как налоговая база. Кадастровая стоимость земли определяется государством и применяется для расчёта налогов. например: В Согдийской области фермер оплачивает ежегодный земельный налог, исходя из кадастровой стоимости, утвержденной постановлением Госкомзема и Минфина.

6. Подзаконные акты и методические указания Госкомзема и Минфина

– регулируют порядок проведения оценки, методику расчёта кадастровой стоимости, учёт инфляции, географических и социальных факторов. например: методические указания могут предусматривать корректирующие коэффициенты при оценке участков в сейсмоопасных зонах или в районах с низкой транспортной доступностью, что позволяет более точно отражать их реальную стоимость. [6].

Таким образом, Министерство юстиции и Министерство финансов участвуют в разработке нормативных актов, касающихся оценочной деятельности. например: Минфин утвердил форму отчета об оценке земли для нужд налогообложения, а Минюст зарегистрировал соответствующий акт как обязательный для всех госорганов.

Таким образом, в целях детализации положений закона разработаны постановления Правительства, приказы министерств и методические рекомендации:

Постановления об утверждении методики оценки сельскохозяйственных земель;

Инструкции по исчислению арендной платы;

Методические рекомендации по расчету кадастровой стоимости в зависимости от региона и категории земель. например: Фермерское хозяйство в Горно-Бадахшанской автономной области использует землю по договору аренды. Размер арендной платы рассчитывается согласно утвержденной методике, где учитывается тип почвы, рельеф и климатические условия. [7].

7. Гражданский кодекс Республики Таджикистан

Содержит нормы, регулирующие сделки с землей: куплю-продажу, аренду, дарение. Оценка здесь выступает как элемент доказательства справедливой цены. Можно сказать, что при продаже земельного участка под застройку в Душанбе, стороны обязаны указать в договоре стоимость, подтвержденную отчетом об оценке — особенно если сделка оформляется через нотариуса. [8].

8. Постановления Правительства РТ и акты Госкомзем

Они регламентируют методики оценки, утверждают кадастровую стоимость, порядок ведения кадастра.

Ярким примером служит постановление Правительства РТ №325 от 2021 года устанавливает методику массовой кадастровой оценки сельскохозяйственных земель, которая используется в Хатлонской и Согдийской областях при аренде госземель. [9].

Государственные органы, участвующие в регулировании

Государственный комитет по землеустройству и геодезии Республики Таджикистан (Госкомзем)

Осуществляет кадастровый учет, контролирует геодезические измерения, формирует земельную базу. К примеру: Госкомзем инициировал создание цифрового кадастра в Душанбе, в рамках которого были переоценены участки в центральных районах города для справедливого налогообложения.

Органы местного самоуправления (хукуматы городов и районов)

Участвуют в процессе согласования сделок с муниципальной землёй, определяют порядок оценки.

9. Международные стандарты и сотрудничество

Таджикистан принимает участие в международных инициативах по развитию оценки, включая сотрудничество с FAO, World Bank и другими организациями. Рекомендации этих структур учитываются при разработке национальных методик и цифровизации земельного кадастра. [10].

Например: в рамках проекта при поддержке Всемирного банка разрабатывается цифровая система кадастровой оценки с использованием ГИС-технологий, что делает оценку более точной и прозрачной.

Таким образом, нормативно-правовая база оценки земли в Таджикистане формируется на основе Конституции, Земельного кодекса, закона об оценке и подзаконных актов. Несмотря на существующую структуру, в системе всё ещё существуют правовые пробелы, недостаток координации между органами и необходимость в актуализации методик оценки с учётом современных экономических условий.

Закон Республики Таджикистан "Об оценке земли" (с изменениями от 12 мая 2007 г.)

1. Цель оценки земли

Установление нормативной цены земли необходимо для:
объективного налогообложения,
расчета арендной платы,
рационального использования земель,
охраны и повышения плодородия почв.

Можно привести пример сельхозпредприятие арендует 10 га пахотной земли. Для определения справедливой арендной платы проводится оценка, и устанавливается нормативная цена, от которой рассчитывается арендная ставка.

2. Государственная кадастровая оценка

Проводится по всей территории страны государственным органом (например, Агентством по землеустройству и геодезии) с определенной периодичностью. Например, раз в 5 лет в Гиссарском районе проводится кадастровая оценка сельхозземель, чтобы обновить данные о ценности участков для налогообложения.

3. Кадастровая стоимость

Определяется с учетом характеристик участка — типа почвы, местоположения, инфраструктуры и т.д., с применением статистических и экономических методов. Например, участок в окрестностях Душанбе с плодородной почвой и хорошей дорогой имеет более высокую кадастровую стоимость, чем аналогичный участок в отдаленном районе.

4. Нормативная цена земли

Это базовая стоимость участка определенного типа и назначения. Используется для расчета налогов, арендной платы, компенсаций при изъятии земли и др. Например: если государство изымает участок земли для строительства дороги, владельцу выплачивается компенсация на основе нормативной цены земли.

5. Кадастровая зона

Это часть территории, выделенная по однородным почвенно-климатическим и экономическим условиям. Например: Пахтаабадская кадастровая зона включает участки с суглинистыми почвами, хорошим орошением и высоким потенциалом урожайности.

6. Объекты оценки

Оценке подлежат земельные участки или их совокупность. Здания и другие сооружения на них оцениваются отдельно. Например, при покупке участка с домом, отдельно оценивается стоимость земли и отдельно – стоимость строений.

7. Исключения из оценки

Не подлежат оценке:

земли заповедников,
ботанических садов,
исторических и религиозных памятников,
земли научных учреждений.

Например земля, на которой расположен Национальный парк Таджикистана, не подлежит коммерческой оценке и не включается в кадастровую стоимость.

В итоге, основой правового регулирования оценки земли в Таджикистане является Конституция Республики Таджикистан, которая в статье 13 закрепляет, что земля, её недра, вода, воздух, животный и растительный мир находятся в исключительной собственности государства. Это означает, что частная собственность на землю не допускается, а субъекты могут лишь пользоваться землёй на праве аренды или постоянного землепользования.

Земельный кодекс Республики Таджикистан, принятый в 1996 году (с последующими изменениями), является основным актом, регулирующим земельные отношения. В нём содержатся положения, касающиеся порядка предоставления земельных участков, их использования, изъятия, а также процедуры оценки. В частности, статья 75 Земельного кодекса указывает, что оценка земли проводится для установления арендной платы, размера убытков при изъятии земли, а также в других случаях, предусмотренных законом.

Также к важным нормативным актам относятся Закон Республики Таджикистан «О государственном земельном кадастре»; Закон Республики Таджикистан «Об оценочной деятельности» (если принят, либо проект — зависит от актуальной редакции); Постановления Правительства и ведомственные инструкции по методике оценки.

Таким образом, можно подытоживать, что для эффективного регулирования вопросов, связанных с оценкой земли, в республике Таджикистан существует прочная нормативная правовая база. Существующие акты регулируют различные аспекты данного вопроса. Что касается их дальнейшего совершенствования, то оно может произойти в связи с появлением новых социальных потребностей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Конституция Республики Таджикистан. – Душанбе: 2016.
2. Земельный кодекс Республики Таджикистан (в редакции 2023 г.). – Душанбе: Юридическая литература, 2023.
3. Закон Республики Таджикистан «Об оценочной деятельности» от 10.03.2006 №187 (с изменениями).
4. Закон Республики Таджикистан «О государственном земельном кадастре». – Душанбе, 2012.
5. Налоговый кодекс Республики Таджикистан (в ред. 2022 г.).
6. Постановление Правительства Республики Таджикистан №325 от 2021 г.
7. Методические указания по оценке земельных участков, утверждённые Госкомземом и Минфинком РТ.
8. Гражданский кодекс Республики Таджикистан. – Душанбе, 1999.
9. Материалы Госкомзема РТ о цифровизации кадастровой оценки.
10. Документы проектов Всемирного банка и ФАО по земельной реформе в Таджикистане.

ЗАХИРАҶОИ ҲУҚУҚӢ ВА МЕЪЁРГУЗОРИИ БАҶОИ ЗАМИН ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола заминаи меъёри баҳодихи замин дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз ҷумла ҳам принципҳои конституционӣ ва ҳам қонунгузори соҳавӣ баррасӣ карда мешавад. Таваҷҷуҳи асосӣ ба таҳлили Конституция, Кодекси замин, қонунҳо «Дар бораи ғайриҷарағат баҳодихӣ», «Дар бораи кадастри давлатии замин», инчунин санадҳои зерқонунӣ ва дастурамалҳои мақомоти давлатӣ дода мешавад. Нақши баҳодихӣ дар андозбандӣ, муносибатҳои иҷора, муомилоти замин ва пардохтҳои ҷабронпулӣ дар бегона кардани қитъаҳои замин нишон дода шудааст. Ба мақомоти давлатӣ, ки арзёбии заминро танзим ва назорат мекунанд, инчунин таъсири стандартҳои байналмилалӣ диққати махсус дода мешавад. Дар бораи зарурати тақмили усулҳои арзёбӣ ва ҳамкориҳои байниидоравӣ бо мақсади таъмини воқеият ва шаффофияти ғайриҷарағат арзёбӣ ҳулоса бароварда шуд.

КАЛИДВОЖАҲО: арзёбии замин, муносибатҳои замин, арзиши кадастри, нархи меъёри замин, Кодекси замин, кадастри давлатӣ, иҷораи замин, андозбандӣ, қонунгузори Тоҷикистон, методологияи баҳодихӣ, танзими ҳуқуқӣ.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВАЯ БАЗА ОЦЕНКИ ЗЕМЛИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В статье рассматривается нормативно-правовая база оценки земли в Республике Таджикистан, включающая как конституционные основы, так и отраслевое законодательство. Основное внимание уделено анализу Конституции, Земельного кодекса, Законов «Об оценочной деятельности», «О государственном земельном кадастре», а также подзаконных актов и методических указаний государственных органов. Показана роль оценки в налогообложении, арендных отношениях, земельных сделках и компенсационных выплатах при отчуждении участков. Особое внимание уделено государственным органам, осуществляющим регулирование и контроль в сфере оценки земли, а также влиянию международных стандартов. Сделан вывод о необходимости совершенствования методик оценки и межведомственного взаимодействия в целях обеспечения объективности и прозрачности оценочной деятельности.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: оценка земли, земельные отношения, кадастровая стоимость, нормативная цена земли, Земельный кодекс, государственный кадастр, аренда земли, налогообложение, законодательство Таджикистана, методика оценки, правовое регулирование.

LEGAL AND REGULATORY FRAMEWORK FOR LAND ASSESSMENT IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article examines the legal framework for land valuation in the Republic of Tajikistan, including both constitutional principles and sectoral legislation. The main attention is paid to the analysis of the Constitution, the Land Code, the Laws "On Valuation Activity", "On the State Land Cadastre", as well as by-laws and guidelines of state bodies. The role of valuation in taxation, lease relations, land transactions and compensation payments for the alienation of land plots is shown. Particular attention is paid to government agencies that regulate and control land valuation, as well as the influence of international standards. A conclusion is made about the need to improve valuation methods and interdepartmental interaction in order to ensure objectivity and transparency of valuation activities.

KEYWORDS: land valuation, land relations, cadastral value, standard price of land, Land Code, state cadastre, land lease, taxation, legislation of Tajikistan, valuation methods, legal regulation.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Мирзоева Гурдофарид Зафаровна* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси 2 – юми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: 555518885.

Сведения об авторе: *Мирзоева Гурдофарид Зафаровна* – Таджикский национальный университет, магистр второго курса юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: 555518885.

Information about the author: *Mirzoeva Gurdofarid Zafarovna* – Tajik National University, second-year master's student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: 555518885.

МАҲУМ ВА АҲАММИЯТИ ИДОРАКУНИИ СОҲАИ САНОАТ ВА ТЕХНОЛОГИЯИ НАВ

Мирзода F.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Соҳаи саноат ва технологияи нав, яке аз соҳаҳои асоситарини инкишофи давлатдории Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. 26-уми декабри соли 2018 тавассути воситаҳои ахбори умум Паёми навбатии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмонро ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон чун ҳамеша таҳлили саҳеҳу ҳамачонибаи вазъи соҳаҳои иқтисодӣ мамлакат, шароити мураккаби сиёсӣ иқтисодии минтақа ва ҷаҳон, дарки амиқи самтҳои имконпазирӣ рушди устувори ҷумҳуриамон боз як мисоли тақмилу инкишофи сиёсати созандаю сафарбаркунанда ва талошҳои арзандаи Пешвои муаззами миллатамон дар самти беҳтар намудани сатҳи зиндагии мардум ва боло бардоштани мақоми байналмилалӣ ҷумҳуриамон мебошад.

Ҷаноби Олӣ дар Паёмашон хеле бамаврид қайд намуданд, ки «Дар доираи ҳадафи стратегӣ оид ба саноатикунӣ босуръат дар панҷ соли охир ҳаҷми маҷмуи маҳсулоти саноатӣ кишвар аз 27 миллиард ба 53 миллиард сомонӣ расонида шуд, ки қариб ду баробар зиёд мебошад».

Мушоҳидаи рушди кишварҳои гуногуни олам нишон медиҳад, ки аксари давлатҳои мутараққӣ дар ҷаҳони муосир ба рушди саноат ва саноатикунӣ мамлакаташон, барои аз кишвари аграрӣ-индустриалӣ ба кишвари индустриалӣ-аграрӣ табдил додани кишвар диққати бештар додаанд.

Масалан, В.И. Ленин рушди энергетика (ГОЭЛРО), саноатикунӣ мамлакат (панҷсолаи 1), аз мамлақати аграрӣ-индустриалӣ ба мамлақати индустриалӣ-аграрӣ табдил додани ИҶШС-ро гарави асосӣ устуворӣ ва инкишофи он медонист. Аз таърихи дигар давлатҳо (масалан, Япония) низ мисолҳо овардан мумкин аст.

Мувофиқи талаботи қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сиёсати давлатӣ дар соҳаи саноат» саноат гуфта, соҳаи иқтисодӣ миллӣ, ки ба рушди қувваҳои истеҳсолкунанда таъсири ҳалкунанда мерасонад, меноманд. Мақсад ва вазифаҳои сиёсати давлатӣ дар соҳаи саноат ин рушди босубот ва инноватсионӣ саноат, афзунгардонӣ ва таъмини рақобатпазирӣ иқтисодӣ миллӣ ва дар асоси он ҳал намудани вазифаҳои иҷтимоӣ давлат, таъмини амнияти миллӣ, гузариши иқтисодӣ кишвар аз шакли тавлидкундаи ашӯи хом ба истеҳсолкунандаи маҳсулоти ниҳой, мусоидат ба шугли аҳоли, ташкили ҷойҳои нави корӣ ба шумор мераванд.

Вазифаҳои сиёсати давлатӣ дар соҳаи саноат аз инҳо иборатанд:

- таъсис ва рушди инфрасохтори саноатӣ ва иҷтимоӣ;
- фароҳам овардани шароити баробар ва рақобатпазирӣ ба субъектҳои фаъолият дар соҳаи саноат;
- афзун гардондани истеҳсоли маҳсулоте, ки ҳиссаи калони арзиши изофа дорад ва дастгирӣ намудани содироти чунин маҳсулот;
- ҳавасмандгардонии татбиқи натиҷаҳои фаъолияти зеҳнӣ, технологияҳои илмбор, воридотивазкунанда, манбаъсарфакунада ва аз ҷиҳати экологӣ беҳатар, азнавқунии техникаи иқтидорҳои истеҳсолӣ;
- таъмини беҳатарии саноатӣ, дастгирии истифодаи оқилона ва самараноки иқтидорҳои биоиклимӣ кишвар, захираҳои гидроэнергетикӣ ва сарчашмаҳои алтернативии энергия, захираҳои табиӣ, меҳнатӣ ва молиявӣ;
- мусоидат намудан ба рушди минтақаҳои озоди иқтисодӣ, савдои наздисарҳадӣ, ташкили маҷмааҳои саноатӣ, марказҳои инжинирингӣ, паркҳои технологӣ ва

марказҳои хурди технологӣ, бюрои конструкторию технологӣ, коркардҳои илмию тадқиқотӣ ва конструкторию таҷрибавӣ;

- мусоидат намудан ба азнавсозии тарҳ, диверсификатсия ва таҷдиди истеҳсолот бо назардошти номгуӣи маҳсулоти истеҳсолшаванда ва талаботи бозор.

Идоракунии ин соҳаи аҳамиятнокӣ давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз тарафи мақомоти давлатии ҳокимияти иҷроия амалкарда мешавад. Асосан, идоракунӣ – ин фаъолияти шуурноку мақсаднокӣ инсон мебошад, ки бо ёрии он шахс ба манфиати худ элементҳои муҳити берунаро, яъне ҷамъият, табиати зинда ва ғайризинда, ё техникаро ба тартибу низом мебарорад.

Элементҳои, ки ин фаъолият ба он равона гардидааст, объекти идоракуниро ташкил медиҳанд. Одатан он дорои сарҳадоти фазоӣ ва ҳастии муайян дар вақт мебошад, дар акси ҳол аниқиро гум мекунад ва ҳуди идоракунӣ бо он ғайриимкон ва беҳуда мегардад. Равонкуандаи фаъолияти идоракунӣ субъекти идоракунӣ ном дорад, ки метавонад шахси алоҳида ё гурӯҳи одамон бошад. Агар идоракунӣ характери расмӣ дошта бошад, онгоҳ субъект ташкилан ва қонунӣ дар намуди вазифа ё маҷмӯи вазифаҳо ба қайд гирифта мешавад, ки сохторҳои идоракуниро ташкил медиҳанд. Аз субъекти идоракунӣ фарқ кардани субъекти фаъолияти идоракуниро зарур мебошад. Охири метавонад танҳо шахси ҷисмонӣ, яъне одами зинда бошад. Маҳз ба воситаи субъектҳои фаъолияти идоракунӣ, ки мансуби ҳам субъект ва объекти идоракунианд, муносибатҳои идоракунӣ татбиқ мегарданд. Фаъолияти идоракунӣ гуногуншаклии махсуси ҷараёни меҳнатиро ифода мекунад ва барои ҳамин бо элементҳои ба худ хос тавсиф мегардад – предмети меҳнат, воситаи меҳнат, ҳуди меҳнат ва натиҷаи он. Предмет ва маҳсули меҳнат дар идоракунӣ ахбор ҳисоб меёбад; дар ҳолати аввал он «хом» мебошад ва барои ҳамин дар таҷриба истифода бурда намешавад, аммо дар натиҷаи фаъолияти идоракунӣ дар асоси он қарор пайдо мегардад, яъне ахборе, ки ба воситаи он объекти идоракунӣ метавонад ҷораҳои зарурӣ андешад. Умуман, идоракунии саноат ва технология ба ҳисоб меравад, ки якҷанд шароитҳо боис мегарданд.

Якум, андоза, шумор ва бисёрпаҳлугии мушкilotҳои ҳалталаб, алоқаи байни онҳо, усулҳои гуногуни истифодамешуда, принципҳои ташкилӣ ва ғайра.

Дуюм, зарурати қабул кардани қарорҳои нав ва ғайрианъанавӣ, ки баъзан дар шароитҳои номуайяни ё таввақалӣ ба вучуд меоянд ва донишҳои чуқури касбӣ, малака ё фазилатро талаб мекунанд.

Сеюм, зарурати ғавран мустақилона амал кардан, таввақалӣ ва бурдани ҷавобгарӣ барои оқибатҳо.

Ҳамин тавр, фаъолияти пурсамари саноат ва технология бе мутобиқати доимии он номумкин аст, ки ба вазифаи ташкили идоракунӣ дохил мебошад. Ташкили идоракунӣ – ин маҷмӯи намудҳои ҷорабиниҳои мебошад, ки бо ёрии он дар таҷриба ҷараёни идоракунӣ татбиқ мегардад. Ба чунин намудҳо тааллуқ доранд: субъектҳои фаъолияти идоракунӣ, робитаи байни онҳо, мақсадҳо, функцияҳо(вазифаҳо), усулҳо, амалиётҳои техникаи идоракунӣ ва ғайра. Ташкили идоракунӣ дар ин соҳа дорои сохтори худ мебошад, ки аз элементҳои ба худ хос ва бо якдигар алоқаманд иборат мебошад. Ба монанди системаи идоракунӣ, сохтори он низ бисёрпаҳлу мебошад, вале дар он ҷудо намудани элементи таркибиро мумкин мебошад – маҷмӯи субъектҳои (органҳои) идоракунӣ ва алоқаи байни онҳо. Идоракунии саноат барои интиҳоб намудани бузургҳои (параметрҳои) асосии ҷараёни технологӣ, муайян намудани ҳаҷми ҷории барориши мол ё хизматрасонӣ, ба кор омода сохтани таҷҳизот, ҷобачогузори одамон, ташкили расонидани масолах, ашёи хом, қисмҳои васлшаванда, ахбор барои ҷойҳои истифодабарӣ, таъмири саривақти таҷҳизот ва техника, ғавран бартараф намудани нуқсонҳо ва камбудии дар ҷараёни технологӣ, назорати сифат ва ғайра равона шудааст.

Системаи саноатикунони ҳар як кишвар бояд тартиби мантиқӣ дошта бошад. Афзудани маҳсулоти кишоварзӣ ва ба он мувофиқ кардани системаи фаъоли корхонаҳои саноатӣ баҳри коркарди пурра дар дохили кишвар қадамҳои устувор баҳри тақвият додани саноат аст. Дар тамоми давраи ҳастии ИЧШС зина ба зина ба кишвари саноатии бузург табдил ёфтани ғайри ғарбӣ гардидааст. Дар ИМА низ саноатикунони кишвар дар ибтидои асри XX мушоҳида мешавад. Олмони нимаи якуми асри гузашта пас аз ҷанги якуми ҷаҳонӣ ба кишвари саноатӣ аз кормондаву иқтисодӣ фаҳм табдил ёфт, вале пас аз солҳои сиёму якум ба ғайри ғарбӣ гардидааст. Албатта, ин гуна таҷрибаҳо дар мисоли Ҷопон, Фаронса, Чин, Корея, Туркия, Эрон ва дигарҳо ниҳоят зиёд дида мешаванд, ки пас аз ҷанги дуҷаҳонӣ ба роҳҳои гуногун рушди саноати худро таъмин карда тавонистанд. Ҳар яке саноатикунони ба кишвару миллати худ хосро интихоб намуд. Масалан, Ҷопон бо рағбатҳои маблағҳои асосӣ барои омодакунии мутахассисони зарурӣ, Чин бо таҷрибаҳои корхонаҳои хурди хусусӣ ва ғайраҳо ба саноатикунони қадам гузоштанд.

Таҷрибаҳои Ҷопон бештар ҷониби диққатанд. Чун зикр намудем, рағбатҳои гардидаи 50%-и тамоми даромадҳои Ҷопон ба соҳаи маориф аз ҳисоби маънавият бахшидани нерӯҳои ҳарбӣ пас аз шикаст дар ҷанги дуҷаҳонӣ сабаб шуд. Ҳар мутахассиси ҷопонӣ, ки берун аз давлат фаъолият менамуд, донишҳои техникаро технологиро сари вақт ба ватани худ мерасонид. Ҳар гоҳе ки ин мутахассисон ба кишвари худ таърифи меоварданд, курси кӯтоҳмуддати таъмили ихтисос таъмин шуда, аз ҳар 18 вилоят намоёндаҳо иштирок мекарданд. Дар навбати худ, намоёндаи вилоятҳо дар минтақаи худ ба фирмистодагонӣ ноҳияҳо ва онҳо ба мутахассисони корхонаҳои ноҳиявӣ навиҷҳои мерасониданд. Ҳамин тариқ, навиҷҳои илму техника дар сатҳи пешрафти ҷаҳонӣ дар муддати кӯтоҳтарин дар корхонаҳои Ҷопон таъмин мешуданд.

Инчунин барои ҳар як ҷопонӣ имкон дода шуд, ки ҳар маҳорати созандаи пешбарандаи истеҳсолот – аз кучактарин асбоби истеҳсолшаванда то бузургтаринаш аз ҷониби корхонаҳои хурд ва шахси алоҳида истеҳсол мегардид. Дар ояндаҳои наздиктарин ин корхонаҳои хурд дар рағбатҳои шадиди истеҳсоли қарор гирифта, бо мутахассисон, харидорӣ аз ҷониби рақибон ва дигар роҳҳо ба корхонаҳои миёна табдил ёфтанд. Ин рағбат тақрор шуда, корхонаҳои дар рағбат мағлубшуда ба таркиби корхонаҳои саноатӣ истеҳсоли бузург ворид гардиданд, ки имрӯз саноати Ҷопон дар сафи пешии корхонаҳои саноатӣ олам қарор дорад. Албатта ба ин ғайри мустақами ба ҷопонӣ хос, ки тамоми мушкулоти азобҳои паси сар мекунад, низ нақш бозидааст.

Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон рағбати саноатикунони аз даврони Шуравӣ оғоз меёбад. Аммо қайд кардан ҷои аст, ки Тоҷикистон чун баъзе аз ҷумҳуриҳои Шуравӣ барои давлати ягонаи Шуравӣ маънавият ашъи хом ба ҳисоб мерафт. Дар он давра имкониятҳои зиёде мавҷуд буданд, ки тамоми маҳсулоти дар Тоҷикистон истеҳсолшавандаи аграрӣ ба таъмин кардани корхонаҳои зиёди саноатӣ дар дохили ҷумҳуриамон коркард ва ба маҳсулоти тайёри саноатӣ табдил дода шаванд. Аммо мутаассифона ин тавр набуд. То Истиқлолияти давлатӣ корхонаҳои саноатии Заводи алюминий, Заводи сементбарорӣ, Комбинати шохӣбофӣ ва ғайраҳо мавҷуд буданд, ки мебоист шумораи онҳо боз ҳам бештар мебуданд. Ҳамаи инро ба ҳисоб гирифта, Сарвари давлат барои пешрафти тараққиёти саноати ватанамон супориш доданд, ки ҳадалимкон баровардани ашъи хом, махсусан пахта ва пӯст аз ҷумҳурии маънавият карда шаванд.

Пас аз ҷанги шаҳрвандию ҳодисаҳои нанговари солҳои аввали истиқлолият системаи иқтисодӣ Тоҷикистон ба соҳаи саноат аз фаъолият бозмонд. Аммо тадриҷан ва бо талошу заҳматҳои Роҳбари хирадманди кишвар Тоҷикистон ба ҳаёти ороишта баргашта, иқтисодиёт ба маҷрои рушд рағбат гардид. Ҳоло мо рағбати

саноатикунонии кишварро бо қадамҳои мантиқии рушди иқтисодӣ ва зина ба зина омодашавӣ ба тақвият додани соҳаи саноат мушоҳида карда метавонем.

Дар партави тамоюли рушди ҷаҳони муосир, дар шароити глобалишавии тамоми ҷабҳаҳои фаъолияти ҷомеа, дар вазъияти талоши кишварҳои пешрафта барои ривочи бозори молу маҳсулот, бе назардошти манфиати кишварҳои истеъмолкунанда кӯшишҳои пайгирирои Ҷаноби Олӣ дар самти аз кишвари аграрӣ индустриалӣ ба кишвари индустриалию аграрӣ (ҳадафи чоруми стратегӣ) табдил додани ҷумҳуриамон икдоми олии мантиқӣ ва ҷасурона мебошад. Барои ба кишвари индустриалӣ табдил ёфтани, пеш аз ҳама, мавҷудияти ду омил асосӣ – манбаи энергия ва фаъолияти беамониати инфрасохтори нақлиётӣ зарур аст. Хушбахтона аз се ду ҳадафи стратегия, ки дар назди Ҳукумати ҷумҳурӣ меистод, ин омилҳоро таъмин карда, заминаи мустаҳкам барои ҳадафи чорум ба ҳисоб меравад. Дар эълон гардидани ҳадафи чорум мо сиёсати дурбинонаи мантиқии Пешвои миллатро баҳри ба яке аз давлатҳои пешбурда мубаддал кардани Тоҷикистон баръало ҳис мекунем.

Аз бунбасти коммуникатсионӣ раҳонидани кишвар ва ба кишвари транзитӣ табдил додани Тоҷикистон, инчунин истиқлолияти комили энергетикӣ тақони ҷиддӣ дар самти саноатикунонии кишвар аст.

Ифодаи ин икдоми бузург дар Паёми имсолаи Пешвои муаззами миллатамон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ҳамаҷониба саҳеҳу асоснок ифода карда шудааст: “Мо таъмини истиқлолияти энергетикӣ ва истифодаи самарабахши неруи барқ, аз бунбасти коммуникатсионӣ баровардан ва ба кишвари транзитӣ табдил додани Тоҷикистон, ҳифзи амнияти озуқаворӣ ва дастрасии аҳолии мамлакат ба ғизои хушсифат, инчунин, вусъатдиҳии шӯғли пурмаҳсулро ҳамчун ҳадафҳои стратегияи худ интихоб намуда, нақшаи гузариши иқтисодӣ ба кишварро аз шакли аграрӣ-индустриалӣ ба индустриалӣ-аграрӣ амалӣ гардонидани истодаем... Дар робита ба ин ва бо назардошти аҳамияти соҳаи саноат дар ҳалли масъалаҳои иқтисодиву иҷтимоӣ ва таъсиси ҷойҳои корӣ пешниҳод менамоем, ки саноатикунонии босуръати кишвар ҳадафи чоруми миллӣ эълон карда шавад”.

Ҳоло дар ҷумҳурӣ 1999 корхонаи саноатӣ амал мекунад, ки умуман аз саноати истихроч, саноати коркард ва истеҳсоли неруи барқ, газ ва об иборат аст.

Дар баробари ҳамаи ин якҷанд роҳҳо ва пешниҳодотро барои расидан ба ҳадафи чоруми стратегияи миллӣ – саноатикунонии босуръати кишвар ва гузаштан аз шакли аграрӣ индустриалӣ ба индустриалию аграрӣ пешниҳод намудан мумкин аст. Ҷалби бештари маблағҳо ва сармоягузориҳои ватанию хориҷӣ барои омодакунии кадрҳои илмӣ педагогӣи техникӣ, тайёркунии муҳандисон ва таъсиси корхонаҳои хурд ва миёнаи саноатӣ низ ба рушди саноатикунонӣ таъсири мусбат мерасонад.

Ташкили таҷрибаомӯзӣ ва бозомӯзии кадрҳои тайёри дар корхонаҳои саноатӣ фаъолияткунанда дар корхонаву муассисаҳои саноатии хориҷ баҳри дар оянда ба роҳ мондани таҷрибаҳои бой ва пешқадам дар саноати кишвар раванди кунунии саноати кишварро тақвият мебахшад. Бо ташкил кардани коргоҳҳои хурди саноатӣ ба роҳ мондани коркарди ниҳии маҳсулоти кишоварзӣ, боғдорӣ ва ҷорвопарварӣ дар дохили ҷумҳурӣ татбиқи амалии таъмини озуқаворӣи аҳоли ва ба хориҷа содир намудани маҳсулоти тайёри хӯрокаро ба роҳ мондан зарур аст.

Озод кардан аз андозу боҷи гумрукӣ (муддати муайян) ва додани имтиёзҳо ба корхонаҳои саноатии хурду миёна ва ҷустани роҳҳои таҳкимбахшандаи фаъолияти саноатӣ мувофиқи меъёрҳои ҳуқуқӣ барои созон додани корхонаҳои бузурги саноатӣ имкон фароҳам меорад. Инчунин қайд намудан бамаврид аст, ки соҳаҳои гуногуни хоҷагии халқ дар раванди расидан ба ҳадафи саноатикунонии кишвар саҳмгузор бояд бошанд. Ҳар соҳа мувофиқи неруи ақлонӣ, ҷисмонӣ ва имкониятҳои молиявӣи истеҳсолии худ дар ин роҳ қадами устувор гузорад: соҳаи маориф бо омодакунии кадрҳои баландихтисос (оғоз аз боғчаву мактабҳои таҳсилоти умумӣ то ба коллеҷу донишгоҳҳо), соҳаи сохтмон бо сохтани инфрасохтори ҷойгиршавандаи корхонаҳои

саноатӣ, соҳаи роҳу нақлиёт бо таъмини корхонаҳои саноатӣ бо маводи зарурӣ – ашёи хому тайёр ва нимтайёр ва монанди инҳо.

Дар ин қатор назорати қатъии истифодаи имконияту иқтидорҳо дар раванди саноатикунонӣ зарур аст. Зеро мувофиқи мақсад ба роҳ мондани сарфи маблағҳои ҷудошуда роҳи моро ба ҳадафи стратегӣ кӯтоҳ мекунад.

Дар ниҳоят, чӣ тавре ки дар баромадҳояшон Пешвои муаззами миллат доимо қайд мекунанд, бо дилу нияти ояндабинонаи нек, нангу ори миллии ба тоҷикон хос ва неруи созанда бояд мо баҳри амалисозии ин ҳадаф кӯшиш намоем. Зеро ҳеч бегона хонаи моро обод ва моро хурсанд карда наметавонад. Ҳар як мамлакат барои пешрафти худ ва манфиатҳои миллии худ сиёсатро пеш мебарад. Моро танҳо зарур аст, ки дар атрофи роҳбари худододамон муттаҳид шавем, Тоҷикистони саноатиро бисозем. Давлатҳое, ки рӯй ба саноат овардаанд ва пояи саноати миллиашонро мустаҳкам доштаанд, зиндагии боз ҳам осудаҳолона доранд.

АДАБИЁТ

1. Саидзода, М. Идоракунии давлатӣ ва сиёсати саноатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / М. Саидзода. – Душанбе: Ирфон, 2020.
2. Раҳимов, А. Асосҳои идоракунии иқтисодӣ ва рушди саноат / А. Раҳимов. – Душанбе: Дониш, 2019.
3. Абдуллоев, С. Саноат ва технологияҳои муосир: имкониятҳо ва мушкилот / С.С. Абдуллоев. – Душанбе: Паёми донишгоҳ, 2021.
4. Мусоев, С. А. Экономика промышленности / С.А. Мусоев. – Москва: Юрайт, 2022.
5. Грязнова А. Г., Тарасевич Л. С. Экономика и управление на предприятии / А.Г. Грязнова, Л.С. Тарасевич. – Москва: Финансы и статистика, 2020.
6. Таджибаева, М.Ш. Инновационные технологии и их роль в развитии промышленности / М.Ш. Таджибаева. – Душанбе: Маориф, 2018.
7. Қодиров, Ф. "Нақши технологияҳои инноватсионӣ дар рушди иқтисодиёти Тоҷикистон" // Маҷаллаи илмӣ ДМТ, №3, 2021.
8. Юсупов, И. "Идоракунии соҳаи саноат дар шароити иқтисоди бозорӣ" // Ахбори иқтисодӣ Тоҷикистон, №1, 2022.

МАФҲУМ ВА АҲАММИЯТИ ИДОРАКУНИИ СОҲАИ САНОАТ ВА ТЕХНОЛОГИЯИ НАВ

Дар мақола мафҳум ва зарурати идоракунии соҳаи саноат ва технологияҳои нав мавриди баррасӣ қарор гирифта, аҳаммияти он дар рушди устувори иқтисоди милли шарҳ дода мешавад. Муаллиф равандҳои муосири технологӣ, омилҳои таъсиррасон ба самаранокии идоракунӣ ва нақши ҳукуматро дар танзими ин соҳа таҳлил мекунад. Таваҷҷуҳи махсус ба зарурати истифодаи технологияҳои инноватсионӣ ва сиёсати давлат дар самти саноат ва навоарӣ дода шудааст.

КАЛИДВОЖАҲО: идоракунӣ, саноат, технологияҳои нав, инноватсия, рушди иқтисодӣ, сиёсати давлатӣ.

ПОНЯТИЕ И ЗНАЧЕНИЕ УПРАВЛЕНИЯ В СФЕРЕ ПРОМЫШЛЕННОСТИ И НОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

В статье рассматриваются понятие и значение управления в сфере промышленности и новых технологий, подчеркивается его роль в устойчивом экономическом развитии. Автор анализирует современные технологические процессы, факторы, влияющие на эффективность управления, а также роль государства в регулировании этой сферы. Особое внимание уделяется необходимости внедрения инновационных технологий и государственной политики в области промышленности.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: управление, промышленность, новые технологии, инновации, экономическое развитие, государственная политика.

THE CONCEPT AND IMPORTANCE OF MANAGEMENT IN THE INDUSTRIAL SECTOR AND NEW TECHNOLOGIES

This article explores the concept and importance of management in the industrial sector and new technologies, highlighting its role in sustainable national economic development. The author analyzes current technological trends, factors affecting management efficiency, and the government's role in regulating the sector. Special attention is paid to the need for innovative technologies and state policy in the fields of industry and innovation.

KEYWORDS: management, industry, new technologies, innovation, economic development, state policy.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Мирзода Ғолиб* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси 2 – юми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **010101010**.

Сведение об авторе: *Мирзода Голиб* – Таджикский национальный университет, магистр второго курса юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **010101010**.

Information about the author: *Mirzoda Golib* – Tajik National University, second-year master`s student of Faculty of Law. **Address** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **010101010**.

ҲУҚУҚИ ИНСОН ВА МАСОИЛИ БИОЭТИКА

Исмоилов И.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Вазифаи асосии биоэтика аз он иборат аст, ки дар муайян кардани мавқеъҳои гуногун оид ба мураккабтарин проблемаҳои ахлоқӣ, ки прогресси илм ва амалияи биотиббӣ мисли тарма ба вучуд меоварад. Оё мумкин аст, ки одамро калон кунем? Оё кӯшиши бо усулҳои ирсӣ ба вучуд овардани «насл»-и нави одамоне, ки дорои сифатҳои баланди ҷисмонӣ ва интеллектуалӣ хоҳанд буд, қобили қабул аст? Оё ҳангоми ҷамъоварии узвҳои марҳум барои пайванд ба одамони дигар аз наздикон иҷозат пурсидан лозим аст? Оё ба бемор дар бораи бемории табобатнашаванда ҳақиқатро гуфтан мумкин ва зарур аст? Оё эвтаназия ҷиноят аст ё амали шафқат? Биоэтика ният дорад, ки дар ҷустуҷӯи роҳҳои аз ҷиҳати ахлоқӣ дуруст ва аз ҷиҳати иҷтимоӣ қобили қабул ба ин ва саволҳои шабехе, ки тақрибан ҳар рӯз инсоният рӯ ба рӯ мешаванд, саҳм гузорад.

Аммо ҳар шахс ҳақ дорад бипурсад, ки чаро биоэтика эҷод кардан лозим буд, дар ҳоле ки дар тули асрҳо тиб ва илм як хел масъалаҳоро мустақилона ҳал мекарданд? Дар ҳақиқат, масалан, дар бораи савганди Гиппократ, ки дар давоми чандин аср асоси ахлоқи касбии духтурон буд, дар бораи нақши физикҳои пешқадам дар ҳаракати манъи озмоишҳои яроқи ядрӣ, дар бораи нақши биологҳо дар мубориза барои ба амал баровардани он маълум аст.

Фарқи асосии байни биоэтика ва этикаи анъанавии Гиппократ дар он аст, ки охири хусусияти сирф корпоративӣ дорад. Вай духтурро ягона субъекти ахлоқие мешуморад, ки вазифаи худро дар назди бемор иҷро мекунад ва дар таҳияи қарори барои ӯ муҳим иштирок намекунад. Биоэтика ба идеяи «бемори ғаъол», ки субъекти ахлоқӣ буда, бо дигар субъектҳо - табибон ва олимон ба муносибатҳои мураккаби диалогӣ (ва баъзан рақобатпазир) дохил мешавад, асос ёфтааст.

Арзишҳои анъанавии шафқат, хайрхоҳӣ, осеб нарасондан ба бемор ва масъулияти маънавии табибон тамоман барҳам дода нашудаанд. Танҳо дар шароити кунунии иҷтимоӣ ва фарҳангӣ онҳо мазмунӣ тоза ва садои тоза мегиранд. Ба кадрҳои қиммати ахлоқии шахс ҳамчун шахси нотакрор ва бемислу монанд бештар диққат дода мешавад. Дар маркази шуури ахлоқӣ идеяи мустақилияти инсон, ҳуқуқи ҷудонашавандаи ӯ (дар қонунгузори байналмилалӣ ва милли) мустақилона қабул кардани қарорҳои муҳимтарини марбут ба ҳаёти худ мебошад.

Инчунин, бояд қайд кунем, ки агар табибон ё биологҳо ҳамчун мутахассис дониши бозғатимодтарин дошта бошанд, масалан, дар бораи ҷӣ гуна ба таври техникӣ калон кардани шахс, пас масъалаи қобили қабул будани меъёрҳои ахлоқӣ ё ҳуқуқи чунин амалҳо аз салоҳияти касбии онҳо берун аст. Аз ин рӯ, биоэтикаро намояндагони як қатор ғанҳо: табибон, биологҳо, файласуфҳо, теологҳо, равоншиносон, ҷомеашиносон, ҳуқуқшиносон, сиёсатмадорон ва бисёр дигарон таҳия мекунанд. Ба ин маъно, биоэтика як падидаи байнисоҳавӣ мебошад. Мушкилоте, ки дар натиҷаи прогресси биология ва тиб ба миён меоянд, чунон душвор ва гуногунанд, ки ҳалли онҳо ҷидду ҷаҳди якҷояи одамони дорои дониш ва таҷрибаи гуногунро талаб мекунад.

Таърих нишон медиҳад, ки кӯшиши таҳмил кардани як низомӣ ақидавӣ, милли, динӣ ва дигар арзишҳо ба сари ҷомеа то ҷӣ андоза хатарнок аст. Мо ҳама аз рӯйи афзалиятҳои арзишҳои худ фарқ мекунем, аммо дар айни замон ҳамаи мо шаҳрвандони як ҷомеа ҳастем. Зарур аст, ки сарфи назар аз ҳамаи тафовутҳо ва илова бар ин, онҳоро қомилан эҳтиром намуда, малакаҳои зиндагии якҷояро инкишоф додан лозим аст, ки дар он ҳар кас ҳақ дорад аз дигарон фарқ кунад.

Аз ин рӯ, биоэтика на танҳо проблемаҳои ахлоқиро, ки дар натиҷаи пешрафти илмию техника ба вучуд омадааст, меомӯзад, балки дар ташаккули институтҳои нави сиёсии барои ҷомеаи плюралистӣ хос иштирок мекунад. Дар ин бобат кумитаҳои оид ба ахлоқ нақши муассир доранд. Ин ниҳоди иҷтимоӣ шабакаи бисёрсатҳӣ созмонҳои ҷамъиятӣ, давлатӣ ва байналмилалӣ мебошад. Кумитаҳои ахлоқӣ дар муассисаҳои илмӣ ва беморхонаҳо, иттиҳодияҳои касбӣ (тиббӣ, ҳамширагӣ, фармасевтӣ), мақомоти давлатӣ (парламент, дастгоҳи иҷроия), ташкилотҳои байналмилалӣ (ЮНЕСКО, ТУТ, Шурои Аврупо ва ғайра) мавҷуданд. Дар фаъолияти ин кумитаҳо намоёндагони аҳли ҷомеа, ки бо ҳаракатҳои тавоноӣ муҳофизати ҳуқуқ алоқаманданд, нақши калон мебозанд. Нақши ҷомеа дар рушди биоэтика дар бисёр қонунгузориҳои байналмилалӣ ва миллий инъикос ёфтааст.

Тасодуфи нест, ки Ван Ренсселер Поттер дар аввал истилоҳи биоэтикаро маҳз барои муайян кардани варианти махсуси этикаи экологӣ ҷорӣ кардааст. Аммо тафсири истилоҳи «биоэтика», ки тақрибан дар як вақт аз ҷониби табиби амрикоӣ Андре Хеллечерс пешниҳод шуда буд, дар адабиёти илмӣ ва таълимӣ васеъ паҳн шудааст. Вай ин истилоҳро барои истинод ба таҳқиқоти байнисоҳавӣ дар масъалаҳои ахлоқии биотибб вобаста ба зарурати ҳифзи шаъну шараф ва ҳуқуқи беморон истифода бурд. Дар ин қор идеологияи ҳаракати ҳуқуқи инсон, ки дар солҳои 60-ум эътирофи васеъ пайдо карда, ба ташаккули биоэтика таъсири калон расонд, роли калон бозид.

Ҳаракати ҳуқуқи башар дуввумин шартӣ муҳимтарини фарҳангии ташаккули биоэтика мебошад. Агар ҳаракати экологӣ ҳамчун ҷавоб ба таҳдид ба некӯахлоқии ҷисмонӣ (табӣ) —и инсон ба вучуд омада бошад, пас биоэтика дар натиҷаи таҳдид ба шахсияти ахлоқии шахс, ки аз пешрафти техникӣ дар соҳаи биотибб бармеояд, босуръат инкишоф ёфт. Гап сари он аст, ки одам дар озмоишҳои биотиббӣ ҳам ҳамчун мақсади асосӣ ва ҳам чун «восита»-и ногузири таҳқиқоти илмӣ амал мекунад. Барои духтур, ҳар як одам, аз як тараф, ҳамчун намоёндаи «умуми инсоният» вучуд дошта бошад, аз тарафи дигар, ҳамчун шахси мушаххасе вучуд дорад, ки на манфиатҳои умумӣ, балки шахсии худро ба роҳбарӣ мегиранд.

То солҳои 1960-ум, ҷомеаи тиб ба таври умум чунин ақида дошт, ки некӯахлоқии "инсоният" қариб ҳамеша метавонад барои некӯахлоқии шахс қурбон карда шавад. Манфиатҳои миллий ё манфиатҳои инсоният дар гирифтани донишҳои илмӣ, инчунин манфиатҳои тиббии корпоративӣ аксар вақт аз манфиати ҳифзи саломатии шахс бартарӣ доштанд.

Воқуниш ба ин вазъият таҳияи як самти махсус дар ҳаракати ҳуқуқи башар буд, ки ҳадафи он дифоъ аз ҳуқуқи беморон мебошад. Дар айни замон созмонҳои зиёди байналмилалӣ, миллий ва минтақавӣ оид ба ҳифзи ҳуқуқи беморони гирифтори бемориҳои гуногун: саратон, СПИД, диабет қанд, нафастангӣ, бемориҳои руҳӣ ва ғайра вучуд доранд. Ташкилотҳои низ ҳастанд, ки ҳуқуқи беморонро умуман ҳамчун гурӯҳи махсуси иҷтимоӣ ҳимоя мекунанд.

Дарки зарурати муносибати байнисоҳавӣ дар дарк ва ҳалли амалии масъаласе, ки дар натиҷаи пешрафти илмию техника ба вучуд омадаанд, шартӣ сеюми идеологияи ташаккули биоэтика доништан мумкин аст.

Аввалин шартӣ муҳимтарини ташаккули биоэтика идеологияи ҳаракати экологӣ мебошад. Прогресси илмию техникӣ на танҳо барои инсон ва инсоният неъматҳои бешумор ба вучуд меоварад, балки ба худ мавҷудият ва макони зисти он таҳдид мекунад. Таъсири тафаккури экологӣ ва биотиббӣ махсусан аз сабаби далелҳои сершумори таъсири манфии доруҳои анъанавӣ ба организми инсон суръат гирифт. Ҳадафи илмҳои биологияи тиббӣ на танҳо таҳияи доруҳои нави аз ҷиҳати табобатӣ самаранок ё технологияҳои тиббӣ, балки пешгирии таъсири манфии онҳо мебошад.

Дарки зарурати муносибати байнисоҳавӣ ва ҳалли амалии масъалаҳое, ки дар натиҷаи пешрафти илмию техникӣ ба вучуд омадаанд, шартӣ сеюми идеологии ташаккули биоэтика доништан мумкин аст.

Офарандагони аввалин кумитаи этика, дар ҳақиқат, «кашфиёти» принципалии карданд. Чун анъана, табибон масъалаҳои ҳаёт ва маргро дар сари бистари бемор ҳал мекарданд ва худро дар ин масъала танҳо салоҳиятдор меҳисобанд. Дар Сиэтл маълум шуд, ки тақсим кардани захираи нодир (дастраси ба гурдаи сунъӣ) на тандо мушкилии тиббӣ, балки мушкилоти маънавӣ мебошад. Барои ҳалли онҳо донишу таҷрибаи сирф тиббӣ кифоя нест.

Бо вучуди ин, дарҳол маълум шуд, ки дар ҷомеаи муосир дар ҳалли мушкилоти ахлоқӣ "коршиносони" эътирофшуда вучуд надоранд. Одамонро системаҳои гуногуни меъёрҳои ахлоқӣ роҳнамоӣ мекунад. Аз ин рӯ, барои ба машварат даъват кардани ягон коршиноси дорой салоҳияти махсус ғайриимкон аст.

Биоэтика ба идеяҳо дар бораи нокифоя будани тафсири яктарафаи тиббии неқӯахлоқии ҷисмонӣ ҳамчун ҳадафи табобат, зарурати ғаврии муколамаи байнисоҳавӣ байни табибон ва намояндагони доираи васеи илмҳои гуманитарӣ, муколама бо беморон ва аъзоёни омма тақия менамояд. Танҳо тавассути чунин муколама метавонад табиати бисёрҷанбаи ранҷу азоби инсонро ба таври кофӣ баён ва дарк кард. Дар ин замина ғаммиши муосири ғояи некиро ҳам ҳамчун ҳадафи табobati шахс ва ҳам чун ҳадафи саломатии ҷамъиятӣ ҳамчун пурра инкишоф додан мумкин аст.

Омили дигаре, ки ба пайдоиши биоэтика таъсир расонидааст, оқибатҳои пешрафти илмию техникӣ дар соҳаи биотиббист, ки аксар вақт моро водор менамояд, то андешаҳои анъанавиро дар бораи некиву бадӣ, ибтидо ва анҷоми ҳаёти инсон аз нав андеша кунем. Биоэтика асосноккунии зехнӣ ва ҷаҳорҷӯбаи иҷтимоиро барои муҳоҳисаҳои ҷамъиятӣ таъмин мекунад, ки дар он ҷомеа қарорҳои худро дар бораи кучо будани сарҳадҳои мавҷудияти инсон қабул мекунад. Ин қарорҳо, чун қоида, қатъӣ нестанд, балки ҳамчун технологияи нави биотиббӣ ба вучуд омада, гурӯҳҳои нави ҷамъиятӣ ба муҳокима ҷалб карда мешаванд.

Танҳо дар асри XX идеяи ҳуқуқи универсалии ҳар як шахс ба кӯмаки тиббии дастрас ташаккул ёфт, аммо аксар вақт он танҳо эълон карда мешавад, аммо дар асл ҳам дар кишвари мо ва ҳам дар дигар кишварҳо поймол карда мешавад. Сиёсате, ки хизматрасонии тиббиро ба таври муассир маҳдуд мекунад, ба онҳое, ки барои он пардохт карда метавонанд, аз ҷиҳати ахлоқӣ қобили қабул нест. Принципи эҳтироми шаъну шарафи инсон ба мо имкон медиҳад, ки ба барномаҳои ниғаҳдории тандурустӣ баҳои маънавӣ диҳем ва роҳҳои асосии таҳия ва татбиқи онҳоро муайян созем. Бе ризоияти онҳо дар болои одамон гузарондани таҷриба низ поймол кардани шаъну шарафи инсон аст. Ҳуқуқи байналмилалӣ ва Конститутсияи Федератсияи Русия чунин муносибатҳоро қатъиян манъ мекунад. Гузашта аз ин, меъёрҳои конститутсионӣ озмоиши маҷбуриро бо шиканҷа ва дигар шаклҳои зӯрварӣ баробар меҳисобад.

Бояд тазаққур дод, ки принципи эҳтироми шаъну шарафи инсон на танҳо ба ғаволияти табиб ё олим дахл дорад, балки талаботи ахлоқие мебошад, ки ба ҳар як инсон ва тамоми ҷомеа ниғаронида шудааст. Эҳтироми шаъну шарафи инсонии касеро, ки худро эҳтиром намекунад, душвор аст.

Принципи адолат. Эҳтироми шахсияти шахс низ маъноӣ бо адолат рафтор карданро дорад. Ин савол яке аз дардноктарин аст. Ҷанҷҳо, инқилобҳо, низоъҳои иҷтимоӣ ва байнишахсӣ пайваста аз он сабаб ба вучуд меоянд, ки одамон дар бораи адолат ғаммиши гуногун доранд ва боварӣ доранд, ки ба онҳо ноодилона муносибат мекунад. Муносибатҳои одилонаи байни одамон ҳангоми тақсими неъмат ё бори гарон бояд дар қонунҳо ва дигар меъёрҳое, ки ба таври умум дар ҷамъияти муайян қабул шудаанд, ифода карда шаванд. Онҳо ҳуқуқҳои шахрвандон ва ташкилотҳои

алохидаро барои дастрасӣ ба захираҳои муайян ва маҳдуди давлатӣ (дар ҳолати мо, захираҳои тандурустӣ) муқаррар мекунанд.

Аммо меъёру қонунҳоро одамон муқаррар мекунанд ва ҳуди онҳоро метавон беадолатона арзёбӣ кард, яъне ҳамчун ҳифзи манфиатҳои баъзе гурӯҳҳои сотсиалӣ ва поймол кардани манфиатҳои гурӯҳҳои дигар. Масалан, агар духтур ба бемор ёрии аз рӯи қонун кафолат додашударо бо талаби ҳаққи иловагӣ таъмин накунад, вай беадолатона рафтор мекунад. Агар қонунгузор ба тамоми аҳолии ёрии бепули тиббиро ба таври декларативӣ кафолат диҳад ва дар айни замон музди кори баландихтисоси духтурро нисбат ба кори фаррош дар метро пасттар муқаррар намояд (чунон ки дар Русия чунин аст), пас он низ ноодилона номидан мумкин аст. Ба ҳам пайвастанӣ мураккаби ин ду шакли беадолатӣ муноқишаи марказӣ ва дардноктарини соҳаи тандурустии муносири Русияро ташкил медиҳад.

Ба адолати қонунҳо чӣ гуна бояд аз ҷиҳати ахлоқӣ баҳогузорӣ ва таъмини адолат? Барои ин ду қоидаи ахлоқӣ вучуд дорад. Яке ба касе муроҷиат карда мешавад, ки дар эҷоди қонун ва муҳокимаи он аз нуқтаи назари адолат иштирок мекунад. Дигараш нишон медиҳад, ки тартиби муҳокимаи қонун ва қабули он аз ҷиҳати маънавӣ чӣ тавр таъмин карда шавад.

Талаби асосие, ки ба шахсе, ки адолатро муҳокима мекунад, ин талаби бегаразӣ мебошад. Агар ман бемори гирифтори бемории музмин бошам, он гоҳ таваҷҷуҳи маро қонуне ифода мекунад, ки имкони табобатро фароҳам меорад. Агар ман табибе бошам, ки на танҳо ба одамон муомила кунад, балки бояд мисли инсон зиндагӣ кунад, оиларо таъмин кунад ва фарзандонро тарбия кунад, пас ман пеш аз ҳама ба қонуне, ки ба ман музди муносиб медиҳад, таваҷҷуҳ дорам. Аммо захираҳо ҳамеша нокифояанд ва аз ин рӯ бархӯрди манфиатҳои байни табибон ва беморон ногузир аст. Чӣ тавр мо метавонем ба ин масъала одилона муносибат кунем?

Дар ин ҷо шартҳои муҳим ин талаби бегаразӣ мебошад. Ҳар касе, ки дар бораи қонуни одилона ҳарф мезанад, бояд кӯшиши маънавӣ кунад ва аз худ «боло бошад», кӯшиш кунад, ки вазъиятро аз нуқтаи назари шахсе бинад, ки ба натиҷаи мушаххаси низои манфиатдор нест. Яке аз вазифаҳои кумитаҳои оид ба ахлоқ, ки дар назди беморхонаҳо, ташкилотҳои тадқиқоти илмӣ ва идораҳои давлатӣ ташкил карда мешаванд, маҳз аз он иборат аст, ки ба вазъияти баҳснок бо иштироки одамоне, ки бевосита ба манфиати онҳо дахл надоранд, баҳои бегаразона дода шавад. Қоидаи дуҷуми ахлоқӣ ба адолати меъёри умумӣ эътибор аз нуқтаи назари комилан баръакс баҳо медиҳад. Бо назардошти ноқомилияти ахлоқии одамоне, ки бегараз будан барои онҳо ниҳоят душвор аст.

АДАБИЁТ

1. Data Protection Act. 2018. Chapter 12 // URL: http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2018/12/pdfs/ukpga_20180012_en.pdf (дата обращения: 10.03.2024).
2. URL: <http://www.psychopravo.ru/law/int/nyurnbergskij-kodeks.html> (дата обращения: 20.03.2024)
3. А. Головистикова. Классификация прав человека. // Право и жизнь. Варианты электронӣ
4. Бондарь Н.С. Права человека и Конституция России. Ростов - на - Дону, 1996. С.159.
5. Кодекси тандурустии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2017, № 5, қ. 1, мод. 270
6. Кодекси тандурустии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2017, № 5, қ. 1, мод. 270
7. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6-уми ноябри соли 1994 №
8. Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳифзи саломатии аҳолии» аз 15-уми майи соли 1997
9. Крылова Н. Е. Уголовное право и биоэтика: проблемы, дискуссии, поиск решений. М.: Инфра-М, 2006; Горячева Т. С. Законодательное регулирование медико-биологических исследований с участием человека: историко-правовой аспект // Правовая политика и правовая жизнь. 2022. № 1.
10. Модельный закон о защите прав и достоинства человека в биомедицинских исследованиях в государствах — участниках СНГ (принят в г. Санкт-Петербурге 18.11.2005 постановлением 26-10 на

26-м пленарном заседании Межпарламентской Ассамблеи государств — участников СНГ) // СПС «КонсультантПлюс»

11. Омоложение в России : сб. ст. Л. : Медицина, 1924 ; Воронов С. А. Омоложение пересадкой половых желез. Л. : Практическая медицина, 1924 ; Кольцов Н. К. Чудесные достижения науки. М. : Красный пролетарий, 1927.
12. Пинус Р. Б. Опыт хлоротерапии в Смоленске // Юбилейный сборник научных трудов Смоленского государственного медицинского института. 1920—1935 гг. Вып. 15. Смоленск, 1935.
13. Права человека. под ред. Лукашевой Е.А. М., 1999 г. С.142
14. Хельсинская декларация Всемирной медицинской ассоциации // URL: http://rostgmu.ru/wp-content/uploads/2014/12/wma_helsinki.pdf // (дата обращения: 03.03.2024).
15. Этическая экспертиза биомедицинских исследований в государствах — участниках СНГ (социальные и культурные аспекты). СПб. : Феникс, 2007.

ҲУҚУҚИ ИНСОН ВА МАСОИЛИ БИОЭТИКА

Биоэтика як падидаи мураккаби фарҳанги муосир мебошад, ки дар охири солҳои 60-ум ва ибтидои солҳои 70-уми асри гузашта дар ИМА ба вучуд омадааст. Вазифаи асосии биоэтика аз он иборат аст, ки дар муайян кардани мавқеҳои гуногун оид ба мураккабтарин проблемаҳои ахлоқӣ, ки прогресси илм ва амалияи биотиббӣ мисли тарма ба вучуд меоварад. Ҳаракати ҳуқуқи башар дуввумин шартӣ муҳимтарини фарҳангии ташаккули биоэтика мебошад. Агар ҳаракати экологӣ ҳамчун ҷавоб ба таҳдид ба некӯахлоқии ҷисмонӣ (табӣӣ) –и инсон ба вучуд омада бошад, пас биоэтика дар натиҷаи таҳдид ба шахсияти ахлоқии шахс, ки аз пешрафти техникаи дар соҳаи биотиббӣ бармеояд, босуръат инкишоф ёфт.

КАЛИДВОЖАҲО: биоэтика, озмоиш, генетика, трансплантология, ҷасад, тадқиқоти биотиббӣ, тандурустӣ, озмоишҳои клиникӣ, усулҳои табобат, таъхис, меъёри ахлоқӣ.

ПРАВА ЧЕЛОВЕКА И БИОЭТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ

Биоэтика – сложное явление современной культуры, возникшее в конце 60-х – начале 70-х годов прошлого века в США. Основная задача биоэтики — определение различных позиций по сложнейшим этическим проблемам, которые лавинообразно порождает прогресс науки и биомедицинской практики. Правозащитное движение является вторым по значимости культурным условием формирования биоэтики. Если экологическое движение возникло как ответ на угрозу физическому (природному) благополучию человека, то биоэтика бурно развивалась как следствие угрозы нравственной идентичности человека, возникшей в результате технического прогресса в области биомедицины.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: биоэтика, тестирование, генетика, трансплантология, аутопсия, биомедицинские исследования, здравоохранение, клинические исследования, методы лечения, диагностика, этические стандарты.

HUMAN RIGHTS AND BIOETHICAL ISSUES

Bioethics is a complex phenomenon of modern culture that arose in the late 60s and early 70s of the last century in the USA. The main task of bioethics is to define different positions on the most complex ethical problems, which the progress of science and biomedical practice creates like an avalanche. The human rights movement is the second most important cultural condition for the formation of bioethics. If the environmental movement arose as a response to the threat to the physical (natural) well-being of man, then bioethics developed rapidly as a result of the threat to the moral identity of a person, which arose from technical progress in the field of biomedicine.

KEYWORDS: bioethics, testing, genetics, transplantology, autopsy, biomedical research, healthcare, clinical trials, treatment methods, diagnosis, ethical standards.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Исмоилов Исмоилҷон* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси 2 – юми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Сведения об авторе: *Исмоилов Исмоилҷон* – Таджикский национальный университет, магистр второго курса юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудакӣ, 17.

Information about the author: *Ismoilov Ismoiljon* – Tajik National University, second-year master`s student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17.

ТАНЗИМИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ҲУҚУҚИИ ФАРЗАНДХОНӢ - ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИИ ҲУҚУҚӢ ВА МУШКИЛОТИ МУОСИР

Қаюмова М.С.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон.

Фарзандхонӣ яке аз шаклҳои ташкили кӯдакони бепарастор ба оила мебошад. Вақте ки ин раванд аз як давлат берун рафта, хусусияти фаромиллӣ мегирад, механизмҳои мураккаби ҳуқуқи хусусии байналмилалӣ эътибор пайдо мекунад. Фарзандхонии байналмилалӣ бо бисер масъалаҳои бархӯрд, фарқиятҳо дар системаҳои ҳуқуқӣ, инчунин ҳуқуқ ва манфиатҳои субъектҳои гуногун: кӯдакон, фарзандхондкунандагон, мақомоти давлатӣ ва ташкилотҳои байналмилалӣ алоқаманд аст. Дар ин мақола ҷанбаҳои асосии ҳуқуқӣ, амалӣ ва ахлоқии фарзандхонии байналмилалӣ, хусусиятҳои танзими ҳуқуқии он, мушкилоти муосир ва дурнамои ҳамоҳангсозии қонунгузори байналмилалӣ дар ин соҳа баррасӣ карда мешаванд.

1. Заминаи таърихӣ ва рушди танзими байналмилалии фарзандхонӣ

Таърихи фарзандхонии байналмилалӣ ҳамчун як ниҳоди ҳуқуқӣ камтар аз сад сол аст. То миёнаи асри XX он амалан бо ҳуқуқи байналмилалӣ танзим карда намешуд. Аммо, пас аз ҷанги дуҷуми ҷаҳонӣ ва махсусан пас аз бӯҳронҳои байналмилалии башардӯстона (ҷанги Корея, ҷанги Вьетнам, низоъҳо дар Африқо) шумораи зиёди кӯдакон бе падару модар монданд ва ҷомеаи байналмилалӣ ба зарурати муносибати муназзам ба фарзандхонии фаромиллӣ дучор шуд. Зарурати воситаҳои ҳуқуқӣ ба миён омад, ки ҳимояи ҳуқуқи кӯдакро таъмин кунанд, сӯиистифодаҳоро пешгирӣ кунанд ва хусусиятҳои фарҳангӣ ва ҳуқуқии кишварҳои иштирокчиро ба назар гиранд.

2. Ҳуҷҷатҳои асосии байналмилалӣ дар соҳаи фарзандхонӣ

Санади муҳимтарини байналмилалӣ конвенсияи Гаага [1] дар бораи ҳимояи кӯдакон ва ҳамкорӣ нисбати фарзандхондкунии байнидавлатӣ аз 29 майи соли 1993 мебошад. Он ба ташкили системаи ҳамкориҳои байни давлатҳо, муқаррар кардани стандартҳои ягонаи гузаронидани расмиёти фарзандхондӣ ва таъмини эътирофи фарзандхондӣ дар як кишвар, дар дигар кишварҳо равона шудааст. Конвенсияи принсипҳои асосиро мустаҳкам мекунад:

- афзалияти сохтори дохилидавлатии кӯдак (принсипи субсидиарӣ);
- уҳдадориҳои гирифтани розигии ҳамаи иштирокчиён;
- таъсиси мақомоти марказии фарзандхондӣ дар кишварҳои иштирокчӣ;
- уҳдадориҳои риояи ҳуқуқи кӯдак;
- пешгирии тижорати ғайриқонунии кӯдакон.

Ғайр аз ин, дигар санадҳои байналмилалӣ низ аҳамияти калон доранд: Конвенсияи СММ дар бораи ҳуқуқи кӯдак (1989), алаҳхусус моддаҳои 20 ва 21, инчунин конвенсияи Аврупо дар бораи мақоми ҳуқуқии кӯдакони берун аз издивоҷ таваллудшуда (1975) ва конвенсияи Аврупо дар бораи фарзандхондкунии кӯдакон (1967, ки соли 2008 аз нав дида баромада шудааст).

3. Масъалаҳои коллизсионӣ ва таърифи ҳуқуқи татбиқшаванда

Яке аз мушкилоти муҳимтарини фарзандхонии байналмилалӣ муайян кардани ҳуқуқи татбиқшаванда мебошад. Дар қаламравҳои гуногун ихтилофҳо вучуд доранд, ки кадом меъёрҳо бояд тартиби фарзандхониро танзим кунанд: меъёрҳои кишвари пайдоиши кӯдак, кишвари фарзандхонкунанда ё стандартҳои байналмилалӣ? Кишварҳои гуногун ба ин савол гуногун ҷавоб медиҳанд [2].

Дар баъзе давлатҳо, масалан, Дар Олмон, ҳукуки давлати пайдоиши кӯдак татбиқ карда мешавад. Дар дигар кишварҳо, ба монанди ИМА, ҳукуки кишваре амал мекунад, ки дар он тартиби фарзандхондӣ гузаронида мешавад. Сеюм, равиши омехта истифода мешавад, ки дар он риояи талаботи ҳам давлати фарзандхондкунанда ва ҳам давлати пайдоиши кӯдак зарур аст.

Ин муноқишаҳои коллизсионӣ ба вучуд меорад, хусусан дар ҳолатҳои, ки:

- давлатҳо якдигарро иштирокчиҳои созишномаҳои байналмилалӣ эътироф намеkunанд;

- давлатҳо дар бораи синну соли фарзандхондкунанда, розигии волидон, мансубияти динӣ ва ғайра меъёрҳои зиддунақиз доранд;

- фаҳмиши ягонаи мафҳумҳои "фарзандхондӣ", "парасторӣ", "оилаи фарзандхондӣ" вучуд надорад.

Дар натиҷа, вазъияте ба миён омада метавонад, ки фарзандхонии қонунӣ дар як давлат дар давлати дигар эътироф карда намешавад, ки оқибатҳои ҷиддӣ, аз ҷумла имконнопазирии шаҳрвандии кӯдак, мушкилоти мерос, хизматрасонии тиббӣ ва ҳуқуқҳои таълимиро дар бар мегирад.

Дар раванди фарзандхонии байналмилалӣ монеаҳои зиёди муурофиавӣ метавонанд ба миён оянд [3]. Ба онҳо дохил мешаванд:

1. набудани ё фаъолияти заифи мақомоти марказӣ;
2. муҳлати тулонии баррасии ҳуҷҷатҳо;
3. коррупсия ва тақаллуби маълумот (аз ҷумла шаҳодатномаҳои қалбакии таваллуд ё розигии волидайн);
4. шаффофияти қори миёнаравҳо ва агентҳои фарзандхонӣ;
5. назорати заифи шароите, ки кӯдакон пеш аз фарзандхонӣ ва баъд аз фарзандхонӣ доранд.

Мушкилот инчунин дар он аст, ки бисер кишварҳо судҳои махсус ё судҳои салоҳиятдор дар соҳаи ҳукуки байналмилалӣ оилавӣ надоранд, ки ин боиси ихтилофи назар дар амал мегардад.

Фарзандхонии байналмилалӣ масъалаҳои мураккаби ахлоқиро ба миён меорад. Дар байни онҳо:

- шахсияти фарҳангии кӯдак: оё кӯдаке, ки дар кишвари дигар ба фарзандӣ гирифта шудааст, метавонад бо муҳити миллӣ ва фарҳангии худ робита дошта бошад?

- тичоратикунони равад: фарзандхондӣ ба хидмате табдил меёбад, ки талабот пешниҳодро ба вучуд меорад.

- фарзандхонии маҷбурӣ: ҳолатҳои, ки волидон бо фишори хадамоти иҷтимоӣ аз кӯдак даст кашидандро бовар меkunонанд.

Ғайр аз он, баъзе кишварҳо руҳияи зидди фарзандхонии байналмилалиро доранд, алахусус пас аз ҷанҷолҳои ғайриқонунии содироти кӯдакон. Ин ба ҷорӣ кардани мораторийҳо оварда мерасонад, тавре ки дар Гватемала ё Эфиопия рух додааст, масалан.

Таҷрибаи давлатҳои дорои системаҳои гуногуни ҳуқуқӣ ҷолиб аст:

Фаронса яке аз кишварҳои фаъол дар соҳаи фарзандхонии байналмилалӣ буда, дорои системаи дақиқи агентҳои тасдиқшуда ва тартиби шаффоф мебошад.

Русия пас аз як қатор мӯҷароҳо бо марги кӯдакони фарзандхондшуда дар хориҷа қонунгузорию худро саҳттар карда, фарзандхондкунии шаҳрвандони ИМА-ро манъ кард [4].

ИМА бузургтарин қабулкунандаи кӯдакони фарзандхондшуда мебошад. Аммо, ҳар яке аз 50 иёлот фарзандхониро мустақилона ба танзим мебароранд, ки ин ба мушкилоти ҳамкорӣ оварда мерасонад.

Ҳиндустон-қонунгузори ро фаъолона ислоҳ мекунад ва расмиётро автоматӣ мекунад, аммо бо мушкилоти коррупсия ва изофабори система рӯ ба рӯ мешавад.

Барои рафъи мушкилоти тавсифшуда, зарур аст, ки ҳамоҳангсозии қонунгузорӣ дар асоси конвенсияҳои байналмилалӣ амалӣ гардад. Инчунин, бояд ба рушди созишномаҳои дучониба байни давлатҳо таваҷҷуҳи хосса зоҳир карда шавад, то ҳамкорӣ дар соҳаи фарзандхонии байналмилалӣ самараноктар гардад. Рақамикунонии расмиёт ва таъсиси феҳристҳои байналмилалӣ низ дар таъмини шаффофият ва коҳиши фасод нақши муҳим доранд. Тақвияти нақши созмонҳои байналмилалӣ дар самти назорат ва мониторинг зарурист, зеро онҳо метавонанд ба таъмини риояи стандартҳои ҷаҳонӣ мусоидат кунанд. Ҳамзамон, омӯзиш ва тақмили ихтисоси мутахассисон дар соҳаи ҳуқуқи байналмилалӣ оилавӣ бояд афзалият дошта бошад, то ки онҳо тавонанд масъалаҳои мураккаби фарзандхонии байнидавлатиро бо касбият ҳал намоянд [5].

Фарзандхонии байналмилалӣ на танҳо як тартиби ҳуқуқӣ, балки як амали амиқи башардӯстона аст, ки нозукии махсус, эҳтиром ба ҳуқуқҳои кӯдак, фарқиятҳои фарҳангӣ ва ҳуқуқиро талаб мекунад. Танҳо бо ҳамкории зичи давлатҳо, тақмили қонунгузорӣ ва иштироки фаъолонаи институтҳои байналмилалӣ ба танзими одилона ва самараноки ин раванд ноил шудан мумкин аст. Дар шароити ҷаҳонишавӣ, фарзандхонии байналмилалӣ ҳамчун як ниҳоди муҳим боқӣ мемонад, ки ҳам аз нуқтаи назари ҳуқуқӣ ва ҳам аз нуқтаи назари ахлоқӣ диққати махсусро талаб мекунад.

АДАБИЁТ

1. Конвенция «О защите детей и сотрудничестве в отношении иностранного усыновления (заключена в Гааге 29.05.1993) // Междунар. Частное право: Сб. док. М.: БЕК, 1997. С.712-720.
2. Глебова М.В. К вопросу о совершенствовании правового регулирования международного усыновления // Современные проблемы права и правоприменительной деятельности: Сборник материалов IV Всероссийской студенческой научной конференции. 2018. С. 53-55.
3. Диброва А.Р. Некоторые аспекты международного усыновления в РФ // Юридическая наука в XXI веке: Сборник научных статей по итогам работы заключительного международного круглого стола, 2018. С. 97100.
4. Захарова Ж.А. Предотвращение насилия в семье (опыт регионов) / Ж.А. Захарова. - М.: Наука, 2005.
5. Качалова Е.Ю. Актуальные проблемы международного усыновления// Закон и право. 2019. №2. С. 7679.

ТАНЗИМИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ҲУҚУҚИИ ФАРЗАНДХОНӢ - ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИИ ҲУҚУҚӢ ВА МУШКИЛОТИ МУОСИР

Мақолаи мазкур ба таҳлили ҳамаҷонибаи танзими ҳуқуқи байналмилалӣ фарзандхонӣ бахшида шудааст. Дар он санадҳои асосии байналмилалӣ, механизмҳои ҳамкорӣ байнидавлатӣ ва таҳлили муқоисавӣ низомҳои ҳуқуқи кишварҳои гуногун баррасӣ мешаванд. Ба масъалаҳои мураккаби коллизияӣ, аз ҷумла муайян кардани ҳуқуқи татбиқшаванда, ҷанбаҳои ахлоқӣ ва мушкилоти замонавӣ, аз қабилӣ тичоратӣ шудани фарзандхонӣ ва хифзи ҳуқуқи кӯдак диққати махсус дода шудааст. Ҳамчунин, роҳҳои тақмил бахшидани ҳамкорӣ байналмилалӣ, аз ҷумла ҳамоҳангсозии қонунгузорӣ, рақамикунонии расмиёт, таъсиси феҳристҳои байналмилалӣ ва омодагории мутахассисони соҳа пешниҳод мегарданд. Ҳадафи таҳқиқ – ошкор намудани мушкилоти амалкунанда ва пешниҳоди тавсияҳои амалӣ ҷиҳати тақмили низоми ҳуқуқи фарзандхонии байналмилалӣ мебошад.

КАЛИДВОЖАҲО: фарзандхонии байналмилалӣ, ҳуқуқи кӯдак, ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ, Конвенсияи Ҳага, меъёрҳои коллизияӣ, ҳамкорӣ байналмилалӣ, ҳуқуқи муқоисавӣ.

МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ УСЫНОВЛЕНИЯ - СРАВНИТЕЛЬНЫЙ ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ И СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ

Данная статья посвящена всестороннему анализу международно-правового регулирования усыновления, включая основные международные документы, механизмы взаимодействия между странами, а также сравнительно-правовой анализ национальных систем. Особое внимание уделяется коллизионным вопросам, связанным с выбором применимого права, этическим аспектам усыновления и современным вызовам, таким как коммерциализация процесса и защита прав ребенка. В работе также рассматриваются пути повышения эффективности международного сотрудничества, включая гармонизацию законодательства, цифровизацию процедур, развитие международных реестров и обучение специалистов. Целью исследования

является выявление существующих проблем и выработка практических рекомендаций по совершенствованию правового регулирования транснационального усыновления.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: международное усыновление, права ребёнка, международное частное право, Гагская конвенция, коллизииные нормы, международное сотрудничество, сравнительное право.

INTERNATIONAL LEGAL REGULATION OF ADOPTION – COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS AND CONTEMPORARY PROBLEMS

This article presents a comprehensive analysis of the international legal regulation of adoption, including key international treaties, mechanisms of inter-state cooperation, and a comparative legal review of national systems. Particular focus is given to conflict of laws issues, the determination of applicable law, ethical dilemmas, and modern challenges such as the commercialization of adoption and child rights protection. The study also explores potential solutions for improving the effectiveness of international cooperation, such as legislative harmonization, procedural digitalization, development of international registries, and training of legal professionals. The aim of this research is to identify current problems and propose practical recommendations for enhancing the legal framework governing transnational adoption.

KEYWORDS: international adoption, child rights, private international law, Hague Convention, conflict of laws, international cooperation, comparative law.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Қаюмова Манижа Субҳоновна* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси 2 – юм. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Сведения об авторе: *Қаюмова Манижа Субҳоновна* – Таджикский национальный университет, магистр второго курса. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудакӣ, 17.

Information about the author: *Qayumova Manizha Subhonovna* – Tajik National University, second-year master's student. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17.

МАҚОМИ ҲУҚУҚИИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ИТТИҲОДИ АВРУПО ҲАМЧУН СУБЪЕКТИ ҲУҚУҚИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ

Бобоназарзода М.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Мақоми ҳуқуқи байналмилалии Иттиҳоди Аврупо (ИА) категорияи ҳуқуқи беназир ва муҳим дар низоми ҳуқуқи байналмилалӣ мебошад. Иттиҳоди Аврупо як навъи нави субъекти байналмилалӣ мебошад, ки унсурҳои ҳам созмони байналмилалӣ ва ҳам иттиҳодияи сиёсӣ ва иқтисодии болоимиллиро дар бар мегирад. Ин аз он сабаб аст, ки Иттиҳоди Аврупо ҳам ҳуқуқ ва ухдадорихои худро дар арсаи байналмилалӣ ва ҳам сохтори беназири институтсионалӣ дорад, ки ба он имкон медиҳад, ки дар заминаи ҷаҳонӣ самаранок амал кунад. Аҳаммият ва бисёрмаъноии мақоми ҳуқуқи байналмилалии ИА таҳлили муфасссали субъекти он, инчунин нақш дар созмонҳои байналмилалӣ ва арсаи ҷаҳонро талаб мекунад [1].

Мақоми ҳуқуқи байналмилалии субъекти ҳуқуқи байналмилалӣ қобилияти доштани ҳуқуқ ва ухдадорихоро дар доираи муносибатҳои байналмилалӣ инъикос мекунад. Дар мавриди Иттиҳоди Аврупо мақоми субъекти ҳуқуқи байналмилалӣ бо таҳаввули худ Иттиҳод аз ташкилоти иқтисодӣ то субъекти комилҳуқуқи байналмилалӣ, ки имконияти бастанӣ созишномаҳои байналмилалӣ ва иштирок дар қори созмонҳои байналмилалиро дорад, вобаста буд.

Дар аввал Иттиҳоди Аврупо (аниқтараш, пешгузаштагони он ҷомеаҳои Аврупоӣ) бештар иттиҳоди иқтисодӣ буд, ки барои таъсиси тичорати озод ва ҳамкорӣ байни давлатҳои аъзо таъсис дода шуда буд. Бо вучуди ин, бо гузашти вақт ва пас аз якчанд ислоҳоти асосӣ, ба монанди шартномаҳои Маастрихт, Амстердам ва Лиссабон, ИА субъекти ҳуқуқи мустақили ҳуқуқи байналмилалӣ гардид [2], ки қодир аст бо дигар давлатҳо ва созмонҳои байналмилалӣ муносибатҳои ҳуқуқӣ барқарор кунад.

Шартномаи Лиссабон, ки соли 2009 ба иҷро даромад, барои ташаккули мақоми ҳуқуқи байналмилалии Иттиҳоди Аврупо аҳаммияти махсус дошт. Ин шартнома ваколатҳои ҳуқуқи Иттиҳоди Аврупо хеле мустаҳкам карда, сохтори сиёсати хориҷии онро содда кард ва заминаи ҳуқуқи нақши онро дар арсаи байналмилалӣ муқаррар кард. Шартномаи Лиссабон Иттиҳоди Аврупо ҳамчун субъекти ҳуқуқӣ эътироф кард, ки қодир аст аз номи худ созишномаҳои байналмилалиро имзо кунад ва дар созмонҳои байналмилалӣ дар баробари давлатҳои аъзо иштирок кунад.

Ҳамин тариқ, ИА дорои субъекти ҳуқуқӣ мебошад, ки маънои онро дорад, ки он метавонад як қисми тартиботи ҳуқуқи ҷаҳонӣ бошад. Ин Иттиҳоди Аврупо ба як бозингари муҳим дар арсаи байналмилалӣ табдил медиҳад, ки на танҳо бо қорҳои дохилӣ ва масъалаҳои давлатҳои узви худ маҳдуд аст, балки ба сиёсат ва иқтисоди ҷаҳонӣ таъсири ғайри мустақимонад.

Субъекти ИА дар ҳуқуқи байналмилалӣ қобилияти онро на танҳо доштани ҳуқуқ ва ухдадорихои байналмилалӣ, балки иштироки ғайри мустақимонад дар равандҳои байналмилалӣ дар бар мегирад. Иттиҳоди Аврупо субъекти муҳими байналмилалӣ гардид, ки дар қабули қарорҳо оид ба масъалаҳои асосии сиёсат ва ҳуқуқи ҷаҳонӣ мустақилият дорад.

Яке аз ҷанбаҳои муҳими субъекти ИА ин қобилияти бастанӣ шартномаҳо ва созишномаҳои байналмилалӣ мебошад, ки бо иштироки он дар музокироти байналмилалӣ оид ба масъалаҳои гуногун тасдиқ карда мешавад. ИА ҳам созишномаҳои дучониба ва ҳам бисёрҷониба, аз ҷумла шартномаҳои тичоратӣ, созишномаҳои ҳуқуқи инсон ва ҳамкорӣ дар соҳаи амниятро имзо мекунад [3]. Намунаи ин равиш иштироки ИА дар созишномаи иқлими Париж мебошад, ки ухдадорихои онро оид ба ҳифзи муҳити зист дар сатҳи ҷаҳонӣ нишон медиҳад.

Ғайр аз он, ИА дар созмонҳои байналмилалӣ, аз қабилӣ СММ, Созмони ҷаҳонии тичорат (СҶТ), Шурои Аврупо ва НАТО фаъолона иштирок мекунад ва инчунин бо чунин институтҳои муҳими байналмилалӣ, ба монанди хазинаи Байналмилалӣ асфдор (ХБА) ва Бонки ҷаҳонӣ ҳамкорӣ мекунад. ИА на танҳо узви ин созмонҳо мебошад, балки фаъолона пешниҳодҳо мекунад ва масъалаҳои муҳими сиёсати глобалиро ҳал мекунад, дар ҳоле ки мустақилияти худро дар қабули қарорҳо таъмин мекунад.

Аз ин рӯ, ИА дорой субъекти беназири ҳуқуқӣ мебошад, ки ба он имкон медиҳад, ки на танҳо иштирокчиӣ равандҳои байналмилалӣ бошад, балки ба самт ва рушди онҳо фаъолона таъсир расонад.

ИА узви муҳими бисёр созмонҳои байналмилалӣ мебошад, ки аҳамияти онро дар сиёсат ва иқтисоди ҷаҳонӣ таъкид мекунад. Аммо, мавқеи байналмилалӣ ИА ҳамчун иштироки оддӣ дар созмонҳои байналмилалӣ душвор аст. Ин ҷалби фаъол дар раванди таҳияи қарорҳои ҷаҳонӣ мебошад, ки дар он ИА на танҳо манфиатҳои давлатҳои аъзои худ, балки ҳадафҳо ва арзишҳои институтсионалии худро низ намояндагӣ мекунад.

СММ яке аз ташкилотҳои калидӣ мебошад, ки дар он Иттиҳоди Аврупо фаъолона иштирок мекунад. Гарчанде ки Иттиҳоди Аврупо узви комилҳуқуқи СММ нест, мақоми нозирӣ он имкон медиҳад, ки дар қабули бисёр қарорҳои байналмилалӣ марбут ба амният, рушд ва кумаки башардӯстона иштирок кунад. ИА ба бисёр масъалаҳо, аз қабилӣ амнияти ҷаҳонӣ, ҳуқуқи инсон, мубориза бо камбизоатӣ ва масъалаҳои экологӣ таъсири назаррас мерасонад.

Иттиҳоди Аврупо, инчунин, манфиатҳои аъзои худро дар форумҳо, ба монанди Созмони ҷаҳонии тичорат (СҶТ) фаъолона намояндагӣ мекунад. ИА бо кишварҳо ва минтақаҳои сеюм созишномаҳои муҳими тичоратӣ ба имзо мерасонад ва ин созишномаҳо аҳамияти ҷаҳонӣ доранд. Яке аз намунаҳои барҷастаи он иштироки он дар бастанӣ шарикӣ Савдо ва сармоягузориӣ Трансатлантикӣ (ТТІР) ва дигар созишномаҳо мебошад, ки ба ташкили тичорати одилона ва озоди ҷаҳонӣ нигаронида шудаанд.

Илова бар ин, ИА дар НАТО фаъолона кор мекунад, ки дар он ҷо дар соҳаи амният ва мудофия нақши муҳим мебошад. Дар ҳоле ки НАТО иттиҳоди асосии низомӣ боқӣ мемонад, ИА нақши худро дар амнияти сиёсӣ ва иқтисодӣ тақвият медиҳад [4]. Дар ин самт Иттиҳод кӯшишҳои худро бо НАТО барои таъмини амнияти дастаҷамъӣ ва муътадилсозии минтақаҳои даргир ҳамроҳанг мекунад.

Қонунгузориӣ Иттиҳоди Аврупо ба муносибатҳои байналмилалӣ дар соҳаҳои гуногун, аз ҷумла иқтисод, ҳуқуқи инсон, муҳоҷират ва масъалаҳои экологӣ таъсир мерасонад. ИА принципҳои возеҳро таҳия кардааст, ки сиёсати хориҷӣ ва ҳамкориҳои онро бо дигар кишварҳо муайян мекунад ва ин қонунгузорӣ воситаи муҳим дар сиёсати байналмилалӣ мебошад.

Яке аз ҷанбаҳои муҳими таъсири ИА ба муносибатҳои байналмилалӣ сиёсати тичорати хориҷии он мебошад. ИА дар соҳаи ҳифзи иқтисоди дохилии худ фаъолона амал карда, стандартҳои тичорати хориҷиро муқаррар мекунад, ки ба муносибатҳои тичоратӣ бо дигар кишварҳо таъсир мерасонад. Қоидаҳои содирот, тарифҳо ва боҷҳои гумрукии ИА аксар вақт барои дигар давлатҳо истинод мешаванд ва ба тамоюлҳои иқтисодии ҷаҳонӣ таъсир мерасонанд.

Илова бар ин, қонунгузориӣ Иттиҳоди Аврупо дар соҳаи ҳуқуқи инсон арзишҳои демократия ва давлати ҳуқуқиро фаъолона дастгирӣ мекунад, ки ин дар навбати худ ба муносибатҳои байналмилалӣ таъсир мерасонад. ИА масъалаҳои ҳуқуқи инсонро ба созишномаҳои байналмилалӣ худ дохил мекунад ва ин арзишҳоро дар форумҳо ва созмонҳои байналмилалӣ фаъолона таълиф мекунад.

Дигар самти муҳим сиёсати муҳоҷирати ИА мебошад. Иттиҳоди Аврупо ҷараени муҳоҷиратро ҳам дар дохили марзҳо ва ҳам нисбат ба кишварҳои сеюм танзим

мекунад. Ин бастан созишномаҳо бо давлатҳо дар бораи баргардонидани муҳоҷирони ғайриқонунӣ, бехтар кардани шароити гурезаҳо ва ҳамкорӣ бо кишварҳои рӯ ба тараққӣ дар бехтар кардани шароити иҷтимоию иқтисодӣ мебошад [5].

Мақоми ҳуқукии байналмилалӣ Иттиҳоди Аврупо ҳамчун субъекти ҳуқуки байналмилалӣ бо таҳаввули он аз иттиҳоди иқтисодӣ то бозигари комилҳуқуки байналмилалӣ бо ҳуқуқ ва уҳдадорӣҳои васеъ вобаста аст. Иттиҳоди Аврупо субъекти муҳимми муносибатҳои байналмилалӣ гардид, ки ба раванҷҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ дар арсаи ҷаҳонӣ таъсири ғайри мерасонад. Таваҷҷути субъекти ҳуқукии байналмилалӣ худ, он созишномаҳои байналмилалӣ ба имзо мерасонад, дар қори созмонҳои байналмилалӣ иштирок мекунад ва ба мушкilotи ҷаҳонӣ, ба монанди амният, савдо, экология ва ҳуқуқи инсон таъсир мерасонад. Талош барои таҳкими мақоми ҳуқукии байналмилалӣ ИА унсuri муҳимми сиёсати хориҷӣ ва дохилии он боқӣ мемонад ва нақши он дар арсаи байналмилалӣ тақвият меёбад.

АДАБИЁТ

1. Ключкова Ю. А. Проблемы правового статуса Европейского Союза: между Федерацией и международной организацией // Известия ЮФУ. Технические науки. 2005. №6. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-pravovogo-statusa-evropeyskogo-soyuza-mezhdu-federatsiei-i-mezhdunarodnoy-organizatsiei> (дата обращения: 13.04.2025).
2. Марухно Е.Ю. Идентификация права Европейского Союза и его соотношение с международным публичным правом // Юридический вестник Самарского университета. 2024. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/identifikatsiya-prava-evropeyskogo-soyuza-i-ego-sootnoshenie-s-mezhdunarodnym-publichnym-pravom> (дата обращения: 13.04.2025).
3. Право Европейского Союза: учеб. Пособие / С. Ю. Кашкин [и др.]. Москва: Проспект, 2009. URL: <https://knigogid.net/books/199653-sergei-kashkin-pravo-evropeyskogo-soyuza/toread>.
4. Грачева С. А. Доктрина верховенства права и судебные правовые позиции // Журнал российского права. 2014. Т. 2, № 4. С. 33-45. URL: <https://naukaru.ru/ru/nauka/article/1547/view>.
5. Петерс А. Правовые системы и процесс конституционализации: новое определение соотношения // Дайджест Публичного Права. 2013. Вып. 2. URL: https://dpp.mpil.de/02_2013/02_2013_239_332.pdf.

МАҚОМИ ҲУҚУКИИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ИТТИҲОДИ АВРУПО ҲАМЧУН СУБЪЕКТИ ҲУҚУКИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ

Мақола ба таҳлили меъёр ва мақоми ҳуқукии байналмилалӣ Иттиҳоди Аврупо ҳамчун субъекти ҳуқуки байналмилалӣ бахшида шудааст. Дар мақола таҳлили тартиби ҳуқукии ташаккул ва шаклгирии мақоми байналмилалӣ Иттиҳоди Аврупо, аҳамияти шартномаҳои асосӣ, таваҷҷути ҳуқукии он дар доираи муносибатҳои байналмилалӣ ва таъсири қонунгузории он ба муносибатҳои байналмилалӣ ва иқтисодӣ баррасӣ мегардад. Иттиҳоди Аврупо ҳамчун субъекти мустақили ҳуқуқи байналмилалӣ ва иштироки он дар ташкилотҳои байналмилалӣ ва қўшишҳои глобалӣ дар самтҳои гуногун ва таҳлили амалҳои он дар сиёсати хориҷӣ, ҳуқуқи инсон ва ҳифзи муҳити зист мавриди таҳлил қарор мегиранд.

КАЛИДВОЖАҲО: Иттиҳоди Аврупо, мақоми ҳуқукии байналмилалӣ, субъект, ҳуқуқи байналмилалӣ, шартномаҳои асосӣ, сиёсати хориҷӣ, ҳуқуқи инсон, ҳамкориҳои байналмилалӣ, қонунгузорӣ, муҳоҷират.

МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОЙ СТАТУС ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА КАК СУБЪЕКТА МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА

Статья посвящена анализу международно-правового статуса Европейского Союза как субъекта международного права. В статье рассматриваются правовые основы формирования и эволюции международного положения ЕС, его участие в международных организациях, влияние правового регулирования ЕС на международные отношения, а также роль ЕС в сфере прав человека, экологии и глобальной безопасности.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Европейский Союз, международно-правовой статус, субъект, международное право, ключевые договоры, внешняя политика, права человека, международное сотрудничество, законодательство, миграция.

INTERNATIONAL LEGAL STATUS OF THE EUROPEAN UNION AS A SUBJECT OF INTERNATIONAL LAW

The article is dedicated to analyzing the international legal status of the European Union as a subject of international law. It explores the legal foundations of the formation and evolution of the EU's international status, its participation in international organizations, the impact of EU legislation on international relations, as well as the role of the EU in the fields of human rights, ecology, and global security.

KEYWORDS: European Union, international legal status, subject, international law, key treaties, foreign policy, human rights, international cooperation, legislation, migration.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Бобоназарзода Маҳинбону* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси 2 – юм. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Сведения об авторе: *Бобоназарзода Маҳинбону* – Таджикский национальный университет, магистр второго курса. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудакӣ, 17.

Information about the author: *Bobonazarzoda Mahinbonu* – Tajik National University, second-year master`s student. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17.

ЧИНОЯТ ҲАМЧУН АСОСИ ҶАВОБГАРИИ ЧИНОЯТӢ

Бобокулова Ф.И.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар адабиёти ҷиноятӣ-ҳуқуқӣ мавқеи ҳамчун асоси ҷавобгарии ҷиноятӣ баромад кардани ҷиноят пешниҳод шудааст [1]. Н.В. Лясс иброз дорад, ки «асоси ҷавобгарии ҷиноятӣ ҷиноят мебошад». Тавре мебинем, барои асоси ҷавобгарии ҷиноятӣ эътироф намудани ҷиноят Н.В. Лясс далели арзишнок меорад. Ин ҳар як таҳқиқотгари масъалаи мазкурро вазифадор мекунад, то қонунгузори ҷиноятӣ мувофиқро таҳлил намояд.

Ҳамин тавр, вазъияти махсус ба вуҷуд меояд. Вақте дар назарияи ҳуқуқӣ-ҷиноятӣ оид ба таркиби ҷиноят ихтилоф ба назар мерасид ва ин намуди асосро таркиби ҷиноят меномид, қонуни ҷиноятӣ ба таври қатъӣ ба чунин сифат содир кардани ҷиноятро эътироф мекард. Дар айни замон, вақте ки баҳсу мунозира нисбати ин масъала ба қадри кофӣ «кам» шудааст (пеш аз ҳама, на барои он, ки ҳамаи ҷиҳатҳои баҳспазири масъалаи таркиби ҷиноят ҳал шудаанд, дараҷаи қушода шудани онҳо ҳоло низ дар ҳама сатҳ аст), қонуни ҷиноятӣ мавқеи худро тағйир медиҳад ва рӯйро ба эътироф мекунад, ки таркиби ҷиноят асоси ҷавобгарии ҷиноятӣ мебошад. Аммо ин мавқеи қонунгузор нисбати ин масъала хусусияти эътимодноки надорад. Ин беэътимодӣ бо он ифода меёбад, ки қонунгузор асоси ҷавобгарии ҷиноятӣ «қирдори дорои ҳамаи аломатҳои таркиби ҷиноят» -ро пешбинӣ намуда, дар ҳақиқат ба сифати асоси ҷавобгарии ҷиноятӣ аз тарафи шахс содир шудани ҷиноятро меҳисобад. Асоснок будани гуфтаи мазкур бо он ифода меёбад, ки Қонуни ҷиноятӣ зарурати ҳамчун асоси ҷавобгарии ҷиноятӣ эътироф кардани қирдори дорои таркиби ҷиноятро изҳор намуда, бояд бо тартиб додани танҳо як меъёр барои ин ҳолат, хусусан моддаи 11-и КҶ-и ҚТ маҳдуд намешуд. Ин ғоя, ба фикри мо, бояд ба ҳамаи дигар меъёрҳои ҷиноятӣ-ҳуқуқие паҳн карда мешуд, ки то ин ё он дараҷа масъалаҳои ба ҷавобгарии ҷиноятӣ ҷалб намуданро ба тартиб меоранд. Аз ҷониби қонунгузор ин ҳоло амалӣ нашудааст. Тавре маълум аст, меъёрҳои ҷиноятӣ-ҳуқуқии муайянкунандаи принципҳои қонунгузори ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон, бо меъёрҳои батартибоварандаи асоси ҷавобгарии ҷиноятӣ муҳолифат мекунад. Агар аз нигоҳи иерархияи (тартиби) меъёрҳои ҳуқуқӣ-ҷиноятӣ баҳо диҳем, бешубҳа маълум мешавад, ки меъёрҳо-принципҳо назар ба меъёрҳои асоси ҷавобгарии ҷиноятиро муқарраркунанда арзиши баландтарро доро мебошанд. Дар ин ҳусус, инчунин, ҳолате гувоҳ мебошад, ки меъёри ба низомоварандаи принципҳои ҳуқуқӣ-ҷиноятӣ аз меъёри муқарраркунандаи асоси ҷавобгарии ҷиноятӣ болотар меистанд.

Қонунгузор, ки ба сифати асоси ҷавобгарии ҷиноятӣ амали дорои ҳамаи аломатҳои таркиби ҷиноятро қабул намудааст, бояд мавқеи худро ба тамоми қонунгузори ҷиноятӣ паҳн мекард. Албатта дар ин ҳолат саволе ба миён меояд, ки оё дар воқеияти ҳақиқӣ инро амалӣ кардан имконпазир аст? Ба фикри мо ин қисман воқеӣ мебошад.

Микдори зиёди таҳқиқотчиён аллакай ҳангоми муайян кардани мафҳуми таркиби ҷиноят онро бо ҷиноят алоқаманд медонистанд. Масалан, А.Н. Трайнин чунин ақида дошт: «Таркиби ҷиноят маҷмуи ҳамаи аломат(унсур)-ҳои объективӣ ва субъективӣ мебошад, ки тибқи қонуни шуравӣ амал (беамалӣ)-и муайяни барои ҷомеа ва давлати шуравӣ хатарнокро ҳамчун ҷиноят муқаррар мекунад» [2]. Ин алоқаро нисбатан мухтасар А.А. Пионтковский ифода намуд: «Таркиби ҷиноят маҷмуи аломатҳои ташкилкунандаи ин ҷиноят номида мешавад». Дар тавсифи таркиби ҷиноят аз ҷониби муаллифони курси ҳуқуқи ҷиноят каме тафовут дида мешавад. Онҳо менависанд, ки таркиби ҷиноят – ин «маҷмуи аломатҳои амали дар

қонуни ҷиноятӣ пешбинишудаи барои ҷамъият хатарнок мебошад... Таркиби ҷиноят, ҳамин тавр, - давом медиҳанд муаллифон, - шакли мавҷуд будани ҷиноят мебошад, ки берун аз он вучуд дошта наметавонад» [3]. Баъзе муаллифон тамоман байни таркиби ҷиноят ва ҷиноят фарқият намегузоранд. Чунончи, ҳангоми ягон фикрро бо ибораи «таркиби ҷиноят» оғоз намуда, метавонанд анҷоми онро бо калимаи «ҷиноят» баён намоянд.

Масалан, Ю.Е. Премаков ибраз мекунад: «Дар аввал ҷиноят бояд маълум шавад ва шахси содиркардаи он фош карда шавад. Аз ин ҷо бармеояд, ки аломатҳои ҷиноят бояд “внешняя фиксация” (зоҳиран ба қайд гирифта шаванд) ва исботшаванда бошанд. Сифати охиринаи таркиби ҷиноят барои асоснок кардани айбдоркунӣ ва интиҳоби роҳҳои ҷимоя дар давраи тафтишоти судӣ аҳаммияти махсус пайдо мекунад.

Далели овардашуда нишон медиҳад, ки олимони ҳуқуқшинос зери мафҳуми таркиби ҷиноят ҳуди ҷиноятро дар назар доштанд. А.В. Наумов менависад: «Асоси қонунии ҷавобгарии ҷиноятӣ – ин муайян кардани он рафторе мебошад, ки ба ин ҷавобгарӣ оварда мерасонад мувофиқи ин қонунгузорӣ (моддаи 3-и КҶ РСФСР соли 1960 дар назар дошта шудааст) муайянкунандаи асоси ҷавобгарии ҷиноятӣ аз ҷониби шахс содир шудани ҷиноят мебошад. Бо вучуди ин дар баҳши амалӣ ин формула саҳеҳӣ ва аниқиро талаб мекунад. Гап дар сари он аст, ки амали ғайриқонунии ҷиноӣ ҳамеша аниқ мебошад. Моддаи 7 (Мафҳуми ҷиноят тибқи КҶ РСФСР соли 1960) тавсифи умумии мафҳуми ҷиноятро (абстраксияи онро) медиҳад, ки тамоман дар табиат вучуд надорад. Ҷиноят умуман вучуд надорад, балки дудӣ, пора гирифтани, куштор ва ғайра мавҷуд аст. Барои он, ки дар ҳолати муайян оё ҷиноят мавҷуд аст ё не, дорои ягон аломати таркиби ҷиноят будан ё набудани онро муайян кардан зарур мебошад. Таркиби ҷиноят дар ин ҳолат барои ҳамчун ҷиноят муқаррар кардан ё накардани амал хизмат мерасонад. Дар робита бо ин боадолат будани нуқтаи назари дар назарияи ҳуқуқи ҷиноятӣ паҳншударо эътироф кардан лозим аст. Тибқи он асоси ягонаи ҷавобгарии ҷиноятӣ дар амали гунаҳгор мавҷуд будани таркиби ҷиноят мебошад» [4].

Ба фикри мо мавқеи муаллифони баробаркунандаи таркиби ҷиноят ва ҳуди ҷиноят, ақаллан дар сатҳи мафҳумҳо, ки таносуби шакл ва мундариҷаи онро муайян мекунанд, бе нуқсон ҳисобидан мумкин нест. Ин ихтилофҳо чи дар сатҳи қонунгузорӣ ва чи дар сатҳи назарияи ҳуқуқӣ-ҷиноятӣ мушоҳида кардан мумкин аст.

Қонунгузориҳои ҷиноятӣ масъалаҳои қатъиян муайяни дар моддаи 2-и КҶ-и ҚТ муқарраршударо ҳал менамояд, ки онҳо танҳо дар ҳолати амалӣ гаштани меъёрҳои дар Кодекси ҷиноятӣ дарҷгашта ҳалли ҳудро пайдо мекунанд. Ин ба меъёри муқаррарнамудаи асоси ҷавобгарии ҷиноятӣ низ дохил мешавад. Барои ҳамин на ин меъёр ва на дигар меъёрҳо, тавре ки А.В. Наумов тавсия мекунад, танҳо аз ҷиҳати амалӣ баҳо додан нашоад, зеро онҳо худ ба соҳаи амалие дохил мешаванд, ки барои ҳалли фасли масъалаҳои ҷиноятӣ-ҳуқуқии аз таҳдидҳои ҷиноӣ ҷимояи муносибатҳои мувофиқи ҷамъиятӣ бояд амалӣ карда шаванд. Хусусан, инро нисбати асоси ҷавобгарии ҷиноятии дар моддаи 11-и КҶ-и ҚТ овардашуда амалӣ кардан нашоад, чунки дар он қонунгузор амали дорои ҳамаи аломатҳои ҷиноятро ба сифати асоси ҷавобгарии ҷиноятӣ баҳо медиҳад. Вале ин мавқеи КҶ амалкунандаи ҚТ ҳоло ҷавоби саволро наёфтаанд, ки чаро ба сифати асоси ҷавобгарии ҷиноятӣ қонун таркиби ҷиноятро баҳо медиҳад, ҳол он ки дар аксари дигар мавридҳо дар бораи содир шудани ҷиноят сухан меронад? Бо кадом сабаб қонунгузор шарҳ додани мафҳуми ҷиноятро зарур дониста, ба он меъёри махсуси ҷиноятӣ-ҳуқуқиро бахшидааст, вале меъёри баробари он муҳимро, ки ба асоси ҷавобгарии ҷиноятӣ бахшида шудааст, шарҳ надод, ҳол он ки дар ин маврид воқеан ба он зарурат мавҷуд аст? Ба сифати ҷавоб метавон нуқтаи назари таҳқиқотчиёни байни ҳам баҳсқунандаро метавон овард, ки тибқи он таркиби ҷиноят танҳо чун шакли мафҳуми ҷиноят баромад мекунад, барои ҳамин ба

масъалаи таркиби чиноят ҳамчун асоси ҷавобгарии чиноятӣ шарҳ додан аҳаммияти калон надорад.

Ба фикри мо, мафҳумҳои «таркиби чиноят» ва «чиноят» байни худ таносуби шаклӣ ва мазмунӣ надоранд. Агар таркиби чиноятро ҳамчун маҷмуи аломатҳои субъективӣ ва объективӣ ифодакунандаи чиноят тасаввур кунем ва маҳз чунин фаҳмиш барои назарияи ҳуқуқӣ-чиноятӣ хос мебошад, он гоҳ ҳардуи онҳо шаклҳои як зухурот мебошанд, ки дар воқеияти ҳақиқӣ чиноят чунон мебошад. Барои ҳамин дар доктринаи чиноятӣ – ҳуқуқӣ масъалаҳои алоқа ва вазифаи ин ду мафҳум беҳуда мавриди баррасӣ қарор нагирифтаанд.

А.А. Герсензон навишта буд: «Байни мафҳуми чиноят ва мафҳуми таркиби чиноят алоқа ва робитаи дутарафа мавҷуд аст: аввалӣ аломатҳои назарраси ифодакунандаи дилхоҳ чиноятро аниқ мекунад (амали барои ҷомеа хатарнок, ғайриқонунӣ, сазовори ҷазо) ва бо ҳамин асос ҷавобгарии чиноятиро муайян мекунад. Дуюмӣ шартҳои зарурии ҷавобгарии чиноятиро муайян мекунад, барои ҷомеа хатарнок ва ғайриқонунӣ будани онро аниқ мекунад» [5].

Агар мавқеъҳои А.А. Герсензон ва А.В. Наумовро муқоиса кунем, бешубҳа мебинем, ки онҳо байни ҳам муқобил мебошанд. А.В. Наумов асоси ҷавобгарии чиноятӣ таркиби чиноятро мешуморад, ки он чун «муайянкунандаи амал ҳамчун чиноят» баромад мекунад. А.А. Герсензон асоси ҷавобгарии чиноятӣ чиноятро меҳисобад. Таркиби чиноят бошад, ба сифати шартӣ ҷавобгарии чиноятӣ баромад мекунад. Нисбати мафҳумҳои таркиби чиноят ва чиноят А.А. Пионтковский мавқеи каме дигарро ишғол мекард: «Барои дарк кардани таълимот оид ба таркиби чиноят... зарур мебошад, то робитаи дутарафаи мафҳуми таркиби чиноят ва мафҳуми моддии чиноят кушоду возеҳ карда шавад... Мақсади мафҳуми моддии чиноят дар он дарҷ гаштааст, ки ба мафҳуми чиноят аз рӯйи ҳуқуқи сотсиалитсии чиноятӣ бо роҳи кушодани мундариҷаи иҷтимоӣ-сиёсии он тавсифи умумӣ дода шавад. Барои ин номбар кардани ҳамаи аломатҳои ба ҳар як чиноят хос зарур набуда, кофӣ аст, ки аломатҳои нисбатан муҳими он, ки онро чун амали барои ҷомеа хатарнок муайян мекунад, ишора карда шаванд. Мафҳуми моддии чиноят дар қонунгузориҳои чиноятӣ дар шакли таркибҳои алоҳидаи чиноят баромад мекунад. Ҳар як таркиби дар қонуни чиноятӣ дарҷшуда, мафҳуме дар бораи ин чиноят мебошад.

Ҳар як таркиби чиноят, ҳамчун маҷмуи аломатҳои ифодакунандаи кирдори муайяни барои ҷомеа хатарнок, мафҳуми ҳуқуқии чинояти алоҳида мебошад... Мафҳуми умумии моддии чиноят ва мафҳуми умумии таркиби чиноят бо роҳҳои гуногун тарафҳои назарраси ин ё он зухуроти ҳаёти ҷамъиятиро (амалҳои барои ҷамъият хатарнокро) ифода мекунад, ки онҳо дар қонунгузориҳои шуравӣ ба сифати чиноят қабул шудаанд.

Ҳамин тавр, аз рӯйи ақидаи А.А. Пионтковский мафҳуми чиноят мундариҷаи иҷтимоӣ-сиёсии чиноятро возеҳ менамояд ва таркиби чиноят бошад, ҳамзамон чинояти алоҳидаро мафҳуми ҳуқуқӣ мебахшад. Мо пурра ба ақидаи А.В. Наумов розӣ ҳастем, ки баён дорад: «Муайян кардани чиноят (ҳам қонунгузорӣ ва ҳам доктриналӣ ба аломатҳои ҳуқуқӣ ва иҷтимоии ба ҳамаи чиноят хос ишора мекунад. Ин аломатҳо: ҷавобгарии ғайриқонунии чиноятӣ, хавфнокии ҷамъиятӣ, гунаҳгорӣ ва сазовори ҷазо будан дохил мешаванд» [6].

Дар назарияи ҳуқуқӣ-чиноятӣ ҳамчунин маъмул шудааст, ки чиноят аз аломатҳои дар меъёри номбаршуда дарҷгашта, ба истиснои ҷазо иборат мебошад. Як гурӯҳи олимони ин сифатро ба шумораи аломатҳои ифодакунандаи чиноят дохил намекунад. Дигарон, ки аксариятро ташкил медиҳанд, аломати ҷазоро ҳамчун қисми канданашавандаи чиноят меҳисобанд. Сеюмин бар он ақида мебошанд, ки ин аломат дар қонун ҳамчун сазовори ҷазо будан, на ин ки чун ҷазои ҳақиқӣ бояд баҳо дода шавад.

Ҳар яке аз аломатҳои номбаршудаи таркиби ҷиноятро дар алоҳидагӣ дида мебароем. Инро амалӣ кардан зарур мебошад ва пеш аз ҳама барои он, ки таносуби байни мафҳуми ҷиноят ва мафҳуми ҷазо кушоду равшан тассавур карда шавад [7].

Дар боло мо аллакай унсур ва аломатҳои таркиби ҷиноятро муайян кардем. Акнун зарур мебошад, то ин амал нисбати аломатҳои ифодакунандаи мафҳуми ҷиноят иҷро шавад. Таҳрири тахминии нишондодашуда имкон медиҳад, ки номувофиқӣ байни меъёрҳои қонунгузори мурофиавӣ-ҷиноятӣ муайян карда шуда, муҳимтар аз ин, алокаи зарурӣ байни қонунгузори ҷиноятӣ ва ҷиноятӣ-мурофиавӣ ошкор карда шавад.

АДАБИЁТ

- 1 Кленова Т.В. Принципы уголовного права и принципы кодификации в уголовном праве // Гос-во и право. 1997. №1. С.54.
- 2 Матюхин А.А. Нормативные условия осуществления права развитого социализма. Дис. ... канд.юрид.наук. М., 1983. С. 35-44.
- 3 Палиашвили Ш.Г. Должностные преступления в теории уголовного права, законодательстве и судебной практике. Тбилиси, 1988. С. 73-74.
- 4 Премаков Ю.Е. Функции состава преступления // Уголовная ответственность: основания и порядок реализации. Межвуз.сб.науч.ст. Самара, 1990. С.7-8, также: Понятовская Т.Г. Концептуальные основы уголовного права России: история и современность. Ижевск, 1994. С. 96.
- 5 Российское уголовное право. Общая часть / Под ред. А.В.Наумова М., 1994. С. 154.
- 6 Трайнин А.Н. Указ.соч. С.75.
- 7 Уголовное право. Общая часть. М., 1948. С.282.

ҶИНОЯТ ҲАМЧУН АСОСИ ҶАВОБГАРИИ ҶИНОЯТӢ

Дар мақолаи мазкур ҷавобгарии ҷиноятӣ ҳамчун институти ҳуқуқӣ аз маҷмуи дастурамалҳои ҳуқуқие иборат мебошад, ки намуд, андоза, шарт ва тартиби татбиқ намудани ҷораи маҷбурнамоии вайроннамудаи қонун муқаррар мекунад. Вай аз рӯйи мазмун ва шакл ҳамчун маҷбурнамоии давлатӣ баромад мекунад. Дар адабиёти ҳуқуқӣ дар зери ҷавобгарии ҷиноятӣ аз номи давлат дар симои мақомоти ваколатдори давлатӣ изҳори баҳои манфӣ барои кирдори ҷиноят эътирофгардида ва маҳкум намудани шахси онро содирнамуда фаҳмида мешавад. Ба ақидаи мо дар қисми умумии Кодекси ҷиноятӣ ҚТ пешбинӣ гардидани мафҳумҳои институтҳои муҳимтарини ҳуқуқи ҷиноятӣ, аз ҷумла ҷавобгарии ҷиноятӣ ва асоси он – таркиби ҷиноят мувофиқи мақсад мебуд. Ба мисли пештара масъалаи баҳсталаб масъалаи асоси ҷавобгарии ҷиноятӣ, яъне ба вучудии он мебошад, ки мутобиқи м.11 ҚҶ ҚТ содир намудани кирдоре мебошад, ки ҳамаи аломатҳои таркиби ҷиноятро доро аст. Ҳамин тариқ, дар як ҳолат асоси ба вучуд омадани ҷавобгарии ҷиноятӣ факти содирнамоии кирдор (ҳаракат, беҳаракатӣ) ба шумор меравад, мисол, қасдан расонидани зарари вазнин ба саломатӣ. Дар ҳолати дигар асос метавонад фақат вучуд доштани ҳамаи аломатҳои объективӣ ва субъективӣ (таркиби ҷиноят) эътироф гардад.

КАЛИДВОЖАҲО: қонуни ҷиноятӣ, ҷиноят, субъект, объект, таркиби ҷиноят.

ПРЕСТУПЛЕНИЕ КАК ОСНОВАНИЕ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

В данной статье уголовная ответственность как правовой институт представляет собой совокупность правовых предписаний, устанавливающих вид, размер, условия и порядок применения меры принудительного воздействия за нарушение закона. По содержанию и форме она выступает как государственное принуждение. В юридической литературе под уголовной ответственностью понимается выражение отрицательной оценки признанного преступным деяния со стороны государства в лице уполномоченного государственного органа и осуждение лица, его совершившего. По нашему мнению, было бы целесообразно в Общей части Уголовного кодекса Республики Таджикистан дать понятия важнейших институтов уголовного права, в том числе уголовной ответственности и ее основания – состава преступления. Как и прежде, основным вопросом является основание уголовной ответственности, то есть ее наличие, которым, согласно статье 11 Уголовного кодекса Республики Таджикистан, является совершение деяния, имеющего все признаки преступления. Так, в одном случае основанием возникновения уголовной ответственности является факт совершения деяния (действия, бездействия), например, умышленного причинения тяжкого вреда здоровью. В другом случае основанием может быть признано лишь наличие всех объективных и субъективных признаков (элементов преступления).

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: уголовное право, преступление, субъект, объект, элемент преступления.

CRIME AS A BASIS FOR CRIMINAL LIABILITY

In this article, criminal liability as a legal institution represents a set of legal provisions establishing the type, scope, conditions, and procedure for applying coercive measures for violating the law. In both content and form, it functions as state coercion. In legal literature, criminal liability is understood as the expression of a negative assessment of an act recognized as criminal by the state, represented by an authorized state body, and the conviction of the person who committed it. In our opinion, it would be appropriate to define the most important institutions of criminal law in the General Part of the Criminal Code of the Republic of Tajikistan, including criminal liability and its basis—the elements of a crime. As before, the main issue is the basis for criminal liability, that is, its existence, which, according to Article 11 of the Criminal Code of the Republic of Tajikistan, is the commission of an act that has all the elements of a crime. Thus, in one case, the basis for criminal liability is the commission of an act (action or inaction), for example, intentional infliction of grievous bodily harm. In another case, the basis may be solely the presence of all objective and subjective elements (elements of a crime).

KEYWORDS: criminal law, crime, subject, object, element of a crime.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Бобокулова Фарзона Ибодовна* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси 2 – юми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **100525555**.

Сведения об авторе: *Бобокулова Фарзона Ибодовна* – Таджикский национальный университет, магистр второго курса юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Information about the author: *Bobokulova Farzona Ibodovna* – Tajik National University, second-year master's student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17.

ТАРТИБИ ДОДАНИ ЗАМИНҲОИ ТАЪИНОТИ КИШОВАРЗӢ

Зарифзода А.Б.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Додани қитъаҳои замини наздиҳавлигӣ ба шаҳрвандон дар шаҳр ва деҳот бо мақсади сохтмони манзили истиқоматӣ амалӣ карда мешавад. Мақсади асосӣ таъмини аҳоли бо манзили истиқоматӣ буда, мақсади иловагӣ таъмини онҳо ҳадди аққали маҳсулоти кишоварзӣ аз қитъаҳои замини наздиҳавлигӣ мебошад. Аз ин лиҳоз ҳангоми додани замин бо ин мақсад риояи андозаҳои дар м.71-и КЗ ҚТ муқарраргардида аҳамияти калон дорад. Чудокунӣ қитъаҳои замини кӯчак дар деҳот, мақсади дуҷумла додани заминҳоро барои замини наздиҳавлигӣ аз байн мебарад.

Шаҳрвандон барои гирифтани қитъаҳои замини наздиҳавлигӣ ба мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ муроҷиат менамоянд.

Додани қитъаи замин дар ҳолати мавҷуд будани фонди замини наздиҳавлигӣ анҷом дода мешавад. Фонди замини наздиҳавлигӣ (маҳалли аҳолинишин) ин қитъаи замин ё маҷмеи қитъаҳои замин мебошанд, ки тибқи тартиби муқарраргардидаи қонунгузорию Ҷумҳурии Тоҷикистон барои таъиноти мазкур чудо карда шудаанд.

Раисони ноҳияҳо, шаҳрҳо дар ҳолати мавҷуд набудани фонди замини наздиҳавлигӣ рӯйхати шаҳрвандони ба онҳо муроҷиаткардари тартиб дода, бо мақоми болоӣ оид ба чудо намудани заминҳо барои ин мақсад, агар чудо намудани замин ба салоҳияти онҳо дохил набояд, муроҷиат менамоянд. Амалӣ мазкур тибқи боби 6 бандҳои 42-46-уми қарори Ҳукумати ҚТ “Дар бораи тасдиқ намудани Қоидаҳои чудо намудани қитъаҳои замин барои шахсони иқтисодӣ ва ҳуқуқӣ” анҷом дода мешавад.

Тибқи Қарори мазкур барои чудо намудани қитъаҳои замини наздиҳавлигӣ ба шаҳрвандон, ҷамоатҳо ба раиси ноҳия (шаҳр) муроҷиат менамояд. Раиси ноҳия (шаҳр) тибқи салоҳияташ барои чудо намудани заминҳо қарор қабул менамояд.

Ҳангоме, ки агар чудо кардани қитъаи замин таҳти салоҳияти раиси вилоят қарор дошта бошад, он гоҳ раиси ноҳия (шаҳр) парвандаи заминсозиро ба мақомоти заминсозии вилоят мефиристад. Ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ, шаҳри Душанбе ҳангоми чудо намудани қитъаҳои замин таҳти салоҳияти Раиси ноҳия (шаҳр) қарор надошта, парвандаи заминсозиро ба мақомоти давлатии заминсозии ҚТ пешниҳод менамояд.

Раиси вилоят маводҳоро баррасӣ намуда, қарори дахлдор қабул мекунад. Ҳангоме, ки агар чудо кардани қитъаи замин, таҳти салоҳияти Ҳукумати ҚТ қарор дошта бошад, он гоҳ мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатии вилоятҳо парвандаи заминсозиро ба мақомоти давлатии заминсозии ҚТ пешниҳод менамояд.

Парвандаи заминсозӣ бояд аз ҳуҷҷатҳои зерин иборат бошад:

- супориши Ҳукумати ҚТ дар ҳолати гирифтани заминҳои махсусан пурқимати ҳосилхез (заминҳои қорам, дарахтони бисёрсолаи ҳосилдиҳанда);
- пешниҳоди ҷамоатҳо оид ба чудо намудани қитъаҳои замини наздиҳавлигӣ;
- розигии заминистифодабаранда оид ба чудо намудани қитъаҳои замини наздиҳавлигӣ;
- рӯйхати шаҳрвандоне, ки барои гирифтани қитъаҳои замини наздиҳавлигӣ эҳтиёҷманданд;
- лоиҳаи нақшаи генералии қитъаи замин, ки мақомоти меъморӣ ва шаҳрсозии маҳаллӣ тасдиқ намудааст;
- нусха аз нақшаи заминистифодабарии хоҷагӣ (бо нишон додани соли наشر, номгӯйи нақша, андоза ва рақами тарҳи замин) бо нишон додан сарҳади қитъаи

замини чудошаванда;

- нақшаи пешакии тақсмоти замин байни шаҳрвандон;
- хулосаҳои идораҳои дахлдор;
- қарори раиси ноҳия (шаҳр), вилоят мувофиқи салоҳияташон дар бораи чудо кардани қитъаҳои замин наздиҳавлигӣ.

Парвандаи заминсозӣ оид ба чудо намудани қитъаҳои замин наздиҳавлигӣ дар се нусха тартиб дода шуда, нусхаи аслии он ба мақомоти давлатии заминсозӣ, нусхаи дуюм ба мақомоти заминсозии ноҳия (шаҳр) ва нусхаи сеюм ба ҷамоатҳо дода мешавад.

Ба шаҳрвандон додани қитъаи замин наздиҳавлигӣ тибқи қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи тасдиқи Қоидаҳо оид ба амалӣ намудани қарорҳои Ҳукумати ҚТ “Дар бораи гирифтани ва ба мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатии шаҳру ноҳияҳо додани қитъаҳои замин” барои ба гурӯҳи заминҳои маҳалҳои аҳолинишин гузаронидани онҳо” аз 11 ноябри соли 2010, №603 ба танзим дароварда мешавад. Қарори мазкур бо мақсади ба низоми муайян даровардани масъалаи тақсмоти қитъаҳои замин наздиҳавлигӣ ва шаффофу боадолатона гузаронидани онҳо таҳия гардидааст.

Баъди қабули қарори дахлдори Комиссияи ҷамъиятӣ ва раиси шаҳр (ноҳия), бо супориши онҳо рӯйхати шаҳрвандоне, ки ҳуқуқи гирифтани заминро доранд дар рӯзномаҳои ноҳиявӣ (шаҳрӣ) ҷоп шуда, дар ҷойҳои намоёни мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатии ноҳия (шаҳр), ҷамоати шаҳрак ва деҳот барои маълумоти умум овезон карда мешаванд.

Барои ба таври шаффоф ва одилона, дар асоси талаботи ҳамин Қоидаҳо тақсим намудани қитъаҳои замин наздиҳавлигӣ раисони шаҳру ноҳия ва ҳуди комиссияҳои ҷамъиятӣ масъулияти шахсӣ доранд.

Қитъаҳои замини чудошаванда ба шаҳрвандон баъди омода гардидани парвандаҳо ва қабули қарорҳои Комиссияи ҷамъиятӣ раиси шаҳр (ноҳия) тавассути куррапартой чудо карда мешаванд.

Аз ҷониби мақомоти давлатии заминсозӣ ва мақомоти он дар маҳал дар асоси қарори раиси шаҳр (ноҳия) тибқи тартиби муқарраргардида ба шаҳрванд Сертификати ҳуқуқи истифодаи замин дода мешавад.

Соҳтмони хонаи истиқоматӣ дар қитъаи вобастагардида дар асоси лоиҳа Нақшаи таҳия намудаи мақомоти меъморӣ ва шаҳрсозӣ тибқи Кодекси шаҳрсозии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 28 декабри соли 2012 иҷро карда мешавад.

Шаҳрвандоне, ки дорой қитъаи замин наздиҳавлигӣ мебошанд, ба онҳо дар ҳамин ноҳия, шаҳр дуюмбора қитъаи та мини наздиҳавлигӣ дода намешавад, ба истиснои ҳолатҳои, ки зарурияти кӯчонидани оилаҳои талаб мекунад.

Тақсим шудани оилаи шаҳрвандон боиси тақсими қитъаи замин наздиҳавлигӣ намегардад. Дар мавридҳои алоҳида, агар қитъаи замин наздиҳавлигӣ аз меъёри муайяншуда зиёд бошад, онро ба оилаи наваташкил ва ё ба дигар оила тақсим кардан мумкин аст.

Агар оилаи наваташкил мувофиқи тартиби муқарраргардида дар ҷамоат ба қайд гирифта шуда бошад, тибқи тартиби умумӣ бо қитъаи замин наздиҳавлигӣ таъмин карда мешавад.

Тибқи м.9-и Қонуни ҚТ «Дар бораи хоҷагии ёрирасони шахсӣ» аз 19 июли соли 2022, № 189 шаҳрвандони қобили амали ҚТ ҳуқуқ ба ташкил ва пешбурди хоҷагии ёрирасони шахсӣ доранд, ки ба он дар сурати бо тартиби муқаррарнамудаи қонунгузорӣ дар бораи замин ба истифодаи меросии якумра ё бемуҳлат гирифтани қитъаҳои замин ҳуқуқ пайдо мекунад. Дар ҳамин замина шаҳрвандоне, ки дар деҳот муқимӣ зиндагӣ менамоянд, ҳуқуқ доранд мутобиқи тартиби муқаррарнамудаи қонунгузори ҚТ аз фонди ягонаи замин давлатӣ бо мақсади ташкил ва пешбурди

хоҷагии ёрирасони шахсӣ қитъаи замин гиранд.

Шаҳрвандони хориҷӣ ва шахсони бешаҳрванд дар асоси тартибу шартҳои муайянкардаи қонунгузории ҚТ ва дар сурати мавҷуд будани захираи озоди замин ба ташкил ва пешбурди хоҷагии ёрирасони шахсӣ ҳуқуқ пайдо мекунад.

Тартиби додани замин, таркиби он аз кадом фонди ягонаи давлатии замин додани заминро бо мақсади зикршударо Қонун ба тафсил муқаррар намудааст.

Инак, тибқи м. 4 он қитъаи замини хоҷагии ёрирасони шахсӣ ба шаҳрванд барои истифодаи меросии якумра ё бемуҳлат аз ҳисоби фонди ягонаи давлатии замин бо пешниҳоди мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот ва дар асоси қарори мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатии дахлдор мутобиқи қонунгузории ҚТ дар бораи замин ҷудо карда мешавад. Андозаи додани қитъаи заминро барои ин мақсадҳо моддаи мазкур аз заминҳои обӣ то 15 гектар ва аз заминҳои обёринашаванда то 0,50 гектар муқаррар намудааст.

Боиси тазаккур аст, ки хоҷагии ёрирасони шахсӣ тибқи м.1-и Қонуни зикршуда хоҷагиест, ки бо меҳнати шахсии шаҳрванд ва аъзои оилаи ӯ бо мақсади истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ ва қонеъ гардонидани талаботи худ бо озуқаворӣ ва эҳтиёҷоти дигар пеш бурда мешавад. Хоҷагии ёрирасони шахсии шаҳрвандон ба меҳнати шаҳрванд ё аъзои оилаи ӯ асос ёфта, ин фаъолияти соҳибкорӣ эътироф карда намешавад. Яъне, фаъолияти хоҷагии ёрирасони шахси ба меҳнати аъзои он ҳамсарон, фарзандон, фарзандхондагон, падару модар ва ҳешовандони дигаре, ки яққоя зиндагӣ мекунад, асос меёбад. Пас пешбурди хоҷагии ёрирасони шахсӣ бар дӯши шаҳрванд ё аъзои оилаи ӯ мебошад.

Тибқи қисми 2-и м.7 КЗ ҚТ қитъаҳои замини иловагии ёрирасони шахсӣ, ки тибқи тартиби муқарраршуда ҷудо карда шудаанд, аз ҷониби мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатии шаҳру ноҳияҳо дода мешаванд.

Қитъаи замини наздиҳавлигӣ, одатан, дар шафати манзили истиқоматӣ ва ҳамчунин имкон дорад дуртар аз он воқеъ бошад ва дар қитъаи замини иловагӣ сохтани биноҳо, иморату иншоот ва шинонидани дарахтҳои бисёрсола манъ аст.

Қайд кардан бомаврид аст, ки барои ташкили хоҷагиҳои иловагии ёрирасони шахсӣ фармонҳои Президенти ҚТ аз 9 октябри соли 1995 № 342 дар бораи ҷудо кардани 50 ҳазор гектар ва аз 1 декабри соли 1997 № 874 дар бораи ҷудо кардани 25 ҳазор гектар замин ба шаҳрвандони ҷумҳурӣ барои ташкил намудани хоҷагиҳои ёрирасони шахсӣ мебошанд.

Мақсади асосии ташкили хоҷагиҳои иловагии ёрирасони шахсӣ аз бӯхрони иқтисодӣ баровардан ва паст намудани сатҳи камбизоатии шаҳрвандон мебошад. Мувофиқи фармонҳои номбурда ба аҳолии деҳот 59809 гектар заминҳои қорам, аз ҷумла 33191 гектар заминҳои қорами обӣ тақсим карда дода шуд. Заминҳои хоҷагиҳои иловагии ёрирасони шахсии шаҳрвандон ба ҷамоатҳои деҳот вобаста карда шуда, ғайр аз андози замин аз дигар намудҳои андоз озод мебошанд.

Ба шаҳрвандон, ки дар моликияти шахсиашон қорво доранд, барои ҷаронидани қорво ва алафдаравӣ бо дархости ҷамоатҳо аз заминҳои захиравӣ, фонди ҷангал, заминҳои маҳалҳои аҳолинишин, инчунин аз заминҳои хоҷагиҳои кишоварзӣ ва дигар ташкилотҳои, ки дар истифодаашон заминҳои кишоварзӣ доранд, қитъаҳои замин бо тартиби зерин ҷудо карда мешаванд:

а) аз заминҳои хоҷагиҳои кишоварзӣ ва дигар ташкилотҳои, ки дар истифодаашон заминҳои кишоварзӣ доранд бо қарори маҷлиси умумии ин хоҷагиҳо ва ташкилотҳо;

б) аз заминҳои захираи давлатӣ бо қарори раисони ноҳияҳо (шаҳрҳо);

в) аз заминҳои фонди давлатии ҷангал бо қарори раисони ноҳияҳо (шаҳрҳо) дар мувофиқа бо макрмоти хоҷагии ҷангал.

Дар банди “а”-и меъёрии мазкур дар бораи бо дархости ҷамоатҳо додани замин ба шаҳрвандон, ки дар моликияти шахсиашон қорво доранд, барои ҷаронидани қорво

ва алафдаравӣ аз заминҳои маҳалҳои аҳолинишин, инчунин аз заминҳои хоҷагиҳои кишоварзӣ ва дигар ташкилотҳое, ки дар истифодаашон заминҳои кишоварзӣ доранд, сухан меравад, ки он бо қарори маҷлиси умумии ин хоҷагиҳо ва ташкилотҳо дода мешавад.

Тибқи м.3 Қонуни ҚТ «Дар бораи чарогоҳ» аз 19 март соли 2013, №951 чарогоҳ намуди қитъаи замин, ки бо қабати растаниҳои хурӯӣ ва киштшаванда пӯшонид шуда, барои чаронидан ва нигоҳдории чорво пешбинӣ шудааст.

Чарогоҳ одатан бо алафҳои хурӯӣ табиӣ ва сунӣ рӯйпуш буда, мунтазам барои чаронидани чорво истифода бурда мешавад. Алафдарав намуди замини кишоварзӣ мебошад, ки бо алафҳои хурӯӣ табиӣ ва сунӣ рӯйпуш буда, мунтазам барои дарав бо мақсади захираи хурокаи чорво истифода бурда мешавад.

Муносибатҳои ҷамъиятӣ вобаста ба идоракунии ва истифодабарии чарогоҳҳо Қонуни зикршуда ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ танзим менамояд.

Тибқи м. 7-и Қонуни мазкур шахсоне, ки дар моликияти шахсӣ чорво доранд, метавонанд ҷамъияти чарогоҳистифодабарангонро таъсис дода, ба мақомоти давлатии дахлдор барои ба иҷора гирифтани замини чарогоҳ муроҷиат намоянд. Ба ҷамъияти чарогоҳистифодабарандагон инчунин хоҷагиҳои деҳқонӣ, дигар хоҷагиҳои кишоварзӣ ва чарогоҳистифодабарандагони алоҳида аъзо шуда метавонанд. Ҷамъияти чарогоҳистифодабарандагон ба мақомоти давлатии дахлдор бо дархост муроҷиат намуда, замини таъиноти чарогоҳро тибқи шартнома ба иҷора мегирад ва онро мувофиқи тартиби муқаррарнамудаи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон самаранок истифода мебарад.

Тибқи м. 13-и Қонуни мазкур барои эҳтиёҷоти чарогоҳ аз ҳисоби заминҳои таъиноти кишоварзӣ, захираи давлатӣ, заминҳои фонди давлатии ҷангал, заминҳои маҳалҳои аҳолинишин, инчунин аз заминҳои хоҷагиҳои кишоварзӣ ва дигар ташкилотҳое, ки дар истифодаашон заминҳои кишоварзӣ доранд, бо тартиби муқаррарнамудаи қонунгузории ҚТ қитъаи замин вобаста карда мешавад. Ба шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, аз ҷумла чарогоҳистифодабарандагон, хоҷагиҳои деҳқонӣ, дигар хоҷагиҳои кишоварзӣ ва ҷамъияти чарогоҳистифодабарандагон бо тартиби муқаррарнамудаи Кодекси замин Ҷумҳурии Тоҷикистон қитъаҳои замин вобаста карда мешаванд.

Дар банди “б)-и меъёрии мазкур муқаррарот дар бобати бо қарори раисони ноҳияҳо (шаҳрҳо) аз заминҳои захираи давлатӣ меравад, ки сарварони мақомоти иҷроия маҳаллии ҳокимияти давлатӣ онро бо назардошти талаботи м. 15 Қонуни зикршуда амалӣ менамоянд.

Тибқи м. 15-и Қонуни мазкур мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот бо назардошти саршумор ва намудҳои чорвои маҳалҳои аҳолинишин ба мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатии шаҳрҳо ва ноҳияҳо барои ҷудо намудани чарогоҳ бо дархост муроҷиат менамоянд. Мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатии шаҳрҳо ва ноҳияҳо тибқи дархости мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот аз ҳисоби заминҳои таъиноти кишоварзӣ, фонди захираи давлатӣ бо пешниҳоди мақомоти маҳаллии заминсозӣ чарогоҳ вобаста менамоянд. Ба иҷора додани замини чарогоҳ, аз ҷумла фонди давлатии ҷангал ба ҷамъияти чарогоҳистифодабарандагон ва чарогоҳистифодабарандагони алоҳида тибқи шартнома амалӣ карда мешавад.

Тибқи м. 18-и Қонуни мазкур шартномаи иҷораи чарогоҳ бо тартиби муқаррарнамудаи қонунгузории ҚТ баста шуда, дар он бояд маълумоти зерин зикр гарданд: шартҳои истифодабарии чарогоҳ; ҳудуди майдон, ҷойгиршавӣ ва сарҳади чарогоҳ, объектҳои инфрасохтори чарогоҳ; муҳлати истифодабарии чарогоҳ; маблағи пардохт барои истифодабарии чарогоҳ; ҳуқуқи уҳдадорӣ тарафҳо ва дигар маълумот.

Тибқи м. 21-и Қонуни мазкур бо мақсади пешгирӣ намудани ҳуқуқвайронкуниҳо, бадшавии ҳолат ва сифати истифодабарии чарогоҳ амалҳои зерин манъ карда

мешавад: буридани дарахту буттаҳо; бе ичозати мақомоти дахлдор роҳ кушодан, истифода кардани захираҳои табиӣ ва сарватҳои зеризаминӣ; ғайримаксаднок истифода бурдани замини чарогоҳ; ифлос кардани муҳити зист бо партовҳои истеҳсоли ва истеъмоли; аз меъёри муқарраршудаи ғунҷоиши чарогоҳ чаронидани саршумори бештари чорво.

Қитъаҳои замин барои боғдорию полизкории коллективӣ ба шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ аз заминҳое, ки қаблан дар истеҳсолоти кишоварзӣ истифода намешуданд, дода мешавад. Ба шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ қитъаҳои замин барои боғдорию полизкории коллективӣ аз рӯйи ҳисоби то 0,06 гектарӣ ба ҳар як аъзои коллектив дода мешавад. Тартиби додани қитъаи замин барои боғдорию полизкории коллективӣ аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар карда мешавад.

Натиҷаи амалишавии Фармони мазкур нишон дод, ки дар давоми 5 соли сипаригардида (солҳои 2010-2014) дар ҷумҳурӣ дар майдони 53 232 гектар боғу тоқзорӣ нав бунёд гардидааст, ки он 115,6 фоизи иҷроӣ нақшаи 5 солаи Фармони мазкурро таъмин менамояд, ки аз ин майдони умумии боғҳои бунёдгардида 21192,3 гектар боғи зардолу, 4376 гектар тоқзор ва боқимонда дигар намудҳои боғ мебошад.

Дар ҳоли ҳозир бо қарори Ҳукумати ҚТ “ Барномаи рушди соҳаи боғу тоқпарварӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2016-2020” аз 30 декабри соли 2015 № 793 тасдиқ шуда, тибқи банди 10-и он дар назар дошта шудааст, ки истеҳсоли мева дар соли 2014 341268 тонна ва ангур 188836 тоннаро ташкил дода, ҳосилнокии он мутаносибан ба 39,9 ва 61,1 сентнер аз як гектар мерасад.

Бояд тазакур дод, ки дар меъёрии мазкур муқаррар шудааст, ки тартиби додани қитъаи замин барои боғдорию полизкории коллективӣ аз ҷониби Ҳукумати ҚТ муқаррар карда мешавад.

Ин тартибро Ҳукумати ҚТ бо қарори худ “Дар бораи тасдиқ намудани қоидаҳои ҷудо кардани қитъаҳои замин барои шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ” аз 1 сентябри соли 2005 №342 муқаррар намудааст.

Худуду андозаҳои заминистифодабарии корхонаю ташкилот ва муассисаҳои кишоварзӣ ҳангоми калон ё хурд кардани хоҷагиҳо бо назардошти мавқеи ҷойгиршавиашон, шумораи аҳоли, кормандон, саҳмдорон дар асоси қарори маҷлиси умумӣ ё маҷлиси намояндагони онҳо тибқи тартиби муқаррарнамудаи қонунгузории замини Ҷумҳурии Тоҷикистон тағйир дода шуда, ҳуқуқи истифодаи замин аз нав ба назар гирифта мешавад.

Аз мазмуни меъёрии мазкур бармеояд, ки он меъёри ҳаволақунанда ба қонунгузории амалқунанда ҷиҳати тағйирдиҳӣ худуду андозаҳои заминистифодабарии корхонаю ташкилот ва муассисаҳои кишоварзӣ ҳангоми калон ё хурд кардани хоҷагиҳо бо назардошти мавқеи ҷойгиршавӣ, шумораи аҳоли, кормандон, саҳмдорон дар асоси қарори маҷлиси умумӣ ё маҷлиси намояндагони онҳо ва аз нав бақайдгирии ҳуқуқи истифодаи замин мебошад.

Шартҳои тағйир додани худуду андозаҳои заминистифодабариро тибқи Қонуни ҚТ «Дар бораи заминсозӣ» анҷом дода мешавад.

Мутобиқи м. 25-и Қонуни мазкур тартибдиҳии лоиҳаҳои бунёди объектҳои нав ва танзими объектҳои мавҷудаи заминсозӣ дар ҳолатҳои зерин гузаронида мешавад:

- тағйири сарҳади объектҳои заминсозӣ ҳангоми хурду калон кардани онҳо;
- азнавтасимкунии заминҳо;
- таҷдиди ташкилотҳо, аз ҷумла ташкилотҳои кишоварзӣ;
- ҷудо кардани замин ва муттаҳид кардани заминистифодабарӣ;
- бартараф кардани порчадармиёнӣ, резавин, дурзаминӣ, шикастагии сарҳад дар заминистифодабарӣ, инчунин аз нигоҳи ҳифзи муҳити зист мувофиқ набудани ҷойгиршавии он;
- дигар ҳолатҳое, ки Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян мекунад.

Ҳангоми таҳияи лоиҳаҳои бунёди объектҳои нав, ғанзими объектҳои мавҷудаи заминсозӣ бо истифода аз ҳуҷҷатҳои шахрсозӣ ва дигар ҳуҷҷатҳо чунин нишондодҳо муайян карда мешаванд:

- андоза ва ҳудуди объектҳои заминсозӣ бо назардошти таъиноти он, ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот, тараққиёти сохторҳои муҳандисию иҷтимоӣ;
- сарҳадҳои заминҳои дорой низоми махсуси истифода ва заминҳое, ки дар онҳо маҳдудиятҳо муқаррар карда шудааст;
- тартиб шарту муҳлатҳои гузаштан ба истифодаи қитъаҳои замин бо сарҳадҳои нав.

Тибқи м. 26-и Қонуни мазкур ташкили заминистифодабарӣ дар ҳолатҳои зерин татбиқ карда мешавад:

- додан ва вобастакунии қитъаҳои замин ба шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ;
- гирифтани қитъаҳои замин аз шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ барои эҳтиёҷоти давлатӣ ва ҷамъиятӣ;
- ҳангоми азнавташкилдихии заминистифодабаранда;
- ҳангоми пайдоиши ҳуқуқ ва аз як шахсе ба шахси дигар гузаштани ҳуқуқи истифодаи замин.

Ҳангоми ташкили заминистифодабарӣ бояд қитъаи замин тарзе ҷудо карда шавад, ки дорой хусусиятҳои хосси ба он мансуб, масоҳати дақиқ, мавзеи ҷойгиршавӣ, сарҳади бахснопазир ва дорой координатаҳои нуқтаҳои гардиш бошад.

Ташкил ва андозаҳои заминистифодабарӣ бо истифода аз ҳуҷҷатҳои заминсозӣ ва шахрсозӣ барои эҳтиёҷоти гуногун бо риояи меъёру қоидаҳои заминсозӣ, шахрсозӣ, санитарӣ, зидди сухтор, ҳифзи муҳити зист ва дигар меъёру қоидаҳо муқаррар ва аниқ карда мешавад.

АДАБИЁТ

1. Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2008, №1 қисми 2, мод. 21 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23. 07. 2016 с., №1343; аз 29. 01. 2021с., №1760)
2. Вазорати кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Натиҷаи амалишавии Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи рушди соҳаи боғу тоқпарварӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2010–2014». Душанбе, 2015.
3. Қарорҳои Ҳукумати ҚТ “ Дар бораи гирифтани ва ба мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатии шаҳру ноҳияҳо додани қитъаҳои замин” барои ба гурӯҳи заминҳои маҳалҳои аҳолинишин гузаронидани онҳо” аз 11 ноябри соли 2010, №603
4. Кодекси шахрсозии Ҷумҳурии Тоҷикистон (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон с. 2012, № 12, қ. 1, мод. 998; с. 2016, №7, мод. 626; с. 2019, №1, мод. 24, мод. 25) (Қонуни ҚТ аз 23.07.2016 № 1348, аз 2.01.2019 № 1577, № 1578, аз 2.01.2020 № 1677)
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи хоҷагии ёрирасони шахсӣ" аз аз 19 июли соли 2022, № 1891
6. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи тасдиқи Қоидаҳои ҷудо кардани қитъаҳои замин барои шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ”, № 342, аз 1 сентябри соли 2005.
7. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи чарогоҳ» (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с.2019, №6, мод. 320) (Қонуни ҚТ аз 25.06.2021 № 1791, аз 19.07.2022 № 1903, аз 20.06.2024 № 2059)
8. Соҳибов М. М. Ҳуқуқи замини Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: “Андалеб Р”, 2015. –С.33.
9. Фонди замини Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳолати 01.01.2015 Кумитаи давлатии идораи замин ва геодезии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе, 2015. С.11.

ТАРТИБИ ДОДАНИ ЗАМИНҲОИ ТАЪИНОТИ КИШОВАРЗӢ

Ин мақола тартиби додани қитъаҳои замини наздихавлигӣ ва заминҳои таъиноти кишоварзиро ба субъектҳои алоҳида дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳлил мекунад. Он мақсадҳои асосӣ ва иловагии додани замин, тартиби муроҷиат ба мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва механизми ҷудо кардани қитъаҳои заминро баррасӣ менамояд. Дикқати махсус ба ҳуҷҷатҳои зарурӣ барои парвандаи заминсозӣ, тартиби тақсими шаффоф, додани сертификати ҳуқуқи истифодаи замин ва масъалаҳои сохтмон дар замини наздихавлигӣ дода шудааст. Инчунин, мақола ба тафсил додани замин ба

хоҷагиҳои деҳқонӣ ва хоҷагиҳои ёрирасони шахсӣ, аз ҷумла қоидаҳои истифодаи ҷароғоҳо ва тағйироти ҳудуду андозаҳои заминистифодабариро дар хоҷагиҳои кишоварзӣ баррасӣ мекунад.

КАЛИДВОЖАҲО: заминҳои кишоварзӣ, қитъаи наздиҳавлигӣ, хоҷагии деҳқонӣ, хоҷагии ёрирасони шахсӣ, ҷудо намудани замин, тартиби додани замин, қонунгузории замин, кадастр, ҷароғоҳ.

ПОРЯДОК ПРЕДОСТАВЛЕНИЯ ЗЕМЕЛЬ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО НАЗНАЧЕНИЯ

Данная статья анализирует порядок предоставления приусадебных участков и земель сельскохозяйственного назначения отдельным субъектам в Республике Таджикистан. Она рассматривает основные и дополнительные цели предоставления земли, порядок обращения в местные исполнительные органы государственной власти и механизм выделения земельных участков. Особое внимание уделено необходимым документам для землеустроительного дела, процедуре прозрачного распределения, выдаче сертификата на право землепользования и вопросам строительства на приусадебном участке. Также статья подробно рассматривает предоставление земли деhkанским хозяйствам и личным подсобным хозяйствам, включая правила использования пастбищ и изменения площадей землепользования в сельскохозяйственных предприятиях.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: сельскохозяйственные земли, приусадебный участок, деhkанское хозяйство, личное подсобное хозяйство, выделение земли, порядок предоставления земли, земельное законодательство, кадастр, пастбище.

PROCEDURE FOR ALLOCATING AGRICULTURAL LANDS

This article analyzes the procedure for allocating household plots and agricultural lands to individual entities in the Republic of Tajikistan. It examines the primary and secondary objectives of land allocation, the process of applying to local executive bodies of state power, and the mechanism for parcelling land plots. Special attention is given to the necessary documents for land management cases, the transparent distribution procedure, the issuance of land use right certificates, and construction matters on household plots. Furthermore, the article elaborates on land allocation to dehkhan farms and personal subsidiary plots, including rules for pasture use and changes in land use areas within agricultural enterprises.

KEYWORDS: agricultural lands, household plot, dehkhan farm, personal subsidiary plot, land allocation, land provision procedure, land legislation, tajikistan, cadastre, pasture.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Зарифзода Аминҷон Бобоҷон* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси 2 – юми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **+992557050527**.

Сведения об авторе: *Зарифзода Аминджон Бободжон* – Таджикский национальный университет, магистрант 2-го курса юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **+992557050527**

Information about the author: *Zarifzoda Aminjon Bobojon* – Tajik National University, 2nd-year Master's student of the Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki Avenue, 17. Phone: **+992557050527**.

ТАШКИЛИ ИДОРАКУНИИ СОҶАИ САНОАТ ВА ТЕХНОЛОГИЯИ НАВ

Мирзода F.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Саноат дар рушди иҷтимоию иқтисодии ҷомеа нақши муайянкунандаро мебозад ва дараҷаи пешравии он инъикосгари сатҳи камолоти системаи иҷтимоию иқтисодии дар кишвар ташаккулёфта мебошад. Аз нигоҳи иқтисодӣ кишвари бе саноат ё дорои сатҳи пасти рушди саноат манбаи ашёи хоми кишварҳои аз ҷиҳати саноатӣ тараққикарда хоҳад буд. Аз нигоҳи иҷтимоӣ бошад кишвари бе саноат ё дорои сатҳи пасти рушди саноат кишварест, ки дар он камбизоатӣ дар байни аҳоли, сатҳи пасти инкишофи шахсият, ақибмондагии тамоми соҳаҳои баҳши иҷтимоӣ, маориф, тандурустӣ, фарҳанг, хоҷагии манзилт ва ғайра бештар ҷой дорад. Чунин ҳолат аз он дарак медиҳад, ки саноат дар ташаккули даромадҳои буҷети давлатӣ нақши муайянкунанда дорад.

Айни замон дар Тоҷикистон як қатор ҳолатҳои объективие ба миён омадаанд, ки ба сатҳ, суръат, самаранокӣ ва сохтори рушди саноат таъсири ҳалкунанда мерасонанд. Ба ин ҳолатҳо инҳо мансубанд: шароити нави сиёсӣ, ки баъди ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ ба миён омадааст, даст кашидан аз механизми идоракунии нақшавӣ, рушди шаклҳои мухталифи моликият, бад шудани шароити тарифии нақлиёт дар муносибатҳои мутақобила бо дигар кишварҳо. Ба майлони рушди саноат дар Тоҷикистон чунин омилҳо, ба монанди дар мавқеи ҷуҷрофии сарбаста ҷойгир будани кишвар, дар он зиёд будани манотиқи кӯҳистон, ки барои рушди инфрасохтори истеҳсолӣ монеаи ҷиддӣ мебошад ва бо силсилакӯҳҳо аз ҳам ҷудо будани се қисмати мамлакат таъсир мерасонанд.

Татбиқи силсилаи чорабиниҳо оид ба ташаккули симои хоси саноати Тоҷикистон зарур аст, зеро он то давраи гузаштаи начандон дур ҳамчун қисми таркибии комплекси ягонаи иқтисодӣ Иттиҳоди Шуравӣ рушд менамуд ва акнун бояд ба саноати миллии давлати мустақил бо тамоми хусусиятҳои ба мақоми нави он хос табдил ёбад. Ин маънои ногузирии амалӣ намудани ҷустуҷӯҳои аз ҷиҳати илмӣ асоснокшудаи қатъие, ки самаранокии баланди ғайрии саноатро дар доираи мақоми нави худ таъмин мекунад, дорад. Президенти мамлакат муҳтарам Э.Ш. Раҳмонов дар очози соли 2002 дар ҷаласаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон тазаккур дода буд, ки "Дар шароити Тоҷикистон бе мавҷудияти саноати тараққиёфта, таъмин намудани дараҷаи баланди зисти аҳоли, мустақилияти иқтисодӣ, амният ва ҳалли бомуваффақияти проблемаҳои иҷтимоӣ аз имкон берун аст", ин суханон ҷавҳари аслии сиёсати давлатамонро дар соҳаи саноат баръало нишон медиҳанд.

Татбиқи бомуваффақияти ислоҳоти иқтисодӣ барои ҳамгироии саноати кишвар ба сохтори саноати ҷаҳонӣ, суръатбахшии силсилаи навоариҳои технологӣ, пайдо ва устувор намудани мавқеи саноати Тоҷикистон дар бозори ҷаҳонӣ заминаҳои мусоид фароҳам меорад. Барои ноил гаштан ба ин ҳадаф ба амал баровардани тадбирҳои илман асоснокшуда зарур доништа мешавад, ки барои самаранок амалӣ сохтани сиёсати саноат дар мамлакат, зина ба зина баланд намудани дараҷаи коркарди маҳсулот ва аз ашё то ба маҳсулоти тайёр бурда расонидани онҳо равона карда шуда бошанд.

Бо ин мақсад дар Ҷумҳурии Тоҷикистон «Консепсияи рушди саноат» қабул карда шудааст, ки маҷмуи мантиқан асоснокгардидаи афкор оид ба тараққиёти саноат дар шароити ҳосси Ҷумҳурии Тоҷикистон буда, барои таҳияи Стратегия ва Барномаҳои мухталифи рушди саноат дар ояндаи миёнамӯҳлат ва дарозмӯҳлат нақши раҳнаморо хоҳад бозид. Асоснокии концептуалии рушди саноат, пеш аз ҳама, ҳангоми амалӣ сохтани тағйироти куллӣ дар давраи гузариш дар шароити нави иқтисодӣ, иҷтимоӣ,

навгониҳои (иноватсионӣ) истеҳсолот ва татбиқи стратегияи нави миллии рушди саноат зарур доништа мешавад.

Вазъи имрӯза дар саноат аз бисёр ҷиҳат натиҷаи ивазшавии куллии мақоми ҷамъиятию ҳуқуқии ин соҳа мебошад. Бо пошхӯрии системаи банақшагирии дастурӣ фаъолияти миқдори зиёди корхонаҳое, ки аз рӯйи нақшаи тақсимои умумииттифокии меҳнат кор мекарданд, қатъ гардид. Дар Тоҷикистон чунин зухуроти манфӣ ба корхонаҳои саноатие, ки ба вазоратҳои иттифоқ ва иттифоқию ҷумҳуриявӣ тобеъ буданд, таъсир расонд. Чунин корхонаҳо роҳҳои умумииттифокии фурӯши маҳсулоти тайёр, инчунин харидорони маҳсулоти нимтайёро аз даст доданд. Ба истисноӣ баъзе навъҳои маҳсулоти саноатӣ (алюминийи хом, қувваи барқ, нахи пахта ...) ҳаҷми аксари маҳсулоти дар корхонаҳои чунин тобеъиятдошта чандин маротиба кам шуд. Ин пеш аз ҳама, ба корхонаҳои собиқ Комплекси ҳарбӣ - саноатӣ, мошинсозӣ, электроэнергетикӣ, истихроҷи маъдан ва кимиё дахл дорад.

Ҳоло ҳиссаи бахши ғайридавлатӣ дар шумори умумии корхонаҳо 63.5%, дар ҳаҷми умумии истеҳсолот - 21.0%, дар миқдори умумии кормандон 15,9%-ро ташкил медиҳад. Мутобиқан, вазни қиёсии ҷамъиятҳои сахомх 16,7. 11.0 ва 40,2%-ро ташкил медиҳад. Вале рушди босуръати шаклҳои ғайридавлатии корхонаҳо ҳанӯз ба майлони самаранокӣ тағйирот ворид накардааст. Гарчанде дар кишвар фазои мусоид барои бахши хусусӣ фароҳам оварда шуда бошад ҳам, вале баъзе монеаҳои ҷиддии зерин дар роҳи рушди ин бахш дар корхонаҳои бузург вучуд доранд: захираҳои нокифояи молиявии соҳибкории миллӣ, набудани ҳавасмандии зарурии хориҷӣ ба самоягузорӣ дар Тоҷикистон, ба қадри кофӣ набудани талабот ба маҳсулоти корхонаҳои калон дар дохили кишвар ва хориҷ аз он, хароҷоти бузурги эҳтимолӣ барои тағйир додани самти истеҳсолии онҳо ва ғайра.

Шубҳае нест, ки чунин корхонаҳои саноатӣ қудрати ба шароити пешинаи фаъолият баргаштанро надоранд. Ояндаи онҳо, асосан, аз қобилияти ҷойи ҳудро пайдо карда тавоништан дар сохтори саноати миллӣ, ки дар асоси принципҳои комилан дигар фаъолият менамоянд, вобастагӣ дорад. Ба чунин корхонаҳо лозим меояд, ки аз марҳалаи мураккаби таҷдид ва тағйирдиҳии соҳаи истеҳсолот, мутобиқгардонӣ ба истеъмолгари маҳсулот ва бозорҳои фурӯш гузаранд. Дар ин миён ҳодисаҳои барҳамдиҳии корхонаҳои алоҳида, бинобар қодир набудан ба мутобиқшавӣ дар шароити нави иқтисодӣ, амалан метавонанд рух диҳанд.

Дар шароити ба таври қатъӣ тағйир ёфтани муҳити сиёсӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодӣ мушкилоти зиёде вучуд доранд, ки барои рушди саноати кишвар монеа эҷод мекунанд. Аз ҷумлаи монеаҳои ҷиддитарин инҳо мебошанд:

- сатҳи баланди фарсудагии ҷисмӣ ва маънавии таҷҳизот;
- сатҳи пасти рақобатпазирии маҳсулоти тавлидшаванда;
- истифода нагардидани қисми зиёди таҷҳизоту иқтидорҳои бинобар сабаби набудани талабот ба навъҳои гуногуни маҳсулот;
- ҳеле паст будани сатҳи таъминот бо фондҳои гардон;
- камбуди шадиди захираҳои кредитӣ;
- паст будани ҳавасмандии самоягузорӣ ба иқтисоди миллӣ ва нокифоягии сармоягузориҳои берунӣ;
- мушкилоти вобаста ба номукаммалии муносибатҳои иқтисодии байни кишварҳои Осиёи Марказӣ, кишварҳои аъзои Иттиҳоди иқтисодии Аврупою Осиё (ИИАО), Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (ИДМ), Ташкилоти Ҳамкориҳои Иқтисодӣ (ТҲИ), ки Тоҷикистон ба онҳо шомил аст;
- ночиз будани маблағҳои буҷети давлатӣ барои рушди саноат;
- рушди нокифояи инфрасохтори бозорӣ;
- нокифоя будани мутахассисони баландсавия дар соҳа;
- рушди нокифояи талаботи дохилӣ, тангии бозори дохилӣ, дур будани бозорҳои минтақавӣ;

- сатҳи пасти музди меҳнат ва нокифоя будани ҳавасмандӣ барои кори пурмахсул;
- нокифоя будани кадрҳои илмӣ ва илмию техникӣ, ба дастовардҳои муосири илм, техника ва технологияи ҷаҳонӣ суҷуст нигаронида шудани пажӯҳишгоҳҳои илмӣ-тадқиқотӣ.

Дар шароити ташаккули саноати миллий як қатор бартариятҳо, ки дар шароити Комплекси ягонаи хоҷагии халқ вучуд доштанд, аз байн мераванд ва ин аз нигоҳи самаранокӣ мушкilotи навро ба миён меорад. Масалан, нотамомии силсилаи истеҳсолот дар бисёр корхонаҳо ва соҳаҳо, ки қаблан онро ҳамкориҳои истеҳсолӣ тақозо менамуд, дар шароити нав ба омилҳои табиӣ ёфта истодаанд, ки ба самаранокии сохтори саноат таҳдид мекунанд ва ислоҳи ин вазъ сармоягузори бузургро барои баланд бардоштани сатҳи силсилаи истеҳсолии анҷомёфта талаб менамояд. Биноан, зарур доништа мешавад, ки омилҳои ба рушди саноат мусоидаткунанда мавриди истифодаи мақсаднок қарор дода шаванд.

Кишвар дорои захираҳои бузурги биологӣ, энергетикӣ, ашёи хом маъданӣ ва захираҳои меҳнатӣ барои таъсиси саноати мутараққӣ мебошад. Захираҳои бойи олами наботот ва ҳайвонот, мавҷудияти захираҳои нисбатан калони замин ҳам дар водиҳо ва ҳам дар қисмати доманакӯҳи кишвар, иқлими мусоид шароити беҳтаринро барои дар ҳаҷми зиёд истеҳсол намудани ашёи хоми кишоварзии муҳталиф барои рушди саноати сабук ва озуқа муҳайё месозад. Дар солҳои наздик имконият дорад, ки истеҳсоли пахта ба 860 ҳаз. тонна, пилла - то 4,5 ҳаз. тонна, мева - то 316 ҳаз. тонна, ҷаллаи озуқа ва ҳӯроки чорво - то 1,2 млн. тонна расонида шавад. Мавҷудияти захираҳои бойи об имконият медиҳад, ки барои рушди устувор ва вусъатбахшии истеҳсоли ашёи хоми кишоварзӣ шароити мусоид фароҳам оварда шавад.

Тоҷикистон дорои захираҳои бузурги сӯзишворӣ энергетикӣ мебошад. Захираҳои гидроэнергетикии Тоҷикистон беҳамто буда, 527 млрд. кВт соат ташкил медиҳанд, ки аз худ намудани 50% ва ё 260 млрд. кВт соати он аз нигоҳи техникӣ мумкин ва аз нигоҳи иқтисодӣ мақсаднок доништа мешавад. Вале системаи энергетикӣ ҷумҳурӣ танҳо 16-18 млрд. кВт соат барқ истеҳсол мекунаду халос. Бояд тазаққур дод, ки омилҳои гидроэнергетикии рушди саноат дар тамоми қаламрави ҷумҳурӣ вучуд доранд.

Захираҳои сӯзишворӣ аз ангишт, нафт ва газ иборатанд. Захираҳои саноатӣ ва имконпазири нафту газ, сатҳи пасти коркарди онҳо ба рушди саноат мусоидат намекунанд. Дар бобати ангишт бошад, кишвар дорои захираҳои бузургест, ки барои қисман иваз намудани нафту газ ва рафъи таҳдид ба истиклолияти энергетикӣ кифоя мебошанд. Ин кор тадқиқоти пайвастаи илмӣ ва озмоишҳои таҷрибавии саноатиро оид ба тавлиди сӯзишвории моеъ барои дегхонаҳо, неругоҳҳои барқии истеҳсоли гармӣ, истеҳсолоти гармиталаб (корхонаҳои хишт, ғач, семент ва ғайра), сӯзишвории муҳаррик ва газмонанд талаб мекунад. Захираҳои маъданию ашёи хом аз конҳои металлҳои рангаю нодир (сурб, руҳ, мис, никел, сурма, симоб, қалъагӣ, висмут, стронсий, ашёи хоми алюминий), металлҳои асил (тилло ва нуқра), ашёи хоми маъданӣ ва кимиёвӣ (бор, шпати плавик, реги шиша, фахфури кӯҳх (пиезокристал) ва ашёи хом барои саноати кимиё (оҳаксанг, доломитҳо, намаксанг) иборат мебошанд.

Дар ҷумҳурӣ захираҳои бузурги ашёи хоми сангҳои қиматбаҳо (зинатх) ёкути сурх (рубин), ёкути кабуд (сапфир), шпинели асил, корунд, скаполит, кордиерит, фирӯза, аметист, одуляр, гранит, турмалин, амазонит, лочувард ва ғайра мавҷуданд. Захираҳои бузурги сангҳои ороишӣ (мармар, хоро, гранодиерит, оҳаксанги ковок ва ғайра) вучуд доранд. Дар кишвар зиёда аз 400 кон кашф шудааст, ки 17 нафъ ашёи хомро барои истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ (оҳангсанг, ғач, рангҳои маъданӣ, ашёи хоми семент) дар бар мегиранд. Тоҷикистон дорои ҷашмаҳои сершумор ва захираҳои бузурги обҳои маъданӣ мебошад, ки онҳо хусусиятҳои гуногуни табобатӣ ва имконияти бузурги ҷалби бозорро дар дохил ва хориҷи кишвар доранд.

Ба рушди босуръати саноат дар Тоҷикистон инфрасохтори истеҳсолии нисбатан тараққикарда - роҳҳои автомобилӣ ва оҳан, хатҳои ҳавоӣ, хатҳои интиқоли барқ, истгоҳҳои роҳи оҳан, терминалҳо ва фурудгоҳҳои боркашонӣ, анборҳо ва ғайра мусоидат менамоянд. Зиеда аз 30 ҳаз. км роҳҳои автомобилӣ, бештар аз 600 км роҳҳои оҳан аксарияти мутлақи маҳалҳои истиқоматиро ба ҳам мепайванданд. Сохтмони роҳи Кӯлоб-Дарвоз, Хоруч-Кӯлма, гузаргоҳҳо тавассути Лангар (Вахон), Панчи Поён ба пайвастанӣ шохроҳҳои автомобилӣ бо Ҷумҳурии Халқии Чин ва кишварҳои Осиёи Ҷанубӣ мусоидат намуда, иқтисори рушди саноатиро дар Тоҷикистон хеле афзун мегардонад.

Барои расидан ба ин мақсадҳо, ҳамчунин, пайваст намудани тамоми минтақаҳои кишвар ба шабакаи ҷаҳонии иттилоотӣ мусоидат мекунад. Ин самаранокии фаъолияти бозаргониро хеле баланд бардошта, ба сохторҳои саноатӣ имкон медиҳад, ки ба манбаъҳои самараноктари ашёи хом ва харидорони имконпазири маҳсулоти худ дар хориҷи кишвар роҳ ёбанд.

АДАБИЁТ

1. Конституция Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 бо тағйиру иловаҳои соли 1999, 2003, 2016;
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи бехатарии саноатии иншооти истеҳсолии хатарнок» Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2004, №2, мод. 46; с. 2005, №12, мод. 648; с. 2007, №6, мод. 438; с. 2008, №6, мод. 456; №10, мод. 815 ш. Душанбе 28 феввали соли 2004 № 14
3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи корхонаҳои давлатӣ” Қонуни ҚТ аз 6.10.2008 № 426, аз 29.12.2010 № 659) 28 феввали соли 2004 № 10
4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҷамъоварии пораву партовҳои металлҳои сиёҳ ва ранга” ш. Душанбе 28 феввали соли 2004 № 2
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи металлҳои қиматбаҳо ва сангҳои қиматбаҳо”, Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с.2001, №4, мод.194; с.2006, №4, мод.199; с.2007, №7, мод.673; с.2008, №12, с.2, мод.999; с.2009, №9-10, мод.545; с.2011, №6, мод. 454;
6. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи муомилот бо партовҳои радиоактивӣ; ш. Душанбе, 4 июли соли 2013 № 535;
7. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи танзими давлатии истеҳсолу муомилоти спирти этилӣ ва машрубот”, қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 21.05.1998 № 578, аз 3.05.2002 № 8, аз 3.05.2002 № 11, аз 13.06.2007 № 278, аз 13.06.2007 № 281, аз 03.07.2012 № 872)
8. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ангишт» ш. Душанбе, 14 июни соли 2012, № 338
9. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Парки технологӣ» 8 июли соли 2010 № 59
10. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи сиёсати давлатӣ дар соҳаи саноат” Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2017, № 5, қ. 1, мод. 272 ш. Душанбе, 18 майи соли 2017, № 384;
11. Низомномаи Вазорати саноат ва технологияҳои нави Ҷумҳурии Тоҷикистон, бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 марти соли 2014, № 147 тасдиқ шудааст.
12. Низомномаи Вазорати саноат ва технологияҳои нави Ҷумҳурии Тоҷикистон, бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 марти соли 2014, № 147 тасдиқ шудааст.

ТАШКИЛИ ИДОРАКУНИИ СОҲАИ САНОАТ ВА ТЕХНОЛОГИЯҲОИ НАВ

Дар мақола мафҳум ва зарурати идоракунӣ соҳаи саноат ва технологияҳои нави мавриди баррасӣ қарор гирифта, аҳамияти он дар рушди устувори иқтисоди миллӣ шарҳ дода мешавад. Муаллиф равандҳои муосири технологӣ, омилҳои таъсиррасон ба самаранокии идоракунӣ ва нақши ҳукуматро дар танзими ин соҳа таҳлил мекунад. Таваҷҷуҳи махсус ба зарурати истифодаи технологияҳои инноватсионӣ ва сиёсати давлат дар самти саноат ва навоарӣ дода шудааст.

КАЛИДВОЖАҲО: идоракунӣ, саноат, технологияҳои нави, инноватсия, рушди иқтисодӣ, сиёсати давлатӣ.

ПОНЯТИЕ И ЗНАЧЕНИЕ УПРАВЛЕНИЯ В СФЕРЕ ПРОМЫШЛЕННОСТИ И НОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

В данной работе рассматриваются вопросы организации управления в сфере промышленности и новых технологий. Подчеркивается важность эффективного управления в условиях стремительного научно-технического прогресса и цифровизации экономики. Раскрываются основные принципы, механизмы и инструменты управления, направленные на повышение конкурентоспособности, инновационной активности

и устойчивого развития промышленного сектора. Также анализируются проблемы и перспективы внедрения новых технологий в производственные процессы.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: управление, промышленность, новые технологии, инновации, эффективность, цифровизация, устойчивое развитие.

ORGANIZATION OF MANAGEMENT IN THE FIELD OF INDUSTRY AND NEW TECHNOLOGIES

This paper explores the organization of management in the field of industry and new technologies. It highlights the importance of effective governance amid rapid scientific and technological progress and economic digitalization. The main principles, mechanisms, and tools of management aimed at increasing competitiveness, innovation, and sustainable development in the industrial sector are discussed. The challenges and prospects of integrating new technologies into production processes are also analyzed.

KEYWORDS: management, industry, new technologies, innovation, efficiency, digitalization, sustainable development.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Мирзода Голиб* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси 2 – юми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **010101010**.

Сведения об авторе: *Мирзода Голиб* – Таджикский национальный университет, магистр второго курса юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **010101010**.

Information about the author: *Mirzoda Golib* – Tajik National University, second-year master's student of Faculty of Law. **Address** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **010101010**.

КАСДАН РАСОНИДАНИ ЗАРАРИ ВАЗНИН БА САЛОМАТӢ

Бобоева М.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон омадааст: ҳаёт, кадр, номус ва дигар ҳуқуқҳои фитрии инсон дахлнопазиранд ва арзиши баланди иҷтимоӣ доранд, инчунин ҳуқуқ ба ҳифзи саломатӣ низ ба дигар ҳуқуқҳои фитрии инсон дохил карда шудааст. Ин меъёри Конститутсия саломатии инсонро ҳамчун арзиши олӣ ва ҳамчун бавучудоварандаи фаъолияти ҳаётии ҳар як инсон пешбинӣ намуда, эътироф, риоя ва ҳифзи онро давлат таъмин менамояд.

Саломатӣ асоси ҳастӣ ва неъматӣ пурарзиши ниҳоятан муҳим барои инсон ҳисоб ёфта, маҳз аз ин лиҳоз, ҳуқуқи инсон ба ҳифзи саломатӣ зери ҳимояи қонун, ки ба меъёри конститутсионӣ асос мегирад, қарор дорад. Бинобар ин, аз бештари ҳуқуқе, ки қонуни асосии мамлакат пешбинӣ намудааст, мумкин аст ҳуқуқи инсон ба саломатиро ҳамчун ҳуқуқе, ки ҳастии ҷисмонии ӯро кафолат медиҳад ва яке аз шартҳои таъмин ва иҷрокунии дигар ҳуқуқҳои инсон мебошад.

Рӯзмарра будани ин мавзӯ дар он аст, ки проблемаи ҳифзи саломатӣ ва фаъолият ба самти солими ва мустаҳкамнамоии саломатӣ таваҷҷуҳи зиёдро аз тарафи давлат талаб менамояд.

Ҳифзи саломатӣ яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати давлат ва омили асосии таъмини амнияти милли ба ҳисоб меравад. Кам нестанд механизмҳои таъминкунандаи ҳуқуқи инсон оид ба ҳифзи саломатӣ, аз ҷумла:

Меъёрҳои амалкунанда метавонанд ба таври пурра муносибатҳои дар ин самт бавучудояндаро танзим намояд.

Ҳуқуқ ба ҳифзи саломатӣ ин ҳуқуқи фитрии инсон буда, аз табиати инсон бар меояд, ки ба гурӯҳи ҳуқуқҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ дохил мешавад. Айни замон ҳуқуқ ба ҳифзи саломатӣ қисми таркибии ҳуқуқҳои миллии аксарияти мамлакатҳои ҷаҳон буда, дар бисёр конститутсияҳои давлатҳои Аврупо низ мустаҳкам карда шудааст. Ҳамин тавр, ҳуқуқи шаҳрванд ба ҳифзи саломатӣ дар конститутсияҳои Полша, Словения, Руминия, Эстония, Сербия ва дигар давлатҳои дунё ба таври дақиқ мустаҳкам карда шудааст. Қариб дар бештари ин мамлакатҳо кафолати конститутсионӣ ба хизматрасонии ройғони тиббӣ дар асоси сугуртаи иҷтимоӣ пешбинӣ гардидааст.

Дар сатҳи байналмиллалӣ ҳуқуқ ба ҳифзи саломатӣ дар асоси “Эълومияи умумии ҳуқуқи башар” кафолат дода шудааст, ки он аз тарафи Ассамблеяи Генералии Созмони Милали Мутаҳид 10 – уми декабри соли 1948 қабул шудааст.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бошад айни замон танҳо як моддаи Конститутсия оид ба принципҳои хизматрасонии тиббӣ дар мамлакат бахшида шудааст.

Мувофиқи моддаи 38 Конститутсияи мамлакат “Ҳар шахс ҳуқуқи ҳифзи саломатӣ дорад. Шахс дар доираи муқаррарнамудаи қонун аз ёрии тиббии ройгон дар муассисаҳои ниғаҳдории тандурустии давлатӣ истифода менамояд. Давлат барои солимгардонии муҳити зист, инкишофи оммавии варзиш, тарбияи ҷисмонӣ ва туризм тадбирҳо меандешад”.

Ҳифзи саломатиро давлат бо воситаҳои гуногун, ки маблағгузорӣ мешавад, таъмин менамояд, аз ҷумла соҳаи иқтисодӣ, иҷтимоӣ, тиббӣ-санитарӣ, ва профилактику солимгардонӣ. Давлат ба ҳамаи шаҳрвандон шароити таъсирбахши хизматрасонии тиббиро муҳайё месозад. Дар муассисаҳои давлатӣ ва корхонаҳои комуналии ҳифзи тандурустӣ хизматрасонии тиббӣ ба тариқи ройгон дода мешавад. Агар ин хизматрасони ройгон бошад, пас гуфтаҳои дар боло зикршуда маънои худро гум мекунанд, зеро ройгон будан ин маънои онро дорад, ки ёрии тиббии бе пул бояд

ба ҳама дастрас бошад. Ин саволҳои додашуда барои равшан сохтани мазмуни моддаи 38 Конститутси, ки кафолатдиҳандаи таъмини ёрии тиббии ройгон дар ҚТ мебошад пешкаш карда шудаанд.

Ҳуқуқи шаҳрвандон ба ҳифзи саломатӣ дар дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон мустаҳкам шудаанд.

Шаҳрвандон мувофиқи қонунгузории ҚТ ба гирифтани товони зарар, аз ҷумла зарари маънавие, ки муассисаҳои давлатӣ, шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, сарфи назар аз шакли моликиятшон, ё шахсони дигар ба саломатии онҳо расонидаанд, ҳуқуқ доранд, инчунин барои ҷуброни товони зарар гунаҳгоронро аз ҷавобгарии интизомӣ, маъмурӣ ё ҷиноӣ озод намекунад.

Зери мафҳуми ҳифзи саломатӣ маҷмуи чораҳои ҳислати сиёсӣ, иқтисодӣ, ҳуқуқӣ, иҷтимоӣ, тиббӣ, санитарияу гигиенидошта дар назар аст.

Инчунин, ҳуқуқ ба ҳифзи саломатӣ на танҳо аз тарафи қонунҳои дар боло зикргардида ба танзим дароварда мешавад, балки аз тарафи Кодекси Гражданин Ҷумҳурии Тоҷикистон қисми 1, ки аз 30 июни соли 1999 қабул шуда ва аз 1-уми январи соли 2000 – ум мавриди амал қарор гирифтааст, мавриди танзим қарор мегирад.

Мутобиқи қисми 1-и моддаи 170 Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳуқуқ ба ҳифзи саломатӣ ба неъматҳои ғайримоддӣ дохил мешавад, ки мувофиқи он ҳаёт, саломатӣ ва неъматҳои дигари ғайримоддӣ, ки ба шаҳрванд аз рӯзи таваллуд ё бо ҳукми қонун тааллуқ доранд, бегона карда ё ба тариқи дигар гузашт карда намешаванд.

Ба ғайр аз санадҳои меъёрии зикршуда саломатии инсонро ҳамчун арзиши олии эътироф менамояд, ин Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад, ки манфиатҳои шахсиятро дар мадди аввал гузошта, манфиатҳои ҷамъият ва давлатро дар ҷойи дуюм ва сеюм мегузорад, ки ин омил гуфтаҳои болост.

Ҳуқуқ ба ҳифзи саломатӣ тибқи қонунгузории ҷиноятии ҚТ аз 21 майи соли 1998 Фасли аввали Қисми махсуси Кодекси Ҷиноятии ҚТ (VII) Ҷиноятҳо ба муқобили шахсият мебошад, ки боби 16 ба Ҷиноятҳо ба муқобили ҳаёт ва саломатӣ бахшида шудааст.

Бесабаб нест, ки Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 1998 моддаи нахустини худро (м. 110 КҚ ҚТ) дар иртибот бо м. 5 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҳифзи ҷунин яке арзиши олии оғоз намудааст. Ҳамин нуқот низ мусаллам аст, ки тамоми муҳаққиқини риштаи илми ҳуқуқи ҷиноятӣ ба истисноӣ баъзе аз онҳо объекти бевоситаи муносибати ҷамъиятӣ, ки таҳти ҳифзи м.м. 110 – 119 КҚ ҚТ қарор гирифтаанд, саломатии каси дигарро ҷун мавҷудоти биологӣ медонанд.

Баъд аз қабули Кодекси Ҷиноятии ҚТ 21 майи соли 1998 таркиби ҷинояти қасдан расонидани зарари вазнин ба саломатӣ ба тағйироти муайян дучор гардид. Аз ҷумла, дар м110 КҚ ҚТ, ки дар он таркиби ҷинояти мазкур тасвир шудааст, ҳолатҳои вазнинкунандаро пешбинӣ менамояд, ки дар КҚ ҚТ 1961 сол ҷой надоштанд. Пешбинӣ шудани ҳолатҳои вазнинкунандаи нав ва баъд аз фарқгузории таркиби ҷинояти мазкур бо дигар ҷиноятҳои ба муқобили шахсият раवонагашта дар амалияи судӣ ва тафтишотӣ баъзе мушкилиҳоро ба миён меорад (масалан, ҳангоми бандубасти м 108 КҚ ва қ 3м110 КҚ Қ Т). Бинобар ин, барои дар амалия дуруст татбиқ шудани таркиби ҷиноятӣ м. 110 КҚ ҚТ анҷом додани корҳои муайяни илмию татқиқотиро талаб менамояд.

О.С. Иоффе ва М.Д. Шаргородский қайд менамоянд, ки «Агар эътироф кунем, ки назария бояд воқеиятро инъикос кунад, пас расидан ба натиҷаи мусбӣ амалӣ танҳо дар заминаи базиси мустаҳкамии назариявӣ имконпазир аст. Аз ин лиҳоз бояд мафҳумҳои кор карда шаванд, ки моҳияти зухуроти воқеияти объективиро, ки барои соҳаи мазкур аҳамияти фундаменталӣ доранд, ифода намоянд».

В.Д. Меншагин ва З.А. Вишинская зарари ҷисмониро ҳамчун қасдан ва ё аз беэҳтиётӣ расондани зарар ба саломатии шахси дигар бо роҳи вайрон кардани

ягонагии анатомии узвҳо ё бофтаҳои бадан ё бо роҳи вайрон намудани ҷабҳияти дурусти ин ё он узви бадан маънидод кардаанд.

Гуруҳи нишондодашудаи олимони ақидаи умумӣ доштанд, ки ҳангоми вайрон шудани ягонагии анатомии бадан ҷабҳияти муътадили узвҳо ва бофтаҳои инсон низ ҳалладор мешавад.

АДАБИЁТ

1. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон 6 ноябри соли 1994.
2. Кодекси Гражданин Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе, соли 2001.
3. Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон 21 майи соли 1998
4. Иоффе О. С., Шаргородский М.Д. О значении общих определений в исследовании вопросов права и социалистической законности// Советское государство и право, 1963 , № 5. С.49
5. Исмаилов И.А Ответственность за причинение тяжких телесных повреждений по советскому уголовному праву. Издательство академии наук Азербайджанской ССР. Баку. 1969.- С.24
6. Меншагин Курс Уголовного права М., 1938 С.308.
7. Пионтковский А.А. и В.Д. Меншагин. Курс советского уголовного права, часть особенная, т.1 М., 1955.
8. Рахметов С.М. Уголовное право РК учебник особенная часть ч.1 «Данекер» Алматы 2000.- С. 102
9. Читлов Д.С. Охрана здоровья граждан от тяжких насильственных посягательств. Саратовский университет 1974.- С.15.

ҚАСДАН РАСОНИДАНИ ЗАРАРИ ВАЗНИН БА САЛОМАТӢ

Дар мақолаи мазкур ҷавобгарии ҷиноятӣ барои қасдан расонидани зарари вазнин ба саломатӣ мутобиқи қонунгузориҳои ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳлил гардидааст. Дар асоси омӯзиши адабиётҳои илмӣ, ки ба масоили таҳқиқшаванда бахшида шудааст, инчунин соҳти моддаи 110 Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон, муаллиф ба ҳулосае омадааст, ки қонунгузор ҳангоми тарҳрезии мафҳуми қасдан расонидани зарари вазнин ба саломатӣ, баъзе норасоиро ба вуҷуд меоварад, ки метавонад дар татбиқи ин меъёр мушкilotи зиёд ба бор орад. Вобаста ба ин, мафҳуми мазкури қасдан расонидани зарари вазнин ба саломатӣ, аз нуқтаи назари муаллиф, ба таҳқиқи такмил нӣёз дорад.

КАЛИДВОЖАҲО: қонуни ҷиноятӣ, ҷиноят, ҷиноятҳо ба муқобили саломатӣ, тавсифи умумӣ, қасдан расонидани зарари вазнин ба саломатӣ.

УМЫШЛЕННОЕ ПРИЧИНЕНИЕ ТЯЖКОГО ВРЕДА ЗДОРОВЬЮ

В данной статье анализируются уголовная ответственность умышленного причинения тяжкого вреда здоровью по уголовному законодательству Республики Таджикистан. На основе изучения научных трудов посвященных исследуемой проблеме, а также законодательной конструкции статьи 110 Уголовного кодекса Республики Таджикистан автор приходит к выводу, что законодатель при конструировании понятие умышленного причинения тяжкого вреда здоровью допустил некоторые неточности, которые могут вызывать немалые проблемы при реализации данной нормы. В связи с этим, данное понятие умышленного причинения тяжкого вреда здоровью, по мнению автора, нуждается в дальнейшем исследовании и усовершенствовании.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: уголовный закон, преступление, преступления против здоровья, общая характеристика, умышленное причинение тяжкого вреда здоровью.

INTENTIONAL INFLECTION OF GRIEVOUS BODILY HARM

This article analyzes the general characteristics of intentional grievous bodily harm under the criminal law of the Republic of Tajikistan. Based on a study of scientific papers on the issue under study, as well as on the legislative construction of Article 110 of the Criminal Code of the Republic of Tajikistan, the author concludes that the legislator, when designing the concept of intentional grievous bodily harm to health, made some inaccuracies that could cause considerable problems in the implementation of this norm. In this regard, this list of the concept of intentional grievous bodily harm, according to the author, needs further research and improvement.

KEYWORDS: criminal law, crime, crimes against health, general characteristics, intentional infliction of grievous bodily harm.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Бобоева Манижа* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуюми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **907507440**.

Сведения об авторе: *Бобоева Манижа* – Таджикский национальный университет, магистр 2 курса к

юридического факультета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. Телефон: **907507440**.

Information about the author: *Boboeva Manizha* – Tajik National University, second-year master's student of the Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **907507440**

ПРОБЛЕМЫ ВОВЛЕЧЕНИЯ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ В ПРЕСТУПЛЕНИЯ И АНТИОБЩЕСТВЕННЫЕ ДЕЙСТВИЯ: РАССЛЕДОВАНИЕ, ПРАВОВЫЕ И СЛЕДСТВЕННЫЕ АСПЕКТЫ

Мирзозода Ш.К.

Таджикский национальный университет

В последние годы в средствах массовой информации активно обсуждается проблема преступности и противоправного поведения среди несовершеннолетних. Обеспокоенность общества судьбой детей обусловлена тем, что антисоциальные действия и поведение подростков представляют опасность не только из-за их непосредственных последствий, но и из-за воздействия на формирование сознания и мировоззрения, установок и жизненных ориентиров, а также привычек и навыков, способствующих дальнейшему совершению таких поступков. Помимо этого, несовершеннолетние правонарушители представляют собой резерв для «взрослой» преступности. Часто преступное поведение подростков становится следствием предшествующего правонарушающего поведения.

Одним из важнейших аспектов борьбы с правонарушениями среди несовершеннолетних является выявление и привлечение к ответственности взрослых, вовлекающих детей в преступную и антиобщественную деятельность. Влияние взрослых преступников не только способствует совершению преступлений подростками, но и нередко придает этим действиям более организованный и дерзкий характер. Законодатель акцентирует внимание на этом отрицательном факторе, подчеркивая необходимость его учета при расследовании уголовных дел, связанных с несовершеннолетними.

Анализ практики правоохранительных органов, направленной на предотвращение вовлечения несовершеннолетних в преступления и другие антиобщественные деяния, позволяет выявить ряд недостатков в данном процессе. Под давлением взрослого лица подросток может отказаться от своих обвинительных показаний. Психическое воздействие со стороны взрослых требует тщательного анализа их взаимоотношений и механизмов сговора для совершения преступления. Следственные органы нередко недооценят значимость оперативности в расследовании. Доказательство вины взрослых обвиняемых часто откладывается до завершающего этапа расследования, что может привести к утрате доказательств. Кроме того, в ходе следствия необходимо учитывать вероятность самооговора, поскольку подросток, вовлеченный в преступление, может взять на себя чужую вину и представить себя инициатором преступных действий. Такое поведение связано с особенностями психологии несовершеннолетних, и чем младше возраст и ниже интеллектуальное развитие, тем более выражено это явление. Следователи и дознаватели часто недостаточно внимания уделяют установлению всех обстоятельств вовлечения несовершеннолетних в преступления и антиобщественные действия, а также доказательству того, что взрослое лицо знало о несовершеннолетнем возрасте соучастника.

Перечисленными и другими факторами можно объяснить, почему в Москве не наблюдается увеличения числа уголовных дел, в рамках которых взрослым лицам предъявляется обвинение в вовлечении несовершеннолетних в преступную деятельность. Проблемы вовлечения несовершеннолетних в совершение преступлений и антиобщественных действий, а также вопросы расследования уголовных дел в этой категории были предметом исследования таких ученых, как С.Ш. Ахмедова, В.Б. Боровиков, М.И. Блумм, Г.З. Брускин, Н.И. Загородников, Л.Л. Каневский, А.В. Кладков, Л.Л. Кругликов, Г.М. Миньковский, П.Я. Мшвениерадзе, А.В. Наумов, В.В. Николук, С.И.

Никулин, А.П. Перминова, В.С. Савельева, М.А. Селезнев, Н.М. Сидорин, А.В. Ткаченко, Н.И. Трофимов, Е.А. Харшак, Е.А. Худяков, С.П. Щерба, М.А. Яковлев, Н.Г. Яковлева.

Тем не менее, проблемы расследования преступлений данного типа требуют переосмысления и дальнейшей проработки. Необходимо учитывать значительные изменения, произошедшие в характере подростковой преступности, гуманизацию уголовного законодательства в отношении несовершеннолетних, а также сложности, связанные с вступлением в силу Уголовно-процессуального кодекса Республики Татарстан. Эти факторы требуют более глубокого исследования проблем расследования преступлений, связанных с вовлечением несовершеннолетних. В связи с этим становится очевидной актуальность диссертационного исследования.

Основные задачи, стоящие перед исследованием, заключаются в следующем: на основе анализа законодательной базы и уголовных дел, находящихся в производстве органов предварительного расследования системы МВД, выявить особенности возбуждения и расследования уголовных дел, связанных с вовлечением несовершеннолетних в преступления и антиобщественные действия; определить оптимальные методики расследования этих дел; разработать рекомендации по тактике проведения отдельных следственных действий в рамках рассматриваемой категории дел; предложить пути совершенствования процессуального законодательства в части производства по уголовным делам, касающимся несовершеннолетних; проанализировать уголовно-правовую характеристику вовлечения несовершеннолетних в преступную деятельность и антиобщественные действия, выявить проблемы квалификации этих деяний и предложить решения, как в законодательной, так и в прикладной сфере; предложить способы активизации профилактической работы следователей и дознавателей для предотвращения вовлечения несовершеннолетних в преступления и антиобщественные действия.

При формулировке теоретических положений диссертационного исследования автор учел работы ученых-процессуалистов, криминалистов, криминологов и специалистов в области уголовного права. В рамках исследования было предложено уголовно-правовое определение понятия «вовлечение несовершеннолетнего в совершение преступления» и «вовлечение несовершеннолетнего в совершение антиобщественных действий», а также установлены возрастные критерии для определения потерпевшего по данной категории преступлений. В работе была проведена детальная криминалистическая характеристика рассматриваемых преступлений, с особым вниманием к методам вовлечения несовершеннолетних в преступную деятельность и антиобщественные действия.

Комплексное научное исследование позволило автору выдвинуть предложения, составляющие научную новизну, направленные на совершенствование уголовно-процессуального и уголовного законодательства.

Автором было предложено следующее уголовно-правовое определение понятия «вовлечение несовершеннолетнего в совершение преступления»: «Под вовлечением несовершеннолетнего в совершение преступления понимаются действия, направленные на подготовку несовершеннолетнего к участию в преступлении, подстрекательство его к совершению преступления либо привлечение его к совершению преступления в качестве соисполнителя или пособника».

В уголовном деле о вовлечении несовершеннолетнего в совершение преступления он приобретает процессуальный статус потерпевшего, а тот, кто вовлек его в преступление и стал его соучастником, получает статус обвиняемого. Это соотношение предполагает невозможность расследования в рамках одного уголовного дела как самого преступления, в связи с которым оно было возбуждено, так и вовлечения несовершеннолетнего в его совершение.

При формировании доказательственной базы по данной категории дел особое значение имеет соблюдение всех процессуальных норм при получении показаний несовершеннолетнего потерпевшего, с участием защитника, законного представителя и педагога. Показания несовершеннолетнего, изобличающие взрослого соучастника, вовлекшего его в преступление, должны быть получены в рамках строго установленных процедур. Важно также выявить максимально широкий круг свидетелей, осведомленных о сроках и обстоятельствах знакомства несовершеннолетнего с обвиняемым, а также о характере их взаимоотношений. К числу необходимых следственных действий относятся назначение психолого-педагогической экспертизы для оценки склонности подростка поддаваться чужому влиянию и проведение судебно-медицинской экспертизы несовершеннолетнего потерпевшего, если имели место насильственные методы вовлечения.

Предложения по совершенствованию тактики допроса несовершеннолетнего потерпевшего

Тактика допроса несовершеннолетнего потерпевшего требует внимательного подхода и грамотного применения тактико-психологических приемов для получения от подростка исчерпывающих показаний по делу. Ключевым моментом в успешности допроса является создание доверительных отношений между следователем и несовершеннолетним. Для этого важно использовать методы, которые позволяют подростку почувствовать себя комфортно и безопасно, минимизируя возможное психологическое давление.

Присутствие педагога на допросе является важной составляющей, поскольку он способствует установлению психологического контакта между несовершеннолетним и следователем, а также помогает адаптировать подростка к процессу допроса. Педагог должен быть приглашен на допрос независимо от возраста несовершеннолетнего, в том числе если ему исполнилось 16 лет. Также на допросе должен присутствовать законный представитель, который, как и педагог, выполняет функцию психологической поддержки и защиты интересов подростка. Исключение составляют случаи, когда вовлечение несовершеннолетнего в преступление связано с его родителями, что требует особого подхода.

В случае необходимости проведения очной ставки между несовершеннолетним потерпевшим и взрослым обвиняемым следует придерживаться ряда тактических рекомендаций. Очная ставка должна начинаться с допроса подростка, чтобы избежать возможного психологического давления со стороны взрослого обвиняемого. Важно, чтобы несовершеннолетний мог свободно рассказать свою версию событий без влияния соучастника. Если есть сомнения в том, что подросток подтвердит свои показания в присутствии взрослого, от проведения очной ставки лучше отказаться, чтобы не подвергать его дополнительному стрессу.

Показания несовершеннолетнего потерпевшего будут основным источником доказательств по делам, связанным с вовлечением подростков в преступления. Поэтому допрос должен проводиться на первоначальном этапе расследования, желательно в первые три дня после возбуждения уголовного дела. Для повышения эффективности допроса важно признать подростка потерпевшим, а затем осуществить его допрос с соблюдением всех процессуальных норм и с привлечением необходимых специалистов, таких как педагог, психолог и защитник.

Для более полного доказательства преступных действий взрослого соучастника необходимо активно привлекать свидетелей, которые могут предоставить информацию о взаимоотношениях подростка с обвиняемым. Это могут быть знакомые, друзья несовершеннолетнего, его родственники, преподаватели, воспитатели или коллеги по учебе и работе. Чем шире круг свидетелей, тем больше вероятность получения точных и объективных сведений о взаимодействии между подростком и взрослым обвиняемым.

Кроме того, значительную роль в формировании доказательственной базы играет назначение психолого-педагогической экспертизы, направленной на определение склонности несовершеннолетнего к подчинению чужому влиянию. В случае применения насильственных методов вовлечения подростка в преступную деятельность, необходимо также назначение судебно-медицинской экспертизы для фиксации возможных телесных повреждений.

Допрос несовершеннолетнего потерпевшего можно разделить на несколько стадий: подготовительную (вступительную), стадию свободного рассказа, допрашиваемого и ответы на вопросы следователя. Каждая из этих стадий имеет важное значение для получения достоверных и полных показаний. Подготовительная стадия включает создание комфортной обстановки для подростка, на которой следователь объясняет процесс допроса и роль несовершеннолетнего в расследовании. Свободный рассказ допрашиваемого — это момент, когда подросток может изложить свои показания без вмешательства, что способствует полному раскрытию обстоятельств дела. Ответы на вопросы следователя должны быть построены таким образом, чтобы не нарушать свободного изложения мыслей подростком, но и позволить получить важную информацию для расследования.

Таким образом, ключевыми аспектами в тактике допроса несовершеннолетнего являются психологическая поддержка, соблюдение всех процессуальных норм и использование тактико-психологических приемов для достижения цели — получения точных и исчерпывающих показаний.

Для успешного допроса несовершеннолетнего потерпевшего необходимо провести тщательную подготовку, чтобы избежать необходимости повторных допросов в будущем, поскольку показания могут стать заученными. Подготовка включает в себя сбор исчерпывающей информации о психоэмоциональном и физическом состоянии несовершеннолетнего, а также об условиях его жизни и воспитания.

Мы убеждены, что присутствие педагога при допросе несовершеннолетнего является обязательным. Основная цель педагога — создать психологический контакт между ребенком и следователем. Также на допросе может присутствовать законный представитель потерпевшего, которым чаще всего являются родители или близкие родственники несовершеннолетнего.

Мы считаем, что педагог должен присутствовать даже в случае, если подростку уже исполнилось 16 лет. При этом законный представитель подростка также должен быть на допросе, за исключением ситуаций, когда именно родители вовлекли несовершеннолетнего в совершение противоправных действий.

При проведении очной ставки с участием взрослого лица первым допрос должен проходить подросток, вне зависимости от его позиции, чтобы избежать влияния со стороны взрослого соучастника. Если есть сомнения в том, что несовершеннолетний подтвердит свои показания при наличии взрослого участника, проведение очной ставки лучше отложить.

Исходя из сказанного, можно выделить несколько ключевых аспектов:

Рост преступности среди несовершеннолетних: В последние годы актуальной становится проблема правонарушений среди подростков, что вызывает беспокойство, поскольку преступное поведение несовершеннолетних может негативно сказаться на их будущем и сформировать у них антисоциальные ценности, что представляет угрозу для общества.

Влияние взрослых на преступность несовершеннолетних: Важным фактором является вовлечение взрослых в преступления подростков, что часто делает их преступления более организованными и дерзкими. Законодательство подчеркивает необходимость выявления таких лиц и привлечения их к ответственности.

Недостатки в расследовании дел о вовлечении несовершеннолетних: Расследование таких дел сталкивается с трудностями, связанными с психоэмоциональными особенностями несовершеннолетних, их возможными самооговорами и влиянием взрослых на их показания. Часто наблюдается недостаточная оперативность и внимание следователей к ключевым деталям, что может привести к утрате важных доказательств.

Необходимость улучшения практики расследования: Необходима разработка более эффективных методов расследования преступлений, связанных с вовлечением несовершеннолетних, а также совершенствование тактики допросов с учетом психологических особенностей подростков. Важно обеспечивать поддержку педагогов и законных представителей на допросах для защиты прав несовершеннолетних.

ЛИТЕРАТУРА

1. Миньковский Г.М., Каневский Л.Л. Борьба с вовлечением несовершеннолетних в преступную деятельность важное направление профилактической работы// Советская юстиция. 1967. № 18.
2. Лановенко И.П. Борьба с вовлечением несовершеннолетних в преступную деятельность: Сборник научных трудов. Киев, 1986.
3. Багавова Р.К. Особенности расследования уголовных дел о вовлечении несовершеннолетних в преступную и антиобщественную деятельность// Информационный бюллетень СУ при МВД Республики Татарстан. Казань, 2000. № 1.
4. Методические рекомендации по организации раскрытия и расследования преступлений, связанных с вовлечением несовершеннолетних в совершение преступлений и антиобщественных действий. Прокуратура г.Москвы и ГСУ при ГУВД г.Москвы. 2001.
5. Максимов В.С. Теория и практика очной ставки на предварительном следствии. Автореф. дис. . канд. юр. наук. Свердловск, 1975.
6. Ткаченко А.В. Вовлечение несовершеннолетнего в совершение преступления: (Уголовно-правовой и криминологический аспекты). Дисс. . канд. юр. наук. М., 2000.

ПРОБЛЕМАҲОИ ҶАЛБИ НОБОЛИҒОН БА ЧИНОЯТҲО ВА КИРДОРҲОИ ЗИДДИҶАМЪИЯТӢ: ТАФТИШОТ, ҶАНБАҲОИ ҲУҚУҚӢ ВА ТАФТИШӢ

Дар мақола сабабҳои, ки ба рафтори ҷиноятии наврасон мусоидат мекунад, нақши калонсолон дар ҷалби ноболиғон ба ғаъолияти ҷиноятӣ ва мушқилоте, ки дар ҷараёни тафтишоти ин гуна ҷиноятҳо ба миён меоянд, баррасӣ шудааст. Ба тактикаи пурсиши ҷабридаҳои ноболиғ, ташкили рӯбарӯкунӣ, инчунин ба масъалаҳои ташаққули заминаи далелҳо ва риояи ҳуқуқи наврасон ҳангоми гузаронидани амалиёти тафтишотӣ диққати махсус дода мешавад. Муаллиф оид ба такмили тактикаи тафтишот ва такмили қонунгузори мурофиавии ҷиноятӣ дар ин самт тавсияҳо пешниҳод намуда, инчунин зарурати пурзӯр намудани қори профилактики мақомоти хифзи ҳуқуқро оид ба пешгирии ҷинояткорӣ дар байни ноболиғон таъкид кардааст.

КАЛИДВОҶАҲО: ҷалби ноболиғон, ҷинояткорӣ, кирдорҳои зиддиҷамъиятӣ, тафтиши ҷиноятҳо, пурсиши ноболиғон, қонунгузори мурофиавии ҷиноятӣ, пешгирии ҷинояткорӣ, тактикаи тафтишот, психологияи наврасон, амалиёти тафтишотӣ.

ПРОБЛЕМЫ ВОВЛЕЧЕНИЯ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ В ПРЕСТУПЛЕНИЯ И АНТИОБЩЕСТВЕННЫЕ ДЕЙСТВИЯ: РАССЛЕДОВАНИЕ, ПРАВОВЫЕ И СЛЕДСТВЕННЫЕ АСПЕКТЫ

В статье рассматриваются причины, способствующие преступному поведению подростков, роль взрослых в вовлечении несовершеннолетних в преступную деятельность и проблемы, возникающие в процессе расследования таких преступлений. Особое внимание уделено тактике допроса несовершеннолетних потерпевших, организации очных ставок, а также вопросам формирования доказательственной базы и соблюдения прав подростков в ходе следственных действий. Автор предлагает рекомендации по совершенствованию тактики расследования и улучшению уголовно-процессуального законодательства в данной области, а также подчеркивает необходимость активизации профилактической работы правоохранительных органов, направленной на предотвращение преступности среди несовершеннолетних.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: вовлечение несовершеннолетних, преступность, антиобщественные действия, расследование преступлений, допрос несовершеннолетних, уголовно-процессуальное законодательство, профилактика преступности, тактика расследования, психология подростков, следственные действия.

**PROBLEMS OF INVOLVEMENT OF MINORS IN CRIMES AND ANTI-SOCIAL ACTIONS:
INVESTIGATION, LEGAL AND INVESTIGATIVE ASPECTS**

The work examines the causes contributing to juvenile delinquency, the role of adults in involving minors in criminal activity, and the challenges arising in the investigation of such crimes. Special attention is given to the tactics of interrogating minor victims, conducting confrontations, and the formation of evidence while ensuring minors' rights during investigative actions. The author provides recommendations for improving investigative tactics and enhancing criminal procedural legislation in this area, emphasizing the need to strengthen preventive work by law enforcement agencies to prevent juvenile crime.

KEYWORDS: involvement of minors, crime, anti-social activities, crime investigation, interrogation of minors, criminal procedural legislation, crime prevention, investigative tactics, juvenile psychology, investigative actions.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Мирзозода Шухрат Қувваталӣ* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси 2 – юми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **888-98-37-37**.

Сведения об авторе: *Мирзозода Шухрат Қувватали* – Таджикский национальный университет, магистр второго курса юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **888-98-37-37**.

Information about the author: *Mirzozoda Shuhrat Quvvatali* – Tajik National University, second-year master's student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **888-98-37-37**.

АСОСҲОИ КОНСТИТУТСИОНӢ ВА МОҲИЯТИ ҲУҚУҚУ ОЗОДИҲОИ ИНСОН ВА ШАҲРВАНД ОИД БА ҲУҚУҚҲОИ СИЁСИИ ШАҲРВАНДОН ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Ғозиев Х.И.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Давлати ҳуқуқбунёди демократӣ дар омилҳою падидаҳои ҳуқуқӣ ва меъёрҳои ҳуқуқии алоҳидаи гуногун программаи ниҳоят муҳимми иҷтимоиро доро мебошад ва барои иҷрои кардани вазифаҳои муайяни ҷамъиятӣ Ҷоидовар мебошанду таъсис дода мешаванд. Бинобар ин, устод, мутасаддии ҳуқуқҳои конституционӣ профессор Диноршоев А.М., овардааст, ки Тоҷикистони муосир дар худ низоми мураккаби иҷтимоиро ифода месозад, ки дар байни унсурҳои он мавқеи муҳимро ҳокимияти оммавӣ бо падидаҳои худ ишғол менамояд. Мақомоти давлатӣ бо он мақсад даъват карда шудааст, ки вай тараққиёти эволюсионии ҷомеаро дар шароити азвасозии сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ таъмин намояд. Маҳз ҳамин омилҳои ҳуқуқӣ ва меъёрҳои ҳуқуқӣ алоҳидаи ҳуқуқӣ ифодакунандаи ирода ва мароми давлатдорӣ бар халқи бонанги он ба шумор рафта, дар ҷамъият, дар ҷомеа ҳамчун ҳаракати ҷавобӣ ба талаботҳои иқтисодию иҷтимоии давлатӣ ҷой дошта, баромад мекунад, ки онҳо таъкибгарони ҳадафҳои беҳтар ва босифати баланд ба танзим дарории муносибатҳои конкретии ҷамъиятӣ ҳаст.

Вобаста ба ин масъала мавқеи муҳокима намудани ақидаҳои умумихалқӣ ниҳоят муҳиму назаррас мебошанд, ки он вобаста ба..... аҳаммияти худ дар байни шаклҳои гуногуни низомҳои демократии бевосита, мавқеи хеле назаррас дорад. Он, ҳамчунин, падидаи асосии ҳуқуқҳои сиёсӣ дар вазъи муфиду оқилона ташкил намудан ва гузаронидан имконият медиҳанд, ки масоили мушкили иҷтимоию иқтисодию, сиёсию ҳуқуқӣ ҳаллу ҷасли дурусти худро ёбанд.

Таҷрибаи ҳуқуқатбикнамоӣ дар муносибатҳои ҷамъиятӣ дар инкишофи баланд буда, ҳар як даврони инкишофётан талаби худро пешниҳод мекунад ва онҳоро бо ҳолатҳои мушаххаси нав пурра месозад. Бинобар ҳамин сабаб, қонунгузор дар навбати худ, набзи ҳаёти ҷомеаро ба даст оварда дарҳости объективӣ ифода месозад ва барои ҳамин вазифаҳо хизмат мекунад. Аз ин рӯ, профессор Исмоилов Ш.М. қайд кардааст: «.... омӯзиши рӯзгори давлатҳои пешин ва зинаҳои инкишофи илм далолат бар он дорад, ки қабули унсурҳои пешқадами тамаддун ҳоҳ таърихӣ бошад ва ҳоҳ замонавӣ, дар ҳадду ҳудуди муайян бояд аз дарвозаи илм вориди ҷамъияти ислоҳпарвар гардад, дар акси ҳол оқибатҳои вазнину нанговарро барои миллат ва халқият пеш хоҳад овард».

Барои ин бояд дар ҷумҳурӣ як қатор масъалаҳо, ки дар шароити ҳозира барои бе ягон монеа итоат намудани тамоми мақомоти давлатӣ ба қонун монеъ мешаванд, ҳал карда шавад. Аз ҳаёти ҷомеа бояд ҳодисаҳои ноҳурматӣ нисбати қонун, ниғилизми ҳуқуқӣ, дағалона поймол намудани ҳуқуқу озодиҳои асосии инсон ва шаҳрванд, иҷро накардани талаботи қонун бартараф карда шаванд.

Муносибатҳои ҳуқуқӣ аз тарафи давлат муқаррар карда шудааст ва меъёрҳои ҳуқуқии он навҳои алоҳидаи қоидаи рафторро дар назар доштаанд, ки онҳоро бояд тамоми шаҳрвандон дар зери қоидаи субъективӣ дар муносибатҳои батанзимдарорӣ қарор гирифтааст ва бояд иҷро намояд. Бо баробари ҳамин гуфтаҳо намунаи қоидаи рафтор аз ҷониби давлат муқаррар мешавад. Вале дар ҳаёти ҳамаҷуза дар амалия дар ҳақиқат дар муносибатҳои конкретӣ, яъне дар муносибатҳои оилавӣ, муносибатҳои меҳнатӣ, муносибатҳои ҷиноятӣ шахсони муайян ва итиҳодияҳои ҷамъиятии онҳо баромад менамоянд. Гуфтан мумкин ва бамаврид аст, ки муносибатҳои, ки аз ҷониби меъёрҳои ҳуқуқӣ ба танзим дароварда мешаванд онҳо характери ҳуқуқиро ба худ касб

менамоянд ва аз ин мебарояд, ки қоидаи рафтор ба муносибатҳои ҳуқуқӣ табдил дода мешаванд.

Аз нуқтаи назари ҷаҳони муттамаддин ташаккули инкишофи ҷомеаи шаҳрвандӣ, ки яке аз шаклҳои болосифати давлатдорӣ ба шумор меравад ва дар он эътирофномаи равияҳои гуногунҷанбаи сиёсӣ ва мафкуравӣ дар назари ибтидоӣ меистад ва қайд кардан зарур аст, ки қадами устувор баҳри шинохтани сохторҳои сиёсии давлатӣ мебошанд. Обрӯ ва мартабаи баланди давлатдорӣ дар тамоми муносибатҳои байналхалқӣ бештар вақт ба он вобастагии саҳт дорад, ки онҳо то чи дараҷа ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрвандро бо қонунҳои милли эътироф карда, онҳоро риоя намуда ва қафолатҳо медиҳанд. Санадҳои меъёрӣ - ҳуқуқӣ яке аз муҳимттарини санади байналхалқӣ оид ба ҳуқуқи инсон ба шумор рафта, санадҳои дигари байналхалқӣ, яъне Эълומияи умумии ҳуқуқи башар аз 10.12.1948, Санадҳои байналмилалӣ дар бораи ҳуқуқҳои иҷтимоӣ ва фарҳангӣ, ғайр аз ин паймони байналхалқӣ дар бораи ҳуқуқҳои сиёсӣ ва шаҳрвандӣ ва ғайраҳоро ба назар гирифта, ҳуқуқҳои инқори инсон ва шаҳрванд ва озодиҳои ӯро дар соҳаҳои гуногуни ҳаёти имрӯза эълон намуда, давлатҳоеро, ки ба ин санадҳои меъёрӣ - ҳуқуқӣ ҳамроҳ шудаанд, водор менамоянд, ки дар қонунҳо санадҳои милли дар давлаташон ба онҳо қафолатҳои зиёде диҳанд. (OSCE) созмони амниятӣ ва ҳамкориҳои дар Аврупо буда ва якҷанд созмонҳои байналхалқӣ дигар масалан, созмони «Хелсинки Вотч», муассисаҳои махсусро бо риоя намудани ҳуқуқҳои инсон водор намуда ва онҳоро назорат мебарад. Дар аксари давлатҳо муассисаҳои махсуси назоратӣ вучуд доранд, ки аз болои риоя кардани ҳуқуқҳои инсон назорати пурра бурда, ба онҳо институти омбудсмен – намояндаи ваколатдори давлатӣ оид ба ҳуқуқҳои инсон таъин карда шудааст.

Соли 1994-ум дар Ҷумҳурии Тоҷикистон Конститутсия қабул карда шуд ва он аз номи халқ баромад карда, озодӣ ва ҳуқуқи шаҳрвандонро муқаддас мешуморад. Озодиҳои инсон ҳуқуқҳои онҳо ва шаҳрвандонро эътирофу риоя ва ҳифз намудани ҳар як давлат қобили қабул буда, он ҳамчун яке аз асосҳои сохтори конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян карда шудааст. Дар заминаи ин Боби дууми Конститутсия ба ҳуқуку озодиҳо ва вазифаҳои асосии инсон ва шаҳрванд бахшида шудааст.

Характери тартиби ҳуқуку озодиҳо ва вазифаҳои инсон ва шаҳрванд, ки Конститутсияи ҚТ пешбинӣ намудааст, дар он аст, ки онҳо бисёртар ба шахсон, шаҳрвандон яъне, инсонҳо таъин шудаанд ва танҳо баҳри татбиқи баъзе аз онҳо аз шаҳрвандон будан зарур мебошад ҳалос. Дар мисоли ҳуқуқ ва озодиҳои сиёсии инсон ва шаҳрванд. Вазифаи асосии инсон ва шаҳрвандон муносибатҳои муҳими байни инсон ва шаҳрванд ва инчунин ҷомеаву давлатро ифода менамояд.

Чунки дар онҳо манфиатҳои фақат инсон ва шаҳрванд не, балки, инчунин манфиатҳои ҷомеаву давлат низ таҷассум ёфташудаанд. Бинобар ин, ба татбиқ кардани сифатнокии тамомияти онҳо ҳамаи тарафҳои зикршуда ҳавасманд гардонида шудаанд.

Тартиб ва низоми ин ҳуқуку озодиҳо ва вазифаҳои инсон ва шаҳрвандро, ки Конститутсияи ҚТ муқаррар намудааст, давраи навини ташаккул ва инкишофи иҷтимоӣ, иқтисодву сиёсӣ, фарҳангиву идеологии Ҷумҳурии Тоҷикистонро инъикос мекунад.

Тағйир ёфтани арзишияти сохторҳои ҷамъиятӣ ба вазъу ҳолати Конститутсионии инсон ва шаҳрвандон таъсири хоссаи ҳудро мерасонад, бар ивази ин он дар мусоид сохтани шароити арзанда ва қафолатҳо додан ба татбиқи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва вазифаҳои асосии он на танҳо давлат ё сохти он, балки ҳиссаи ҳуди шахс, шаҳрванд, низ, метавонад хеле ҷолиби диққат ва назаррас бошанд. Аз ин рӯ, инро қонуниятҳои гузариш ба бозори иқтисодии ҷаҳонӣ низ тақозо менамояд.

Бинобар ин, аз комёбиҳои иҷтимоӣ ва иқтисодии он баҳраманд гашта аз ҳисса гузоштани ҳуди шахсон низ вобастагии саҳт дорад.

Усул ва аҳаммияти ин ҳуқуқу озодиҳо ва вазифаҳои асосии инсон ва шаҳрванд дар ташкил ва ташаққули ҳуқуқҳои инсон назаррас буда, он ба эътибор гирифта шуда, дар асоси Конститутсияи ҚТ аз соли 1994 ва қонунҳои мувофиқи он қабулшуда, мазмуни ҳар як ҳуқуқу озоди ва вазифаҳои асосӣ маънидод карда мешаванд. Дар низом ва тартиби ҷо ба ҷо гузорӣ, ҳуқуқу озодиҳои сиёсӣ мавқеи ҳосаеро доранд, ки дар Конститутсияи ҚТ мустаҳкам карда шудаанд. Мисол, ҳуқуқ ба хизматчиӣ давлатӣ м.27, ҳуқуқ ба муттаҳид шудан оид ба ҳуқуқҳои сиёсӣ м. 28, ҳуқуқ ба иштирок кардан дар маҷлисҳо, ғирдиҳамониҳо, роҳпаймоиҳои озоишта м. 29 ва ғайраҳо. Таносуби байни фарқ аз ғурӯҳи дигари ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд ҳуқуқу озодиҳои сиёсӣ аслан баҳри шаҳрвандони кишвар таъин ғардида шудаанд. Баҳри субъект дар аксари ҳуқуқ ва озодиҳои сиёсӣ гаштан ва тааллуқият доштан ба шаҳрвандии Тоҷикистон, яке аз падидаҳои асосӣ аст. Ба ақидаи Ашурбой Имомов мисол, аз 5 м. Конститутсияи ҚТ, ки ҳуқуқ ва озодиҳои сиёсиро муайян менамояд, танҳо якеи аз онҳо, яъне озодии суҳан м. 30 -и Конститутсияи ҚТ барои шахсон таъин ғардидааст.

Ин вазъи қор аз он шаҳодат медиҳад, ки ғурӯҳи ҳуқуқ ва озодиҳои асосии инсон бо сохтори давлатӣ ба ташкил қардани мақомотҳои давлатӣ, ҳолати ҳуқуқии инсон ва шаҳрванд, моҳиятан идора намудани давлатӣ ва сохтори ҷомеавӣ алоқамандии саҳт дорад. Ҳуқуқ ва озодиҳои сиёсӣ бисёртар ба шаҳрвандон дастрасанд ва хориҷиён, инчунин, шахсони шаҳрвандӣ надошта танҳо аз баъзеи онҳо истифода бурда метавонанду ҳалос. Бо ақидаи дигар ҳуқуқ ва озодиҳои сиёсиро шахсон ҳамчун аъзои ҷомеаи сиёсӣ аз худ мекунанд, овардаанд олими машҳури русс Александров М.А. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон бо назардошти ваъзи ҳуқуқ ва озодиҳои сиёсӣ онро танҳо нисбати шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар намудаанд.

Пеш аз ҳама, бояд таъкид қард, ки ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар низоми ҳуқуқи конституционӣ ба ду ғурӯҳ ҷудо мешаванд:

Ҳуқуқу озодиҳои умумии инсонӣ, ки ба ҳамаи шахсон – новобаста аз шаҳрвандӣ – дахл доранд;

Ҳуқуқу озодиҳои махсуси сиёсӣ, ки танҳо ба шаҳрвандони мамлакат дода мешаванд.

Ин тақсимбандӣ дар ҳуди Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон низ зикр шудааст. Мувофиқи моддаи 27, танҳо шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳуқуқи интиҳоб қардан ва интиҳоб шуданро доранд. Ҳамчунин, дар моддаҳои 28, 29 ва 31, ки ба ҳуқуқи иштирок дар ҳаёти ҷамъиятӣ ва сиёсӣ дахл доранд, мафҳуми “шаҳрванд” истифода шудааст.

Бо ин далел, изҳори Александров М.А. бо сохтори ҳуқуқии Конститутсияи Тоҷикистон мутобиқат мекунад. Аз нуқтаи назари ҳуқуқи миллӣ, ҳуқуқу озодиҳои сиёсӣ – ки аз ҷумла ҳуқуқи интиҳобот, таъсиси ҳизбҳо ва иштирок дар роҳбарии давлатӣ мебошанд – аслан ба шаҳрвандон тааллуқ доранд. Ҷунин маҳдудиятҳо дар таҷрибаи байналмилалӣ низ пазируфта шудаанд ва бо ҳуқуқи инсон муҳолифат намекунанд, зеро онҳо ба ҳуқуқҳои табиӣ (ба мисли ҳаёт, озоди ва дахлнопазирии шахсӣ) тааллуқ надоранд, балки ба ҳуқуқҳои давлатшоёнаи сиёсӣ.

Дар низоми ҳуқуқи байналмилалӣ, баҳусус дар Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ, ба давлатҳо иҷозат дода шудааст, ки дар таъбиқи ҳуқуқҳои сиёсӣ шаҳрвандонро аз ғайришаҳрвандон ҷудо кунанд. Яъне, давлат метавонад ҳуқуқҳои иштирок дар идоракунии давлатӣ, интиҳоб ва интиҳоб шуданро маҳдуд ба шаҳрвандони худ донад.

Аммо ин маънои онро надорад, ки шахсони бешаҳрванд ё шаҳрвандони хориҷӣ қомилан аз ҳуқуқу озодиҳо маҳрум ҳастанд. Онҳо низ тибқи моддаи 16-и Конститутсияи Тоҷикистон ҳуқуқ доранд, ки баробарии ҳудро пеши қонун эҳсос кунанд ва аз ҳуқуқу озодиҳои умумӣ истифода баранд, ба монанди:

- ҳуқуқ ба ҳаёт (мод. 18),
 - ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ (мод. 19),
 - дахлнопазирии шахс ва манзил (мод. 21, 22),
 - озодии вичдон (мод. 26)
- ва дигар ҳуқуқҳое, ки ба ҳама инсонҳо дахл доранд.

Аз ин таҳлил чунин хулоса бармеояд, ки Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон бо дарназардошти талаботи меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ ва таҷрибаи ҳуқуқии давлатҳои демократӣ, ҳуқуқҳои сиёсиро ба таври мақсаднок танҳо ба шахрвандон муқаррар намудааст. Ин амр, ки Александров М.А. ба он ишора мекунад, як ҷузъи табиӣ ва ҳуқуқии давлатдорӣ муосир буда, ба мантиқ ва фалсафаи соҳибхитӣ давлатӣ асос дорад.

АДАБИЁТ:

1. Диноршоев А.М. Правовое регулирование разделения властей в Республике Таджикистан по Конституции 1994 года // Государство и право. – 2005. – № 4. – С. 9.
2. Гадов Б.С. Асосҳои ҳуқуқию-конститусионӣ муҳокимаи умумихалқӣ // Давлат ва ҳуқуқ. – 2005. – № 4. – С. 7-8.
3. Холиков А.Ф. Чанд масоили ҳуқуқҷодкунӣ дар Тоҷикистон // Давлат ва ҳуқуқ. – 2005. – № 4. – С. 41.
4. Исмаилов Ш.М. Правовое государство и основные тенденции и его развития в Таджикистане // Государство и право. – 2000. – № 3. – С. 9.
5. Имомов А.И. Аҳамияти миллӣ ва байналмилалӣ Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон // Давлат ва ҳуқуқ. – 2004. – № 4. – С. 10.
6. Холиков А.Ф. Аз баробарии умумӣ ба баробарии нисбӣ ё баъзан аз масоили кашфи ҳақиқат ва адолат дар ҳуқуқ // Давлат ва ҳуқуқ. – 2006. – № 2. – С. 23-24.
7. Имомов А.И. Ҳуқуқу озоӣ ва вазифаҳои асосии инсон ва шахрванд. – Душанбе, 1997. – 61 с.
8. Александров М.А. Конституционное право зарубежных стран. – Москва, 2006. – 7 с.
9. Конституционное право зарубежных стран: коллектив авторов / Под редакцией Б.А. Старшун. – Москва: Издательство БЕК, 1999. – 129 с.
10. Основы государства и права / Под редакцией О.Е. Кутафина. – Москва: ЮРИСТЪ, 2004. – С. 108-109.

АСОСҲОИ КОНСТИТУТСИОНӢ ВА МОҲИЯТИ ҲУҚУҚУ ОЗОДИҲОИ ИНСОН ВА ШАҲРВАНД ОИД БА ҲУҚУҚҲОИ СИЁСИИ ШАҲРВАНДОН ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Мақолаи мазкур ба таҳлили амиқи асосҳои конститусионӣ ва моҳияти ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, бахусус ҳуқуқҳои сиёсии шаҳрвандон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шудааст. Дар он заминаҳои ҳуқуқии кафолати ҳуқуқҳои сиёсӣ дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва қонунгузории амалкунанда мавриди баррасӣ қарор мегирад. Инчунин, мақола механизмҳои татбиқ ва ҳифзи ин ҳуқуқҳоро дар амалии давлатдорӣ таҳлил намуда, ба мушкилот ва дурнамои рушди демократияи иштироки дар кишвар таваҷҷуҳ зоҳир менамояд.

КАЛИДВОЖАҲО: Конститутсия, ҳуқуқҳои сиёсӣ, озодиҳои инсон, шаҳрванд, Ҷумҳурии Тоҷикистон, демократия, интиҳобот.

КОНСТИТУЦИОННЫЕ ОСНОВЫ И СУЩНОСТЬ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА И ГРАЖДАНИНА В ОТНОШЕНИИ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРАВ ГРАЖДАН В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Данная статья посвящена анализу концепции конституционных гарантий прав и свобод человека и гражданина в Республике Таджикистан. Рассматриваются теоретические основы и практическая реализация механизмов, обеспечивающих защиту и реализацию основополагающих прав, закрепленных в Конституции Таджикистана. Особое внимание уделяется роли государственных институтов, законодательной базы и судебной системы в обеспечении этих гарантий, а также выявлению проблем и перспектив дальнейшего совершенствования системы защиты прав человека в стране.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Конституция Таджикистана, права человека, свободы граждан, конституционные гарантии, защита прав, правовое государство.

CONSTITUTIONAL GUARANTEES OF HUMAN AND CIVIL RIGHTS AND FREEDOMS IN TAJIKISTAN

This article analyzes the concept of constitutional guarantees of human and civil rights and freedoms in the Republic of Tajikistan. It examines the theoretical foundations and practical implementation of mechanisms ensuring

the protection and realization of fundamental rights enshrined in the Constitution of Tajikistan. Special attention is paid to the role of state institutions, the legislative framework, and the judicial system in providing these guarantees, as well as identifying challenges and prospects for further improving the system of human rights protection in the country.

KEYWORDS: Constitution of Tajikistan, human rights, civil freedoms, constitutional guarantees, rights protection, rule of law.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Ғозиев Хусрав Исроилович* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси 2 – юми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **559993300**.

Сведения об авторе: *Гозиев Хусрав Исроилович* – Таджикский национальный университет, магистр второго курса юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудакӣ, 17. Телефон: **559993300**.

Information about the author: *Goziev Khusrav Isroilovich* – Tajik National University, second-year master's student of Faculty of Law. **Address** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **559993300**.

ПРИНЦИПҲОИ ШАҲРВАНДӢ ТИБҚИ ҚОНУНГУЗОРИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ВА МАМЛАКАТҲОИ ХОРИҶӢ

Қудратзода Г.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ҳар як падидаи ҳуқуқи - конститутсионӣ дар зери принципҳои эътирофшудае қарор мегирад, ки ба моҳият ва мазмуни он мувофиқат менамояд.

Принципҳои шаҳрвандии тибқи Қонуни Конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистон», шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба принципҳои зерин асос меёбад:

- ҳуқуқи ҳар шахс ба шаҳрвандӣ;
- баробарҳуқуқии шаҳрвандон новобаста ба асосҳои соҳиб шудан ба шаҳрвандӣ;
- мусоидат ба пешгирии бешаҳрвандӣ;
- нигоҳ доштани шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистон, новобаста аз ҷойи истиқомат, бастан ва бекор кардани ақди никоҳ. Ҳар як шахс ҳуқуқи ба шаҳрвандӣ қабул шуданро дорад, яъне шаҳрвандон аз рӯйи чинс миллат, наҷод, эътиқоди динӣ, мавқеи сиёсӣ вазъи иҷтимоӣ ва ғайра новобаста ба асосҳои соҳиб шудан ба шаҳрвандӣ баробарҳуқуқанд.

Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистон соҳиб шудани шахси бешаҳрвандро дастгирӣ намуда, барои ба шаҳрвандии давлати дигар соҳиб шудани ӯ монеъ намешавад. Ин яке аз меъёрҳои пешгиркунанда дар қонунгузори миллии Тоҷикистон гуем ҳам хато нахоҳем кард.

Мутобиқи моддаи 7-и Қонуни Конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистон, бастан ақди никоҳ ва (ё) бекор кардани он байни шаҳрванди Ҷумҳурии Тоҷикистон ва шахсе, ки шаҳрванди Ҷумҳурии Тоҷикистон намебошад, боиси тағйир додани шаҳрвандии онҳо намегардад.

Дигар кардани шаҳрвандии яке аз ҳамсарон боиси тағйир додани шаҳрвандии ҳамсари дигар намегардад.

Бекор кардани ақди никоҳ боиси тағйир додани шаҳрвандии кӯдакони аз ҳамин никоҳ таваллудшуда ё фарзандхондшудаи ҳамсарон намегардад.

Дар зери мафҳуми принципҳои асосии вазъи ҳуқуқии инсон ва шаҳрванд муносибатҳои муҳимтарини байни давлат ва шаҳрвандон вобаста ба мавқеи онҳо дар ҷомеа фаҳмида мешавад. Мазмун ва хусусияти принципҳои вазъи ҳуқуқии инсон ва шаҳрванд бо моҳияту мазмуни ҳокимияти давлатӣ алоқаманд аст. Вобаста ба ҳислати демократӣ ва ё иртиқоӣ доштани шаклу сохтори давлатӣ, мазмун ва моҳияти муносибати давлат бо шаҳрвандон гуногун шуда метавонад. Ин ҳолат мазмун ва таъиноти принципҳои вазъи ҳуқуқии инсон ва шаҳрвандро муайян мекунад. Қисми таркибии вазъи ҳуқуқии инсон ва шаҳрванд принципҳои мебошанд, ки дар хусуси моҳияту мазмуни ин падида шаҳодат медиҳанд, принципҳои инсон ва шаҳрванд ҳислати ҳамаро дар бар гиранда дошта, хусусияти вазъи ҳуқуқии ҳар як узви фард назар ба кадом соҳаи ҳуқуқ бештар тааллуқ доштанишон паҳн мегарданд.

Принципҳои асосии вазъи ҳуқуқии инсон ва шаҳрванд мувофиқи Конститутсияи Тоҷикистон аз инҳо иборат аст:

- дахлнопазирии ҳуқуқҳои инсон;
- баробарҳуқуқии шаҳрвандон;
- ягонагии ҳуқуқу озоди ва вазифаҳои асосии шаҳрвандон.

Яке аз принципҳои асосии вазъи ҳуқуқии инсон ва шаҳрванд дар Тоҷикистон дахлнопазирии фитрии шахс мебошад. Тоҷикистон санадҳои муҳимтарини байналмиллалӣ оид ба ҳуқуқи инсонро расман эътироф намуда, кӯшиш менамояд, ки ҳолатҳои асосии онҳоро дар санадҳои ҳуқуқи байналмиллалӣ аз қабилӣ Эломияи

умумии ҳуқуқи башар аз 10-уми декабри соли 1948, Пакти байналмиллалии «Дар бораи ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ» аз 16-уми декабри 1966, санади хотимавии Созмони амният ва ҳамкорӣ дар Аврупо аз 1-уми августи соли 1975 ба Конститутсияи Тоҷикистон хеле калон аст. Аз ҷумла, дар дебочаи Конститутсия муқаддас донишони ҳуқуқу озодии шахс эълон гардидааст. Таъсири ин нишондод ба мазмуну моҳияти низоми ҳуқуқу озодӣ ва вазифаҳои асосии инсон ва шаҳрванд бевосита калон аст.

Баробари эътироф ва кафолати ҳуқуқу озодиҳои инсон инчунин санадҳои байналмиллалӣ дар бораи ҳуқуқҳои инсон ва қонунгузории миллии инсонро водор месозанд, ки вазифаҳои ҳудро софдилона ба иҷро расонанд. Зеро инсон дорои ақлу вичдон мебошад ва бояд нисбат ба ҳамдигар бародарвор муносибат кунад. Дар Эълומияи умумии ҳуқуқи башар муайян карда шудааст, ки «Ҳар инсон дар назди ҷамъият уҳдадор аст» зеро танҳо дар он рушди озод ва комили шахсияти ӯ имконпазир аст. Ҳар як инсон зимни амалӣ кардани ҳуқуқҳо ва озодиҳои худ, бояд мавриди чунин маҳдудиятҳои, қарор дода шавад, ки аз тарафи қонун бо мақсади таъмини эътироми ҳуқуқ ва озодиҳои дигарон, қонун кардани талаботи одилонаи ҷамъиятӣ, беҳзистии умумӣ дар ҷомеаи демократӣ муқаррар карда шудаанд. (моддаи 29)». Ба ҳамин мазмун дар моддаи 14-и Конститутсия муайян карда шудааст, ки «Маҳдуд кардани ҳуқуқ ва озодиҳои шаҳрвандтанҳо ба мақсади таъмини ҳуқуқ ва озодии дигарон, тартиботи ҷамъиятӣ, ҳимояи сохти конститусионӣ ва тамомияти арзии ҷумҳурӣ раво доништа мешавад». Дар робита бо ин меъёр дар моддаи 46-и Конститусия яке аз сабабҳои дар ҷумҳурӣ эълон кардани вазъиятӣ фавқуллода таҳдиди бевосита ба ҳуқуқу озодиҳои шаҳрвандон доништа шудааст.

Дар асосҳои сохтори Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар карда шудааст, ки ҳаёт, кадр, номус ва дигар ҳуқуқҳои инсон дахлнопазиранд. Дар санадҳои байналмиллалӣ эътироф шудааст, ки ҳуқуқҳои фитрии ва ҷудонашвандаи инсон ба монанди ҳаёт, озодӣ шаъну шараф ва эътибор, дахлнопазирӣ, амният арзишҳои олӣ мебошанд. Ин нуқтаҳо дар боби дуввум ва ҳафтуми Конститутсияи Тоҷикистон қисман инъикос ёфтаанд.

Хусусияти ҳуқуқҳои фитрии инсон дар он аст, ки онҳо ҳамон таҳкурсии мебошанд, ки дар заминаи онҳо шахс инкишоф ёфта метавонад. Барои дуруст ба роҳ мондани алоқаю ҳамкориҳои давлат бо шахс бояд, пеш аз ҳама, давлат ҳуқуқҳои фитрии инсонро эътироф намуда, риоя ва ҳифзи онро ба уҳда гирад ва боиси қаноатмандист, ки дар моддаи 5-и Конститутсия нуқта ҷой дорад.

Принсипи дигари вазъи ҳуқуқии инсоният ва шаҳрванд дар Тоҷикистон баробарҳуқуқии шаҳрвандон мебошад. Ин усул низ аз санадҳои муҳими ҳуқуқи байналмиллалӣ бар меояд. Дар Эълумияи умумии ҳуқуқи башар муқаррар гардидааст, ки ҳамаи одамон дар назди қонун баробаранд ва ба ҳеҷ гуна тафовут ба ҳимояи қонун ҳуқуқи баробардоранд. Ҳамаи одамон барои ҳимоя аз ҳар гуна ҳуқуқпоймолкуниҳое, ки ҳилофи Эълумияанд ва аз ҳар гуна иғвогарии чунин поймолкунии ҳуқуқдоранд. (моддаи 7).

Принсипи баробарҳуқуқӣ нисбати аксари ҳуқуқу озодӣ ва вазифаҳои асосӣ новобаста ба шаҳрвандӣ ба ҳамаи шахсон тааллуқдор аст. Масалан, меъёрҳои боби дуввуми Конститутсия, ба истиснои моддаҳои 16, 24, 27-29 ва 48, ки танҳо ба шаҳрвандони ҷумҳурӣ таъин гардидаанд. Дар татбиқ ва истифодаи ҳуқуқу озодиҳои ҳамаи одамон баробарҳуқуқанд ва бартарию афзалият фақат ба аҳволи саломатӣ, синну сол ва баъзе хусусиятҳои иҷтимоӣ вобаста аст.

Хусусияти дигари принсипи баробарҳуқуқии инсон ва шаҳрванд дар Тоҷикистон ба он алоқаманд аст, ки Конститусияҳои Тоҷикистон солҳои 1937, 1978 ва Конститусияи ҳозира кафолати баробарҳуқуқии марду занро ба мисли пешина васеъ нишон надода, дар ин ҳусус ба таври умумӣ меъёр муқаррар намудааст. Ин фаҳмост, зеро ҳоло Тоҷикистон имконоти ҳақиқии иҷтимоӣ-иқтисодии таъмини кафолати пурраи ин баробарҳуқуқиро доро нест. Вале дар ин самт ҷумҳурӣ қадамҳои муҳим

гузошта истодааст. Масалан дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи кафолати давлатии баробархукукии занон ва мардон ва имкониятҳои баробари амалӣ намудани онҳо» як қатор чораҳои таъмини воқеии баробарии занон ва мардонро муқаррар кардааст. Қонуни мазкур муносибатҳои оид ба таъмини кафолатҳои конститусионии баробархукукии мардону занонро дар соҳаи иҷтимоӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ ва дигар соҳаҳо ба танзим мебарорад, ҳуқуқ поймолкуниро аз рӯи аломати ҷинсӣ пешгирӣ мекунад ва амалигардонии имкониятҳои баробархукукии онҳоро муқаррар менамояд. Бо ин мақсад дар қонун кафолатҳои давлатӣ оид ба таъминӣ имкониятҳои баробари мардону занон ҳангоми амалигардонидани ҳуқуқи интихобот, дар соҳаи хизмати давлатӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва роҳи ҳалҳои таъмини кафолатҳои давлатии баробархукукии мардону занон ва имкониятҳои амалигардонии онҳоро муайян кардааст.

Баробари ин бо фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи чораҳои баланд бардоштани нақши занон дар ҷомеа» қарорҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи Барномаи миллии «Самтҳои асосии сиёсати давлатӣ оид ба таъмини ҳуқуқ ва имкониятҳои баробарии занон ва мардон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2011-2020» ва чанде дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ба баланд бардоштани иштироки занон дар ҳаёти ҷамъиятӣ-сиёсӣ, пурзӯр кардани вазъи ҳукукии онҳо ва таъмини саломатии занон ва кӯдакон бахшида шудаанд. Вале ҳамоно таъмини ҳуқуқу озодиҳои занон дар сатҳи поён қарор дорад, чунки нуқсонҳои ҳаёти иҷтимоӣ-иқтисодӣ мавқеи мардро дар ҳаёти оилавӣ суст гардонидаст ва ҳамаи масалаҳои таъмини рӯзгор ва тарбияи фарзандон ба дӯши занон бор гаштааст.

Дар сатҳи Конститусионӣ, қонунҳо ва санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ муқаррар кардан ва танзими ягонагии ҳуқуқу озодӣ ва вазифаҳои асосии инсон ва шаҳрванд, сарфи назар аз ҳар гуна тафовутҳо зарур мебошад. Дар ҷомеаи демократӣ ин принцип аз як тараф инсон ва шаҳрвандро барои иҷрои вазифаҳои ҳуқуқӣ водор кунад, аз тарафи дигар давлат низ вазифадор мегардад, ки барои таъмини ҳуқуқу озодии инсон ва шаҳрванд кафолатҳои амалӣ пешбинӣ намояд. Дар чунин ягонагӣ алоқамандию ҳамкориҳои давлат бо инсон ва шаҳрванд равшан зоҳир мешавад. Аммо воқеияти замони нав чунин нест, ки ягонагии воқеии ҳуқуқу озодӣ ва вазифаҳои асосӣ бо чандин омилҳо вобаста гашта, ба ҳар кас ба тарзу сатҳи гуногун паҳн мешавад.

Ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд бевосита амалӣ мешаванд. Онҳо мақсад, мазмун ва тадбиқи қонунҳо, фаъолияти мақомоти давлатӣ, мақомоти ҳудудораи маҳаллиро муайян карда, ба воситаи ҳокимияти судӣ таъмин мегарданд ва ба маҳдудсозии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд танҳо ба мақсади ҳуқуқу озодиҳои дигарон раво дониста мешавад. Дар фаъолияти воқеии худ мақмоти давлатӣ, шахсони мансабдор ва сохторҳои ҷамъиятӣ бояд афзалияти ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсонро на фақат эҳтиром, балки инчунин қатъӣ риоя намояд.

Дар адабиётҳои ҳуқуқӣ принципҳоро гуногун гурӯҳбандӣ менамоянд. Масалан, принципҳои соҳавӣ, принципҳои умумӣ, принсипҳои байни соҳавӣ, принципҳои умумӣ ва махсус ва ғайра.

Принсипҳои шаҳрвандиро низ ба принципҳои умумӣ в махсус ҷудо намудан мумкин аст:

Ба принципҳои умумӣ дохил мешаванд:

- принципи баробарӣ;
- принципи қонуният;
- принципи инсондӯстӣ ва ғайра.

Ба принципи соҳавӣ дохил мешаванд:

- принципи ҳуқуқи ҳар шахс ба шаҳрвандӣ;
- принципи баробархукукии шаҳрвандон новобаста ба асосҳои соҳиб шудан ба шаҳрвандӣ;
- принципи мусоидат ба пешгирии бешаҳрвандӣ;

- принципи нигоҳ доштани шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистон, новобаста аз ҷойи истиқомат, бастан ва бекор кардани ақди никоҳ.

Принсипҳои шаҳрвандӣ дар кишварҳои мухталифи ҷаҳон вобаста ба модели ҳуқуқӣ ва концепсияи давлатдорӣ онҳо гуногун зоҳир мегарданд. Бо вучуди ин, як қатор меъёрҳо ва арзишҳои умумие вучуд доранд, ки дар таҷрибаи ҳуқуқии аксари кишварҳои пешрафта ҷойгоҳи устувор пайдо кардаанд.

Яке аз принсипҳои муҳимми шаҳрвандӣ дар қонунгузории кишварҳои демократӣ – принципи *jus soli* (ҳуқуқи хокӣ) ва *jus sanguinis* (ҳуқуқи хунӣ) мебошад. Масалан, дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико тибқи Сарқонуни кишвар (тағйироти 14, соли 1868), шахсе, ки дар ҳудуди ИМА таваллуд шудааст, новобаста аз шаҳрвандии волидайн, шаҳрванд доништа мешавад.

Дар муқобил, кишварҳои чун Олмон, ки то ислоҳоти соли 2000 ба принципи *jus sanguinis* таъя мекарданд, шаҳрвандиро бештар аз рӯйи насаби падару модар муайян менамуданд. Танҳо пас аз ислоҳоти қонунгузорӣ дар соли 2000, Олмон ба тарҳи омехтаи *jus sanguinis* ва *jus soli* гузашт, ки шароити шаҳрвандиро барои кӯдакони муҳоҷирон осонтар кард.

Дигар принципи муҳимми қонунгузории шаҳрвандӣ дар кишварҳои аврупоӣ – принципи пешгирии шаҳрвандии дугона мебошад. Масалан, дар Нидерландия, қонунгузорӣ то соли 2020 шаҳрвандии дугона (*dual nationality*)-ро бо маҳдудият қабул мекард, агарчи баъдан баъзе истисноҳо ворид шуданд.

Ниҳоят, дар қонунгузории муосири давлатҳои демократӣ, инчунин принципи ғайри қобили ихроҷ будани шаҳрванд мавҷуд аст. Масалан, мувофиқи Қонуни асосии Ҷумҳурии Литва (моддаи 99, ислоҳи соли 2004), шаҳрвандро бе розигии шахс танҳо дар ҳолатҳои махсуси хиёнат ба давлат метавон аз шаҳрвандӣ маҳрум кард.

Ҳамин тариқ, принсипҳои шаҳрвандӣ (принсипҳои танзимкунандаи муносибатҳои шаҳрвандӣ байни шахс ва давлат) дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва кишварҳои хориҷӣ (махсусан, кишварҳои демократии ғарбӣ) дар асоси низоми ҳуқуқӣ, таърих, анъана ва мақсади сиёсати давлатӣ фарқ мекунанд.

Принсипи якшаҳрвандӣ, яъне тибқи Конститутсия ва Қонуни шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳрвандии дугона эътироф намешавад, яъне шахс танҳо метавонад як шаҳрвандӣ дошта бошад. Аммо дар баъзе кишварҳои хориҷӣ (мисли ИМА, Канада, Фаронса): Шаҳрвандии дугона иҷозат дода мешавад, шахс метавонад ҳамзамон шаҳрванди якчанд давлат бошад.

Тафовути асосии принсипҳои шаҳрвандӣ байни Тоҷикистон ва кишварҳои хориҷӣ дар масъалаи шаҳрвандии дугона, суръат ва осонии дастбӣ ба шаҳрвандӣ, механизмҳои ҳимояи ҳуқуқи шаҳрвандон ва сатҳи кафолатҳои баробарии иҷтимоӣ зоҳир мешавад. Тоҷикистон дар робита ба масъалаи шаҳрвандӣ ба принципи якшаҳрвандӣ ва нигоҳдории истиқлолияти миллӣ афзалият медиҳад, дар ҳоле ки баъзе кишварҳои хориҷӣ бештар ба сӯйи гуногуншаҳрвандӣ ва ҳуқуқҳои васеътари инфиродӣ равона шудаанд.

АДАБИЁТ

1. Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистон», қабулшуда 8 августи соли 2015, № 1208.
2. Имомов А. Ҳуқуқи конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон. — Душанбе: Ирфон, соли нашр. — саҳ. 112.
3. Эъломияи умумии ҳуқуқи башар, қабулшуда аз ҷониби Маҷлиси Умумии СММ 10 декабри соли 1948.
4. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз соли 1994, бо тағйири иловаҳои солҳои 1999, 2003 ва 2016.
5. Эъломияи умумии ҳуқуқи башар, қабулшуда аз ҷониби Маҷлиси Умумии СММ 10 декабри соли 1948.
6. Пакти байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ, қабулшуда 16 декабри соли 1966 аз ҷониби Маҷмаи Умумии СММ, ба иҷро даромада 3 январи соли 1976.

7. Пакти байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ. Қабулшуда 16 декабри соли 1966 аз ҷониби Маҷмаи Умумии СММ, ба иҷро даромада 23 марти соли 1976.
8. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз соли 1994, бо тағйири иловаҳои солҳои 1999, 2003 ва 2016.
9. Воеводин Л. Д. Конституционные права и обязанности советских граждан. — М.: Юрид. лит., 1984. — С. 45.
10. Конститутсияи (Қонуни асосии) Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон. — Душанбе: Ирфон, 1978.
11. Конститутсияи Ҷумҳурии Қазоқистон, қабулшуда 30 августи соли 1995 (бо тағйири иловаҳои минбаъда). — Нур-Султон, 2021.
12. Конститутсияи Ҷумҳурии Туркменистон, қабулшуда 18 майи соли 1992 (бо тағйири иловаҳои минбаъда). — Ашкобод, 2022.
13. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз соли 1994, бо тағйири иловаҳои солҳои 1999, 2003 ва 2016.
14. Имомов А. Ҳуқуқи конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистон. — Душанбе: Ирфон, 2006. — 480 с.
15. Қонуни Конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз соли 2015
16. U.S. Constitution, 14th Amendment (1868)
17. German Nationality Act (StAG), Reform of 2000
18. Dutch Nationality Act (Rijkswet op het Nederlanderschap), updates 2020
19. Constitution of Lithuania (Amendment 2004), Article 99

ПРИНЦИПҲОИ ШАҲРВАНДӢ ТИБҚИ ҚОНУНГУЗОРИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ВА МАМЛАКАТҲОИ ХОРИҶӢ

Дар ин мақола хусусият ва усулҳои асосии муқаррар намудани шаҳрвандӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва баъзе кишварҳои хориҷӣ таҳлил мегардад. Мавзӯ масоили асосии ҳуқуқи марбут ба шаҳрвандӣ, аз ҷумла ҳуқуқи шахс ба шаҳрвандӣ, ихтиёрии шаҳрвандӣ, шартҳои пазируфтани шаҳрвандӣ, шаҳрвандии дучанд ва бекоршавии он, инчунин муқоисаи қонунгузории миллии бо таҷрибаи байналмилалӣ фаро мегирад. Ин таҳлил ба таҳкими низоми ҳуқуқи шаҳрвандӣ ва ҳамохангсозии он бо меъёрҳои байналмилалӣ мусоидат мекунад.

КАЛИДВОЖАҲО: шаҳрвандӣ, қонунгузорӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кишварҳои хориҷӣ, ҳуқуқи инсон, шаҳрвандии дучанд, ихтиёрӣ, ҳуқуқи байналмилалӣ.

ПРИНЦИПЫ ГРАЖДАНСТВА СОГЛАСНО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН И ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН

В статье рассматриваются основные принципы регулирования гражданства в Республике Таджикистан и в ряде зарубежных стран. Анализируются такие вопросы, как право на гражданство, добровольность гражданства, условия его приобретения и утраты, институт двойного гражданства, а также сравнение национального законодательства с международной практикой. Работа способствует совершенствованию правовой системы в сфере гражданства и её гармонизации с международными нормами.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: гражданство, законодательство, Республика Таджикистан, иностранные государства, права человека, двойное гражданство, добровольность, международное право

PRINCIPLES OF CITIZENSHIP UNDER THE LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN AND FOREIGN COUNTRIES

This paper explores the key principles of citizenship regulation in the Republic of Tajikistan and selected foreign countries. It addresses the right to citizenship, the voluntary nature of citizenship, conditions for its acquisition and loss, dual citizenship, and compares national legal frameworks with international practices. The study contributes to improving the legal system related to citizenship and aligning it with international standards.

KEYWORDS: citizenship, legislation, Republic of Tajikistan, foreign countries, human rights, dual citizenship, voluntariness, international law

Маълумот дар бораи муаллиф: *Қудратзода Гулбаҳор* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси 2 – юми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **900494049**.

Сведения об авторе: *Қудратзода Гулбаҳор* – Таджикский национальный университет, магистр второго курса юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудакӣ, 17. Телефон: **900494049**.

Information about the author: *Qudratzoda Gulbahor* – Tajik National University, second-year master's student of Faculty of Law. **Address** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **900494049**.

АСОСҲОИ УМУМИИ ТАСНИФИ УҲДАДОРИҲОИ ҲУҚУҚИИ МАДАНӢ

Комилзода Б.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар байни иштирокчиёни муомилоти маданӣ ба вучуд омадани шумораи гуногуни муносибатҳои ҳуқуқи уҳдадорӣ аҳаммияти муҳимро бо таври дахлдор ба низом даровардани онҳо ишғол менамояд. Низоми уҳдадориҳо на танҳо ягонагии онҳо, балки гуногунии онҳоро дар асоси интиҳоби дурусти меъёри таснифотӣ дар назар дорад ва ба сифати чунин меъёр хусусиятҳои уҳдадорӣ метавонад хизмат менамоянд. Ин хусусият имконият медиҳад, ки уҳдадориҳоро тасниф намуда, онҳоро ба низоми муайяни қатъи ҷо ба ҷо гузорем.

Низоми илман асосноки уҳдадорӣ, пеш аз ҳама барои ба таври дахлдор танзими ҳуқуқи намудани онҳо аҳаммияти муҳим дорад. Вай имконият медиҳад, ки ҳуҷҷатҳои меъёриро ба қисмҳои гуногуни таркиби ҳуқуқи уҳдадорӣ ҷунон ҷойгир намоем, ки муносибатҳои уҳдадорӣ аз рӯйи табиаташон ягона аз тарафи ҳамон як меъёрҳои ҳуқуқи ба танзим дароварда шаванд ва баръакс муносибатҳои уҳдадориҳои аз рӯйи аломатҳоиашон то дараҷае гуногун аз тарафи меъёрҳои ҳуқуқи аз рӯйи мазмунашон гуногун ба танзим дароварда шаванд. Мисол, хусусиятҳо барои ҳамаи уҳдадориҳои умумӣ имконият додаанд, ки қисми умумии уҳдадориҳоро ҷудо намоем. Онҳо аз меъёрҳои ҳуқуқие иборатанд, ки то дараҷае нисбати ҳамаи уҳдадориҳо татбиқ карда мешаванд. Хусусиятҳои намудҳои алоҳидаи уҳдадориҳо мавҷудияти структураи дохилии қисмҳои уҳдадориҳо муайян менамояд.

Низоми уҳдадориҳо барои фаъолияти ҳуқуқтатбиқкунӣ низ аҳаммияти калон дорад. Вай имконият медиҳад, ки як намуди уҳдадориҳо аз дигараш фарқ намоем ва нисбати онҳо меъёрҳои ҳуқуқи ҳамонгунаи дахлдорро татбиқ намоем. Аз ҷиҳати дигар омӯзиши ҳуқуқи уҳдадорӣ низ то дараҷае сабуктар мегардад. Ба мақсад мувофиқ аст, ки системаи уҳдадориҳо дар асоси таснифи бисёрзинагии мунтазам бунёд карда шаванд. Дар баробари ҳамин ба ҳар як дараҷаи гирифташуда таснифи алоҳида зарур аст, то ин ки маҳаки ягонаеро истифода барем, ки имконияти муайян намудани фарқияти то дараҷае муҳимро дар муносибатҳои ҳуқуқи уҳдадорӣ диҳад. Тибқи гуфтаҳои боло уҳдадориҳо ба ду навъ ҷудо мешаванд. Дар дохили ҳар навъ гурӯҳҳои алоҳидаи уҳдадориҳо ҷудо карда мешаванд. Вобаста аз асосҳои бавучудоиашон ҳамаи уҳдадориҳо ба ду навъ ҷудо мешаванд: шартномавӣ ва ғайришартномавӣ. Аҳаммияти уҳдадориҳоро ба ду навъ ҷудо намудан аз он иборат аст, ки мазмуни уҳдадориҳои шартномавиро на танҳо қонун, балки созиши шахсоне, ки дар уҳдадориҳо иштирок менамоянд, ташкил медиҳад.

Уҳдадориҳои шартномавӣ ва ҳам ғайришартномавӣ дар навбати худ ба гурӯҳҳо ҷудо мешаванд. Мисол, дар доираи уҳдадориҳои шартномавӣ вобаста аз характери ҷойгиркунии неъматҳои моддӣ, ки онҳо ба танзим медароранд гурӯҳҳои зерин ҷудо карда мешаванд: уҳдадориҳо оид ба фурӯши амвол, уҳдадориҳо оид ба истифодаи пешниҳод намудани амвол, уҳдадориҳо оид ба иҷрои қарз, уҳдадориҳо оид ба хизматрасонӣ, уҳдадориҳои ҳисоббаробаркунӣ ва қарздиҳӣ, уҳдадориҳои суғуртавӣ. Дар дохили уҳдадориҳои ғайришартномавӣ ду гурӯҳи уҳдадориҳоро ҷудо намудан мумкин аст: уҳдадориҳо аз аҳдҳои яктарафа ва муҳофизатшаванда.

Уҳдадориҳои ба гурӯҳи алоҳида дохилшаванда дар баробари аломатҳои умумӣ, ки онҳоро муттаҳид месозад, дорои фарқиятҳои муайян буда, таснифи минбаъдаи онҳоро дар назар дорад. Вобаста ба мазмуни иқтисодиашон дар доираи ҳамон як гурӯҳ намудҳои алоҳидаи уҳдадориҳоро фарқ карда мешаванд. Инчунин, ба гурӯҳи уҳдадориҳо оид ба иҷрои қарз, уҳдадориҳои оид ба пудрат, пудрати маишӣ, пудрати

сохтмон, пудрат оид ба иҷрои корҳои лоиҳакашӣ, ҷустуҷуи, тадқиқотӣ ва ғайраҳо дохил мешаванд

Намудҳои алоҳидаи уҳдадорӣ дар навбати худ ба шаклҳои гуногун метавонанд баромад намоёнд, ё ба зернамудҳои гуногун тақсим шаванд. Ба шаклҳои алоҳида тавсиф намудани онҳо дар ҳамагон маврид ҷой дошта метавонад, ки дар доираи як ва ҳамагон намуди муносибатҳои ҳуқуқи уҳдадорӣ шакли ифодаи онҳо хусусияти ба худ хосро ба даст дарорад. Мисол, хариду фуруши чакана, ба хариду фуруши кредит, бо супориши пешакӣ бо тартиби хизматнамоӣ, хариди борфиристонӣ чудо мешавад.

Намуди мушаххаси уҳдадорӣ дар шакли зернамудҳои гуногун чудо шуданиш мумкин аст. Чунин ҳолат дар мавриде ҷой дошта метавонад, ки дар доираи намуди мазкур мазмун муносибатҳои ҳуқуқи уҳдадорӣ хусусиятҳои ба худ хосро ба даст дарорад. Мисол, дар дохили як ё ҳамагон намуди уҳдадорӣ ба монанди уҳдадорӣ оид ба иҷрои воситаҳои нақлиётӣ ду зернамуди онро фарқ кардан мумкин аст: иҷораи воситаҳои нақлиёт бо ҳайаташ ва иҷрои воситаҳои нақлиёт бе ҳайаташ.

Доираи муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқӣ, ки вобаста ба ҳуқуқи уҳдадорӣ ба вучуд меоянд, ниҳоят васеъ буда, самтҳои гуногуни ҳуқуқи гражданиро дар бар мегиранд, ки ин барои ба низоми муайян дароварда шудани уҳдадорӣ ба вучудномада мусоидат менамояд. Вобаста ба ин мутобиқи низоми уҳдадорӣ ташаккулифта, уҳдадорӣ ба ду гурӯҳи калон: уҳдадорӣ шартномавӣ ва уҳдадорӣ ғайришартномавӣ чудо мешаванд, ки чунин таснифоти уҳдадорӣ аз рӯи асосҳои ба вучуд омадани онҳо ба амал бароварда шуда, ҳануз дар аҳди ҷунони қадим маълум буданд.

Уҳдадорӣ шартномавӣ гуфта, уҳдадорӣеро меноманд, ки дар байни тарафҳо, дар асоси шартномаи басташуда ба вучуд меояд. Масалан, уҳдадори иҷорагир оид ба пардохти саривақтии ҳаққи иҷора дар шартномаи иҷораи манзил.

Уҳдадорӣ ғайришартномавӣ гуфта, уҳдадорӣеро дар назар доранд, ки дар байни тарафҳо бидуни шартнома ба вучуд омада, тарафҳоро барои содир кардани ягон амали муайян водор менамояд. Масалан, дар асоси талаботи қонунгузори маданӣ шахсе, ки ганҷина ёфтааст, уҳдадор аст дар хусуси дарёфт карда шудани ганҷина мақомоти дахлдори давлатиро огоҳ намояд.

Дар ҳуқуқи маданӣ, дар баробари уҳдадорӣ дар боло оварда шуда, ҳамчунин уҳдадорӣеро низ фарқ кардан мумкин аст, ки онҳо дар асоси санади мақомоти ҳокимияти давлатӣ ба вучуд меоянд. Масалан, ба иҷорагир дода шудани ордери манзил, ки онро барои ба таври дахлдор нигоҳ дошта шудани манзили истиқоматӣ уҳдадор менамояд. Лекин ин гуна уҳдадорӣ низ аз рӯи мазмун ва моҳияти худ ба ду намуди аввали уҳдадорӣ: шартномавӣ ва ғайришартномавӣ чудо мешаванд.

Дар ин ҷо онро қайд кардан ҷоиз аст, ки ба ин ду гурӯҳ чудо карда шудани уҳдадорӣ он қадар мувофиқи мақсад набуда, тамоми паҳлуҳои уҳдадорӣ дар бар гирифта наметавонанд. Зеро чунин таснифоти уҳдадорӣ ҳислати шартро дошта, ҷиҳатҳои хоси уҳдадорӣ ифода карда наметавонанд. Чунончӣ, уҳдадорӣ, ки вобаста ба аҳдҳои яктарафа ба вучуд меоянд ва ё ин ки дар натиҷаи ҳаракатҳои ҳуқуқӣ ва ё ҳодисаҳои ҳуқуқӣ ба вучуд меоянд, ба доираи таснифоти дар боло оварда шудаи уҳдадорӣ дохил шуда наметавонанд. Масалан, ба таври оммавӣ эълон карда шудани муқофот. Бинобар ин, кӯшиши ба таври сунъӣ нигоҳ дошта шудани таснифоти анъанавии ба таври умум қабулшудаи уҳдадорӣ маданӣ - ҳуқуқӣ, аз ҳисоби васеъ карда шудани доираи уҳдадорӣ ғайришартномавӣ, бо роҳи ба он илова карда шудани баъзе аз уҳдадорӣ бидуни шартнома ба вучуд оянда, масалан, уҳдадорӣ дар асоси аҳдҳои яктарафа ба вучуд омада, он қадар дуруст нест. Ин бо он асоснок карда мешавад, ки таснифоти мазкур аз як тараф уҳдадорӣ дар асоси аҳдҳои гуногун ба вучудномадаро, ки моҳиятан ба ҳам монанд мебошанд, ба таври сунъӣ ба як гурӯҳ чудо менамояд, ва аз тарафи дигар, уҳдадорӣеро, ки дар асоси ҳаракатҳои ҳуқуқӣ ва дар натиҷаи ҳуқуқвайронкунӣ ба вучуд меоянд, дар як гурӯҳи дигари ягона муттаҳид менамояд.

Дар асоси таҳлилҳои боло баъзе аз муҳаққиқони соҳаи ҳуқуқи маданӣ, масалан, Суханов Е.А., пешниҳод мекунад, ки ба ду гурӯҳи дигар: уҳдадорихои батанзимдаровардашаванда ва уҳдадорихои муҳофизатӣ бештар қобили қабул буда, тамоми паҳлуҳои уҳдадорихои маданӣ - ҳуқуқиро дар бар мегиранд. Муаллиф ба гурӯҳи якуми уҳдадорихо, уҳдадорихои шартномавӣ ва уҳдадорихои дигареро шомил менамояд, ки онҳо ҳислати ҳуқуқиро доро мебошанд. Ба гурӯҳи дуюм - гурӯҳи уҳдадорихои муҳофизатӣ бошад ҳамон уҳдадорихоеро шомил менамояд, ки онҳо дар натиҷаи зараррасонӣ ва ё дар натиҷаи бойшавии беасос ба вучуд меоянд, ки онҳо аз рӯйи мазмун ва моҳияти худ яке аз намудҳои ҷавобгарии маданӣ - ҳуқуқиро ташкил медиҳанд.

Таснифоти дар боло овардашудаи уҳдадорихои маданӣ - ҳуқуқӣ ҳадди охирони таснифот ва ё ин ки ба гурӯҳҳо ҷудо намудани уҳдадорихо набуда, онҳоро ҳамчунон мумкин аст боз ба намудҳои дигар ҷудо намуд. Чунончӣ, уҳдадорихоро вобаста ба асосҳои ба вучуд омаданашон ба намудҳои зерин ҷудо кардан мумкин аст:

- уҳдадорихое, ки вобаста ба шартнома ва аҳдҳои дигари маданӣ - ҳуқуқӣ ба вучуд меоянд;

- уҳдадорихое, ки аз амалҳои ғайриҳуқуқии субъектони ҳуқуқи маданӣ ба вучуд меоянд;

- уҳдадорихое, ки вобаста ба ҳолатҳои воқеӣ - ҳуқуқии дигар ба вучуд меоянд.

Се гурӯҳи асосии уҳдадорихои маданӣ - ҳуқуқии дар боло овардашуда, дар навбати худ боз ба намудҳои дигар ҷудо (тасниф) мешаванд. Чунончӣ:

- уҳдадорихое, ки вобаста ба шартнома ба вучуд меоянд, ҷудо мешаванд ба: уҳдадорихои шартномавӣ ва уҳдадорихое, ки аз аҳдҳои яктарафа ба вучуд меоянд;

- уҳдадорихои муҳофизатӣ (ғайришартномавӣ) ҷудо мешаванд ба: уҳдадорихое, ки вобаста ба зараррасонӣ ба вучуд меоянд ва уҳдадорихое, ки дар натиҷаи бойшавии беасос ба вучуд меоянд;

- уҳдадорихои дигар, ки дар худ уҳдадорихоеро, ки дар натиҷаи кирдорҳои ҳуқуқӣ ва ҳодисаҳои ҳуқуқӣ ба вучуд меоянд, муттаҳид намудааст.

Уҳдадорихо, ҳамчунон, метавонанд ба уҳдадорихои асосӣ ва иловагӣ ҷудо шаванд, ки дар ин ҷо уҳдадорихои иловагӣ асосан барои таъмини иҷроиши дахлдори уҳдадории асосӣ равона карда шудааст. Масалан, уҳдадорӣ оид ба пардохти ноустуворона ва ё уҳдадорӣ оид ба гарав саривақт, дар ҳаҷми пурра баргардонида шудани кредити бонкиро таъмин менамояд, ки дар ин ҷо шартномаи гарав ҳамчун уҳдадории иловагӣ нисбати уҳдадории асосӣ - уҳдадорӣ оид ба кредити бонкӣ ба шумор меравад. Вобаста ба он, ки уҳдадорихои иловагӣ аз уҳдадорихои асосӣ вобастагии саҳт дошта, ҳангоми набудани онҳо моҳияти асосии худро гум мекунанд, бинобар ин қонунгузори маданӣ муқаррар менамояд, ки безътибор дониста шудани уҳдадорихои иловагӣ барои безътибор дониста шудани уҳдадорихои асосӣ сабаб шуда наметавонанд, лекин безътибор дониста шудани уҳдадорихои асосӣ барои безътибор дониста шудани уҳдадорихои иловагӣ оварда мерасонад, ба шарте, ки агар аз шартнома ва ё қонунгузорӣ ҳолати дигаре ба миён наояд. Яъне, қатъ гардидани уҳдадории асосӣ барои қатъ гардидани уҳдадории иловагӣ сабаб мегардад. Масалан, ҳангоми сари вақт ва дар ҳаҷми пурра баргардонида шудани кредити бонкӣ, шартномаи гарав аз лаҳзаи баргардонида шудани кредити бонкӣ қатъ гардида эътироф мегардад.

Вобаста ба предмети иҷроиши уҳдадорихо намуди дигари уҳдадорӣ - уҳдадории пулиро фарқ кардан мумкин аст, ки ин намуди уҳдадорихо дар муомилоти молу мулкӣ аҳаммият ва нақши муҳимро ишғол менамояд. Ҳамчун қоида, предмети уҳдадорихои пулиро амалҳои бо пардохт карда шудани маблағҳои пулӣ алоқаманд буда, ташкил медиҳанд. Ин намуди уҳдадорихо дар худ ҳамон гурӯҳи уҳдадорихоеро таҷассум намудаанд, ки онҳо ҳам дар заминаи ҳамагуна шартномаҳои муздноқ (иҷрои кор ва хизматрасонӣ, пардохт карда шудани арзиши мол ва амсоли инҳо) ва ҳам дар заминаи

амалҳои ғарихуқуқӣ (баргардонида шудани маблағҳои беасос ба даст оварда шуда, пардохт карда шудани товони зарари расонида шуда ва амсоли инҳо) ба вучуд меоянд. Вобаста ба ин уҳдадориҳои пулӣ метавонанд аз рӯйи мазмун ва моҳияти худ ба гурӯҳи уҳдадориҳои омехта шомил шуда, ҳам ба сифати уҳдадориҳои асосӣ ва ҳам ба сифати уҳдадориҳои иловагӣ баромад намоянд. Дар ин маврид уҳдадориҳои мазкур, мутобиқи талаботи қонунгузори маданӣ бояд дар шакли арзи миллӣ - сомонӣ ифода карда шаванд. Ғайр аз ин қонунгузори маданӣ навбатеро муқаррар кардааст, ки талаботи кредиторон аз рӯйи уҳдадориҳои пулӣ бо дарназардошти навбати мазкур қонё карда мешавад.

Аз рӯйи субъекти иҷроиши уҳдадорӣ, уҳдадориҳои шахсиро фарқ кардан мумкин аст, ки вобаста ба он уҳдадориҳои ба миён омада, аз шахсияти субъекти уҳдадорӣ вобаста буда, онро, бинобар сабаби хусусиятнокиаш ба каси дигар гузаронида шудан мумкин нест, ки иҷроиши ингуна уҳдадориҳоро шахси қарздор шахсан ҳудаш иҷро менамояд. Масалан, ҳангоми аз тарафи расом қабул карда шудани супориш оид ба офарида шудани асар дар самти муайян ва ё шахси ҷабрдида дар уҳдадориҳои расонидани зарар ба ҳаёт ва саломатии шахс. Дар ингуна уҳдадориҳо яке аз тарафҳо ва ё ҳарду тарафҳоро ба шахсони дигар иваз кардан мумкин нест, бинобар ин ҳангоми аз байн рафтани ингуна тарафҳо уҳдадорӣ низ ба мавҷудияти худ хотима мегузорад.

Ҳамин тавр, уҳдадориҳо аз рӯйи мазмун ва моҳияти худ, асосҳои ба вучуд омадан, тағйир ёфтан ва қатъ гардидан ба намудҳои гуногун ҷудо мешаванд, ки ҳар яке аз ин намудҳо таркиби субъектии ҳудро доро буда, бо аломатҳои хоси худ аз дигар намудҳои уҳдадориҳо фарқ мекунанд, ки дар ин байн ин уҳдадориҳо ду намуди калони онҳо - уҳдадориҳои шартномавӣ ва уҳдадориҳои ғайришартномавиро ҷудо кардан мумкин аст. Ба таври зерин ҷудо карда шудани уҳдадориҳо ҳоло дар адабиётҳои ҳуқуқӣ, дар байни муҳаққиқон бахсу мунозираҳои зиёдеро ба вучуд овардаанд, ки вобаста ба он муҳаққиқон ба ду гурӯҳ - тарафдорон ва муқобилон ҷудо шуданд. Муқобилони чунин таснифот мавқеи ҳудро бо он исбот менамоянд, ки уҳдадориҳои вобаста ба аҳди яктарафа ба вучуд омада (масалан, ба таври оммавӣ эълон намудани муқофот), наметавонанд ба яке аз ин ду гурӯҳи дар боло овардашудаи уҳдадориҳо дохил шаванд. Бинобар ин, ҳубтар он мешуд, ки агар мо уҳдадориҳоро на ба гурӯҳи уҳдадориҳои шартномавӣ ва уҳдадориҳои ғайришартномавӣ, балки ба уҳдадориҳои шартномавӣ ва уҳдадориҳои муҳофизатӣ ҷудо намоем, ки ин ба ҳақиқат наздиктар хоҳад буд.

Дар баъзе адабиётҳо онро на ҳамчун уҳдадориҳои шартномавӣ ва уҳдадориҳои ғайришартномавӣ, балки ҳамчун уҳдадориҳои батанзимдаровардашаванда ва муҳофизатӣ эътироф менамоянд.

Мутобиқи низоми уҳдадориҳои ташаккулёфта уҳдадориҳо ба ду гурӯҳи калон: уҳдадориҳои шартномавӣ ва уҳдадориҳои ғайришартномавӣ ҷудо мешаванд, ки чунин таснифоти уҳдадориҳо аз рӯйи асосҳои ба вучуд омадани онҳо ба амал бароварда мешаванд.

Уҳдадориҳои шартномавӣ ҳамчун яке аз намудҳои асосӣ ва бештар паҳнғаштаи уҳдадорӣ дар навбати худ боз ба навъҳои алоҳида ва мушаххас тасниф мегардад, ки онҳоро чунин гурӯҳбандӣ кардан мумкин аст:

- уҳдадориҳо вобаста ба ҳуқуқи моликият супоридани молу мулк (амвол);
- уҳдадориҳо вобаста ба супоридани молу мулк (амвол) барои истифодабарӣ;
- уҳдадориҳо вобаста ба иҷро намудани кори муайян;
- уҳдадориҳо вобаста ба амалӣ намудани натиҷаи ғайриқарбӣ эҷодӣ;
- уҳдадориҳо вобаста ба расонидани хизмат;
- уҳдадориҳо, ки вобаста ба аҳдҳои бисёртарафа ба вучуд меоянд.

Ҳар як навъи уҳдадориҳои шартномавӣ, ки дар боло истода гузаштем, дар навбати худ боз ба намудҳо ҷудо мешавад, ки ҳар яке аз онҳо дар худ гурӯҳҳои гуногуни уҳдадориҳоро таҷассум менамоянд. Масалан, уҳдадориҳо, ки вобаста ба

ҳукуки моликият супоридани молу мулк (амвол) ба вучуд меоянд, дар навбати худ ба намудҳои зерин чудо мешаванд: хариду фуруш, иваз намудан, рента ва амсоли инҳо. Намудҳои мазкури ухдадориҳо бошанд дар навбати худ ба зернамудҳо ва ё хелҳо чудо мешаванд. Масалан, ухдадориҳое, ки вобаста ба хариду фурӯш ба вучуд меоянд, дар навбати худ чудо мешаванд ба ухдадориҳои аз хариду фурӯши чакана, контрактатсия, таъминоти барқ ва хариду фуруши молу мулки ғайриманқул бавучудоянда, ки оҳо низ метавонанд намудҳои худро дошта бошанд. Масалан, дар байни ухдадориҳо оид ба фурӯши молу мулки ғайриманқул ухдадориҳоро оид ба фуруши корхона ҳамчун маҷмуи молу мулк фарқ кардан мумкин аст.

Ба гурӯҳҳо тасниф карда шудани ухдадориҳо вобаста ба хусусияти хоси вазъи ҳукукии шахсони дар он иштироккунанда, дар муносибатҳои маданӣ - ҳуқуқӣ, аниқтараш дар ҳукуки ухдадорӣ аҳамияти муҳимро дорад. Аз нуқтаи назари мазкур, дар навбати аввал ухдадориҳоро фарқ кардан мумкин аст, ки вобаста ба амалӣ карда шудани фаъолияти соҳибкорӣ ба вучуд меоянд. Сухан дар ин ҷо дар бораи ҳамон ухдадориҳое меравад, ки субъектҳои онҳоро соҳибкорон - шахсони касбии иштирокчи муомилоти маданӣ ташкил медиҳанд. Вобаста ба ин қонунгузорию граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон бо дарназардошти баъзе аз хусусиятҳои хоси онҳо нисбати чунин ухдадориҳо талаботи махсусро пешниҳод менамояд. Масалан, васеъ намудани доираи талабот нисбати масъулияти шартномавии тарафайнӣ, ки аз тарафи соҳибкорон дар шартнома бо созиши тарафайнӣ муқаррар карда мешаванд. Маҷмуи чунин муқаррароти махсуси қонунгузорию маданӣ имконият медиҳад то дар хусуси ташаккулёбии муомилоти махсус - муомилоти соҳибкорӣ сухан ронем, ки онҳо дар як вақт қисми таркибии муомилоти ягонаи гражданиро ташкил медиҳанд.

Дар баробари ин, ҳамчунин, ухдадориҳои маданӣ - ҳуқуқиро бо иштироки шаҳрвандон - истеъмолкунандагон фарқ кардан мумкин аст, ки онҳо (дар назар дошта шудааст шаҳрвандон - истеъмолкунандагон) вобаста ба тарафи аз ҷиҳати иқтисодӣ қамқувватро ташкил доданашон, аз вазъи ҳукукии алоҳида ва махсус истифода мебаранд. Дар ин гуна намуди ухдадориҳо қонун аксар вақт дидаю доништа худро аз усулҳои асосии муносибатҳои ҳуқуқӣ хусусӣ - баробарҳуқуқии тарафҳо оқиб мекашад, ки мақсади асосии онро ба шаҳрвандон фароҳам оварда шудани имкониятҳои алоҳида ва иловагӣ барои ҳимоя карда шудани ҳуқуқ ва манфиатҳои худ, ташкил медиҳад.

Ухдадориҳои ғайришартномавӣ (муҳофизатӣ) дар фарқият аз ухдадориҳои шартномавӣ ба намудҳои нисбатан қам тасниф карда мешаванд. Аниқтараш, доираи ухдадориҳои ғайришартномавӣ нисбат ба ухдадориҳои шартномавӣ маҳдудтар буда, ба намудҳои на он қадар зиёд тасниф мегарданд. Бинобар ин дар байни ухдадориҳои ғайришартномавӣ ду намуди асосии ухдадориҳо - ухдадориҳое, ки дар натиҷаи зараррасонӣ ба вучуд меоянд (ухдадориҳои деликтӣ) ва ухдадориҳое, ки дар натиҷаи бойшавии беасос ба вучуд меоянд, фарқ карда мешаванд, ки дар таркиби онҳо боз намудҳои алоҳидаи ухдадорӣ, дар баъзе мавридҳо бошад зернамудҳои ухдадориҳо фарқ карда мешаванд. Масалан, ухдадориҳое, ки дар натиҷаи расонидани зарар ба ҳаёт ва саломатӣ ба вучуд меоянд ва ё ухдадориҳое, ки дар натиҷаи расонидани зарар ба молу мулки (амволи) соҳибмулк ба вучуд меоянд.

АДАБИЁТ

1. Гражданское право. Учебник // под редакцией Толстого Ю.К., Сергеева А.П. - М., 2008. - С. 419 – 420.
2. Суханов Е.А. Гражданское право. Учебник. Т. 1. - М., 2008. - С. 401.
3. Лунц Л.А. Деньги и денежные обязательства в гражданском праве. - М., 1999.
4. Гражданское право. Учебник // под редакцией А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. - М., 2008. - С.740.
5. Рожкова Н.А. К вопросу об обязательствах и основаниях их возникновения // Вестник ВАС РФ, № 6, 2001. - С.15.

АСОСҲОИ УМУМИИ ТАСНИФИ УХДАДОРИҲОИ ҲУҚУҚИИ МАДАНӢ

Мақолаи мазкур ба таснифи ухдадориҳои ҳуқуқии граждани ва аҳамияти он дар танзими муносибатҳои граждани-ҳуқуқӣ бахшида шудааст. Муаллиф зарурати таснифоти илман асосноки

ухдадориҳоро барои татбиқи дурусти меъёрҳои ҳуқуқӣ ва осон кардани омӯзиши ҳуқуқи ухдадорӣ таъкид менамояд. Дар мақола ухдадориҳо аз рӯи асосҳои бавҷудӣ ба ду гурӯҳи калон: шартномавӣ ва ғайришартномавӣ тақсим карда шудаанд. Таснифоти муфассалтар дар дохили ҳар як гурӯҳ, аз ҷумла ухдадориҳои вобаста ба интиқоли моликият, истифодаи амвол, иҷрои қор, хизматрасонӣ ва ғайра, пешниҳод шудааст. Инчунин, масъалаи таснифи ухдадориҳо ба танзимдаваранда ва муҳофизатӣ баррасӣ гардида, баҳсҳои илмӣ дар ин замина қайд шудаанд. Дар алоҳидагӣ, ухдадориҳои пулӣ ва ухдадориҳои шахсӣ мавриди таҳлил қарор гирифта, хусусиятҳои ҳоси онҳо таъкид шудааст. Мақола нишон медиҳад, ки таснифоти ухдадориҳо на танҳо барои сохтори қонунгузорӣ, балки барои ғайришартномавӣ ва омӯзиши илмӣ ҳуқуқи граждани муҳим аст.

КАЛИДВОЖАҲО: ухдадории граждани, таснифи ухдадориҳо, ухдадории шартномавӣ, ухдадории ғайришартномавӣ, ухдадории пулӣ, ухдадории шахсӣ, танзими ҳуқуқӣ, ҳуқуқи ухдадорӣ.

ОБЩИЕ ОСНОВАНИЯ КЛАССИФИКАЦИИ КУЛЬТУРНО-ПРАВОВЫХ ОБЯЗАТЕЛЬСТВ

Данная статья посвящена классификации гражданско-правовых обязательств и ее значению в регулировании гражданско-правовых отношений. Автор подчеркивает необходимость научно обоснованной классификации обязательств для правильного применения правовых норм и облегчения изучения обязательственного права. В статье обязательства разделены на две большие группы по основаниям их возникновения: договорные и внедоговорные. Представлена более подробная классификация внутри каждой группы, включая обязательства по передаче имущества в собственность, в пользование, выполнению работ, оказанию услуг и т.д. Также рассматривается вопрос о классификации обязательств на регулятивные и охранительные, а также приводятся научные дискуссии по этому поводу. Отдельно анализируются денежные обязательства и личные обязательства, подчеркиваются их специфические особенности. Статья демонстрирует, что классификация обязательств важна не только для структуры законодательства, но и для правоприменительной деятельности и научного изучения гражданского права.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: гражданское обязательство, классификация обязательств, договорное обязательство, внедоговорное обязательство, денежное обязательство, личное обязательство, правовое регулирование, обязательственное право.

GENERAL BASIS FOR THE CLASSIFICATION OF CULTURAL AND LEGAL OBLIGATIONS

This article is dedicated to the classification of civil law obligations and its significance in regulating civil legal relations. The author emphasizes the need for a scientifically grounded classification of obligations for the correct application of legal norms and to facilitate the study of obligation law. The article divides obligations into two major groups based on their origin: contractual and non-contractual. A more detailed classification within each group is presented, including obligations related to property transfer, property use, work performance, service provision, and more. The issue of classifying obligations into regulatory and protective is also discussed, along with scientific debates on this topic. Separately, monetary obligations and personal obligations are analyzed, highlighting their specific characteristics. The article demonstrates that the classification of obligations is important not only for the structure of legislation but also for law enforcement activities and the academic study of civil law.

KEYWORDS: civil obligation, classification of obligations, contractual obligation, non-contractual obligation, monetary obligation, personal obligation, legal regulation, law of obligations.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Комилзода Баҳора* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси 2 – юми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **902966663**.

Сведения об авторе: *Комилзода Бахора* – Таджикский национальный университет, магистр второго курса юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **902966663**.

Information about the author: *Komilzoda Bahora* – Tajik National University, second-year master's student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **902966663**.

СИЁСАТ – ПОЛИТИКА

САҲМИ СОЗМОНҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ ДАР РУШДИ РОБИТАҲОИ ТОҶИКИСТОН БО ИТТИҲОДИ АВРУПО

Фуломова Т.Ф.

Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

Тоҷикистон ҷонибдори густариш ва таҳкими робитаҳо бо Иттиҳоди Аврупо буда, онро ба сифати шарикҳои муҳимми байналмилалӣ худ, ки пайваста ба ислоҳоти демократӣ дар кишвар, волеияти қонун, ҳуқуқи инсон, ҷалби сармояи хориҷӣ ба соҳаҳои иқтисодӣ, рушди иҷтимоӣ ва тандурустӣ, ҳифзи муҳити зист, идоракунии захираҳои об, энергетика, идора намудани сарҳад ва мубориза бо гардиши ғайриқонунии маводи муҳаддир ва ба ҳамкориҳои минтақавӣ мусоидат менамояд, арзёбӣ мекунад.

Муносибатҳои Тоҷикистон бо Иттиҳоди Аврупо аз соли 1992 оғоз шуда, ба таври назаррас рушд карда истодааст. Ҳамкорӣ миёни Иттиҳоди Аврупо ва Тоҷикистон дар соли 1992 бо қушодашавии дафтари Барномаи кумаки техникӣ ба кишварҳои ИДМ(ТАСИС) дар Душанбе барқарор гардидааст. Илова бар ин, Комиссияи Аврупо тавассути маблағгузориҳои дигар созмонҳои байналмилалӣ ва дастгирии шарикон, ки дар Тоҷикистон фаъолият мекарданд, мисли Барномаи СММ оид ба рушд(UNDP), инчунин бо дигар воситаҳои худ ба монанди барномаи амнияти озуқа (FSP) ва ҳифзи шаҳрвандӣ дар ҳолатҳои фавқулода (ЕСНО) фаъолият мекард. Моҳи майи соли 2004 Намояндагии Комиссияи Аврупо дар Тоҷикистон (Намояндагии Иттиҳоди Аврупо аз соли 2009) ҳамчун намояндагии дипломатӣ расман ба кор оғоз кард.

Бо мақсади таъмини намояндагии Тоҷикистон дар сохторҳои Иттиҳоди Аврупо соли 2001 Сафорати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Брюссел ифтитоҳ гардид, ки он ҳамзамон ҳамчун Намояндагии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Иттиҳоди Аврупо фаъолият мекунад. Яке аз вазифаҳои Намояндагии доимии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо истифода аз воситаҳои дипломатӣ таъмин намудани рушди ҳамкориҳои Тоҷикистону Иттиҳоди Аврупо дар самтҳои сиёсӣ, иқтисоду савдо, илм, фарҳанг ва дигар соҳаҳои мавриди эҳтимол қарор дорад. Тоҷикистон ҷиҳати барқарор намудани муносибатҳои ҳамкорӣ бо намояндагони мақомоти расмӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва доираҳои соҳибқарори ИА мебошад.

Пояи қарордодиву ҳуқуқӣ

Нахуст заминаи ҳуқуқии равобитро Созишнома оид ба тичорат, ки миёни ИА ва ИҶШС дар соли 1989 имзо гардида буд, ташкил меод. 11октябри соли 2004 дар Люксембург баъд аз анҷоми гуфтушунӣ ва вохӯриҳое, ки дар тули чанд сол баргузор гардиданд бо иштироки Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ва вазирони қорҳои хориҷии 25 мамлакиҳои узви Иттиҳоди Аврупо Созишнома оид ба шарикӣ ва ҳамкориҳои Иттиҳоди Аврупо бо Ҷумҳурии Тоҷикистон ба имзо расид. 1-уми январи соли 2010 Созишномаи мазкур ба қувваи амал даромада, муносибатҳои байни Тоҷикистон ва Иттиҳоди Аврупо ба сатҳи сифатан нав баровард.

Мақсади Созишнома дар фароҳам овардани ҷаҳорҷӯба барои муколамаи сиёсӣ, таҳия намудани асос барои ҳамкориҳои қонунгузорӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, молиявӣ, шаҳрвандӣ, илмӣ, саноатӣ, технологӣ ва фарҳангӣ, мусоидат ба рушди савдо ва сармоягузорӣ, алалхусус, дар соҳаи энергетика ва захираҳои обӣ, инчунин мусоидати Иттиҳоди Аврупо ба рушди иқтисодӣ ва тақвият ба саъю кӯшишҳои Тоҷикистон дар пойдеории демократия, рушди иқтисод ва инфрасохтори иҷтимоӣ ва таъмини гузариш ба иқтисоди бозоргонӣ ифода мегардад.

Тоҷикистон дар ҳамкорӣ бо ИА дар масъалаҳои дигари муҳимми глобалӣ, аз ҷумла мубориза бо терроризм, экстремизм ва ҷинояткории фаромиллӣ низ фаъолона иштирок менамояд. Вазъи Афғонистон, ҳамчун омили таъсиргузор ба амнияти минтақавӣ, дар маркази таваҷҷуҳи ду ҷониб қарор дорад. Тоҷикистон ҷонибдори тадбирҳои ғайринизомӣ дар баробари амалҳои низомӣ дар ин кишвар мебошад ва омодааст дар раванди эҳёи иқтисодию иҷтимоии Афғонистон бо ИА ҳамкориҳои муассир ба роҳ монанд.

Бо назардошти ҷойгиршавии географӣ ва дастрасии маҳдуд ба бандарҳои баҳрӣ, рушди зерсохторҳои нақлиётӣ ва коммуникатсионӣ барои Тоҷикистон ва минтақа аҳамияти ҳаётӣ дорад. ИА дар доираи барномаҳои худ дастгирии техникӣ ва молиявиро дар ин самт ба роҳ мондааст.

Ҳамкориҳо дар соҳаи энергетика ва коммуникатсия низ аҳамияти стратегӣ касб кардаанд. Тоҷикистон дорои 530 миллиард кВт/соат захираҳои гидроэнергетикӣ мебошад, ки танҳо 5%-и он истифода мешавад. Иштироки ИА дар лоиҳаҳои навсозии неругоҳҳо, бахусус тавассути Хазиная Комиссияи Аврупо оид ба сармоягузорӣ, намунаи ҳамкориҳои судманд мебошад.

Дар баҳши амният, ИА тавассути барномаҳои минтақавӣ чун БОМКА ва КАДАП ба таҳкими сарҳадот ва мубориза бо қочоқи маводи муҳаддир мусоидат намудааст. Тоҷикистон ба шарофати мавқеи ҷуғрофии худ нақши буферӣ дар пешгирии қочоқ ба Аврупо мебозад. Мусодираи зиёда аз 70 тонна маводи муҳаддир дар даҳ соли охир, аз ҷумла 30 тонна героин, натиҷаи ҳамкорӣ бо созмонҳои байналмилалӣ. Ин чораҳо на танҳо барои амнияти Тоҷикистон, балки барои суботи минтақавӣ ва аврупоӣ аҳамият доранд.

Дар сатҳи парламентӣ низ робитаҳо бо Парлумони Аврупо вусъат ёфта, нахустин чаласаи Кумитаи ҳамкориҳои байнипарлумонӣ соли 2011 дар Брюссел доир гардид. Дар он масъалаҳои муҳимми ҳуқуқи инсон, демократикунӣ ва ҳамкориҳои иқтисодӣ баррасӣ шуданд.

Дар солҳои охир равобити Тоҷикистон бо Иттиҳоди Аврупо (ИА) сатҳи сифатан навро касб кардааст. Аз ҷумла, татбиқи Стратегияи ИА барои Осиёи Марказӣ ва ба ҳукми амал даромадани Созишнома дар бораи шарикӣ ва ҳамкорӣ байни Тоҷикистон ва ИА имкониятҳои васеи густариши муносибатҳоро фароҳам овардааст. Дар ин давра як қатор кумитаву шӯроҳои ҳамкорӣ фаъол шуданд, ки соҳаҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, амниятӣ ва иҷтимоиро фаро мегиранд.

Ҳамкориҳои сиёсӣ

Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳамкорӣ бо Иттиҳоди Аврупо таваҷҷуҳи махсус зоҳир менамояд ва ин ҳамкорӣ афзалияти сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шумор меравад. Аз аввали амалиёти зиддитеррористӣ дар Афғонистон байни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва кишварҳои аъзои Иттиҳоди Аврупо ҳамкорӣ ва дастгирӣ намудани неруҳои коалитсионӣ байналмилалӣ дар Афғонистон ва пешниҳод намудани инфрасохтори Тоҷикистон ба ин кишварҳо ба роҳ монда шудааст, ки шаҳодати возеҳи мавқеи ягонаи доштани ҷонибҳо дар мубориза бар зидди терроризми байналмилалӣ, экстремизм ва қочоқи ғайриқонунии маводи муҳаддир мебошад. Таҳкими муносибатҳо бо Иттиҳоди Аврупо заминаҳои мусоидро барои ташкили сафарҳои расмӣ дар сатҳи олӣ фароҳам оварданд. Панҷ маротиба сафарҳои расмиву кории Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба қароргоҳи Иттиҳоди Аврупо анҷом дода шуданд (феврели 2009 ба ш.Брюссел, июни 2011 ба ш.Страсбург, апрели 2013 ва 1-2 декабри 2015 ба ш.Брюссел, инчунин октябри 2021 ба Брюссел). Соли 2019 ба мақсади баррасии ҳамкориҳо миёни Тоҷикистон ва Иттиҳоди Аврупо дар сатҳи олӣ Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон Президенти Шӯрои Аврупо Доналд Тускро ба ҳузур пазируфт. Намояндаи олии Иттиҳоди Аврупо оид ба қорҳои хориҷӣ ва сиёсати амниятӣ, ноиби Президенти Комиссияи Аврупо хонум Кэтрин Эштон соли 2012 ба Тоҷикистон боздид ба амал оварда, мулоқоти судманду

пурмухтаво бо Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон баргузор гардид. Аз замони касби истиқлолият муносибатҳо инкишоф ёфта, тамосҳои сиёсӣ байни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ИА дар сатҳҳои гуногун идома доранд. Мутобиқи созишнома оид ба шарикӣ ва ҳамкорӣ, чаласаҳои Шуроӣ ҳамкорӣ дар сатҳи вазирони қорҳои хориҷӣ, Кумитаи ҳамкорӣ ва зеркумитаи масоили рушд, Кумитаи парлумонии ҳамкорӣ мунтазам барпо мегарданд. Нақши дигари дучониба ва бисёрҷонибаи ҳамкорӣ, аз ҷумла Муколамаи сиёсӣ амниятӣ ва Муколамаи ҳуқуқӣ инсон барои таҳкими муносибот назаррас мебошанд. Дар сатҳи минтақавӣ равободати сиёсӣ бо Тоҷикистон дар қорҷӯбаи Стратегияи нави Иттиҳоди Аврупо дар Осиёи Марказӣ таҳти унвони «Имкониятҳои нави барои таҳкими шарикӣ», ки моҳи майи соли 2019 аз ҷониби Шуроӣ Аврупо қабул шудааст, амалӣ мегардад. Ин санад ҳуҷҷати дуҷонибаи барномавӣ, ки Стратегияи нахустини соли 2007 қабулшударо мукамал месозад.

Ҳамкории иқтисодӣ-тиҷоратӣ

Тоҷикистон аз имтиёзҳои абзори дучонибаи тиҷоратӣ, аз ҷумла Низомии умумии имтиёзҳо (GSP), ки тавассути он кишварҳои тараққиқунанда дастраси имтиёзнок ба бозори ИА ба даст меоранд, баҳрабардор аст. Дар маҷмӯъ, воридоти имтиёзнок аз Тоҷикистон маҳсулоти саноатӣ ва маснуоти саноати бофандагиро дар бар мегирад. Бинобар маълумоти Комиссияи Аврупо дар соли 2021 ҳаҷми тиҷорат миёни Тоҷикистону Иттиҳоди Аврупо ба 401 млн. евро баробар шуд, ки 239 млн. евро воридотро ба Тоҷикистон ташкил медиҳад. Тоҷикистон аз ИА мошин олотҳо ва қисмҳои эҳтиётӣ, маҳсулоти кимйӣ ва пластикӣ, инчунин маҳсулоти тамоку ворид мекунад. Маҳсулоти содиротии Тоҷикистонро ба ИА дар маҷмӯъ фулузот ва маснуоти саноати бофандагӣ дар ҳаҷми 162 млн евро ташкил дод.

Ҳамкории фарҳангӣ

Намояндагии Иттиҳоди Аврупо ҳамасола «Ҳафтаи Аврупо» дар Тоҷикистонро барпо намуда, дар доираи он барномаҳои васеи рӯйдодҳои фарҳангиро амалӣ менамояд. Ҳамзамон, Сафорати Тоҷикистон дар Белгия ҳамасола як теъдод тадбирҳои фарҳангиро пӣда менамояд, ки фестивали бошукуҳи Наврӯз дар сарғаҳи он қарор дорад [1].

Ҳамкории Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Иттиҳоди Аврупо (ИА) дар дахсолаҳои охир дар созмонҳои байналмилалӣ рушд ёфта, самтҳои гуногун иқтисод, амният, маориф ва идоракунии давлатӣ фаро гирифтааст. Таҳкими ҳамкории хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз самтҳои муҳими сиёсати давлатии кишвар маҳсуб ёфта, дар ин рағбанд созмонҳои байналмилалӣ ҳамчун пул ё воситаи муҳим миёни давлатҳо ва минтақаҳо хизмат менамоянд. Дар ин миён, Иттиҳоди Аврупо яке аз шарикони асосии стратегияи Тоҷикистон маҳсуб ёфта, тавассути платформаҳои гуногун ва созмонҳои байналмилалӣ ҳамкории гуногунсамта, аз ҷумла сиёсӣ, иқтисодӣ, амниятӣ ва иҷтимоиро густариш медиҳад.

Саҳми созмонҳои байналмилалӣ дар рушди робитаҳои Тоҷикистон бо Иттиҳоди Аврупо дар ҷанд самт намоён аст. Аз ҷумла, Созмони Милали Муттаҳид (СММ) ва ниҳодҳои он, хусусан Барномаи Рушди СММ (БРСММ), дар ҷараёни таъмини рушди устувор ва амалисозии ҳадафҳои рушди устувори глобалӣ нақши калидӣ мебозанд. Тавассути барномаҳо, дар соҳаҳои идоракунии давлатӣ, қоҳиши қамбизоатӣ ва таъмини баробарии иҷтимоӣ, ҳамкорӣ миёни Тоҷикистон ва Иттиҳоди Аврупо тақмил ёфтааст [2].

Созмони Амният ва Ҳамкорӣ дар Аврупо(САҲА) дар таҳкими робитаҳои Тоҷикистон бо кишварҳои аврупоӣ ва ИА саҳми назаррас дорад. Фаъолияти ин созмон дар Тоҷикистон, аз соли 1994 то ба имрӯз, ба соҳаҳои ҳифзи ҳуқуқӣ инсон, таҳкими демократия, шаффофияти интиҳобот ва таҳкими суботи минтақавӣ равона гардида, муҳити муносиборо барои муколама ва ҳамкории сиёсӣ байни ИА ва Тоҷикистон фароҳам овардааст [3].

Ҳамкориҳои иқтисодӣ низ тавассути созмонҳои молиявӣ ва сармоягузори байналмилалӣ, ба мисли Бонки Умумичаҳонӣ (БУЧ), Бонки Аврупои Бозсозӣ ва Рушд(БАБР) ва Бонки Рушди Осиё(БРО), тақмил меёбанд. Бисёр лоиҳаҳои инфрасохторӣ, энергетикӣ ва кишоварзӣ дар Тоҷикистон маҳз бо дастгирии молиявии ин созмонҳо ва тавассути ҳамкориҳои стратегии онҳо бо ИА амалӣ мегарданд [4].

Масалан, лоиҳаҳои таъмиру таҷдиди неругоҳҳо, шабакаҳои интиқоли барқ ва роҳҳо бо дастгирии ИА ва бо шарикӣ БРО дар минтақаи Осиёи Марказӣ иҷро гардидаанд. Илова бар ин, дар самти амният ва муқовимат ба таҳдидҳои муосир низ созмонҳои байналмилалӣ нақши муҳим доранд. Барномаи минтақавии СММ оид ба маводи муҳаддир ва ҷинояткорӣ (UNODC) дар ҳамкорӣ бо мақомоти Тоҷикистон ва Иттиҳоди Аврупо барномаҳои марбут ба мубориза бо гардиши ғайриқонунии маводи муҳаддир, ифротгароӣ ва ҷинояткорӣ фаромарзиро татбиқ намудааст [5].

Чунин барномаҳо на танҳо ба суботи дохилии Тоҷикистон, балки ба амнияти минтақавӣ ва аврупоӣ низ саҳм мегузоранд. Аз соли 2002 Иттиҳоди Аврупо барномаи махсуси ҳамкорӣ бо кишварҳои Осиёи Марказӣ таҳия намуда, тавассути созмонҳои байналмилалӣ мисли САҲА, СММ ва дигар ниҳодҳои дахлдоронро татбиқ мекунад. Барномаҳои “EU–Central Asia Strategy” ва «Instrument for Pre-accession and Neighborhood» василаи амалигардонии кумакҳои техникӣ ва иқтисодӣ мебошанд [6].

Дар ин замина, Тоҷикистон ҳамчун узви ғаёли минтақа дар тамоми самтҳои барномаҳои зикршуда ширкат варзида, аз имконоти пешниҳодкардаи Иттиҳоди Аврупо ва созмонҳои байналмилалӣ баҳра мебарад. Қобили зикр аст, ки ҳамкориҳои Тоҷикистон бо ИА дар самти ҳуқуқи инсон, озодии баён, тақвияти ҷомеаи шаҳрвандӣ ва ислоҳоти сохторҳои давлатӣ низ тавассути созмонҳои байналмилалӣ ба роҳ монда шудаанд. Муассисаҳои монанди Комиссияи Аврупо ва ташкилотҳои ғайриҳукумати байналмилалӣ дар таъмини таълим, рушди ҷомеаи шаҳрвандӣ ва баланд бардоштани огоҳии ҳуқуқи шаҳрвандон нақш мебозанд. Дар маҷмӯъ, созмонҳои байналмилалӣ ҳамчун воситаи калидии таҳкими робитаҳои Тоҷикистону Иттиҳоди Аврупо хизмат мекунад. Онҳо на танҳо лоиҳаҳои мушаххасро татбиқ менамоянд, балки механизми муҳимми ба ҳам овардани манфиатҳои дучониба ва сатҳи эътимодсозиро дар арсаи байналмилалӣ таъмин менамоянд. Рушди минбаъдаи ин раванд метавонад ба тавассути густариши иштироки Ҷумҳурии Тоҷикистон дар созмонҳои байналмилалӣ ва тақвияти муколамаи сиёсӣ бо ИА боз ҳам муассиртар гардад.

АДАБИЁТ

- 1 Қодиров Б. «Тоҷикистон ва Созмони Милали Муттаҳид: ҳамкориҳо ва дурнамо». – Душанбе: Ирфон, 2022.
- 2 Саидов Ш. «Нақши САҲА дар таҳкими демократия дар Тоҷикистон». Маҷаллаи илмӣ «Сиёсат ва ҷомеа», №2, 2023.
- 3 Фарҳодзода Ш. «Ҳамкориҳои иқтисодии Тоҷикистон бо Иттиҳоди Аврупо дар доираи созмонҳои молиявӣ». – Нашри «Иқтисоди Тоҷикистон», №4, 2023.
- 4 Краткий обзор деятельности UNODC в Центральной Азии. – Вена: UNODC Regional Office, 2022.

САҲМИ СОЗМОНҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ ДАР РУШДИ РОБИТАҲОИ ТОҶИКИСТОН БО ИТТИҲОДИ АВРУПО

Дар шароити муосири ҷаҳонишавӣ ва равандҳои сиёсӣ иқтисодӣ, саҳми созмонҳои байналмилалӣ дар танзими муносибатҳои байнидавлатӣ ва густариши ҳамкориҳои минтақавӣ афзудааст. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳамчун кишвари ҷавони пасошуравӣ, дар сиёсати хориҷии худ ҳамеша ба ҳамгирӣ бо ҷомеаи ҷаҳонӣ, хусусан бо кишварҳои Иттиҳоди Аврупо (ИА), таваҷҷуҳи махсус додааст. Иттиҳоди Аврупо ҳамчун як қудрати сиёсӣ иқтисодии глобалӣ, тавассути созмонҳои байналмилалӣ талош дорад, ки бо кишварҳои Осиёи Марказӣ, аз ҷумла Тоҷикистон, муносибатҳои устувору манфиатбахшро барқарор намояд. Дар ин асос, созмонҳои байналмилалӣ ҳамчун таъминкунандаи фазои муносиб барои ҳамкорӣ миёни ду ҷониб баромад мекунад.

КАЛИДВОЖАҲО: Тоҷикистон, Иттиҳоди Аврупо, ҳамкориҳои сиёсӣ, созмонҳои байналмилалӣ, рушди иқтисодӣ.

ВКЛАД МЕЖДУНАРОДНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ В РАЗВИТИЕ ОТНОШЕНИЙ ТАДЖИКИСТАНА С ЕВРОПЕЙСКИМ СОЮЗОМ

В условиях современного глобализма и политико-экономических процессов возрастает роль международных организаций в регулировании межгосударственных отношений и расширении регионального сотрудничества. Республика Таджикистан, как молодое постсоветское государство, всегда уделяла особое внимание интеграции с мировым сообществом, особенно со странами Европейского союза (ЕС), в своей внешней политике. Европейский союз, как глобальная политическая и экономическая сила, стремится через международные организации выстраивать устойчивые и взаимовыгодные отношения со странами Центральной Азии, в том числе с Таджикистаном. В этом контексте международные организации выступают в качестве платформы для эффективного сотрудничества между двумя сторонами.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Таджикистан, Европейский союз, политическое сотрудничество, международные организации, экономическое развитие.

THE CONTRIBUTION OF INTERNATIONAL ORGANIZATIONS TO THE DEVELOPMENT OF TAJIKISTAN'S RELATIONS WITH THE EUROPEAN UNION.

In the context of modern globalization and political-economic processes, the role of international organizations in regulating interstate relations and expanding regional cooperation has significantly increased. The Republic of Tajikistan, as a young post Soviet state, has consistently paid special attention to integration with the global community, particularly with the countries of the European Union (EU), in its foreign policy. The European Union, as a global political and economic power, strives through international organizations to establish stable and mutually beneficial relations with the countries of Central Asia, including Tajikistan. In this regard, international organizations serve as a conducive platform for cooperation between the two parties.

KEYWORDS: Tajikistan, European Union, political cooperation, international organizations, economic development.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Гуломова Тахмина Фатхидиновна* - Институти омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осиё ва Аврупои Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, магистранти ихтисоси 1М-230101-муносибатҳои байналмилалӣ. **Суроға:** 734018, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ, 33. Телефон: **+992-207-01-01-22**.

Сведения об авторе: *Гуломова Тахмина Фатхидиновна* – Институт изучения стран Азии и Европы Национальной академии наук Таджикистана, магистрант по специальности 1М-230101-международные отношения. **Адрес:** 734018, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Рудаки, 33. Телефон: **+992-207-01-01-22**.

Information about the author: *Gulomova Takhmina Fatkhidinovna* – Institute of Asian and European Studies of the National Academy of Sciences of Tajikistan, master's student in the specialty 1М-230101-international relations. **Address:** 734018, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Street, 33. Phone: **+992-207-01-01-22**.

НОВЫЕ УГРОЗЫ ЕВРОПЕЙСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В НАЧАЛЕ XXI ВЕКА

Асламшозода Ф.А., Кароматзода С.С.
Таджикский национальный университет

В наши дни перспективы международной безопасности, как в региональном измерении, так и в планетарном масштабе тесно связаны с решением извечных проблем войны и мира, в первую очередь на европейском континенте, ставшем источником двух мировых войн. Изменения, произошедшие в начале XXI в. на европейском континенте, коснулись регионов Центральной, Восточной Европы, Балкан, постсоветского пространства. Сформулированная в историческом прошлом идея объединения европейских стран во имя общих интересов и безопасности не только начала претворяться в жизнь, но уже имеет определенные реальные очертания. Формирование интеграционных процессов в Европе началось с осознания общности проблем безопасности перед лицом внешних и внутренних угроз.

Длительный период проживания европейских народов на континенте, их общение друг с другом выявили многочисленные модели сосуществования: от вооруженной конфронтации, приведшей к возникновению двух мировых войн, до формирования политической интеграции с ориентацией вначале на экономическую интеграцию, а затем и на социально-политическое единение вокруг Шенгенских и Маастрихтских соглашений. Создалась соответствующая система ценностной ориентации, в центре которой находится политическое сотрудничество в целях обеспечения безопасности Европы в целом. Создание Европейского Союза изменило отношения между государствами Европы. Все спорные вопросы европейские государства обязались разрешать мирным путем и тесно взаимодействовать в рамках общеевропейских институтов. Однако военный конфликт на Балканах напомнил о том, что война не исчезла с европейского континента и Европа по-прежнему находится перед лицом серьезных угроз и вызовов. Вместе с тем развертывание элементов Противоракетной обороны США в Европе — это начало нового раунда неконтролируемой гонки вооружений. Суть его заключается в том, что международный механизм в области разоружения и контроля, создававшийся на протяжении многих лет продолжает в одностороннем порядке методично разрушаться Соединенными Штатами. Происходит деградация глобальных и региональных режимов контроля над вооружениями [5].

Европейский союз, а это - 27 государств с населением около 500 млн. человек, производящих четверть мирового национального продукта, является глобальным игроком и представляет собой достаточно влиятельного участника международных отношений. Вряд ли одна европейская страна способна в одиночку разрешить сложные проблемы современности. Европейский союз ставит перед собой задачи создания европейской системы безопасности и обороны в соответствии с договором о Европейском союзе, а также укрепления трансатлантических связей. Он стремится избежать возрождения антагонистических военных блоков, в том числе и путем увеличения участников Европейского союза. Это означает создание новой системы, призванной заменить противостояние времен "холодной войны"[6].

Военные факторы безопасности, которые по-прежнему играют немаловажную роль, уже не доминируют в той степени, как это было еще в начале 80-х гг. Сегодня здание европейской безопасности строится на широком фундаменте, который включает более сложный комплекс вопросов, чем десять лет назад. Он состоит из сохранения ядерной и энергетической безопасности, защиты окружающей среды, превентивном урегулировании кризисов, борьбы с международным терроризмом и преступностью и др. Это требует

соответствующего расширения спектра подходов, инструментов и участников, как в национальном, так и в международном плане. Поэтому европейский континент занят поисками более широкой и более надежной организации для гарантии своей безопасности, что еще раз подчеркивает актуальность данной темы исследования.

В сфере международной безопасности в Европе существуют серьезные проблемы, вызванные главным образом противостоянием России и США/стран НАТО, ухудшением отношений между Россией и странами Европы, а также продолжающимся конфликтом на Востоке Украины. Основная причина противостояния, отчужденности и конфликтов между странами заключается в том, что после окончания холодной войны европейским странам не удалось создать всеобъемлющую систему безопасности в Европе, которая включала бы и Россию [6].

Одним из механизмов снижения рисков в регионе и налаживания сотрудничества для укрепления безопасности является ОБСЕ. В конце XX века ОБСЕ немало сделала для того, чтобы проложить путь к безопасности и стабильности повсюду в регионе ОБСЕ, и внесла свой вклад в важные демократические преобразования в этом регионе. На смену былой конфронтации сейчас пришло сотрудничество. Угрозы безопасности и стабильности в регионе ОБСЕ более вероятны сегодня в форме негативных, дестабилизирующих последствий событий, затрагивающих разом военно-политическое, экономическое и экологическое, а также человеческое измерение, чем в форме какого-либо крупного вооруженного конфликта. В то же время в регионе ОБСЕ сохраняются неурегулированные конфликты, по-прежнему вызывающие глубокую озабоченность. Поиск их урегулирования путем переговоров должен и впредь рассматриваться как неотложная задача [4].

По мнению Майкла Смита, следующие новые вызовы угрожают внешним политикам ЕС и США:

1. Проблема пределов полномочий: с одной стороны, никто не может влиять на действия США и решительно противостоять их решениям, а с другой ЕС делает чрезмерный акцент на развитие дипломатической мягкой силы.

2. Институционализация различий: по обе стороны Атлантики страны строят свои стратегии делая акцент на различиях, а не на общих чертах.

3. Взаимное восприятие партнера как «чужого» или «другого» (mutual «othering»): все чаще исследователи отмечают, что политики в США и ЕС воспринимают друг друга, как «иностранных», то есть отношения стали менее партнерскими.

4. Глобализация рисков: глобализация распространяется на сферы жизни, в том числе и на угрозы безопасности [7, с.103].

В противоречиях государственных интересов кроется серьезная опасность для новой Европы. Различные трактовки отношений государств с партнерами по ЕС, союзниками по НАТО, государствами, не входящими в эти структуры, в том числе с Россией и странами постсоветского европейского пространства могут способствовать росту противоречий и в конечном итоге расколоть Европу на соперничающие блоки, возродив тем самым очаги напряженности на континенте [1, с.8].

Это привело к серьезным последствиям, и наиболее существенным стало возобновление соперничества между великими державами, в контексте которого Россия оспаривает мировой порядок, сформировавшийся после окончания холодной войны под эгидой США. Географическим центром конфронтации между США и Россией в Европе стала Украина. Геополитическое соперничество усиливается из-за столкновения самых разных ценностных понятий — начиная с семейных ценностей и различий в подходах к гендерной проблематике и заканчивая вопросами религии и государственного устройства.

Этот конфликт носит системный характер, хотя и отличается от конфликтов времен холодной войны. У современных представлений стран друг о друге нет точек пересечения. Соединенные Штаты и европейский истеблишмент — хотя и в меньшей степени, чем

Вашингтон, — отрицают легитимность российского авторитарного режима, а по мнению Кремля, западная демократия коррумпирована и лицемерна. Многие на Западе считают, что действия Москвы внутри страны и за рубежом неприемлемы, тогда как с российской точки зрения возрождение страны ведет к ослаблению мирового господства США, на смену которому приходит многополярная система мироустройства и появляются несколько ключевых центров силы.

То, что происходит в Европе, — часть этой глобальной картины мира. По существу, Россия стремится к статусу великой державы, к тому, чтобы были полностью признаны ее внутреннее социально-политическое устройство и интересы в сфере безопасности в том виде, в котором они определены Кремлем. Это подрывает систему безопасности Европы, ориентированную на НАТО и построенную на том, что со времен окончания холодной войны доминируют США.

Разумеется, в Европе существуют риски международной безопасности, не связанные напрямую с конфликтом России и Запада: достаточно упомянуть проблему незаконной миграции и терроризм. На ситуацию непосредственно влияют и конфликты на Ближнем Востоке и в Северной Африке. Все эти проблемы весьма актуальны, но они также не входят в область исследования.

Ближайшие и среднесрочные перспективы европейской безопасности представляются довольно мрачными. Конфронтация, отчуждение и конфликт вызваны тем, что доверие между сторонами полностью разрушено, это и создает вакуум в сфере безопасности. И пока еще нет основы для улучшения и укрепления отношений.

Невозможно сформулировать промежуточную цель как восстановление партнерства между Россией и странами Запада, поскольку в обозримом будущем это абсолютно нереалистично. Скорее речь может идти о снижении напряженности, чтобы стабилизировать противостояние между Западом и Россией на основе ограниченных по масштабу договоренностей по ряду вопросов.

2014 год стал последним для структуры безопасности, сложившейся в Европе после окончания холодной войны. Непосредственной причиной ее распада стал украинский кризис, но сам процесс разрушения был в первую очередь связан с тем, что за четверть века, прошедшую после окончания холодной войны, Запад и Россия так и не смогли создать всеобъемлющую систему безопасности на Европейском континенте на условиях, приемлемых для всех сторон.

Фактически никакого военного союза между США и Европой нет, и надо признать этот факт. Есть мало к чему обязывающие декларации о принадлежности к Западу и принадлежности к НАТО. Но в действительности есть союз США и Великобритании с одной стороны, и союз Франции и Германии — с другой. Союз США и Великобритании — не вполне равноправный. В нем Англия неохотно исполняет роль верного союзника, чтобы не обидеть Америку. Союз Франции и Германии равноправный и основан на прочном стратегическом фундаменте и сходном идеологическом видении мира. Это реальное положение вещей осложняется тем, что все эти страны — члены НАТО, и тем, что Англия — член Евросоюза. Это означает, что нет ни единой политики НАТО, ни единой политики Евросоюза [1, с.9].

Гибридная война — отнюдь не кратковременное явление, она может продолжаться в течение многих лет. Хотя преимущество в силах — экономических, финансовых, технологических и информационных, а также в потенциале обычных вооружений и прочих факторах находится на стороне Запада, исход гипотетического вооруженного конфликта нельзя считать предопределенным.

Политические системы и общество в США и странах Европы сами переживают период трансформации, что, вероятно, окажет влияние на внешнюю политику США и на отношения между Вашингтоном и Европой. США находятся в процессе перехода от

глобального доминирования к некоему глобальному превосходству, но, несмотря на то что конкуренция в мире усиливается, Вашингтон вынужден уделять больше внимания собственной стране, чем поддержанию мировой системы, которую возглавляет Америка. Европейский союз оказался перед необходимостью собственной трансформации, перезапуска европейского проекта и поиска путей для достижения согласия между различными участниками в условиях все более скептически настроенного общества. По мере того как Америка продолжит сосредоточиваться на своих внутренних проблемах, Европа, возможно, будет все в большей степени воспринимать себя как единое целое с точки зрения своих стратегических интересов. Таким образом, исход гибридной войны будет, по всей вероятности, определяться итогами внутреннего развития Европы, России и США.

И напротив, контроль над вооружениями уходит в прошлое. Важно отметить, что Договор между СССР и США о ликвидации ракет средней дальности и меньшей дальности 1987 года оказался под ударом и может быть расторгнут Соединенными Штатами на основании заявления о якобы имевших место нарушениях со стороны России. Если это произойдет, страны Европы могут снова, как и в 1980-е годы, стать свидетелями развертывания ядерных ракет с коротким подлетным временем до цели. Если Россия утратит свое стратегическое преимущество, она может пойти на ответные меры, которые создадут аналогичную угрозу для США.

Это может нанести сокрушительный удар по стратегической стабильности, особенно в случае, если заключенный в 2010 году Договор СНВ-III, срок действия которого истекает в 2021-м, не будет продлен или заменен следующим соглашением. Тогда стратегические отношения между США и Россией в области ядерных вооружений могут фактически стать нерегулируемыми — впервые с начала 1970-х. Что негативно скажется на ситуации в сфере безопасности в Европе: последние остатки предсказуемости в поведении двух ядерных сверхдержав будут утрачены.

Кроме противостояния России и США/НАТО есть еще ряд других конфликтов, которые чреваты реальными рисками [2, с.37].

В связи с выходом Великобритании из Евросоюза и возможными аналогичными решениями некоторых других стран звучали голословные заявления о том, что Россия поддерживала сторонников «Брекзита» во время референдума 2016 года по вопросу о членстве Великобритании в Евросоюзе. Россию также обвиняют в том, что, когда шли всеобщие выборы в ряде европейских стран в 2017 году, она поддерживала евроскептиков с целью развалить Евросоюз. В перечень лиц и групп, якобы связанных с Россией, включают премьер-министра Венгрии Виктора Орбана, лидера французского «Национального фронта» Марин Ле Пен, лидера нидерландской антииммиграционной Партии свободы Герта Вилдерса, «Альтернативу для Германии», Австрийскую партию свободы и др. Единственная в Европе правящая партия, которую Брюссель публично обвиняет в проведении квазиавторитарной политики, но при этом никто не связывает с Москвой, — это польская Партия права и справедливости, которая открыто и прямо декларирует антироссийские взгляды.

Поскольку ни у России, ни у США нет серьезных намерений нападать друг на друга, избежать войны, которая может начаться в результате инцидента или неправильной оценки ситуации, в принципе, несложная задача. Однако на практике серьезной проблемой может оказаться полное отсутствие доверия в отношениях между Россией и США.

Чтобы решить эту проблему, нужно действовать следующим образом:

- укреплять и при необходимости актуализировать существующие соглашения о предотвращении инцидентов между Россией и странами НАТО;
- создать и поддерживать надежную круглосуточную систему связи между Министерством обороны и Генеральным штабом Вооруженных сил Российской

Федерации с одной стороны и Министерством обороны США, Объединенным комитетом начальников штабов и Штабом верховного главного командования ОВС НАТО в Европе с другой;

- поручить представительству России при штаб-квартире вооруженных сил НАТО в Европе в качестве первоочередной задачи обеспечить надежную и оперативную систему связи для предотвращения инцидентов.

Меры по укреплению доверия, которые должны обеспечивать транспарентность в этой сфере, сохраняют свою актуальность и должны выполняться в полном объеме. Однако этих мер недостаточно: чисто технические договоренности не гарантируют полной защиты от последствий политической эскалации. Существует такая болезненная тема, как Украина, и здесь эскалация способна преодолеть систему обеспечения безопасности, основанную на мерах предосторожности.

Американские поставки летальных вооружений на Украину — уже свершившийся факт. Хотя это вряд ли приведет к значительному изменению военного равновесия между сторонами конфликта в Донбассе, получение Украиной американского оружия означает прямое и более глубокое вовлечение США в этот конфликт. Вашингтон преступил некую грань, и его следующие шаги в этом направлении, равно как и российские ответные действия, могут привести к нарастанию напряженности. Результатом могут стать не только увеличение количества вооружений и повышение боевых возможностей с обеих сторон, но и попытки изменить статус-кво в Донбассе. Политические силы, заинтересованные в деэскалации конфликта, должны понять, что такая ситуация повышает вероятность прямого столкновения между Россией и Западом в этом регионе, и проявить сдержанность.

Основной элемент системы отношений в области европейской безопасности — противоречия и напряженность между Россией и НАТО. Сейчас она находится на таком высоком уровне, что важно не допустить, чтобы менее значимые проблемы, такие как затяжные конфликты, вышли из-под контроля и в них оказались вовлечены ведущие государства.

Что касается киберпространства, то документальное оформление и внедрение «правил игры» в этой сфере потребует значительных усилий и может оказаться эффективным лишь при благоприятных обстоятельствах, которые пока еще не сложились. Между тем всем сторонам следует воздерживаться от шагов, способных существенно усугубить социально-политическую напряженность. К таким шагам относятся кибератаки на объекты критически важной инфраструктуры, вмешательство в выборы и тому подобные действия.

Договор между СССР и США о ликвидации ракет средней и меньшей дальности, вероятно, будет прекращен, перспективы продления нового Договора о СНВ, как и заключения нового договора между США и Россией, неопределенные — все это говорит о необходимости сформировать режим стратегической стабильности в XXI веке. Традиционная система контроля над стратегическими вооружениями утрачивает свою эффективность в условиях многополярного мира, в котором Китай выходит на второе место как военная держава, количество вооружений становится менее важным, чем их боевые возможности, а третьеразрядная страна, например, КНДР, способна сдерживать и устрашать США из-за того, что у нее есть межконтинентальные баллистические ракеты, оснащенные ядерными головными частями. Неконтролируемая стратегическая ситуация, безусловно, чревата многочисленными рисками, и это может подтолкнуть США и Россию к началу нового диалога по различным аспектам стратегической стабильности. Тематами такого диалога могут стать ядерные и обычные стратегические системы, наступательные и оборонительные вооружения, а также кибернетическая безопасность [2, с.28].

Арктика пока не упоминается в заголовках СМИ в контексте расширяющегося конфликта между Россией и НАТО. Уровень конфронтации на Крайнем Севере пока еще

существенно не повысился, несмотря на то что Россия частично восстановила и расширила свою военную инфраструктуру в этом регионе. Любые вопросы, связанные с притязаниями на участки континентального шельфа и исключительной прибрежной экономической зоны, рассматриваются и решаются международными органами, прежде всего ООН. Такой подход необходимо сохранять и в дальнейшем. Жизнь в суровых климатических условиях на Крайнем Севере требует определенного сотрудничества между странами в этом регионе. Несмотря на существующие ограничения, наиболее эффективная форма реализации экономических, транспортных и логистических проектов в этом регионе — международное сотрудничество. Арктический совет и Совет Баренцева/Евроарктического региона должны оставаться в стороне от политической конфронтации и заниматься решением практических вопросов.

Международный терроризм занимает не такую высокую позицию в иерархии угроз для США и России, как для других сражающихся с ним стран, но борьба с терроризмом остается одной из областей ограниченного сотрудничества России и Запада. Военное поражение ИГИЛ в Ираке и в Сирии, вероятно, приведет к новой мутации этой угрозы, а не к ее искоренению. Новыми источниками экстремизма могут стать другие страны Ближнего Востока и Африки, а также Афганистан, что может стимулировать сотрудничество между Россией и странами Запада. Разведывательным службам стран Запада и России, несмотря на то что они все время находятся в состоянии борьбы, необходимо делиться информацией о предполагаемых террористах и их планах. Нецелесообразно прекращать это и так крайне ограниченное сотрудничество по политическим причинам [2, с.34].

Сравнивая гибридную войну с войной холодной, не нужно впадать в фаталистические настроения. Противоречия между Россией и Западом, которые мы наблюдаем сегодня, намного слабее того антагонизма, который существовал между коммунистическим Советским Союзом и капиталистическим Западом во время холодной войны. Хотя в центре нынешней конфронтации находятся вопросы мирового порядка, европейцев, американцев и россиян больше интересуют внутренние, а не международные проблемы.

В будущем новым поколениям лидеров в США, Европе и в России придется проводить переоценку национальных интересов своих стран в условиях быстро меняющегося мира. Эти лидеры не несут ответственность за разрушение отношений между сторонами, и они, возможно, будут более открыты новым идеям и увидят в них не только неблагоприятные факторы, но и возможности для налаживания связей. Однако следует подчеркнуть, что перспектива капитуляции России под давлением Запада совершенно нереальна. То, что произошло во время правления Горбачева, который положил конец холодной войне путем самоуничтожения СССР, скорее всего, уже не повторится. Нынешняя гибридная война может с течением времени приобрести более умеренный характер, однако соперничество между сторонами сохранится еще долго. Оптимальный вариант, на который можно рассчитывать, — это конкуренция, как хотелось бы надеяться, с расширяющимся сотрудничеством, хотя такая конкуренция будет с самого начала неравной и асимметричной [3].

Проблема международной безопасности в Европе, которая была уникальным политическим феноменом и своего рода наваждением XX века, станет всего лишь одним из аспектов региональных ситуаций в условиях гораздо более интегрированной системы международных отношений. При этом ни Европа, ни Россия не будут основными действующими лицами в этой системе. В вопросах безопасности страны Европы будут по-прежнему следовать в кильватере политики Вашингтона, в то время как Россия будет сближаться с Пекином. Через 10–15 лет ситуацию в системе глобальной безопасности будут в основном определять Соединенные Штаты и Китай. Что касается вопросов безопасности в Европе, то трансатлантическому союзу западных государств придется иметь дело со своего рода евразийской Антантой.

С практической точки зрения укрепление режима безопасности в Европе сводится к тому, чтобы принять соответствующие меры предосторожности для предотвращения инцидентов, неправильных оценок и прочих событий, которые способны привести к эскалации конфликта и даже прямому военному столкновению между Россией и странами НАТО. Задача первостепенной важности для всех, кто обеспокоен вопросами безопасности в Европе, состоит в том, чтобы не допустить существенного ухудшения положения. Национальным лидерам и их ближайшему окружению необходимо осознать, что нельзя считать угрозу конфликта незначительной и что риторика, не подкрепленная реальными действиями, может привести к трагическим последствиям. В частности, неспособность установить устойчивый режим прекращения огня в Донбассе несет в себе чрезвычайно высокие риски.

Вторая по важности задача заключается в том, чтобы страны Запада и Россия нашли пути сотрудничества в тех областях, где их интересы частично совпадают, и таким образом сформировали бы компенсирующую тенденцию, чтобы смягчать нежелательные последствия. Направления такого потенциального сотрудничества есть как в Европе (например, в Нагорном Карабахе), так и вдоль ее границ — от Ближнего Востока и Северной Африки до Арктики и других регионов мира. Нераспространение ядерного оружия, противодействие терроризму и обеспечение кибербезопасности — это те функциональные области, в которых возможна та или иная степень сотрудничества. Оно не устранил неблагоприятные факторы, особенно в отношениях России и США, однако может помочь понять исходные позиции другой стороны, а также ее подлинные цели. Это может привести к снижению напряженности в Европе [3].

Необходимо предпринять дополнительные усилия по улучшению функционирования Платформы безопасности, основанной на сотрудничестве, с тем чтобы более эффективно и действенно противостоять общим угрозам. С этой целью будет предложено, на основе консультаций с другими международными организациями и институтами, создать новый специальный консультативный механизм в рамках общих усилий по совместному анализу угроз и противодействию им [4].

Установленное равновесие сил в Европе могло бы стать элементом нового мирового порядка, в котором очень важные роли играли бы США и Китай. В такой Европе будущего система трансатлантической безопасности будет сосуществовать со своим евразийским визави — китайско-российской Антантой.

ЛИТЕРАТУРА

1. Нестеров А. Европейская безопасность: вызовы и проблемы / А. Нестеров. - Екатеринбург, 2008, 172 с.
2. О наступающей новой ядерной эпохе см.: Полицентричный ядерный мир: вызовы и новые возможности / Под ред. А. Арбатова, В. Дворкина. — М.: Московский Центр Карнеги, РОССПЭН, 2017.
3. Подробнее о Большой Европе см.: Тренин Д. От Большой Европы к Большой Азии? Китайско-российская Антанта. — Московский Центр Карнеги. 2015 // <http://carnegie.ru/2015/05/13/ru-pub-60066>. (дата обращения: 07.03.2025)
4. Стратегия ОБСЕ по противодействию угрозам безопасности и стабильности в XXI веке. URL: <https://www.osce.org>. (дата обращения: 02.04.2025).
5. Фролова, Е. Европейская безопасность: новые угрозы и вызовы. Дисс. к.п.н. 23.00.04, URL: <https://www.dissercat.com/content/evropeiskaya-bezopasnost-novye-ugrozy-i-vyzovy>. (дата обращения: 02.04.2025).
6. Штадтмюллер Э. Европейская безопасность на пороге XXI в. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/evropeyskaya-bezopasnost-na-poroge-xxi-v> (дата обращения: 04.04.2025).
7. Smith M. Between Two Worlds? The European Union, the United States and World Order / Michael Smith. — periodical: International Politics, № 41, 2004. — P. 95–117.

ТАҲДИДҲОИ НАВ БА АМНИЯТИ АВРУПО ДАР ИБТИДОИ АСРИ XXI

Дар мақола таҳдидҳои нав ба амнияти Аврупо дар ибтидои асри XXI баррасӣ мешавад. Дар ибтидои ҳазораи сеюм ҷаҳонро мавҷи таҳдид ва хатарҳои фаро гирифтанд, ки ҳислати ғайрианъанавӣ

доштан. Таҳдидҳои мазкур, аз ҷумла ба қитъаи Аврупо таҳдиди бевосита менамоянд. Айни замон таҳдидҳои асосӣ ба қитъа, терроризм ва ифротгароӣ маҳсуб шуда, зарурати ташкили низоми амнияти дастаҷамъонаро тақозо менамояд. Дар баробари ин, хатарҳои киберӣ ба амнияти қитъа таҳдид менамоянд. Яке аз механизмҳои таъмини амнияти минтақавӣ САҲА ба шумор меравад. Имрӯз бинобар шиддати рақобат байни ИМА ва Россия, густариши НАТО ба Шарқ ва бухрон дар Украина таҳдид ба Аврупо бештар гардида, истифодаи низоми мудофияи зиддимушакӣ яке аз омилҳои таъмини амният дар шароити бархӯрди бевоситаи абаркудратҳо ва истифодаи аслиҳаи қатли ом ба шумор меравад.

КАЛИДВОЖАҲО: таҳдидҳои муосир, терроризм, фазои киберӣ, амният, Мудофияи зиддимушакӣ, Аврупо, Иёлоти Муттаҳидаи Амрико, Россия, САҲА, Украина, аслиҳаи ҳастай.

НОВЫЕ УГРОЗЫ ЕВРОПЕЙСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В НАЧАЛЕ XXI ВЕКА

В статье рассматриваются новые угрозы европейской безопасности в начале XXI века. В начале третьего тысячелетия мир накрыла волна угроз и опасностей нетрадиционного характера. Эти угрозы представляют прямую угрозу, в частности, европейскому континенту. В настоящее время основными угрозами для континента являются терроризм и экстремизм, что обуславливает необходимость создания системы коллективной безопасности. В то же время киберугрозы угрожают безопасности континента. Одним из механизмов обеспечения региональной безопасности является ОБСЕ. Сегодня в связи с обострением конкуренции между США и Россией, расширением НАТО на Восток и кризисом на Украине угроза для Европы возросла, а использование системы ПРО является одним из факторов обеспечения безопасности в условиях противостояния сверхдержав и применения оружия массового поражения.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: современные угрозы, терроризм, киберпространство, безопасность, ПРО, Европа, США, Россия, ОБСЕ, Украина, ядерное оружие.

NEW THREATS TO EUROPEAN SECURITY AT THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY

The article examines new threats to European security at the beginning of the 21st century. At the beginning of the third millennium, the world was hit by a wave of threats and dangers of a non-traditional nature. These threats pose a direct threat, in particular, to the European continent. Currently, the main threats to the continent are terrorism and extremism, which necessitates the creation of a collective security system. At the same time, cyber threats threaten the security of the continent. One of the mechanisms for ensuring regional security is the OSCE. Today, due to the intensification of competition between the United States and Russia, NATO expansion to the East and the crisis in Ukraine, the threat to Europe has increased, and the use of a missile defense system is one of the factors in ensuring security in the context of superpower confrontation and the use of weapons of mass destruction.

KEYWORDS: modern threats, terrorism, cyberspace, security, missile defense, Europe, USA, Russia, OSCE, Ukraine, nuclear weapons.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Асламшозода Фотима Асламшо* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, н.и.т., муаллими калони кафедраи муносибатҳои байналхалқӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. **E-mail:** fotima.gairatova.84@mail.ru **Телефон:** 915.19.18.60

Кароматзода Сурайё Сухроб – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуҷуми ихтисоси муносибатҳои байналхалқӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. **Телефон:** (+992) 007 07 12 35. **E-mail:** maryambonusafarova@gmail.com

Сведения об авторах: *Асламшозода Фотима Асламшо* – Таджикский национальный университет, к.и.н., старший преподаватель кафедры международных отношений. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. **Телефон:** 915.19.18.60. **E-mail:** fotima.gairatova.84@mail.ru

Кароматзода Сурайё Сухроб – Таджикский национальный университет, магистратура 2 курса, специальность «Международные отношения». **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. **Телефон:** (+992) 007 07 12 35. **E-mail:** maryambonusafarova@gmail.com

Information about the authors: *Aslamshozoda Fotima Aslamsho* – Tajik National University, c.h.s., Senior Lecturer of the Department of International Relations. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. **Phone:** 915.19.18.60. **Email:** fotima.gairatova.84@mail.ru

Karomatzoda Surayo Sukhrob – Tajik National University, 2nd-year master's student, specializing in International Relations. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. **Phone:** (+992) 007 07 12 35. **Email:** maryambonusafarova@gmail.com

ТАШАББУСҶО ВА ДАСТОВАРДҶОИ ДИПЛОМАТИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ФОРМАТИ C5+1

Гафорода Ф., Ҷӯраев И.А.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Пас аз ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон сиёсати хориҷии фаъоли минтақавиро роҳандозӣ намуд, ки яке аз самтҳои афзалиятноки он таҳкими ҳамкориҳои минтақавӣ ва байналмилалӣ мебошад [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8]. Дар шароити феълӣ, ки минтақаи Осиёи Марказӣ дар маркази таваҷҷуҳи бозигарони бузурги ҷаҳонӣ қарор дорад, формати дипломатии C5+1, ки соли 2015 бо ташаббуси Иёлоти Муттаҳидаи Амрико таъсис ёфтааст, аҳаммияти вижа пайдо кардааст [10, Р.134].

Формати дипломатии C5+1 панҷ кишвари минтақа – Тоҷикистон, Қазоқистон, Қирғизистон, Туркменистон ва Ўзбекистонро бо ИМА муттаҳид намуда, платформаи муҳим барои баррасӣ ва ҳалли мушкилоти умумиминтақавӣ гардид [9]. Тоҷикистон, ки дорои ҷойгоҳи калидӣ ва ҳамсарҳади тулонӣ бо Афғонистон мебошад, дар ин формат нақши муҳим ва муассирро иҷро мекунад ва аз он ҳамчун воситаи амалӣ намудани ташаббусҳои мушаххас дар самтҳои амният, иқтисод, муҳити зист ва захираҳои обӣ истифода мебарад [11, Р.34].

Ташаббусҳои дипломатии Тоҷикистон дар формати C5+1

Аз оғози таъсиси формати C5+1 Тоҷикистон худро ҳамчун кишвари фаъоли ташаббускор муаррифӣ намуда, ба масъалаҳои стратегии минтақавӣ таваҷҷуҳи махсус зоҳир мекунад. Самтҳои калидии ташаббусҳои Тоҷикистон дар ҷорчӯбаи формати мазкур ба масъалаҳои захираҳои об ва тағйирёбии иқлим, амнияти минтақавӣ ва ҳамкориҳои иқтисодию инфрасохторӣ нигаронида шудаанд.

Яке аз самтҳои муҳимтарини ташаббусҳои дипломатии Тоҷикистон дар формати C5+1 масъалаҳои марбут ба об ва тағйирёбии иқлим мебошанд. Тоҷикистон, ки дорои 60 дарсади захираҳои оби минтақа аст, фаъолона ба пешбурди ташаббусҳои байналмилалӣ дар ин самт саҳмгузори мекунад [12]. Пешниҳоди таъсиси гурӯҳи корӣ оид ба устувории захираҳои обӣ ва иқлим дар ҷорчӯбаи C5+1 бо ташаббуси Тоҷикистон мавриди дастгирии кишварҳои минтақа ва ИМА қарор гирифт [8].

Дар соҳаи амният, бо назардошти мавқеи ҷуғрофии кишвар ва хатари ҳамешагии таҳдидҳои амниятӣ аз самти Афғонистон, Тоҷикистон пайваста ташаббусҳои мушаххасро дар ҷорчӯбаи C5+1 пешниҳод мекунад. Ин ташаббусҳо умдатан ба таҳкими мубодилаи иттилооти амниятӣ, ҳамкориҳои наздисарҳадӣ ва муқовимат бо терроризм ва ҷинояткориҳои фаромарзӣ нигаронида шудаанд [10]. Дар доираи ин формат Тоҷикистон тавонистааст лоиҳаҳои мушаххасро бо кумаки ИМА ва кишварҳои ҳамсоя роҳандозӣ намояд, ки ба таҳкими амният ва суботи минтақа равона шудаанд [13].

Ҳамкориҳои иқтисодӣ ва рушди инфрасохтор низ яке аз самтҳои афзалиятноки ташаббусҳои дипломатии Тоҷикистон дар ҷорчӯбаи C5+1 мебошанд. Дар ин самт Тоҷикистон фаъолона ба беҳтар намудани пайвастагиҳои нақлиётӣ ва тиҷоратӣ байни кишварҳои минтақа ва ҷалби сармоягузориҳои хориҷӣ таваҷҷуҳ зоҳир менамояд. Дар ин замина, бо ташаббуси Тоҷикистон лоиҳаҳои муштараки инфрасохторӣ нақлиётӣ ва энергетикӣ пешниҳод гардидаанд, ки аз ҷониби кишварҳои аъзои формат ва ИМА дастгирӣ шудаанд [11].

Ҳамин тавр, ташаббусҳои дипломатии Тоҷикистон дар ҷорчӯбаи C5+1 боиси таҳкими мавқеи ҷумҳурӣ дар арсаи байналмилалӣ гардида, имкониятҳои васеъ барои ҳамкориҳои босамар дар самтҳои амниятӣ, иқтисодӣ ва экологӣ фароҳам овардаанд.

Дастовардҳои дипломатии Тоҷикистон дар формати C5+1

Дипломатияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар формати C5+1 дар солҳои охир натиҷаҳои мушаххас ва дастовардҳои қобили таваҷҷуҳ ба бор овардааст, ки ҳам дар сатҳи минтақавӣ ва ҳам байналмилалӣ мавриди эътироф қарор гирифтаанд.

Аввалан, Ҷумҳурии Тоҷикистон дар сатҳи байналмилалӣ ҳамчун пешсафи ташаббусҳои марбут ба масъалаҳои захираҳои обӣ ва тағйирёбии иқлим эътироф гардидааст. Ташаббусҳои Тоҷикистон, аз ҷумла пешниҳоди Даҳсолаи байналмилалӣ амал «Об барои рушди устувор, 2018–2028», на танҳо дар формати C5+1, балки дар сатҳи Созмони Милалӣ Муттаҳид мавриди дастгирии васеъ қарор гирифтанд [12]. Ин иқдомҳо боиси афзоиши обрӯи байналмилалӣ кишвар гардида, Тоҷикистонро ҳамчун кишвари ғаёл дар ҳалли мушкилоти глобалӣ муаррифӣ намуданд.

Дуюман, дар соҳаи амниятӣ Тоҷикистон бо кумаки шарикони байналмилалӣ ва кишварҳои минтақа як қатор лоиҳаҳои мушаххасро татбиқ намуд, ки ба таҳкими субот ва амният дар минтақа равона шудаанд. Аз ҷумла, дар ҷаҳорҷӯби ҳамкории C5+1 лоиҳаҳои амалӣ гардиданд, ки ба мустаҳкам намудани назорати сарҳадот, мубодилаи иттилооти амниятӣ ва мубориза бо таҳдидҳои фаромарзӣ, махсусан терроризм ва қочоқи маводи мухаддир, нигаронида шудаанд [13]. Ин ҷорабиниҳо дар баланд бардоштани иқтидори сохторҳои амниятӣ кишвар ва минтақавӣ сахми назаррас гузоштанд.

Сеюм, тавассути иштирок дар формати C5+1 Тоҷикистон тавонист, ки ба ҷалби кумакҳои техникӣ ва молиявӣ ИМА ва созмонҳои байналмилалӣ барои рушди иқтисодӣ, идоракунии оқилонаи захираҳои табиӣ ва барқарорсозии инфрасохтор муваффақ шавад. Ба таври мушаххас, дар доираи ин формат лоиҳаҳои роҳандозӣ гардиданд, ки ба рушди инфрасохтори нақлиётӣ ва энергетикӣ дар минтақа нигаронида шуда, шароит барои густариши ҳамкориҳои иқтисодӣ байни кишварҳои минтақа фароҳам оварданд [11].

Дар маҷмӯъ, дастовардҳои дипломатии Тоҷикистон дар ҷорҷӯбаи формати C5+1 нишон медиҳанд, ки кишвар на танҳо ба таҳкими нуфузи худ дар арсаи байналмилалӣ муваффақ гардидааст, балки барои рушди ҳамкориҳои минтақавӣ ва ҳалли масъалаҳои ҳаётан муҳими минтақа сахми назаррас гузоштааст.

Таҳлили ташаббусҳо ва дастовардҳои дипломатии Тоҷикистон дар формати C5+1 собит месозад, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон дар муддати ғаёлияти худ дар ин формат ба натиҷаҳои назаррас ноил гардидааст. Ташаббусҳои Тоҷикистон дар масъалаҳои идоракунии захираҳои обӣ ва тағйирёбии иқлим, таҳкими амниятӣ минтақавӣ ва рушди инфрасохтори иқтисодӣ ҳам дар сатҳи минтақавӣ ва ҳам дар сатҳи байналмилалӣ мавриди эътирофи васеъ қарор гирифтаанд. Дар ин замина Тоҷикистон тавонист нуфуз ва ҷойгоҳи худро дар арсаи дипломатияи минтақавӣ тақвият дода, ҳамчун шарикони бозғамӣ ва ғаёли дипломатӣ муаррифӣ шавад [10].

Дар асоси таҳлили анҷомшуда, тавсияҳои зерин ҷиҳати тақвияти минбаъдаи иштироки Тоҷикистон дар ҷорҷӯбаи формати C5+1 пешниҳод мегарданд:

1. Тоҷикистон бояд нақши пешсафи худро дар масъалаҳои идоракунии захираҳои обӣ ва тағйирёбии иқлим идома дода, ташаббусҳои нав ва амалӣ дар ин самтро ба сатҳи байналмилалӣ пешниҳод намояд. Ин амр метавонад ба ҷалби бештари маблағгузорӣ ва кумаки техникаи байналмилалӣ мусоидат намояд.

2. Бо назардошти вазъи мураккаби амниятӣ дар Афғонистон ва таҳдидҳои фаромарзӣ ба амниятӣ минтақа, Тоҷикистонро лозим аст, ки ташаббусҳои мушаххасро дар самти таҳкими иқтидори назорати сарҳадӣ ва мубодилаи иттилоот дар ҷорҷӯбаи C5+1 густариш диҳад. Ин иқдомҳо ба таъмини суботи амният дар минтақа мусоидат хоҳанд кард.

3. Тавсия дода мешавад, ки Тоҷикистон дар масъалаи рушди иқтисодӣ ва инфрасохтор лоиҳаҳои мушаххасро дар ҷорҷӯбаи C5+1 роҳандозӣ намояд, ки ба беҳтар намудани пайвастагиҳои минтақавӣ ва ҷалби сармоягузориҳои хориҷӣ

нигаронида шудаанд. Барои ин истифодаи имкониятҳои иловагии кумакҳои техникию молиявӣ зарур аст.

Ҳамин тариқ, иштироки Ҷамоҳири Тоҷикистон дар формати C5+1 на танҳо боиси афзоиши нуфузи дипломатии кишвар мегардад, балки шароитро барои ҳалли муассири мушкилоти умумиминтақавӣ ва рушди устувори кишварҳои минтақа фароҳам меорад. Минбаъд низ тақвияти ҷамоҳирии Тоҷикистон дар ин самт зарур ва саривақтӣ мебошад.

АДАБИЁТ

1. Анвари Сафари. Масъалаҳои сарҳадӣ дар сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон. — Душанбе, 2022;
2. Джафаров С.Х. Сотрудничество Республики Таджикистан и ЮНЕСКО // Вестник ТНУ. 2017. №3–5. С. 88–91;
3. Салимов Ф.Н., Гафорова Ф.Дж. Практикум по курсу «Теория и практика аналитической деятельности». — Первое издание. — Душанбе: Таджикский национальный университет, 2025. — 84 с.
4. Салимов Ф.Н., Гулова Д. Многосторонние организации в обеспечении стабильности в Центральной Азии// Молодой исследователь Таджикский национальный университет. 2024. №6 (I) — С. 216–223;
5. Салимов Ф.Н. Стратегическое сотрудничество Республики Таджикистан и Республики Узбекистан и его влияние на развитие государств // Вестник ТНУ. 2023. №10. С. 5–14;
6. Салимов Ф.Н. Региональный комплекс безопасности: особенности теоретического подхода // Молодой исследователь. ТНУ. 2024. №1. С. 145–150
7. Хусейнзода А., Фарзонаи Ш. Историческое значение инициативы Таджикистана в рамках ШОС // Вестник Педагогического университета. 2021. №4 (93). С. 291–294;
8. C5+1 Joint Declarations and Meetings. U.S. Department of State, URL: <https://www.state.gov/c5-1/>, санаи муроҷиат: 30.05.2025
9. Cooley A. Great Games, Local Rules: The New Great Power Contest in Central Asia. — Oxford: Oxford University Press, 2012. URL: <https://global.oup.com/academic/product/great-games-local-rules-9780199929825>, санаи муроҷиат: 30.05.2025
10. Laruelle M. (ed.). Security and Cooperation in Central Asia: The Role of Regional and External Actors. — Washington D.C.: George Washington University, 2019. URL: <https://centralasiaprogram.org/wp-content/uploads/2020/05/security-and-cooperation-in-central-asia.pdf>, санаи муроҷиат: 30.05.2025
11. Rahimov S. Central Asia's New Regionalism: Challenges and Prospects. — Bishkek: OSCE Academy, 2020. URL: https://osce-academy.net/upload/file/86_final.pdf, санаи муроҷиат: 30.05.2025
12. United Nations Development Programme (UNDP). Regional Cooperation for Sustainable Development in Central Asia. — New York, 2021. URL: <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2022-08/UN%20Sustainable%20Development%20Cooperation%20Framework%202021-2025.pdf>, санаи муроҷиат: 30.05.2025
13. USAID Regional Development Cooperation Strategy for Central Asia (2020–2025). URL: https://oig.usaid.gov/sites/default/files/2023-09/5-000-23-001-P_3.pdf, санаи муроҷиат: 30.05.2025

ТАШАББУСҶО ВА ДАСТОВАРДҶОИ ДИПЛОМАТИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ФОРМАТИ C5+1

Дар мақолаи мазкур ташаббусҳо ва дастовардҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҷорҷӯбаи дипломатии C5+1, ки ИМА ва кишварҳои Осиёи Марказиро муттаҳид месозад, мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллиф нақши пешсафи Тоҷикистонро дар ҳалли фасли масъалаҳои муҳимми минтақавӣ, ба монанди идоракунии захираҳои обӣ, тағйирёбии иқлим, амнияти минтақавӣ ва рушди инфрасохтор таъкид мекунад. Ба ташаббусҳои Тоҷикистон дар мавриди таъсиси гурӯҳҳои корӣ оид ба истифодаи устувори захираҳои обӣ, ки дар сатҳи байналмилалӣ мавриди дастгирии васеъ қарор гирифтаанд, таваҷҷуҳи махсус дода шудааст. Дар самти амниятӣ кишвар механизмҳои мубодилаи иттилоот, таҳкими назорати сарҳадӣ ва муборизаи муштарақ алайҳи таҳдидҳои фаромарзӣ, аз ҷумла терроризм ва қочоқи маводи мухаддирро ҷамоҳири пешниҳод мекунад. Инчунин, соҳми Тоҷикистон дар таҳкими робитаҳои иқтисодии минтақа ва ҷалби сармоя ба лоиҳаҳои инфрасохтори нақлиётӣ ва энергетикӣ таҳлил гардидааст. Муаллиф ба ҳуҷуми меояд, ки ҷамоҳирии дипломатии Тоҷикистон нуфузи байналмилалӣи кишварро ба таври назаррас афзоиш дода, барои ҳалли масъалаҳои стратегӣ мусоидат намудааст ва барои густариши минбаъдаи иштироки кишвар дар формати C5+1 тавсияҳои мушаххас пешниҳод кардааст.

КАЛИДВОЖАҶО: Тоҷикистон, дипломатия, C5+1, Осиёи Марказӣ, амният, захираҳои обӣ, тағйирёбии иқлим, инфрасохтор, ҳамкории минтақавӣ, таҳдидҳои фаромарзӣ.

ИНИЦИАТИВЫ И ДОСТИЖЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН В ДИПЛОМАТИЧЕСКОМ ФОРМАТЕ C5+1

В статье рассматриваются инициативы и достижения Республики Таджикистан в дипломатическом формате C5+1, объединяющем США и страны Центральной Азии. Автор раскрывает ведущую роль Таджикистана в решении ключевых региональных проблем, таких как управление водными ресурсами, изменения климата, региональная безопасность и развитие инфраструктуры. Особое внимание уделено инициативам Таджикистана по созданию рабочих групп по устойчивому использованию водных ресурсов, получившим широкую международную поддержку. В области безопасности республика активно предлагает механизмы обмена информацией, усиления пограничного контроля и совместной борьбы с трансграничными угрозами, включая терроризм и наркоторговлю. Также анализируется вклад Таджикистана в укрепление региональных экономических связей и привлечение инвестиций в инфраструктурные проекты в транспортной и энергетической сферах. Автор заключает, что дипломатическая активность Таджикистана существенно укрепила международный имидж страны и способствовала решению стратегических задач региона, а также предлагает рекомендации по дальнейшему расширению участия страны в формате C5+1.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Таджикистан, дипломатия, C5+1, Центральная Азия, безопасность, водные ресурсы, изменение климата, инфраструктура, региональное сотрудничество, трансграничные угрозы.

THE INITIATIVES AND ACHIEVEMENTS OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN WITHIN THE DIPLOMATIC FRAMEWORK OF C5+1

This article explores the initiatives and achievements of the Republic of Tajikistan within the diplomatic framework of C5+1, which unites the United States and Central Asian countries. The author emphasizes Tajikistan's leading role in addressing critical regional issues such as water resource management, climate change, regional security, and infrastructure development. Special attention is given to Tajikistan's proposals to establish working groups for sustainable water resource management, which have gained extensive international support. In the security domain, the country actively promotes mechanisms for information exchange, enhanced border control, and joint efforts to combat transnational threats, including terrorism and drug trafficking. Additionally, the article examines Tajikistan's contributions to strengthening regional economic ties and attracting investment into infrastructure projects in the transportation and energy sectors. The author concludes that Tajikistan's diplomatic activities have significantly enhanced its international image and facilitated solutions to strategic regional challenges, providing recommendations for further expansion of the country's engagement in the C5+1 format.

KEYWORDS: Tajikistan, diplomacy, C5+1, Central Asia, security, water resources, climate change, infrastructure, regional cooperation, transnational threats.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Гафорода Фатона Ҷамшед* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, ассистенти кафедраи дипломатия ва сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон, факултети муносибатҳои байналхалқӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+992) 918 741050. E-mail: fatona_5796@mail.ru

Ҷӯраев Исмолиддин Атохонович – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети муносибатҳои байналхалқӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+992) 92 889 28 19. E-mail: i.juraev2001@mail.ru

Сведения об авторах: *Гафорода Фатона Джамшед* – Таджикский национальный университет, ассистент кафедры дипломатии и внешней политики Республики Таджикистан, факультет международных отношений. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992) 918 741050. E-mail: fatona_5796@mail.ru.

Джӯраев Исмолиддин Атохонович – Таджикский национальный университет, магистрант факультета международных отношений. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992) 92 889 28 19. Email: i.juraev2001@mail.ru.

Information about the authors: *Gaforzoda Fatona Jamshed* – Tajik National University, Assistant, Department of Diplomacy and Foreign Policy of the Republic of Tajikistan, Faculty of International Relations. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: (+992) 918 741050. E-mail: fatona_5796@mail.ru. *Juraev Ismomidin Atokhanovich* – Tajik National University, Master's student, Faculty of International Relations. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: (+992) 92 889 28 19. Email: i.juraev2001@mail.ru.

**МУАЙЯН НАМУДАНИ ШАРОИТИ БАРХҶҶРДИ ҲАСТАИ КОМЕТАИ
КҶҶТОҲДАВРИ 213P/VAN NESS БО СЕЛҲОИ МЕТЕОРҶ**

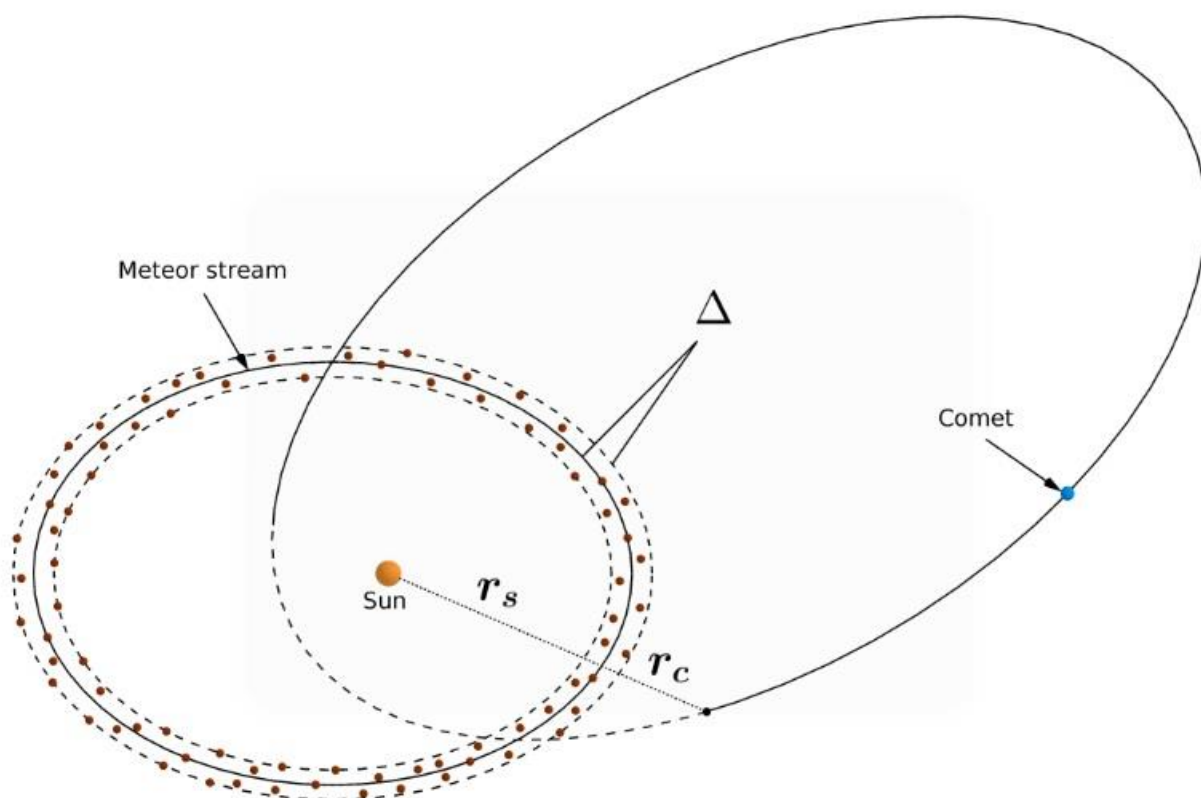
Амиралиев С., Сафаров А.Ғ.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Кометаҳо чирмҳои қолибтарини Системаи офтобӣ ба шумор рафта маълумотҳои ибтидоии давраи ташаккули Системаи офтобиро нигоҳ медоранд. Кометаҳо чирмҳои ғайристатсионарӣ буда, дар онҳо, дар зери таъсири хурӯчи офтобӣ ва эффектҳои қозибавию ғайриқозибавӣ равандҳои гуногун мегузаранд. Ба равандҳои дар кометаҳо гузаранда, асосан сели афканиши офтобӣ ва бархҷҶрди чирмҳои дигар (пораҳастаҳои ҳуди кометаҳо, селҳои метеороидӣ ва астероидҳо) таъсир мерасонад. Аксар кометаҳо дар натиҷаи бархҷҶрд бо дигар чирмҳо ҳастаи ҳудро талаф дода якҷанд кометаҳои дигарро тавлид мекунанд ва ё ба қойи онҳо сели нави метеороидӣ ташаккул меёбад.

Мақсади асосии мақола шароити бархҷҶрди ҳастаи кометаи кҶҶтоҳдаври 213P/Van Ness бо селҳои метеороидӣ мебошад.

Шароити муайян кардани ҳолати бархҷҶрди ҳастаи кометаи кҶҶтоҳдаври 213P/Van Ness аз қори Сафаров ва Гулиев [1] бармеояд, ки соли 2022 рӯи чодро омадааст. Муаллифон дар асоси идеяи Гронҷӣ алгоритми бархҷҶрдро сохтаанд. Ин ҳолат барои беш аз 50 кометаҳо ҳисоб карда шуда, селҳои метеориеро ошқор карданд, ки шароити бархҷҶрдро бо кометаҳои интиҳобшуда фароҳам меоранд [2].

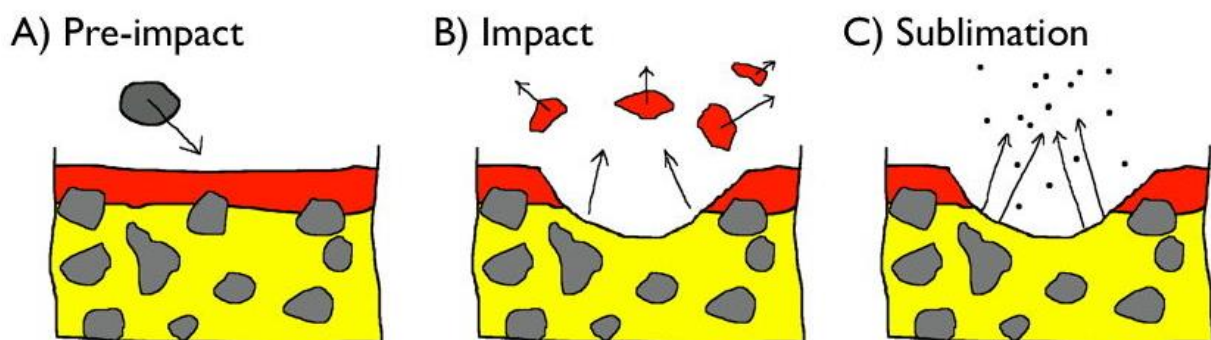
Мақсади асосии бархҷҶрд, муқаррар намудани масофаи кҶҶтоҳтарини буриши мадор (MOID – Minimum orbit intersection distance) – ин масафаи наздиктарини ду мадори ба ҳам бархҷҶрдкунанда мебошад. Ин нуқтаҳо дар асоси ҳисоби пайдарпайии миқдори умумии нуқтаҳо, ки кадоме наздиктар мебошад дар фазои сеченака ҳисоб карда мешавад.

Расми 1. Тарҳи бархӯри комета бо сели метеороидӣ

Яке аз мадорҳо дар ин усул асосӣ гирифта шуда, мадори дигар бо қимматҳои муайян, дар ҳолати мо бо қадами 1° пайдарпай ҳисоб карда мешавад. Мухтавои ин усул дар он аст, ки кометай кӯтоҳдаври 213P/Van-Ness дар соли 2011 дорои думи аномалӣ буд [3]. Думи аномалии кометаҳо думи ҷангин ҳисобида шуда, аз ҷангҳои андозаашон калон (метеороидӣ) иборат аст. Ба ин ҷангҳо асосан қувваи ҷозиба таъсир мерасонад. Ҷангҳо бо суръатҳои гуногун аз ҳастаи комета дар натиҷаи импулси калон (суръати ибтидоӣ) ба самти ҳаракати комета партофта мешаванд [4].

Аз ин лиҳоз, дар қори мо ин усул ғайбона истифода шуд. Дар шароити интиҳошудаи мо бархӯди ҳастаи комета бо селҳои метеороидӣ рӯ ба рӯ ба амал меояд. Дар ин ҳолат масофаи камтарини он интиҳоб карда мешавад. Селҳои метеороидӣ ҷангҳои гуногунодоза доранд. Аз ин лиҳоз ғайбии асосии сели метеорӣ интиҳоб карда мешавад ва онро бо маркази комета бархӯрд мекунад. Ҳоло теъдоди селҳои метеороидӣ бешуморанд, мо танҳо дар доираи каталоги Kronk [5] қори худро анҷом додем, ки ҳудуди беш аз 100 селҳои метеориеро дар бар мегирад, ки аз сатҳи Замин пайваста мушоҳида мешаванд. Аниқтараши мавҷудияти ин селҳои метеороидӣ мушоҳидавӣ исбот шудаанд. Аз ин лиҳоз интиҳоби усули ҳисоб саҳеҳ ва дақиқ мебошад.

Расми 2. Тарҳи бархӯрди метеороид ба сатҳи комета: А - то бархӯрд, В - лаҳзаи бархӯрд, С – баъди бархӯрд, раванди сублиматсия.

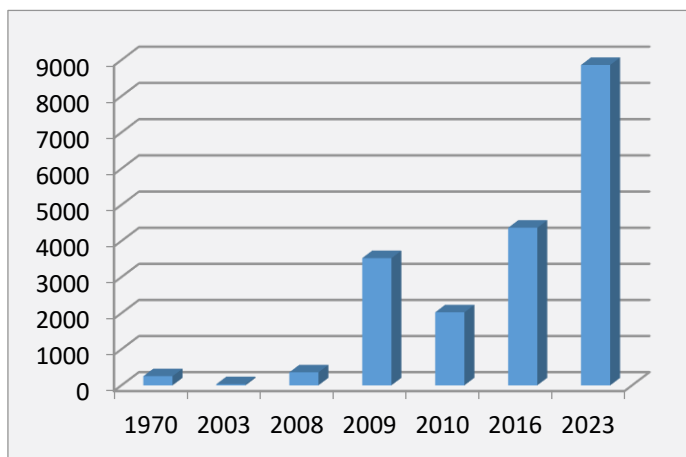
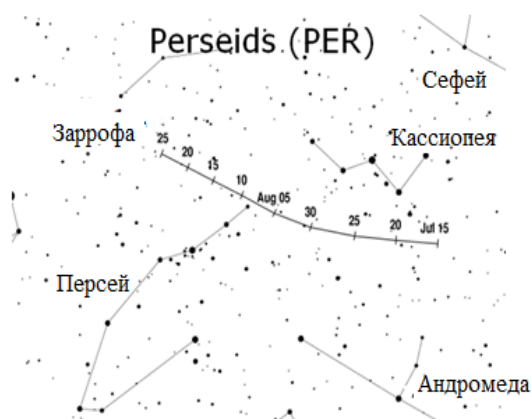
Бо истифода аз усули зикршуда, дар шароити бархӯрди $r_{\text{у}}$ ба $r_{\text{у}}$ ва ϵ аз канор, чӣ тавре ки дар тасвири 1 офарида шудааст, аз $r_{\text{у}}$ алгоритми Грончӣ ҳисоб карда шуд. Муқаррар карда шуд, ки ҳастаи кометай кӯтоҳдаври 213P/Van-Ness бо селҳои метеории зирин бархӯрд намудааст.

Ҳангоми гузаронидани ҷустуҷӯи селҳои метеорӣ аз $r_{\text{у}}$ каталоги Kronk [5] он селҳои метеорие интиҳоб карда шудаанд, ки ба ҳодисаи бархӯрд бо ҳастаи комета аз $r_{\text{у}}$ якҷанд параметрҳо мувофиқат мекарданд. Хуб, сели метеорӣ ин маҷмуи зарраҳои тақрибан якнавъ буда, дар ҳолати муайян мадори Заминро бурида мегузаранд. Дар ҳолати мо, теъдоди чунин селҳо ки бо ҳастаи кометай кӯтоҳдаври 213P/Van-Ness шароити бархӯрдро фароҳам меовард, 11 то буданд. Аксаран ин селҳо солҳои тулонӣ аз сатҳи Замин мушоҳида мешаванд.

Мо медонем, ки селҳои метеороидӣ дар вақтҳои гуногун атмосфераи заминро бурида ҳодисаи метеоро ба амал меоранд. Селҳои метеорие, ки мо бархӯрди онҳоро бо ҳастаи кометай кӯтоҳдаври 213P/Van Ness муқаррар намудем, дар лаҳзаҳои гуногун мадори Заминро бурида мегузаранд ва барои мушоҳиди сатҳи заминӣ ҳодисаи метеоро меоваранд.

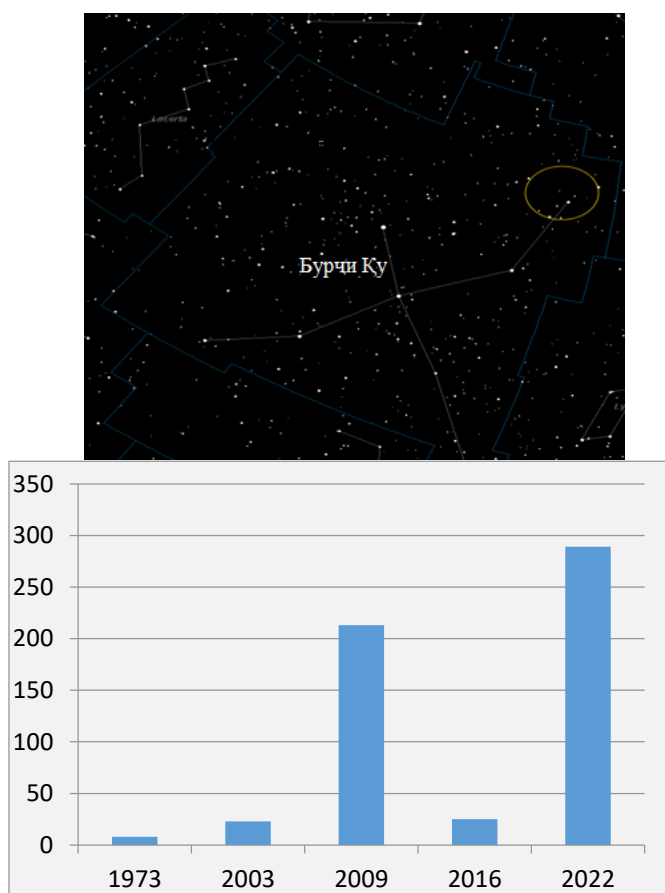
Масалан, сели метеории Персейдҳо, ҳамасола аз 17 июн то 24 август мушоҳида мешавад. Лекин лаҳзаи авҷи он ба 12 август рост омада дар маҷмуъ сели метеорӣ аз сатҳи Замин 38 шаборӯз мушоҳида мешавад.

Сели метеории Персейдҳо ба кометай 109P/Swift-Tuttle, ки ба гурӯҳи кометаҳои 1P/Халлей тааллуқ дорад, тақрибан миёнаҳои моҳи июл аниқтараш 17 – уми июл то охири август (27 – ум) пайдо мешавад. Суръати ин сел тақрибан 59 – 61 км/с буда. Номи Персеидро аз бурчи Персей гирифтааст, ки радианти ин сел ба ҳамин бурҷ рост меояд. Авҷи селҳои метеории Персеид ба 12 – уми август рост меояд, ки шиддати он ба 59 – то дар соат мебошад.

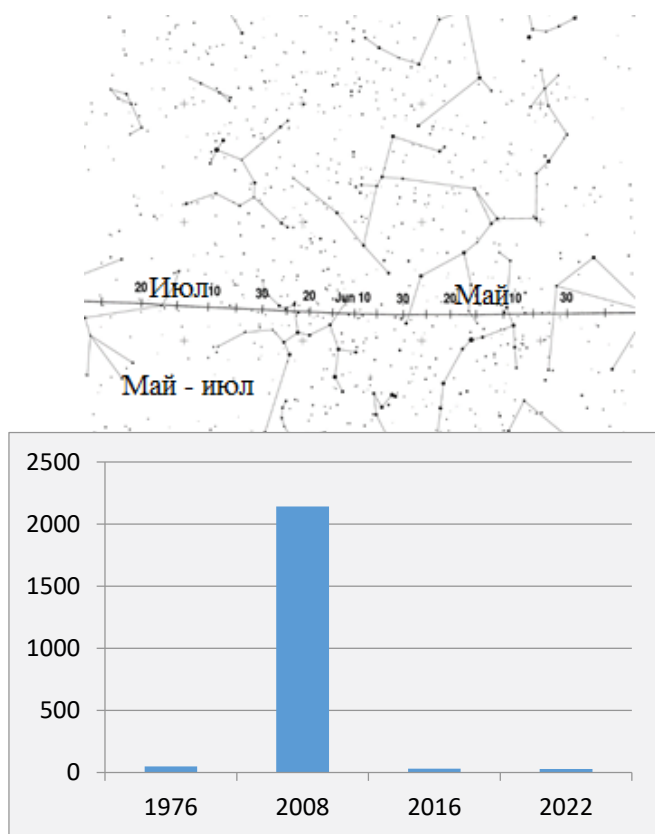
Расми 3. Радианти ва миқдори метеорҳои сели Персеид, ки дар солҳои гуногун мушоҳида шудаанд.

Аввалин маротиба Сигнидҳо аз тарафи астрономи Мачористонӣ Н. Конколли хангоми мушоҳидаи Персеидҳо ошкор намудааст. Ин сели метеорҳо дар қисмати шимолу ғарби бурчи Сигнид тул кашидааст. Мушоҳидаи каппа Сигнидҳо асосан дар рӯзҳои 3 то 25 – уми август буда, авҷи ин селҳо 17 август мебошад. Соли 2014 барномаи CAMS_BeNeLux тақрибан 3000 метеорро дар як вақт ба қайд мегирад, ки 25 – тои он ба сели каппа Сигнид наздик буд.

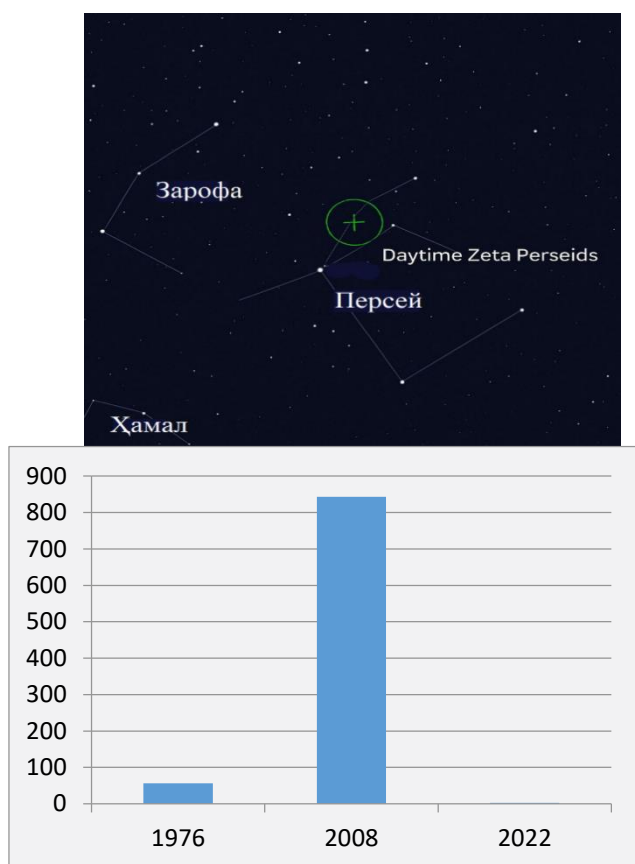
Расми 4. Радиант ва миқдори метеорҳои мушоҳидашудаи сели метеории к Сигнидҳо

Ариетидҳо – ин сели метеорие мебошад, ки ҳамасола аз санаи 22 – юми май то 2 – июл давом мекунанд ва 7 – уми июн ба авҷи худ мерасад. Пайдоиши ин сели метеорӣ номаълум аст, аммо олимон тахмин мекунанд, ки он аз астероиди 1566 Икар мебошад, гарчанде ки мадори он ба мадори 96P/Мачголтс низ мувофиқат мекунад. Ин сел бори аввал дар расадхонаи Чодрелл Бэнк дар Англия дар тобистони соли 1947 кашф карда шуданд. Суръати берун аз атмосферии ин сел тақрибан 39 км/с мебошад.

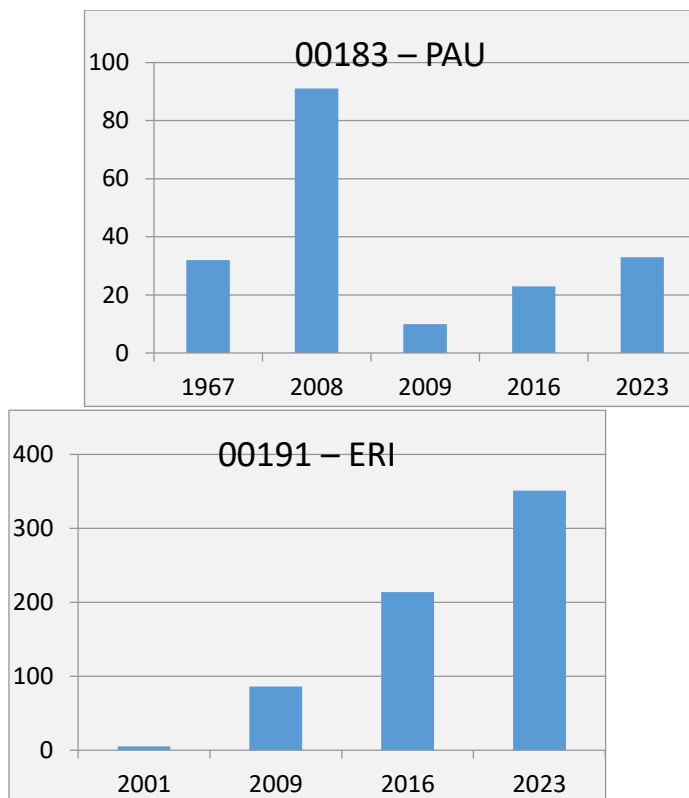
Расми 5. Радиант ва миқдори метеороҳои мушоҳидашудаи сели метеории Ариетидҳо

z Персейд-ҳои рӯзона ин сели метеориест, ки аз 20 – уми май то 5 – уми июл мушоҳида мешаванд. Авҷи ин сел 13 - уми июн мебошад. Аз сабаби наздик будани масири ҳаракати сел мушоҳида мушкул буда, танҳо ба воситаи радиотелескопҳо ба қайд гирифтани мункин аст. Ин сел дар расадхонаи Ҷодрел Бэнк соли 1947 кашф шудааст. Зета Персеидҳо ва Бета Тауридҳо ба комплекси сели метеории Тауридҳо тааллуқ доранд. Қирми волидайнӣ ин сел кометай 2P/Encke буда, суръати берун аз атмосферии он тақрибан 28.5 км/с мебошад. Зета Персеидҳои рӯзона як қисми тӯдаи Тауридҳо ба шумор меравад.

Расми 6. Радиант ва миқдори метеорҳои мушоҳидашудаи сели метеории Зета Персеидҳои рӯзона

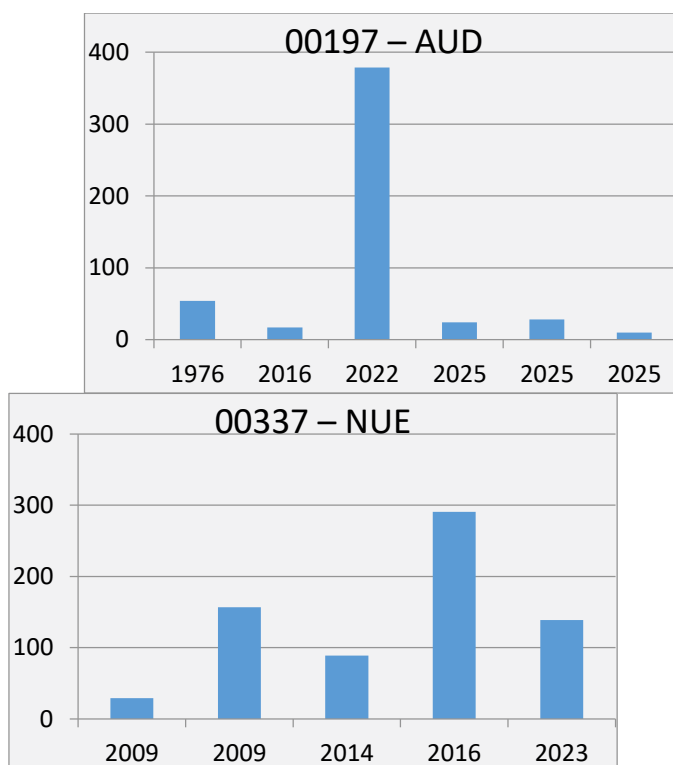
Сели метеории Ҳути Ҷанубӣ аз минтақаи ғарбии дурахшонтарин ситораи Фомалҳаут дар бурчи Ҳути Ҷанубӣ сарчашма мегирад. Суръати метеороидҳои сели метеории Ҳути Ҷанубӣ ба 44 км/с рост меояд. Сели метеории Ҳути Ҷанубӣ бо номи бурчи Ҳути Ҷанубӣ, ки аввалин маротиба дар ҳамин бурҷ ба қайд гирифта шудааст, номгузори шудааст. Сели метеории Ҳути Ҷанубиро аз санаи 15-уми июл то 10-уми август мушоҳида кардан мумкин аст ва авҷаш бошад рӯзи 28-уми июл аст.

Расми 7. Миқдори метеорҳои мушоҳидашуда дар солҳои гуногуни селҳои метеории Ҳути ҷанубӣ ва эта Эридан

Сели метеории эта Эридан (Нахр) камметеороид буда, аммо суръаташ берун аз атмосфераи тақрибан 65 км/с мебошад ва бинобар ин мушоҳидаи онҳо мушкил аст. Баъзан вақт эта Эриданро ба сели метеории Персеидҳо аз рӯи суръат монанд мекунад, аммо ин сел миқдораш дар 1 соат то ба 2 метеор мерасад. Давраи фаъолшавӣ ӯ мушоҳидаи ин сел аз 11 – уми август то 23 – юми сентябр мебошад. Сели метеории эта Эридан солҳои 2006 – 2007 ҳамчун сел қабул шудааст ва то ҳол дар бораи ин сел маълумот кам мебошад ва сарчашма ӯ ин ки чирми волидайнӣ низ мегӯянд, маълум нест. Ин селро аз сабабе, ки радианташ дар бурчи Эридан меҳобад, чунин номгузорӣ кардаанд.

Аждарчаҳои августӣ – сели метеории камшиддат ба ҳисоб рафта, фаъолшавии ин сели метеорӣ дар аввалҳои моҳи август рост мояд. Бо баъзе аз маълумотҳо чирми волидайнӣ ин сел кометаи 21P/Giacobini-Zinner ӯ астероиди 2008 ED69 ба ҳисоб меравад. Радианти ин сел дар бурчи Аждаҳо (Draco) буда, давраи фаъолшавӣ сол аз сол тағйир ёфта истодааст. Суръати сел тақрибан 21 км/с буда, миқдори бақайдгирии сел дар як соат якто ва дар баъзан вақт камтар меошад.

Расми 8. Миқдори метеорҳои мушоҳидашуда дар солҳои гуногуни селҳои метеории Алфа Асад ва ню Эридан

Сели метеории – зета Конкридҳои рӯзона аслан селе мебошад, ки рӯзона фаъол мешавад ва аз ҳамин сабаб чунин ном гирифтааст. Давраи фаъолшавӣ аз охири моҳи ноябр буда, то аввали моҳи декабр тул мекашад ва авҷи ин сел дар рӯзҳои 2 – 3 – юми декабр рост меояд.

Сели метеории Алфа Асад (Alpha Lyncids) асосан дар охири моҳи апрел ва моҳи май фаъол мешад. Дақиқтар агар гуем рӯзҳои 25 – уми апрел ва 20 – уми май рост меояд, авҷи он тақрибан рӯзҳои 6-7 май аст. Ин сели метеорӣ дар бурҷи Асад (Leo) рост меояд ва вақте, ки ин бурҷ аз уфуқ балан бошад ин сел метавонад, ки намоён шавад. Сели метеории Алфа Асад ҳангоми авҷи худ метавон аз 5 то 15 метеоро дар як соат ба қайд гирифт. Суръати берун аз атмосферии ин сел тақрибан 50 км/с мебошад.

Чадвали 1. Бархе параметрҳои селҳои метеороиде ки бо ҳастаи кометани кӯтоҳдаври 213P/Van-Ness бархӯрд намудаанд.

Номи сели метеорӣ	Лаҳзаи мушоҳида	Лаҳзаи авҷ	Суръати берунатмосферӣ, км/с	Миқдори шабҳои мушоҳидашуда, шбр.	Ғафсии сели метеорӣ бо км
Персейдҳо	17 июл – 24 август	12 август	59.1	38	98 496 000
κ Сигнидҳо	3 август – 25 август	17 август	20.9	22	57 024 000
Ариэтидҳои рӯзона	22 май – 2 июл	7 июн	41.1	41	106 272 000
z Персейдҳои рӯзона	20 май – 5 июл	13 июн	28.5	46	119 232 000

183.PAU	15 июл – 10 август	28 июн	43.8	26	67 392 000
η Эридан	29 июл – 4 август	08 август	64.5	6	15 552 000
Аждарчаҳои августӣ	28 июл – 10 август	-	21.1	13	33 696 000
z Конкридҳои рӯзона	ноябрь – декабрь	-	42.1	-	-
Алфа Ликнидҳо	25 апрел – 20 май	06-07 май	49.5	25	64 800 000
v Эриданидҳо	25 сентябр – 08 октябр	03-04 октябр	66.2	13	33 696 000
xi Дубби Акбар	15 январ – 22 январ	18 – 19 январ	40.9	7	18 144 000

Сели метеории ню Эридан аслан дар охири сентябр (25 – ум) то аввали моҳи октябр (8 – ум) фаъол мебошад. Авчи сели метеории ню Эридан тақрибан 3-4 – уми октябр мебошад. Ин сели метеорӣ дар бурчи Эридан (Наҳр) чойгир мебошад. Сел метавонад дар як соат то панҷ метеор дар вақти авҷаш мушоҳида намуд, аммо шиддати ин сел сол аз сол афзуда истодааст. Суръати сел хеле баланд буда, тақрибан ба 66 км/с мерасад.

Сели метеории январии xi Дубби Акбар аввалин маротиба аз тарафи мушоҳидони барномаи SonotoCo соли 2007-2008 кушода шудааст. Ин сел аз 15 – уми январ то 22 – юми январ фаъол мебошад ва авчи он дар рӯзи 18 – ум рост меояд. Дар авҷ радианти ин сел дар бурчи Дубби Акбар буда, дар ғарб дар бурҷ чойгир мебошад. Суръати сел тақрибан 41 км/с мебошад.

Равандҳои дар комета дар натиҷаи таъсири нурҳои инфрасурх гузаранда муътадиланд. Аниқтараш, таъсири нурҳои инфрасурх дар масофаҳои дуртар, ҳатто баъди мадори Муштарӣ тадриҷан ба гармшавии сатҳи ҳаста ва қисматҳои зерисатҳии он оварда мерасонад, ки дар натиҷа дар қисматҳои зери пӯстлохи ҳастаи комета бӯғшави ба ҳолати сери оварда мерасонад. Агар таъсири нурҳои Ультрабунафш равандро дар сатҳи комета тезонад, қисматҳои пӯстлохи кометаро тиратар гардонад, ин ба таъсири инфрасурх натиҷаи мусбӣ меорад ва қисматҳои сатҳи ҳастаи комета тезтар гарм мешаванд. Тадриҷан гармшавӣ ба ҳодисаи сублиматсия оварда мерасонад. Чӣ тавре, ки аз ҷадвали 2 дида мешавад, бархе элементҳо дар масофаҳои калон ба сублиматсия оғоз мекунанд. Агар ях дар ҳолати аморфӣ қарор дошта бошад, пас дар натиҷаи гармӣ ба ҳолати муқаррар баргаштан, аз худ энергия ҷудо мекунанд, ки кометаро дар ҳолати ноустувор нигоҳ медорад. Маҳз кометаҳои дароздавр ҳангоми ба Офтоб наздик шудан чунин ҳолатро эҳсос мекунанд.

Акнун доништан зарур аст, ки кометҳои кӯтоҳдаври 213P/Van-Ness бо даври гардиши кӯтоҳ беш аз 6 сол, доимо зери таъсири нурҳои инфрасурх қарор дорад. Дар ҳолати максимуми хурӯҷҳои офтобӣ таркишҳои пайдарпай ба дурахшон худани ҳастаи он оварда расонид, ки дар натиҷа дар соли 2005 кометаро бинобар сабаби рахшон шуданаш кашф намуданд. Баъдан ҳулосаҳои Секанина доир ба ҷудошавии аввалин пораҳои комета дар соли 2005, атрофи 40 шаборӯз то гузашти нуқтаи перихелии мадор дуруст аст. Аллақай таркишҳои бурузурги офтобӣ 26 июн ва 9 ноябри соли 2004 ҳастаи кометаро ба ҳолати ноустувори оварда расонида буданд.

Ҷадвали 2. Ҷадвали таркишҳои дурахшонӣ ва энергияи афканиши кометҳои кӯтоҳдаври 213P/Van Ness

№	T ₁	m ₁	T ₂	m ₂	T ₂ -T ₁	$\frac{m_2}{m_1}$	$\frac{E_2}{E_1} = 10^{0,4(m_2-m_1)}$
1	2011 06 26,40008	19,4	2011 06 30,38428	13,5	3,98420	-5,9	229,086
2	2011 07 13,68113	20,6	2011,07,27,33012	14,0	13,6489	-6,6	436,515
3	2011,07,29,67466	22,1	2011,07,31,07957	14,7	1,40491	-7,4	912,010
4	2011,08,01,78556	21,8	2011,08,04,59413	13,4	2,80857	-8,4	2290,867
5	2011,08,09,59656	22,1	2011,08,14,76964	14,6	5,17308	-7,5	1000
6	2011,08,21,65588	22,3	2011,08,22,96137	14,9	1,30549	-7,4	912,010
7	2011,08,25,51061	21,4	2011,08,29,02632	14,8	3,51571	-6,6	436,515
8	2011,08,30,98897	21,6	2011,09,08,53027	13,4	7,75413	-8,2	1905,460
9	2011,09,23,55653	22,1	2011,09,24,51997	14,0	0,96344	-8,1	1737,800
10	2011,09,27,76011	20,6	2011,09,27,95437	13,8	0,19426	-6,8	524,807
11	2011,10,02,90347	21,6	2011,10,28,78154	13,8	25,8780	-7,8	1318,256
12	2011,11,24,81617	20,0	2012,01,05,70520	15,4	111,889	-4,6	69,183

Тасвирҳои кайҳонӣ исбот намуданд, ки аксар кометаҳо ҳастаашон курашакл набуда, шакли номуайяно доранд ва онҳо дар атрофи меҳвари худ бо якчанд тир дар гардишанд. Нобаробар гарм шудани сатҳи ҳастаи комета, гардиши сул дар атрофи меҳвар бо якчанд тир, сохтори ноустувор, буғшавӣ ва сершавии ҳолати зерипӯстлохӣ ҳастаи комета, ҳамаи ин ҳангоми бархӯрди метеороид, ки бо суръати дахҳо км/с ба сатҳи бе атмосфераи комета бархӯрд мекунад, пӯстлохро раҳна карда раванди сублиматсияро бештар мекунад.

Бо мақсади ошкор намудани таркишҳои пайдарпайи дурахшони ҳастаи коматаи кӯтоҳдаври 213P/Van Ness дар солҳои 2006 ва 2001 шароити бархӯрдӣ ҳастаи комета бо селҳои метеории Персейдҳо, к-Сигнидҳо, Ариетидҳои рӯзона, z Персейдҳои рӯзона, Писсидҳои Ҷанубӣ, η-Эридан, Аждаҳочаҳои августӣ, z-Конкридҳо, алфа-Ликнидҳо, v-

Эранидҳо, ξ-Дубби Акбар аз рӯи алгоритми Грончӣ санчиш гузаронида шуд. Муқаррар карда шуд, ки ин селҳои метеорӣ бо ҳастаи комета дар шароити рӯ ба рӯ дар асоси идеяи Сафаров бархӯрд намуданд. Ҳангоми бархӯрд масофаи минималии байни ҳастаи комета ва селҳои метеорӣ муқаррар карда шуд.

Дар асоси таҳлилҳои омории параметрҳои физикии 11 селҳои метеорӣ (Персейдҳо, κ-Сигнидҳо, Ариетидҳои рӯзона, ζ Персейдҳои рӯзона, Писсидҳои Чанубӣ, η-Эридан, Аждаҳочаҳои августӣ, ζ-Конкридҳо, алфа-Ликнидҳо, ν-Эранидҳо, ξ-Дубби Акбар) муайян карда шуда, миқдори солони мушоҳидавии онҳо ба намуди графикҳо сохта шуд.

Таҳлили кадри чашмдиди ситорагии ҳастаи кометии кӯтоҳдаври 213P/Van Ness дар соли 2011 - 12 таркишҳои дурахшонии пайдарпайро ошкор кард, ки ин натиҷаи бархӯрди селҳои метеороидӣ бо ҳастаи комета мебошад.

Лаҳзаҳои оғоз ва анҷоми таркишҳо дар ҳастаи комета ва энергияи таркиш барои 12 таркишҳои пайдарпайи соли 2011 муайян карда шуд. Қиматҳои гирифташудаи таркиши дурахшонӣ нишон медиҳад, ки гарчанде таъсири ихроҷи массаи офтобӣ ба комета назаррас бошад ҳам, нақши асосиро дар завоҷии кометии кӯтоҳдаври 213P/Van Ness бархӯрди 11 селҳои метеорӣ бозиддааст.

АДАБИЁТ

1. Сафаров, А. Г. Столкновения ядер комет с метеорными потоками / А. Г. Сафаров, А. С. Гулиев // Вестник Таджикского национального университета. Серия естественных наук. – 2022. – № 2. – С. 174-184.
2. Сафаров, А. Г. Столкновения ядер комет с метеороидными роями и их последствия / А. Г. Сафаров // Вестник Таджикского национального университета. Серия естественных наук. – 2024. – № 1. – С. 75-87.
3. Safarov, A. G. Conditions for the formation of anomalous tail of comet / A. G. Safarov, K. I. Ibadinov // Open Astronomy. – 2019. – Vol. 28, No. 1. – P. 131-144.
4. Сафаров, А. Г. Условия образования аномального хвоста комет / А. Г. Сафаров // Экологический вестник научных центров Черноморского экономического сотрудничества. – 2017. – Т. 14, № 4-2. – С. 124-134.
5. Möhlmann D., Kürt E. Comet nucleus models // Advances in Space Research. – 1989. – V. 9, – Iss. 3, – P. 17-23.
6. Jenniskens P., Baggaley J., Crumpton I., et al. A survey of southern hemisphere meteor showers // *Planetary Space Science*. – 2018. – V. 154, – P. 21-29.
7. Kresak, L., Porubcan, V. The dispersion of meteors in meteor streams. I. The size of the radiant areas // Bulletin of the Astronomical Institute of Czechoslovakia. – 1970. – V. 21, – P.153.
8. Brown, P., Weryk, R. J., Wong, D. K., Jones, J. A meteoroid stream survey using the Canadian Meteor Orbit Radar. I. Methodology and radiant catalogue // *Icarus*. – 2008. – V. 195, Issue 1, P. 317-339.
9. Jopek, T. J., Valsecchi, G. B., Froeschlé, Cl., Meteor stream identification: a new approach - III. The limitations of statistics // *Monthly Notice of the Royal Astronomical Society*. – 2003. – V. 344, Issue 2, P. 665-672.
10. Yasuo, Shiba. Jupiter Family Meteor Showers by SonotaCo Network Observations // WGN, Journal of the International Meteor Organization. – 2022. – V. 50, no. 2, P. 38-61.
11. Sekanina, Z. Statistical Model of Meteor Streams. IV. A Study of Radio Streams from the Synoptic Year // *Icarus*. – 1976. – V 27. Issue 2, - P. 265-321.
12. Lovell, Alfred Charles Bernard. Meteor astronomy // Oxford, Clarendon Press. – 1954.
13. Brown, P., Weryk, R. J., Wong, D. K., Jones, J. A meteoroid stream survey using the Canadian Meteor Orbit Radar. I. Methodology and radiant catalogue // *Icarus*. – 2008. – V. 195, Issue 1. – P. 317-339.
14. SonotaCo. A meteor shower catalog based on video observations in 2007-2008 // WGN, Journal of the International Meteor Organization. – 2009. – vol. 37, no. 2. – P. 55-62.
15. Ohtsuka, K., Tanigawa, T., Murayama, H., Hasegawa, I. The new meteor shower η Eridanids // In: Proceedings of the Meteoroids 2001 Conference, 6 - 10 August 2001, Kiruna, Sweden. Ed.: Barbara Warmbein. ESA SP-495, Noordwijk: ESA Publications Division. – 2001. – P. 109 – 112.
16. Nilsson, C. S. A southern hemisphere radio survey of meteor streams // *Australian Journal of Physics*. – 1964. – vol. 17. – P.205.

17. Jenniskens, P., N  non, Q., Albers, J. et al. The established meteor showers as observed by CAMS // Icarus. – 2016. – V. 266. – P. 331-354.
18. Molau, S., Rendtel, J. A Comprehensive List of Meteor Showers Obtained from 10 Years of Observations with the IMO Video Meteor Network // WGN, Journal of the International Meteor Organization. – 2009. – V. 37, no. 4. – P. 98-121.
19. List of major meteoroid streams of the International Astronomical Union.
https://www.ta3.sk/IAUC22DB/MDC2007/Roje/roje_lista.php?corobic_roje=1&sort_roje=0.
20. <https://www.swpc.noaa.gov/products/real-time-solar-wind>
21. <https://astro.vanbuitenen.nl/comet/213>
22. <https://cobs.si/comet/126/>

МУАЙЯН НАМУДАНИ ШАРОИТИ БАРХ  РДИ   СТАИ КОМЕТАИ К  ТО  ДАВРИ 213P/VAN NESS БО СЕЛ  ХОИ МЕТЕОР  

Бо маќсади ошкор намудани таркишхои пайдарпайи дурахшони   стаи кометаи к  то  даври 213P/Van Ness дар сол  и 2006 ва 2001 шароити барх  рди   стаи комета бо сел  хои метеори Персейд  , к-Сигнид  , Ариетид  и р  зона, z Персейд  и р  зона, Писсид  и   ануб  ,   -Эридан, Ажда  ча  и август  , z-Конкрид  , алфа-Ликнид  , v-Эранид  ,   -Дубби Акбар аз р  и алгоритми Гронч   санчиш гузаронида шуд. Муќаррар карда шуд, ки ин сел  хои метеор   бо   стаи комета дар шароити р   ба р   дар асоси идеяи Сафаров барх  рд намуданд.   ангоми барх  рд масофаи минималии байни   стаи комета ва сел  хои метеор   муќаррар карда шуд. Лахза  и оғоз ва ан  ми таркиш   дар   стаи комета ва энергияи таркиш барои 12 таркишхои пайдарпайи соли 2011 муайян карда шуд. Қимат  и гирифташудаи таркиши дурахшон   нишон медиќад, ки гарчанде таъсири ихроци массаи офтоб   ба комета назаррас бошад ҳам, наќши асосиро дар завољебии кометаи к  то  даври 213P/Van Ness бархурди 11 сел  хои метеор   бозидааст.

КАЛИДВОЖА  : кометаи 213P/Van Ness, завољебии комета, барх  рд, сели метеор  , метеороид, таркиши дурахшон  , ихроци массаи точи офтоб  

ОПРЕДЕЛЕНИЕ УСЛОВИЙ СТОЛКНОВЕНИЯ ЯДРА КОРОТКОПЕРИОДИЧЕСКОЙ КОМЕТЫ 213P/ VAN NESS С МЕТЕОРНЫМИ ПОТОКАМИ

Для выявления последовательных ярких взрывов ядра короткопериодической кометы 213P/Van Ness в 2006 и 2001 годах с помощью алгоритма Грончи были проверены условия столкновения ядра кометы с метеорными потоками Персеиды, к-Цигниды, Дневные Ариетиды, z дневные Персеиды, Южные Писсиды,   -Эриданиды, Августус Дракониды, z-Конкриды, альфа-Лихниды, v-Эраниды,   -Большой Медведицы. Было определено, что эти метеорные потоки столкнулись с ядром кометы в лобовых условиях на основе идеи Сафарова. В ходе столкновения было определено минимальное расстояние между ядром кометы и метеорным потоком. Определены моменты начала и окончания взрывов в ядре кометы и энергия взрыва для 12 последовательных взрывов в 2011 году. Полученные значения яркого взрыва показывают, что, хотя влияние солнечного выброса массы на комету существенно, основную роль в распаде короткопериодической кометы 213P/Van Ness сыграло столкновение 11 метеорных потоков.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: комета 213P/ Van Ness, распад кометы, столкновение, метеорный поток, метеороид, вспышка яркости, выброс корональной массы

DETERMINING THE CONDITIONS OF COLLISION OF THE NUCLEUS OF THE SHORT-PERIOD COMET 213P/VAN NESS WITH METEOR STREAMS

To identify successive bright explosions of the nucleus of the short-period comet 213P/Van Ness in 2006 and 2001, the conditions of collision of the comet nucleus with the meteor showers Perseids, k-Cygnids, Daytime Arietids, z-Daytime Perseids, Southern Pissids,   -Eridanids, Augustus Draconids, z-Concrids, alpha-Lychnids, v-Eranids,   -Ursa Majoris were checked using the Gronchi algorithm. It was determined that these meteor showers collided with the comet nucleus in head-on conditions based on Safarov's idea. During the collision, the minimum distance between the comet nucleus and the meteor shower was determined. The start and end times of explosions in the comet nucleus and the explosion energy for 12 consecutive explosions in 2011 were determined. The obtained values of the bright explosion show that, although the influence of the solar mass ejection on the comet is significant, the main role in the disintegration of the short-period comet 213P/Van Ness was played by the collision of 11 meteor showers.

KEYWORDS: comet 213P/Van Ness, comet disintegration, collision, meteor shower, meteoroid, brightness flare, coronal mass ejection

Маълумот дар бораи муаллифон: *Амирлиев Сулаймон Каримхонович* – Донишго  и миллии Тоҷикистон, магистри курси 2-юми факултети физика. **Суроѓа:** 7340425,   умхурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Р  дак  , 17. Телефон: **(+992) 985-67-63-64.**

Сафаров Абдулҷалол Гафурович – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои физикаю математика, дотсент, мудири кафедраи астрономияи факултети физика. **Суроға:** 7340425, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 931-46-51-73**. E-mail: **aj_safarov@mail.ru**.

Сведения об авторах: **Амираниев Сулаймон Каримхонович** – Таджикский национальный университет, магистр второго курса физического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 985-67-63-64**.

Сафаров Абдулҷалол Гафурович – Таджикский национальный университет, кандидат физико-математических наук, доцент, заведующий кафедры астрономии физического факультета Таджикского национального университета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 931-46-51-73**. E-mail: **aj_safarov@mail.ru**.

Information about the authors: **Amiraliyev Sulaymon Karimkhonovich** - Tajik National University, second-year master`s student of the Faculty of Physics. **Address:** 734042, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **(+992) 985-67-63-64**.

Safarov Abduljalol Gafurovich - Tajik National University, Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Astronomy, Faculty of Physics. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **(+992) 931-46-51-73**. E-mail: **aj_safarov@mail.ru**.

БИОЛОГИЯ – БИОЛОГИЯ

РАСТАНИҲОИ НАФЪОВАРИ ОИЛАИ САДБАРГГУЛОН ДАР ДАРАИ ЛУЧОБ

Назаров С., Каримова Л.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҷиҳати гуногунии олами наботот хело ғанӣ ва гуногунранг мебошад. Вобаста ба гуногунии иқлим шароити экологӣ дар ҳудуди Тоҷикистон аз биёбонҳои ҳамвор сар карда, то биёбонҳои баландкуҳ мерасад. Дар Тоҷикистони кӯҳсор зисту зиндагии 75% аҳолиаш аз истифодаи растаниҳои нафъоваор вобастагии зич дорад. Растаниҳои нафъоварро аз қадимулайём дар хоҷагии халқ ҳамчун растаниҳои шифой, ғизоӣ, рағандиҳанда парвариш мекарданд ва то ҳол истифода мебаранд. Масъалаи бо ғизо таъмин намудани аҳоли, масъалаи муҳимми ҳозиразамон мебошад. Меваҳо ва танайи нарми намудҳои ёбонии растаниҳои гуногунро мардуми маҳаллӣ аз қадим ҳамчун ғизо истифода мебарданд [12].

Ҳар сол аз таъсири антропогенӣ ва истифодаи нооқилона, намудҳои растаниҳои нафъовар ҳолаташон муташанниҷ гардида, ба вай таъсири манфӣ мусбӣ расондаанду мерасонанд. Аз ин рӯ, чи қадаре захираҳои табииро бохирадона аз рӯи нақшаю пешниҳоди асоснокӣ илмӣ истифода намоем, ҳамон қадар сатҳи зиндагии мо боло шуда, маърифатии экологиямон баланду вазъи нигоҳдории саломатиамон беҳтар мегардад.

Аз ин ҷиҳат ҳифзи гуногунии растаниҳои нафъовар аҳамияти аввалиндараҷа дорад.

Яке аз манзараҳои зебоманзари Тоҷикистон дараи Лучоб мебошад, ки дар ин мавзӯ намудҳои гуногуни растаниҳои нафъовар мавҷуд аст [3,4,9]. Дараи мазкур аз ҷиҳати гуногунии олами наботот хело ғанӣ ва гуногунранг мебошад.

Ҳангоми таҳқиқотҳо муайян карда шуд, ки дар ҳудуди дараи Лучоб зиёда аз 63 намуди растаниҳои нафъовари оилаи настараниҳо, ки 15 намуд дарахтон, 23 намуд бутаҳо, 1 намуд нимбутта, 18 намуд растаниҳои алафии поликарпикӣ, 4 намуд растаниҳои алафии монокарпикӣ, 2 намуд растаниҳои яксола мебошанд, ба қайд гирифта шудааст. Намудҳои оилаи мазкур бо аломатҳои морфологӣ ва биологияшон хело гуногунанд. Дар байни онҳо дарахтон, буттаҳо, алафҳои бисёрсола ва яксола вомехӯранд. Намояндагони ин оила дар қатори филогенетики ба оилаи чаноракгулҳо хело ҳам наздиканд. Дар баробари он, боз аломатҳои дигар низ доранд, ки (ҷойгиршавии ғура дар поён) дараҷаи мураккабии онҳоро нишон медиҳад.

Рӯйхати растаниҳои оилаи настараниҳо дар ҷадвали 1 оварда шудааст.

Ҷадвали 1.

Рӯйхати растаниҳои оилаи настараниҳо дар дараи Лучоб

Л	Номи намудҳои растаниҳо	Ша кли ҳаёти	Ар саи пахншав ӣ
	DICOTYLEDONEAE		
	Rosaceae Juss.		
	Aflatunia ulmifolia (Franch.) Vass.	D	3
	Alchimilla fontinalis Juz	Tr	14
	Amygdalus buchraca Korsh	D	13

	<i>Agrimonia asiatica</i> Juz.	TM	9
	<i>Cerasus hissaricus</i> Pojark.	K	9
	<i>C. verrucosa</i> (Franch)	K	13
	<i>C. erythrocarpa</i> Nevski	K	13
	<i>C. insignis</i> Pojark.	K	5
	<i>C. multiflorus</i> Bunge	K	20
	<i>C. nummularius</i> Fisch.	K	15
	<i>C. songoricus</i> (Regel et Herd.) M. Pop.	K	13
	<i>C. subacutus</i> Pojark.	K	13
	<i>Crataegus hissarica</i> Pojark.	D	9
	<i>C. pontica</i> C. Koch.	D	13
	<i>C. turkestanica</i> Pojark.	D	7
	<i>Geum urbanum</i> L.	Tp	17
	<i>Malus sieversii</i> (Ledeb.) Roem.	D	13
	<i>Orthurus kokanicus</i> (Regel et Schmalh.)	Tp	7
	<i>Poterium polygamum</i> Waldest. et Kit.	Tp	17
	<i>Potentilla biflora</i> Willd.	TM	5
	<i>P. flabellata</i> Regel et Schmalh	Tp	17
	<i>P. gelida</i> C. A. Mey.	Tp	17
	<i>P. kulabensis</i> Th. Wolf	Tp	14
	<i>P. pamiroalaica</i> Juz.	Tp	17
	<i>P. reptans</i> L.	Tp	13
	<i>P. sericata</i> Th. Wolf	Tp	17
	<i>P. supina</i> L.	TM	10
		o	
	<i>P. tephroleuca</i> Th. Wolf	Tp	13
	<i>P. transcaspia</i> Th. Wolf	Tp	17
	<i>P. bifurca</i> L.	TM	5
	<i>P. songorica</i> Bunge	Tp	10
	<i>P. supina</i> L.	TM	10
		o	
	<i>P. orientalis</i> Juz.	TM	7
	<i>P. tephrolenca</i> Th. Wolf	Tp	13
	<i>P. desertorum</i> Bunge	Tp	13
	<i>P. vvedenskyi</i> Botsch.	Tp	10
	<i>P. komaroviana</i> Th. Wolf	Tp	13
	<i>P. lipskyana</i> Th. Wolf	Tp	10
	<i>Padus mahaleb</i> (L.) Borkh.	D	10
	<i>Prunus darvasica</i> Temb.	D	10
	<i>P. insititia</i> L.	D	10
	<i>P. sogdiana</i> Vass.	D	17
	<i>Pyrus bucharica</i> Litv.	D	9
	<i>P. tadshikistanica</i> Zapr.	D	14
	<i>Rosa achburensis</i> Chrsham.	K	13
	<i>R. alba</i> L.	K	4
	<i>R. popovii</i> Chrshan.	K	4
	<i>R. canina</i> L.	K	3

	<i>R. corymbifera</i> Borkh.	K	3
	<i>R. huntica</i> Chrsham	K	13
	<i>R. ecae</i> Aitch.	K	5
	<i>R. fedschenkoana</i> Regel	K	9
	<i>R. kokanika</i> Regel	K	13
	<i>R. maracandica</i> Bunge	K	10
	<i>R. nanothamnus</i> Bouleng.	K	10
	<i>R. ovczinnikovii</i> Kocz.	K	13
	<i>Rubus caesius</i> L.	K	3
	<i>Sorbus persica</i> Hedl.	D	7
	<i>S. tianshanica</i> Rupr.	D	9
	<i>S. turkestanica</i> (Franch.) Hedl.	D	9
	<i>Spiraea baldshuanica</i> B. Fedtsch.	K	10
	<i>S. hypericifolia</i> L.	K	10
	<i>Tylosperma lignosa</i> (Willd.) Botsch.	Pk	7
		h	

Форматсияи бодом (*Amygdalus bucharica*)

Дар дараи Лучоб бодом - *Amygdalus bucharica* дар таркиби типи набототи шибляк, ҷангалҳои ксерофилӣ ва баъзан ҷангалҳои мезофилӣ дар баландии 700-800 м то 2500 м аз сатҳи баҳр мерӯяд [2,4,5,7,8,11]. Баъзан фардҳои алоҳидаи бодом (*Amygdalus bucharica*) дар чормағзорҳо - *Juglans regia* ба назар мерасад [7]. Бодом (*Amygdalus bucharica*), асосан, дар нишебҳои Ҷанубӣ ва Ҷануби паҳн шуда, қариб дар ҳамаи ҳудуди дараи Лучоб паҳн шудааст. Бодомзорҳо (*Amygdalus bucharica*) дар таркиби бешаи камдарахти ксерофилӣ дар қисмати Шимолии дараи Лучоб зиёдтар нашоҷунамо мекунад. Дар натиҷаи таҳқиқот дар таркиби бодомзорҳои (*Amygdalus bucharica*) дараи Лучоб 125 намуди растанӣ ва 2 ассотсиатсия, аз қабili *Amygdalus bucharica* + *Acer regeli* + *Poa bulbosa*, *A. bucharica* + *Inula macrophylla* ба қайд гирифта шуданд. Бодом (*Amygdalus bucharica*) растании давоӣ, ғизоӣ ва рағандиҳанда буда, аз таъсири омилҳои антропогенӣ осеб дидааст.

Форматсияи дулона (*Crataegus pontica*)

Эдификатори ҷамоа дарахти дулона - *Crataegus pontica* дар баландии аз 800 то 2000 м аз сатҳи баҳр паҳн шудааст. Намуди мазкур элементҳои таркибии ҷангалҳои ксерофилӣ мебошад [4,6,7]. Дулоназор (*C. pontica*) дар ҳама мавзёҳои ҳудуди ҳавзаи дарёи Лучоб дида мешавад. Қариб дар ҳама мавзёҳои онҳо пайдоиши дуҷамин доранд. Асосан, дар ҳамвориҳо ба назар мерасанд, чунки ин майдонҳо то вақтҳои охир барои кишти истифода бурда мешуданд [1]. Дар мавзеи Лучоб 2 ассотсиатсияи ин форматсия ба қайд гирифта шудааст, аз қабili *Crataegus pontica* + *Hordeum bulbosum* + *Vicia tenuifolia*, *C. pontica* + *Prangos pabularia*.

Дар натиҷаи омӯзиш ва таҳлил дар таркиби ҷамоаи дулона (*C. pontica*) 65 намуди растанӣ муайян карда шуд. Асосан, дар таркиби ҷамоаи дулона (*Crataegus pontica*) намудҳои ксеромезофитӣ доминант мебошанд. Дулоназорҳо (*C. pontica*) дар зинаҳои гуногуни азхудкунии заминҳо пайдо шуда, барқароршаванда мебошанд [1]. Давраи барқароршавии дулона – *C. pontica*, вобаста аз марҳилаи топология-сукцессионӣ, ки зухуроти он дар гурӯҳи ассотсиатсияҳо мебошад, тақрибан аз 20 то 120 солро дар бар мегирад [10].

Дулона – *C. pontica* растании қиматноки мевагӣ ва доругӣ буда, мардуми маҳаллӣ меваи онро дар шакли тар ва хушк истифода мебаранд. Дар тибби халқӣ гул,

мева ва барги ин растаниро ҳангоми бемории дил, касалиҳои гипертонӣ ва касалии канд истифода мебаранд [9,12].

Форматсияи хучҳо (садбаргзорон) (*Rosa kokanica*, *Rosa divina*, *R. esae*)

Дар дараи Лучоб 12 намуди хуч мерӯяд, ки аз ин миқдор 3 намуд - *Rosa esae*, *R. kokanica*, *R. marasandica* ҷамоаҳои мустақили худро бо ассотсиатсияҳои гуногун ба амал меоранд.

Хучзорҳо (*Rosa*) дар ҳавзаи дарёи Лучоб аз хучи қўқандӣ - *Rosa kokanica*, асосан, дар сарҳади болоии бешаи камдарахт ташкил ёфта, баъзан ба таркиби онҳо растаниҳои мезофитӣ, аз қабили фарки туркистонӣ - *Acer turkestanicum* ва арчаи зарафшонӣ - *Juniperus seravschanica* дохил мешаванд.

Иқлими ҳавзаи дарёи Лучоб муътадил ва сербориш аст. Вобаста ба иқлим дар баландиҳои аз 2000-2300 то 3500 м аз сатҳи баҳр ассотсиатсияҳои асосии ин гурӯҳҳо мавҷуданд, аз қабили гуногуналафи торонӣ – *Rosa kokanica* + *Polygonum coriarium*; камолдори гуногуналаф - *Rosa kokanica* + *Ferula kuhistanica*, herbae; ғешаю бомусдор бо иштироки кокутӣ - *Rosa kokanica* + *Poa bulbosa*, *Origanum tyttanthum* ва гайраҳо [4]. Дар таркиби хучзорҳо (*Rosa*) зиёда аз 135 намуди растани ба қайд гирифта шуд.

АДАБИЁТ

1. Бабушкин, Л.Н. К вопросу агроклиматического районирования республик Средней Азии [Текст] / Л.Н.Бабушкин // Тр. Ташкент: Гос. ун-та, нов. сер., 1961, Вып. 86, географ.науки, кн.22. – С.5-26.
2. Гончаров, Н.Ф. Очерк растительности Центрального Таджикистана [Текст] / Н.Ф.Гончаров М.-Л., Изд-во АН СССР, 1936. – С.9-229.
3. Еремина, Н.К. Основные дикорастущие полезные растения Таджикистана [Текст] / Н.К.Еремина,- Душанбе, Изд-во «Дониш», 1983. – С.14.
4. Запрягаева, В.И. Дикорастущие плодовые Таджикистана [Текст] / В.И. Запрягаева // М.-Л., Изд-во «Наука», 1964. – С.7-695.
5. Исмаилов, М.И. Древесная и кустарниковая растительность Юго-западных отрогов Дарвазского хребта [Текст] / М.И.Исмаилов // Учен.зав. каф. бот.-биол. фак. Тадж. Гос. ун-та, 1971, Т.3. – С.3-173.
6. Камелин, Р.В. Флористический анализ естественной флоры Горной Средней Азии [Текст] / Р.В. Камелин // Л., Изд-во «Наука», 1973. – С.27-344.
7. Кароматулло Қ. Набототи ҳавзаи дарёи Ширкент. (Тоҷикистони марказӣ) // Қ. Кароматулло. Душанбе 2023. 183 с.
8. Марголина Д.Л. «Флора и растительность Таджикистана». // Д.Л. Марголина.- АН СССР таджикский филиал и библиотека АН, Изд-во АН СССР, Москва-Ленинград-1941.
9. Нуралиев, Ю.Н. Лекарственные растения. Целебные свойства фруктов и овощей [Текст] / Ю.Н.Нуралиев // – Душанбе, Изд-во «Маориф», 1988. – С.279.
10. Овчинников П.Н., «Растительность центральной части Гиссарского хребта». // П.Н. Овчинников, Н.Ф. Гончаров, К.С. Афанасьев.- В кн. Экспедиции АН СССР. Ленинград-1934.- с. 128-139.
11. Флора Таджикской ССР. М.-Л. Изд-во АН СССР, том VI, 1981, стр.626-628
12. Хочиматов, М. Дикорастущие лекарственные растения Таджикистана [Текст] / М. Хочиматов // Душанбе, Маориф, 1989. – С.288-290.

РАСТАНИҲОИ НАҶЪОВАРИ ОИЛАИ САДБАРГГУЛОН ДАР ДАРАИ ЛУЧОБ

Дар мақолаи мазкур натиҷаи таҳлили адабиётҳои илмӣ ва мушоҳидаҳои муаллиф дар солҳои 2023-2025 оид ба растаниҳои наҷъовари оилаи садбаргулон - *Rosaceae* Juss. маълумотҳо пешниҳод гардидааст. Натиҷаҳои омӯзиш нишон дод, ки дар ҳудуди дараи Лучоб зиёда аз 63 намуди растаниҳои наҷъовари оилаи настараниҳо мавҷуд буда, аз ин миқдор 15 намудро дарахтон, 23 намуд буттаҳо, 1 намуд нимбутта, 18 намуд растаниҳои алафии поликарпикӣ, 4 намуд растаниҳои алафии монокарпикӣ, 2 намуд растаниҳои яксола ташкил додааст. Дар мақола инчунин оид ба форматсияи баъзе намудҳо маълумот пешниҳод гардидааст.

КАЛИДВОЖАҲО: дараи Лучоб, дарахту бутта, ҷамоа, форматсия, бодом, хучзор, эдификатор, субдоминант.

ПОЛЕЗНЫЕ РАСТЕНИЯ СЕМЕЙСТВА РОЗОЦВЕТНЫХ В ДОЛИНЕ ЛУЧОБ

В статье представлены результаты анализа научной литературы и собственных наблюдений автора в 2023-2025 годах за полезными растениями семейства розоцветных - *Rosaceae* Juss. информация

предоставлена. Результаты исследования показали, что в долине Лучоб произрастает более 63 видов полезных растений семейства розоцветные, из которых 15 видов – деревья, 23 вида – кустарники, 1 вид – полукустарник, 18 видов – поликарпические травянистые растения, 4 вида – монокарпические травянистые растения и 2 вида – однолетние растения. В статье также представлена информация о форматировании некоторых типов.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Лучобское ущелье, деревья и кустарники, сообщество, формация, миндаль, шиповников, эдификатор, субдоминант.

USEFUL PLANTS OF THE ROSACEAE FAMILY IN THE LUCHOB GORGE

The article presents the results of the analysis of scientific literature and the author's own observations in 2023-2025 of useful plants of the Rosaceae family - Rosaceae Juss. information provided. The results of the study showed that more than 63 species of useful plants of the Rosaceae family grow in the Luchob gorge, of which 15 species are trees, 23 species are shrubs, 1 species is a subshrub, 18 species are polycarpic herbaceous plants, 4 species are monocarpic herbaceous plants and 2 species are annual plants. The article also provides information on the formatting of some types.

KEYWORDS: gorge Luchob, trees and shrubs, community, formation, almond, rose hips, edicator, subdominant.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Назаров Сайидо* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуҷуми факултети биология. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **770078707**.

Каримова Лола - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуҷуми факултети биология. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **988999380**.

Сведения об авторах: *Назаров Сайидо* - Таджикский национальный университет, магистрант второго курса факультета биологии. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **770078707**.

Каримова Лола - Таджикский национальный университет, магистрант второго курса факультета биологии. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **988999380**.

Information about the authors: *Nazarov Sayido* - Tajik National University, second-year master's student of Faculty of Biology. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **770078707**.

Karimova Lola – Tajik National University, second-year master's student of Faculty of Biology. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **988999380**.

ПЕЧЕНОЧНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ КРОВИ ПРИ ГЕПАТИТАХ И ЦИРОЗАХ

Хамрабаева З.М., Бобоева М.
Таджикский национальный университет

Актуальность. Печень является крупнейшей пищеварительной железой, выполняющей внутрисекреторные функции, участвуя в важных процессах жизнедеятельности, выдерживая серьезные нагрузки благодаря способности к регенерации. Из-за функциональных сбоев развиваются заболевания с серьезными последствиями для организма. На сегодняшний день существует около 50 заболеваний печени. Всемирная организация здоровья называет гепатит крайне опасным заболеванием. В большинстве случаев хронический гепатит может возникнуть, как следствие постоянного употребления алкоголя или как не долеченный острый процесс. От осложнений вирусных гепатитов в год в мире из жизни уходят 1,4 млн человек. Одним из наиболее опасных заболеваний является рак печени, которому характерно постепенное нарастание симптомов.

С другой стороны, печень обладает колоссальным компенсаторным потенциалом и «страдает молча». На начальных этапах заболевания печени могут не иметь никакой симптоматики. Клинические проявления печеночной недостаточности появляются тогда, когда 4/5 печени уже не работает. Таким образом, и на ранних этапах заболевания печени лабораторные методы исследования оказывают неоценимую помощь в правильной постановке диагноза.

Диагностика заболеваний печени является в настоящее время одной из наиболее сложных проблем. Рост числа больных с тяжелыми поражениями печени требует получения надёжной диагностической информации. Многообразие функций печени и разнообразный характер их нарушений при большом спектре болезней исключает возможность использования какого-либо единичного теста для адекватной характеристики функционального состояния органа. В каждой клинической ситуации необходимо выбрать оптимальный набор диагностических тестов и адекватно интерпретировать результаты в соответствии с клинической картиной заболевания.

Цель работы заключалась в изучении биохимических изменений крови больных с печеночной недостаточностью и как она влияет на общее самочувствие самого организма, а также провести сравнительный анализ.

Материал и методы исследования. В повседневной практике используются общепринятые клинические и биохимические тесты первой необходимости, такие как содержание билирубина, активность аминотрансфераз, щелочной фосфатазы и др. Традиционно эти тесты объединяются в так называемые 6 клиничко - биохимические синдромы (цитоллиза, холестаза, печёчно-клеточной недостаточности, мезенхимального воспаления).

Синдром цитоллиза или синдром нарушения целостности гепатоцитов. При этом в плазме крови определяются повышенные уровни билирубина (за счет обеих фракций), АЛТ, АСТ, ЛДГ⁵, альдолазы, α -глутатион S-трансферазы, железа, витамина B₁₂, глутамат-дегидрогеназы (ГлДГ), сорбит дегидрогеназы (СДГ), орнитин-карбамоилтрансферазы (ОКТ)

Синдром холестаза обусловлен как нарушением желчевыделительной функции гепатоцитов и поражением желчных канальцев (внутрипеченочный холестаз), так и нарушением оттока желчи по печеночным и общему желчному протокам вследствие их обтурации (внепеченочный холестаз). Для обеих форм холестаза характерны следующие

биохимические изменения- повышение активности щелочной фосфатазы, γ -глутамилтрансферазы (ГГТ) некоторых других ферментов, также гипербилирубинемия.

Синдром печеночно-клеточной недостаточности– группа биохимических признаков, свидетельствующих о значительном снижении различных функций печени. Для этого синдрома характерны следующие биохимические изменения – гипоальбуминемия и гипопротейнемия, увеличение процентного содержания щелочной фракции альбумина, также уменьшение содержания в сыворотке крови протромбина, фибриногена.[2]

Результаты исследования и обсуждение. В данном исследовании представлены как результаты биохимических исследований, так и анализ статистических данных по тематике, в котором принимали участие больные с разными печеночными недостаточностями, проходившие стационарное лечение в отделении гастроэнтерологии клиники им. Мансурова и инфекционной больницы г. Душанбе. Представлены результаты обследования больных в возрасте от 17 до 62 лет, мужчин и женщин. Забор крови для исследования производился из локтевой вены натопак в 8:00 после не менее 12- часового голодания. Биохимический анализ сыворотки (плазмы) крови проводили с помощью настольного биохимического автоматического анализатора Stat Fax 4500+.

Исследование состояло из выборочных данных из истории болезни больницы. Были собраны следующие данные: возраст пациента, пол, диагноз, лекарственные средства из списка рецептов с указанием их дозировочной формы, также результаты лабораторных исследований.

Предстояло оценить клиническую картину, в рамках которой были выявлены отклонения печеночных проб от нормы. В частности, были ли наблюдаемые биохимические отклонения связаны с подозрениями на заболевание печени в анамнезе и/или с наличием его симптомов или с выявлением внепеченочных состояний, при которых может поражаться печень.[4]

Биохимический анализ крови – исследование печеночных проб, нормальный уровень которого показывает на адекватность функционирования печени и сердца на фоне заболевания.

Таблица
Результаты печеночной пробы у больных с заболеваниями крови

Пол	год		Общий билирубин	Прямой билирубин	тимол	АлАТ	АсАТ	ДИАГНОЗ
МУЖ 45		ДО	87,5	60,0	12,1	2,6	1,9	ГЕП В
		ПОСЛЕ	28,5	21,0	6,1	1,5	0,75	
МУЖ 38		ДО	90,5	62,0	21,1	3,0	1,5	ГЕП С
		ПОСЛЕ	24,5	15,0	8,8	1,0	0,5	
МУЖ 17		ДО	78,5	60,0	7,1	3,5	1,75	ГЕП А
		ПОСЛЕ	150,0	110,0	15,7	3,9	1,85	
МУЖ 20		ДО	124,0	91,0	22,4	3,9	1,45	ГЕП А
		ПОСЛЕ	28,5	21,0	12,1	12,5	1,25	
ЖЕН 51		ДО	266	190	5,7	3,0	1,5	ГЕП В
		ПОСЛЕ	206	162	9,6	2,2	1,1	
ЖЕН 16		ДО	130,0	105,0	21,0	3,2	1,6	ГЕП А
		ПОСЛЕ	40,0	25,5	8,1	2,0	1,0	

Референсные значения	17.1-20.69 мк мол\л	1.0-17.1 мк мол\л	Д о .5 Во\Си	0.1- 0.45 мк мол\л	

Как видно из данной таблицы, у вышеперечисленных пациентов нарушены биохимические показатели в плазме крови концентрации ферментов свыше 0.45 мкмол\л, основным отклонением является диагноз данных пациент. Если есть повышение ферментов крови – это означает, что клетки печени разрушаются и ферменты из них активно попадают в кровь. Все пациенты хронические больные гепатитом, кроме мужчины 17лет (Пациент №3), у этого пациента впервые обнаружен острый хронический гепатит.

Острый вирусный гепатит – это одно из самых распространенных заболеваний, вызывающих выраженное отклонение от нормы содержания aminotransferases. У таких пациентов также могут наблюдаться неспецифичные симптомы (например, недомогание, субфебрильная температура тела, артралгии) или симптомы, позволяющие предположить

заболевание печени (включая желтуху и боль в правом подреберье). Данные симптомы чаще встречаются у пациентов с острым гепатитом А и В, чем С [2] Пациенты №1, №2, №4 являются хроническими больными. Хронические заболевания печени часто, но не всегда, характеризуются незначительным или умеренным отклонением от нормы содержания аминотрансфераз, в то время как выраженное отклонение обычно наблюдается у пациентов с острыми заболеваниями печени.(2)

Все пациенты находятся в больнице и после двухнедельного обследования повторно берут кровь на биохимию.

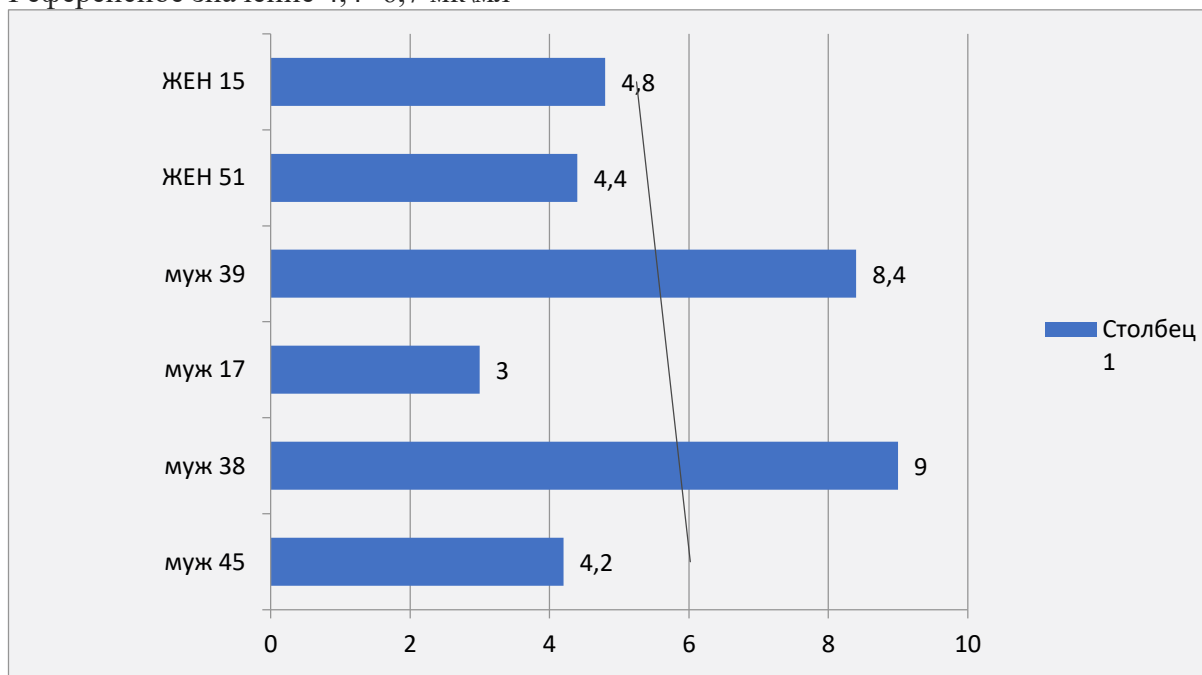
Дальнейшее лечение данных пациентов в условиях стационара предполагало контроль биохимических показателей крови для смягчения симптомов и профилактики осложнений.

Всем пациентам лечащим врачом была назначена поддерживающая терапия.

Таким образом, можно сказать, что печень обезвреживает различные чужеродные вещества (ксенобиотиков), в частности, аллергенов, ядов и токсинов, путём превращения их в безвредные, менее токсичные или легче удаляемые из организма соединения[1]

Рис. 1 Уровень сахара у данных пациентов.

Референсное значение 4,4- 6,7 мк\мл

Референсные значения: 4.4-6.7 мк\мл

Из данной таблицы можно видеть, что у пациентов №2 и №4 повышенные показатели глюкозы на фоне основного заболевания. У этих пациентов данное заболевание является хроническим. Исследование показало, что хроническая инфекция, вызванная вирусом гепатита, может увеличить риск развития сахарного диабета. Это происходит потому, что вирус поражает печень, которая участвует в хранении глюкозы. Если печень не может функционировать должным образом, это может привести к высокому уровню глюкозы в крови и резистентности к инсулину.

«Гепатит и диабет имеют сложную взаимосвязь. Пациенты с диабетом имеют высокий риск заражения гепатитом В или С и более высокий риск ухудшения исходов их гепатитной инфекции»,-- сказал IANS доктор Ашнул Агравал, доктор медицинских наук, эндокринолог.

Исследование, проведенное исследователями из Всеиндийского института медицинских наук (AIIMS), показало, что диабетики склонны к развитию заболеваний печени и у них нарушена регенерация печени, также увеличивает смертность примерно на 17% среди больных. Также беременные женщины с хроническим гепатитом В или С имеют высокую вероятность передачи инфекции своим детям во время родов, что потенциально может привести к пожизненным осложнениям со здоровьем, таким как цирроз печени, рак, также и сахарный диабет.

Как уже говорилось выше, «печень страдает молча» и некоторые заболевания печени (например, гепатит С, который называют «ласковым убийцей») могут протекать с минимальными симптомами и колебаниями уровня аминотрансфераз или вообще без таковых. В связи с этим, если при оценке функции печени у пациента выявлено отклонение от нормы, необходимо следовать определенному диагностическому алгоритму.

Диагностика заболеваний печени является в настоящее время одной из наиболее сложных проблем. В каждой клинической ситуации необходимо выбрать оптимальный набор диагностических тестов и адекватно интерпретировать результаты в соответствии с клинической картиной заболевания. [4]

Выводы: 1. Рост числа больных с тяжелыми поражениями печени требует получения надёжной диагностической информации.

2. Многообразие функций печени и разнообразный характер их нарушений при большом спектре болезней исключает возможность использования какого-либо единичного теста для адекватной характеристики функционального состояния органа.

ЛИТЕРАТУРА

- 1) Гастроэнтерология : руководство для врачей / под ред. Е. И. Ткаченко. — СПб. : ООО «Издательство „СпецЛит“», 2013. — 637 с. ISBN 9785299004649
- 2) Давыдова, А. В. Д71 Биохимический анализ крови в дифференциальной диагностике заболеваний печени : учебное пособие для врачей / А. В. Давыдова ; ГБОУ ВПО ИГМУ Минздрава России. – Иркутск : ИГМУ, 2013.– 64 с.
- 3) Камышников В. С. Справочник по клинико-биохимическим исследованиям и лабораторной диагностике / В. С. Камышников. М.: МЕД пресс-информ, 2004. - 912 с.
- 4) Гастроэнтерология. Справочник практического врача / А. В. Калинин, И. В. Маев, С. И. Рапопорт; под общ. ред. проф. С. И. Рапопорта. – Москва : МЕДпресс-информ, 2009. – 320 с.

ТАШХИСИ ХУН ДАР БЕМОРОНИ ГЕПАТИТ ВА СИРОЗИ ЧИГАР

Дар мақола натиҷаҳои омӯзиши нишондиҳандаҳои биохимиявии ҳолати чигар дар беморони гирифтори гепатит ва сирроз оварда шудаанд, инчунин таҳлили муқоисавӣ ҳам аз рӯи натиҷаҳои таҳқиқоти биохимиявӣ ва ҳам таҳлили маълумоти оморӣ оид ба мавзӯ оварда шудаанд. Ташхиси бемориҳои чигар дар айни замон яке аз мушкilotи мураккабтарин ба ҳисоб меравад. Афзоиши беморони гирифтори осеби шадиди чигар маълумоти бозътимоди ташхисиро талаб мекунад. Гуногунии функсияҳои чигар ва хусусияти махсуси вайроншавии онҳо дар доираи васеи бемориҳо имконияти истифодаи ягон ташхиси ягонро барои хусусияти муносиби ҳолати функционалии узв истисно мекунад.

КАЛИДВОЖАҲО: чигар, нишондиҳандаҳои биохимиявӣ, гепатит, сирроз, хун, ферментҳо, билирубин.

ПЕЧЕНОЧНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ КРОВИ ПРИ ГЕПАТИТАХ И ЦИРОЗАХ

В работе представлены результаты изучения биохимических показателей состояния печени у больных с гепатитами и циррозом, а также проведен сравнительный анализ как по результатам биохимических исследований, так и анализа статистических данных по тематике. Диагностика заболеваний печени является в настоящее время одной из наиболее сложных проблем. Рост числа больных с тяжелыми поражениями печени требует получения надёжной диагностической информации. Многообразие функций печени и разнообразный характер их нарушений при большом спектре болезней исключает возможность использования какого-либо единичного теста для адекватной характеристики функционального состояния органа.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: печень, биохимические показатели, гепатит, цирроз, кровь, ферменты, билирубин.

LIVER BLOOD TEST FOR HEPATITIS AND CIRRHOSIS

The paper presents the results of studying the biochemical parameters of the liver in patients with hepatitis and cirrhosis, as well as a comparative analysis of both the results of biochemical studies and the analysis of statistical data on the subject. The diagnosis of liver diseases is currently one of the most difficult problems. The growing number of patients with severe liver damage requires reliable diagnostic information. The variety of liver functions and the diverse nature of their disorders in a wide range of diseases exclude the possibility of using any single test to adequately characterize the functional state of the organ.

KEYWORDS: liver, biochemical parameters, hepatitis, cirrhosis, blood, enzymes, bilirubin.

Маълумот дар бораи муаллифон: *Ҳамрабаева Зухро Мамадҷоновна* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои биологӣ, дотсенти кафедраи биохимияи факултети биология. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 934743366**. E-mail: **zuhrah62@mail.ru**.

Бобоева Мафтун – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуҷуми факултети биология. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **988982337**. E-mail: **boboevam08@gmail.com**.

Сведения об авторах: *Хамрабаева Зухра Мамаджоновна* – Таджикский национальный университет, кандидат биологических наук, доцент кафедры биохимии биологического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 934743366**. E-mail: **zuhrah62@mail.ru**.

Бобоева Мафтун – Таджикский национальный университет, магистратура 2-го курса биологического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **988982337**. Email: **boboevam08@gmail.com**.

Information about the authors: *Khamrabaeva Zuhro Mamadzhonovna* – Tajik National University, Candidate of Biological Sciences, Associate Professor of the Department of Biochemistry, Faculty of Biology. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **(+992) 934743366**. Email: **zuhrah62@mail.ru**.

Boboeva Maftuna – Tajik National University, SEcond-year master's student, Faculty of Biology. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **988982337**. Email: **boboevam08@gmail.com**.

ФАРМАТСИЯ – ФАРМАЦИЯ

ПЕРСПЕКТИВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЭФИРНЫХ МАСЕЛ В ТЕРАПИИ ЗАБОЛЕВАНИЙ ВЕРХНИХ ДЫХАТЕЛЬНЫХ ПУТЕЙ

Махмудова С., Мусоев Р.С

Таджикский национальный университет

К воспалительным заболеваниям верхних дыхательных путей (ВДП) относятся ринит, синусит, аденоидит, тонзиллит, ангина, ларингит и фарингит [1, 2]. Данные заболевания широко распространены: они встречаются у каждого четвертого жителя планеты. В России инфекционные заболевания верхних дыхательных путей диагностируются круглогодично, но в период с середины сентября по середину апреля они приобретают массовый характер и связаны с острыми респираторными вирусными инфекциями (ОРВИ). ОРВИ является самым распространенным инфекционным заболеванием в развитых странах, в среднем за год взрослый болеет ОРВИ не реже 2–3 раз, а ребенок – 6–10 раз в год [3, 4, 5].

Ринит – это воспаление слизистой оболочки в носовой полости. Ринит может проявляться как в острой, так и в хронической форме. Острый ринит возникает в результате воздействия на слизистую оболочку носовой полости бактериальной или вирусной инфекции [6, 7, 8].

Хронический ринит, как правило, является следствием острого ринита. Кроме того, его причиной может быть негативное воздействие окружающей среды, нарушения кровообращения, эндокринные расстройства, дисфункции вегетативной нервной системы, синусит, хронический аденоидит или наследственная предрасположенность [9, 10]. При хроническом катаральном рините мерцательный эпителий носовой полости видоизменяется в кубический и теряет реснички, увеличиваются слизистые железы и количество выделяемой ими слизи. Периодически появляется снижение обоняния и заложенность носа. В результате длительного катарального ринита может возникнуть хронический гипертрофический ринит [11, 12]. При гипертрофическом рините слизистые оболочки разрастаются, эпителий разрыхляется, постоянно наблюдаются заложенность носа и слизистые выделения. При риноскопии выявляется гипертрофия средних и нижних носовых раковин [13, 14]. В результате частых острых ринитов, профессиональных или климатических вредных воздействий может развиваться атрофический хронический ринит. При атрофическом хроническом рините слизистая оболочка истончается, сосуды и слизистые железы закрустают, реснитчатый эпителий преобразуется в плоский. Проявляется атрофический ринит ослаблением (или полным отсутствием) обоняния, заложенностью и сухостью носовой полости, появлением сухих корок в носу [15, 16].

При ринитах применяют консервативное лечение [17]:

- сосудосуживающие препараты (капли в нос, спреи, аэрозоли и т.д.);
- местные противомикробные препараты (мази, аэрозоли и т.д.);
- антигистаминные средства (в случае аллергических ринитов).

Синусит – это воспаление придаточных пазух носа. Чаще всего синусит является осложнением других инфекционных заболеваний. Синусит может проявляться как в острой, так и в хронической форме. К острым формам синусита относятся катаральный и гнойный синусит. К хроническим формам синусита – гнойный синусит, отечно-

полипозный синусит и смешанный синусит. Симптомы острого синусита и хронического синусита (в период обострений) одинаковы. К ним относятся повышение температуры, общее недомогание, головная боль, заложенность носа (как правило, с одной стороны) и обильные слизистые выделения из носовой полости [18, 19, 20].

При острой форме синусита применяется консервативное лечение, при хронической – хирургическое. Консервативное лечение включает в себя применение местных противомикробных средств (мазей, спреев и т.д.), антибиотиков широкого спектра действия, общеукрепляющих препаратов и физиотерапию. При хирургическом лечении воспаленные пазухи прокалывают, делают отсос скопившейся в них гнойной слизи и накладывают антибиотики.

Аденоидиты представляют собой увеличение носоглоточной миндалины в результате гиперплазии ее ткани. В большинстве случаев аденоидитом страдают дети в возрасте от 3 до 10 лет. Как правило, аденоиды появляются в результате воспаления миндалин или слизистой оболочки носа, к которому приводят инфекционные заболевания.

При аденоидитах первой степени и отсутствии затруднений дыхания назначают консервативное лечение (местные противомикробные препараты, сосудосуживающие средства и т.д.); во всех остальных случаях проводится аденотомия (оперативное удаление аденоидов).

Хронический тонзиллит – это воспаление небных миндалин, развившееся в хроническую форму. В большинстве случаев хронический тонзиллит встречается у детей. У людей старше 60 лет данное заболевание встречается крайне редко. Причинами возникновения хронического тонзиллита являются бактериальные и грибковые инфекции, поражающие небные миндалины, усиленные негативными воздействиями окружающей среды (холод, загазованность, запыленность воздуха), неправильным питанием и другими заболеваниями (кариес, гнойный синусит, аденоидит или гипертрофический ринит). При хроническом тонзиллите происходят определенные изменения в небных миндалинах: возникает ороговение эпителия, в лакунах формируются плотные пробки, разрастается соединительная ткань, размягчается лимфоидная ткань, нарушается лимфоотток из миндалин, воспаляются регионарные лимфатические узлы, нарушаются рецепторные функции миндалин.

При компенсированной форме хронического тонзиллита и при наличии противопоказаний к операциям применяют консервативное лечение (сосудосуживающие препараты, местные противомикробные средства, общеукрепляющие препараты, физиотерапию). При декомпенсированной форме хронического тонзиллита и отсутствии противопоказаний, а также в тех случаях, когда консервативное лечение не дало результатов, применяют оперативное лечение (тонзиллэктомию). Как правило, при своевременном выявлении и адекватном лечении хронический тонзиллит хорошо излечивается.

Ангина (острый тонзиллит) – это острое воспаление, которое поражает небные миндалины (в большинстве случаев), язычную миндалину, глоточную миндалину, боковые валики или гортань. Чаще всего ангиной болеют дети и взрослые до 35–40 лет. Возбудителями ангины являются такие микроорганизмы, как стафилококки, стрептококки, грибки рода *Candida* и т.д. Предрасполагающими факторами к развитию ангины относятся переохлаждение, перегревание, снижение иммунитета, задымленность и запыленность воздуха, механические повреждения миндалин.

Лечат ангину, как правило, на дому. В качестве лечения используют антибиотики, местные противомикробные препараты, жаропонижающие и общеукрепляющие средства. В особо тяжелых случаях пациентов госпитализируют.

Фарингит – это воспаление слизистой поверхности глотки. Существует две формы фарингита: острая и хроническая. Острый фарингит встречается как в виде отдельного заболевания, так и в виде одного из проявлений ОРВИ. К факторам, влияющим на развитие острого фарингита, относятся употребление излишне холодной или излишне горячей пищи, вдыхание загрязненного или холодного воздуха.

Для лечения хронического фарингита используют местные противомикробные средства, антибиотики, общеукрепляющие препараты и физиотерапию. В некоторых случаях при лечении хронического фарингита требуется оперативное вмешательство.

Ларингит – это воспаление слизистой поверхности гортани. Встречаются две формы ларингита: острая и хроническая. Причинами развития острого ларингита, как правило, являются перенапряжение голоса, переохлаждение или некоторые болезни (грипп, корь, коклюш и т.д.). При остром ларингите может воспалиться как вся слизистая гортани, так и слизистая только некоторых участков гортани. В некоторых случаях воспаление гортани может переходить на слизистую поверхность трахеи и приводить к возникновению такого заболевания, как ларинготрахеит [1, 5, 8, 13].

Лечение острого ларингита сводится к устранению причин возникновения данного заболевания (курение, громкие и долгие разговоры, острая пища, алкоголь, переохлаждение и т.д.), горчичникам или компрессам на грудину и шею, полосканию горла травяными отварами.

Как правило, острый ларингит хорошо излечивается, но в некоторых случаях он может перейти в хроническую форму. Симптомами хронического ларингита являются: кашель, першение в горле, хрипота, периодическая потеря голоса. Как правило, в остальном самочувствие больного не ухудшается, хотя в некоторых случаях наблюдается слабость и быстрая утомляемость. При своевременном выявлении и адекватном лечении катаральный хронический ларингит обычно хорошо излечивается. Гипертрофический и атрофический хронический ларингит в большинстве случаев необратим. Для лечения хронического ларингита используют местные противомикробные средства, антибиотики, общеукрепляющие препараты и физиотерапию. В некоторых случаях при лечении хронического ларингита требуется оперативное вмешательство.

Лечение воспалительных заболеваний верхних дыхательных путей в целом, без учета особенностей каждой конкретной болезни, сводится к следующим мероприятиям:

- уменьшение отека слизистой и восстановление проходимости дыхательных путей; с этой целью применяют сосудосуживающие средства или деконгестанты;
- применение местных противомикробных средств (мазей, спреев и т.д.); эти средства особенно эффективны на ранних стадиях заболевания; на более поздних стадиях они дополняют и усиливают (а в некоторых случаях и заменяют) антибиотикотерапию;
- подавление патогенной бактериальной флоры (системная антибиотикотерапия);
- устранение застоя слизи в полостях верхних дыхательных путей; с этой целью используются муколитики на основе карбоцистеина или ацетилцистеина, а также препараты растительного происхождения.

Проблемы в рациональном назначении антибиотиков при острых воспалительных заболеваниях ВДП связаны со следующими факторами:

- в 30–50% случаев возбудитель не высевается при микробиологическом исследовании (ложноотрицательный результат);
- только у 30–50% людей обнаружение β -гемолитического стрептококка группы А (БГСА) в посеве из глотки коррелирует с клиническими проявлениями;
- большое количество носителей патогенной микрофлоры, в частности БГСА (ложноположительный результат);

- невозможность исследования микрофлоры у всех пациентов;
- исследование занимает 2–3 суток;
- лабораторное выявление антител к БГСА в сыворотке крови и экспресс-диагностика антигенов в мазке из зева не получили широкого распространения.

Таким образом, назначение общей антибиотикотерапии при острых инфекциях ВДП далеко не всегда рационально. В этих случаях более обоснованным бывает местное назначение препаратов, обладающих антимикробной активностью. Некоторые отечественные специалисты предлагают даже полностью отказаться от системного назначения антибиотиков при остром и хроническом синусите, заменив его местным введением антимикробных средств с учетом чувствительности конкретного возбудителя. Однако это предложение пока не подтверждено отдаленными результатами, и неизвестно, не приведет ли такой подход к увеличению числа осложненных форм синуситов.

В настоящее время считается, что такие заболевания, как острый и обострение хронического риносинусита, стрептококковый тонзиллофарингит, эпиглоттит, паратонзиллит и паратонзиллярный абсцесс, требуют назначения системной антибактериальной терапии. Ее можно и нужно дополнять назначением местных антимикробных препаратов, обладающих широким спектром действия.

Основные препараты для местной антимикробной терапии, представленные на рынке, перечислены на схеме 1.1.

В состав этих препаратов обычно входит одно или несколько антисептических средств (хлоргексидин, гексетидин, бензидамин, тимол и его производные, спирты, препараты йода и др.), антибиотики (фузафунжин, фрамицетин, полимиксин) или сульфаниламиды, нередко в сочетании с местными анестетиками (лидокаин, тетракаин, ментол), гемостатическими и дезодорирующими средствами, реже – с кортикостероидами. В состав этих препаратов также могут входить природные антисептики (экстракты растений, продукты пчеловодства), синтезированные факторы неспецифической

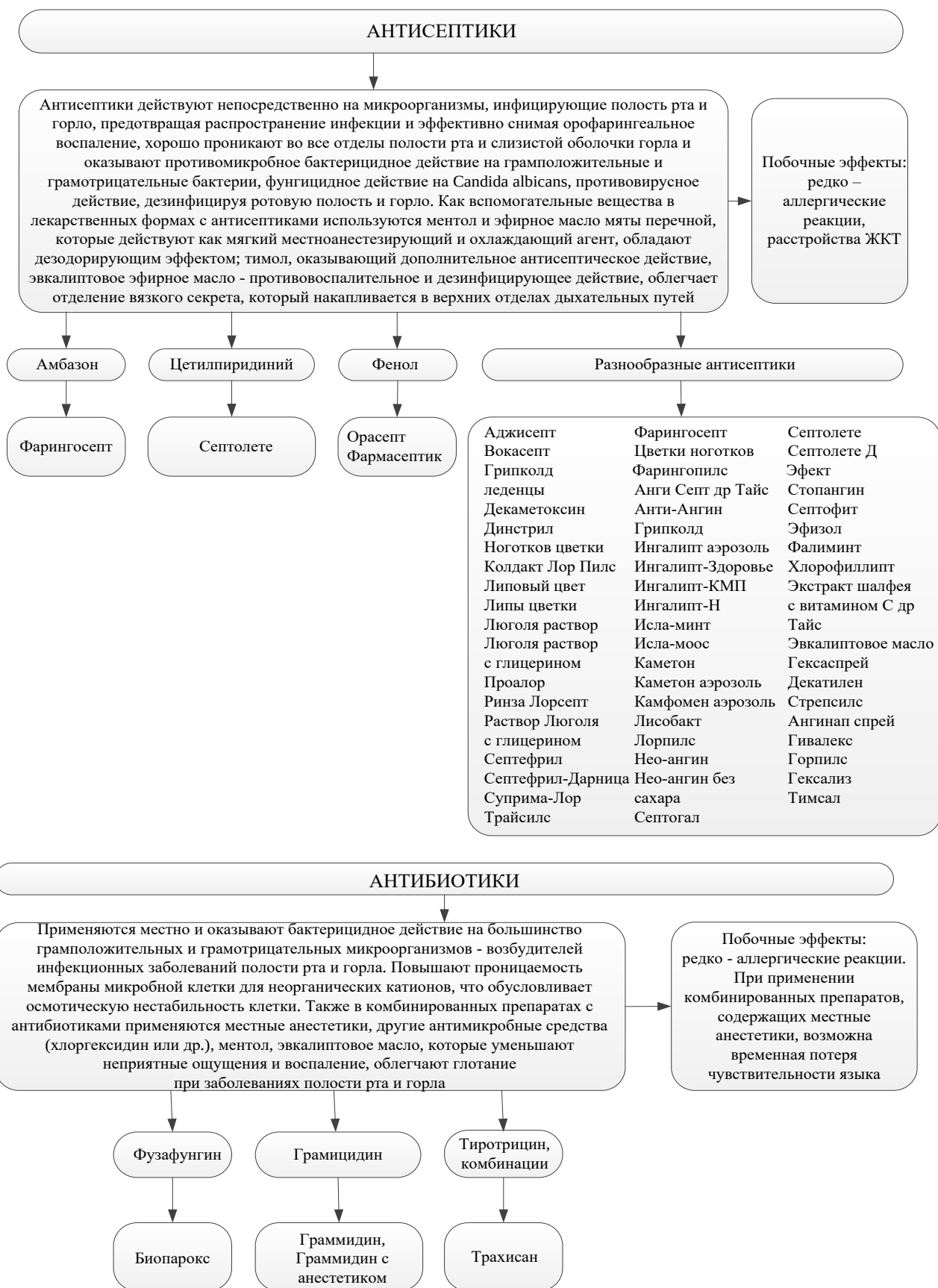

Схема 1.1. Антисептики и антибиотики, применяемые для лечения воспалительных заболеваний ВДП

неспецифической защиты слизистых оболочек, обладающие еще и противовирусным действием (лизоцим, интерферон), витамины (аскорбиновая кислота).

Местные антимикробные препараты могут назначаться в виде полосканий, инсуффляций, ингаляций, а также таблеток и леденцов для рассасывания. Главными требованиями к наносимым на слизистую оболочку препаратам являются:

- широкий спектр антимикробного действия, желательно включающий противовирусную и антимикробную активность;
- отсутствие токсического эффекта и низкая скорость абсорбции со слизистых оболочек;
- низкая аллергенность;
- отсутствие раздражающего действия на слизистую и угнетающего действия на мукоцилиарный транспорт.

Основная масса перечисленных препаратов выпускается в виде таблеток, леденцов или пастилок для рассасывания. Данная форма лекарственных препаратов имеет сравнительно низкую активность, и их назначение ограничено легкими формами инфекций ВДП.

Местные антимикробные средства широко применяются в лечении инфекций ВДП и как дополнение к системной антибиотикотерапии, и как самостоятельные средства. Выбор оптимального препарата определяется спектром его антимикробной активности, отсутствием аллергенности и токсического эффекта. Безусловно, самые эффективные местные препараты никогда не заменят полностью системные антибиотики при таких заболеваниях, как острые риносинуситы, ангины и фарингиты, в частности вызванные БГСА. С другой стороны, в связи с небактериальной этиологией многих из перечисленных заболеваний, появлением все большего числа антибиотикорезистентных бактерий, а также нежелательными эффектами системной антибиотикотерапии местное назначение антимикробных препаратов с широким спектром активности во многих случаях может стать приемлемой альтернативой.

Ключевой проблемой как острых, так и хронических заболеваний верхних дыхательных путей является патологически измененный секрет. Механизмы его образования недооцениваются врачами, а упрощенное представление об этом процессе суживает круг адекватных мукорегулирующих препаратов [1, 5]. Обзор средств, стимулирующих отхаркивание, присутствующих на отечественном фармацевтическом рынке, приведен на схеме 1.2.

Кроме того, при лечении воспалений верхних дыхательных путей необходимо подавлять гиперергическую воспалительную реакцию (которая зачастую выступает союзником вирусной инфекции), угнетать репликацию вирусов и восстанавливать адекватный иммунный ответ [1, 5].

Информация относительно МЛФ, содержащих биологически активные вещества растительного происхождения, приведена в таблице 1.1.

Изучение соотношения по группам биологически активных веществ (БАВ) растений, входящих в состав фитопрепаратов для наружного применения, позволяет заключить, что лидирующее положение занимают эфиромасличные растения, на втором месте находится группа алкалоидсодержащего сырья, на третьем находится сырье, фармакологические эффекты которого обусловлены содержанием флавоноидных соединений, сырье, содержащее кумарины, смолы, каротиноиды и сапонины имеет сравнимый удельный вес.

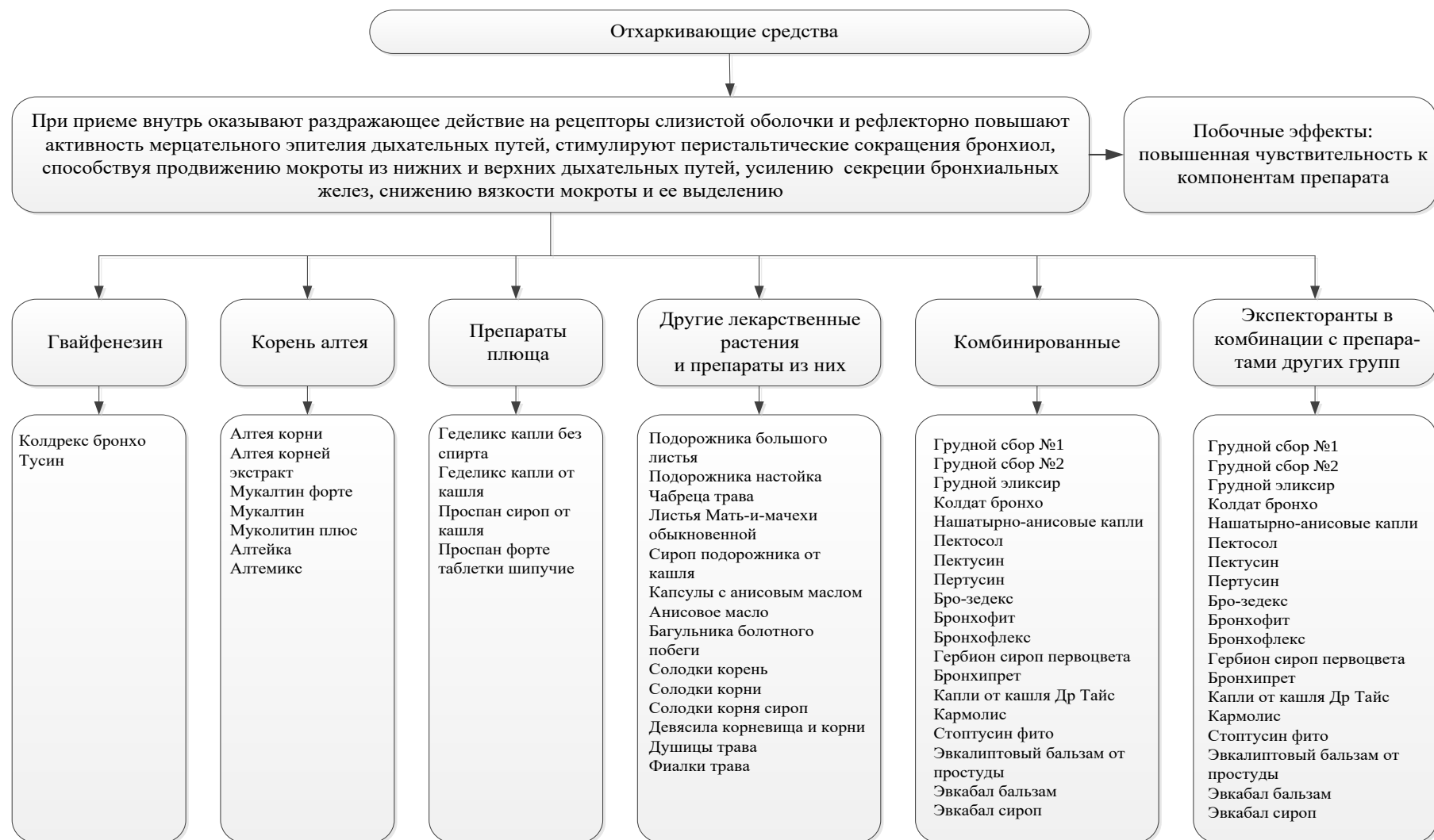

Схема 1.2. Отхаркивающие средства, применяемые для лечения воспалительных заболеваний ВДП

В составе фитопрепаратов наиболее часто встречаются представители семейства бобовых, миртовых, сложноцветных и губоцветных.

Сравнительная характеристика МЛФ, применяемых для лечения воспалительных заболеваний ВДП, приведена в таблице 1.2.

Данные лекарственные препараты – все без исключения – содержат эфирные масла, которые и обуславливают их неспецифическое противовирусное, антибактериальное и противовоспалительное действие, а так же активизируют кровообращение.

Целебную активность таких препаратов следующие фармакологические эффекты: разжижение бронхиального секрета, усиленный его вывод мерцательным эпителием, ослабление катаральных симптомов в респираторных путях, противомикробное действие.

Эффективность препаратов усиливается также благодаря возможности различного проникновения активных компонентов в организм. Ингаляционным путем эфирные масла непосредственно достигают респираторных путей, оказывая свое целебное воздействие также на мускулатуру бронхов и нервные рецепторы (благодаря этому бронхиальный секрет разжижается и облегчается его выделение, восстанавливается свободное дыхание и прекращается кашель), а за счет наружного применения повышается их концентрация в органе-мишени [1, 5].

В основном, исследуемые препараты назначаются для профилактики, симптоматического лечения и терапии инфекционных заболеваний дыхательных путей различной этиологии, включая риниты, синуситы, ларингиты, фарингиты, трахеиты, бронхиты – как самостоятельно, так и в составе комплексной терапии вышеуказанных патологий [1, 5, 17].

Особенно хорошо зарекомендовали себя указанные средства в педиатрической практике, в частности у младенцев, начиная с трех месячного возраста, а также у пациентов с ослабленной иммунной системой без возрастных ограничений.

С древних времен известно, что эфиромасличные растения и их эфирные масла, а также приготовленные из них лекарственные формы и препараты, обладают бактерицидными и бактериостатическими свойствами. Изучению свойств эфирных масел посвящено огромное количество публикаций – исследования проводились в России и странах СНГ, в Болгарии, Венгрии, Германии, США, Англии, Австралии, Бразилии, Мексике, Канаде, Индии, Японии, Китае и др.

Эфирные масла – это, прежде всего, естественный концентрат фитонцидов эфиромасличных растений, в жидком виде содержащий значительную часть летучих фракций. В силу этого, применяя эфирные масла, можно решать или облегчать решения многих проблем, относящихся непосредственно к фитонцидам (например, эффективность преимущественно свежеприготовленных препаратов фитонцидов, значительная вариабельность состава, трудности дозирования и др.).

Фитонцидам свойствен выраженный лечебный эффект при некоторых заболеваниях легких, сердца, нервной системы и др. Поэтому при их дефиците в воздухе (например, в зимнее время) возникает необходимость в проведении курса ароматотерапии, при которой больной дополнительно получает порции фитонцидов, необходимые ему для нормализации функций различных систем организма.

Другая возможная область применения эфирных масел базируется на том, что результаты исследования эфирных масел позволяют разрабатывать на их основе новые иммуномодулирующие препараты.

Эфирные масла обладают высокой антиоксидантной активностью, не уступающей таковой у наиболее активных антиоксидантов. Ведутся разработки на основе эфирных масел препаратов, обладающих антиокислительной активностью, разнообразных консервантов для пищевой промышленности.

В экспериментах установлено, что большинство эфирных масел обладает противомикробным действием. Например, такое действие проявляют фитонциды настурции, петунии, котовника, лаванды. Выявлена противомикробная активность эфирных масел чабреца, базилика, эфиромасличной розы, чабера колосоносного, бедреца ароматного, зизифоры, иссопа, лесной мяты, тысячелистника хрящевого, можжевельника казацкого и др. Показано, что наибольшей бактерицидной активностью обладают эфирные масла растений семейства яснотковые. В большинстве случаев эти вещества проявляют широкий спектр противомикробной активности. Они активно подавляют рост гемолитических стафилококков, стрептококков, представителей тифо-дизентерийной группы микроорганизмов. Отмечено, что на кокковидные микроорганизмы эфирные масла влияют активнее, чем на палочковидные бактерии. Наибольшей резистентностью к БАВ растительного происхождения обладают вульгарный протей, синегнойная палочка, клебсиеллы.

Изучение фунгицидного действия эфирных масел показало, что масла эффективно ингибируют рост грибов. Эксперименты проводились с разнообразными видами патогенных и непатогенных штаммов. Установлено, что патогенные грибы проявляют более выраженную чувствительность к маслам, чем непатогенные культуры. Эфирные масла сильнее действуют на грибы, чем на кокки, тем более, палочковидные формы микроорганизмов.

В последние годы большое внимание уделяется L-формам бактерий. Это объясняется значительным распространением этих инфекций среди населения и высокой устойчивостью их ко многим антибактериальным препаратам. Активность эфирных масел в отношении микоплазм и L-форм бактерий существенно расширяет их противомикробный спектр.

ЛИТЕРАТУРА

1. Таточенко В. К. Практическая пульмонология детского возраста: справочник / В. К. Таточенко. – 3-е изд. – М. : Медицина, 2006. – 250 с.
2. Милькаманович В. К. Диагностика и лечение болезней органов дыхания: прак. рук. / В. К. Милькаманович. – Мн. : ООО «Полифакт-Альфа», 1997. – 360 с.
3. Баженов Е. Е. Клинико-фармакологические основы современной пульмонологии / Е. Е. Баженов, В. А. Ахмедов, В. А. Остапенко. – М. : Бинум, 2010. – 359 с.
4. Бэйкер Э. Респираторная медицина. Секреты клинических разборов / Э. Бэйкер, Д. Лай. – М. : ГЭОТАР-Медиа, 2010. – 464 с.
5. Челенкова И. Н. Острые и хронические воспалительные заболевания верхних дыхательных путей / И. Н. Челенкова, Д. Б. Утешев, Н. Д. Бунятян // Русский медицинский журнал. – Т. 18, № 30. – С. 44–48.
6. Заболеваемость гриппом и ОРВИ в РФ. Еженедельный информационный бюллетень Роспотребнадзора [<http://www.rosпотребнадзор.ru/sanepid>].
7. Инфекционная заболеваемость в РФ за 2006 год // Детские инфекции. – 2007. – № 6 (1). – С. 17.
8. Самсыгина Г. А. О рецидивирующих инфекциях респираторного тракта и диспансерной группе часто болеющих детей / Г. А. Самсыгина // Детские инфекции. – 2012. – № 11 (3). – С. 52–53.
9. Лечение и профилактика острых респираторных инфекций у часто болеющих детей, проживающих в мегаполисах / Л. С. Намазова, В. В. Ботвиньева, Р. М. Торшхоева и др. // Детские инфекции. – 2007. – № 6 (2). – С. 49–52.
10. Баранов А. А. Острые респираторные заболевания у детей : лечение и профилактика : науч.-практ. программа Союза педиатров России / А. А. Баранов. – М. : Союз педиатров России, 2002. – 69 с.
11. Симованьян Э. Н. Часто болеющие дети: оптимизация программы лечения / Э. Н. Симованьян, В. Б. Денисенко, А. В. Григорян // Педиатрия. – 2007. – № 86 (4). – С. 79–85.
12. Коровина Н. А. Острые респираторные вирусные инфекции в амбулаторной практике врача-педиатра / Н. А. Коровина, А. Л. Заплатников. – М. : Медпрактика, 2004. – 64 с.
13. Сенцова Т. Б. Респираторные вирусные инфекции / Т. Б. Сенцова // Consilium medicum. – 2008. – № 1. – С. 72–75.
14. Взаимосвязь возрастных особенностей строения слизистой оболочки полости носа и способов введения препаратов для лечения острого инфекционного ринита у детей и подростков / Е. Ю. Радциг, М. Р. Богомилский, Е. Л. Лаберко, Н. В. Ермилова // Педиатрия. – 2012. – № 4. – С. 83–88.
15. Пискунов С. З. Диагностика и лечение воспалительных процессов слизистой оболочки носа и околоносовых

- пазух / С. З. Пискунов, Г. З. Пискунов. – Воронеж : Изд-во Воронежского Университета, 1991. – 182с.
16. Альтернатива топическим деконгестантам при симптоматическом лечении острого ринита у детей / Е. Ю. Радциг, Н. В. Ермилова, Н. В. Сапаева и др. // Вопросы современной педиатрии. – 2007. – № 6 (5). – С. 92–95.
17. Харкевич Д. А. Фармакология / Д. А. Харкевич. – 10-е изд. – М. : ГЭОТАР-Медиа, 2010. – 908 с.
18. Крыжановский С. А. Фармакология : учеб. для студ. сред. проф. учеб. заведений : в 2 т. / С. А. Крыжановский. – М. : Издательский центр «Академия», 2007. – Т. 1. – 496 с.
19. Фармакология / под ред. Р. Н. Аляутдина. – 2-е изд., испр. – М. : ГЭОТАР-Медиа, 2004. – 592 с.
20. Михайлов И. Б. Клиническая фармакология : учеб. для студ. педиатр. и лечеб. фак. мед. высш. учеб. заведений / И. Б. Михайлов. – 2-е изд., перераб. и доп. – СПб. : Фолиант, 2000. – 524 с.

ДУРНАМОИ ИСТИФОДАИ РАВҒАНҲОИ ЭФИРӢ БАРОИ ТАБОБАТИ БЕМОРИҲОИ РОҲҲОИ БОЛОИ НАФАС

Ба бемориҳои роҳҳои болои нафас (БРБН) ринит, синусит, аденоитит, тонзиллит, ангина, ангина, ларингит ва фарингит мансубанд. Ин бемориҳо васеъ паҳн шудаанд ва дар ҳар нафари чоруми сайёра воқеъ шудаанд. Дар Федератсияи Россия ин бемориҳо шабонарӯзӣ тахмин мешаванд, вале аз миёнаи сентябр то апрел характери омтавӣ мегиранд ва ба инфексияҳои шадиди вирусӣ (ИШВ) алоқаманд мебошанд. Инфексияҳои шадиди вирусӣ дар мамлакатҳои мутараққӣ васеъ паҳн шудаанд ва калонсолон сола 2-3 маротиба, кӯдакон 6-10 маротиба бемор мешаванд. Ринит – бемории илтиҳобии пардаи луобии бинӣ мебошад. Ринит дар шакли шадид ва музмин зӯхур қарда метавонад. Ринити шадид дар натиҷаи таъсири бактерия ва ё вирусҳо ба пардаи луобии сатҳи бинӣ пайдо мешавад.

КАЛИДВОЖАҲО: бемориҳои илтиҳобӣ, ринит, инфексияҳои шадиди роҳҳои нафас, инфексияҳои бактериялӣ, пардаи луобӣ.

ПЕРСПЕКТИВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЭФИРНЫХ МАСЕЛ В ТЕРАПИИ ЗАБОЛЕВАНИЙ ВЕРХНИХ ДЫХАТЕЛЬНЫХ ПУТЕЙ

К воспалительным заболеваниям верхних дыхательных путей (ВДП) относятся ринит, синусит, аденоидит, тонзиллит, ангина, ларингит и фарингит. Данные заболевания широко распространены: они встречаются у каждого четвертого жителя планеты. В России инфекционные заболевания верхних дыхательных путей диагностируются круглогодично, но в период с середины сентября по середину апреля они приобретают массовый характер и связаны с острыми респираторными вирусными инфекциями (ОРВИ). ОРВИ является самым распространенным инфекционным заболеванием в развитых странах, в среднем за год взрослый болеет ОРВИ не реже 2–3 раз, а ребенок – 6–10 раз в год. Ринит – это воспаление слизистой оболочки в носовой полости. Ринит может проявляться как в острой, так и в хронической форме. Острый ринит возникает в результате воздействия на слизистую оболочку носовой полости бактериальной или вирусной инфекции.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: воспалительные заболевания, ринит, острые респираторные инфекции, бактериальная инфекция, слизистая оболочка

PROSPECTS FOR USING ESSENTIAL OILS IN THERAPY OF UPPER RESPIRATORY TRACT DISEASES

Inflammatory diseases of the upper respiratory tract (URT) include rhinitis, sinusitis, adenoiditis, tonsillitis, sore throat, laryngitis and pharyngitis. These diseases are widespread: they occur in every fourth inhabitant of the planet. In Russia, infectious diseases of the upper respiratory tract are diagnosed year-round, but in the period from mid-September to mid-April they become widespread and are associated with acute respiratory viral infections (ARVI). ARVI is the most common infectious disease in developed countries; on average, an adult gets ARVI at least 2-3 times a year, and a child - 6-10 times a year. Rhinitis is an inflammation of the mucous membrane in the nasal cavity. Rhinitis can manifest itself in both acute and chronic forms. Acute rhinitis occurs as a result of exposure of the nasal mucosa to a bacterial or viral infection.

KEYWORDS: inflammatory diseases, rhinitis, acute respiratory infections, bacterial infection, mucous membrane

Маълумот дар бораи муаллифон: *Маҳмудова Суман* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти кафедраи технологияи фарматсевтӣ ва фармакологияи факултети фарматсевтӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **908818990**.

Мусоев Раҳмоил Сафарович – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, ассистенти кафедраи технологияи фарматсевтӣ ва фармакологияи факултети фарматсевтӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 003037994**.

Сведения об авторах: *Махмудова Суман* – Таджикский национальный университет, магистрант кафедры фармацевтической технологии и фармакологии фармацевтического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 3037994**.

Мусоев Рахмоил Сафарович – Таджикский национальный университет, ассистент кафедры фармацевтической технологии и фармакологии фармацевтического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992) 3037994.

Information about the authors: *Suman Makhmudova* – Tajik National University, master's student of the Department of Pharmaceutical Technology and Pharmacology, Faculty of Pharmacy. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: (+992) 3037994.

Rakhmoil Safarovich Musoev – Tajik National University, Assistant Professor of the Department of Pharmaceutical Technology and Pharmacology, Faculty of Pharmacy. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: (+992) 3037994.

ВИРУСИ ГЕРПЕС (ТАВХОЛ)

Қаландарова М.Қ.

Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

Яке аз проблемаҳои ҷиддии тиббию иҷтимоии замони ҳозира сироятёбӣ бо вируси тавхол ба ҳисоб меравад. Зеро ин беморӣ майли тулонӣ гузаштан дорад, баъзан гузаришаш вазнин буда, сифати зиндагии одамонро паст намуда, мутобиқшавии иҷтимоиро вайрон мегардонад. Дар 10 солаи охир бо суръат зиёдшавии сироятёбӣ бо вируси тавхоли оддӣ дар тамоми қурраи замин ба қайд гирифта шуда, нисбати зиёдшавии аҳоли дар пеш меистад [1.2.3].

Бемории вирусии тавхол объекти фаъоли таҳқиқотҳои илмӣ ба ҳисоб рафта, соҳаҳои гуногуни тиб ба омӯзиши он машғул мебошанд. Ин раванд бо он алоқаманд аст, ки дар заминаи доимо ба сироят дучор гардидани аҳоли ба онҳо ҳамроҳ гардидани сирояти вируси тавхоли оддӣ гузариши бемориҳои сироятиро вазнин мегардонад. Дар замони ҳозира зиёда аз 6 типи вируси барангезандаи бемории тавхол кашф карда шудааст, ки ҳар кадоми онҳо аз якдигар фарқ дошта, сабаби пайдоиши бемориҳои гуногуни вирусӣ мегарданд [4.5, С.457-494]. Душвории дигар ҳангоми сироятёбӣ бо вируси тавхоли оддӣ аз он иборат аст, ки оид ба пешгирии паҳншавии вирус мушкilotҳои зиёд вучуд доранд. Зеро ин беморӣ дар баъзе ҳолатҳо бе ягон аломати клиникӣ, дар ҳолатҳои дигар бошад дар шакли атипикӣ мегузаранд ва ҳар кадоми онҳо майли табдил ёфтан ба ҳолати музминро дошта, баъдан тез-тез хуруҷ мекунад.

Таҳқиқотҳои солҳои охир нишон медиҳанд, ки ба ҳисоби миёна дар байни популятсияҳо ҳангоми сироятёбӣ бо вируси тавхоли оддӣ аз 50 то 80%-и сироятёфтагон дучори норасоии масунияти бадан гардида, боиси тез-тез хуруҷ кардани беморӣ шуда, дар натиҷа ба ҳолати равонию-иҷтимоии беморон таъсири манфии ҳудро мерасонанд. Ҳангоми сироят ёфтан бо вируси тавхоли оддӣ аломатҳои клиникии беморӣ бениҳоят гуногун буда, аз шакли сироятёбии пинҳонӣ то ба сепсис дучор гардидан вохӯрда, танзими он душвор мегардад [6, С.35-39. 7, С.26-30].

Чи хеле ки ба ҳамагон маълум аст, вируси барангезандаи бемории тавхоли оддӣ дар ба амал омадани бемориҳои саратон иштирок намуда, ҳамчун маводи консерогенӣ ҳисобида мешавад. Таъсири вируси тавхоли оддӣ боиси безурётӣ, осеби майнаи сар ва узвҳои дохилӣ мегардад. Таҳқиқотҳои як қатор олимони нишон медиҳанд, ки вируси тавхоли оддӣ нақши асосиро дар байни занҳои тифли мурда таваллудкунанда, пеш аз муҳлат таваллуд намудан, марги навзодон, бемориҳои навзодон ва дар давраи ҷавонӣ маъюб шуданро иҷро мекунад [8, С.210-218. 9, С.7-14].

Аз рӯйи нишондоди коршиносони Созмони байналхалқии тандурустӣ фавт аз энсефалитӣ сабабаш вируси тавхоли оддии шакли васеъ паҳнгардида 15,8%-ро ташкил намуда, ҷойи дуюмро баъди ҳамин гуна ориза ҳангоми сироятёбӣ бо вируси зуком ишғол менамояд. Мувофиқи таҳқиқоти ин ташкилоти бонуфуз подтонҳои зидди вируси тавхоли оддии навъи (ВТО-1) ва вируси тавхоли оддии навъи (ВТО-2) дар 70-90%-и аҳоли муайян карда шуд. Дар 10-15%-и сироятёфтагон бошад аломатҳои клиникии бемории сироятии вируси тавхоли-2 баръало намоён буданд. Дар 10%-и ҳолатҳо беморӣ бо аломатҳои наонқадар намоён мушоҳида гардид. Дар 5%-и беморони ба қайд гирифташуда бошад аломатҳои клиникӣ ҷой надошта, онҳо ҳамчун паҳнкундаи пинҳонии вирус ҳисобида мешаванд. Дар 70%-и ҳолатҳо шахсони сироятёфтара ба гурӯҳи одамоне, ки бениҳоят

кам ба беморӣ дучор мегарданд, дохил намудаанд. Дар анамнезашон ҳолатҳои сироятёбӣ кам мушоҳида мегардад. Бемории тавҳоли узвҳои таносул ҷойи дуҷумро дар байни бемориҳои сироятӣ ишғол менамояд. Танҳо дар як ҳудуди Федератсияи Русия ба ҳисоби миёна зиёда аз 8 млн одамон аз вируси тавҳоли узвҳои ҷинсӣ азият мекашанд. Дар байни занҳое, ки дар синну соли таваллудкунӣ қарор доранд, 33%-и онҳо бо вируси тавҳоли оддӣ 2 сироят ёфтаанд [10, С.106-108. 11, С.7-13].

Аз сабаби он, ки хламидоз яке аз бемориҳои васеъ паҳншудаи сироятӣ ба ҳисоб меравад, барои беморон оризаҳои зиёдеро ба амал меорад. Бинобар ин, мо дар пеши худ мақсад гузоштем, ки чунин масъалахоро зеро таҳқиқи худ қарор диҳем.

1. Омӯзиши хусусиятҳои биологӣи хламидия.

2. Омӯзиши паҳншавии хламидоз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар асоси мурочиати ҳуди шаҳрвандон.

3. Муайян намудани аломатҳои клиникӣи бемории хламидоз.

Омӯзиши мавзӯи хламидоз то он дараҷа муҳим мебошад, ки рӯз то рӯз шумораи сироятёфтагон ба бемории хламидоз чӣ дар дохили ҷумҳурӣ ва чӣ берун аз он рӯ ба паҳншавӣ овардааст.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар аксарияти ҳолатҳо бемории хламидоз бе ягон аломати клиникӣ гузашта, боиси илтиҳоби узвҳои гуногун мегардад. Яке аз оризаҳои хавфноктарини бемории хламидоз илтиҳоби узвҳои ҷинсӣ буда, ҳангоми ба таври пурра табобат нагирифта боиси безурёти мегардад.

Таърихи бемории тавҳол –ҳамчун бемории сироятӣ аз асри V-пеш аз мелод шуруъ мегардад. Аввалин бор ин мафҳум аз тарафи Геродот ҳамчун табларза пешниҳод гардидааст. Номи herpes-аз забони юнонӣ “бемории хазандаи пӯст” маънидод гардида, аввалин маълумотҳо нисбати ин беморӣ аз тарафи Гипократ ба қайд гирифта шудааст [12, С.6-8.14, С.1531-1538].

Оид ба тавҳоли узвҳои таносул дар асарҳои олимони асри 17 ба ҷашм мерасад, ки ҳамчун эпидемия дар байни занҳои ба ғоҳишагӣ машғул дар Ҷумҳурии Фаронса ба мушоҳида мерасад. Гарҷанде ин беморӣ якҷанд аср пеш ба қайд гирифта шуда бошад ҳам, оид ба он, ки табиати сироятӣ дорад, аввалин бор аз тарафи асабшинос Ландор ва Эрб дар охири асри XX муайян карда шуд.

Таҳқиқотҳои эпидемиологӣи дар давоми 10 соли охир гузаронидашуда нишон дод, ки то синни 15 солагӣ 80%-и кӯдакон бо ин вирус сироят ёфтаанд [15, С.118-120. 16, С.23-26]. То сини 30 солагӣ бошад ин нишондод 90%-и аҳоли дорои подтони (аз рус. подтекст) нисбати вируси тавҳол ин ва он типро доро мебошанд. Аз рӯйи таҳлили коршиносони созмони тандурустӣи байналхалқӣ бар меояд, ки дар замони ҳозира 4 млрд одамон то синни 50 солагӣ ё ин ки 70%-и аҳолии қурраи замин бо ин вирус сироят ёфтаанд [17, С.1-10. 18, С.27-30].

Аз таҳлили натиҷаҳо бар меояд, ки дорандагони вируси тавҳол дар ҳамаи минтақаҳо вучуд доранд. Ҳар як 5-ум одами қурраи замин барандаи вируси тавҳоли оддӣ ВТО-2 буда, осеби ҳудро ба узвҳои таносул мерасонанд. Вале қариб 80%-и одамон аз ин сироят тамоман хабар надоранд [19, С.2127-2137. 20, С.72].

Мардуми кишвари мо низ аз гирифтورشавии ин вирус дар қанор намебошанд. Аввалин маротиба паҳншавии тавҳол дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар асоси нишондиҳандаи худмурочиати шаҳрвандон муайян карда шуд. Дар асоси таҳқиқотҳои гузаронидаи худ мо аломатҳои васеъ паҳнгардидаи тавҳолро муайян намудем. Бемории тавҳол табобатнашаванда буда, дар организми инсон ҳаёт ба сар бурда, бо мурури паст шудани системаи муҳофизатии организм тез-тез хуруҷ намуда, боиси пайдоиши дигар бемориҳои вазнин мегарданд.

Мақсади асосии таҳқиқоти мо омӯзиши хусусиятҳои биологӣи вируси тавҳол, паҳншавии ин муфтхӯр дар асоси худмурочиати шаҳрвандон ва муайян намудани

аломатҳои клиникии беморӣ ба ҳисоб меравад. Бо назардошти мақсади гузошташуда дар фаъолияти корӣ ва пажӯҳиши худ иҷрои чунин вазифахоро дар мадди аввал мегузорем.

✓ Муайян намудани паҳншавии бемории тавхол дар асоси таҳқиқотҳои коршиносони Ташкилоти байналхалқии тандурустӣ.

✓ Омӯзиши паҳншавии вируси тавхол дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар асоси худмурочиат.

✓ Омӯзиши аломатҳои клиникии васеъ паҳнгардидаи бемории тавхол.

✓ Омӯзиши хусусиятҳои биологии роҳҳои сироятёбӣ, афзоиш ва пешгирии бемории тавхол.

✓ Омӯзиши хусусиятҳои фарқкунандаи вируси оддии тавхоли 1 ва 2.

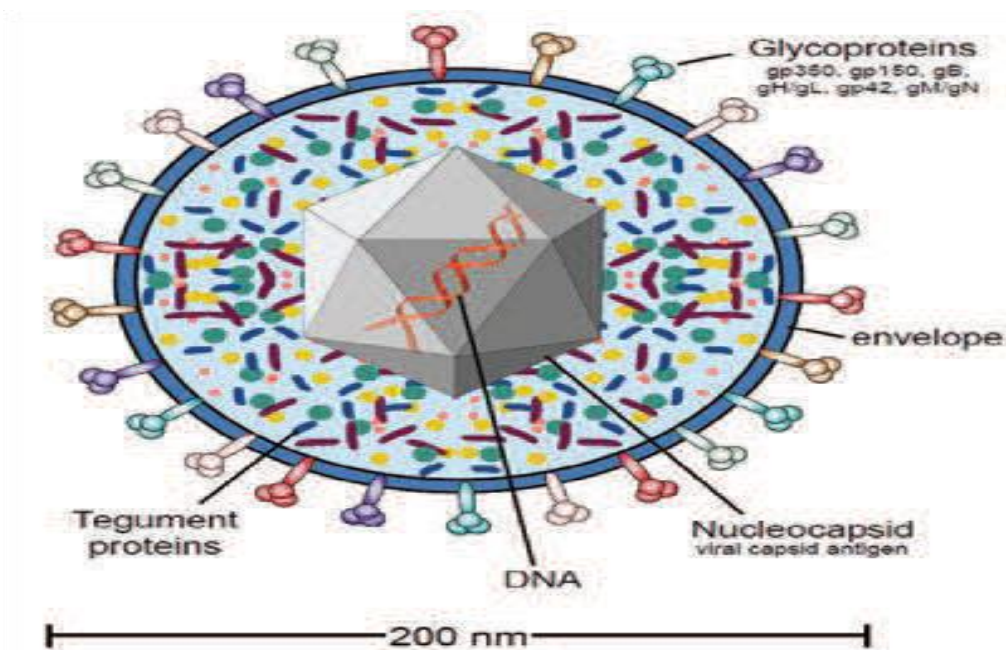
Хусусияти биологии вируси тавхол. Сирояти герпесӣ ё тавхол беморӣҳое мебошанд, ки аломати хоси онҳо пайдо шудани як ё якчанд варамӣҳо, ки андозаашон аз 1 то 4 мм дар пӯст ва пардаҳои луобӣ ба ҳисоб меравад (расми 1). Варамӣҳо бештар шакли сурхчатоб дошта, боиси осеббинии узвҳои дохилӣ ва ғайра мегарданд. Тавхоли оддӣ бемории сироятии васеъ паҳнгардидаи пӯст ва пардаҳои луобӣ ба ҳисоб рафта, дар натиҷаи сироятёбӣ бо вируси оддии тавхол -1 ва вируси оддии тавхол -2 ба амал меояд.

Расми 1. Сохти умумии тавхоли пӯст.

Дар расми 2 вируси оддии тавхол дар ҷарғидааст. Аз мушоҳидаи расм маълум мегардад, ки вириони вируси тавхол аз чунин қисматҳо иборат мебошад:

- 1) нуклеоид, ки дар қисмати марказӣ ҷойгир мебошад;
- 2) капсид, ки нуклеоидро аз берун рӯйпӯш намуда, аз чунин капсомерҳо иборат мебошад. Капсид аз пардаи суперкапсид пардаи вирион, ки ин сохторҳоро аз берун рӯйпӯш мекунад, иборат мебошад. Нуклеоиди вируси тавхол аз геном, ки дорои КДН-и аз 2 занҷири ба ҳам пеидаи мустақим иборат мебошад.

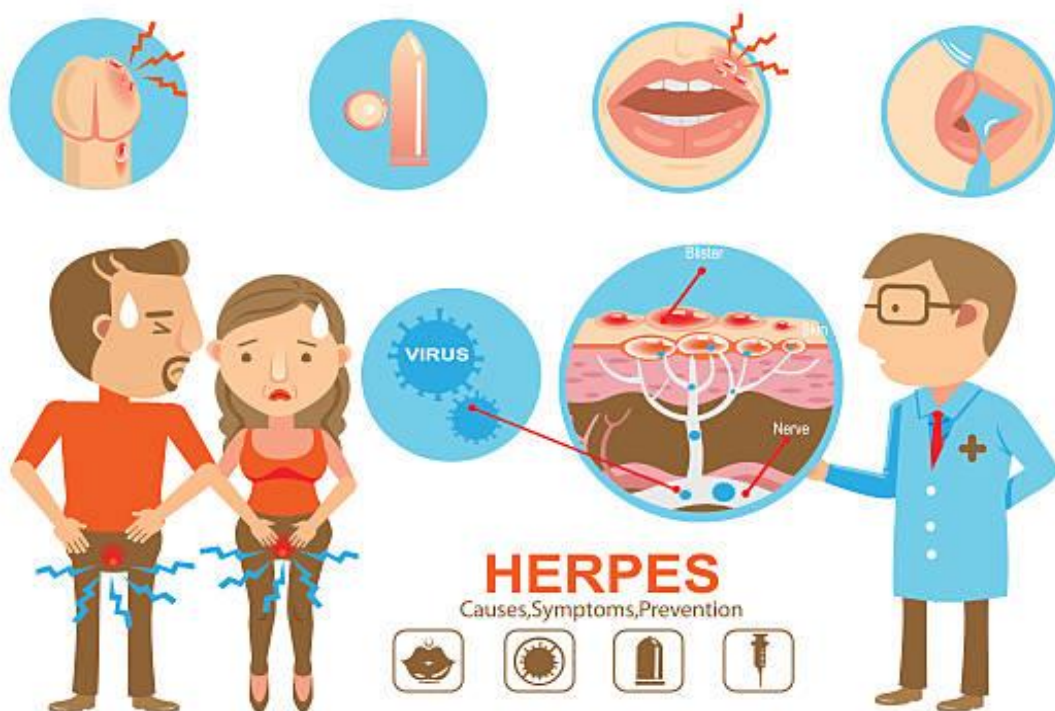
Расми 2. Шакли берунаи вируси тавхол.

Хусусиятҳои муҳимтарини биологӣи вируси тавхол аз он иборат аст, ки дар ҳарорати хона ва намнокии муқаррарӣ қобилияти ҳаётии худро дар давоми 1 шабонарӯз нигоҳ медорад. Ҳангоми баланд бардоштани ҳарорат аз 50 то 52°C вируси тавхол дар давоми 30 дақиқа ғайрифавол гардонида мешавад. Ҳангоми ҳарорати паст (-70°C) вируси тавхол қобилияти ҳаётии худро дар давоми 5 шабонарӯз нигоҳ медорад. Дар болои ҷисмҳои аз металл тайёр кардашуда ба монанди танга, дастаки дар, қубури обгузар вирус метавонад дар давоми 2 соат қобилияти ҳаётии худро нигоҳ дорад. Дар пахтаи таркардашуда ва доқа вирус дар давоми 6 соат метавонад то пурра хушк шудани онҳо қобилияти ҳаётии худро нигоҳ дорад.

Вируси тавхоли оддӣ нисбати таъсири омилҳои физикӣ ва химиявӣ ноустувувор буда, дар ҳалкунандаҳои органикӣ, моддаҳои шӯянда ва ферментҳои протеолитикӣ бо тезӣ вайрон мегардад.

Дар аксарияти ҳолатҳо сироятёбии аввалия ва такрорӣ бо роҳи ҳавою-қатрагӣ, ҳангоми алоқои мустақим ё тавассути ашёҳои рӯзгор ва ашёҳои беҳдоштӣ ба монанди сачоқ, дастмол ва ғайра мегузарад:

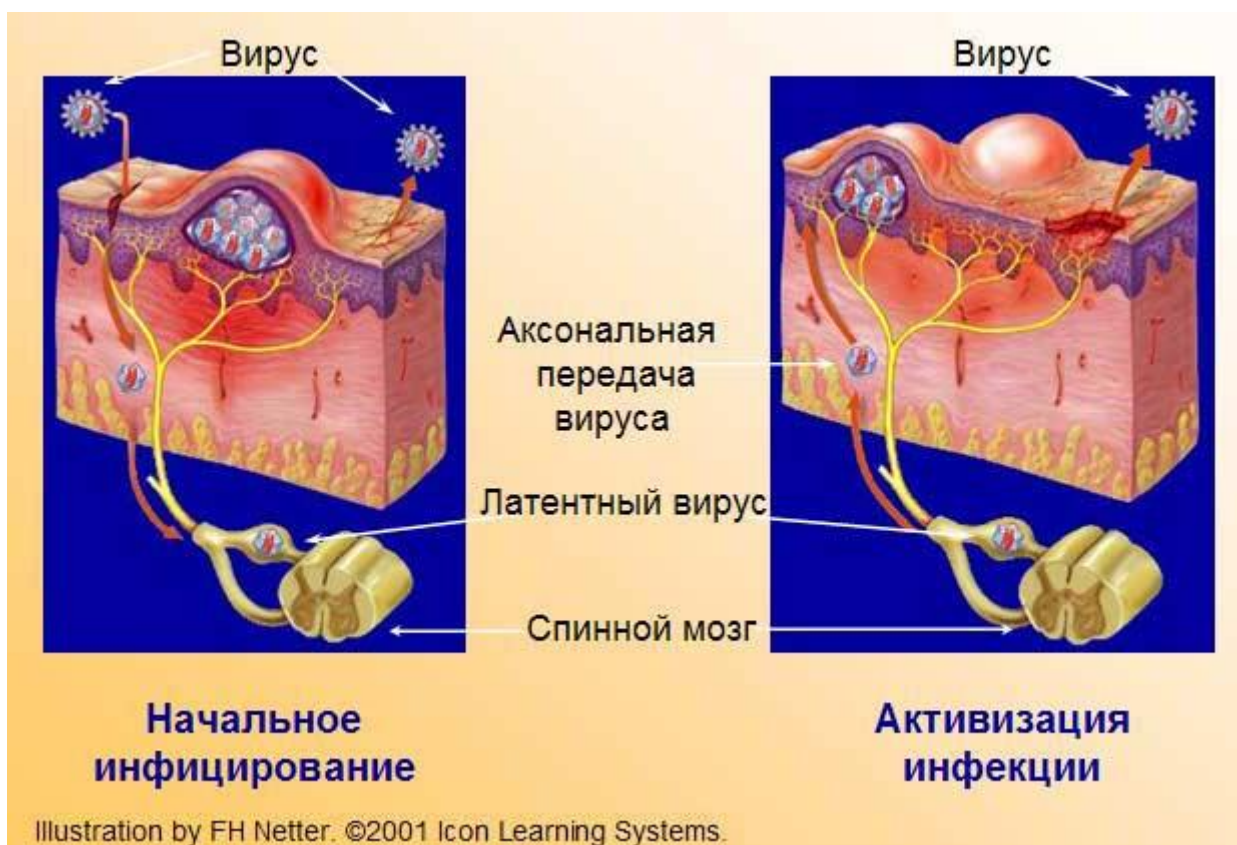
(расми 3).

Расми 3. Роҳҳои гузариши вируси тавхол.

Дар солҳои охир бо роҳи даҳонӣ, узвҳои чинсӣ, парентералӣ, пайванд кардани узвҳо тавассути ҳамроҳак ва ғайра гузаштани вируси тавхол исботи худро ёфтааст. Хусусияти беҳамтои биологии вируси тавхоли оддӣ аз он иборат мебошад, ки ин барангезандаи беморӣ нисбати бофтаҳои трапизми мусбӣ дошта ва қобилияти дар он фаъолият намуданро дорад. Қобилияти зиндамонию вируси тавхол дар бофтаҳои инсон аз он иборат аст, ки ин барангезанда бе танаффус ё ин ки ба таври даврӣ дар ҳуҷайраҳои сироятёфта афзоиш намуда, доимо боиси хатари инкишофи чараёни сироятӣ мегардад. Дар замони ҳозира 2 ақидаи алтернативӣ оид ба механизми инкишофи вируси тавхоли оддӣ вуҷуд дорад. Дар расми 4 механизми кӯчбандии вируси тавхол ба ҳуҷайраи асабӣ ва баръакс аз ҳуҷайраи асабӣ ба пӯст дарҷ гардидааст.

Мувофиқи фарзияи якум вируси тавхоли оддӣ дар гирехҳои ҳуҷайраҳои асабӣ дар шакли пайваста ё озод ҷойгир мешавад. Дар зери таъсири механизмҳои фаъолкунанда вирус фаъол гардида, аз гирех берун гардида, тавассути аксон ва аксони асабҳои канорӣ ба ҳуҷайраҳои эпителиявӣ кӯч баста, дар он ба афзоиш шуруъ мекунад.

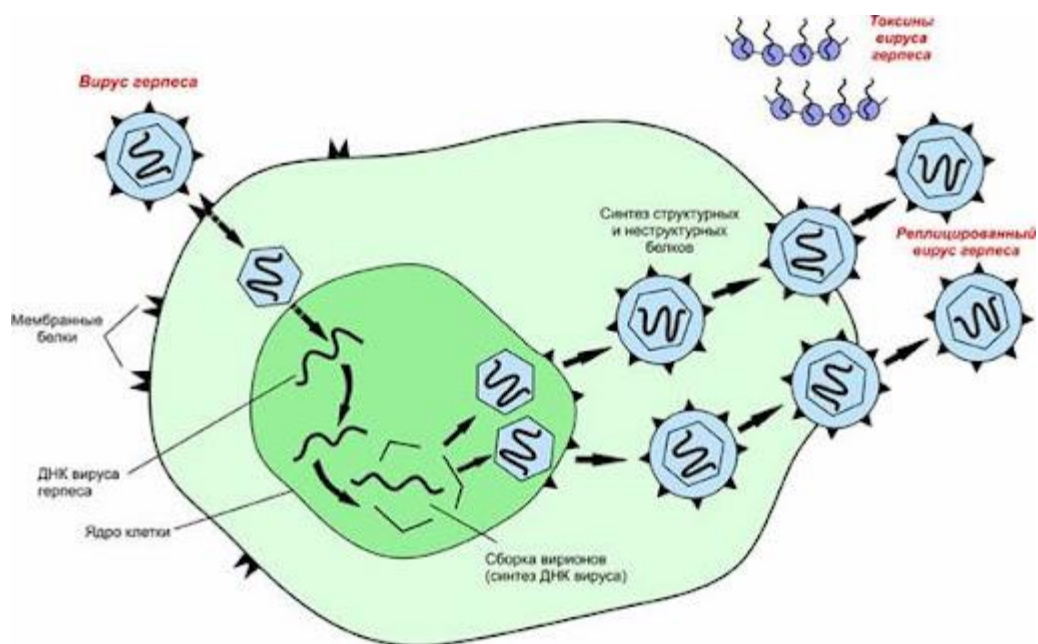

Расми 4. Кӯчбандии вируси тавхол ба ҳуҷайраҳои пӯст.

Ба ин раванд бештар ҳуҷайраҳои ба вирус ҳассосият дошта ва сустшавии танзими системаи иммунӣ мусоидат мекунад. Мувофиқи фарзияи дуум бошад, муддати тулонӣ боз мондани вируси тавхол аз он иборат аст, ки ин ангезанда доимо тақсим шуда, тавассути нахҳои асабӣ ба пӯст ҳаракат карда варамихоро ба амал оварда, боиси хуруҷи беморӣ мегардад. Ба инкишофи хуруҷи беморӣ ҳолати иммунитети таҳҷойӣ таъсири худро мерасонад. Мувофиқи ақидаи як қатор олимони ҷангоми вируси тавхол ба организм ворид гардидан имконияти як умр боқӣ монданро дар организми ҳуҷаини худ доранд.

Роҳҳо ва механизми сироятёбӣ ба вируси тавхоли оддӣ сершумор ва гуногун буда, онро хусусияти патогенетикии сироят муайян мекунад. Вируси тавхоли оддӣ метавонад, ки дар маводҳои гуногуни моеъҳои биологии организм вучуд дошта бошад:

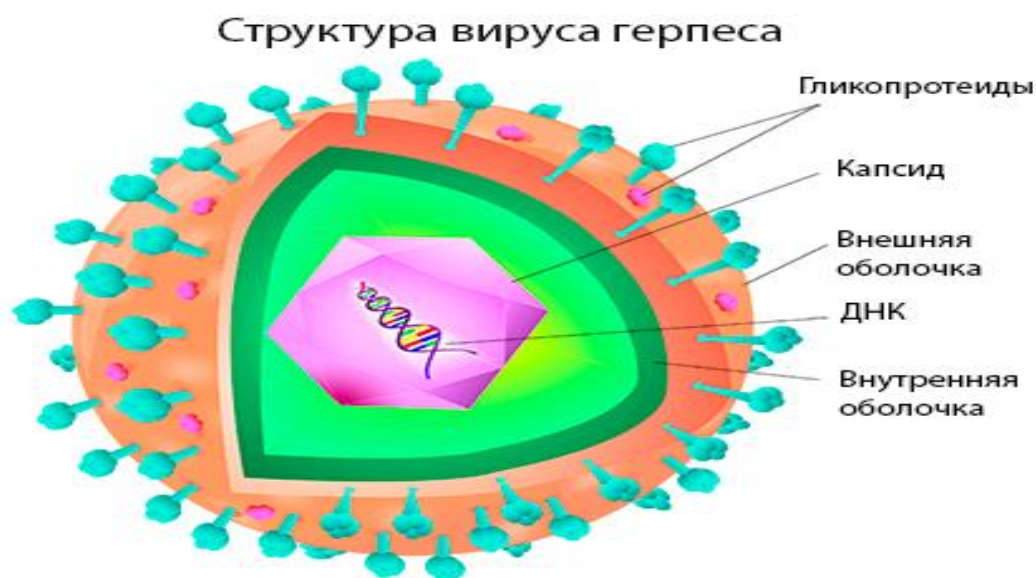
- 1 дар моеъи дохили ҳубобчавӣ;
- 2 оби даҳон, пешоб, оби манӣ;
- 3 дар тарашӯҳи гарданаки бачадон, пешоброҳа ва маҳбал;

Расми 5. Механизми афзоиши вируси тавхол.

- 4) тарашӯхи аз ковокии бинӣ ва ҳалқбини ихроҷшаванда;
- 5) оби чашм, хун, ликвор ва дигар моеъҳо.

Сохтори молекулавии вириони вируси оддии тавхол-1: Дар расми 6 сохтори молекулавии вириони вируси оддии тавхол-1 дарҷ гардидааст. Натиҷаҳои бовариноки дақиқро оид ба сохтори вириони вируси тавхол тавассути томографияи криоэлектронӣ, ки андозааш то 7 нм аст ба даст оварда мешавад. Вирион шакли курраро дошта, андозааш 186 нм бо назардошти баромадҳои гормонанди гликопротеиниаш 225 нм-ро ташкил медиҳад.

Расми 6. Сохтори молекулавии вируси оддии тавхол 1

Нуклеокапсиди вирус дар маркази вирион ҷойгир шуда, бевосита дар наздикии пардаи берунӣ аз як тараф, ки мо онро қутби проксималӣ меномем, ки он дар масофаи 30 то 35 нм ҷой гирифта аз дигар тараф, ки онро қисмати дисталӣ меномем. Дар қисмати

тегумен ҳиссачаҳои сохторие, ки андозааш 7 нм аст, ба мембрана ворид мегардад, чойгир мебошад. Дар таркиби вирион 40 намуди сафедаҳо, чи аз ҳисоби вирус чи аз ҳисоби ҳучайраи ҳўчаин ҳосил мегарданд. 10-тои ин сафедаҳо бо ангиштобҳо пайвастанд, 11-то сафедаи боқимонда дар болои вирион чойгир мебошанд. Маводи ирсии вирус геном аз КДН-и дузанчираи ба ҳам печида ҳосил мегардад. Микдори зиёди КДН-и вирус метавонад, ки дар шакли ҳалқавӣ во хурад. Сафедаҳои оби манӣ ва ҳучайраҳои чинсии ҳўчаин метавонанд вазифаи нейтралгардонии заряди манфии КДН-ро таъмин намоянд. Дар вириони вирус қариб аз 70 то 40 ҳазор молекулаи спермин ва спермидин мавҷуд буда, мутаносибан гурӯҳи аминҳо бо КДН-и вирус зич пайваст шуда, ҳангоми аз берун ворид намудани полиаминӣ нишона гузошта шуда, алоқа барпо намекунад. Вайроншавии пардаи берунӣ тавассути маводҳои шўянда ва дурдаи пешоб аз дохили вирион спермидро берун кардан мумкин аст, вале спермиро мо ягон кор карда наметавонем. Дар вақтҳои охир гурӯҳи аминҳо ҳамчун патенсиали чиддии танзимгар ва маҳдудкунандаи баъзе вирусҳои сироятӣ меҳисобанд. Маълум гардид, ки пайваستшавӣ бо декстрани полиаминҳо, аз он ҷумла декстран-пропан 1-3 диамин қобилияти паҳш кардани вируси оддии тавҳоли 1-ро дар қатори, ҳучайравии BS-C-1 дорад. Дар таркиби тегумен қариб 26 сафедаҳо дохил мешаванд, ки баъзе аз онҳо дар кашонидани капсид аз ядроӣ ҳучайра ва дигар органелҳо иштирок намуда, воридшавии КДН-и вирусро ба ядро таъмин намуда, фаългардонии транскрипсияи генҳои бармаҳал вирус, ки паҳши синтези сафедаҳо ва деградатсияи КРН-и модариро таъмин мекунад. Вириони тозакардашуда дорои транскриптҳои ҳучайравӣ ё вирусӣ буда, тасодуфан дар тегумент чойгир мешаванд, ки дар онҳо сафедаи КРН-ро пайвасткунанда ба монанди US-11, UL-47, UL-49 ҳосил мегардад. Капсид шакли лундаро дошта, аз 162 элементӣ капсомерҳо, ки 150-таи онҳо шали 6 кунча-гексомер ва 12 тояшон 5 кунча, пентомерро дорад.

АДАБИЁТ

- Исаков В. А., Архипова Е. И., Исаков Д. В. «Герпесвирусные инфекции человека: руководство для врачей. — 2-е изд., перераб. и доп. / под ред. В. А. Исакова. — СПб.: СпецЛит, 2013. — 670 с.
- Инфекционные болезни: национальное руководство / под ред. Н.Д Ющука, Ю.Я. Венгерова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ГЭОТАР-Медиа, 2018. – 1104с.
- Львов Д.К. Руководство по вирусологии: Вирусные инфекции человека и животных. М.: Издательство «МИА», 2013: 1200 с.
- Баринский И.Ф., Махмудов Ф.Р. Герпес. Баку: Victory, 2013:352 с.
- Куханова М.К., Коровина А.Н., Кочетков С.Н. Вирус простого герпеса человека: жизненный цикл и поиск ингибитора. Успехи биологической химии. 2014;54: С. 457 – 494.
- Халдин А.А., Игнатьев Д.В., Васильев А.Н. Простой герпес: этиология, патогенез, диагностика, лечение. Дерматология. Приложение к журналу Consilium Medicum. 2009; 1: С. 35 – 39.
- Баскакова Д.В., Халдин А.А., Брико Н.И. Клинико-эпидемиологические характеристики заболеваний, вызванных вирусом простого герпеса. Рос журн кожн и вен бол 2006; 2: 26—30.
- Chan T., Barra N.G., Lee A.J., Ashkar A.A. Innate and adaptive immunity against herpes simplex virus type 2 in the genital mucosa. J. Reprod. Immunol. 2011; 88 (2): P. 210 – 218.
- Злотникова М.В., Новикова И.А. Механизмы естественного и адаптивного иммунитета при инфекциях, вызванных вирусами простого герпеса 1 и 2 типа. Проблемы здоровья и экологии. 2014; 1 (39): С. 7 – 14.
- Камбачокова З.А. Функциональная активность фагоцитов у больных простым герпесом. Вестник новых медицинских технологий. 2011; 18 (3): С. 106 – 108.
- Мельниченко А.В., Алимбарова Л.М., Трегубова М.И., Мезенцева М.В., Баринский И.Ф., Львов Н.Д. клинико-вирусологическая и иммунологическая характеристика больных с разными формами герпес-вирусных инфекций. Лечение и профилактика. 2017, т.: 7, №4 (24), 2017, с. 7-13.
- Желязникова Г.Ф. Воздействие вирусов на систему цитокинов хозяина. Вопр. вирусол. 2002;4: С.6 – 8. 61
- Gill N., Chenoweth M.J., Verdu E.F., Ashkar A.A. NK cells require type I IFN receptor for antiviral responses during genital HSV-2 infection. Cell. Immunol. 2011; 269 (1): P. 29 – 37.
- Lieberman L.A., Hunter C.A. Regulatory pathways involved in the infection-induced production of IFN-gamma by NK cells. Microbes. Infect. 2002; 4 (15): P. 1531 – 1538.

15. Lowhagen G.B., Tunback P., Bergstrom T. Proportion of herpes simplex virus (HSV) type 1 and type 2 among genital and extragenital HSV isolates. *Acta Derm Venereol.* 2002;82(2): P. 118 – 120.
16. Семенова Т.Б. Простой герпес. Клинико-эпидемиологические особенности, диагностика, лечение. *Лечащий врач.* 2003;7: С. 23-26.
17. Patel R., Alderson S., Geretti A. et al. IUSTI/WHO Europe. European guideline for the management of genital herpes. *Int. J. STD AIDS.* 2011; 22 (1): P. 1 – 10.
18. Халдин А.А., Баскакова Д.В. Эпидемиологические аспекты заболеваний, вызываемых вирусом простого герпеса (обзор литературы). *Consilium medicum.* 2007; 9 (1): С. 27 – 30.
19. Gupta R., Warren T., Wald A. Genital herpes. *Lancet.* 2007; 370 (9605): P. 2127 – 2137.
20. Beauman J.G. Genital herpes: a review. *Am Fam Physician* 2005; 72: 1527 – 1534.

ВИРУСИ ГЕРПЕС (ТАВХОЛ)

Аз таҳлили адабиётҳои мавҷуда ва нишондодҳои коршиносои Созмони байналхалқии тандурустӣ маълум гардид, ки тавҳол бемории вирусӣ васеъ паҳнгардида буда, дар замони ҳозира низ бо суръат паҳн шуда истодааст. Аз таҳлилҳои коршиносон маълум гардид, ки зиёда аз 70%-и аҳолии қурраи замин дорои подтонҳои зидди вируси тавҳол мебошанд.

КАЛИДВОЖАҶО: Вирус, тавҳол, тиббӣ, мутобиқшавӣ ба зиддшавии сироятёбӣ, ба сироят дучор гардидан, барангезанда, норасоии масунияти бадан, узвҳои таносул, эпидемия, таботатнашаванда, варамӣҳо, пардаҳои луобӣ дар пӯст.

ВИРУС ГЕРПЕСА (ОСПА)

На основе анализа существующей литературы и данных экспертов Всемирной организации здравоохранения установлено, что тавхол является широко распространённым вирусным заболеванием, которое в настоящее время также быстро распространяется. По оценкам специалистов, более 70% населения Земли имеют антитела против вируса тавхол.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: вирус, тахол, медицина, повышенная восприимчивость к инфекции, заражение, возбудитель, иммунодефицит, половые органы, эпидемия, неизлечимость, опухоли, слизистые оболочки кожи.

HERPES VIRUS (VARIOLA)

Based on the analysis of existing literature and expert opinions from the World Health Organization, it has been established that tavkhoh is a widespread viral disease that continues to spread rapidly in the present time. According to expert assessments, more than 70% of the world's population possesses antibodies against the tavkhoh virus.

KEYWORDS: virus, tavkhol, medical, increased susceptibility to infection, infection, pathogen, immune deficiency, genital organs, epidemic, incurable, tumors, mucous membranes of the skin.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Қаландарова Муҳаббат Курбоналиевна* - Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, магистранти ихтисоси “Вирусология”. Суроға: 734018, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ, 33.

Сведения об авторе: *Каландарова Мухабат Курбоналиевна* – Национальная академия наук Таджикистана, магистрант по специальности «Вирусология». **Адрес:** 734018, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Рудаки, 33.

Information about author: *Kalandarova Mukhabat Kurbonalievna* – National Academy of Sciences of Tajikistan, master's student in the specialty “Virology”. **Address:** 734018, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Street, 33.

МУНДАРИЧА - СОДЕРЖАНИЕ

ТАЪРИХ - ИСТОРИЯ

<i>Абдуллозода Б.Х.</i> Академик Зариф Раджабов: вклад академика З. Ш. Раджабова в научную разработку истории таджикского народа.....	5
<i>Махмадаминов М.Қ., Махмадаминов С.Қ.</i> Туркон ва туркистон: аз воқеият то таҳрифкорӣ.....	12
<i>Абдуллозода Б.Х.</i> Академик Зариф Раджабов: жизненный путь и научное наследие.....	21
<i>Мансурова Ш.</i> Саҳми Осимӣ дар рушди фарҳанги халқи тоҷик.....	24

ФАЛСАФА, ПСИХОЛОГИЯ ВА ПЕДАГОГИКА – ФИЛОСОФИЯ, ПСИХОЛОГИЯ И ПЕДАГОГИКА

<i>Маҳина Қ.</i> Миллатгарой: хусусиятҳои мусбӣ ва манфӣ.....	30
<i>Азиззода М.А.</i> Моҳияти ахлоқ ва аҳамияти он дар ҷомеа.....	35
<i>Махмадёрзода Х.М.</i> Тарҳҳои геополитикии қудратҳои сиёсӣ дар минтақаи Осиёи Марказӣ.....	39

ФИЛОЛОГИЯ ВА ЖУРНАЛИСТИКА - ФИЛОЛОГИЯ И ЖУРНАЛИСТИКА

<i>Абдуразоқов Т.</i> Шоҳ Ҷамшеди ешдодӣ дар сарчашмаҳои таърихӣ.....	47
<i>Абдурахмонзода М.</i> Калимаҳои ифодагари оҳангу тобишҳои манфӣ дар романи “Восеъ”-и С.Улугзода.....	54
<i>Қурбонова М.Х.</i> Истифодаи санъати талмех дар ғазалиёти Ҳаким Санойӣ.....	58
<i>Мадалиева Ш.Қ.</i> Таснифи ҷумлаҳои бешаҳс дар забони тоҷикӣ аз лиҳози мазмун ва мақсаднокии ифода.....	67
<i>Абдулназарзода Г.</i> Тасвирҳои психологӣ дар достони “Хусрав ва Ширин” – и Низомӣ.....	74
<i>Қурбонов И.</i> Особенности работы онлайн-изданий и их влияние на авторский стиль (на примере сайта "Азия-плюс").....	83

ИҚТИСОД-ЭКОНОМИКА

<i>Асоев Х.С.</i> Рушди муштаракӣ кишварҳои аъзои БРИКС дар шароити муосир.....	90
<i>Исматӣ Н.М.</i> Нақши низоми хазинадорӣ дар идоракунии молияи давлатӣ.....	93
<i>Гулов Ш.М., Қаландаров Р.С.</i> Муаммоҳои низоми андоз дар шароити муосир.....	96
<i>Давлатзода М.А.</i> Асосҳои назариявӣ-методии идоракунии хавфҳои молиявӣ дар фаъолияти сармоягузорӣ.....	100
<i>Кадыров С.</i> Таъсири созмонҳои байналмилалӣ молиявӣ ба иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	104
<i>Илҳомзода Б.И.</i> Рушд ва ҳолати муосири равандҳои ҳамгироӣ дар Аврупо.....	108
<i>Барфиева Ф.С.</i> Асосҳои назариявии таъмини бехатарии молиявӣ ба иқтисодӣ дар сарҳадҳои гумрукӣ.....	114
<i>Мирзоев С.М.</i> Таъсири сармоягузориҳои хориҷӣ ба рушди кишварҳои рӯ ба инкишоф дар шароити муосири хоҷагии ҷаҳонӣ.....	118

ҲУКУҚ – ПРАВО

<i>Мирзоев А.</i> Чанбаҳои ҳукукии истифодабарии интернет.....	124
<i>Муродалиева З.Б.</i> Таърихи пайдоиш ва ҷараёни ташаккули ниҳоди президентӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	128
<i>Муродов М.</i> Мафҳум ва хусусиятҳои тарбияи ҳуқуқӣ.....	135
<i>Дамдорзода Д.</i> Нақши Созмони Байналмилалӣ Меҳнат дар самти муқовимат бо савдои одамон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	143
<i>Ёрзода М.</i> Мафҳум ва мазмуни ҳуқуқи шахсони маъҷуб.....	148
<i>Холиқзода Ф.</i> Ҷавобгарии ҳуқуқӣ ҳамчун чораи маҷбуркунии давлатӣ.....	154
<i>Муродова З.</i> Мафҳуми идоракунии соҳаи нақлиёт, усулҳо ва принципҳои он.....	158
<i>Маҳмадалиев А.</i> Мафҳуми қонуни ҷиноятӣ ва сохтори он.....	163
<i>Муродова З.</i> Идоракунии давлатии соҳаи нақлиёт.....	167
<i>Асадуллозода Ш.Р.</i> Гуногунии назарияҳои ҳуқуқ ва сабабҳои он.....	176
<i>Абдурахмонзода Ш.А.</i> Омӯзиш ва аҳамияти “падидаи президентӣ” дар илми ҳуқуқшиносии муосир.....	181
<i>Азизов Н.Ф.</i> Низомҳои ҳарбӣ дар ҳуқуқи байналмилалӣ инсондӯстӣ.....	187
<i>Бобозода А.</i> Вазъи муосири сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	194
<i>Ғанизода А.</i> Ташаббусҳои қонунгузории Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон зимни пешниҳоди лоиҳаи қонунҳо.....	200
<i>Гулмаҳмадзода Ш.</i> Ташаккул ва инкишофи ҷинояти таҷовуз ба ҳаёти арбоби давлатӣ ё ҷамъиятӣ дар таърихи ҳуқуқи ҷиноятии тоҷикистон.....	210
<i>Қувватзода С.</i> Истифодаи аксбардорӣ, наворбардорӣ, филмбардорӣ ва сабти овоз дар ҷараёни санҷиши нишондод.....	220
<i>Ахмедов Х.</i> Роль органҳои прокурорского надзора в обеспечении законности и прав человека в Республике Таджикистан.....	226
<i>Ахмедова Ш.</i> Мафҳум ва мақсади ҷазои маҳрум сохтан аз озодӣ.....	233
<i>Қудратов Ҳ.А.</i> Мафҳум ва моҳияти ҳуқуқ ва низоми ҳуқуқӣ дар давлатҳои пасошуравӣ.....	239
<i>Мирзоева Г.З.</i> Нормативно-правовая база оценки земли в Республике Таджикистан....	244
<i>Мирзода Ғ.</i> Мафҳум ва аҳамияти идоракунии соҳаи саноат ва технологияи нав...	249
<i>Исмоилов И.</i> Ҳуқуқи инсон ва масоили биоэтика.....	255
<i>Қаюмова М.С.</i> Танзими байналмилалӣ ҳуқукии фарзандхонӣ - таҳлили муқоисавии ҳуқуқӣ ва мушкilotи муосир.....	260
<i>Бобоназарзода М.</i> Мақоми ҳуқукии байналмилалӣ Иттиҳоди Аврупо ҳамчун субъекти ҳуқуқи байналмилалӣ.....	264
<i>Бобокулова Ф.И.</i> Ҷиноят ҳамчун асоси ҷавобгарии ҷиноятӣ.....	268
<i>Зарифзода А.Б.</i> Тартиби додани заминҳои таъиноти кишоварзӣ.....	273
<i>Мирзода Ғ.</i> Ташкили идоракунии соҳаи саноат ва технологияи нав.....	280
<i>Бобоева М.</i> Қасдан расонидани зарари вазнин ба саломатӣ.....	285
<i>Мирзозода Ш.К.</i> Проблемы вовлечения несовершеннолетних в преступления и антиобщественные действия: расследование, правовые и следственные аспекты.....	289
<i>Ғозиев Х.И.</i> Асосҳои конституционӣ ва моҳияти ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд оид ба ҳуқуқҳои сиёсии шаҳрвандон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	295
<i>Қудратзода Г.</i> Принципҳои шаҳрвандӣ тибқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ва мамлакатҳои хориҷӣ.....	300
<i>Комилзода Б.</i> Асосҳои умумии таснифи уҳдадорҳои ҳуқукии маданӣ.....	306

СИЁСАТ - ПОЛИТИКА

<i>Фуломова Т.Ф.</i> Саҳми созмонҳои байналмилалӣ дар рушди робитаҳои Тоҷикистон бо Иттиҳоди Аврупо.....	312
<i>Асламшозода Ф.А., Кароматзода С.С.</i> Новые угрозы европейской безопасности в начале XXI века.....	317
<i>Гаффорзода Ф., Ҷӯраев И.А.</i> Ташаббусҳо ва дастовардҳои дипломатии Тоҷикистон дар формати C5+1.....	325

ФИЗИКА – ФИЗИКА

<i>Амиралиев С., Сафаров А.Ғ.</i> Муайян намудани шароити бархӯрди ҳастаи кометани кӯтоҳдаври 213P/VAN NESS бо селҳои метеорӣ.....	329

БИОЛОГИЯ - БИОЛОГИЯ

<i>Назаров С., Каримова Л.</i> Растаниҳои нафъовари оилаи садбаргулон дар дараи Лучоб.....	343
<i>Хамрабаева З.М., Бобоева М.</i> Печеночное исследование крови при гепатитах и циррозах.....	348

ФАРМАТСИЯ – ФАРМАЦИЯ

<i>Махмудова С., Мусоев Р.С.</i> Перспективы использования эфирных масел в терапии заболеваний верхних дыхательных путей.....	360

ИЛМҲОИ ТИББӢ - МЕДИЦИНА

<i>Қаландарова М.Қ.</i> Вируси герпес (тавхол).....	371

МАЪЛУМОТ БАРОИ МУАЛЛИФОН

Талабот нисбат ба мақолаҳои илмие, ки барои чоп ба маҷаллаи илмӣ

«Муҳаққиқи ҷавон» пешниҳод мегарданд

Телефон: (992-37)227-74-41

Мақолаҳои илмие, ки барои чоп ба маҷаллаи «Муҳаққиқи ҷавон» пешниҳод мегарданд, бояд ба талаботи зерин ҷавобгӯ бошанд: а) мақолаи илмӣ бояд бо назардошти талаботи муқаррарнамудаи маҷалла омода гардида бошад; б) мақола бояд натиҷаи таҳқиқоти илмӣ бошад; в) мавзуи мақола бояд ба яке аз самтҳои илмӣ маҷалла мувофиқат намояд.

Мақолаҳое, ки дар матн онҳо маводи дигар муаллифон бе иқтибосоварӣ истифода шудаанд, ба чоп роҳ дода намешаванд.

Талабот нисбат ба таҳияи мақолаҳои илмӣ:

Матн мақола бояд дар формати Microsoft Word омода гардида, бо ҳуруфи Times New Roman барои матн бо забони русӣ англисӣ ва бо ҳуруфи Times New Roman Tj барои матн бо забони тоҷикӣ таҳия гардида, дар матн ҳаҷми ҳарфҳо 14, ҳошияҳо 2,5 см ва фосилаи байни сатрҳо бояд 1,5 мм бошад.

Ҳаҷми мақола бо формати A4 бо назардошти рӯйхати адабиёти истифодашуда ва аннотатсияҳо аз 8 то 10 саҳифаро бояд дар бар гирад.

Сохтори мақола бояд бо тартиби зерин таҳия гардад:

– индекси УДК (индекси мазкурро аз дилҳо китобхонаи илмӣ дастрас намудан мумкин аст);

– номи мақола;

– насаб, дар шакли ихтисор ном ва номи падар (намуна: Шарипов Д.М.);

– номи муассисае, ки дар он муаллифи мақола таҳсил мекунад;

– матн асосии мақола;

– ҳангоми иқтибосоварӣ адабиёти истифодашуда ва саҳифаи мушаххаси он бояд дар қавси ҷаҳоркунча [] нишон дода шавад. Намуна: [4, с.25]. Яъне, адабиёти №4 ва саҳифаи 25;

– нақшаҳо, схемаҳо, диаграммаҳо ва расмҳо бояд рақамгузорӣ карда шаванд. Инчунин онҳо бояд номи шарҳдиҳанда дошта бошанд;

– рӯйхати адабиёти истифодашуда (на камтар аз **3 номгӯ** ва на бештар аз 10 номгӯи адабиёти илмӣ). Рӯйхати адабиёти истифодашуда бояд дар асоси талаботи ГОСТ 7.1-2003 ва ГОСТ 7.0.5-2008 таҳия гардад.

– баъди рӯйхати адабиёти истифодашуда маълумоти зерин бо се забон (тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ) омода карда шавад: номи мақола; насаб, ном ва номи падар; номи муассиса; аннотатсия ва калидвожаҳо (аннотатсия на камтар аз **5 сатр** ва калидвожаҳо **на камтар аз 7 номгӯ**);

– дар охири мақола бо се забон (**тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ**) маълумот дар бораи муаллиф ва ё муаллифон бо тартиби зерин нишон дода шавад: насаб, ном ва номи падар (пурра), номи муассисае, ки дар он муаллиф меҳонад, телефон, E-mail, нишони ҷойи кор ва ё таҳсили муаллиф.

ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

Требования к научным статьям, поступающим в научный журнал

«Молодой исследователь»

Телефон: (992-37)227-74-41

Все поступающие в редакцию журнала научные статьи должны соответствовать следующим требованиям: а) статья должна быть написана с соблюдением установленных требований журнала; б) статья должна быть результатом научных исследований; в) статья должна соответствовать одному из направлений (разделов) журнала.

Требования к оформлению научных статей:

Статья должна быть подготовлена в формате Microsoft Word, шрифтом Times New Roman, кегль 14, поля 2,5 см со всех сторон, интервал полуторный.

Объем статьи (включая аннотацию и список литературы) должен быть в пределах от 10 до 12 стр. формата А4.

Статья должна иметь следующую структуру:

- индекс УДК (индекс можно получить в любой научной библиотеке);
- название статьи;
- фамилия и инициалы автора (например, Шарипов Д.М.);
- название организации, в которой учится автор статьи;
- основной текст статьи;
- при цитировании конкретного материала ссылки указываются в квадратных скобках []. Образец: [4, с.25]. То есть, литература №4 и страница 25;
- таблицы, схемы, диаграммы и рисунки нужно сгруппировать и пронумеровать. Таблицы, схемы, диаграммы и рисунки должны иметь название;
- список использованной литературы (не менее 3 и не более 10 наименований научной литературы). Список литературы оформляется согласно требованиям ГОСТ 7.1-2003 и ГОСТ 7.0.5-2008;
- после списка использованной литературы оформляется следующая информация на трех языках (на таджикском, русском и английском языках): название статьи, ФИО автора, название организации, аннотация и ключевые слова (аннотация не менее 5 строк, ключевые слова до 7 слов или словосочетаний);
- информация об авторе на таджикском, русском и английском языках (здесь указываются ФИО автора полностью, название организации, в которой учится (авторы), телефон, E-mail, а также почтовый адрес место учебы автора).

INFORMATION FOR THE AUTHORS

Requirements for scientific articles submitted to the scientific journal "Young researcher»

Phone: (992-37)227-74-41

All submitted scientific journal articles must meet the following requirements: a) the article must be written in compliance with the established requirements; b) the article must be the result of scientific research; c) the article must conform to one of directions (sections) of the journal.

Requirements for registration of scientific articles:

The article should be prepared in Microsoft Word format, Times New Roman font, size 14, margins 2.5 cm on all sides, interval 1.5.

The volume of the article (including the abstract and the list of references) should be within the range of 8 to 10 pages of A4 format.

The article should have the following structure:

- UDC index (the index can be obtained in any scientific library);
- article title;
- surname and initials of the author (for example, D. M. Sharipov);
- name of the organization where the author of the article studies;
- main text of the article;
- when quoting specific material, the references are indicated in square brackets [].

Sample: [4, p. 25]. That is, literature #4 and page 25;

- tables, diagrams, diagrams, and drawings should be grouped and numbered. Tables, diagrams, diagrams, and drawings must have a name;

- list of references (no less than 3 and no more than 10 titles of scientific literature). The list of references is made according to the requirements of GOST 7.1-2003 and GOST 7.0.5-2008;

- after the list of references, the following information is made out in three languages (Tajik, Russian and English): the title of the article, the author's full name, the name of the organization, the abstract and keywords (abstract of at least 5 lines, keywords to 7 words or phrases);

- Information about the author in Tajik, Russian and English (full name of the author, the name of the organization where the author studies, phone number, E-mail, and postal address of the place of study or work of the author are indicated here).

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ «МОЛОДОЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ»

2025. №5 (I)

Ответственный редактор: **Хакимова С.**

Издательский центр

Таджикского национального университета

734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17.